

**UNIVERZITET CRNE GORE
FILOZOFSKI FAKULTET**

SLAVKO BURZANOVIĆ

**CRNA GORA U ITALIJANSKOJ SPOLJNOJ
POLITICI 1861-1923.**

DOKTORSKA DISERTACIJA

NIKŠIĆ

2015.

UNIVERSITY OF MONTENEGRO

FACULTY OF PHILOSOPHY

SLAVKO BURZANOVIĆ

**MONTENEGRO IN ITALIAN FOREIGN POLICY
FROM 1861 UNTIL 1923**

DOCTORAL DISSERTATION

NIKŠIĆ

2015

DOKTORAND:

Ime i prezime:

Slavko Burzanović

Datum i mjesto rođenja:

27. V 1960. Nikšić

Naziv završenog postdiplomskog studijskog programa i godina završetka:

Magistarske studije istorije, smjer Opšta istorija novog vijeka, Filozofski fakultet,
Univerzitet u Beogradu, 16. jul 1999. godine

MENTOR:

Akademik prof. dr Đorđe Borozan

Univerzitet Donja Gorica, Humanističke studije

ČLANOVI KOMISIJE:

Prof. dr Vesna Kilibarda, redovni profesor

Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet u Nikšiću

Prof. dr Saša Knežević, vanredni profesor

Univerzitet Crne Gore, Fakultet političkih nauka u Podgorici

DATUM ODBRANE:

**DOKTORSKE STUDIJE NA STUDIJSKOM PROGRAMU ZA ISTORIJU
FILOZOFSKI FAKULTET U NIKŠIĆU**

CRNA GORA U ITALIJANSKOJ SPOLJNOJ POLITICI 1873-1923.

REZIME

Cilj ovog rada je utvrđivanje mesta koje je mala, ali u okvirima balkanske politike značajna knjaževina, odnosno kraljevina Crna Gora, imala u spoljnoj politici Kraljevine Italije, jedne od šest velike evropskih sila, u relativno dugom periodu od pet decenija u kom su, kako Italija i Crna Gora, tako i njihovo evropsko okruženje prolazili kroz različite i dinamične faze razvoja. Rad je zasnovan na nepublikovanoj i publikovanoj italijanskoj i crnogorskoj diplomatskoj građi, kao i na relevantnoj literaturi.

Analiza građe potvrđuje tezu da je državna politika Italije prema Crnoj Gori bila izuzetno važna sastavnica međunarodnog položaja Crne Gore. Za Italiju su odnosi sa Crnom Gorom rijetko imali prvorazredni značaj pa su ih italijanske vlade podređivale drugim, za Italiju važnijim pitanjima. Suprotno očekivanjima, dinastički odnosi uspostavljeni 1896. godine vjenčanjem Viktora Emanuela III i Jelene Petrović Njegoš nijesu imali veliki uticaj na italijansku državnu politiku, što posebno važi za period Prvog svjetskog rata i godine nakon njega.

U analiziranom periodu oučljive su nekolike etape kroz koje su prošli odnosi Italije i Crne Gore.

Nakon italijanskog pasivnog opserviranja Crne Gore i događaja u njenom susjedstvu početkom sedamdesetih godina XIX vijeka, slijedi aktivno ali ne mnogo uticajno italijansko prisustvo u koncertu velikih sila koje su sa pažnjom pratile rat vođen na Balkanu 1875-1878. godine, a zatim u Berlinu redizajnirale njegove rezultate. Motivisana željom da se eleminišu izvori novih balkanskih zapleta, Italija posreduje pri sprovođenju odluka Berlinskog kongresa, odnosno razgraničenju Crne Gore i

Osmanskog carstva, a prema Crnoj Gori sa kojom je 1879. godine i formalno uspostavila diplomatske odnose pokazuje naklonost koja u sukobu albanskih i crnogorskih interesa nije u stanju da zasjeni u Italiji sve izraženije albanofilstvo.

Tokom osamdesetih i početkom devedesetih godina XIX vijeka obziri prema Austro-Ugarskoj uslovili su italijansku uzdražanost u balkanskim pitanjima što se direktno odrazilo na nizak intezitet crnogorsko-italijanskih odnosa. Slom italijanske kolonijalne politike u Africi i promjena spoljnopolitičkih aspiracija nakon njega uticaće da Italija komercijalnu i političku ekspanziju usmjeri prema Balkanu, a posebno Crnoj Gori i Albaniji, ugrožavajući pozicije svoje saveznice Austro-Ugarske. Austrijsko-italijansko suparništvo oko uticaja na Balkanu do punog izraza došlo je u Crnoj Gori. Posebnim klauzulama ugovora o Trojnom savezu i povremenim dogovorima šefova diplomatija dvije zemlje, ovo suparništvo nije moglo da se prevaziđe. Italija je kao slabija suparnica bila spremna na ustupke po cijenu adekvatnih teritorijalnih kompenzacija, pri čemu je Crnu Goru tretirala kao potencijalni objekat pogađanja. Prepoznavanje Crne Gore kao ruske ekspoziture na Balkanu povremeno je bilo razlog za italijanski uzdržani pa čak i ostilni odnos prema njoj. Ruski politički uticaj u Crnoj Gori Italija nije mogla da zasjeni, ali je tokom samo jedne decenije uspjela da mu ukine ekskluzivni karakter. Želja Italije da postane partner Austro-Ugarskoj i Rusiji u kontroli političkih procesa na Balkanu nije prihvaćena ni u Beču ni u Petrogradu, ali je sa Rusijom povremeno ostvarivano partnerstvo u onemogućavanju austrougarske ekspanzije u regionu.

U vrijeme Aneksione krize 1908-1909. godine, Italija pruža značajnu diplomatsku podršku crnogorskim aspiracijama da se oslobole nepovoljnih odredbi čl. 29. Berlinskog ugovora. Ovo je i jedan od perioda najveće kooperativnosti italijanske i crnogorske spoljne politike. Uoči i tokom Balkanskih ratova italijanski uticaj u Crnoj Gori je u usponu, ali istovremeno raste i crnogorsko-italijanski antagonizam zbog obostranih pretenzija u Albaniji, a nepopularnost italijanskih kompanija u Crnoj Gori sve više raste.

Tokom Prvog svjetskog rata otvara se tzv. *crnogorsko pitanje*, odnosno pitanje opstanka Crne Gore kao samostalne države. U ovoj fazi Italija je makijavelistički tretira kao monetu za podkusurivanje u političkim transakcijama prvo sa Bečom a zatim sa Beogradom, centrom nove jugoslovenske države.

Poslednja etapa, 1920-1923. godine, predstavlja samo vrijeme operacionalizacije *Rapalskog ugovora* kojim je Italija, rješavajući svoje *jadransko pitanje*, prestala da podržava crnogorske izbjegličke vlade i uskratila im konačno mogućnost svakog političkog djelovanja.

Ključne riječi:

Crna Gora, Italija, spoljna politika, Nikola Petrović Njegoš, Austro-Ugarska, Rusija, Istočno pitanje, Velika Istočna kriza, Prvi svjetski rat

Naučna oblast:

Istorija

Uža naučna oblast:

Opšta istorija novog vijeka

UDK:

DOCTORAL STUDIES AT THE FACULTY OF PHILOSOPHY, NIKŠIĆ
DEPARTMENT OF HISTORY

MONTENEGRO IN ITALIAN FOREIGN POLICY FROM 1873 UNTIL 1923

RESUME

The purpose of this work is to study what role the small and, within the frameworks of Balkan policy, very important Principality/Kingdom of Montenegro had in foreign policy of the Kingdom of Italy, as one out of six great European powers, over relatively long period of five decades during which both Italy and Montenegro and their European surroundings were passing through different and dynamic development stages respectively. The work is grounded in both unpublished and published Italian and Montenegrin diplomatic documents, as well as in the relevant references.

The study of the documents has confirmed the thesis that the Italian government policy towards Montenegro was very important integral element of the international position of Montenegro. Italy rarely considered relations with Montenegro of priority significance, so the Italian Governments used to subject them to other and for Italy more important ones. Contrary to what was expected, dynasties becoming in-laws in 1896, upon the marriage of Victor Emmanuel III and Princess Elena Petrović-Njegoš, did not entail a considerable influence on the Italian government policy, which particularly mattered with reference to the *World War I* time and the years thereafter.

Over the analyzed period, obvious were several stages through which the relations between Italy and Montenegro went.

The Italian passive observing Montenegro and events in its neighborhood in the early seventies of the 19th century was followed by active, but not so influential presence in concert with Great Powers that were carefully monitoring the 1875-1878 *Balkan War* and then, in Berlin, they redesigned the war aftermath. Motivated by a desire to eliminate sources of new Balkan entanglements, Italy both mediated in

enforcing the decisions of the *Congress of Berlin*, i. e. in demarcating the borders of Montenegro and Ottoman Empire and started showing their sympathy for Montenegro-with which they establish also formal diplomatic relations in the late 1879-which, during the conflicts between the Albanian and the Montenegrin interests was unsuccessful in overshadowing the Italian increasingly pronounced Albanophillia.

During the eighties and in the early nineties of the 19th century, due to their considerations for Austria-Hungary, the Italy was behaving with more restraint when it was about Balkans matters, which directly entailed less intensive relations between Italy and Montenegro. The Italian colonial policy collapse in Africa and the reverse of the Italian foreign policy aspirations thereafter induced the Italian commercial and political expansion to be steered towards the Balkans, and particularly towards Montenegro and Albania, while endangering the position of their Ally i. e. Austria and Hungary. The rivalry between Austria and Italy over their respective influences over the Balkans reached its peak in Montenegro. Separate provisions in the Treaty of the Triple Alliance and occasional agreements between the heads of diplomacies of the two countries could not surmount the said rivalry. Italy as a weaker rival was not ready to concede at the expense of adequate territorial compensations, while they treated Montenegro as a potential target. Identifying Montenegro as a branch of Russia in the Balkans caused from time to time the Italy to behave with restraint and even with hostility towards Montenegro. Russian political influence over Montenegro could not be overshadowed by Italy; however, during only one decade, Italy managed to eliminate its exclusive character. The Italian aspiration to become a partner of Austria and Hungary and Russia in the control over political processes within the Balkans was denied both by Vienna and Podgorica; however, Italy managed to be a partner of Russia from time to time, in suppressing Austria and Hungary expansion in the region.

During the time of The 1908-1909 *Annexation Crisis*, Italy delivered considerable diplomatic support to the Montenegrin aspirations to be exempted from the disadvantageous provisions of Article 29 of the Treaty of Berlin. That was also one of the periods of the best cooperation between the Italian and the Montenegrin foreign policies. On the eve of the *Balkan Wars*, the Italian influence in Montenegro was on the raise; however, at the same time, the antagonism between Italy and Montenegro due to their mutual pretensions to Albanian was also on the raise and accompanied by an increasing unpopularity of the Italian companies in Montenegro.

During the World War I, so called *The Question of Montenegro*, i.e. the issue of the survival of Montenegro as an independent state arose. In that stage, Italy treated Montenegro in a Machiavellian manner as a small change in political transactions firstly with Vienna and then with Belgrade as the new Yugoslav state headquarters.

The final stage, i.e. the time from 1920 to 1923, stands for the very time of instrumentalization of *The Treaty of Rapallo* by which Italy, during solving their *Adriatic Question*, stopped their support for governments in exile and withheld their final opportunity for any political acting.

Key words:

Montenegro, Italy, Foreign policy, Nikola Petrović Njegoš, Austria-Hungary, Russia, The Eastern Question, The Great Eastern Crisis, The First World War

Scientific field:

History

Narrower scientific field:

Modern History

PREDGOVOR

Politika Velikih sila prema Crnoj Gori oduvijek je snažno uticala na njenu istorijsku sudbinu. Državna politika Italije prema Crnoj Gori bila je važna sastavnica međunarodnog položaja Crne Gore. S obzirom na kapital koji je početkom XX vijeka Italija investirala u Crnoj Gori, ova politika imala je i značajne kulturne, ekonomске i unutarpolitičke implikacije u jednoj maloj, patrijarhalnoj i ekonomski zaostaloj zemlji. Jačanje italijanskog interesovanja za Crnu Goru i intenziviranje veza sa njom nijesu mogli ostati izolovani u svojoj bilateralnoj dimenziji. Izazivali su podozrivost i uticali na politiku drugih velikih sila prema Crnoj Gori u okviru njihove balkanske politike. U prvom redu to važi za Austro-Ugarsku i Rusiju. Austrijsko-italijansko suparništvo oko uticaja na Balkanu do punog izraza došlo je u Crnoj Gori. Ruski politički uticaj u Crnoj Gori Italija nije mogla da zasjeni ali je tokom samo jedne decenije uspjela da mu ukine ekskluzivni karakter. Od 1896. specifičnu težinu crnogorsko-italijanskim odnosima davale su dinastičke relacije vladajućih kuća Savoja i Petrović Njegoš. Od sredine XIX vijeka evropske sile, pa i najmlađa i najmanja među njima Italija, zazirale su od sposobnosti Crne Gore da djeluje kao remetilački faktor i utiče na balkanske prilike nesrazmjerno svojoj geografskoj veličini i demografskom potencijalu. Sve ove činjenice zahvalan su predmet istraživanja i istoriografske obrade pa ih kao takve i razmatramo u okviru doktorske teze *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici 1873-1923*.

Hronološki tema je ograničena 1873. godinom, kada je akreditovan prvi italijanski diplomatski predstavnik u Crnoj Gori, koja se nalazila pred odlučujućom fazom borbe za teritorijalno proširenje i međunarodno priznanje, odnosno 1923. godinom kada je Musolinijeva vlada, uprkos ranijim obećanjima da će se založiti za restauraciju crnogorske države, protjerala iz Italije poslednje aktivne crnogorske indipendentiste. Razmatranje italijanske politike prema Crnoj Gori u naznačenom vremenskom odsjeku nudi mogućnost njenog cijelovitog sagledavanja, uočavanja bitnih procesa i ključnih fakata u inače obimnoj faktografiji relevantnoj za obradu teme.

U funkciji analitičkog sagledavanja evolucije italijanske politike prema Crnoj Gori u periodu 1873-1923. godine sadržina rada podijeljena je na: predgovor, uvod, deset poglavlja i zaključna razmatranja.

Dokumentarnu osnovu rada *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici 1873-1923.* čini građa koja se čuva u arhivskim ustanovama i bibliotekama u Cetinju, Podgorici, Rimu, Milanu, Trstu, Veneciji, Bolonji, Beogradu, Beču, Parizu.¹ Najznačajniju građu za obradu teme pronašli smo u fondovima Arhiva Ministarstva spoljnih poslova i Državnog arhiva u Rimu. Relevantna građa iz crnogorskih arhiva neuporedivo je skromnija i po obimu i po informativnoj vrijednosti. Neke fondove Arhiva Ministarstva spoljnih poslova Italije koristili smo sa mikrofilmova koji se nalaze u Arhivu Srbije u Beogradu. Pojedina dokumenta dobili smo ljubaznošću kolega Lj. Aleksić-Pejković, E. Maseratija i M. Bukarelija. Veliki broj za nas relevantnih dokumenata publikovan je u prvih sedam serija zbirke *Documenti diplomatici italiani.* Od značaja za našu temu bile su i zbornici diplomatske građe R. Raspopovića, Lj. Aleksić-Pejković i S. Burzanovića i zbornik građe Š. Rastodera.²

Kao izvor sistematski smo istraživali periodične publikacije: *Glas Crnogorca*, *Cetinjski vjesnik*, *La Stampa*, *Illustrazione Italiana*.³

Tema *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici 1873-1923.* do sada nije obrađivana u istoriografiji. Na nivou monografije jedan njen segment je obrađen u studiji D. Živojinovića *Italija i Crna Gora 1914-1925.*⁴ Autor je o istoj problematici publikovao niz članaka i rasprava koje je objedinio u zborniku *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922.* Njegove stavove o odgovornosti Italije za nestanak crnogorske

¹ U radu je korišćena grada iz sljedećih ustanova: Državni arhiv Crne Gore, Cetinje, Arhivsko-bibliotečki fond Muzeja kralja Nikole, Cetinje, Arhiv Istoriskog instituta Crne Gore, Podgorica, Archivio Centrale di Stato, Roma, Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito Italiano, Roma, Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, Roma; Fondazione Marco Besso, Roma; Museo Centrale Risorgimento, Roma, Archivio Storico della Banca Commerciale Italiana, Milano, Archivio di Piero Foscari, Venezia, Biblioteca comunale dell'Archiginnasio di Bologna, Bologna, Civici Musei Storia Arte, Trieste, Fondazione Il Vittoriale degli Italiani, Gardone Riviera; Österreichische Staatsarchiv, Wien; Archives Diplomatiques du Ministère des Affaires Etrangères, Paris; Arhiv Srbije, Beograd; Privatna zbirka Rastislava Plamenca, Beograd.

² *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918, Zbornik dokumenata sa komentarom*, eds. G. Perazić, R. Raspopović, Podgorica 1992; *Crna Gora i Francuska. Diplomatija u izbjeglištvu-u dokumentima iz diplomatskog arhiva kralja Nikole i crnogorskih vlasti u egzilu 1916-1920*, I-II ed. R. Raspopović, Podgorica 2014; *Crna Gora u spoljnoj politici Italije 1861-1881, tom I, Od osnivanja Italijanskog konzulata u Skadru do razgraničenja Crne Gore na osnovu Berlinskog ugovora: 1861-1881, prvi dio 1861-1875*, eds. Lj. Pejković-Aleksić, S. Burzanović, Podgorica 2011; Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925, I-II*, Podgorica 2004.

³ Uvid u tekstove publikovane u italijanskoj štampi olakšala nam je praksa i italijanskog i crnogorskog Ministarstva spoljnih poslova da uz svoja akta, kao priloge ili kao posebne fondove, čuvaju i isječke iz štampe.

⁴ D. Živojinović, *Italija i Crna Gora 1914-1925. Studija o izneverenom savezništvu*, Beograd 1998; *Id.*, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922*, Beograd 1996; *Id.*, *Nevoljni saveznici, Rusija, Francuska, Velika Britanija, SAD 1914-1918*, Beograd 2000; *Id.*, *Kraj Kraljevine Crne Gore 1918-1921*, Beograd 2002; *Id.*, *U potrazi za imperijom. Italija i Balkan početkom XX veka, Studije i rasprave*, Beograd 2013; *Id.*, *Kralj Nikola i teritorijalno širenje Crne Gore 1914-1920 godine*, Istoriski zapis 3-4 (1988).

države korigovao je F. Kakamou studiji *Il Montenegro negli anni della prima guerra mondiale*,⁵ jedinoj monografiji na italijanskom jeziku o italijansko-crnogorskim odnosima u periodu na koji se naše istraživanje odnosi.

Doprinos poznавању италјанско-чрногорских односа дали су и D. Vujović,⁶ Š. Rastoder,⁷ S. Ratković,⁸ A. Bjađini⁹ и A. Madafari¹⁰ у више радова. Studije D. Vujovića, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije; Crna Gora i Francuska 1860-1914.* и *Ratna saradnja Crne Gore i Francuske 1914-1916.*, засноване на дипломатској грађи француске и југословенске provenijencije допунjavaju сазнанја о чрногорско-италјanskим односима која се не могу стечи осланjanjem на италјанску и чрногорску архивску грађу. Vujovićev članak *Francuski ambasador u Rimu o crnogorsko-italijanskim odnosima 1898. godine*, освjetljava важну епизоду поменутih односа. За наша истраживања од посебног значаја су студија и зборник докумената *Crna Gora u egzilu I i II*, аутора Š. Rastodera, као и чланци S. Ratkovića *Sukob Italije i Crne Gore oko Skadra 1915. godine* и A. Madafarija *Italia e Montenegro (1918-1925), La legione montenegrina*.

Међу бројним радовима Lj. Aleksić-Pejković из области италјанско-чрногорских односа посебно се издвајају: *Odnosi Italije i Crne Gore do njenog razgraničenja 1881. godine i Italija i Crna Gora tokom poslednje dve decenije XIX veka.*¹¹

⁵ F. Caccamo, *Il Montenegro negli anni della prima guerra mondiale*, Roma 2008.

⁶ D. Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd 1962; *Id.*, *Crna Gora i Francuska 1860-1914*, Cetinje 1971; *Id.*, *Ratna saradnja Crne Gore i Francuske 1914-1916*, Podgorica 1994, *Id.*, *Odnosi Crne Gore i Francuske u Prvom Svjetskom ratu*, Историјски записи 3 (1964); *Id.*, *Francuski ambasador u Rimu o crnogorsko-italijanskim odnosima 1898. godine*, Историјски записи 3 (1965); *Id.*, *Zahtjevi kralja Nikole da se vrati u Crnu Goru i stavovi saveznika u vezi sa tim, uoči Podgoričke skupštine 1918*, Историјски записи 3-4 (1988).

⁷ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925, I-II*, Podgorica 2004; *Id.*, *Crnogorska vojska u Italiji 1919-1922*, Историјски записи, година, 1-4 (2003).

⁸ S. Ratković, *Sukob Italije i Crne Gore oko Skadra 1915. godine*, Историјски записи 1-2 (1974).

⁹ A. F. M. Biagini., *Odnosi između Italije i Crne Gore u toku Prvog svjetskog rata (1914-1918)*, Историјски записи 1-2 (1983); *Id.*, *Note e relazione di viaggio nei Balcani (1879-1898)*, Roma 1978; *Id.*, *Momenti di storia Balcanica (1878-1914). Aspeti militari*, Roma 1981; *Id.*, *L'Italia e le guerre balcaniche*, Roma 2012.

¹⁰ A. Madaffari, *Italia e Montenegro (1918-1925), La legione montenegrina*, Studi Storico-militari (1996).

¹¹ Lj. Aleksić-Pejković, *Planovi o povezivanju италјanskog i istočnog pitanja i srpsko-italijanski odnosi za vreme istočne krize 1861-1862.*, Историјски гласник 1-2 (1975); *Ead.*, *Odnosi Italije i Crne Gore do njenog razgraničenja 1881. godine*, in: *Crna Gora u međunarodnim odnosima*, Titograd 1984; *Ead.*, *Italijanski dobrotvenci u Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji 1875-1876. godine*, in: *Dobrovljci u oslobođilačkim ratovima Srba i Crnogoraca*. Зборник радова, Београд 1996; *Ead.*, *Italija i srpsko-bugarska kriza 1885-1886. godine*, Историјски часопис, XLII-XLIII, (1995-1996); *Ead.*, *Dokumenti италјanskog ministarstva spoljnih poslova o Crnoj Gori u Prvom svjetskom ratu*, in: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Podgorica 1998; *Ead.*, *Italija i Crna Gora tokom poslednje dve decenije XIX veka*, Историјски часопис XLV-XLVI (1998-1999).

Ekonomskim aspektom italijansko-crnogorskih odnosa bavili su se M. Đurović,¹² A. Tambora,¹³ K. Kirova¹⁴ i R. Webster.¹⁵ Kulturne veze Italije i Crne Gore bile su predmet radova V. Kilibarde.¹⁶ Radovi E. Maseratija,¹⁷ R. Jovanovića,¹⁸ N. Ražnatovića,¹⁹ G. Stanojevića,²⁰ i B. Hrabaka²¹ iz oblasti diplomatske istorije kao i svi ranije pomenuti radovi obogatili su faktografsku osnovu za obradu teme *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici 1873-1923.*, ali rad na njoj nijesu učinili izlišnim.

Dio rezultata našeg rada na temi publikovan je u vidu nekoliko članaka i priloga.²²

¹² M. Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori*, Cetinje 1958; *Id.*, *Crnogorske finansije 1860-1915*, Titograd 1960.

¹³ A. Tambora, *Kavur i Balkan*, Beograd 2007; *Id.*, *The Rise of Italian Industry and the Balkans (1900-1914)*, The Journal of European History, n. 1(1974); *Id.*, *Mondo turco-balcanico e Italia nell'età giolittiana (1900-1914)*, Rassegna Storica del Risorgimento, n. (2002).

¹⁴ K. Э. Кирова, *Итальянская экспансия в Восточном Средиземноморье (в начале XX в.)*, Москва 1973.

¹⁵ R. Webster, *L'imperialismo industriale italiano 1908-1915*, Torino 1974.

¹⁶ V. Kilibarda, *Italijanska književnost u Crnoj Gori do 1918. godine*, Nikšić 1992; *Ead.*, *Bibliografija o Crnoj Gori na italijanskom jeziku (1532-1914)*, Cetinje, 1993; *Ead.*, *La traduzione della litteratura italiana in Montenegro nel Novecento*, in: *Contesti Adriatici Studi di italianistica comparata*, a cura di V. Kilibarda e J. Vučo, Roma 2008; *Ead.*, *Lazar Tomanović kao italijanista*, Lingua Montenegrina 5 (2010).

¹⁷ E. Maserati, *Momenti della questione adriatica (1896-1949): Albania e Montenegro tra Austria ed Italia*, Udine 1981.

¹⁸ R. Jovanović, *Jedan inostrani otpor prodiranju italijanskog kapitala u Crnu Goru*, Istoriski zapisi 3 (1961).

¹⁹ N. Ražnatović, *Sprovodenje XXIX člana Berlinskog ugovora o Crnogorskem primorju i ingerenciji Austrougarske u luci Bar*, Istoriski zapisi 3-4 (1972); *Id.*, *Pokušaj razgraničenja između Crne Gore i Turske 1880. putem kompenzacije za Plav i Gusinje teritorijom albanskih plemena Gruda i Hota*, Istoriski zapisi 1-2 (1973); *Id.*, *Crna Gora i Berlinski kongres*, Cetinje 1979.

²⁰ G. Stanojević, *Prilozi za diplomatsku istoriju Crne Gore od Berlinskog kongresa do kraja XIX vijeka*, Istoriski časopis XI (1961).

²¹ B. Hrabak, *Italijanski konzul u Skadru Bernardo Berio o arbanaskom pitanju 1876-1878 godine*, Časopis za suvremenu povijest, III (1978); *Id.*, *Italijanske masonske vlade i Crna Gora*, in: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Podgorica 1998.

²² S. Burzanović, *Antonio Baldacci e il Montenegro*, in: *Contesti Adriatici, studi di italianistica comparata*, a cura di V. Kilibarda e J. Vučo, Molise 2008; *Id.*, *Virpazar-Bar, in: 100 godina željeznice Crne Gore*, ed. S. Burzanović, Podgorica 2009; *Id.*, *Crnogorske misije Cezara Durandoa*, Istoriski zapisi 2 (2010); *Id.*, *Итальянские дипломатические представители в Цетиње о черногорско-руских взаимоотношениях*, in: *Россия и Балканы в течение последних 300 лет*, Подгорица-Москва 2012; *Id.*, *Italija i Crna Gora u Aneksionoj krizi 1908-1909*, Istoriski zapisi 1-2 (2013); *Id.*, *Crna Gora u planovima Garibaldija*, Matica 58 (2014); *Id.*, *Montenegro in the Italian Foreign Policy during the Balkan Wars (1912-1913)*, in: „Empires and Nations from the 18th to the 20th century“, Vol. 2, eds. A. Biagini, G. Motta, Cambridge Scolars Publishing 2014.

IZVOD IZ TEZE

Teza *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici 1873-1923.* sastoji se od predgovora, uvoda, deset poglavlja i zaključka.

U predgovoru rada definisani su predmet i metod istraživačkog postupka autora, ukazuje se na dokumentarnu osnovu rada i daje osvrt na dosadašnju istoriografsku obradu pojedinih pitanja relevantnih za temu.

U uvodnom dijelu ukazuje se na geografsku i istorijsku uslovljenošć italijansko-crnogorskih veza i posebno apostrofira period italijanskog ujedinjenja (1860-1870). U poglavlju *Crna Gora i Italija (1873-1875)* analizira se pojačano interesovanje italijanske diplomatiјe za dešavanja u Crnoj Gori i njen međunarodni položaj, što je posebno potencirano posjetom knjaza Nikole Italiji 1873. godine, kao i akreditovanjem italijanskog konzularnog agenta u Crnoj Gori.

U poglavlju *Velika Istočna kriza i Berlinski kongres-od politike „slobodnih ruku” do politike „praznih ruku”* razmatra se stav italijanske diplomatiјe prema crnogorskom učešću u Hercegovačkom ustanku 1875-1876. godine i Crnogorsko-turskom ratu 1876-1877. godine, te prisustvo italijanskih dobrovoljaca u Hercegovini i Crnoj Gori u ovom periodu. Posebna pažnja posvećuje se stavovima i aktivnostima italijanske diplomatiјe na Carigradskoj konferenciji 1877. godine i Berlinskom kongresu 1878. godine u vezi sa teritorijalnim proširenjima i međunarodno-pravnim položajem Crne Gore.

U poglavlju *Sprovodenje odredbi Berlinskog ugovora i uspostavljanje italijanskog poslanstva u Crnoj Gori* iscrpno se izlaže i analizira italijanska uloga u razgraničenju Crne Gore, a posebno pokušaj italijanskog posredovanja za zamjenu Plava i Gusinja za Hote i Grude. Posebna pažnja posvećuje se uspostavljanju italijanskog diplomatskog predstavništva u Crnoj Gori. U poglavlju *Italija lojalna članica Trojnog saveza 1881-1896.* ukazuje se na uzdržanost italijanske politke na Balkanu i relativno nizak intenzitet političkih i ekonomskih odnosa Crne Gore i Italije, između kojih se sklapaju i prvi međudržavni ugovori, a vlada u Rimu manifestuje naklonost omogućavajući školovanje Crnogoraca u italijanskim vojnim školama. U poglavlju *Porast italijanskog interesa za Balkan i Crnu Goru u periodu 1896-1902.* izlažu se i analiziraju reperkusije koje je preokret italijanske spoljne politike u ovom periodu imao na odnose Italije i Crne Gore,

posebno nakon orođavanja dinastija Savoja i Petrović. U tom smislu ističe se stvaranje nove klime u odnosima Rima i Cetinja na otvaranje crnogorskog konzulata u Rimu i na djelovanje italijanskih naučnih misija u Crnoj Gori.

Šesto poglavlje *Jačanje italijanskog ekonomskog i političkog uticaja u Crnoj Gori 1903-1909.*, odnosi se na najsloženiju problematiku italijansko-crnogorskih odnosa. Istorijat prodora italijanskog kapitala u Crnu Goru realizovan preko *Monopola duvana i Barskog društva* daje se u kontekstu austro-italijanske političko-ekonomске konkurenциje na Balkanu i u Crnoj Gori. Ukazuje se i na ruski otpor širenju italijanskog uticaja, koji evoluira do tolerantnog i partnerskog odnosa Italije i Rusije u vezi sa projektom transbalkanske željeznice i približavanju Italije silama Antante. U poglavlju *Italija i Crna Gora u Aneksionoj krizi* analiziraju se specifične međunarodne okolnosti i događaji u kojima se Italija angažovala da utiče na miroljubivo razrješenje krize i obezbijedi kompenzacije Crnoj Gori u vidu ukidanja ograničenja suvereniteta Crne Gore u njenom primorju koja su proisticala iz člana 29 Berlinskog ugovora. U poglavlju *Balkanski ratovi* analizira se italijanska politika prema Crnoj Gori počev od izbijanja albanskih buna 1910-1911. godine, pa do okončanja *Balkanskih ratova*. Centralno mjesto u ovom poglavlju zauzima *Skadarska kriza* tokom koje je došlo do ozbiljnih razilaženja interesa Italije i Crne Gore i otvoreno više mogućih političkih scenarija u kojima je italijanska spoljna politika kalkulisala i sa ne tako dalekom perspektivom nestanka crnogorske države. Razmatra se i italijansko-francuska ekonomski i politička konkurenca u Crnoj Gori, kao i pitanje tzv. *velikog zajama* crnogorske vlade kod italijanskih i francuskih finansijskih institucija.

Poglavlje *Italija i Crna Gora u Prvom svjetskom ratu* bavi se sledećim pitanjima: Crna Gora u spoljno političkim planovima Italije 1914-1915. godine, ratno savezništvo Italije i Crne Gore, njihov sukob zbog crnogorskog posijedanja Skadra 1915. godine, kao i odnos Italije prema crnogorskom kralju i vlasti u egzilu.

U poglavlju *Italija i Crnogorsko pitanje 1918-1923.* analizira se odnos Italije prema Crnoj Gori uoči i za vrijeme Mirovne konferencije u Parizu i italijanska instrumentalizacija *crnogorskog pitanja* u okviru njene jadranske politike i regulisanja odnosa sa novoformiranom Kraljevinom Srba Hrvata i Slovenaca.

U završnim razmatranjima rezimiraju se rezultati istraživanja i ukazuje na etape u evoluciji italijanske politike prema Crnoj Gori, na glavne karakteristike i mjesto koje je ta politika imala u ukupnoj italijanskoj spoljnoj politici.

DOCTORAL THESIS EXTRACT

The present Thesis, explicitly *Montenegro in the Italian Foreign Policy from 1873 until 1923*, comprises the preface, the introduction, ten chapters and the conclusion.

The Thesis' Preface defines the subject matters and methods undertaken during the author's research procedure, points out to the work's documentary evidence, and gives an overview of the body of former historical work on particular topics relevant to the Thesis.

The Introduction draws attention to geographical and historical conditions of Italian and Montenegrin relations and it emphasizes particularly the period of Italian Unification period (1860-1870). The Chapter titled *Montenegro and Italy (1873-1875)* analyses the Italian diplomacy's certain interests in the events in Montenegro and in Montenegro's position in international community, which is particularly accentuated by the visit that Prince Nikola paid to Italy in 1873, as well as by the accrediting of the Italian Consular Agent to Montenegro.

The Chapter: *Grand Eastern Crisis and the Congress of Berlin: From the Policy of Free Rein to the Policy of Unfree Rein* considers the stance of the Italian diplomacy on Montenegro's participation in the Herzegovina Uprising of 1875-1876 and in the Montenegrin-Ottoman War of 1876-1877, as well as the presence of the Italian volunteers in Herzegovina and Montenegro during the said period. Particular attention is paid to the Italian diplomacy's stances and activities in both The 1877 Constantinople Conference and the 1878 Congress of Berlin in relation to the territorial expansion and international and legal status of Montenegro.

The Chapter titled *Enforcement of the Provisions of the Treaty of Berlin and Establishing Italian Legation to Montenegro* discloses and analyses comprehensively the Italian role in demarcating Montenegro, while particularly the Italian attempted mediation in exchanging Plav and Gusinje for Hote and Grude. Meticulous attention is paid to establishing the Italian Diplomatic Mission to Montenegro. The Chapter: *Italy as a Loyal Member of The Triple Alliance of 1881-1896* points out to the Italian political restraint within the Balkans and relatively low intensity of political and economic

relations between Montenegro and Italy between which the first international treaties were entered into, with the Rome-based Government showing their sympathy for the Montenegrins through providing them with an opportunity for education at the Italian military schools. The Chapter titled *Italy's Increasing Interest in the Balkans and Montenegro from 1896 to 1902*, discloses and analyses repercussions entailed by the reversal of the Italian foreign policy during the said period and their effects on the relations between Italy ad Montenegro, while particularly with reference to the period after The House of Savoy and The Petrović Dynasty had become in-laws. In terms of that, an emphasis is put on creating new climate in the relations between Rome and Cetinje, opening the Montenegrin Consulate in Rome and activities of the Italian scientific mission in Montenegro respectively.

The sixth Chapter, i.e. *Strengthening Economic and Political Influence of Montenegro between 1903 and 1909*, refers to the most complex issues arising from the relations between Italy and Montenegro. The history of Italian capital inflow in Montenegro, which took place by means of *The Tobacco Monopoly* and *The Bar Group*, is displayed in terms of Austrian and Italian political and economic competition within both the Balkans and Montenegro. It points out to the Russian resistance to the spread of the Italian influence that evolved to a tolerant and partnership relation between Italy and Russia concerning the Trans Balkan Railroad Project and Italy's getting closer to the Entente Powers. The Chapter titled *Italy and Montenegro during the Annexation Crisis* analyses specific international circumstances and events in which Italy was involved in order to influence the reaching a peaceful settlement of the crisis and the providing Montenegro with a compensation in the form of lifting the restrictions, stemming from Article 29 of the Treaty of Berlin, on sovereignty of Montenegro within its littoral zone. The Chapter titled *The Balkan Wars*, analyses the Italian policy towards Montenegro starting as of *the Albanian Revolts of 1910 and 1911* until the end of *The Balkan Wars*. The central place in this Chapter is that of *The Siege of Scutari*, during which serious divergences of Italy and Montenegro's respective interests took place and several possible political scenarios arose, in which the Italian foreign policy was calculating also not so distant prospect of Montenegro state disappearance. It considers also the Italian and French economic and political competition within Montenegro, as well as the issue of so called great loan taken by the Montenegrin Government from the Italian and French financial institutions.

The Chapter titled *Italia and Montenegro during the World War I* discusses the following topics concerning: Montenegro in the Italian foreign policy plans from 1914 to 1915, military alliance between Italy and Montenegro, their conflict due to the occupation of Scutari in 1915 as well as the Italian relationship with the King and the Government in exile.

The Chapter titled *Italy and The Question of Montenegro 1918-1923* analyses the Italian relationship towards Montenegro on the eve and during the time of The Paris Peace Conference, as well as the Italian instrumentalization of *The Question of Montenegro* within the Italian Adriatic policy and in the regulation of relations with newly established Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.

In the final considerations, the research findings are summarized and the evolution stages of the Italian policy towards Montenegro, main characteristics and position of the said policy within the framework of the whole Italia foreign policy are pointed out.

SADRŽAJ

UVOD-ITALIJA I CRNA GORA U PERIODU ITALIJANSKOG UJEDINJENJA	25
Italijanske koncepcije o povezivanju Risordimenta i Istočnog pitanja	25
Planovi o iskrcavanju garibaldinaca u Crnoj Gori 60-tih godina XIX vijeka	27
Uspostavljanje italijanskog konzulata u Skadru 1861. godine	33
Diplomatski incidenti skadarskog konzula Durija sa knjazom Nikolom	38
Italijanska diplomacija i crnogorsko-turski odnosi krajem 60-tih i početkom 70-tih godina XIX vijeka	41
I PORAST INTERESOVANJA ITALIJE ZA CRNU GORU 1873-1875. GODINE	46
Posjeta crnogorskog knjaza Nikole Italiji i kralju Viktoru Emanuelu II i pitanje crnogorske nezavisnosti	46
Akreditovanje Bernanda Berija za konzula u Crnoj Gori 1873. godine	51
Podgorički pokolj 1874. godine	52
II VELIKA ISTOČNA KRIZA I BERLINSKI KONGRES-OD POLITIKE	
„SLOBODNIH RUKU“ DO POLITIKE „PRAZNIH RUKU“.....	59
Počeci Velike Istočne krize i prve reakcije italijanske diplomatije	59
Istočna politika nove italijanske vlade	72
Italijanski dobrovoljci u Hercegovini i Crnoj Gori 1875-1876. godine	72
Crnogorsko-turski rat 1876. godine	79
Carigradska konferencija decembar 1876-januar 1877. godine	93
Crnogorsko-turski pregovori o miru januar-april 1877. godine	95
Crnogorsko-turski rat 1877-1878. godine	99
Promjena na italijanskoj političkoj sceni početkom 1878. godine	107
Italija, Crna Gora i Sanstefanski mir	108
Italija i crnogorsko pitanje na Berlinskom kongresu 1878. godine.....	113
III SPROVODENJE ODREDBI BERLINSKOG UGOVORA I	
USPOSTAVLJANJE ITALIJANSKOG POSLANSTVA U CRNOJ GORI	120
Međunarodna komisija za razgraničenje Crne Gore i Otomanskog carstva.....	120
Uspostavljanje italijanskog poslanstva u Crnoj Gori.....	121
Regulisanje ingerencija Austro-Ugarske na području crnogorskog Primorja proisteklih iz člana 29. Berlinskog ugovora.....	122

Turska opstrukcija izvršenja odluka Berlinskog kongresa	125
Italijansko posredovanje za zamjenu Plava i Gusinja za Hote i Grude	127
Italijanska diplomacija i Ulcinjsko pitanje.....	135
IV ITALIJA-LOJALNA ČLANICA TROJNOG SAVEZA (1882-1896.).....	142
Postanak Trojnog saveza	142
Uzdražanost italijanske politike na Balkanu	143
Bugarska kriza 1885-1886. godine	144
Obnavljanje savezničkog ugovora 1887. i 1891. godine	145
Sklapanje prvih međudržavnih ugovora Italije i Crne Gore	149
Školovanje Crnogoraca u italijanskim vojnim školama 80-tih i 90-tih godina XIX vijeka	153
Italijanski predstavnici na Cetinju 1879-1896. godine	158
Italijansko viđenje crnogorske spoljne politike osamdesetih i devedesetih godina XIX vijeka	159
Odnosi Crne Gore i Vatikana	159
Crna Gora i Osmansko carstvo.....	163
Crna Gora i Srbija	165
Crna Gora i Francusku	167
Crna Gora između Rusije i Austro-Ugarske.....	167
V PORAST ITALIJANSKOG INTERESA ZA BALKAN I CRNU GORU U PERIODU OD 1896. DO 1902. GODINE.....	171
Slom italijanske kolonijalne politike i porast italijanskog interesa za Balkan.....	171
Suparništvo Italije i Austro-Ugarske u Albaniji.....	174
Uspostavljanje dinastičkih veza između Italije i Crne Gore.....	175
Crna Gora u italijanskoj javnosti poslednjih godina XIX vijeka.....	181
Nastojanje knjaza Nikole da postigne crnogorsko-italijanski sporazum o zajedničkoj akciji u Albaniji.....	184
Otvaranje crnogorskog konzulata u Rimu 1897. godine.....	186
Italijansko viđenje odnosa Crne Gore sa balkanskim državama.....	187
Kandidatura Boža Petrovića Njegoša za guvernera Krita	187
Odnosi Crne Gore sa Srbijom i Bugarskom	189
Dinastički odnosi Savoja i Petrović Njegoša	190
Italijansko-francusko političko približavanje i Crna Gora	194
Pokušaj Crne Gore da ugovori zajam kod italijanskih finansijskih institucija	197
VI JAČANJE ITALIJANSKOG EKONOMSKOG I POLITIČKOG UTICAJA U CRNOJ GORI OD 1903. DO 1909. GODINE	202
Italijanske stručne i naučne misije u Crnoj Gori	202
Nastojanje Italijana da dobiju privredne koncesije u Crnoj Gori.....	204
<i>Crnogorsko-italijanski sindikat.....</i>	209
Monopol duvana	211

Nastojanja <i>Sindikata</i> da obezbijedi kapital za realizaciju koncesija.....	213
Ugovor italijanske i crnogorske vlade o prevozu pošte od Pristana do Skadra.....	214
Uspostavljanje radio telegrafske veze između Italije i Crne Gore	215
Austrougarski otpor italijanskim ekonomskim inicijativama u Crnoj Gori.....	218
Transformisanje <i>Italijansko-crnogorskog sindikata</i> u <i>Barsko društvo</i> i potpisivanje ugovora sa crnogorskom vladom.....	220
Ruski otpor prodiranju italijanskog kapitala u Crnu Goru.....	223
Izgradnja željeznice Bar-Vir i Barske luke, regulisanje plovidbenog sistema na Skadarskom jezeru	225
Novi Bar	227
Subvencije i drugi oblici podrške italijanske vlade Barskom društvu.....	228
Odnosi Društva sa crnogorskom vladom i narodom	230
Skupštinske rasprave o radu italijanskih preduzeća u Crnoj Gori	231
Odnos Barskog društva prema drugim privrednim inicijativama u Crnoj Gori-nastojanje da se monopolizuje što veći dio crnogorske privrede	234
Plovidbeno društvo <i>Pulja</i>	238
Italijansko društvo za isušivanje Ulcinjskog polja	239
Italija, Crna Gora i oživljavanje planova o transbalkanskoj željezniči.....	239
VII ITALIJA I CRNA GORA OD ANEKSIONE KRIZE DO BALKANSKIH RATOVA.....	243
Italija i Crna Gora u Aneksionoj krizi	243
Posjeta italijanske flote Baru, pitanje razgraničenja Austro-Ugarske i Crne Gore u Barskom zalivu.....	267
Italijansko viđenje srpsko-crnogorskih odnosa	269
Italija i proglašenje Crne Gore za kraljevinu	270
Rusko-italijanska saradnja u obuzdavanju crnogorskih osvajačkih ambicija u vezi sa albanskim nemirima i pobunom 1910-1912. godine	274
Italijansko-turski rat 1911-1912. godine	282
VIII BALKANSKI RATOVI 1912-1913. GODINE.....	288
Tok ratnih operacija i Londonska mirovna konferencija.....	288
Italija i pitanje priključenja Skadra Crnoj Gori.....	293
Italija i pitanje crnogorskog zajma 1913-1914. godine	302
Italijansko-francuska konkurenca u Crnoj Gori	304
IX CRNA GORA I ITALIJA U PRVOM SVJETSKOM RATU	310
Julska kriza 1914. godine.....	310
Italijanska neutralnost	315

Ulazak Crne Gore u rat	319
Od italijanske neutralnosti do Londonskog ugovora	324
Crnogorsko-italijanska ratna saradnja	330
Italijansko-crnogorski sukob zbog zauzimanja Skadra.....	332
Reakcije Italije i savezničkih sila na crnogorsko zauzimanje Skadra	340
Italija i kapitulacija Crne Gore.....	345
Reakcije na kapitulaciju Crne Gore i pad Lovćena	352
Kralj Nikola i crnogorska vlada u egzilu.....	354
Italija i formiranje crnogorske vojne jedinice u egzilu	358
Crnogorski zahtjevi italijanskoj vlasti da omogući upućivanje hrane za stanovništvo u Crnoj Gori.....	359
Pitanje zvanične posjete crnogorskog kralja Italiji.....	361
Italija i pitanje ujedinjenja Srbije i Crne Gore	361
Vlada Mila Matanovića.....	366
Vlada Evgenija Popovića	369
Novi mirovni scenariji i preispitivanje ratnih ciljeva.....	371
Posjeta kralja Nikole Italiji u maju 1918. godine	373
Saveznička okupacija Crne Gore	378
 X ITALIJA I CRNOGORSKO PITANJE 1918-1923. GODINE	383
Zahtjevi kralja Nikole da se vrati u Crnu Goru i protesti zbog Podgoričke skupštine.....	383
Nastojanje crnogorske izbjegličke vlade da učestvuje na Ženevskoj konferenciji	386
Kriza vlade Evgenija Popovića.....	390
Božićna pobuna	391
Formiranje vlade Jovana Plamenca	396
Konferencija mira u Parizu 1919. godine.....	397
Povlačenje savezničkih snaga iz Crne Gore	401
Okupljanje crnogorske emigracije u Italiji.....	404
Konvencija <i>Kavilja</i>	406
Prvi pokušaji instrumentalizovanja <i>crnogorskog pitanja</i> radi postizanja italijansko-jugoslovenskog sporazuma	408
Nastojanje crnogorske vlade da se osloboди zavisnosti od isključive italijanske podrške.....	410
Planovi Jovana Plamenca i Gabrijela D'Anuncia o zajedničkoj akciji u Dalmaciji i Crnoj Gori.....	412
Đolitijeva vlada, Rapalski ugovor i njegove posljedice po Crnu Goru	414
Smrt kralja Nikole.....	418
Italijanski parlament i crnogorsko pitanje u proljeće 1921. godine	419
Raspustanje crnogorske vojske u Italiji	422
Sforca protiv Plamenca.....	425
Pregovori crnogorske izbjegličke vlade i italijanskih vlasti o uslovima odlaska Crnogoraca iz Italije.....	426

Pokušaj crnogorske izbjegličke vlade da internacionalizuje crnogorsko pitanje na zasjedanjima Društva naroda i međunarodnim konferencijama	430
Musolinijeva vlada i likvidiranje <i>crnogorskog pitanja</i> u Italiji.....	432
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	435
IZVORI I BIBLIOGRAFIJA	440
Izvori.....	440
Neobjavljeni izvori.....	440
Objavljeni izvori	443
Literatura.....	448
Monografije i studije.....	448
Članci i rasprave.....	454
PRILOZI	463
Biografija autora	463
Izjava o autorstvu.....	464
Izjava o istovjesnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada.....	464
Izjava o korišćenju	464

UVOD-ITALIJA I CRNA GORA U PERIODU ITALIJANSKOG UJEDINJENJA

Italijanske koncepcije o povezivanju Risordimenta i Istočnog pitanja

Demografske veze istočne i zapadne obale Jadrana sežu u daleku prošlost. Migracije, ratove i osvajanja pratile su političke i kulturne integracije i uticaji. Komunikacija između dvije obale nije nikada prestajala, mada je sa protokom vremena i civilizacijskim mijenama na mediteranskom prostoru varirao njen intenzitet. Klasični Rim i Mletačka Republika ostavili su mnoštvo tragova svog prisustva na Balkanu, posebno u njegovom zapadnom priobalju sa neposrednim zaleđem. Čak i kada je Habzburška monarhija smijenila mletačku vlast na istočnoj obali Jadrana, italijanstvo je ostajalo prisutno sa svojim ekonomskim, kulturnim i političkim uticajima, bilo da su dolazili iz neke od italijanskih državica ili kao italijanska komponenta austrougarskog prisustva u Dalmaciji.

Sredinom XIX vijeka i Italijane i balkanske narode povezuje zajednički politički imperativ-borba za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje. Bila je to osnova za uzajamne simpatije a stvarani su i planovi o savezništvu, opasni po evropsku ravnotežu, jer se posljedice povezivanja italijanskog i Istočnog pitanja nijesu mogle do kraja predvidjeti i kontrolisati. Uvažavajući to, kao i činjenicu da je, od Pariskog ugovora iz 1856. godine, Kraljevina Sardinija bila jedna od sila zaštitnica integriteta Turske, velike sile morale su računati i sa izvjesnim italijanskim interesom u Istočnom pitanju.

U pogledu mogućnosti povezivanja italijanskog i Istočnog pitanja u italijanskim političkim krugovima iskristalisala su se dva stanovišta.

Konzervativac Ćezare Balbo je u snažnoj Austro-Ugarskoj video garanta evropske ravnoteže i bedem protiv ruskog prodora u Evropu, a posebno na Sredozemlje. Oslobođanje Italije treba vezati za orijentalizaciju i balkanizaciju Austro-Ugarske, koju je trebalo podstaći na ekspanziju na račun Turske. Sljedbenici ove ideje bili su spremni da italijanske etničke teritorije iz okvira austrijskog carstva oslobađaju otkupom i teritorijalnim kompenzacijama na račun balkanskih naroda.¹

¹ C. Balbo, *Delle speranze d'Italia*, Capolago 1844, 143-155; A. Tambora, *Kavur i Balkan*, Beograd 2007, 5; Lj. Aleksić-Pejković, *Odnosi Italije i Crne Gore do njenog razgraničenja 1881. godine*, in: *Crna Gora u međunarodnim odnosima*, Titograd 1984, 163-164.

Na drugoj strani, sljedbenici Macinija i Garibaldija predstavljali su revolucionarno-demokratske snage. Oni su žarko željele rušenje Austrije kao stuba evropske reakcionarne ravnoteže bez obzira na strah da se time otvara prostor za ekspanziju carske Rusije. Bili su zagovornici revolucionarnog rješenja i italijanskog i istočnog pitanja. U njihovim kombinacijama o istovremenom ustanku potlačenih naroda na Balkanu protiv Turske i Austrije i njihovom sadejstvu sa Italijanima, Crna Gora je dobijala istaknuto mjesto.²

Đuzepe Macini je vidio Crnu Goru kao jedan od konstitutivnih elemenata na konfederalistički transformisanoj političkoj karti Evrope. Prema njegovom viđenju, Karintija tj. Slovenija, Hrvatska, Dalmacija, Bosna, Srbija, Crna Gora i Bugarska trebalo je da uđu u sastav konfederacije koja bi se zvala Ilirija ili Južna Slavonija. Macinijeve ideje o ovoj problematici vremenom su se mijenjale. On je između 1832. i 1850. godine smatrao da bi pomenute jugoslovenske zemlje i Rumunija trebalo da, kao sateliti, budu povezane sa Ugarskom kojoj je namijenio vođstvo u ovoj konfederaciji. Kasnije, 1857. godine mislio je da bi Mađari mogli biti absorbovani od slovenskog elementa pa ih odvaja od njih.³ Italija je u ovom, kao i sličnim slučajevima, trebalo da promoviše stvaranje nezavisnih država od pokorenih naroda. U Macinijevoj viziji, to je bio put ka stvaranju budućih Sjedinjenih Država Evrope.⁴

Pod uticajem Macinijevih ideja u Torinu je 1849. osnovana *Societa per l'alleanza italo-slava* s namjerom da podstiče bratsku ljubav između Slovena i Italijana, radi nezavisnosti i prosperiteta oba naroda. U Rimu, u istom periodu, održan je skup u znak podrške Slovenima. Marko Antonio Kanini osniva *Savez za oslobođanje i bratimljenje*. U istom duhu i Macini piše svoja čuvena *Slovenska pisma*.⁵

Crna Gora je bila otvorena za sve kombinacije u vezi sa Istočnim pitanjem koje mogu dovesti do njenog međunarodnog priznanja, teritorijalnog proširenja i oslobođenja potlačenih sunarodnika. Na Cetinju se rezonovalo da treba stalno nešto pokretati, pa će prije ili kasnije biti i rezultata. Sa velikim simpatijama gledalo se na aktivnost Đuzepea Garibaldija i njegovih sljedbenika koji su i svojim nacionalizmom i borbenošću imponovali Crnogorcima. I pijemontizam odnosno ujediniteljska misija

² A. Tambora, *op. cit.*, 252-253; Lj. Aleksić-Pejković, *op. cit.*, 164.

³ G. Salvemini, *Mazzini*, London 1962, 75. Tako Macini Madare pridružuje Rumunima, a narednih godina pravi i nove kombinacije za ovu zemlju sa Česima i Slovacima i konačno sa Njemicima.

⁴ G. Salvemini, *op. cit.*, 81.

⁵ M. Pacor, *Italia e Balcani dal Risorgimento alla Resistenza*, Milano 1968, 12-13; G. Mazzini, *Lettere Slave*, Bari 1939.

Kraljevine Sardinije postala je obrazac za ulogu koju su krugovi oko knjaza Nikole ambiciozno namijenili Crnoj Gori u srpsvu i jugoslovenstvu.⁶

O potrebi italijanskog učešća i podrške oslobođilačkim pokretima u okruženju u periodu od 1848. do 1866. godine postojala je gotovo opšta saglasnost između revolucionarnih snaga i političkog vođstva Kraljevine Sardinije (odnosno italijanske države od 1861. godine). Za ovaj period karakterističan je stalni sukob Habzburga i Savoja. Iako je Garibaldi ostajao van kontrole italijanske vlade često je djelovao kao njen agent odnosno kao veza između oficijalne politike i narodne revolucije.⁷

Planovi o iskrcavanju garibalдинaca u Crnoj Gori 60-tih godina XIX vijeka

Prvi pokušaj Crne Gore da iskoristi italijanski Risordimento za ostvarivanje vlastitih spoljnopolitičkih ciljeva pada u vrijeme odlučujućih borbi za italijansko ujedinjenje. Knjaz Danilo je u aprilu 1859. godine, podstaknut događajima u Italiji, slao vojvode Iva Radonjića i Petra Vukotića u Beograd da se sa knezom Milošem dogovore o zajedničkom stavu prema ratu Sardinije i Austrije za koji je knjaz Danilo smatrao da može prerasti u sukob evropskih razmjera.⁸ Od značaja za eventualnu akciju bila je i činjenica da je Srbija još od 1849. godine imala zvaničnu komunikaciju sa Kraljevinom Sardinijom preko njenog konzulata u Beogradu.⁹ Ovo diplomatsko sondiranje nije rezultiralo nikakvom akcijom.¹⁰

Pijemntska diplomacija kalkulisala je još i ranije sa konkretnim crnogorskim zapletima kao povodom za prekid odnosa sa Austrijom. U tom smislu Kamilo Kavur,

⁶ Lj. Aleksić-Pejković, *op. cit.*, 170 - 172; R. Jovanović, *Politički odnosi Crne Gore i Srbije 1860-1878.*, Cetinje 1977, 39. Konzul Konstantin Petković u jednom izvještaju iz 1869. pisao je Ministarstvu inostranih djela Rusije da knjaz Nikola mašta da od Crne Gore napravi Pijemont, a od sebe drugog Viktora Emanuela; Ž. M. Andrijašević, *Ideološko-političko značenje pjesme „Onamo namo“*, Stvaranje 1-5 (1997), 180.

⁷ E. Terzuolo, *The Garibaldini in the Balkans 1875-1876*, The International History Review, vol. 4, n. 1 (1982), 111.

⁸ R. Jovanović, *op. cit.*, 32; Đ. Borožan, *Crnogorsko-italijanski diplomatski odnosi*, Glasnik odjeljenja društvenih nauka CANU 21 (2012), 93-106.

⁹ Lj. Banjanin, *Francesco Fortunato Astengo, console del Regno Sardo a Belgrado*, Studi piemontesi 1 (1999), 188-189.

¹⁰ Nikola I Petrović Njegoš, *Autobiografija, Memoari, Putopisi*, Cetinje 1988, 37. Mladi Nikola Petrović navodi u svojoj autobiografiji da je namjeravao da napusti školovanje u Parizu i da se kao dobrovoljac priključi italijanskoj vojsci u ratu 1859. godine; Godinu dana ranije, u vrijeme Grahovačke bitke, Ipolito Nievo, koji će kasnije postati poznati književnik, želio je da se priključi Crnogorcima u njihovoj borbi sa Osmanskim carstvom; *La Confessione d'un Italiano di Ippolito Nievo*, ed. A. Mario, Torino 1995, 5.

šef italijanske vlade, htio je da iskoristi smetnje koje je Austrija pravila pri razgraničenju Crne Gore nakon Grahovačke bitke. Namjeravao je da u tom slučaju poput Rusije i Francuske prizna crnogorsku *de facto* nezavisnost. Tokom narednih godina Crna Gora će imati mjesta u projektima zasnovanim na povezivanju italijanskog i Istočnog pitanja. U prilog tome išla je i činjenica da se italijanska politika tada nalazila u orbiti Francuske ka kojoj se okretala i Crna Gora u nastojanju da izade iz isključive zavisnosti od Rusije.¹¹ Ipak, iz Torina na Cetinje, u čitavom tom periodu, nije poslat nijedan zvanični emisar, nijedna zvanična poruka sardinske vlade. Za kontakte sa Crnom Gorom preferirani su nezvanični kanali, poput korišćenja italijanske emigracije sa Krfa. U Crnoj Gori veza su bili braća Jovan i Mihailo Zega.¹² Radi uspješnijeg opserviranja Crne Gore i susjednih područja još 1849. godine pukovnik Alesandro Monti predlagao je otvaranje vicekonzulata u Skadru.¹³ Konzularno predstavništvo u ovom gradu Italijani će otvoriti tek 1861. godine, ali je i tada ova institucija i njeno osoblje držano po strani od pomenutih savezničkih kombinacija.¹⁴

U okviru jedne takve kombinacije razmatrane u Torinu krajem 1861. godine posebna misija povjerena je garibaldinskom majoru Adamu Vraneševiću. Njegov dolazak na Cetinje knjazu Nikoli ličnim pismom najavio je general Stefan Tir.¹⁵ Glasine o italijanskom iskrcavanju u Dalmaciji uznemirile su turske vlasti, ali i druge evropske sile. Hapšenje italijanskog oficira u blizini Dubrovnika koji je namjeravao da stupi u vezu sa hercegovačkim ustanicima i kod koga su pronađena dokumenta kompromitujuća za italijansku vladu, privuklo je pažnju francuske diplomatiјe. Francuzi su smatrali da Italijani loše procjenjuju moguću korist koju bi imali od jedne antiaustrijske diverzije na pomenutom prostoru.¹⁶

Pomenute glasine o iskrcavanju garibaldinaca motivisale su i velikog vezira da potraži objašnjenje od italijanskog poslanika Čerutija. Zvaničan stav italijanske vlade

¹¹ Lj. Aleksić-Pejković, *op. cit.*, 169.

¹² *Ibid.*, 171.

¹³ G. Quazza, *La politica orientale e balcanica del Regno Sardo nel 1848-1849 (Da documenti inediti)*, Rassegna storica del risorgimento, n. 2-4 (1948), 163.

¹⁴ *Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia*, Torino, № 163, venerdì, 5 luglio 1861, 2.

¹⁵ *Crna Gora u spoljnoj politici Italije 1861-1881, tom I, Od osnivanja Italijanskog konzulata u Skadru do razgraničenja Crne Gore na osnovu Berlinskog ugovora: 1861-1881, prvi dio 1861-1875 /Montenegro nella politica estera d'Italia, Volume I, Dall'istituzione del Consolato d'Italia a Scutari fino alla delimitazione del Montenegro secondo il trattato di Berlino: 1861-1881, parte prima 1861-1875*, eds. Lj. Pejković-Aleksić, S. Burzanović, Podgorica 2011 (=CGSPI), № 13, *General Tir knjazu Nikoli*, Turin, 31. decembra 1861, 50. Vranešević je bio bivši austrijski oficir, Srbin, koji se priključio mađarskoj legiji.

¹⁶ CGSPI, № 14, *Thounel a Benedetti*, Paris, 11 janvier 1862, 50-51.

bio je da Garibaldi nije u italijanskoj vojsci, da je privatna osoba i da nema zakonskog osnova da se spriječi.¹⁷

Kako se ne bi davali novi povodi za proteste, major Vranešević je odustao od odlaska na Cetinje i lične predaje pisma generala Tira knjazu Nikoli. Zato mu se sa Krfa 24. januara 1862. godine obraća, posredstvom pouzdane osobe, pismom u kojem izlaže plan zajedničke akcije. Najkasnije krajem aprila ili počekom maja mjeseca 1862. godine general Tir će sa mađarskom legijom i nekoliko hiljada Italijana, ukupno oko 8000 ljudi, u saglasnosti sa Srbijom i Grčkom ući u Tursku. Knjaz Nikola trebalo je da se izjasni o svojoj spremnosti da uđe u savez sa njima i o spremnosti da se upusti u pomenutu akciju. Plan je predviđao da istovremeno sa akcijom Tira, Garibaldi na čelu četiri divizije dobrovoljaca pređe u Dalmaciju i tamo otpočne akciju (kao mjesta iskrcavanja navode Senj ili Bakar). Postojala je i alternativa da Garibaldi na Balkan uđe preko Crne Gore, odnosno da se iskrca kod Bara ili možda Drača. Od knjaza Nikole se očekivalo da u tom slučaju odlučno napadne turske snage u pravcu Skadra. Za slučaj da se Garibaldi iskrca u južnoj Albaniji, Crnogorci su trebali da prave kratkotrajne, ali učestale napade na turske snage u susjedstvu ili u pravcu Novoga Pazara gdje bi se sjedinili sa Srbima te tako bili u stanju da presijeku put turskoj vojsci iz Hercegovine i Bosne i zadrže je dok Garibaldijevim snagama u pomoć ne dođe vojska generala Tira. Tir je očekivao da knjaz obezbijedi u Crnoj Gori ili Dalmaciji izvjesnu količinu obuće, odjeće i hrane za njegove vojниke, što je bio spremjan da plati prilikom preuzimanja. Očigledno da je želio da poveća mobilnost svoje vojske oslobođajući je obaveze da ovaj materijal nosi sa sobom. Od knjaza Nikole očekivale su se i druge logističke usluge odnosno obezbjeđivanje smještaja za žito i drugu hranu u Dubrovniku i Kotoru. Plan garibaldinske akcije predviđao je da se tokom zime na albanskoj obali naprave slagališta oružja. U vezi sa ovim knjazu je nagovještavano davanje pomoći u oružju što je bio i jedini vid obaveze koju su tvorci projekta ustanka preuzimali prema Crnoj Gori. Čak i ova obaveza bila je iznešena indirektno u vidu pitanja da li Crnoj Gori nedostaje oružja i na koji način bi se ono tamo moglo dostaviti, a da to Turci ne opaze i ne zaplijene ga što bi izazvalo dvostruku štetu jer bi povećalo podozrivost Turaka u pogledu moguće garibaldinske akcije. („Koje bi samo njiovu smotrost probudilo, a mi treba da i

¹⁷ CGSPI, № 15, *Cerruti al presidente del Consiglio e ministro degli esteri Ricasoli*, Costantinopoli, 17 gennaio 1862, 51-52; *Ibid.*, № 16, *Cerruti al presidente del Consiglio e ministro degli esteri Ricasoli*, Costantinopoli, 22 gennaio 1862, 52-53. Čeruti je ovo saopštenje prenio turskom ministru spoljnih poslova Ali-paši. Za moguća nova pitanja sa turske strane tražio je preciznije instrukcije ukazujući da je generala Garibaldija nezgodno predstaviti kao običnog građanina, slobodnog da radi šta hoće bez znanja svog kralja.

zaspavamo.“) Politički aspekt plana u pomenutom pismu nije analiziran osim što se na jednom mjestu kaže: „Zajedno s Turskom mora se i Austrija njezina sajuznica napadati i zajedno upropastiti.“

U slučaju uspjeha akcije kralj Viktor Emanuel II trebalo je da objavi rat Austriji. Od knjaza Nikole general Tir je očekivao da se izjasni o pomenutom, šta više Tir i Garibaldi željeli su da knjaz pošalje povjerljivu osobu u Torino koja bi im usmeno izložila crnogorske odnosno knjaževe stavove. Za autore projekta bilo je od značaja da se održi hercegovački ustank te su u tom smislu podsticali Crnu Goru da ispunи svoju „svetu dužnost“ te da i dalje do proljeća ustanike „srcem i snagom podpomaže.“ Vranešević je potcjenvivao vitalnost turske carevine za koju piše: „Turci su oslabili, oni nam više ne mogu nauditi samo ako mi budemo složni.“¹⁸

Ako se na osnovu pomenutog pisma analizira plan akcije, vide se i određene protivrečnosti ili nedovoljno poznavanje činjenica odnosno prilika na prostoru na kom je planirana garibaldinska akcija. Tako se planirao smještaj oružja u Albaniji, a moguća mjesta za iskrcavanje nalaze se u širokom rasponu duž istočne jadranske obale, neka od njih udaljena stotinama kilometara od Albanije. Nerealne su bile kombinacije o brzom prođoru crnogorskih snaga prema Novom Pazaru s obzirom na karakter ondašnjih komunikacija i na lokalne turske snage sa kojima bi se Crnogorci i ustanici na tom putu morali sukobiti. Naivno zvuči kombinacija da knjaz organizuje tajne magacine u Dubrovniku ili Kotoru i da sve to promakne austrijskim policijskim, vojnim i obavještajnim organima. Slično važi i za kombinaciju po kojoj bi knjaz makar i privremeno finansirao pripremanje hrane i odjeće za potrebe Tirovih ili Garibaldijevih snaga. Iz drugih izvora takođe znamo da su relativno brzo nakon ovog Vraneševićevog obraćanja knjazu Nikoli pravljene kombinacije da se uspostavi veza sa ljudima u štabu Omer-paše Latasa i sa samim Omer-pašom kako bi se obezbijedila njihova blagonaklonost prema garibaldinskoj akciji usmjerenoj protiv Austrije. Ovo svakako nije u skladu sa političkim stavom da Austrija i Turska treba da propadnu istovremeno.¹⁹ Početkom 1862. godine general Tir je imao misiju kod francuskog cara Napoleona III. Nije imao uspjeha. Francuski ministar spoljnih poslova Tuvnel u pismu poslaniku u Torinu, Benedetiju smatra kombinaciju opasnom i besmislenom. Njegove najznačajnije primjedbe su da su Grci nesposobni za bilo kakvu akciju, da Albanci

¹⁸ CGSPI, № 17, Vranešević knjazu Nikoli, Korfu, 24. januar 1862, 54-55.

¹⁹ S. Burzanović, *Crna Gora u planovima Garibaldija*, Matica 58 (2014), 155-168.

nikada neće pomagati hrišćane, a da se od Crne Gore ne može očekivati mnogo. Tuvnel, istina, ne tvrdi da će se postojeće stanje u sjevernim oblastima Turske još dugo održati, ali smatra da je ključni spoljni igrac u ovom pitanju Rusija i da se ustank širih razmjera može desiti samo ako ga Rusija bude ohrabrilala. Tuvnel smatra da bi italijanski kralj bolje učinio da ne izaziva neraspoloženja već da čeka rusku akciju bez koje je svaka druga osuđena na propast.²⁰

Sam knjaz Nikola je bio spreman da se odazove pozivu Garibaldija i generala Tira, i obećao je da će sa 10 000 Crnogoraca stupiti u borbu kad zatreba. Radi postizanja dogovora o zajedničkoj akciji, namjeravao je da u Italiju pošalje vojvode Iva Radonjića i Đura Matanovića. Pod energičnim pritiskom francuske vlade i ruskog konzula u Dubrovniku bio je primoran da odustane od slanja emisara u Torino.²¹

Od akcije na Balkanu makar privremeno odustali su i italijanska vlada i Garibaldi koji je svoju akciju usmjerio ka Rimu posljednjem uporištu Papine svetovne vlasti u Italiji. Avgusta 1862. godine kod Asapromonta njegovu namjeru da sa svojim dobrovoljcima zauzme Rim osujetila su vladine trupe. U bici kod Asapromonta uz Garibaldija borio se i Evgenije Popović, Trščanin crnogorskog porijekla.²²

Crna Gora se upustila u proljeće iste 1862. godine u rat sa Turskom. Italijansko-balkanske kombinacije nijesu bile razlog za izbijanje sukoba ali su svakako uticale na ratoborno raspoloženje i u Crnoj Gori i u susjednoj pobunjenoj Hercegovini. Garibaldi je krajem jula uputio proglašenje svojim dobrovoljcima Mađarima kao i Srbima u Turskoj da joj pomognu u borbi protiv osmanskog despotizma. Bez odjeka. Crna Gora je ostala usamljena.²³

²⁰ CGSPI, № 18, *Thouvenel a Benedetti*, Parigi, 29 gennaio 1862, 55-59. O Francuskoj, Rusiji i italijanskim balkanskim kombinacijama, cf., *Международные отношения на Балканах 1856-1878*, ed. В. Н. Виноградов, Москва 1986, 45-52.

²¹ B. Pavićević, *Istorija Crne Gore, IV/2, Sazdanje crnogorske nacionalne države 1796-1878*, Podgorica 2004, 27; Lj. Aleksić-Pejković, *op. cit.*, 171. N. Hitrova, na osnovu ruske diplomatske grade, tvrdi da su sa Cetinja, u želji da uspostave direktnu vezu sa tamošnjom vladom, poslali u Italiju vojvodu Iva Radonjića sa knjaževim sekretarem Todorom Ilićem sa dva pisma, jednim za kralja Viktora Emanuela II i drugim za Garibaldija. U pismu vojvode Mirka Petrovića navodilo se da je Crna Gora spremna na sve što bi dovelo do oslobođenja njene braće ispod osmanske vlasti; Н. Хитрова, *Черногория в национально-освободительном движении на Балканах и русско-черногорские отношения в 50-70-х годах XIX века*, Москва 1979, 241.

²² E. Maserati, *Momenti della questione adriatica (1896-1949): Albania e Montenegro tra Austria ed Italia*, Udine 1981, 140. Evgenije Popović bio je školski drug Nikole Petrovića Njegoša za vrijeme njegovog školovanja u Trstu, a kasniji generalni konzul Crne Gore u Italiji i predsjednik crnogorske izbjegličke vlade (1917-1919).

²³ G. Garibaldi, *Scritti e discorsi politici e militari: 1862-1867*, ed. L. Cappelli, Bologna 1937, 116, 120-122. U oktobru mjesecu prethodne godine *Italijanski nacionalni komitet* uputio je izraze podrške Crnogorcima i u tom cilju štampao proglašenje. U proglašenju Crnogorci se ističu kao uzor koji okolni narodi trebaju slijediti u oslobođilačkoj borbi; CGSPI, № 6, *Il Comitato nazionale italiano ai Montenegrini*,

U planovima Italijana da se domognu Venecije i dalje su figurirali Dalmacija i Balkan, odnosno Crna Gora. Radi ostvarenja tog cilja Italijani su nastojali da podstaknu dogovor između južnih Slovena i Mađara.²⁴ „Imbro Tkalac Hrvat u službi italijanskog ministarstva spoljnih poslova, planirao je 1863. sa Košutom i mađarskim emigrantima zajednički ustanak Srba, Hrvata, Mađara i Rumuna pod vođstvom Garibaldija koji je trebao biti i arbitar u konfliktu njihovih nacionalnih interesa. Ključni elemenat plana bio je iskrcavanje u Dalmaciji garibaldinaca i madarske legije. Viktor Emanuel je obećao da će platiti pola troškova ekspedicije. Zbog suprostavljanja generala La Marmore od toga nije bilo ništa, ali su Austrijanci ipak bili zabrinuti da bi slična akcija ipak mogla da počne.“²⁵ U proljeće 1863. godine i turska vlada plašila se da će se italijanski dobrovoljci iskrcati negdje u Albaniji, u Valoni, Lješu, Draču, na Bojani, Ulcinju ili Baru. U ova mjesta su, za obezbjeđenje obale, poslata tri bataljona vojske.²⁶

Za razliku od srpskog kneza Mihaila Obrenovića koji je smatrao da se okolnosti rata Italije i Austrije ne mogu koristiti jer te zemlje u prošlosti nijesu bile lojalne prema Srbiji i Crnoj Gori, knjaz Nikola je smatrao da se uvijek nešto može koristiti pogotovo u doba rata i uslovima promjena ratne sreće.²⁷ Uočljivo je odsustvo crnogorskih rezervi prema nepreciznim italijanskim planovima akcije u kojima, koliko je poznato, nijesu navođene koristi koje bi za Crnu Goru proistekle u slučaju zajedničkog uspjeha ako se pod tim nijesu podrazumijevale maglovite ideje o stvaranju Dunavske konfederacije pod ugarskim vođstvom.²⁸ Ovo je teško moglo da motiviše crnogorskog knjaza.

Prema jednom nesigurnom svjedočanstvu Crna Gora se nije ustezala ni od savezničkih kombinacija sa italijanskim protivnicima. Kad je 1866. godine rat sa Austrijom bio neizbjegjan, italijanska vlada je u Barleti prikupljala jedan ekspedicionalni korpus i transportne lađe. Zbog toga se proširila vijest o namjeravanom desantu u Dalmaciju. U Beču su obaviješteni da italijanska vlada namjerava da pregovara sa Crnom Gorom. Plašeći se da je cilj italijanske diverzije Boka Kotorska, iz Beča su poslali izvjesnog Koporčića koji se na Njegušima sastao sa velikim vojvodom Mirkom i

ottobre 1861, 39; Lj. Aleksić-Pejković, *op. cit.*, 171-172. Ista autorka o ovom piše opširnije, cf. Lj. Aleksić-Pejković, *Planovi o povezivanju italijanskog i istočnog pitanja i srpsko-italijanski odnosi za vreme istočne krize 1861-1862*, *Istorijski glasnik* 1-2 (1975), 23-47.

²⁴ A. Tamborra, *Balconi, Italia ed Europa nel problema della Venezia (1859-1861)*, *Rassegna storica del risorgimento*, n. 4 (1957), 815 et passim.

²⁵ E. R. Terzuolo, *op. cit.*, 113. U Beču su i 1866. vjerovali da je jedna takva akcija u toku.

²⁶ Arhiv Istoriskog Instituta Crne Gore, Podgorica (=AIICG). Dokumenta prepisana iz Državnog muzeja na Cetinju (1860-1872), f. 414, *Jan Vaclik knjazu Nikoli*, Skadar, 29. V 1863.

²⁷ AIICG, f. 414, *Knjaz Nikola knezu Mihailu*, Cetinje, [...] jul 1866.

²⁸ Lj. Aleksić-Pejković, *Odnosi Italije i Crne Gore do njenog razgraničenja 1881. godine*, 172.

knjaževim sekretarom Sundečićem. Dogovorili su da će Crna Gora oružjem spriječiti italijansko iskrcavanje u Boki i da će odobriti povratak u zemlju protjeranim Crnogorcima. Austrija je obećala subvencije od 20 000 forinti godišnje. Saznavši za ovaj ugovor Italijani su napustili prvobitni plan i svoje snage usmjerili ka Visu.²⁹

Zauzimanjem Venecije 1866. godine završen je kritični antiaustrijski period italijanske spoljne politike. Zbog međunarodnih obzira vlada u Firenci našla se 1867. godine u nezgodnoj poziciji da traži francusku pomoć kako bi onemogućila novi Garibaldijev pokušaj da zauzme Rim i završi italijansko ujedinjenje. Od te tačke radikalno su se razišle dvije komponente italijanske politike. Zvanična Italija je kasnije krenula putem svrstavanja uz Njemačku i Austro-Ugarsku, a Garibaldi i sljedbenici nastavili su borbu za princip nacionalnosti i liberalne institucije: na Kritu 1867., na Vogezima 1870-71. tokom francusko-pruskog rata, u Španiji protiv karlista, u grčko-turskom ratu 1897. godine.³⁰ Prilikom ustanka na Kritu 1867. godine u Hercegovini i Crnoj Gori opet se javljaju revolucionarni emisari. Među garibaldincima koji su se priključili ustanku bilo je i nekoliko Crnogoraca. Ovo je bio poslednji pokušaj italijanskih revolucionarnih snaga da isprovociraju međunarodnu krizu koja bi olakšala rješenje Rimskog pitanja.³¹

Uspostavljanje italijanskog konzulata u Skadru 1861. godine

Novu dimenziju italijansko crnogorskim vezama dalo je uspostavljanje italijanskog konzulata u Skadru u čijoj jurisdikciji su se našle Albanija, Hercegovina i Crna Gora.³² Blizina Crne Gore omogućavala je neposredni uvid u zbivanja u njoj kao i u oblastima ka kojima je crnogorska državna politika bila orijentisana. Geopolitički značaj Skadra potvrđivalo je i diplomatsko prisustvo Velike Britanije, Francuske,

²⁹ S. Gopčević, *Crnogorsko-turski rat 1876-1878*, Beograd 1963, 371.

³⁰ A. Tamborra, *op. cit.*, 813-818.

³¹ A. Liakos, *Garibaldi e i garibaldini verso Creta nel 1866-1869*, Rassegna storica del Risorgimento, n. 3 (1993), 336, 342-343. Među garibaldincima pominju se Crnogorci, izvjesni Kaluderović, Ilija Mihailović i Stefan Savković; Lj. Aleksić-Pejković, *Odnosi Italije i Crne Gore do njenog razgraničenja 1881. godine*, 172-173.

³² *Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia*, Torino, № 163, venerdì, 5 luglio 1861, 2. Na prijedlog predsjednika vlade i državnog sekretara za spoljne poslove, kralj Viktor Emanuel dekretovao je u Torinu 23. juna 1861. godine uspostavljanje konzulata u Skadru. Teritorije koje su se našle u njegovoj jurisdikciji izdvojene su izjurisdikcije italijanskog konzulata u Solunu. Pomenutim dekretom predvideno je da u Skadarski konzulat budu upućivani konzuli I kategorije.

Austro-Ugarske, Rusije i Njemačke. Italijanska zastava u gradu svečano se zavijorila 13. oktobra 1861. godine u prisustvu predstavnika male italijanske kolonije od 25-30 osoba.³³ Vicekonzul E. de Gubernatis, koji je stigao u Skadar 24. septembra 1861. godine sa zadatkom da otvori konzulat, već u svom prvom izvještaju daje informacije o Crnoj Gori. Odmah je razvio intezivnu aktivnost. Smatrao je poželjnim da, kako bi bio dobro obaviješten, nađe povjerenike u Podgorici i Mostaru.³⁴ U Torinu su smatrali da je prekoračio okvire svoje privremene funkcije vicekonzula. Iz ministarstva su tražili da se više ne mijesha u političke stvari i da bez potrebe ne napušta mjesto boravka.³⁵ Ministar Rikasoli upozorio je vicekonzula na specifičan međunarodni status Crne Gore za koju piše: "Ako nije priznata u zvaničnoj, svečanoj formi od strane evropskih sila, to je urađeno indirektno učešćem komesara Velikih sila u razgraničenju Crne Gore".³⁶ De Gubernatisa je ubrzo zamijenio Eugenio Durio.³⁷

Početak Duriovog službovanja u Skadru vremenski se poklapa sa Omer-pašinim pohodom na Crnu Goru. Italijanski konzul izbjegavao je bilo kakvu diplomatsku akciju povodom toga. O toku Omer-pašine operacije izvještavao je distancirano, pokazujući i izvjesnu turkofiliju. Durio procjenjuje da interesu Italije više odgovara susjedstvo slabe Turske nego neke jake slovenske države ili Rusije. Ako Turska baš mora da se raspade, neka to bude kada Italija bude mogla da učestvuje u diobi.³⁸ Po okončanju

³³ F. Leo, L. Davico, *Il Consolato d'Italia a Scutari. Fra storia, testimonianze, architettura*, Rubbettino 2008, 33.

³⁴ CGSPI, № 1, *De Gubernatis a Ricasoli, Scutari d'Albania*, 24 settembre 1861, 31-32. Konzul izvještava da se stanovništvo Skadra plašilo mogućeg saveza Srbije, Hercegovine i Crne Gore, da je skadarski vezir Avdi-paša nepopularan u gradu jer ne pravi razliku među muslimanima i hrišćanima i protivi se „varvarstvima koja se čine prema Crnoj Gori.“ Obavještava i o povratku konzula sa Cetinja sa deset turskih zarobljenika koje im je knjaz povjerio kako bi demonstrirao miroljubivost; U narednim izvještajima piše o krvavim obračunima na crnogorsko-turskoj granici koje su isprovocirali Crnogorci i odmazdi Gruda i Hota nakon koje su skadarskom paši poklonili 32 crnogorske glave; *Ibid.*, № 4, *De Gubernatis a Ricasoli, Scutari*, 14 ottobre 1861, 35-38. Neizbježan predmet interesovanja za italijanskog vicekonzula u to vrijeme je sukob Omer-paše sa Crnom Gorom. Čini se da se povodio za površnim glasinama jer Torino izvještava o vjerovatnom Omer-pašinom porazu. Gubernatis je samoinicijativno otišao u Podgoricu i tamo našao izvjesnog Rista Lainovića koji bi ga izvještavao o prilikama u Podgorici i Crnoj Gori. Za Lainovića je od lokalnih vlasti dobio „bujurdi“ kojim je ovaj zvanično priznat kao *agent gratiano*; *Ibid.*, № 8, *De Gubernatis a Ricasoli, Scutari*, 18 novembre 1861, 41.

³⁵ CGSPI, № 7, *Ricasoli a De Gubernatis*, Torino, 12 novembre 1861, 40.

³⁶ Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, Roma (=ASDMAE), Scutari, b. 609, *Ricasoli a De Gubernatis*, Torino, 22 dicembre 1861.

³⁷ Eugenio Durio je u Skadar prebačen ministarskim dekretom od 15. decembra 1861. Ministar Rikazoli smatrao je da Duria za ovu dužnost preporučuje ranija služba u grčkim i slovenskim zemljama u Otomanskom carstvu. Od 16. aprila 1862. imao je rang konzula I klase. U junu 1866. stavljen je na raspoloženje ministarstvu; CGSPI, № 9, *Ricasoli a Durio*, Torino, 17 dicembre 1861, 42; *La formazione della diplomazia nazionale (1861-1915), Indagine statistica*, a cura di F. Grassi, Roma 1986, 304-305.

³⁸ ASDMAE, Scutari, b. 905, *Durio al gen. Durando*, Scutari, 24 giugno 1862.

rata, Durio je predložio svojoj vladi da u Crnu Goru uputi kao pomoć jedan brod sa žitom, motivišući to humanim ali i političkim razlozima.³⁹

Diplomatska komunikacija Italije i Crne Gore odvijala se šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XIX vijeka uglavnom preko Skadra. U ovom gradu je Crna Gora neko vrijeme imala svog diplomatskog agenta, a grad su u različitim povodima i misijama posjećivali i drugi crnogorski zvaničnici.⁴⁰ Italijanski konzuli rijetko su posjećivali Cetinje.⁴¹ Još su rjeđi bili italijansko-crnogorski kontakti u Carigradu i pogotovo u Sarajevu.⁴²

Između skadarskog i carigradskog italijanskog predstavništva u pogledu politike prema Crnoj Gori postojale su suštinske razlike koje nijesu proistekle samo iz geografskih osobenosti i administrativnog ranga koji su gradovi u kojima su smješteni imali u Osmanskom carstvu. Poslanstvo u Carigradu bilo je politička institucija i po formi i sadržini a predstavništvo u Skadru bilo je konzularno mada je imalo i važnu političku funkciju koju međutim nije trebalo isticati. U jednoj instrukciji predsjednika vlade i ministra spoljnih poslova Rikazolija konzulu Duriju definisan je ovaj poseban položaj skadarskog konzulata. Tamo se navodi da su dužnosti konzula u Skadru dvojake. Osim uobičajenih konzularnih aktivnosti imao je obavezu da prati javna dešavanja u Skadru i okolini, a posebna oblast njegove pažnje trebalo je da bude Crna Gora. Duria podsjećaju da crnogorsku nezavisnost Italija nije formalno priznala, ali da je prečutno prihvatile. Takođe, ističe se da sa Crnom Gorom ne postoje zvanični odnosi. Od konzula se očekivalo da sazna ko ima stvarnu moć u Crnoj Gori i da li su oslabljene dobre veze Crne Gore sa Austrijom koje su u vrijeme knjaginje Darinke održavane u interesu Crne Gore. Instrukcije svjedoče da je italijanska diplomacija već imala dosta saznanja o prilikama u evropskoj Turskoj, a pitanja na koja posebno skreću pažnju svojim diplomatskim predstavnicima ukazuju da je italijansko interesovanje više

³⁹ ASDMAE, Scutari, b. 905, *Durio al gen. Durando*, Scutari, 16 settembre 1862.

⁴⁰ R. Raspopović, *Istorija diplomatiye Crne Gore 1711-1918*, Podgorica-Beograd 1996, 216-220. Crnogorski predstavnici u Skadru bili su Jan Vaclik, Pero Pejović, Rade Turov Plamenac.

⁴¹ AIICG, f. 414, № 765, *Vaclik knjazu Nikoli*, Skadar, 22 decembar 1864. Francuski konzul Viet savjetovao je, posredstvom crnogorskog diplomatskog agenta Vaclika, da bi trebalo iskoristiti krštenje knjaževe čerke Zorke da se pozove italijanski konzul te da bi to bila notifikacija svim silama da se nezavisnom knjazu rodila čerka. Takođe, savjetovao je da se zove i mušir. Ruski konzul Sučenkov je, naprotiv, savjetovao da se Italijan ne zove jer on nikad nije pisao knjazu niti je u kakvim odnosima sa Crnom Gorom.

⁴² CGSPI, № 168, *Pepoli a Menabrea*, Serajevo, 5 giugno 1868, 303. Kapetan Pejović boravio je u Sarajevu zbog naknade od nekoliko miliona groša koju je Crna Gora tražila za izgubljeno zemljište. Tražio je da se zaustavi gradnja utvrđenja na granici dok se definitivno ne riješi pitanje naknada; *Ibid.*, № 170, *Il Consolato a Serajevo al Ministero degli Esteri*, Serajevo, 9 luglio 1868, 304.

političke nego ekonomске prirode i da služe za sagledavanje mogućih nemira na Balkanu i njihovih posledica.⁴³

Da se italijanska vlada sa pažnjom odnosi prema području evropske Turske svjedoči uputstvo koje je predsjednik vlade i ministar spoljnih poslova Rikazoli uputio konzulima u Skadru, Bukureštu i Beogradu 18. decembra 1861. godine. Od njih su tražene informacije o rasporedu pojedinih etničkih skupina, o vojnim putevima i njihovim vezama sa jadranskim i dunavskim pristaništima, o vojnim potencijalima pojedinih naroda. Kao vjerodostojan izvor podataka preporučuje im se, između ostalih, i crnogorski knjaz Nikola.⁴⁴

U smjernicama koje je od svoje vlade u ljeto 1862. godine dobio italijanski poslanik na Porti istaknuto je da Italija ne može ostati po strani od događaja u vezi sa Turskom, da njena i prava i dužnosti proističu iz člana 7 Pariskog ugovora od marta 1856. godine i da je značajno njeno učešće u svemu što se tiče subbine Crne Gore, Srbije, Podunavskih kneževina i Epira. Ukazivalo se na povezanost dešavanja u Crnoj Gori, Srbiji i Hercegovini i na mogućnost da ona budu u vezi i sa važnim događajima i promjenama u Evropi. Narodi u pomenutim pokrajinama su istog porijekla i nastoje, ako ne da se ujedine u jednu državu, onda da se podržavaju u oslobodilačkoj borbi protiv turske vlasti. Od italijanskog predstavnika u Carigradu tražilo se da u stvarima Crne Gore učestvuje brižljivo i uz najveći oprez. Zbog skučene teritorije i posebno nedostatka plodnog zemljišta Crna Gora prirodno teži ka ravnici pored Skadarskog jezera i izlazu na Jadransko more. Zbog ovoga se njeni interesi sukobljavaju sa turskim i austrijskim. U slučaju Turske postoji još i vjerska i rasna mržnja. Od italijanskog predstavnika traži se da se prije svakog koraka konsultuje sa francuskim ambasadorom. Mišljenje Rusije u crnogorskim stvarima može se uzdržano podržati, kako se ne bi prije vremena stvorila neka obaveza, i izazvala surevnjivost Britanije. Italija ne može da poriče svoju naklonost prema težnjama drugih naroda za slobodom i nezavisnošću, jer se i sama za njih borila, ali ovdje su to još uvek nerazvijeni narodi na koje se ne mogu primijeniti evropske institucije. Za Italiju će, kad izvrši svoje glavne zadatke, Istočno pitanje biti vrlo važno, ali se ne može već sada znati u kakve će ona buduće kombinacije u vezi s njim ući, da li u iste kao 1855. godine ili možda u neke druge. Zato se treba

⁴³ CGSPI, № 12, *Ricasoli a Durio*, Torino, 22 dicembre 1861, 46-49.

⁴⁴ CGSPI, № 10, *Risacoli ai consoli Strambio, Scovasso e Durio*, Torino, 18 dicembre 1861, 43-45. Mađari koji su u značajnoj mjeri učestvovali u Garibaldijevom pokretu i dalje su interesantni za italijansku vladu koja se interesuje za karakter njihovih odnosa sa susjednim narodima kao i za mogućnost njihovog samostalnog djelovanja.

držati uz Francusku, izbjegavati svako nepovjerenje Britanije, prijateljski sa Rusijom, naklono prema Turcima i drugim narodima na istoku, ali bez obaveza prema bilo kome.⁴⁵

Tokom šezdesetih godina epistolarna komunikacija italijanskih konzula iz Skadra sa Crnom Gorom nije bila intenzivna. U njoj značajan dio zauzimaju diplomatske note kojima se italijanski konzuli javljaju bilo u adresi bilo u potpisu samo kao dio konzularnog tijela u Skadru. U istom periodu, samo par puta su posjetili Cetinje. Odugovlačili su sa posjetom čak i povodom predaje akreditiva crnogorskom knjazu kako bi se izbjegla bilo kakva italijanska umiješanost u političke zaplete. Sa druge strane u pitanjima koja su se ticala Crne Gore, a u kojima su velike sile kolektivno nastupale Italijani su sa velikom osjetljivošću vodili računa da budu zastupljeni. Ovaj status u pojedinim slučajevima osporavale su Austrija, Rusija, Crna Gora, pa čak i Turska.⁴⁶

Način komunikacije sa Crnom Gorom i kolektivni nastup sa velikim silama u crnogorskim pitanjima direktno ili indirektno dodirivali su pitanje crnogorske nezavisnosti. Italija je nastojala da se otvoreno izjasni. Iako su generalno postojale simpatije prema crnogorskoj nezavisnosti, što je bio izraz i političke filozofije na kojoj je nastala italijanska država, pravo da nastupa među velikim silama zasnivala je na odredbama Pariskog kongresa što nije bilo povoljno za Crnu Goru. U drugoj polovini šezdesetih godina XIX vijeka Italijani su sa pažnjom pratili tendencije južnoslovenskog stanovništva da se osloboди tuđe vlasti i stvari nacionalne države. Stvaranje veće južnoslovenske države nijesu smatrali opasnim po svoje interese ako se ona ne bi našla pod uticajem ili kontrolom Rusije ili Austrije. Na Balkanu se nijesu željele nikakve dramatične promjene, pa su italijanski diplomatski predstavnici gotovo u svakoj prilici pri susretima sa crnogorskim predstavnicima savjetovali miroljubivost, strpljenje,

⁴⁵ *I Documenti diplomatici italiani, serie I (1861-1870), vol. II (31 dicembre 1861-31 luglio 1862)*, ed. W. Maturi, Roma 1959 (=DDI, I-II), № 476, *General Durando al ministro Caracciolo di Bella*, Torino, 5 luglio 1862, 490-497.

⁴⁶ Arhivsko-bibliotečko odjeljenje Muzeja kralja Nikole, Cetinje (=ABOMKN), fond Nikola I, 1865, *Vačlik knjazu Nikoli*, Skadar, 20. III 1865. Konzuli Britanije, Rusije i Austrije saopštili su crnogorskom agentu u Skadru Vačliku da žale što je knjaz odgovorio italijanskom konzulu povodom crnogorsko-turskog incidenta. To bi mogla biti šteta za Crnu Goru jer Italija je do tada pozivana na konferencije samo u pitanjima turskih vazala i podanika, a nikako za stvari koje se tiču Crne Gore o kojima su raspravljale samo velike sile.

umjerenost. I u kontaktima sa turskim zvaničnicima, pri razmatranju pitanja vezanih za Crnu Goru, Italijani su imali sličan stav.⁴⁷

Diplomatski incidenti skadarskog konzula Durija sa knjazom Nikolom

Italijanski konzul nastojao je da se učvrsti praksa da od lokalnih vlasti bude tretiran kao predstavnik jedne od garantnih sila u odnosu na Tursku. Na toj osnovi želio je da učestvuje i u crnogorskim stvarima, o kojima su ga turske vlasti i kolege konzuli inače redovno obavještavali. Tokom dotadašnje trogodišnje službe u Skadru, Durio se ograničavao na to da samo izvještava svoju vladu sve dok ga same turske vlasti i kolege nijesu pozvale da učestvuje u aktivnostima vezanim za crnogorsko-turske odnose.⁴⁸ Skadarski vezir to je uradio prvi put marta 1865. godine, povodom crnogorskih upada na tursku teritoriju. Konzuli su, u suštini, stali na stanovište vezira i uputili kolektivno pismo knjazu Nikoli sa molbom da se uspostavi ranije stanje na granici. Pismo je potpisao i Durio.⁴⁹

Kako je tursko-crnogorski incident bio povod za prvo zvanično obraćanje knjaza Nikole italijanskom konzulu, ovaj je smatrao da je to možda prilika da posjeti Cetinje i predstavi se knjazu jer je bio jedini od konzula koji to nije učinio.⁵⁰

Predsjednik vlade i ministar spoljnih poslova Alfonso La Marmora je odobrio učešće Duria u pomenutoj akciji konzula i pokazao interes da se adekvatno odgovori

⁴⁷ CGSPI, № 151, *Di Campello a Blanc*, Firenze, 28 settembre 1867, 273-274; *Ibid.*, № 153, *Menabrea a Durando*, Firenze, 18 novembre 1867, 276-282. Italijanski poslanik Bertinati, krajem decembra 1867. ljubazno je primio crnogorsku delegaciju koja je na Porti pokušavala da postigne dogovor o razgraničenju i korigovanju crnogorskih granica. Savjetujući pomirljivost, izbjegao je da bilo šta obeća; *Ibid.*, № 156, *Bertinatti a Menabrea*, Costantinopoli, 25 dicembre 1867, 285-287. Ministar Menabrea podsjećao je Bertinatiju da pitanja Crne Gore mogu da kao varnica zapale strašan požar u turskoj carevini. Italijanska vlast je imala razumijevanja za zahtjeve Crne Gore ali nije nalazila interes da se direktno izjašnjava njima u prilog. Bertinatiju je ipak naloženo da nastoji da i Porta shvati opasnosti koje joj prijete i ispolji razumijevanje i popustljivost; *Ibid.*, № 157, *Menabrea a Bertinatti*, Firenze, 4 gennaio 1868, 287-288. Italijanski poslanik upozorio je crnogorsku delegaciju u Carigradu da, ma koliko velike sile imale razumijevanja za Crnu Goru, njihova blagonaklonost će nestati ako zbog nje dođe u opasnost mir Carevine; *Ibid.*, № 159, *Bertinatti a Menabrea*, Costantinopoli, 15 gennaio 1868, 289-290.

⁴⁸ CGSPI, № 95, *Durio a La Marmora*, Scutari, 21 marzo 1865, 171-173.

⁴⁹ CGSPI, № 94, *Durio a La Marmora*, Scutari, 11 marzo 1865, 169-171. Zbog zategnutosti u crnogorsko-turskim odnosima vezir je zabranio crnogorskemu agentu u Skadru, Vacliku, da se mijesha u ovu stvar, uz obrazloženje da mu Porta nikad nije priznala pravo da službeno predstavlja Crnu Goru. Pomirljiv stav knjaza Nikole uticao je da se povrati raniji mir na granici.

⁵⁰ CGSPI, № 96, *Durio a La Marmora*, Scutari, 3 aprile 1865, 173. Konzul Durio je želio da se pojavi kao predstavnik velike sile koja ima konzularnu jurisdikciju i nad Crnom Gorom.

eventualnim austrijskim osporavanjima italijanskih diplomatskih ingerencija u pitanjima Crne Gore.⁵¹ Poziv na budnost bio je opravdan jer je nakon intrige austrijskog poslanika internuncija Prokeš Ostena, turski ministar spoljnih poslova Ali-paša kritikovao skadarskog vezira Ismajil-pašu što je i italijanskog konzula pozvao da učestvuje u stvarima koje se tiču Crne Gore.⁵²

I crnogorski knjaz obratio se italijanskom konzulu objašnjenjavajući u ljubaznoj diplomatskoj formi zašto svoj odgovor skadarskom paši, o povredi crnogorsko-turske granice, nije saopštio italijanskom kao i ostalim konzulima. Knjaz je tvrdio da, saznavši da je na sastanku konzula bilo protesta što prisustvuje i konzul države koja nije Velika sila, nije htio da povećava neprijatnost za konzula time što bi se i njemu obratio.⁵³

Durijev odgovor bio je opor i izražavao čuđenje da je knjaz bez ikakvog zvaničnog saopštenja povjerovao u mogućnost osporavanja prava italijanskog konzula. Od knjaza je očekivao da mu potvrди da će sva saopštenja konzularna u koru, u buduće biti upućivana i konzulatu Italije.⁵⁴

Insistirajući na statusu Italije kao velike, odnosno garantne sile, Durio je upozorio i skadarskog vezira da u turskom ophođenju neće prihvati izuzimanja u odnosu na njegove kolege. Procjenjivao je da, u ovom pogledu, zbog najnovijeg nezadovoljstva Turske, austrijskom politikom prema Crnoj Gori, neće ni biti osporavanja italijanskih prava.

Podršku u odbrani svog statusa Italijani su potražili i u Parizu, Londonu i Petrogradu. Poslanik u Parizu, Nigra predao je francuskom ministru spoljnih poslova Druzen de Luisu posebnu notu o ovom problemu, a poslanik u Londonu D'Azeljo razgovao sa lordom Raselom. U Parizu su prihvatili učešće Italije u konkretnom slučaju, a u Londonu se saglasili i sa ukupnim gledištem italijanske vlade, konstatacijom da

⁵¹ CGSPI, № 97, *La Marmora a Durio*, Torino, 10 aprile 1865, 174-175.

⁵² CGSPI, № 99, *Durio a La Marmora*, Scutari, 15 maggio 1865, 177-179. Bez obzira na kritike Ismail-paša je namjeravao da i dalje obavještava Duria o crnogorskoj problematici. Informisao ga je o turskom nezadovoljstvu zbog austrijskog zaštitničkog stava prema Crnoj Gori naglašenim knjaževim putem u Beč (maj 1865.) i poklonom oružja Crnoj Gori. U vrijeme kad je Komisija za utvrđivanje crnogorsko-turske granice trebala da obnovi rad, to se nije smatralo prijateljskim gestom Austrije prema Turskoj. Durio notira da ni ostali konzuli, posebno francuski, nijesu sa simpatijama gledali na inteziviranje crnogorsko-austrijskih odnosa; Raspoloživa grada ne baca dovoljno svjetla na prirodu Prokeš Ostenove intervencije. Moguća objašnjenja, koja se međusobno ne isključuju, su: 1. Austrija je zbog loših međusobnih odnosa sužavala italijanski diplomatski prostor, posebno na Balkanu. 2. Crna Gora je tretirana kao nezavisna, što je činilo irelevantnim italijansko pozivanje na član 7. Pariskog ugovora, odnosno na pravo Italije kao garantne sile.

⁵³ CGSPI, № 99, Annesso I, *Knjaz Nikola Konzulu Duriju*, Cetinje 12 maj 1865, 180.

⁵⁴ CGSPI, № 99, Annesso II, *Durio al Principe Nicola*, Scutari, 20 maggio 1865, 181-182.

Crna Gora ulazi u okvir problema koje određuje Pariski ugovor.⁵⁵ Italijanska akcija u Petrogradu imala je nešto drugačiji ishod. Ruski vicekancelar knez Gorčakov, ne osporavajući italijansko učešće u pitanjima Crne Gore, smatrao je da ono ne proističe iz Pariskog ugovora. Knez Gorčakov bio je sklon da se čitava stvar raspravi u Carigradu, te da ne treba od toga praviti pitanje već pustiti da se vremenom stvar sama sredi.⁵⁶

Krajem maja i početkom juna 1866. godine između konzula Durija i knjaza Nikole došlo je do nove neprijatne razmjene pisama povodom vijesti o antiitalijanskom savezništvu Crne Gore i Austrije. Durio se 27. maja knjazu obratio pismom u kojem je iznio nevjericu u pogledu vijesti koje su objavili neki listovi da je knjaz Austriji ponudio pomoć u zaštiti Boke Kotorske u slučaju iskrcavanja italijanskih dobrovoljaca.⁵⁷ Knjaz je osporio ove vijesti kao izmišljotine.⁵⁸ Negirao ih je i italijanski generalni konzul u Beogradu Skovaso koji je od srpskog ministra Garašanina saznao da je Austrija pokušala, ali nije uspjela da sa Crnom Gorom sklopi savez protiv Italije, te da su vijesti da je Crna Gora ovoj sili ponudila 4000 ljudi protiv Italije izmišljene.⁵⁹

Insistiranja Durija na pomenutom pitanju nijesu ga preporučivala crnogorskom knjazu kao poželnog posrednika u crnogorsko-italijanskoj komunikaciji. Durio je pokazivao veliku kritičnost prema Crnoj Gori, a pojedini njegovi izvještaji bili su upadljivo pristrasni.⁶⁰

⁵⁵ CGSPI, № 102, *Nigra a La Marmora*, Parigi, 8 giugno 1865, 186; *Ibid.*, № 102, Annesso, *D'Azeglio a La Marmora*, Londra, 12 giugno 1865, 187.

⁵⁶ CGSPI, № 105, *De Launay a La Marmora*, Pietroburgo, 2 luglio 1865, 192-194. De Lonej je procjenjivao da je ruski stav uslovljen obzirima prema Austriji, zanemarujući mogućnost da bi se moglo raditi o ruskim obzirima prema crnogorskoj faktičkoj nezavisnosti i želji da se revidira izjava koju je ruski predstavnik u tom pogledu morao da da na Pariskom kongresu 1856. Sa dozom povrijedenog nacionalnog ponosa, De Lonej komentariše da će oni koji odbijaju da prihvate Italiju kao ravnopravnu, kad iščeznu aktuelni problemi koje ona ima zbog granica, tražiti njenu podršku.

⁵⁷ CGSPI, № 115, Annesso, *Durio al Principe Nicola*, Scutari, 27 maggio 1866, 211; *Ibid.*, № 115, *Durio a Caracciolo di Bella*, Scutari, 29 maggio 1866, 210.

⁵⁸ CGSPI, № 116, *Durio a La Marmora*, Scutari, 4 giugno 1866, 212-213; *Ibid.*, № 116, Annesso II, *Il Principe, Nicola a Durio*, [Cettigne], 2 giugno (21 maggio) 1866, 213.

⁵⁹ CGSPI, № 117, *Scovasso a La Marmora*, Belgrado, 4 giugno 1866, 213-214.

⁶⁰ CGSPI, № 89, *Durio a La Marmora*, Scutari, 2 gennaio 1865, 162-164. Durio mračnim tonovima opisuje vojvodu Mirka, a za sve incidente na crnogorsko-turskoj granici optužuje Crnogorce.

Italijanska diplomacija i crnogorsko-turski odnosi krajem 60-tih i početkom 70-tih godina XIX vijeka

Ubrzo nakon pomenutog incidenta Durijevu dužnost konzula preuzeo je Onorato Bozio.⁶¹ Smjena se desila u jeku italijansko-austrijskog rata u kom se, prema Bozijevom mišljenju, knjaz Nikola držao neutralno i pokazivao znake političkog okretanja ka Francuskoj. Francuski poslanik Viet pozvao je Bozija da zajedno posjete Cetinje, ali italijanska vlada to nije odobrila zbog aktuelne situacije.⁶² Na ponovne pozive knjaza Nikole i nakon dobijenog odobrenja, Bozio je, nešto kasnije, ipak otišao na Cetinje. Ministra Venostu izvijestio je o svom ubjedjenju da je kod Knjaza italijanski uticaj učvršćen.⁶³ Boziovim radom, a posebno držanjem u vrijeme posjete Cetinju, nijesu bili zadovoljni u italijanskom poslanstvu u Carigradu. Ministru Venosti optužili su ga da im šalje nedovoljno informacija o prilikama u Crnoj Gori kao i da je svojim komentarima na Cetinju izazvao proteste ruskog poslanika Ignatijeva i srpskog poslanika Jovana Ristića. Oni su se žalili da Bozio sije razdor između Crne Gore i Rusije i Srbije. Otpravnih poslova u italijanskom poslanstvu u Carigradu, Dela Kroče morao je da se ograju od Bozijevog postupka.⁶⁴ Boziju je naložena najveća opreznost u govoru, posebno u političkim stvarima, bilo sa drugim konzulima ili važnim ličnostima. Položaj Italije to zahtijeva naročito u Turskoj, gdje konzuli imaju status diplomatskih predstavnika u vazalnim državama; posebno treba da se uzdržavaju od ispoljavanja ocjena ili predviđanja iz kojih bi se mogla naslutiti buduća politika Italije na Istoku.⁶⁵

⁶¹ CGSPI, № 123, *Bosio a La Marmora*, Scutari, 2 luglio 1866, 227-228. Onorato Bozio bio je konzul u Skadru od jula 1866 do marta 1867; *Ibid.*, 546.

⁶² CGSPI, № 124, *Bosio a La Marmora*, Scutari, 17 luglio 1866, 228-230; *Ibid.*, № 127, Annesso, *Il Ministero degli esteri a Bosio*, Firenze, 30 ottobre 1866, 235.

⁶³ CGSPI, № 129, *Bosio a Visconti Venosta*, Scutari, 2 dicembre 1866, 237; *Ibid.*, № 129, Annesso, *Bosio a Visconti Venosta*, Scutari, 13 dicembre 1866, 238. Bozio je sa dosta cinizma prepostavljao da je poziv knjaza Nikole motivisan njegovom željom da Italijanima proda jahtu koju je dobio na poklon od sultana a za čije održavanje nije imao sredstava. Knjaz je navodno mislio da bi jahtu mogao da kupi italijanski kralj Viktor Emanuel II.

⁶⁴ CGSPI, № 131, *La Legazione a Costantinopoli a Visconti Venosta*, Costantinopoli, 30 gennaio 1867, 239-240; *Ibid.*, № 132, *La Legazione a Costantinopoli a Visconti Venosta*, Costantinopoli, 22 febbraio 1867, 242-243.

⁶⁵ CGSPI, № 131, Annesso, *La Legazione a Costantinopoli a Bosio*, Costantinopoli, 18 gennaio 1867, 240-241.

Bozijev naslednik na mjestu konzula u Skadru Lorento Pero⁶⁶ je, sticajem okolnosti, početkom marta 1868. godine posjetio Cetinje. Naime, knjaz Nikola je, povodom krštenja svoje novorođena čerke, pozvao konzularni kor iz Skadra. Zbog odsustva ili bolesti pojedinih konzula, Pero je išao u ime cijelog kora, iskoristivši ovu priliku da se predstavi knjazu. Iz Firence je Perou stigla instrukcija da ne preduzima put na Cetinje, ali je depeša kasnila za događajima zbog loših odnosno sporih saobraćajnih kanala kojima su komunicirali konzulat u Skadru i vlada u Firenci.⁶⁷ Ministar Menabrea smatrao je da bi se na Cetinju u prisustvu srpskog predstavnika Ristića i francuskog konzula mogli voditi politički razgovori, a da bi uzdržanost italijanskog konzula Peroa u skladu sa italijanskim politikom, mogla biti sa crnogorske strane protumačena kao izraz nedovoljnog prijateljstva Italije prema Crnoj Gori.⁶⁸ Nakon uzajamnih uvjeravanja o prijateljstvu, knjaz Nikola i Pero dotakli su se i političkih tema. Knjaz je italijanskom konzulu povjerio svoja očekivanja da će se u Carigradu uz pomoć velikih sila, crnogorski zahtjevi povoljno riješiti.⁶⁹

Tokom 1868. i 1869. godine italijanska diplomacija registrovala je nešto intenzivniju spoljno-političku aktivnost Crne Gore. Misiju crnogorske delegacije predvođene senatorom Ilijom Plamencem u Carigradu, poslanik Bertinati ocijenio je kao neuspješnu, notirajući da nema utisak da crnogorski delegati mnogo žale zbog toga jer bi im sporazum sa Portom ograničio slobodu akcije u budućim događajima. Iz razgovora sa crnogorskog delegacijom Bertinati zaključuje da će knjaz Nikola, baš i ako varnica koja će zapaliti požar ne potekne od Crne Gore, iskoristiti prvu priliku da

⁶⁶ Lorento Pero bio je konzul u Skadru od marta 1867 do kraja 1872, mada je dekret o njegovom upućivanju na drugu dužnost izdat 9. juna 1872. Dužnost konzula u Sarajevu preuzeo je 1873; CGSPI, 554.

⁶⁷ CGSPI, № 163, *Perrod a Bertinatti*, Scutari, 11 marzo 1868, 294-297.

⁶⁸ CGSPI, № 164, *Menabrea a Bertinatti*, Firenze, 19 marzo 1868, 298-299; Ibid., № 165, *Menabrea a Perrod*, Firenze, 19 marzo 1868, 299-300. Ministar je namjeravao da poslaniku u Carigradu naloži da crnogorskoj delegaciji koja tamo boravi saopšti da se nedolazak konzula Peroa ne treba tumačiti kao nedostatak prijateljskih osjećanja prema Crnoj Gori. Po svršenom činu odobrio je postupak konzula Peroa; Ibid., № 171, *Menabrea a Perrod*, Firenze, 11 luglio 1868, 305-306. Sljedeće godine Pero je izbjegao da poput britanskog, ruskog i austrijskog konzula ode na Cetinje da prisustvuje krštenju novorodene knjazeve čerke izgovarajući se slabim zdravljem i porodičnim razlozima; Ibid., № 187, *Perrod a Menabrea*, Scutari, 27 marzo 1869, 330-331.

⁶⁹ CGSPI, № 163, *Perrod a Bertinatti*, Scutari, 11 marzo 1868, 294-297. Knjaz je izrazio uvjerenje da će, kao što je Italija uspjela da se ujedini, i Srbi dobiti Bosnu, Hercegovinu i Prizrenski pašaluk. Govorio je o svojim vezama sa arbanaškim plemenima a na konzulovo pitanje o sudbini Albanije, rekao je da će je prepustiti Italiji. Utisak Peroa bio je da ruski konzul iz Dubrovnika Petković uliva knjazu nepovjerenje u Austriju i podstiče ga na akciju. Knjaz bi, svjestan opasnosti, želio da se zakloni za neku pobunu turskih podanika. Rado će prihvati i najmanji ustupak od strane Porte, u protivnom će njegovo neprijateljstvo prema njoj postati otvoreno.

oružjem postigne ono što nije dobio pregovorima.⁷⁰ Inače, zahtjevi knjaza Nikole bili su ustupanje 4 okruga prema Hercegovini, da se prema Skadru granica uspostavi na Morači a da Crna Gora u Spiču dobije izlaz na more.⁷¹

Rad tursko-crnogorske komisija za razgraničenje na osnovu protokola iz 1858-1859. godine koja je u jesen 1868. godine prekinula rad i odlodložila ga za proljeće bio je povod konzulu iz Sarajeva Durandou da konstatuje da u Carigradu postoje krugovi koji ne žele regulisanje odnosa sa Crnom Gorom.⁷² On je ministra obavijestio i o argumentima koji su se mogli čuti protiv turskih ustupaka Crnoj Gori. Prvi je bio da pošto Evropa Crnu Goru smatra nezavisnom, a i ona se smatra takvom; Porta nije više obavezna nego li Austrija, da ustupi teritoriju Crnoj Gori, da ova može da se besplatno služi turskim pristaništima na Jadranu; da bi ustupak od strane Porte bio stvar principa, te da to vodi rasparčavanju države.⁷³

Ministru Menabrei o istoj temi u proljeće naredne 1869. godine govorio je Turski poslanik u Firenci. On je želju knjaza Nikole da dobije izlaz na more u Spiču ocijenio neprihvatljivom za Portu ali i ukazao da ako bi knjaz Nikola bio turski vazal, stajala bi mu na raspolaganju sva turska pristaništa. Pošto je on nezavisan knjaz, Turska ne želi da uvećava teritorije Crne Gore na svoju štetu. Menabrea je prepostavljao da je prilikom svoje skore posjete Berlinu knjaz Nikola govorio koliko je Crnoj Gori potreban izlaz na more i da je knez Bizmark to saopštio britanskom ambasadoru. Saopštenje turskog poslanika u Firenci shvatio je kao Portinu protivakciju za slučaj da drugi dvorovi zaželete da djejstvuju u korist Crne Gore. Ministar je tražio da italijanska diplomacija ovo pitanje bolje izuči u očekivanju da bi moglo biti aktuelizovano.⁷⁴

Izvještaji italijanske diplomatije kao i novinski napisi o putovanju knjaza Nikole i posjetama pruskom i ruskom dvoru 1868-1869. godine davali su ministru Menabrei premise za ovakvo zaključivanje. Italijanski ambasador u Berlinu De Lonaj javljaо je o

⁷⁰ CGSPI, № 166, *Bertinatti a Menabrea*, Costantinopoli, 23 marzo 1868, 301-302. Senator Plamenac je posebno bio nezadovoljan sa držanjem francuskog ambasadora Burea koji ih je stalno zadržavao i davao obećanja, koja na kraju nijesu dala željeni rezultat; Francuska diplomacija bila je involvirana u predistoriju ove misije. Turski pohod u pravcu Pive, Šaranaca i Jezera u martu 1868. doveo do zategnutosti na granici. Francuska je podržala akciju za eliminisanje sukoba. Sa crnogorske strane upućen je u Sarajevo Pero Pejović da se sporazumije sa bosanskim valijom. U Sarajevu je komunicirao sa evropskim konzulima pa i sa italijanskim Durandoom. On je iz nekog razloga savjetovao da Pejović predala memorandum i da rok od dva dana za odgovor ali da ne čeka rezultate ovog prilično zahtjevnog memoranduma. Pejović ga nije poslušao; B. Pavićević, *Crnogorsko-turski pregovori 1868. za rješenje graničnih sporova prema Hercegovini*, Istoriski časopis XIV-XV (1965), 390 -391.

⁷¹ CGSPI, № 155, *Perrod a Menabrea*, Scutari, 6 dicembre 1867, 283-284.

⁷² CGSPI, № 179, *Durio al Ministero degli Esteri*, Serajevo, 4 novembre 1868, 319-320.

⁷³ CGSPI, № 173, *Durando al Ministero degli Esteri*, Serajevo, 1 agosto 1868, 307-308.

⁷⁴ CGSPI, № 189, *Menabrea a Bertinatti*, Firenze, 1 aprile 1869, 333-334.

veoma naklonom prijemu knjaza Nikole na tamošnjem dvoru. Na prijemu koji je priređen u knjaževu čast bio je pozvan cio diplomatski kor osim turskog ambasadora. Za prijem kod prijestolonasljednika lično Bizmark je prebrisao ambasadorovo ime. Uopšte, ni dvor ni vlada nijesu ničim dovodili u pitanje položaj Crne Gore u odnosu na sultana. Po mišljenju pruskog ministra, ako bi trebalo zastupati tezu o vazalnosti ili nezavisnosti Crne Gore, više bi argumenata bilo za njenu nezavisnost; u protivnom, trebalo bi poricati vjekovnu istoriju, jer ne postoji nijedan akt ni znak o njenoj vazalnosti, iako Turska stalno tvrdi da je ona dio njene teritorije. Ni sam turski ambasador nije mogao da navede nikakve dokaze za tu tvrdnju. Knjaz Nikola je ambasadoru De Loneju izrazio svoje zadovoljstvo sa konzulom u Skadru Peroom, koji se veoma trudi da odnosi Crne Gore i Italije budu prijateljski.⁷⁵

Italijanska diplomacija javljala je i o uspješnoj knjaževoj posjeti Petrogradu, o pomoći koju je car dao Crnoj Gori te o oduševljenom dočeku koji je knjaz imao pri povratku u svim mjestima kroz koja je prolazio.⁷⁶ Izvještavajući o reakcijama u Sarajevu na putovanje knjaza Nikole u Petrograd, Durio piše da ono izaziva živu pažnju upravljača koji se boje da se vratio kao još veći proruski fanatik. U narodu postoje i strahovi i nade u vezi sa željom Crne Gore da odmah dobije Spič. Konzul Durio primjećuje da će Italija, ako Spič postane crnogorski, imati na nekoliko sati udaljenosti ratno pristanište moćne Rusije, zbog čega će možda zaplakati za mirnim i bezopasnim susjedstvom turske ratne mornarice.⁷⁷

Nemiri na turskoj teritoriji u crnogorskem susjedstvu koji su mogli prerasti u povod za sukob dvije zemlje često su se javljali. U jesen 1868. godine nemiri muslimanskog stanovništva prijetili su da dovedu do anarhije i ugroze živote hrišćana. Italijanska vlada bila je zadovoljna što je pojava jednog italijanskog ratnog broda u Baru mogla da smiri i ohrabri hrišćansko stanovništvo.⁷⁸

⁷⁵ CGSPI, №, 183, *De Launay al Presidente del Consiglio e Ministro degli Esteri*, Berlino, 20 febbraio 1869, 324-326. De Lonaj prepričava i anegdotu sa jednog prijema. Knjazu Nikoli je smetalo što je, na prijemu kod pruskog kralja i kraljice, turski ambasador stalno bio iza njega, te je maliciozno upitao da li je možda i on član porodice Hoencolerna. Radilo se o pokušaju da se stvori privid kako je Knjaz po protokolu koji važi za vazalne zemlje predstavljen na dvoru u prisustvu ambasadora zemlje sizerena Turske.

⁷⁶ CGSPI, №, 184, *Perrod a Menabrea*, Scutari, 2 marzo 1869, 326-327. Knjaz Nikola se od Trsta do Kotora dovezao na austrijskoj carskoj jahti; U Kotoru je oduševljeno dočekan od mjesnog stanovništva i Crnogoraca, a bilo je prisutnih i iz Turske, Kuča, Krasniča, Pivljana i Drobnjaka. Knjaz je najavio ruski carski poklon od 100 000 rubalja za otvaranje više škole na Cetinju i za gradenje puteva u Crnoj Gori.

⁷⁷ CGSPI, № 185, *Durio al Ministero degli Esteri*, Serajevo, 12 marzo 1869, 327-328.

⁷⁸ CGSPI, № 178, *Menabrea a Perrod*, Firenze, 10 ottobre 1868, 318-319.

Sukob oko pašnjaka na Veljem i Malom brdu kod Podgorice na koje su polagali pravo i Crnogorci i turski podanici, prijetio je početkom 1870. godine da postane ozbiljan, što je motivisalo prvo italijanskog konzula u Skadru Peroa, a zatim i poslanika u Carigradu Barbolanija da pokušaju da utiču prvi na lokalne vlasti, a drugi na Portu da budu pomirljive kako bi se problem razriješio i izbjegli širi zapleti.⁷⁹ Na ovakvu akciju Italiju je pozivala i Austrija.⁸⁰ Početkom marta Turska se saglasila da italijanski predstavnik sa konzulima drugih sila u Skadru može učestvovati u mješovitoj komisiji za razgraničenje Crne Gore i Turske. Ambasadori sila u Carigradu trebalo je da se sastanu i usaglase uputstva koja će se poslati skadarskim konzulima.⁸¹ Dok se poslanik Barbolani trudio da pronikne u detalje ovog problema, italijanskom ministru spoljnih poslova Visconti Venosti bilo je jedino važno da se ponovo istakne nesporno pravo Italije da, kao garantna sila, učestvuje u svim pitanjima koja se tiču Crne Gore i Turske.⁸² Konzul Pero, ovlašćen da učestvuje u radu komisije, dobio je instrukcije da se zalaže za pravedno i mirno rješenje te da se rukovodi osjećanjima blagonaklonosti italijanske vlade prema obijema stranama i njenom željom da se na Istoku održi mir.⁸³

⁷⁹ CGSPI, № 191, *Perrod a Menabrea*, Scutari, 7 giugno 1869, 335-337; Ibid., № 199, *Barbolani a Visconti Venosta*, Costantinopoli, 4 febbraio 1870, 346-347.

⁸⁰ CGSPI, № 208, *Visconti Venosta a Curtopassi*, Firenze, 25 febbraio 1870, 357-359. Austrijski poziv sadržao je neprijatnu formulaciju da se Italija poziva “*iako nije potpisnica međunarodnih akata iz 1858. godine koji se odnose na Crnu Goru*”. Italijanski opravnik je odgovorio da je njegova vlada to već učinila u svojstvu jedne od garantnih sila s nespornim pravom da učestvuje u svakoj prilici kada se radi o odnosima Crne Gore i Turske.

⁸¹ CGSPI, № 209, *Barbolani a Visconti Venosta*, Costantinopoli, 2 marzo 1870, 359. I u Carigradu su okljevali sa pozivom Italije zbog toga što svojevremeno Kraljevina Sardinija nije bila potpisnik Protokola iz 1858.

⁸² CGSPI, № 210, *Barbolani a Visconti Venosta*, Costantinopoli, 4 marzo 1870, 360-361; Ibid., № 211, *Visconti Venosta a Barbolani*, Firenze, 8 marzo 1870, 361-363.

⁸³ CGSPI, № 212, *Visconti Venosta a Curtopassi*, Firenze, 12 marzo 1870, 364; Ibid., № 213, *Barbolani a Perrod*, Costantinopoli 15 aprile 1870, 365-366; Ibid., № 215, *De Launay a Visconti Venosta*, Berlino, 16 maggio 1870, 367-368; Ibid., № 217, *Perrod a Visconti Venosta*, Scutari, 14 giugno 1870, 372-374.

I PORAST INTERESOVANJA ITALIJE ZA CRNU GORU 1873-1875. GODINE

Posjeta crnogorskog knjaza Nikole Italiji i kralju Viktoru Emanuelu II i pitanje crnogorske nezavisnosti

Pitanje crnogorskog suvereniteta knjaz Nikola je 1873. godine nametnuo evropskoj javnosti na način koji se razlikovao od ranijih. Umjesto upada crnogorskih četa u Hercegovinu ili neku drugu susjednu oblast, knjaz je iskoristio održavanje velike Međunarodne izložbe u Beču da se na njoj pojavi kao samostalan vladar i demonstrira to u ceremonijalnim i diplomatskim manifestacijama. Glavnu podršku u realizaciji svog plana imao je u Austro-Ugarskoj i Rusiji. Odlazak i povratak crnogorskog knjaza na Bečku izložbu pretvorio se u dvomjesečnu političku turneju koja je počela njegovim odlaskom u Italiju gdje je pozvan da posjeti rusku caricu i prestolonasljednika koji su neko vrijeme boravili u Sorentu. Carski dvor za knjaza je poslao poseban brod i ukazao mu počasti koje su zaintrigirale evropsku javnost.⁸⁴ Želja crnogorskog knjaza da prilikom putovanja po Italiji posjeti Rim i sretne kralja Viktora II Emanuela pred italijanske vlasti postavljala je pitanje tretmana ove posjete.⁸⁵

Godine 1873. Italija nije bila zainteresovana ni za kakave veće promjene u stavu prema Crnoj Gori. Mada su bili svjesni faktičkog nezavisnog položaja Crne Gore, nijesu se trudili da ga ni na koji način sankcionišu. Italija je željela mir na Istoku i zvanična politika nije sa simpatijama gledala na mogućnost nemira koje bi izazvala Crna Gora.

⁸⁴ *Glas Crnogorca*, № 4-5, Cetinje, 19./31. maj 1873, 5; T. Koprivica, *Crna Gora i međunarodne izložbe u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Istoriski zapisi 2 (2010), 217-238. Knjaz Nikola otputovao je sa knjaginjom Milenom i čerkama Zorkom i Milicom. U knjaževu pratnju bili su i vojvoda Petar Vukotić i adutant Stanko Radonjić. Od Kotora do Dubrovnika putovali su ratnim brodom „Taurusom“ koga je na raspoloženje stavila austrijska vlada a od Dubrovnika do Brindizija ruskim bojnim brodom „Rjurik“ koji je za knjaza poslala ruska carica. Poseban tretman crnogorski knjaz imao je i prilikom nastavka puta jer mu je carica stavila na raspoloženje svoj lični vagon; *Glas Crnogorca*, № 1, Cetinje, 21. april/3. maj 1873, 3-4. Knjaževa porodica boravila je nekoliko dana u Napulju i Sorentu. Uživajući pažnju ruske carice koja ih je pozvala na proslavu carevog imendana 29. aprila, a nešto kasnije priredila i ručak u čast crnogorske knjaževske porodice; *Glas Crnogorca*, Cetinje, № 2, 28. april/10. maj 1873, 3.

⁸⁵ *Glas Crnogorca*, № 4-5, Cetinje, 19./31. maj 1873, 5; CGSPI, № 229, *Barbolani a Visconti Venosta*, Constantinopoli, 5 aprile 1872, 389-391. Pitanje je, zapravo, 7. februara 1872. otvorio veliki vezir Mahmut-paša pozivom Crnoj Gori da kao sastavni dio Osmanskog carstva naredne godine učestvuje na Svjetskoj izložbi u Beču. Knjaz je protestovao kod predstavnika Velikih sila što ga Porta stavlja u istu ravan sa vazalnim kneževinama. U tom smislu pisao je i italijanskom poslaniku u Carigradu, Barbolaniju. Interesujući se za moguće posledice incidenta, Barbolni je od velikog vezira dobio uvjeravanja da nije bilo namjere da se postojeći odnosi između Porte i Crne Gore mijenjaju.

Pored oportunih spoljno-političkih motiva, izvjesnog uticaja, ako ne na politiku, a ono na retoriku vlade, imala je činjenica da je Italija nastala kao rezultat nacionalnog oslobođenja i da su ideje Macinija i Garibaldija uživale izvjesnu popularnost.

Interesovanje za knjaževu posjetu Italiji pokazao je turski poslanik u Rimu koji je tvrdio da italijanski kralj crnogorskog knjaza može primiti samo posredstvom turskog poslanstva. U italijanskom ministarstvu spoljnih poslova smatrali su da je ovaj zahtjev formalno utemeljen u protokolu Pariskog kongresa. Kako je Italija držala do svog statusa evropske sile, odnosno sile koja je garantovala integritet i prava turske carevine, nije mogla lako da se ogriješi o akt Međunarodnog kongresa na čijim odlukama je bila utemeljena takva njena pozicija. Sa druge strane, u Rimu su vodili računa i o činjenici da jedna od velikih sila, Rusija, tretira Crnu Goru kao nezavisnu. Želeći da uskladi svoje držanje u ovom pitanju sa drugim silama, italijanski ministar Viskonti Venosta tražio je od poslanika u Beču, Di Robilana da sazna stav tamošnje vlade, odnosno grofa Andrašija.⁸⁶

Andrašijev odgovor italijanskom poslaniku ne samo da je potvrdio da će crnogorski knjaz u Beču, u skladu sa ranijom praksom, biti primljen neposredno, već je pokazao i zainteresovanost Beča da Italija zauzme isti stav. U neslužbenom razgovoru sa italijanskim predstavnikom, Andraši je ocijenio da Turska nema osnove da pretenduje na Crnu Goru, a da Austrija ne namjerava da je gura u njeno naručije.⁸⁷

Mada je bilo jasno da crnogorski knjaz neće prihvati da italijanskom suverenu bude predstavljen u prisustvu turskog poslanika, ovaj je ipak, preko ministra Viskonti Venoste, zamolio italijanskog kralja da knjaza Nikolu primi u audijenciju dan nakon dolaska u Rim. Radilo se o turskom manevru kojim su se željele potvrditi pretenzije na Crnu Goru i istovremeno saznati uslovi pod kojima će knjaz biti primljen. Italijanski kralj Viktor Emanuel II, koji je u to vrijeme upravo odlazio za Napulj, nije želio da svoju odluku saopšti ne samo turskom poslaniku već ni vlastitom ministru spoljnih poslova. Želio je da ovom prilikom potvrdi princip da je on taj koji nezavisno odlučuje hoće li nezvanično primiti bilo koju domaću ili stranu osobu. Knjazu Nikoli, koji ga je preko adutanta zamolio za prijem, odgovorio je nakon povratka iz Napulja, direktno

⁸⁶ CGSPI, № 235, *Visconti Venosta a Di Robilant*, Roma, 9 maggio 1873, 397.

⁸⁷ CGSPI, № 236, *Di Robilant a Visconti Venosta*, Vienna, 10 maggio 1873, 398-399. U kontekstu tretmana knjaza Nikole na bečkom dvoru Andraši je pomenuo i Prusku kao silu koja ima isti stav prema crnogorskom vladaru. U to vrijeme Pruska je bila dio ujedinjenog njemačkog carstva, pa je moguće da je Robilan u svom izvještaju konfondirao Russia i Prussia.

preko svog ađutanta, ne obavještavajući turskog poslanika ni o danu ni o satu knjaževog prijema.

Ministru Venosti preostalo je samo da razmotri konsekvene ovog akta u ravnim tursko-italijanskim diplomatskim veza. Venosta je procijenio da Porta u aktuelnom trenutku neće željeti da potencira pitanje prava koja polaze na Crnu Goru. U instrukcijama za italijanskog opravnika poslova u Carigradu Kovu on podsjeća da je tačno da je pomenuta prava na Pariskom kongresu reklamirao turski ministar Ali paša što je zapisano u kongresnom Protokolu br.15, ali da se tu radi o jednostranoj izjavi koja ne obavezuje ostale Sile. Viskonti Venosta podsjeća da Pariski ugovor definiše zavisan politički status Moldavije, Vlaške i Srbije, u tom dijelu ne pominje Crnu Goru, a ne pominju je ni trgovački ugovori Turske sa evropskim državama, koji međutim sadrže klauzule o Srbiji, Vlaškoj i Moldaviji. Viskonti Venosta analizirao je i diplomatska akta relevantna za tursko-crnogorski sukob 1862. godine i uslove koje je tada Porta postavila Crnoj Gori. Zaključak italijanskog ministra bio je da se Crna Gora, zbog svog geografskog položaja, nalazi u posebnoj situaciji prema Turskoj, koja je iskoristila svoje vojničke pobjede da uspostavi vojnu službenost na teret Crne Gore, ali da ta službenost nije izmijenila politički položaj Knjaževine, koja nije podvrgnuta plaćanju poreza Turskoj, niti investituri Porte za njenog knjaza.

Svoja razmatranja Viskonti Venosta, poslaniku u Carigradu nije prenosio kako bi se upuštao u raspravu sa Portom, već da bi u slučaju da sama Porta insistira, italijanski predstavnik bio upućen u materiju i mogao da pokaže da Italija nije olako postupila. Kova je dobio instrukcije da, ako ne bude mogao da izbjegne rasprave na ovu temu, da naglasak ne bude na političkom nego ceremonijalnom aspektu.⁸⁸

Knjaz Nikola je iz Napulja za Rim oputovao 6. maja i prvog dana po dolasku susreo se sa Viktorom II Emanuelom.⁸⁹ Knjaz je primljen u privatnu audijenciju na, za njega, zadovoljavajući način.⁹⁰ U Rimu je boravio pet dana. Zatim je sa pratnjom produžio za Firencu, a onda dalje u Milano pa u Beč.⁹¹

Ruski poslanik u Beču bio je zadovoljan srdačnim i ljubaznim prijemom knjaza Nikole kod italijanskog kralja. Robilan je izvjestio vladu u Rimu o nezadovoljstvu svog turskog kolege zbog prijema crnogorskog knjaževskog para na bečkom dvoru. Objašnjava austrijsko držanje u toj prilici, činjenicama da knjaz ne plaća tribut Porti niti

⁸⁸ CGSPI, № 237, *Visconti Venosta a Cova*, Roma, 15 maggio 1873, 399-402.

⁸⁹ *Glas Crnogorca*, № 2, Cetinje, 28. april/10. maj 1873, 3.

⁹⁰ CGSPI, № 238, *Artom a Di Robilant*, Roma, 22 maggio 1873, 404.

⁹¹ *Glas Crnogorca*, № 4-5, Cetinje, 19./31. maj 1873, 5.

je ikada, poput kneževa Srbije i Rumunije, prihvatio feudalnu zavisnost prema Sultani. Izvjesnu sjenku na boravak crnogorskog knjaza u Italiji bacio je postupak Princeze od Pijemonta koja je crnogorskom knjazu poziv za audijenciju poslala posredstvom turskog poslanstva. Robilant je od Venoste tražio instrukcije za slučaj da prilikom dolaska ruskog cara u Beč bude priče o postupku princeze od Pijemonta.⁹²

Knjažev boravak u Italiji i Beču crnogorski poluzvanični list *Glas Crnogorca* ispratio je sa više tekstova u kojima je afirmativno pisano o raznim manifestacijama priateljstva iskazanim prema knjazu Nikoli i njegovo zemlji.⁹³ Izvjesnu pažnju knjaževom putovanju posvetile su i italijanske i austrijske novine.⁹⁴

U italijanskoj diplomatičkoj politici pojatile su se sumnje da je u toku novi pokušaj zbližavanja Austro-Ugarske i Crne Gore. Nakon austrijske novčane pomoći za izgradnju puta od Kotora do Cetinja, novi znak naklonosti Beča prema Crnoj Gori bila je intervencija guvernera Dalmacije generala Rodića kod skadarskog valije. General Rodić obratio mu se pismom kojim je sugerisao da turska vlada Crnoj Gori ustupi Spič. U razgovoru sa italijanskim konzulom Beriom, skadarski valija je pokušao da ovaj manevar tretira više kao posljedicu slovenskih simpatija generala Rodića, uz ironičnu primjedbu da, ako austrijska vlada toliko brine o Crnoj Gori, neka joj ustupi Kotor koji za Crnu Goru ima mnogo veću važnost. Komentarišući moguće posljedice diplomatskog uspjeha koji je crnogorski knjaz postigao posjetama i viđenjima sa italijanskim, austrijskim i ruskim suverenima, Berio ocjenjuje da su se u Knjaževini javile nove nade i da se može očekivati da će se stanovništvo i vlada uzdržavati od neumjerenih postupaka. Berio je bio u nedoumici da li je Rodićev pismo bio probni

⁹² CGSPI, № 239, *Di Robilant a Visconti Venosta*, Vienna, 29 maggio 1873, 404-405.

⁹³ *Glas Crnogorca*, № 4-5, Cetinje, 19./31. maj 1873, 5. Izvještač *Glasa Crnogorca* piše kako je knjaz tokom čitavog ovog putovanja nailazio na srdačan doček italijanskog naroda. Knjaz je u Bari došao 11./23. aprila oko 10 sati naveče. Stanovništvo grada sjutradan je masovno pozdravilo knjaza. U pratnji upravitelja grada i katoličkog sveštenstva knjaz je prisustvovao svečanoj službi u crkvi sv. Nikole. Tu je ruskom brodskom svešteniku u znak pažnje prema knjazu biskup Barija dozvolio da činodjejstvuje. Službu je uveličalo gromoglasno crkveno pojanje ruskih vojnika. Nakon toga, masa naroda, gradanske vlasti i sveštenstvo otpratili su knjaza na željeznici.

⁹⁴ *Glas Crnogorca*, № 6, Cetinje, 26. maj/7. jun 1873, 2-3. *Glas Crnogorca* izvještava da je put crnogorskog knjaza i knjaginje u Beč izazvao interesovanje strane štampe. Citira list *Perseveranza* koja je pisala o knjaževoj posjeti palati Gandini-Bunja u Vilafranki gdje su 1859. francuski i austrijski car imali istorijski susret. Knjaz je sa pratnjom prisustvovao i vojničkim vježbama na Marsovom polju, a pravio je izlet i do Kustoce. *Perseveranza* piše da knjaz i knjaginja putuju inkognito, odjeveni na italijanski način. Opisuje njihovu otmenost, ljepotu i knjaževu dobro poznavanje italijanskog jezika. Knjaz je prilikom odlaska dao izjavu u kojoj veliča susret sa italijanskim kraljem i kraljicom, kao i značaj mesta koje je posjetio.

balon u jednoj politici rasparčavanja Turske, čemu bi uvećanje Crne Gore išlo u prilog i što bi pomoglo ostvarivanje austrougarskih ambicija prema Bosni.⁹⁵

Tokom svog službovanja u Skadru konzul Berio je u više navrata, sa dosta posvećenosti, pa moglo bi se čak reći strasti, razmatrao moguće geopolitičke promjene na Balkanu. Protivio se crnogorskoj, opštесlovenskoj i grčkoj ekspanziji na račun Albanije. Smatrao je da zajedno sa Italijom nezavisna ujedinjena Albanija omogućava kontrolu ulaza u Jadransko more i pogoduje očuvanju italijanskih interesa na Jadranu. Vrenje koje je u jesen 1873. godine postojalo među Mirditima, za konzula Beria bilo je povod za pravljenje dugoročnih geopolitičkih projekcija o albanskim teritorijama, pa je tražio dozvolu od svoje vlade da podstakne albansko okretanje ka Rimu.⁹⁶

U Rimu nijesu podržali ovaku inicijativu. Beriju je odgovorenio da "opšta situacija nalaže i onim državama koje uživaju mnogo veću slobodu akcije od Italije, veliku uzdržanost u pitanjima koja se odnose na Tursku. Vlada ne bi odobrila držanje koje se ne bi zasnivalo na osjećanju da Italiju nije neophodno obavezivati u toj stvari."⁹⁷

Italijanska vlada nije bila zainteresovana da podržava razvoj albanskog pitanja. Bila je preopterećena vlastitim problemima, a nije vidjela ni pravni osnov da se umiješa u pitanje autonomije Mirdita. Prema informacijama koje je imala, ni druge sile nijesu bile raspoložene za to.⁹⁸

Crnogorski agent u Skadru Rade Plamenac okupiranost konzula Berija situacijom u Mirditima tumačio je kao akciju Italije motivisanu željom da se prvom zgodnom prilikom dio Albanije pripoji Italiji. Ovu akciju Plamenac je upoređivao sa djelovanjem Austrije i Mađarske u Bosni. U prilog svom mišljenju Plamenac navodi da se italijanski konzul hvalio ruskom „kako ovde sve škole uče se na talijanski jezik to pripravljujući jih za njih.“ Plamenac se plašio mogućnosti da će se zapadne sile dogоворити о širenju na istok i predviđao da bi na mađarsko zauzimanje Bosne Italijani odgovorili u Albaniji.⁹⁹

⁹⁵ CGSPI, № 240, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 5 agosto 1873, 406-407.

⁹⁶ CGSPI, № 241, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 28 ottobre 1873, 407-410.

⁹⁷ CGSPI, № 242, *Visconti Venosta a Berio*, Roma, 7 novembre 1873, 410-411.

⁹⁸ CGSPI, № 244, *Artom a Berio*, Roma, 22 novembre 1873, 412-413.

⁹⁹ CGSPI, № 245, *Rade Plamenac Iliji Plamencu*, Skadar, 12. decembar/30. novembar 1873, 413-414.

Akreditovanje Bernanda Berija za konzula u Crnoj Gori 1873. godine

Posjeta knjaza Nikole Italiji i kralju Viktoru Emanuelu II imala je za posljedicu odluku italijanske vlade da svog konzula u Skadru posebno akredituje kod crnogorskog vladara. Bernandu Beriju koji je na položaj konzula u Skadru postavljen u proljeće 1873. godine i u okviru svojih dužnosti izvještavao o prilikama u Crnoj Gori, tretiranoj kao sastavni dio italijansko-skadarskog konzularnog distrikta, iz Rima su krajem novembra 1873. godine poslana posebna akreditivna pisma za položaj kraljevskog konzula kod knjaza Crne Gore. Beriju je prepušteno da sam izabere trenutak kada će otići na Cetinje da se predstavi knjazu.¹⁰⁰

On je pismom od 27. decembra 1873. godine obavijestio knjaza da je, pored toga što je imenovan za konzula u Albaniji, imenovan i za konzula u Crnoj Gori. Pravda se da ranije nije došao na Cetinje da se predstavi u tom svojstvu zbog kašnjenja akreditivnih pisama iz Rima i najavljivao skori dolazak na Cetinje.¹⁰¹

Planirana posjeta nije brzo realizovana, a počela je da dobija i razmjere incidenta. Na svoje pismo knjazu nije dobio nikakav odgovor, pa se nakon izvjesnog vremena požalio crnogorskom agentu u Skadru izražavajući nedoumicu oko preduzimanja ovog puta. Da bi smirio Berijevu uvrijeđenost, Plamenac je, po svemu sudeći, izmislio kako je upravo dobio nalog sa Cetinja da mu zvanično saopšti da će biti dobro primljen i da na put može poći kada god poželi.¹⁰² Berio se na Cetinju pojavio tek poslednjih dana septembra, dakle, nakon gotovo pola godine.¹⁰³

Italijansko interesovanje za crnogorska pitanje početkom 70-ih godina XIX vijeka, sudeći po italijanskoj diplomatskoj prepisci, bilo je veće nego što su Italijani željeli da pokažu na diplomatskoj sceni. Kao ilustracija može da posluži ponašanje

¹⁰⁰ CGSPI, № 243, *Artom a Berio*, Roma, 20 novembre 1873, 411.

¹⁰¹ CGSPI, № 246, *Berio knjazu Nikoli*, Skadar, 27 decembar 1873, 415; "Gospodaru, Njegovo Visočanstvo kralj, moj uzvišeni gospodar, blagoizvolio me je naimenovati za njegovog konsula u Albaniji i ja sam preuzeo moju dužnost. Pošto sam istovremeno naimenovan i za konsula u Crnu Goru kako sam želio da što prije dodem na Cetinje da izrazim moje poštovanje V. Visočanstvu ali zakašnjenje pisma Nj. E. Ministra spoljnih poslova sa kojima sam akreditovan kod V. Visočanstva sprječilo me je do sad da ispunim moju dužnost. Neka me V. Visočanstvo izvini a nadam se da će, kroz kratko vrijeme imati čast predati mu moja akreditovana pisma i bit tumač osjećaja vlade Nj. Veličanstva a tako isto i italijanskog naroda. Istovremeno imaću priliku da izrazim moje želje za sreću i slavu vaše dinastije i za sreću jedne simpatične zemlje koja je, pod vođstvom V. Visočanstva, tek što je izašla iz jednog teškog rata, krenula putem civilizacije. B. Berio".

¹⁰² CGSPI, № 251, *Rade Plamenac Iliji Plamencu*, Skadar, 2. aprila/20. marta 1874, 422-423.

¹⁰³ *Glas Crnogorca*, № 36, Cetinje, 16. septembra 1874, 3. *Glas Crnogorca* donio je kratku vijest da je skadarski konzul Berio: ... "predao Nj. SV. našem knezu svoju vjerovnicu kao zastupnik italijanski pri knezevskom dvoru." Nakon četiri dana preko Rijeke vratio se u Skadar.

konzula Berija prilikom incidenta koji je u tursko-crnogorskim odnosima nastao zbog odbijanja turskih vlasti da pušte brodić knjaza Nikole da iz Bojane uplovi u Skadarsko jezero. Italijanski konzul nije odobravao smetnje koje turska vlada pravi slobodnoj plovidbi Bojanom i Skadarskim jezerom, ali je ostao uzdržan i nije se pridružio akciji ruskih i austrougarskih predstavnika u Carigradu ovim povodom. Da se nije radilo o italijanskom zanemarivanju ovog problema svjedoče procjene da bi slobodna plovidba donijela koristi malim brodovima iz Pulje posebno u slučaju otvaranja rudnika i krčenja šuma u Albaniji, te da bi uz izvođenje ne mnogo skupih radova na produbljenju Bojane plovidba bila moguća i za brodove osrednje nosivosti.¹⁰⁴

Tokom proljeća 1874. godine Berio je izvještavao o kontaktima Crne Gore i Austrije, o austrijskoj novčanoj pomoći za izgradnju puta Kotor-Cetinje, o knjaževoj namjeri da umjesto lične vladavine uspostavi vladu što je prema Berijevoj ocjeni bio „nov podsticaj ka osamostaljenju Knjaževine, jedna nova potvrda njene autonomije i nezavisnosti, i nov napredak na putu prosvijećenosti i građanskog društva.“¹⁰⁵

Svoje informacije iz Crne Gore Berio je smatrao pouzdanim jer je jedan od njegovih izvora obavještenja bio knjažev ađutant sa kojim je bio u prijateljskim odnosima.¹⁰⁶

Podgorički pokolj 1874. godine

Tendencija pogoršavanja tursko-crnogorskih odnosa tokom ljeta i početkom jeseni 1874. godine kulminirala je podgoričkim pokoljem i krizom koja je prijetila da preraste u rat.¹⁰⁷

Sa dosta vladarske i diplomatske vještine knjaz Nikola je uspio da obuzda želje svojih podanika da se osvete i da Evropi pokaže Crnu Goru kao uređenu državu koja

¹⁰⁴ CGSPI, № 247, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 8 gennaio 1874, 416-417. Pitanje plovidbe crnogorskog broda dobilo je dodatnu dimenziju zbog pretenzije Turske da crnogorska plovila mogu na jezeru biti samo pod turskom zastavom; *Ibid.*, № 248, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 7 febbraio 1874, 418-419; *Ibid.*, № 249 *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 21 febbraio 1874, 419-420.

¹⁰⁵ CGSPI, № 252, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 28 aprile 1874, 423-424.

¹⁰⁶ CGSPI, № 250, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 17 marzo 1874, 420-421. Berio je tako sa izvjesnom sigurnošću demantovao pisanje belgijskih novina o nezadovoljstvu u Crnoj Gori zbog navodne knjaževe namjere da sebi pored pomoći koju mu daju Rusija, Austro-Ugarska i Francuska obezbijedi dodatne prihode uvodenjem jednog specijalnog poreza.

¹⁰⁷ CGSPI, № 253, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 28 luglio 1874, 424-425. Zategnutost je izazvala namjera turskih vlasti da podignu utvrđenje na granici sa Crnom Gorom; *Ibid.*, № 254, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 15 settembre 1874, 425-426. Zbog osionog stava novog skadarskog guvernera Ešruf-paše prestao je rad crnogorskog diplomatskog agenta u Skadru, Plamenca.

kroz mehanizme međunarodnog prava traži satisfakciju za nasilje koje je počinjeno njenim državljanima i njihovim sunarodnicima.¹⁰⁸

Berio je o podgoričkom pokolju, poput ostalih konzula u Skadru, dobio obaveštenje u vidu note od knjaza Nikole. Svojoj vladi je sugerisao da u albanske vode pošalje ratni brod koji bi bio u stanju da uplovi Bojanom do Oboda. U depeši ne objašnjava razlog za ovakvu sugestiju, ali je vjerovatno da je bila namijenjena sigurnosti osoblja konzulata i male italijanske kolonije u Skadru.¹⁰⁹

Ponešen događajima, temperamentni Berio ponovo je pokazao više inicijative nego što je njegovoj vladu bilo po volji. Zajedno sa ruskim konzulom djelovao je u korist Crne Gore tražeći od skadarskog paše da preduzme brze i stroge mjere utičući takođe na pašu da prihvati učešće stranih konzula u komisiji koja je trebala da ispita događaje u Podgorici. Ovo je izazvalo nezadovoljstvo velikog vezira. Strani predstavnici u Carigradu nijesu željeli da događaj dobije politički pogotovo ne međunarodni karakter, a upravo to bi se desilo realizovanjem Berijeve ideje o ulasku stranaca u istražnu komisiju. Zaključak predstavnika sila u Carigradu bio je da se prate preduzete mjere, a da se Porti napravi prigovor u slučaju da mjere ne budu hitne i stroge kao što je obećala. Italijanski otpravnik poslova u Carigradu, Kova preporučio je Beriju da ostane krajnje uzdržan.¹¹⁰

Berio je bio iskreno potresen događajima u Podgorici i ogorčen držanjem turskih vlasti. Nakon knjaževog pisma kojim je zatražio zaštitu Crnogoraca u Skadru, intervenisao je kod skadarskog paše, međutim, ovo je uradio više kao doajen konzularnog kora u Skadru nego kao italijanski predstavnik. Bio je impresioniran knjaževim držanjem tokom krize, odnosno njegovom sposobnošću da zadrži mir i sprječi nemire.¹¹¹

Berijeva akcija morala je biti dobro viđena na Cetinju jer je crnogorski knjaz zatražio od velikog vezira da u interesu objektivnosti i pravde i strani konzuli i crnogorski predstavnici učestvuju u istrazi.¹¹² Porta je učešće stranih konzula odbacila. Kako je komisija zasijedala u Skadru, crnogorski delegati posjetili su sve konzule, pa i Beria. Delegat Stanko Radonjić je isticao konstruktivni pristup crnogorskog knjaza i

¹⁰⁸ D. Vujović, *Crna Gora i Francuska 1860-1914*, Cetinje 1971, 198-202.

¹⁰⁹ CGSPI, № 255, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 20 ottobre 1874, 426.

¹¹⁰ CGSPI, № 256, *Cova a Visconti Venosta*, Therapia, 23 ottobre 1874, 426-428.

¹¹¹ CGSPI, № 257, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 24 ottobre 1874, 428-436. Berio daje iscrpan opis podgoričkog događaja koji se uglavnom zasniva na izvještaju dragomana francuskog konzulata u Skadru, koji je poslat iz Podgorice 22. oktobra.

¹¹² CGSPI, № 258, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 26 ottobre 1874, 436-438.

države i njihovu sposobnost da kontrolišu situaciju.¹¹³ Radonjić je redovno izvještavao italijanskog konzula o toku istrage o podgoričkim događajima, pa je ovaj bio u prilici da svoju vladu brzo i pouzdano izvijesti o svakom značajnijem momentu.¹¹⁴ Ne očekujući brzo razrešenje problema, Berio je predviđao da bi podgorički događaji mogli na kraju biti razmatrani pred nekom evropskom komisijom čemu je po njegovom mišljenju posebno bila sklona Austrija.¹¹⁵

Italijanska diplomatska prepiska svjedoči da se u diplomatskom koru u Carigradu u korist Crne Gore kod Porte najviše zalagao general Ignjetijev, ali da nije uvijek imao uspjeha u nastojanju da oko sebe okupi kolege radi zajedničke akcije. I italijanski otpravnik Kova u nekoliko navrata razgovarao je sa velikim vezirom ne bi li doprinio ostvarenju turskih obećanja da će brzo i pravedno istražiti podgoričke događaje i tako preduprijediti nove komplikacije.¹¹⁶

Crnogorski delegati žalili su se više puta italijanskom i drugim konzulima na sporost rada komisije. Među konzulima se raspravljalo o promjeni predsjednika komisije. Italijanski konzul nije podržavao pritisak na sudske organe čemu se njegov austrijski kolega nije suprotstavljaо, ali mu je ukazivao na opasnost od neefikasnosti komisije, odnosno da bi Crnogorci mogli više voljeti „da isprobaju svoje nove puške.“ Berio je sumnjaо da Crna Gora radi pod austrijskim uticajem i sa time je povezivao posjetu dalmatinskog guvernera Rodića knjazu Nikoli. Plašio se da bi u tom slučaju Porta podnosiла isključivi, posredni i tajni uticaj samo jedne sile što je opasnije od otvorenog i lojalnog uticaja svih sila preko konzulske komisije. Berio ističe različit pristup Crne Gore i Turske radu istražne komisije. Crna Gora je željela da naglasi politički karakter procesa, dobije moralno zadovoljenje i odštetu za žrtve, a turske vlasti su ulogu komisije željele da svedu na ulogu istražnog sudije.¹¹⁷ Strani predstavnici u Carigradu shvatali su da spori rad komisije izaziva opasnu napetost u Crnoj Gori zbog čega su intervenisali kod velikog vezira.¹¹⁸ Akciji predstavnika sila u Carigradu, na njihov zahtjev pridružio se i italijanski otpravnik poslova Kova. To je posebno od njega

¹¹³ CGSPI, № 265, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 14 novembre 1874, 448-450.

¹¹⁴ CGSPI, № 265, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 14 novembre 1874, 448-450. Berio izvještava o prestanku neprijateljstava Crnogoraca i Mirdita. Procjenjuje da se Crna Gora ne može nadati da će proširiti vlast nad Albancima, ali da bi oni ugroženi od Porte koja ne poštuje njihovu autonomiju i običaje, mogli da postanu svojevrsna diverzija za Tursku, pa i ako ne postanu saveznici Crne Gore.

¹¹⁵ CGSPI, № 265, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 14 novembre 1874, 448-450.

¹¹⁶ CGSPI, № 262, *Cova a Visconti Venosta*, Therapia, 6 novembre 1874, 442-443.

¹¹⁷ CGSPI, № 267, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 1 dicembre 1874, 453-457.

¹¹⁸ CGSPI, № 268, *Cova a Visconti Venosta*, Costantinopoli, 4 dicembre 1874, 458-459; Ibid., № 271, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 14 dicembre 1874, 464-469.

zahtijevao austrougarski poslanik, a Kova je bio motivisan i načelom pravde i procjenom da bi zbog okljevanja Porte crnogorsko-turski problem mogao dobiti veće razmjere. U razgovorima sa velikim vezirom i sa turskim ministrom spoljnih poslova isticao je da je korak koji čini u ime svoje vlade motivisan samo željom za napredak i mir u sultanovim zemljama i da se bez okljevanja trebaju preuzeti ozbiljne mjere.¹¹⁹

Vijest da u Crnoj Gori raste nezadovoljstvo zbog neefikasnosti nastojanja knjaza Nikole da mirnim putem razriješi krizu u odnosima sa Turskom podstakla je konzule evropskih sila u Skadru da odu na Cetinje i svojim prisustvom demonstriraju da je Crna Gora pod posebnom zaštitom velikih sila i potvrde ugled koji knjaz uživa među njima. U italijanskom poslanstvu u Carigradu nijesu odobrili Berijevu namjeru da se pridruži konzulima. Berio skreće pažnju da bi se njegov nedolazak, mogao nepovoljno shvatiti kao uzdržavanje Italije od jednog koraka kojim se, u cilju reda i mira, ukazuje pažnja knjazu. Smatrao je potrebnim svoje prisustvo na Cetinju jer je to bilo u skladu sa devizom italijanske spoljne politike: „Budite na svim bojnim poljima i u svim evropskim odborima“ kao i „uvijek nezavisni, nikad usamljeni.“¹²⁰

Utisci Berijevih kolega sa Cetinja bili su takvi da on razmišlja i o mogućnosti eskaliranja sukoba. Rat bi, po njegovom mišljenju, nanio štetu Turskoj jer je pohod na Crnu Goru uvijek bio težak, a moguće su i šire komplikacije zbog crnogorskih veza sa Srbijom i Rumunijom, kao i stanja duhova u Bosni i Dalmaciji. Rat bi bio štetan i za Italiju, čiji je interes da spriječi buđenje slavizma i dalju infiltraciju Slovena u oblastima za koje je zainteresovana. Treba spriječiti svaki sudar na Balkanu, bar dok italijanski, albanski, grčki i rumunski elementi ne budu u stanju da odbiju i kontrolišu najzedu Slovena.¹²¹ Bio je to samo jedan od brojnih Berijevih komentara i procjena koji svjedoče o njegovom antislovenskom raspoloženju.¹²²

¹¹⁹ CGSPI, № 270, *Cova a Visconti Venosta*, Costantinopoli, 11 dicembre 1874, 462-463. Kova je velikom veziru skrenuo pažnju na to da konzulski izvještaji svjedoče o sporoj istrazi u podgoričkim događajima, da нико још nije kažnjen, da сe вренje појачава и пријети да добије опасне razmjere. Od svoje vlade Kova je tražio uputstvo za slučaj da strane ambasade zatraže da konzuli u Skadru uzmu učešća u radu crnogorsko-turske komisije.

¹²⁰ CGSPI, № 278, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 27 gennaio 1875, 478-479; Ibid., № 280, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 30 gennaio 1875, 482-486. Odobrenje iz Carigrada stiglo je sa zakašnjnjem jer su Berijeve kolege već posjetile Cetinje, a on svoj samostalni odlazak nije smatrao umjesnim; Ibid., № 287, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 10 febbraio 1875, 497-498.

¹²¹ CGSPI, № 288, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 11 febbraio 1875, 498-501.

¹²² Berio će slične ideje elaborirati i narednih godina sve do premještaja iz Skadra na novu dužnost. Opširnije o njegovim idejama o slovenskoj opasnosti za italijanske interese na Balkanu i o potrebi instrumentalizovanja Albanaca i albanskog pitanja za obuzdavanje „slovenske opasnosti.“ B. Hrabak, *Italijanski konzul u Skadru Bernardo Berio o arbanaskom pitanju 1876-1878 godine*, Časopis za suvremenu povijest III (1978), 25-37.

Nota predstavnika evropskih sila od 23. januara 1875. godine sadržala je priznanje crnogorskom knjazu zbog njegovih miroljubivih nastojanja, ali bez obzira na to na Cetinju nije bila dobro viđena jer je sadržala preporuku da u skladu sa prethodnim dogovorom sila postignutim sa Portom, jedna istražna komisija djeluje prvo na crnogorskoj, a onda na turskoj teritoriji (prvo u Piperskom manastiru, a zatim u Spužu). Knjaz Nikola nije bio zadovoljan odlukom o premještaju komisije i na tursko zemljište, pa je tražio da svi konzuli dođu na Cetinje, kako bi njegov protest dobio u značaju. Otpravnik Kova, smatrajući da se on sa svoje strane dovoljno zalagao, naložio je konzulu Beriju da ne ide, jer je Porta inače imala primjedbi na njegovo prethodno držanje u toku krize.¹²³ Berijev odlazak na Cetinje osporen je i iz Ministarstva spoljnih poslova u Rimu. Nije se željelo da on ima tako aktivnu ulogu u tursko-crnogorskom sporu kakvu su imali neki drugi konzuli, a nije se vjerovalo ni u svrsishodnost konzulske akcije. Prisustvo cijelog konzularnog kora na Cetinju moglo je, umjesto da smiri narod, izazove suprotan efekat, a na knjaza se moglo djelovati i drugim sredstvima komunikacije.¹²⁴

Italijanski predstavnici u Skadru i Carigradu i dalje su dobro sarađivali sa ruskim i austrougarskim predstavnicima u okviru kolektivnih nastupa i pojedinačnih razmjena informacija i mišljenja. Ruska diplomacija iskazivala je blagonaklonost i zahvalnost zbog te saradnje i ukazivala da osim aktuelne crnogorsko-turske krize Rusija i Italija imaju dosta zajedničkih interesa.¹²⁵ Austrougarski predstavnici, počev od Vasića, konzula u Skadru, pa do Andrašija u Beču, pokazivali su dosta otvorenosti što je moglo navesti Italijane da razmišljaju da je dobromanjernost koju Beč pokazuje prema Crnoj Gori uvod u jednu novu fazu događanja u kojoj će Beč imati aktivnu ulogu.¹²⁶ U ovom smislu su posebno indikativne bile izjave konzula Vasića Beriu da je Crna Gora i pravno i faktički nezavisna, da to priznaje Austro-Ugarska kao i druge države, te da bi

¹²³ CGSPI, № 279, *Cova a Visconti Venosta*, Constantinopoli, 29 gennaio 1875, 479-482.

¹²⁴ CGSPI, № 289, *Visconti Venosta a Berio*, Torino, 15 febbraio 1875, 501-502.

¹²⁵ CGSPI, № 283, *Barbolani a Visconti Venosta*, Pietroburgo, 4 febbraio/23 gennaio 1875, 492-493. Povodom nove faze u koju je ušlo razrješenje sukoba u Podgorici, knez Gorčakov je zadovoljan što se u Carigradu i italijanska vlada pridružila ruskoj i drugim silama, da uvjere turske ministre da treba dati zadovoljenje pravednim zahtjevima Crne Gore. Složio se sa željom italijanske vlade da i u ovoj, kao i u drugim stvarima, usaglase svoje stavove u prethodnom dogovoru, jer obje vlade imaju mnoge zajedničke interese, a nijedno pitanje koje ih razdvaja.

¹²⁶ CGSPI, № 285, *Di Robilant a Visconti Venosta*, Vienna, 7 febbraio 1875, 495-496. Italijanski poslanik u Beču, Di Robilan razgovarao je sa grofom Andrašijem o tursko-crnogorskom sporu zbog podgoričkog pokolja i obavijestio ga o svemu što je italijanska vlada preduzimala u vezi sa tim kao i njenoj želji da koliko je moguće podržava zajedništvo velikih sila u pogledu Turske. Andraši je bio saglasan sa takvim stavom italijanske vlade žaleći što se u Carigradu Austrija iz posebnih razloga nije mogla u svemu složiti sa Italijom.

to i Porta trebalo da prihvati. Pošto je Crna Gora faktički nezavisna, Porta treba da joj prizna sve što i druge nezavisne države imaju: predstavnike na strani, pravo ugovaranja, plovidbu Bojanom i slično. Austrijski konzul zalagao se i za to da se dio teritorije između Lima i Tare ustupi Crnoj Gori jer se tamošnje pravoslavno slovensko stanovništvo oduvijek smatra dijelom Crne Gore nad kojima Porta nema faktičku već samo nominalnu vlast. Na primjedbu konzula Berija da u pogledu crnogorske nezavisnosti postoje razmatranja s Pariskog kongresa, kao i ono što je Knjaz prihvatio poslije note Omer-paše od avgusta 1862. godine, konzul Vasić je odvratio da ti dokumenti padaju pred stvarnošću da mnoge sile priznaju nezavisnost Crne Gore i faktički i pravno.¹²⁷

Berijevo držanje tokom razgovora sa Vasićem odražavalo je činjenicu da italijanska diplomacija ne prepoznaje svoje posebne interese u Crnoj Gori mimo želje da održi *status quo* na Istoku, do onog trenutka kada bude imala snage da se aktivno umiješa i zaštiti svoje interese u odnosu na druge zainteresovane sile. Razmatrajući politiku Italije na Istoku njen ministar spoljnih poslova Viskonti Venosta i poslanik u Beču Robilan konstatovali su konzervativnost italijanskih interesa ali i neminovnost promjena koje će dovesti do turskog sloma u Evropi. Viskonti Venosta konstatiše da Trojcarski savez podržavajući *status quo* samo odlaže krizu a praktično ide na ruku separatističkim težnjama. Ocjenjuje da Italija mora naći mjeru u svojoj politici ne eksponiranja to jest ne treba ni da sistematski ostaje van događaja i da se samo priključuje odlukama drugih sila za koje ne zna ni kako su donijete.¹²⁸

U martu 1875. godine italijanska diplomacija mogla je konačno da prestane da se bavi podgoričkim događajima odnosno njihovim konsekvencama. Izvršenjem presuda nad šestoricom vinovnika podgoričkog pokolja Crna Gora je dobila satisfakciju, ali je mnogo važniju satisfakciju predstavljalo samo vođenje procesa uz učešće predstavnika

¹²⁷ CGSPI, № 281, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 31 gennaio 1875, 486-490. Vasić je objasnjavao da Austro-Ugarska želi sređivanje stanja s Crnom Gorom jer ono uzrujava njeno slovensko stanovništvo. Smatrao je da se desna obala Morače ne može dati Knjaževini, jer tu Porta vrši suverenu vlast, potvrđenu i od strane evropske komisije za razgraničenje. Berio nije znao da li Vasić iznosi lične zamisli ili stav njegove vlade. Vjerovao je da Porta nikad neće prihvati te razlike između stanja i prava, niti pristati na bilo kakvo, za nju nedostojno, umanjenje njene vlasti i suvereniteta i pita se, hoće li Austro-Ugarska uzeti na sebe da Portu na to natjera; korist za nju bila bi ogromna, naročito u slučaju rata. Ruski konzul u Skadru, Jastrebov, nije za nezavisnost Crne Gore, već za njenu autonomiju; da joj se ustupe krajevi između Pive i Tare, desna obala Morače zbog plodne zemlje i slobodna plovidba Bojanom.

¹²⁸ CGSPI, № 290, *Visconti Venosta a Di Robilant*, Roma, 2 marzo 1875, 503-504.

Velikih sila i međunarodne javnosti čemu je i Italija, odnosno njena diplomacija dala svoj doprinos.¹²⁹

Narednih par mjeseci predstavljaće svojevrsno zatišje pred buru odnosno događanja koja će zapaliti veliki požar na Istoku. I u tom periodu Crna Gora i njeno neposredno okruženje nijesu prestajali da budu predmet italijanske pažnje, bilo da se procjenjivao mogući domet lokalnih incidenata na crnogorsko-turskoj granici, pozadina turske inicijative o nastavku rada komisije za crnogorsko-tursko razgraničenje ili konačno smisao i konsekvence budućeg susreta crnogorskog knjaza i cara Franje Josifa.¹³⁰

¹²⁹ CGSPI, № 292, *Cova a Visconti Venosta*, Costantinopoli, 10 aprile 1875, 506-507.

¹³⁰ CGSPI, № 293, *Cova a Visconti Venosta*, Costantinopoli, 16 aprile 1875, 507-508.

II VELIKA ISTOČNA KRIZA I BERLINSKI KONGRES-OD POLITIKE „SLOBODNIH RUKU“ DO POLITIKE „PRAZNIH RUKU“

Počeci Velike Istočne krize i prve reakcije italijanske diplomatiјe

Prve vijesti o velikim neredima u Hercegovini koji bi mogli prerasti u ustank stigle su u Rim sredinom jula 1875. godine, preko Beča, od tamošnjeg italijanskog predstavnika Robilana. U Ministarstvu spoljnih poslova u Beču procjenjivali su da će crnogorski knjaz obuzdati svoje podanike da se ne umiješaju u sukobe.¹³¹ Skadarski konzul Berio potvrdio je da se uprkos stanju u Hercegovini Crna Gora drži mirno, ali da je knjaz iskoristio situaciju za diplomatsku inicijativu i uputio predsjednika senata Boža Petrovića u Beč sa jednim memorandumom o odnosima Crne Gore i Turske. Tamo nije naišao na podršku nakon čega je memorandum proslijeđen velikom veziru. Berio nije imao neposredne informacije sa Cetinja, već ih je dobio od bolje informisanog francuskog kolege.¹³² Iako to Berio nije izričito tvrdio njegove informacije o uzrocima ustanka u Hercegovini ukazivale su na nemogućnost da Crna Gora ostane po strani, između ostalog i zbog izbjeglica koje su se sklanjale na crnogorsku teritoriju. Pokušaji knjaza Nikole da posreduje u smirivanju ustanka nijesu dali rezultate zbog turske vjerolomnosti i surovosti koja je samo raspirivala ustank.¹³³ Zbog nemira obustavljeni su i radovi komisije za razgraničenje Crne Gore i Turske u području Hercegovine. Pozivajući se na turske izvore, italijanski otpravnik poslova u Carigradu, Kova izvještavao je o turskim sumnjama da među ustanicima ima i Crnogoraca, da ustanici postavljaju neprihvatljive zahtjeve, te da redovno stanje može uspostaviti samo vojska.¹³⁴

Već krajem jula uprkos nesigurnim vijestima o stanju u Hercegovini i uprkos nastojanja bečke diplomatiјe da minimizira značaj ovih događaja, poslanik Robilan postavio je važno pitanje da li Austro-Ugarska može iskoristiti krizu da zaokruži svoje

¹³¹ *I Documenti diplomatici italiani, serie II (1870-1896), vol. VI (1 gennaio 1875-24 marzo 1876)*, ed. A. Tamborra, Roma 1982 (=DDI, II-VI), № 275, *Robilant a Visconti Venosta*, Vienna, 13 luglio 1875, 320.

¹³² ASDMAE, Confidenziale, *Documenti diplomatici, serie XXI, Montenegro 1871-1876* (=Montenegro XXI), № 75, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 17 luglio 1875.

¹³³ *Libro verde 22, Documenti diplomatici concernenti gli Affari d'Oriente, presentati dal ministro degli affari Esteri (Melegari) nella tornata del 3 Marzo 1877*, Roma 1877 (= LV 22), № I, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 17 luglio 1875, 1. Oko 200 hercegovačkih izbjeglica knjaz Nikola je primio i postigavši kod Turaka amnestiju za njih, vratio. Govori se da je Derviš-paša dvojicu od vodećih dao strijeljati, poslije čega su mnogi izbjegli u oblasti pod Austrijom, ili se latili oružja. Cijela Hercegovina se podigla.

¹³⁴ LV 22, № II, *Cova a Visconti Venosta*, Therapia, 23 luglio 1875, 2-3.

teritorije posebno prema Dalmaciji. Robilan je bio sumnjičav prema Andrašijevom ponavljanju poznate teze koja se mogla čuti u austrijskom, a posebno u ugarskom dijelu monarhije: „da Austro-Ugarska ima previše i stijena i divljaka, da bi željela da još neke priključi.“ Robilan ukazuje da uprkos onima koji ne žele novi priliv Slovena u monarhiju u carstvu postoje njihovi uticajni predstavnici, posebno u vojscu, koji bi mogli da utiču na vladu. Razmatrajući poziciju koju bi u toj pretpostavljenoj situaciji trebala da zauzme Italija, Robilan ocjenjuje da bi bilo uzaludno pozivanje na odredbe Pariskog ugovora o očuvanju integriteta Turske, jer bi Trojcarski savez mogao ne samo da podrži već da u povoljnim okolnostima i podstakne Austriju da pripoji Bosnu i Hercegovinu. Uz podršku Britanije i Rusije Italija bi možda mogla i da dobije neku nadoknadu na račun teritorija Austro-Ugarske, a u protivnom da se prilagođava okolnostima i nastoji da prođe sa što manje štete po svoje interesu.¹³⁵ Nove Robilanove informacije bile su sve pesimističnije i u pogledu mogućnosti umirenja ustanka i u pogledu izgleda da će Crna Gora ostati po strani sukoba.¹³⁶

U prvim instrukcijama iz italijanskog Ministarstva inostranih poslova upućenih predstavnicima na strani prepoznatljiva je želja da se kriza što prije okonča, strah da će prije ili kasnije Crna Gora i Srbija biti uvučene u sukob, a da će ako se *status quo* ne bude mogao održati na scenu stupiti i Austrija, za čije je eventualno posezanje za susjednim turskim teritorijama ministar Viskonti Venosta pokazivao razumijevanje. Smatrao je da je za Austro-Ugarsku bolje da zauzme ove zemlje nego da dopusti stvaranje slovenske države na svojim južnim granicama. Viskonti Venosta je procjenjivao da je Trojcarski savez u stanju da nametne svoju volju u ovom pitanju ako se članice saveza o tome prethodno dogovore. Interes Italije bio je da ne bude značajnih teritorijalnih izmjena, a što se tiče držanja njene diplomatičke ministar je preporučivao da se bez velike revnosti podržavaju koraci sila na Porti u cilju poboljšavanja položaja pobunjenog stanovništva. Italija ne bi trebalo da preuzima nikakve obaveze kako joj se ne bi desilo da bude izigrana.¹³⁷ U Parizu su početkom avgusta 1875. godine već imali informacije da se u Beču razmatra mogućnost intervencije u Bosni i Hercegovini. Viskonti Venosta obavijestio je francuskog predstavnika u Rimu Tibia da u tom slučaju Italija ne bi mogla ravnodušno gledati kako na drugoj strani Jadrana nastaje moćna država. Strateška vrijednost austrougarskih posjeda na dalmatinskoj obali i ostrvima

¹³⁵ DDI, II-VI, № 283, *Di Robilant a Visconti Venosta*, Vienna, 24 luglio 1875, 327-328.

¹³⁶ DDI, II-VI, № 289, *Di Robilant a Visconti Venosta*, Vienna, 28 luglio 1875, 333-334.

¹³⁷ DDI, II-VI, № 304, *Visconti Venosta a Robilant*, Roma, 9 agosto 1875, 349-350.

znatno bi porasla kad bi se ovom uzanom pojasu priključilo i široko zaledje Dalmacije.¹³⁸ Skadarski konzul Berio teško je dolazio do pouzdanih vijesti o zbivanjima u Hercegovini. U držanju Crne Gore u vezi sa hercegovačkim ustankom ukazivao je na protivrečne činjenice. S jedne strane knjaz je javno zabranjivao prelazak granice i pomoć ustanicima, a sa druge strane, bez obzira na njegove prijetnje, oko hiljadu Crnogoraca pridružilo se Hercegovcima. Berio nije bio u stanju da procijeni budući stav Crne Gore, smatrao je da on dosta zavisi od skupštine glavara koja je trebala da se održi 18. avgusta.¹³⁹

U aktuelnom crnogorsko-turskom sporu Italija nije željela da se ističe nijednom diplomatskom gestom. Viskonti Venosta je Beriu naredio da u posredničku misiju na Cetinje ide samo ako to učine i ostali konzuli. Ni tada ne treba da uzima inicijativu, već da svoje izjave knjazu Nikoli uskladi sa miroljubivim savjetima predstavnika Trojcarskog saveza. Knjazu je trebao da ukaže da će mudrom i umjerenom politikom u postojećim okolnostima obezbijediti naklonost Evrope.¹⁴⁰

Kao i ostale evropske sile, Italija je uputila svog predstavnika u Hercegovinu, u Mostar, radi posredovanja između ustanika i turskih vlasti.¹⁴¹

Konzul Durando kome je povjerena ova misija dobio je instrukcije i od ministra spoljnih poslova Viskonti Venoste i od poslanika u Beču, Robilana, da djeluje smirujuće na ustanike, da obeshrabri njihova očekivanja da će im pomoći neka od velikih sila ili susjednih knjaževina, te da se okrenu sporazumu sa turskim vlastima. I Durandou je naloženo da izbjegava obaveze i da bude uzdržan. U Ministarstvu spoljnih poslova nijesu se smatrali adekvatno informisanim o prilikama u Hercegovini, pa je Durandoova misija bila prilika da se dobiju pouzdane informacije.¹⁴²

Usklađivanje poteza italijanske diplomatiјe sa drugim silama nije bilo jednostavno, jer njihovog jedinstvenog stava nije bilo. Velika Britanija se protivila miješanju Velikih sila i bila sklona da Turska sama zavede red i mir. Italiji je

¹³⁸ Archives diplomatiques du Ministere des Affaires Etrangères, Paris (=ADMAE), Administration centrale, Affaires politiques, Correspondance politique (=Correspondance politique), Italie, vol. 43, *Tiby à Decazes*, Rome, 9 août 1875.

¹³⁹ LV 22, № XVIII, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 10 agosto 1875, 18.

¹⁴⁰ DDI, II-VI, № 331, *Visconti Venosta a Berio*, Roma, 18 agosto 1875, 377.

¹⁴¹ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter türkenzeit. Hinterlassene aufzeichnungen von med univ. dr. Josef Koetschet. Veröffentlicht von jur. Dr. Georg Grassl*, Wien-Leipzig, 1905. U Mostaru se 10. avgusta 1875. okupila komisija koju su sačinjavali: Holms (Velika Britanija), Lihtenberg (Njemačka), Jastrebov (Rusija), Vasić (Austro-Ugarska), Dozon (Francuska) i Durando (Italija). Kečet navodi da su Lihtenberg i Jastrebov bili otvoreni slavofili, da je Vasić bio nepristrasan a Holms jedini turkofil. Za Dozona i Duranda piše da su prikriveno naginjali Srbima.

¹⁴² DDI, II-VI, № 336, *Visconti Venosta a Durando*, Roma, 20 agosto 1875, 381.

odgovaralo da kriza ostane unutrašnje tursko pitanje. Strah da ga Turska neće razriješiti, da će produžetak borbi isprovocirati promjenu *statusquo*-a navodile su Italiju da slijedi politiku Trojcarskog saveza i Francuske koje su insistirale na očuvanju mira. U skladu sa takvom orijentacijom i Cetinju i Beogradu savjetovao se dobrosusjedski stav prema Turskoj i poštovanje međunarodnih ugovora, a Carigradu da ustanak stiša zadovoljavajući pravedne zahtjeve stanovništva.¹⁴³

Postizanje mira ovakvom politikom bilo je više želja Italije i pomenutih sila nego realan put za ostvarenje tog cilja. U italijanskoj diplomatiji postojala je svijest da su žalbe ustanika osnovane i da ih treba uzeti u obzir, ali je na italijansku politiku jače uticao interes da se održi *status quo*. U razgovoru sa francuskim diplomatskim predstavnikom Tibijem krajem avgusta 1875. godine Viskonti Venosta pokazao je odbojnost prema ideji o stranoj oružanoj intervenciji u Turskoj izbjegavši da se izjasni o konkretnom slučaju austrougarske intervencije.¹⁴⁴

Da će kriza duže potrajati upozoravao je skadarski konzul Berio koji je procjenjivao da će se ustanak održati do zime koja će blokirati neprijateljstva, a da se na proljeće može očekivati intervencija Crne Gore i Srbije. Logična konsenkvenco biće intervencija evropske diplomatičke što će još više oslabiti Tursku. Prognozira pripajanje ustaničkih krajeva Austro-Ugarskoj smatrajući da je ovo teritorijalno proširenje neće ojačati već oslabiti. Iz zapadnog ugla gledano, ovo pripajanje moglo bi biti dobro, jer samo Austro-Ugarska može da zaustavi i preokrene slovenski talas koji se kreće ka zapadu. Poznat po svojoj slavofobiji, Berio je zazirao od Srbije, a Crnu Goru je smatrao previše malom i bez hegemonističkih kapaciteta. Bilo mu je poznato da crnogorski knjaz nema simpatija za dinastiju Obrenovića, a sigurno je jedan od prvih zapadnih diplomatata koji ističe težnju knjaza Nikole da zauzme Skadar i obnovi nekadašnju Zetsku državu. Berio procjenjuje obnavljanje Zete kao pravedno, ali misli da ga knjaz ne može izvršiti. Berio se zalaže za stvaranje ujedinjene albanske države kao protivteže slovenstvu žilavom elementu koji bi se u budućnosti mogao pokazati kao opasnost i na italijanskim granicama. Berio je pokazivao i sklonost i sposobnost da povodom aktuelnih dešavanja sagledava krupne istorijske procese. Zaustavljanju slovenske najezde od koje strahuje, pored stvaranja albanske države sa centrom u oblasti Mirdita,

¹⁴³ LV 22, № XXII, *Visconti Venosta al' Incaricato d' affari a Londra*, Roma, 22 agosto 1875, 18.

¹⁴⁴ ADMAE, Correspondance politique, Italie, vol. 43, *Tiby à Decazes*, Rome, le 22 août 1875.

doprinijelo bi uvođenje katoličanstva i latinskog elementa među južne Slovene i njihovo odvajanje od Rusije.¹⁴⁵

Berio nije vjerovao u mogućnost reorganizovanja uprave u Bosni i Hercegovini. Smatrao je da tamošnji Sloveni u stvari ne traže smanjenje poreza, već nacionalnost i rušenje vlasti svojih ugnjetača. Berio je prosto opsjednut strahom od slovenstva i u aktuelnom pokretu u Bosni i Hercegovini ne vidi prevashodno opasnost za Evropu u tome što se otvara Istočno pitanje i ugrožava ravnoteža na Balkanskom poluostrvu i Istoku, već zato što podstiče agresivnu slovensku ekspanziju. Njeno zaustavljanje je usluga Evropi, a takođe i Italiji. Južni Sloveni su prirodno izolovani između Albanije, Grčke i Rumunije. Berio smatra da Crnu Goru treba odvojiti od Srbije, a Jugoslovene izdijeliti i okrenuti jedne protiv drugih. Tursko carstvo treba održati radi evropske ravnoteže. Objedinjavanje Albanaca u okviru Turske, po Beriju, interes je i zapadne Evrope i same Turske, jer Albanija ukljinjena među Slovenima ne može biti separatistička jer joj je Turska prirodan prijatelj.¹⁴⁶

Berijeve ideje nijesu ipak imale većeg uticaja na italijansku politiku u ovom periodu. Razlozi nijesu bili u posebnim simpatijama prema slovenstvu, već u oprezu italijanske politike koja se nije usuđivala da sama zakorači na prostor Albanije, kako će joj kasnije sugerisati Njemačka i Britanija, a čini se da takav razvoj prilika u Albaniji ne bi ostavio prostora za neku buduću ekspanziju.

Politika očuvanja *status quo*-a nije se lako dala uskladiti sa simpatijama koje je italijanska javnost pokazivala prema ustanicima. Italijanska vlada morala ih je uzeti u obzir i pokazati razumijevanje za patnje hrišćanskog stanovništva. U tome nije htjela da ide dalje od onih diplomatskih koraka u Carigradu, pod uslovom da ne remete teritorijalni integritet Turske i ne izlaze iz okvira zajedničkog djelovanja sila.¹⁴⁷

Ministar Viskonti Venosta nalažio je italijanskom konzulu u Galcu Durandou da što brže ode u Sarajevo kako bi učestvovao u očekivanoj posredničkoj akciji konzula Velikih sila kod ustaničkih vođa. Durandou je naređeno da izjave usaglašava sa kolegama a da ustaničkim vođama sugeriše da se umjesto očekivanja pomoći od velikih sila i susjednih knjaževina sa svojim žalbama obrate turskom komesaru u Mostaru.¹⁴⁸

¹⁴⁵ DDI, II-VI, № 348, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 24 agosto 1875, 394-398.

¹⁴⁶ DDI, II-VI, № 354, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 28 agosto 1875, 402-407.

¹⁴⁷ ADMAE, Correspondance politique, Italie, vol. 43, *Victor Tiby à Decazes*, Rome, le 9 septembre 1875.

¹⁴⁸ DDI, II-VI, № 336, *Visconti Venosta a Durando*, Roma, 20 agosto 1875, 381.

Durandoove informacije iz Hercegovine nijesu bile ohrabrujuće. Svjedočile su o žalosnom stanju hrišćana i fanatizovanom držanju muslimana. U uspjeh misije evropskih konzula niko nije vjerovao, pa ni oni sami.¹⁴⁹ Berio, koji je na Cetinje oputovao sa francuskim konzulom, izvještavao je o spremnosti knjaza Nikole da zadrži neutralnost ako ga događaji ne natjeraju na promjenu držanja. Knjaz je mislio na eventualne pokrete u Bugarskoj, napad Turske na Crnu Goru ili ulazak Srbije u rat. U razgovoru sa Berijem knjaz je pomenuo i želju za obnovu Zetske države što je podrazumijevalo spuštanje u ravnicu ka Skadru i dopiranje čak do rijeke Drim. Na knjaževo interesovanje za eventualne italijanske planove da pretvore Albaniju u svoju koloniju Beri je odgovorio da je jedina želja Italije sloboda Jadranskog i Jonskog mora i suvozemnog puta ka Carigradu i Crnom moru. Po povratku u Skadar, Berio je veziru prenio uvjeravanja knjaza Nikole da će u aktuelnoj buni ostati neutralan.¹⁵⁰

Posrednička misija Italije i ostalih sila nije dala rezultate. Njihove zaključke da se ustank može umiriti kolektivnom intervencijom Evrope, uspostavljanjem primirja, sporazumijevanjem ustaničkih vođa i turskih predstavnika u Dubrovniku uz učešće stranih delegata, turska strana nije prihvatala jer nije željela miješanje stranaca, a ustanici nijesu željeli nikakve pregovore bez prisustva stranih delegata. Durando je procjenjivao da želja turskog vojnog zapovjednika u Hercegovini da vojnom intervencijom za 15 dana skrši ustank, neće dati rezultate, ali će sasvim uništiti zemlju.¹⁵¹ Zbog toga, zbog nepomirljivosti zaraćenih strana i snažne socijalne motivacije ustanika ustank će, čak i kad bi bio ugušen, brzo ponovo izbiti sa još većom silinom. Svjesni neuspjeha misije, delegati sila su pokušali, makar formalno, da se umiješaju između sukobljenih strana. Durando je smatrao da treba da obustave svoju prvidnu akciju i da Portu ostave samu sa njenim pobunjenim podanicima.¹⁵²

¹⁴⁹ LV 22, № XXXIX, *Durando a Visconti Venosta*, Mostar, 10 settembre 1875, 34-35.

¹⁵⁰ DDI, II-VI, № 371, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 14 settembre 1875, 427-432. Sa Cetinja Berio se vratio preko Kotora i Bara. Bila je to za njega prilika da ispita i komentariše raspoloženje Bokelja i Dalmatinaca prema ustanku u Hercegovini. Tamo konstatuje dvije struje: jednu slovensku, pravoslavnu i fanatično austrofilsku koja bez obzira na zadovoljstvo zbog sloboda koje uživaju u Habzburškoj monarhiji sanjaju o velikoj jugoslovenskoj državi, podstiču i pomažu ustanku, a drugu katoličku koju nacionalno ne identificuje, koja se protivi ustanku, ne želi veliku srpsku državu i zalaže se za škole na italijanskom jeziku. Sam Kotor vidi kao pravoslavni, slovenski, naklonjen ustanku, ali zbog siromaštva bez mogućnosti da mu značajnije pomogne.

¹⁵¹ LV 22, № XLII, *Durando a Visconti Venosta*, Mostar, 27 settembre 1875, 36.

¹⁵² LV 22, № L, *Durando a Visconti Venosta*, Mostar, 28 settembre 1875, 42-46; *Ibid.*, № LVI, *Durando a Visconti Venosta*, Mostar, 2 ottobre 1875, 50-53. Izvjesni optimizam jedino je pokazivao engleski konzul Holms koji je imao izrazito filotursko držanje, bio jednostrano informisan od njihove strane i nije shvatao socijalnu motivaciju ustanika; DDI, II-VI, № 411, *Durando a Visconti Venosta*, Mostar, 6 ottobre 1875, 466-468.

U kontaktima sa predstavnicima drugih vlada Visconti Venosta je stalno slao poruke o potrebi traganja za mirnim rješenjem i jedinstvenom djelovanju sila kako bi se ono pronašlo, mada se iz ovih kontakata može vidjeti i nedoumica da li je rješenje uopšte moguće pronaći na osnovi pravednosti prema stradajućem hrišćanskom stanovništvu. U razgovoru sa francuskim predstavnikom Tibijem, Visconti Venosta demonstrirao je sav oportunizam italijanske tadašnje politike koji se sastojao u spremnosti da se u kolektivnom naporu sila traži ma kakvo poboljšanje položaja hrišćanskog stanovništva i da se tako u suštini produži sadašnje stanje bez obzira na to koliko je nezadovoljavajuće, jer poentira Visconti Venosta, Evropa je svakako važnija od Hercegovine. Francuski predstavnik uočio je želju Italije da sile djeluju jedinstveno kako ne bi morala da se opredjeljuje za jednu od različitih opcija. Takođe Tibi je uočio da je Italija spremna da se pridruži tuđim inicijativama ako su opšte prihvачene.¹⁵³

Članstvo u komisiji Durandou je sve teže padalo jer je ona imala sve manje autoriteta i kod hrišćana i kod muslimana, a vlasti su ih više tolerisale nego uvažavale. Sve ovo je po Durandoovom mišljenju pogađalo dostojanstvo država koje su delegirale konzule.¹⁵⁴

Pod utiskom informacija o zločinima koje čini prema hrišćanima lokalno muslimansko stanovništvo bašibozuk, pa i same turske vlasti, italijanska vlada je preko svog predstavnika u Carigradu Kortija intervenisala kod Porte sredinom oktobra i tražila da se energično spriječe takva dešavanja, a počinoci strogo kazne.¹⁵⁵ Dodatni razlog za ovakve intervencije pružilo je surovo ubistvo italijanskog državljanina Punjalinja koji se kao dobrovoljac pridružio ustanku. Turske vlasti nijesu pokazale mnogo volje da uvaže italijansku želju da se okolnosti Punjalinijeve smrti objektivno istraže.¹⁵⁶

U ponašanju austrijskog delegata u komisiji Durando je prepoznavao simptome austrijskih planova za okupaciju pobunjenih pokrajina. Austrijski delegat lansirao je novinarima ideju o uvođenju posebnog statuta za pobunjene provincije čime su bili nezadovoljni i njegov njemački i ruski kolega iz Trojecarskog saveza. Prvoga je iritiralo nepoštovanje dogovora da delegati sila Trojecarskog saveza istupaju jedinstveno. On je čak insistirao da iz pragmatičnih razloga u ovaj krug bude uključen i Durando kako bi se postigla većina pri glasanju u komisiji. Nezadovoljstvo ruskog konzula Jonina bilo je

¹⁵³ ADMAE, Correspondance politique, Italie, vol. 43, *Victor Tiby à Decazes*, Rome, le 7 octobre 1875.

¹⁵⁴ DDI, II-VI, № 421, *Durando a Visconti Venosta*, Mostar, 11 ottobre 1875, 480-481.

¹⁵⁵ LV 22, № LV, *Visconti Venosta a Corti*, Roma, 18 ottobre 1875, 49-50.

¹⁵⁶ ASDMAE, Divisione politica (1867-1888), Rapporti in arrivo (=Rapporti in arrivo), Turchia, pacco 1452, *Serragli a Durando*, Ragusa, 30 ottobre 1875.

motivisano suštinom, a ne formom austrijske inicijative. Smatrao je da se Austrija želi dočepati uprave u Bosni i Hercegovini, jer predložene mjere podrazumijevaju angažman stručnjaka koji bi mogli doći samo iz Austro-Ugarske. Jonin je smatrao da je najbolje da se Hercegovina prepusti Crnoj Gori, a u Bosni sprovedu reforme i ostavi Turskoj.¹⁵⁷ Za Italiju je, kako je već rečeno, bila nepoželjna svaka situacija u kojoj bi se opredjeljivala za neki od međusobno suprostavljenih stavova ostalih sila.

Italijanska vlada nije prihvatile želju Durandoa da se vrati na raniju dužnost u Galcu. Nije željela da se ističe povlačenjem svog delegata iz međunarodne komisije. U Rimu su bili stanovišta da iako prisustvo članova komisije ne utiče na turske vlasti da zaustave nasilje nad hrišćanima, vjerovali su da bi nakon odlaska komisije nevolje postale još veće.¹⁵⁸ I poslanik u Carigradu Korti smatrao je da Durando i dalje treba da ostane u Mostaru zbog mogućeg daljeg opasnog razvoja događaja i informacija o držanju Crne Gore.¹⁵⁹

Izvještavajući o uspješnim borbama ustanika tokom novembra Durando pominje i učešće oko 500 Crnogoraca koji su se od samog početka pridružili ustanicima. Analizirajući stav koji Rusija i Austro-Ugarska imaju prema Crnoj Gori u aktuelnim dešavanjima Durando ističe da knjaz Nikola ne radi ništa bez prethodnog konsultovanja Rusije, koja želi da održi crnogorsku neutralnost kako bi joj u zgodnom trenutku obezbijedila teritorijalno proširenje. Želji ruskog konzula Jonina da se najveći dio Hercegovine pripoji Crnoj Gori energično se suprostavlja austrijski konzul Vasić. Durando uočava da je Austrija postala nedobronamjerna prema Crnoj Gori koju je prethodno koristila za podršku ustanaku. Razlog je saznanje Austrije da se ruski agenti suprostavljaju njihovim ciljevima. Austrija počinje da čini teškoće snabdijevanju i prelazu ustanika preko granice.¹⁶⁰

O stavu Velike Britanije prema Crnoj Gori italijansku vladu informisao je Korti iz Carigrada. Tamošnji britanski ambasador optuživao je Crnu Goru da podrškom ustanicima stvara mogućnost i za proširenje sukoba i remeti mir na istoku. Smatrao je

¹⁵⁷ DDI, II-VI, № 487, *Durando a Visconti Venosta*, Mostar, 5 novembre 1875, 506-507.

¹⁵⁸ ASDMAE, Divisione politica (1867-1888), Registro copialettere in partenza (=Registro copialettere), Turchia, pacco 1229, *Artom a Durando*, Roma, 14 novembre 1875; *Ibid.*, *Artom a Corti*, Roma, 26 novembre 1875. Durando je 19. novembra ponovo izvještavao o novim zločinima koji se dešavaju bez obzira na pokušaje Server-paše da obezbijedi povratak izbjeglica. Durando je ubijeden da za okončanje krize nijesu dovoljne reforme. Neophodna je uprava koja će ih sprovesti, a to Turci nikada neće biti u stanju; LV, 22, № LXVIII, *Durando a Visconti Venosta*, Mostar, 19 novembre 1875, 62-64.

¹⁵⁹ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1452, *L. Corti a Visconti Venosta*, Costantinopoli, 7 dicembre 1875.

¹⁶⁰ DDI, II-VI, № 466, *Durando a Visconti Venosta*, Mostar, 19 novembre 1875, 529-531.

legitimnim turske mjere samozaštite. Želju turskih vojnih krugova da okupiraju Crnu Goru Porta ipak nije prihvatile imajući u vidu moguće posledice.¹⁶¹

I sredinom decembra 1875. godine u Carigradu se govorilo o mogućoj vojnoj intervenciji protiv Crne Gore. Akciju su zahtijevali turski generali iz Hercegovine, a i sam sultan je tome bio sklon. Britanski ambasador nastojaо je preko velikog vezira da ga odvrati, dok su istovremeno knjazu Nikoli velike sile slale poruku da bude obazriviji. Vijesti da je srpski izaslanik Hristić oputovao na Cetinje Korti je tumačio kao pokušaj sklapanja odbrambenog saveza u slučaju turskog napada na Srbiju ili Crnu Goru.¹⁶²

Krajem 1875. godine Durando konstataje da je ustank od prvobitne pobune „nesrećnika koji brane pravo na život“ postao organizovani pokret koji se proširio i na krajeve u kojima turska vlast nije bila surova u ekstremnoj mjeri. Ustanak je zahvatio Zupce, Banjane, Pivu, Vasojeviće koji su se u početku kako piše italijanski konzul, pasivno držali. Uz učešće Crnogoraca i Dalmatinaca ustank je dobio odlike političkog pokreta. Pored patnji koje trpi stanovništvo i carstvo ima značajne gubitke u ljudstvu i materijalu i ogromne troškove.¹⁶³

Prvih dana 1876. godine Duradno uočava promjene u stavu Crne Gore prema Turskoj. Do njega dopiru glasovi da za napuštanje ustanka Crna Gora od Turske traži teritorijalno proširenje i priznanje nezavisnosti. Uvjeren da i crnogorsku politiku i ustank u Hercegovini usmjerava ruski konzul u Dubrovniku Jonin, Durando i aktuelno rusko smirivanje ustanka i Crne Gore tumači time da je Rusija loše procijenila posljedice ustanka, pa pošto sama nije spremna za rat sve čini da ga smiri.¹⁶⁴

Analizirajući rusko držanje prema ustanku Durando uočava protivurječne aktivnosti ruskog konzulata u Dubrovniku i ambasadora u Carigradu. Kao da se ne radi o predstavnicima iste vlade prvi je podsticao ustank, a drugi je želio uspostavljanje mira. Durando procjenjuje da ruski agenti na terenu imaju u vidu interes Crne Gore, a ne uspjeh ustanka. Glavna ruska pomoć ide Crnoj Gori, a ne izbjegličkoj sirotinji i ranjenicima. Knjaz poslušno izvršava ruske naloge.¹⁶⁵ Ruski konzul u Dubrovniku ima

¹⁶¹ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1452, *Corti a Visconti Venosta*, Costantinopoli, 23 novembre 1875.

¹⁶² ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1452, *Corti al Ministro degli esteri*, *Visconti Venosta*, Costantinopoli, 13 dicembre 1875.

¹⁶³ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1452, *Durando al Ministro degli esteri*, *Visconti Venosta*, Mostar, 26 dicembre 1875.

¹⁶⁴ DDI, II-VI, № 542, *Durando al Ministro degli esteri*, *Visconti Venosta*, Mostar, 7 gennaio 1876, 619-622.

¹⁶⁵ DDI, II-VI, № 604, *Durando a Visconti Venosta*, Ragusa, 10 febbraio 1876, 696-700.

veliku moć na Cetinju. Durando se prisjeća da je tako bilo i šesdesetih godina kada je rukovodio italijanskim konzulatom u Sarajevu.¹⁶⁶

Krajem februara Durando šalje vrlo preciznu sliku crnogorskog angažmana u Hercegovačkom ustanku. Bio je sve podozriviji što su ruski agenti više poricali postojanje pregovora između knjaza Nikole i Turske. Interes za postizanje tursko-crnogorskog sporazuma pokazivali su i ruska diplomacija koja ne želi da Rusiju uvede u rat, i dio turskog establišmenta koji shvatao da bez pridobijanja Crne Gore nema gašenja ustanka. Rusija je vršila pritisak na knjaza Nikolu koji se plašio da nije u stanju da vodi rat i mada nije želio da izgubi simpatije južnih Slovena ipak bi prihvatio dobitke bez rata u čemu ga je podržavao i vojvoda Mašo Vrbica. Durando je tvrdio da se zbog pregovora hercegovačkim ustanicima nameće neaktivnost zbog čega je svim četama naređeno da se okupe u Sutorini oko Peka Pavlovića. Durando notira i strah i Rusa i Crne Gore da bi Srbija mogla da se jače angažuje u ustanku i počne njime da upravlja.¹⁶⁷

U vezi sa pomenutim pregovorima razmatrana je mogućnost ispravke crnogorske granice prema Hercegovini, obezbjeđivanje crnogorskog izlaska na more i priznavanje nezavisnosti. Takvu ideju je podržavao Durando a donekle i Korti. Italijanski poslanik u Carigradu tvrdio je da takav razvoj stvari priželjkuje Ignatijev te da bi njegovo ostvarenje pored zadovoljenja Crne Gore učvrstilo i rusku zainteresovanost za mir. Korti je vidio i teškoće za realizaciju ovog projekta. Već ranije Porta je odbila da nezavisnoj Crnoj Gori ustupi teritorije što bi u slučaju da Crna Gora prizna sultanov suverenitet bilo izvodljivo kao unutrašnja administrativna stvar Turske. Korti je smatrao da se u trenutku kad je Porta upravo pristala na reforme, teško od nje mogu tražiti i teritorijalni ustupci. Takvih predloga uostalom nije ni bilo, a Korti nije bio ko bi to osim Rusije mogao i da učini.¹⁶⁸

Korti je turskom ministru spoljnih poslova Rašid-paši sugestije italijanske vlade tumačio kao želju da sačuva mir i *status quo*, uvjeravajući ga da se neće pridružiti nikakvoj akciji koja bi dovela u pitanje dostojanstvo i nezavisnost Turske. Korti je ubjedivao Rašid-pašu da zahtjev da se povuku međunarodni delegati nije u interesu Turske.¹⁶⁹

¹⁶⁶ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1453, *Durando a Visconti Venosta*, Ragusa, 12 febbraio 1876.

¹⁶⁷ DDI, II-VI, № 627, *Durando a Visconti Venosta*, Roma, 21 febbraio 1876, 724-725.

¹⁶⁸ DDI, II-VI, № 625, *Corti a Visconti Venosta*, Roma, 20 febbraio 1876, 721-722.

¹⁶⁹ DDI, II-VI, № 548, *Corti a Visconti Venosta*, Costantinopoli, 12 gennaio 1876, 626-627.

O tome šta nije u interesu Italije ministar Viskonti Venosta saopštavao je u svojim instrukcijama za poslanika u Beču Robilana. Nije interes Italije da se u Evropi utvrdi ideja da istočno pitanje zahtijeva radikalna rješenja. Mada je predvidljivo šta bi druge sile mogle da preduzmu, Italija još uvijek nije u stanju da za sebe obezbijedi naknade koje bi nakon što druge sile ostvare uvećanja, garantovale ravnotežu snaga. Italiji je u tom trenutku odgovarao malo poboljšani *status quo*. Zbog mogućnosti da se *status quo* ne održi, a da ni reforme ne donesu mir, te da su neophodne krupnije promjene, Viskonti Venosta razmatrao je mogućnost uvođenja samouprava vazalnog tipa, pa čak i nezavisnih uprava. Ova rješenja smatrao je prihvatljivim za Italiju pod uslovom da se velike sile odreknu bilo kakvog povećanja ili drugih dobitaka. Italiji su najmanje odgovarale aneksije i teritorijalni dobici velikih sila na račun Turske. Robilanu se nalagalo da izvidi da li politika grofa Andrašija predviđa da se ustank nastavi i stanje u ustaničkim oblastima i dalje pogoršava čak i ako Porta prihvati reforme.¹⁷⁰

Nadomak proljeća 1876. godine italijanski konzuli u Skadru i Dubrovniku uočavaju da je Austrija napustila ustanike koji su zbog svog neprihvatanja Andrašijevih reformi izazvali čak i rusko nezadovoljstvo.¹⁷¹ Ipak, kada je Crna Gora u pitanju skadarski konzul konstatuje da je njeno distanciranje od ustanka samo prividno.¹⁷² Posebnu pažnju Italijana izazvala je misija guvernera Dalmacije barona Rodića na Cetinju. Skadarski konzul mislio je da Rodić ne donosi najpovoljnije vijesti te da bi se, osim o ustanku, moglo razgovarati i o budućim granicama Crne Gore.¹⁷³

¹⁷⁰ DDI, II-VI, № 575, *Visconti Venosta a Di Robilant*, Roma, 30 gennaio 1876, 657-658. Durando je procjenjivao da ako izostane pomoć ili miješanje sa strane reforme neće moći da se sprovedu, pa će neradi trajati još godinama; ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1453, *Durando a Visconti Venosta, Ragusa*, 16 marzo 1876; *I Documenti diplomatici italiani*, serie II (1870-1896), vol. VII (25 marzo-31 dicembre 1876), ed. A. Tambora, Roma 1984 (=DDI, II-VII), № 12, *Durando a Melegari*, Ragusa, 2 aprile 1876, 12-14. Obraćajući se novom ministru spoljnih poslova, Melegariu, Durando se ponovo vraća na svoj prijedlog o uvođenju evropske komisije u pobunjene provincije po modelu Libana što, tvrdi on, probleme ne bi riješilo, ali bi ih narednih 20-30 godina učinilo podnošljivim.

¹⁷¹ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1453, *Durando a Visconti Venosta*, Ragusa, 3 marzo 1876; DDI, II-VI, № 658, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 7 marzo 1876, 754-755.

¹⁷² DDI, II-VI, № 658, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 7 marzo 1876, 754-755.

¹⁷³ DDI, II-VI, № 666, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari, 14 marzo 1876, 761-763. Konzul Berio vjerovao je da je ona vezana za neki aranžman koji šteti crnogorskim interesima te da je zato na Cetinje upućen čovjek poznat po svom proslovenskom raspoloženju i prijateljskim odnosima sa crnogorskim knjazom. Prema crnogorskom izlasku na more Berio je imao negativan stav. Smatrao je da on, s obzirom na privredni karakter Crne Gore, njoj nije ni potreban. Crna Gora nema privredu (!) ništa ne uvozi, niti izvozi. Moguće tačke za izlaz na more vidi u Spiču, Boki Kotorskoj, Sutorini i Kleku, ali ih smatra nezgodnim zbog austrijskog uticaja, kao i zbog potrebe da se obezbijede velika sredstva za izgradnju luka čime Crna Gora ne raspolaže. Berio misli da bi takvo pristanište zapravo služilo Rusiji za snabdijevanje njene flote na Jadranu i Sredozemlju. Osvrćući se na druge elemente eventualnog crnogorsko-turskog dogovora on kaže da crnogorska nezavisnost *de facto* već postoji, a da je i plovidba Bojanom regulisana

Ratobornost turskog ratnog savjeta zbog umiješanosti Crnogoraca u blokadu snabdijevanja nikšićkog garnizona, krajem aprila 1876. godine izazvala je rusku diplomatsku intervenciju na Porti kako bi se spriječio „ludi, samoubilački čin“ koji bi mogao u ratni požar da gurne čitav Balkan.¹⁷⁴ Uz ostale sile i Italija se pridružila ruskoj akciji.¹⁷⁵ Sumnje italijanske diplomatije u mogućnost sproveđenja reformi u Turskoj kao preduslova za okončanja krize podstakle su ideje da treba djelovati na Crnu Goru jer je ona glavni faktor ustanka a Cetinje mjesto odakle se vuku svi konci. Poslanik u Beču Robilan procjenjivao je da je osim Rusije i Porta spremna da se Crnoj Gori daju ustupci na moru kako bi se distancirala od ustanka. Ovome se protivio Andraši ponavljajući italijanskom predstavniku poznatu tezu kako se time priprema put za prisustvo ruske flote na Jadranu u budućem formalno crnogorskom pristaništu. Robilan je vjerovao da će se ustanak nastaviti i da će knjaz Nikola koristiti za dobijanje većih teritorijalnih dobitaka, svoju poziciju posrednika između ustanika, velikih sila i Turske te da mu u prilog ide i sve jači uticaj koji ima među južnim Slovenima.¹⁷⁶

Robilanov kolega u Carigradu Korti nije imao dilema o nesposobnosti Porte da razriješi krizu. Sve njene dotadašnje mjere u tom pravcu ocijenio je kao pokušaj da se požar ugasi uz pomoć jedne kapi vode. Kad su italijanski interesi u pitanju, Korti je u jednom bio optimista. Procjenjivao je da je Trojcarski savez jedinstven, te da zbog toga ne postoji opasnost da se ugrozi evropski mir. Razmatrajući sudbinu Bosne i Hercegovine, za slučaj da Turska ne uspije da ih zadrži, izjašnjavao se za autonomiju pod turskim sizerenstvom. Čini se da u tom trenutku Korti nije prozreo austrijsku igru jer tvrdi da Austrija ne želi da okupira pomenute provincije. Korti se zato izjašnjava za autonomiju pod turskim sizerenstvom. Za slučaj da od domaćih snaga ne može da se organizuje samouprava, on predlaže podjelu pokrajina između Srbije i Crne Gore ako se sa tim pored Petrograda i Beča saglase i London i Pariz. Najbolji put za razrješenje krize

međunarodnim propisima. Suštinski zahtjev knjaza Nikole je proširenje u pravcu Skadra i Lješa, ali to je kao i proširenje u Hercegovini samo san. Ono što Beriu izgleda realno je proširenje do desne obale Ribnice i Morače i u području od Podgorice prema Nikšiću. U kontekstu Rodičeve posjete Berio smatra da bi uvećanje Crne Gore u pravcu Tare bilo u austrijskom interesu jer bi Crna Gora bila tampon prema Turskoj i izolovala bi Bosnu koja će i onako prije ili kasnije biti austrijska.

¹⁷⁴ DDI, II-VII, № 52, *Nigra a Melegari*, Pietroburgo, 23-25 aprile 1876, 62-63. Italijanski poslanik u Petrogradu Nigra vjerovao je u iskrenost ruske akcije te da Rusija želi samo da poboljša uslove hrišćanskog stanovništva u turskom carstvu.

¹⁷⁵ DDI, II-VII, № 45, *Melegari a ambasciatore De Lunay, ai ministri Nigra, Di Robilant, all'incarivato d'affari R. de Martino*, Roma, 23 aprile 1876, 56-57.

¹⁷⁶ DDI, II-VII, № 56, *Di Robilant a Melegari*, Vienna, 27 aprile 1876, 67-68.

po njegovom mišljenju je sazivanje konferencije sila koja bi bila u stanju da nametne Porti svoje odluke.¹⁷⁷

Izvještaj poslanika De Loneja o sastanku ministara Trojcarskog saveza u Berlinu u maju 1876. godine posvjedočio je da ipak postoje značajne razlike u pogledima Austro-Ugarske i Rusije na puteve izlaska iz krize, a najkrupnija je bila u tome što je Gorčakov bio za autonomiju pokrajina, dok je Andraši to odbacivao.¹⁷⁸

O crnogorskim pogledima na krizu italijanski predstavnik u Berlinu informisao se od predsjednika crnogorskog senata Boža Petrovića koji se u maju 1876. godine nalazio u specijalnoj misiji u Berlinu. Božo Petrović mu je predao memorandum knjaza Nikole za italijanskog ministra spoljnih poslova. Memorandum je sadržao rekapitulaciju crnogorsko-turskih odnosa počev od Podgoričkog pokolja i ukazivao na potrebu da Evropa interveniše jer Turska nije u stanju da razriješi krizu u Bosni i Hercegovini.¹⁷⁹

Memorandum knjaza Nikole u suštini tražio je da u Hercegovinu umjesto turske uđe crnogorska vojska. Predstavnici sila primili su ga učtivo, bez znaka podrške. Italijanska vlada smatrala je da formalno primanje pomenutog dokumenta predstavlja dolivanje ulja na vatru za koju je željela da se ugasi.¹⁸⁰

U Rimu su podozrijevali od ratobornih poteza Cetinja pa je skadarski konzul Berio dobio instrukcije da podsjeti knjaza da je samo intervencija sila spasila Crnu Goru od skorog turskog napada te da se ne pružaju novi povodi za oružani konflikt.¹⁸¹ Mada su iz Rima izbjegavali da Porti čine neugodna saopštenja na izjavu Rešid-paše da će zbog ugrožavanja Turske na Crnu Goru poslati bašibozuk, Korti je dobio nalog da upozori da Evropa neće mirno gledati kako ova vojska čini svireposti i da njena reakcija neće biti povoljna po Tursku. Italijani su se čak pozivali i na Briselsku konferenciju o pravilima ratovanja.¹⁸² Oštrina Kortijeve izjave bila je proporcionalna italijanskom strahu od rata, a ne gnušanjem zbog uobičajenog ponašanja turske nerodovne vojske.¹⁸³

¹⁷⁷ DDI, II-VII, № 57, *Corti a Melegari*, Costantinopoli, 28 aprile 1876, 68-72.

¹⁷⁸ DDI, II-VII, № 96, *De Launay a Melegari*, Berlino, 16 maggio 1876, 116-119.

¹⁷⁹ LV 22, № CLXXVI, *De Launay a Melegari*, Berlino, 17 maggio 1876, 184-191.

¹⁸⁰ DDI, II-VII, № 148, *Melegari a Corti*, Roma, 3 giugno 1876, 176-177. Povodom memoranduma izvjesne simpatije pokazali su samo Rusi, ali su i oni izbjegli formalni odgovor poručujući knjazu da njihova akcija mora biti usaglašena sa ostalim silama; DDI, VII, № 164, *Colobiano Arborio a Melegari*, Pietroburgo, 10 giugno 1876, 196-197.

¹⁸¹ DDI, II-VII, № 101, *Melegari a Berio*, Roma, 17 maggio 1876, 122-123.

¹⁸² LV 22, № CCXIII, *Melegari a Corti*, Roma, 24 giugno 1876, 224-225.

¹⁸³ DDI, II-VII, № 156, *Di Robilant a Melegari*, Vienna, 7 giugno 1876, 182.

Istočna politika nove italijanske vlade

U martu 1876. godine u Italiji je sa vlasti sišla konzervativna, tako zvana istorijska desnica. Na vlast je došla nova politička grupacija-demokratska ljevica. Prvu vladu predvodio je Agostino Depretis. Kao državnik sa iskustvom, zdravih rezona i mudar, pokazivao je izvjesnu inertnost i nije podlijegao pritisku o važnosti i sudbonosnom karakteru pojedinih pitanja.¹⁸⁴ Ni moguće implikacije bosansko-hercegovačke krize nije tretirao drugačije.

Inače, Depretis je bio sklon politici iščekivanja koju je vodio Viskonti Venosta, ali je morao da vodi računa o protivurječnim tendencijama u okviru parlamentarne većine koja ga je podržavala. Istoriju ljevicu činile su raznorodne grupe koje su se ponekad međusobno sučeljavale u pitanjima spoljne politike. Dio ove ljevice rukovođen neprijateljstvom prema Francuskoj želio je savez sa Njemačkom, dok je drugi podržavao Venostinu politiku. Konačno, jedan dio većine bio je u dobrom odnosima sa republikancima ekstremne ljevice i izražavao simpatije prema iridentističkom pokretu. Vlada, koja se svojim programom opredijelila za povećanje slobode štampe i uopšte demokratskih sloboda, na kursu se konsekventno susretala sa porastom iridentističke propagande, što je moglo uzrokovati spoljno-političke probleme.¹⁸⁵ U suštini, promjena vlade nije dovela do promjene spoljne politike.

Italijanski dobrovoljci u Hercegovini i Crnoj Gori 1875-1876. godine

Na oslobodilačku borbu ustanika u Hercegovini i Bosni i pomoć koju su im ukazivale Crna Gora i Srbija 1875-1876. godine, veliki dio italijanske javnosti gledao je sa simpatijama. One su se manifestovale organizovanjem skupova podrške i djelovanjem komiteta za sakupljanje pomoći za ustanike i izbjeglice koje su se pred turškim nasiljem sklanjale u Crnu Goru i Dalmaciju.¹⁸⁶

¹⁸⁴ G. Salvemini, *La politica estera dell'Italia dall' 1871 all' 1914*, Firenze 1950, 32.

¹⁸⁵ *Id., op. cit.*, 33.

¹⁸⁶ DDI, II-VI, № 345, *Movizzo a Cantelli, Napoli*, 22 agosto 1875, 390-391. O veličanstvenom mitingu u Miljanu u znak podrške oslobodilačkoj borbi protiv Turske pisao je i *Glas Crnogorca*. Skup je održan u Kastelijevom pozorištu a predsjedavao je profesor Kanini. Skup su pismeno pozdravili i društva iz

Počev od avgusta 1875. godine, u ustaničke redove pristižu i italijanski dobrovoljci garibaldinci.¹⁸⁷ Broj garibaldinaca koji je u redovima ustaničke i crnogorske vojske učestvovao u ratu protiv Turske nije nikada precizno utvrđen i procjenjuje se od nekoliko desetina do višestruko pretjeranih 400.¹⁸⁸ Mnogi nijesu uspjeli da pređu austrijsko-tursku granicu jer su austrijske vlasti ometale iskrcavanje lađa sa ljudima i opremom, hapsile ih pojedinačno ili u grupama. Ove akcije kulminirale su u februaru i početkom marta 1876. godine. Austrijske vlasti širile su glasine da Italijani zapravo pripremaju osvajanje Dalmacije. Demonstrativno su uhapšene garibaldince sprovodili ulicama dalmatinskih gradova, ali nijesu uspjeli da ih ponize jer ih je narod pozdravljaо sa simpatijama.¹⁸⁹

Italijani su se istakli u bitkama na Zupcima, u Dugi i Presjeci posebno u bici na Muratovici tokom koje su ustanici, Crnogorci i Italijani jurišali uzvikujući Garibaldijevo

Kjavene i Rima. Na skupu se klical Crnoj Gori, Srbiji i generalu Garibaldiju kome je poslat pozdravni telegram. Skup je sazvao odbor osnivača Lige za oslobođenje slaveno-jelinskog poluostrva. U zaključcima skupa izražavaju se simpatije i poštovanje "prema junačkom jugoslovenskom narodu", a pozivaju se i Rumuni, Grci i Albanci da im pomognu protiv zajedničkog neprijatelja. Pozdravljaju se Italijani koji su to već uradili. Apeluje se na italijansku vladu i prosvijećenu Evropu da učine kraj turskim varvarstvima. Odbor skupa zalaže se za federativno uređenje Balkanskog poluostrva. Apeluje se na Italijane za pomoć ranjenicima i žrtvama rata. Skup su, pored Garibaldija, pozdravili poznati patrioci Karioli i Riboli; *Glas Crnogorca*, № 51, Cetinje, 16./28. septembar 1876, 1.

¹⁸⁷ DDI, II-VI, № 357, *Minghetti a Di Robilant e Cova*, Roma, 31 agosto 1875, 410.

¹⁸⁸ Nikola I Petrović Njegoš, *Autobiografija, Memoari, Putopisi*, 296-297. Prema knjaževoj procjeni italijanskih dobrovoljaca u Hercegovini bilo je manje od 40 a predvodili su ih garibaldiski kapetani grof Karlo Fajel, Lučijano Montalit, vojvoda Vivaldi i grof Ćikoni. Knjaz je cijenio prije svega moralni doprinos Italijana ustanku; W. J. Stillman, *Herzegovina and the Late Uprising, the Causes of the Latter and the Remedies*, London 1877, 44-45. Opisujući svoj susret sa italijanskim dobrovoljcima u njihovom logoru u proljeće 1876 američki novinar Stilman navodi da je njihov broj od pedeset ili nešto više spao na desetak odlučnih.

¹⁸⁹ O italijanskim dobrovoljcima u Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji postoji bogata literatura, cf. M. De Ambrosis, *La partecipazione dei garibaldini e degli internazionalisti italiani all'insurrezione di Bosnia ed Erzegovina del 1875-1876 e alla guerra di Serbia*, Studi garibaldini e altri saggi, Atti e memorie del Museo del Risorgimento di Mantova, a cura di R. Giusti, Mantova 1967, 33-82; R. E. Terzuolo, *The Garibaldini in the Balkans, 1875-1876*, The International History Review, vol. 4, n. 1 (1982), 111-126; N. Stipčević, *Dva preporoda: studije o italijansko-srpskim kulturnim i političkim vezama u XIX veku*, Beograd 1979; Lj. Aleksić-Pejković, *Italijanski dobrovoljci u Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji 1875-1876. godine*, in: *Dobrovoljci u oslobođilačkim ratovima Srba i Crnogoraca*, Zbornik radova, Beograd 1996, 27-43; Đ. Barbanti Brodano, *Garibaldinci na Drini 1876. godine*, Beograd 1958; DDI, II-VI, № 617, *Durando a Visconti Venosta*, Ragusa, 19 febbraio 1876, 714-715. Hapšenje italijanskih dobrovoljaca od strane austrougarskih vlasti u Dubrovniku izazvalo je mučan utisak u gradu. Uzalud je italijanska konzularna agencija protestovala, uhapšeni Italijani su protjerani.

ime.¹⁹⁰ Đuzepe Garibaldi je pratio razvoj ustanka, bio u kontaktu sa njegovim vođama i ohrabriao ih.¹⁹¹

Kod italijanskih vlasti je urgirao da se ustanicima i Crnogorcima olakša nabavka naoružanja, posebno artiljerije.¹⁹² Među italijanskim dobrovoljcima nije postojalo jedinstvo.¹⁹³ U legiji, kako su nazivali svoju dobrovoljačku formaciju, preovladavale su pristalice tzv. demokratske internacionalne struje povezani sa organizacijom Omladina Srpska koja nije podržavala Crnu Goru prepoznавајући je kao autokratsku i optužujući je da se ustankom služi za vlastitu korist.¹⁹⁴ Oni su izbjegavali da se direktno uključe u crnogorske jedinice već su radije prilazili ustaničkom vodi Miću Ljubibratiću oko koga je bilo i drugih stranih dobrovoljaca.¹⁹⁵ Liberalna struja bila je za to da se legija oslanja na Crnu Goru. Vivaldi Paskvi, koji je zastupao ovakvo mišljenje, bio je ugrožen i život od dijela njegovih sunarodnika koji su ga zbog političkih neslaganja osudili na smrt. Durando je smatrao da u sukobima koji su izbili među dobrovoljcima u Sutorini možda ima i uticaja Rusa koji nijesu sa simpatijama gledali na aktivnost Italijana među ustanicima plašeći se njihovog liberalizma i radikalizma.¹⁹⁶ Upravo tako su shvatili odbijanje Italijana da se stave pod komandu Crnogoraca i njihove izjave da ne žele da budu janjičari knjaza Nikole.¹⁹⁷

Cetinje ne vjeruju Ljubibratiću koga sumnjiče da radi u korist Srbije. O vojvodi Lazaru Sočici piše sa posebnim uvažavanjem.¹⁹⁸

¹⁹⁰ V. Mantegazza, *Al Montenegro: note ed impressioni (agosto-settembre 1896)*, Firenze 1896, 127-133. Mantegaca navodi imena Italijana koji su učestvovali u bici kod Muratovice 6. februar 1876. To su Federigo Vjolata, Andrea Fakaroli, Marko Marizi, Feliće Fašo, Đuzepe Gugi, Đakomo Mainardis, Ćirilo Petrolini, Defedente Agosteo; Lj. Aleksić-Pejković, *Italijanski dobrovoljci u Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji 1875-1876*, 33.

¹⁹¹ *Glas Crnogorca*, № 46, Cetinje, 18./30. oktobar 1875, 1, *Garibaldi hercegovačkijem ustašima*. Pod ovim naslovom *Glas Crnogorca* prenosi Garibaldijev proglašenje pisan na Kapreri 6. oktobra 1875.

¹⁹² E. Maserati, *Momenti della questione adriatica (1896-1914). Albania e Montenegro tra Austria ed Italia*, Udine 1981.

¹⁹³ DDI, II-VI, № 601, *Durando a Visconti Venosta*, Ragusa, 8 febbraio 1876, 692-694.

¹⁹⁴ DDI, II-VI, № 601, *Durando a Visconti Venosta*, Ragusa, 8 febbraio 1876, 692-694. Ovakve optužbe Durando je čuo od Mića Ljubibratića koji je knjaza Nikolu optuživao između ostalog da je oruđe ruske politike te da je i sama pomoć Crne Gore pogubna za ustankak. Durando je u ustanku u Hercegovini prepoznavao tri različita uticaja: ruske agente, dubrovački Slovenski odbor povezan sa Omladinom Srbskom i uticaj austrijskih Slovena. U vezi sa ovim posljednjim konstatuje da se katolici nijesu pridružili akciji crnogorskog eksponenta u ustanku Peka Pavlovića.

¹⁹⁵ Ljubibratić je bio obrazovan, govorio je italijanski i francuski, održavao prepisku sa Garibaldijem. Grupom Italijana koja se nalazila kod Ljubibratića komandovali su, prvo Karlo Faela, a kasnije Federiko Volante, poznati Garibaldijevi saborci.

¹⁹⁶ DDI, II-VI, № 614, *Durando a Visconti Venosta*, Ragusa, 15 febbraio 1876, 710-711.

¹⁹⁷ DDI, II-VI, № 629, *Durando a Visconti Venosta*, Ragusa, 22 febbraio 1876, 726-727.

¹⁹⁸ Annonimo, *Un Genovese nel Montenegro*, (s.l.) 1910, *Giacomo Vivaldi Pasqua a Garibaldi*, Cattaro, 10 decembre 1875.

Neuspjeli pokušaj Ljubibratića da potisne crnogorski uticaj na ustanak u Hercegovini, na Cetinju nije tumačen ideološkim razlozima već je povezivan sa srpskim nastojanjem da tamo ostvari svoj uticaj. Ljubibratić je u početku uživao sve simpatije Garibaldija, ali je ovaj pod uticajem Evgenija Popovića, svog saborca iz nekoliko pohoda, počeo da mijenja mišljenje.¹⁹⁹ Popović, advokat i novinar po profesiji, izvještavao je za više italijanskih novina sa hercegovačkog ratišta a bio je veza između Garibaldija i crnogorskog knjaza Nikole I Petrovića.²⁰⁰ Sukob na relaciji Ljubibratić - Cetinje manifestovao se i u italijanskoj štampi kroz polemiku Evgenija Popovića i Ljudevita Vulićevića na stranicama listova: *Il Cittadino* i *Il Popolo Romano*.²⁰¹

Da bi dobio bolji uvid u situaciju, Garibaldi je u crnogorski glavni vojni stan poslao svog predstavnika vojvodu Đuzepea Vivaldi Paskvu.²⁰² Povjerio mu je zadatak da ispita mogućnost dolaska jedne veće dobrovoljačke italijanske legije. Vivaldi Paskva je procijenio da se hercegovački ustanak može održati samo uz pomoć Crne Gore te da stav Ljubibratića nije realističan. O njemu kao vojnom vođi nije imao pohvalno mišljenje.²⁰³ Garibaldijev izaslanik se na Cetinju sreo sa predstavnicima vlade, ustaničkim vođama i članovima komiteta za pomoć hercegovačkim ranjenicima. Garibaldiju je referisao da iza trenutne formalne neutralnosti Crna Gora oprezno

¹⁹⁹ V. Mantegazza, *Nicola Re, La Lettura*, № IX, settembre 1910, 771-772. Popović se sa Garibaldijem sreо u Rimu u vili Casalini i nakon dugog razgovora uspio da ga ubijedi da je pogrešno da u pomenu tom sporu podršku daje Ljubibratiću odnosno republikancima okupljenim oko njega.

²⁰⁰ E. Maserati, *Eugenio Popovich d'Angeli tra Italia e Montenegro*, in: *Trieste, Austria, Italia tra Settecento e Novecento, studi in onore di Elio Apich*, a cura di M. Cattaruzza, Udine 1996, 219-248; Nikola I Petrović Njegoš, *Autobiografija, Memoari, Putopisi*, 298-303. Svojevrsno svjedočanstvo o odnosima Ljubibratića prema Crnoj Gori ostavio je njegov bliski saradnik Kosta Grujić, cf. K. Grujić, *Dnevnik iz hercegovačkog ustanka*, 6. VIII-16. X 1875, Beograd 1956. Od jula do oktobra 1876. u milanskoj ilustrovanoj reviji *Guerra d' Oriente*, Popović je, pod pseudonimom Emilio Terdesti, objavio nekoliko pisama iz Crne Gore. U prevodu Vesne Kilibarde, publikovana su u listu *Pobjeda; Rat 1876-1878, Šta je pisao Emilio Terdesti, novinar iz Milana, Kod knjaza na Cetinju (1), Pobjeda*, № 8444, Titograd, 4. jun 1989, 17; *Raport sa bojišta (2), Pobjeda*, № 8451, Titograd, 11. jun 1989, 16; *Ranjenici "dezertiraju" iz bolnice (3), Pobjeda*, № 8458, Titograd, 18. jun 1989, 14.

²⁰¹ *Il Cittadino*, № 49, Trieste, 26 febbraio 1876, 1; *Gazzetta di Capitale*, Roma, 5 febbraio 1876, *Aproposito di Liubibratic; Il Popolo Romano*, 31 gennaio 1876; Civici Musei Storia Arte, Trieste (=CMSA), Archivio Eugenio Popovich D'Angeli, *Eugenio Popovich al direttore del giornale Il Cittadino*, Roma, 12 febbraio 1876.

²⁰² DDI, II-VI, № 484, *Batanic a Bruno*, Zara, 2 dicembre 1875, 548-549; Zadarski konzul Batanić opisuje ga kao čovjeka rijetke kulture, otmenog i pravog plemiča.

²⁰³ Annonimo, *Un Genovese nel Montenegro*, (s.l.) 1910, *Vivaldi Pasqua a Garibaldi*, Cattaro, 10 dicembre 1875. Vivaldi Paskva je o Ljubibratiću poslao dosta nepovoljan izvještaj. Loše se izražava o njegovim sposobnostima i uticaju, tvrdi da ne brine dovoljno o italijanskim dobrovoljcima i da taj teret prebacuje na komitete. Popularnost i ugled koji ovaj ustanički voda ima u evropskoj javnosti Vivaldi Paskva je objašnjavao njegovim čestim odlascima u Dubrovnik i kontaktima sa stranim novinarima koji su ga veličali. Vivaldi Paskva izvještava o aktivnosti proustaničkih komiteta u Trstu, Zadru, Splitu i Dubrovniku. Zbog repatrijacije onih Italijana koji nijesu uspjeli da se prebace u Hercegovinu komiteti su ostali bez novca. Vivaldi Paskva tvrdi da glavnu pomoć ustanku pružaju Crnogorci kao i da na Cetinju ne vjeruju Ljubibratiću.

pomaže ustanak i nastoji da tajno njime upravlja, da ima veliki uticaj u Hercegovini i planove da se tamo proširi. Italijani ne treba da se miješaju u tom smislu smatra on, već da se bore protiv Turaka i da proslave ime garibaldinaca. Vivaldi Paskva nije podržavao ideje nekih njegovih sunarodnika o Hercegovačkoj republici jer nije vidio nikakve uslove za njen opstanak zbog čega je svejedno da li će ona biti pod crnogorskim ili nekim drugim knjazom. Vivaldi Paskva sklon je knjazu Nikoli i smatra dobrim njegov sistem uprave. Pohvalno se izražava i o crnogorskom narodu. Crnogorska vlada pokazala je interesovanje za Vivaldi Paskvine planove i obećala pomaganje italijanskih dobrovoljaca oružjem, municijom, hranom i obućom. Predlagao je da se reorganizuju komiteti u Italiji kako bi uspješnije pomagali ustanak i prebacivanje garibaldinaca u Hercegovinu. Smatrao je najcjelishodnjim da se svi italijanski komiteti pridruže komitetu u Veneciji kao najstarijem i najbolje organizovanom te da se sva pomoć šalje preko njega. Ovaj komitet je namjeravao da u Hercegovinu odmah pošalje dva topa. U slučaju da ne bude dovoljno novca za to Vivaldi Paskva je bio spremna da jedno oruđe kupi od ličnih sredstava. Tražio je da se u Hercegovinu pošalje deset artiljeraca, a da oko 200 dobrovoljaca pripadnika ekspedicije putuju pojedinačno Lojdovim parobrodima kako bi u jadranskim lukama izbjegli repatrijaciju i hapšenja od strane austrijskih vlasti. Smatrao je da je za uspješnost italijanske dobrovoljačke akcije neophodan sporazum sa Crnom Gorom koja za italijanske dobrovoljce predstavlja sigurnu bazu za organizovanje, za razliku od Dubrovnika i okoline gdje su bili izloženi hapšenju austrijskih vlasti. Uz svu ljubaznost prema italijanskom plemiću i Garibaldijevom izaslaniku, izgleda da knjaz nije bio ubijeden u dolazak većeg broja dobrovoljaca, pa je Vivaldi Paskvu izričito pitao: „da li zaista vjeruje da će pristalice Garibaldija doći ako Crna Gora objavi rat?“²⁰⁴

Posljednja veća grupa Italijana koja se zadržala u okviru crnogorske vojske bila je ona sastavljena uglavnom od Livorneza i okupljena oko Jakopa i Andreje Sgaralina. U Crnu Goru su stigli preko Dalmacije i Boke Kotorske. Neko vrijeme su boravili u logoru u Sutorini, a kasnije na Grahovu. Jakopo Sgaralin donio je knjazu Nikoli lično Garibaldijevo pismo, a bio je određen da okupi Italijane i preuzme komandu nad njima.

²⁰⁴Annonimo, *Un Genovese nel Montenegro*, (s. l.) 1910, 1-4; MCCR, *Vivaldi Pasqua al generale Garibaldi*, Ragusa, 30 dicembre 1875. Vivaldi Paskva je mnogo držao do toga da Italijani ispale prvi ustanički topovski hitac u Hercegovini. Smatra da bi se uz pomoć artiljerije brzo zauzele „takozvane tvrdavice sa kamenim krovom“ koje brane slabi turski odredi raštrkani širom Hercegovine. Vivaldi Paskva neslaganje Ljubibratića sa oslanjanjem garibaldinaca na Crnu Goru nije smatrao presudnim, jer je ovaj komandovao sa najviše 200 ljudi. Procijenio je da čak i ako dođe do sporazuma Ljubibratića sa Crnogorcima oni mu svakako neće dozvoliti da bude komandant.

Garibaldi je održavao vezu sa braćom Sgaralin tokom njihovog boravka u Hercegovini i Crnoj Gori. U jednom pismu kritikuje garibaldince što su u Sutorini istakli crvenu zastavu i proklamovali republiku. Takva pretjerivanja Garibaldi je smatrao štetnim.²⁰⁵

Tokom aprila 1876. godine počelo je osipanje garibaldinaca u Hercegovini. Većina ih se vratila u Italiju, a neki od njih su otputovali u Srbiju i pridružili se srpskoj vojsci na Drini. Kad je Ljubibratić uhvaćen na austrijskoj teritoriji i konfiniran, sa njim se nalazilo i nekoliko Italijana. Nakon uspostavljanja primirja između Crne Gore i Turske u jesen 1876. godine preostali garibaldinci boravili su neko vrijeme na Cetinju dobijajući materijalnu pomoć od crnogorske vlade. Na Cetinju su obilježili i godišnjicu bitke kod Voltorna.²⁰⁶

Durando izvještava i o razilaženju dijela dobrovoljaca kojih je preostalo samo stotinjak, među njima oko 50 Italijana.²⁰⁷ Vojvoda Vivaldi Paskva ostao je u Crnoj Gori uz knjaza Nikolu i tokom 1877. godine. Bio je posljednji garibaldinac koji je napuštilo Crnu Goru. Njegovo prisustvo u glavnom stanu crnogorskog knjaza zabilježiće grof Seristori koji je u Crnoj Gori boravio u avgustu i septembru 1877. godine.²⁰⁸

Organizovanje italijanskih dobrovoljaca i njihov odlazak u Hercegovinu sa stanovišta italijanske vlade bili su neprijatna i nepoželjna stvar. Za slučaj da turski diplomatski predstavnici negoduju zbog toga predsjednik vlade Mingeti još u avgustu 1875. godine tražio je od italijanskih predstavnika u Beču i Carigradu da negiraju postojanje takvog organizovanog pokreta u Italiji, te da se moguće radi o pojedinačnim slučajevima.²⁰⁹

U protestima turskog poslanstva u Rimu, koji su uslijedili, govorilo se o hiljadama Italijana koji su otišli u Hercegovinu. Iz italijanskog ministarstva spoljnih poslova odbacivali su ove vijesti kao nemoguće i ukazivali da prebacivanje tako velikog broja ljudi ne bi promaklo italijanskim vlastima. Ipak, preko organa ministarstva unutrašnjih poslova nastojali su da se onemogući vrbovanje i slanje dobrovoljaca. Procjenjivalo se da velika nezaposlenost u Italiji pogoduje garibaldinskoj aktivnosti. Za

²⁰⁵ E. Michel, *La Citta di Livorno per la causa della liberta dei popoli oppressi (1870-1876)*, Rassegna storica del Risorgimento, n. 3-4 (1951), 503.

²⁰⁶ E. Michel, *op. cit.*, 503; V. Mantegazza, *Al Montenegro: note ed impressioni (agosto-settembre 1896)*, 127.

²⁰⁷ DDI, II-VI, № 542, *Durando a Visconti Venosta*, Mostar, 7 gennaio 1876, 619-622.

²⁰⁸ Annonimo, *Un Genovese nel Montenegro*, (s.l.) 1910, 1-4. Seristori, grof i poslanik u italijanskom parlamentu je, nakon kratkog boravka u Crnoj Gori, publikovao svoje obimom neveliko ali faktografski bogato i dosta pouzdano djelo. Sadržaj ovog djela uporeden sa nekim Durandoovim izvještajima upućuje na zaključak da je autoru važan ako ne i glavni izvor informacija bio Durando; A. Seristori, *Crna Gora i Dalmatinska obala: tokom ratnih zbivanja 1877*, Podgorica 2010, 72.

²⁰⁹ DDI, II-VI, № 357, *Minghetti a Di Robilant e Cova*, Roma, 31 agosto 1875, 410.

italijansko Ministarstvo spoljnih poslova neprijatnost je predstavljala i obaveza da interveniše za oslobođanje italijanskih dobrovoljaca koje su austrijske vlasti u više navrata uhapsile na svojoj teritoriji, mada su mnogi od njih imali i uredna lična dokumenta. U Rimu nijesu raspolagali ni približno tačnim brojem italijanskih dobrovoljaca, pa su se služili novinskim izvještajima u kojima je početkom februara 1876. godine navođeno da ih ima oko 400.²¹⁰

Austrijsko zatvaranje granice prema Turskoj nije bilo lako sprovesti u praksi. I odvraćanje Italijana od priključivanja ustanicima nije dalo velike efekte. Durando ga tumači kao rezultat starog austrijskog animoziteta prema Garibaldijevom imenu. Slovenski komitet pokušavao je da pomogne Italijanima koji su imali probleme sa austrijskim vlastima. Pošto se pokazalo da Italijani ne mogu da podnose uslove ratovanja poput Hercegovaca i Crnogoraca od Garibaldijevog komiteta u Rimu traženo je da se ubuduće ne šalju ljudi već pomoći u novcu.²¹¹

Dobivši iz turskih izvora informaciju da bi se većina garibaldinaca iz Sutorine vratila kući kad bi imala sredstava za povratak, Durando je početkom marta 1876. godine ocjenjivao da bi bilo korisno da ova sredstva obezbijedi sama turska vlada jer bi povratak garibaldinaca uticao da se novi ne upućuju u Hercegovinu. Turski konzul u Dubrovniku prihvatio je da obezbijedi putovanje do Trsta. Vjerovatno zbog osjetljivosti italijanskog javnog mnjenja izbjegnuto je direktno miješanje italijanske konzularne agencije u Dubrovniku. Za ovaj posao pronađena je posebna osoba. Početkom marta Durando je mogao da izvijesti da je prva grupa od osam garibaldinaca otputovala iz Sutorine, a da se i većina ostalih spremi da uradi isto.²¹²

U svom tekstu *Garibaldi e Oriente* (1896.) Popović konstatiše da je tokom čitavog rata na istoku 1875-1878. godine Garibaldijevo ime bilo svetinja za borce za

²¹⁰ ASDMAE, Registro copialettere, Turchia, pacco 1229, *Secretario g. Artrom a Ministero dell' Interno*, Roma, 16 febbraio 1876. U nastojanju da spriječe odlazak svojih gradana u Hercegovinu italijanske vlasti susretale su se sa problemom jer za odlazak iz zemlje preko austrougarske granice nije bio neophodan pasoš. Konačno, procjenjivano je da svi italijanski dobrovoljci nijesu italijanski državljanici, već da su neki iz susjedne monarhije. DDI, II-VI, № 622, *Condronchi-Argeli a Visconti Venosta*, Roma, 18 febbraio 1876, 718; Prefektura iz Venecije svakodnevno je slala posebnog agenta da u austrijskom Lođu provjerava putnike koji se upućuju ka Hercegovini; ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1453, *Ministero dell' Interno a Visconti Venosta*, Roma, 3 marzo 1876; Nikola I Petrović Njegoš, *Autobiografija, Memoari, Putopisi*, 296-297. U svojim memoarima knjaz Nikola je posebno ističao pomoći koju je ustanku pružio Venecijanski komitet i ističe angažovanje grofa Močeniga, advokata Vilanove, slavnog garibaldinca Luidi Delkola i Roberta Galija, urednika lista *Il Tempo*.

²¹¹ DDI, II-VI, № 629, *Durando a Visconti Venosta*, Ragusa, 22 febbraio 1876, 726-727.

²¹² ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1453, *Durando a Visconti Venosta*, Ragusa, 6 marzo 1876. Od italijanskih dobrovoljaca Durando je saznao da su u Hercegovinu otišli podstaknuti zadivljujućim vijestima o ustanku koje je plasirala italijanska štampa, te da su se razočarali prilikama u Hercegovini mada su im ustanci pružali bolje uslove nego što su ih i sami imali.

slobodu te da među balkanskim narodima, a posebno Crnogorcima, Bosancima i Albancima, Garibaldi postaje mit poput njihovih nacionalnih junaka i da kao takvo predstavlja zalog za simpatije, prijateljstvo i bratstvo sa italijanskim narodom.²¹³

Crnogorsko-turski rat 1876. godine

Italijanske procjene da bi, do otvorenog ratnog sukoba Crne Gore i Turske moglo doći uslijed turske kaznene ekspedicije protiv Crne Gore nijesu se pokazale opravdanim. Eskalaciju ratnog sukoba izazvali su ipak Crnogorci. Po svemu sudeći italijanskim vlastima promakla je činjenica da su upravo u Veneciji 15. juna 1876. godine Stanko Radonjić i Dimitrije Matić sklopili ugovor između Crne Gore i Srbije o savezu i ulasku u rat protiv Turske.²¹⁴ Vijest da je knjaz Nikola objavio rat Turskoj Berio je iz Skadra uputio u Rim 7. jula 1876. godine, nakon prijema zvaničnog crnogorskog saopštenja potpisanoj od strane šefa knjaževske kancelarije Stanka Radonjića.²¹⁵

Izbijanjem crnogorsko-turskog rata komunikacija konzula Berija sa Cetinjem je otežana.²¹⁶ U italijanskom Ministarstvu spoljnih poslova procijenili su da se od crnogorskog knjaza i njegovog okruženja mogu dobiti dragocjene informacije pa su potražili novo rješenje. Izbor je pao na Cezara Durandoa.²¹⁷ Da bi što prije preuzeo

²¹³ E. Popovich, *Garibaldi e l'Oriente*, Rivista Storica del Risorgimento italiano, n. 3-4 (1986), 310-320; N. Stipčević, *O italijanskim dobrovoljcima u Hercegovačkom ustanku*, Zbornik Matice srpske za istoriju 71-72 (2005), 173-180.

²¹⁴ R. Jovanović, *Politički odnosi Crne Gore i Srbije 1860-1870*, Cetinje 1977, 268. U arhivi italijanskog Ministarstva spoljnih poslova u Rimu nijesmo pronašli nikakav trag o tome.

²¹⁵ DDI, VII, № 227, *Berio a Melegari*, Scutari, 7 luglio 1876, 273; LV 22, № 242, *Radonich a Berio*, Cettigne, 7 luglio 1876, 250-251.

²¹⁶ S. Burzanović, *Crnogorske misije Cezara Durandoa*, Istoriski zapisi 2 (2010), 97-107.

²¹⁷ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1452, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari 24 agosto 1875; DDI, II-VI, № 354, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari 28 agosto 1875, 402-407; DDI VI, № 371, *Berio a Visconti Venosta*, Scutari 14 settembre 1875, 427-431; *La formazione della diplomazia nazionale (1861-1915). Repertorio bio-bibliografico dei funzionari del Ministero degli Affari Esteri*, a cura di F. Grassi, Roma 1987, 298-299; O Čezaru Durandou cf. R. Petrović, I. Tepić, "Sarajevo" Sette città jugoslave tra Medioevo e Ottocento, ed. S. Anselmi, Quaderni di Proposte e ricerche, n. 9 (1991), 80-94. Cezare Durando (Mondovi 1830-Torino 1911) pripadao je uglednoj pijemontskoj porodici iz Mondovija koja je dala značajan doprinos italijanskom nacionalnom ujedinjenju. Njegovi stričevi, Đovani i Đakomo, bili su generali, a Đakomo i ministar spoljnih poslova Italije (1862), što vjerovatno nije bilo bez uticaja na diplomatsku karijeru Cezara Durandoa. Pravnik po obrazovanju, konzularnu karijeru započinje kao volontер u Carigradu. Službovao je kratko u Bejrutu, a zatim mu je povjeren konzulat u Sarajevu gdje je boravio od 1863. do 1868 godine. Izveštaji koje je slao u tadašnju italijansku prestonicu, Firencu, povremeno su se odnosili i na Crnu Goru i istočnu Hercegovinu sa kojom je Knjaževina Crna Gora imala

ulogu italijanskog predstavnika kod knjaza Nikole Durando nije pozivan u Rim na konsultacije. Upućen je direktno u Dubrovnik gdje mu je određeno sjedište i za koji su u Rimu smatrali da je napogodnija tačka za praćenje prilika u Hercegovini i Crnoj Gori, i odakle, po potrebi, može imati efikasnu komunikaciju sa Cetinjem. Dobio je isti rang koji je imao konzul Berio a njegova misija u izvjesnom smislu predstavlja nastavak misije koju je ranije obavljao u Mostaru i Dubrovniku. Akreditivna pisma za knjaza Nikolu i šifrarnik za održavanje prepiske sa Rimom uručeni su mu na austrijskoj teritoriji u Trstu. Durando je od lokalnih vlasti u Dalmaciji trebalo da sakrije svoju pravu misiju predstavnika kod crnogorskog Knjaza. Od Durandoove misije očekivale su se važne informacija koje se na drugi način nijesu mogле dobiti. Uz zvanje diplomatskog agenta kod crnogorskog Knjaza, dobio je i zvanje konzula u misiji u Hercegovini. Ovo je urađeno da bi kod Turske i drugih sila koje nijesu priznavale subjektivitet Crne Gore mogao da ima diplomatski status i slobodu kretanja. Ministar inostranih poslova Melegari je ostavljao italijanskom poslaniku u Beču Robilanu da procijeni da li da u povjerenju obavijesti austrijsku carsku vladu o pravom karakteru Durandoove misije i njegovom povratku u Dubrovnik.²¹⁸

Svoju dužnost Durando je obavljao sa velikom predanošću. Prvi izvještaj iz Dubrovnika poslao je u Rim 21. jula. Obavještenje o svom imenovanju knjazu Nikoli uputio je 20. jula, posredstvom ruskog generalnog konzula Jonina.²¹⁹ Već narednih dana bio je u prilici da, na osnovu vijesti koje su stizale u Dubrovnik, izvještava o žestokim crnogorsko-turskim sukobima na Bišini i na Vučjem Dolu.²²⁰ Da bi ostvario komunikaciju sa crnogorskim Knjazom i sa svojom vladom, Durando je često i neumorno putovao na relaciji Dubrovnik-Kotor-Cetinje-Glavni stan crnogorskog knjaza. Evgenije Popović, izvještavajući sa hercegovačkog i crnogorskog ratišta, ostavio je o Durandou pohvalno svjedočanstvo u kome ističe njegovu požrtvovanost,

snažne demografske i političke veze; Vidjeti Durandoove izvještaje *cf. Izvještaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870)*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Građa, knjiga V, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 3, eds. P. Mitrović, H. Kreševljaković, Sarajevo 1958, 54 *et passim*; Neki od ovih izvještaja nalaze se i u *CGSPI*, 247 *et passim*. Nakon 1868. Durando je svoju konzularnu karijeru nastavio u Ruščuku i Galcu; *La formazione della diplomazia nazionale*, 298-299.

²¹⁸ ASDMAE, Divisione politica (1867-1888), Registro copialettere in partenza (=Registro copialettere), Austria-Ungheria, 1109/1876, Carte Robilant, *Melegari a di Robilant*, Roma, 8 luglio 1876; DDI, II-VII, № 237, *Melegari a Durando*, Roma, 11 luglio 1876, 286-287; *Ibid.*, № 238, *Melegari a Berio*, Roma, 11 luglio 1876, 287-288; ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1454, *Durando a Melagari*, Ragusa 21 luglio 1876.

²¹⁹ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1454, *Durando a Melegari*, Ragusa, 21 luglio 1876.

²²⁰ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1454, *Durando a Melegari*, Ragusa, 23 luglio 1876; *Ibid.*, *Durando a Melegari*, Ragusa, 26 luglio 1876; *Ibid.*, *Durando a Melegari*, Ragusa, 31 luglio 1876.

sposobnost i povjerenje koje uživa kod knjaza Nikole.²²¹ Popović nije bio jedini sunarodnik koga je Durando mogao da sretne u knjaževom okruženju. Tokom dvije godine uz knjaza se nalazio grof Vivaldi Paskva a u vrijeme opsade Nikšića u knjaževom logoru je boravio i poslanik u italijanskom parlamentu, knez Alfredo Seristori, koji u svojim putnim bilješkama iz Crne Gore često pominje Durandoa.²²² Inače, za razliku od nekih evropskih sila, Italija kod knjaza Nikole nije imala vojnog atašea, pa je Durando, pored političkih prilika, pratio i vojničke, za šta mu je, kao pravniku, nedostajalo odgovarajuće obrazovanje i iskustvo.²²³

Tokom ljeta 1876. godine u djelovanju nove italijanske vlade nijesu se mogli oučiti otkloni u odnosu na prethodnu politiku. Austrijski predstavnik u Rimu uočavao je protivurječna raspoloženja u Italiji u odnosu na zbivanja u Istočnoj krizi. Pored ljevice koja pokazuje simpatije prema nacionalno-oslobodilačkoj borbi i onima koji u nacionalnom okupljanju slijede primjer Pijemonta, postoje i umjereni krugovi i veći dio provladinih listova koji u ratu koji je upravo izbio žele uspjeh turske strane, istina ne tako nadmoćan i bez ugrožavanja samostalnosti Crne Gore i Srbije.²²⁴ Jedna od stvari u

²²¹ Prema Popovićevom opisu, Durando ima oko četrdeset pet godina, prosijed je, simpatičan, srednjeg rasta, vitak, orlovskeg nosa, obrijanog lica, sa zulufima. Dobro govori francuski, služi se slovenskim i njemačkim jezikom, *La Nazione, Lettere dalla Erzegovina*, Ragusa, 25 dicembre 1876. U izvještaju za firentinski list *La Nazione* Popović piše da je Durando izgubio zdravlje zbog silnih napora tokom puta, lošeg smještaja i loše hrane: „Tako patno izgleda da ako ne bude mogao da se odmori 15 dana, prijeti mu ozbiljna bolest“. Popović dalje navodi da Durando, nakon kratkog odmora u Dubrovniku, čeka posao u međunarodnoj komisiji za razgraničenje Crne Gore i Osmanskog carstva, čiji je član. Dalje se ističe zadovoljstvo knjaza Nikole što su Depretis i Melegari upravo Durandoa imenovali na ovu dužnost. Naime, očekivalo se da će Italiju u komisiji predstavljati skadarski konzul Berio, što na Cetinju ne bi bilo dobro videno zbog poznatih Berijevih albanofilskih stavova; *La Nazione, Lettere dal Montenegro*, Cettigne, 6 novembre 1876; O Knjaževom povjerenju u Durandoa Popović piše i u izvještaju od 10. novembra 1876. pisano u Herceg-Novom; *Lettere dal Montenegro, La Nazione*, [...] novembre 1876.

²²² DDI, II-VI, № 601, *Durando a Visconti Venosta*, 8 febbraio 1876, 692-694; DDI, II-VI, № 484, *Bratanich a Bruno*, Zara, 2 dicembre 1875, 548-549; G. Vuković, *Memoari*, I, Titograd 1985, 401; A. Seristori, *op. cit.*, 31 et passim; M. Vukčević, *Sauervalдов dnevnik*, Beograd 1931, 31, 38. U svom dnevniku 31. avgusta 1877. austrijski oficir Sauervald povezuje Seristorija i Durandoa u kontekstu dogovora o eventualnom crnogorskom zauzimanju jednog pristaništa u Baru ili Ulcinju.

²²³ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1454, *Durando a Melegari*, Ragusa, 23 luglio 1876. Komentarišući ratne operacije ocjenjivao je da ne postoji dovoljna saradnja između Crne Gore i Srbije. Čini se da je podozrijevao od austrougarske politike razdvajanja Crne Gore i Srbije i favorizovanja Crne Gore kako bi se smanjio uticaj Srbije među južnim Slovenima. Durando je smatrao da je Crna Gora mogla pomoći Srbiji uputivši svoje snage prema Novom Pazaru. Austrougarsko zatvaranje Kleka tumačio je kao mjeru u prilog Crne Gore. Durando procjenjuje da Crnu Goru podržava zapravo antislovenska struja u Austro-Ugarskoj. Usmjeravanje vojnih dejstava ka Hercegovini, a ne ka Novom Pazaru Durando je smatrao posljedicom ruskog uticaja o čemu mu je posvjedočio i ragovor sa konzulom Joninom. Međutim i Jonin je bio nezadovoljan knjaževim vodenjem rata smatrajući ga neaktivnim. Durando je i u knjaževoj neaktivnosti video prste Austrije koja priželjuje da sav teret rata padne na Srbiju i da ona bude poražena. Priznaje da nema nikakvih konkretnih dokaza za svoju ocjenu. Durando ocjenjuje da će ako se rat ne završi do jeseni izbiti velika kriza, jer ruski agenti otvoreno govore da žele potpuno rušenje Turske; ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1454, *Durando a Melegari*, Ragusa, 26 luglio 1876.

²²⁴ Österreichische Staatsarchiv, Wien (=ÖSTA), Politisches Archiv (=PA), Italien, XI, f. 86, *Gravenegg a Conte Andrassy*, Rom, 8 juli 1876.

kojima su se italijanska i austrougarska diplomacija slagale bila je nepristajanje na obrazovanje velike slovenske države na južnim granicama Austro-Ugarske i u blizini Italije. Ministar Melegari je pred austrougarskim poslanikom u Rimu u stvaranju takve države vidio ne samo povredu važećih međunarodnih ugovora, već i izvor mogućih komplikacija i nепрелика za italijansku kraljevinu.²²⁵ Ovakve izjave i spremnost Italije da se angažuje na očuvanju mira i lokalizaciji sukoba bile su dobro primljene od strane ministra Andrašija.²²⁶ Nastavljajući razmjenu mišljenja sa austrijskim ambasadorom početkom avgusta 1876. godine Melegari ističe svoje protivljenje uvećanju bilo koje sile, šaljući Beču delikatnu poruku u vezi eventualnih pretenzija u Bosni i Hercegovini. Takođe, protivi se i crnogorskom izlasku na more. Ocjenjuje da, iako to na prvi pogled izgleda nevažno, crnogorsko pristanište ometalo bi trgovinu Austrije i Italije i kao rđav presedan bilo bi štetno po opšti mir. Melegari pledira za sporazumno akciju sila kojom bi se okončao rat, a Porta natjerala da poštuje načela čovječnosti.²²⁷ Na direktno pitanje italijanskog poslanika Robilana o sudbini Bosne, Andraši je odgovorio ono što su Italijani željeli da čuju: da Austrija ne namjerava da pripoji Bosnu, a da *status quo* treba održati do trenutka kada će sile za diplomatskim stolom moći da se dogovore o podjeli odnosno o dobicima za sve. Tvrđio je da će tada i Italija promijeniti postojeći stav i željeti dobitke možda negdje u Africi. Italijanski poslanik smatrao je važnim da to negira i ponovi interes Rima da se očuva *status quo*.²²⁸ Želeći da se ubrza posredovanje za razrješenje krize, italijanski ministar spoljnih poslova tražio je gledišta bečke vlade. Melegari i generalni sekretar ministarstva Tornijeli vidjeli su u porastu naklonosti ruskog javnog mnjenja prema jugoslovenskom pokretu u Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji, veliku opasnost za mir. To je bio razlog više da se odmah podnese predlog za primirje po mogućnosti sa uslovima koji ne bi bili previše zahtjevni ni sa jedne strane. Austrijski predstavnik Graveneg uočavao je koliko je italijanskoj vladi stalo da sa Bečom postigne punu saglasnost o istočnom pitanju. U razgovoru sa Gravenegom Melegari je izrazio žaljenje što birtanska vlada nije svojevremeno prihvatile Berlinski memorandum jer su se poslije toga odnosi Turske sa Crnom Gorom i Srbijom još više zaoštreni, a politička klima u Evropi pogoršala.²²⁹

²²⁵ ÖSTA, PA, Italien, XI, f. 86, *Gravenegg a Conte Andrassy*, Rom, 22 juli 1876.

²²⁶ ÖSTA, PA, Italien, XI, f. 87, *Conte Andrassy a Gravenegg*, Vienne, 30 juillet 1876.

²²⁷ ÖSTA, PA, Italien, XI, f. 86, *Gravenegg a Conte Andrassy*, Rome, 5 aout 1876; Andraši je italijanskom poslaniku sa dosta cinizma govorio da će aktuelni porazi Srbije, makar za neko vrijeme, omogućiti održanje mira u budućnosti.

²²⁸ DDI, II-VII, № 314, *Di Robilant a Melegari*, Vienna, 9 agosto 1876, 365-366.

²²⁹ ÖSTA, PA, Italien, XI, f. 86, *Graveng a Conte Andrrassy*, Rom, 2 september 1876.

U razgovorima sa Andrašijem Robilan nije potezao pitanje koje mu je najviše bilo na srcu, već se ograničavao na izjave o italijanskoj želji da se u krizi na Istoku sačuva *status quo*. Bio je to Robilanov način da Andrašiju saopšti da Italija ne može odobriti ekspanziju Austrije u Bosni i Hercegovini. Andraši je razumio značenje, pa je Robilanu ponovio da Austrija neće Italiji ustupiti niti jedno selo.²³⁰

Mjesec dana nakon Rajhštatskog dogovora Aleksandra II i Franja Josifa Andraši je 9. avgusta 1876. godine na jednom balu pitao Robilana zašto Italija ne uzme dio Tunisa. Pitanje je ponovio i 19. oktobra, ovog puta konkretno dovodeći u vezu takvu kombinaciju sa austrijskom aneksijom Bosne i Hercegovine.²³¹ Bilo je jasno da ovo ne bi bio austrijski ustupak nego novi dobitak, jer bi italijansko posezanje za Tunisom značilo najvjerovalnije rat sa Francuskom a u svakom slučaju ruiniranje francusko-italijanskog savezništva na čijoj osnovi je Italija postigla odlučne uspjehe u potiskivanju Austrije sa Apeninskog poluostrva.

Durandoovi izvještaji i analize nijesu išli u prilog željama italijanske vlade. Od dva preferirana rješenja krize: primjena reformi ili turska pobjeda, Durando odmah odbacije reforme, ubjedljivom analizom o nepomirljivim ciljevima hrišćana i muslimana te o nesprovodljivosti reformi čak i ako se centralna vlast za njih odluči. Diskretno obeshrabruje i one koji priželjkuju da se rat okonča turskom vojnom pobjedom objašnjavajući da bez obzira na pojedinačne uspjehe Turske, svaki dan produženja rata, svaka nova bitka, slab Tursku i zapravo je pobjeda njenih protivnika. Sa terena Durando vladu informiše o karakteru nacionalizma kod hrišćana i ukazuje na razlike u odnosu na shvatanja uvriježena u Italiji jer je među ustanicima nacionalizam evoluirao do fanatizma.²³² Procjenjivao je da rat može potrajati i nekoliko godina jer nijedna zaraćena strana nije dovoljno jaka da potpuno nadvlada drugu.²³³

Italijanska vlada interesovala se za odnos Crnogoraca prema protivnicima i bila spremna da protestuje povodom glasina da su Crnogorci pri osvajanju Bileće pobili čitavu posadu.²³⁴ Durando svjedoči o crnogorskom poštovanju zarobljenih i ubijenih protivnika, bez obzira na zvjerstva koja je činila protivnička strana.²³⁵

²³⁰ G. Salvemini, *La politica estera*, 34.

²³¹ *Ibid.*, 34.

²³² ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1454, *Durando a Melegari*, Ragusa, 2 agosto 1876.

²³³ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1454, *Durando a Melegari*, Ragusa, 6 agosto 1876. Svoju procjenu ponavlja i nekoliko dana kasnije; *Ibid.*, *Durando a Melegari*, Ragusa, 9 agosto 1876.

²³⁴ ASDMAE, Registro copialettere, Turchia, pacco 1230, *Melegari a Durando*, Roma, 23 luglio 1876.

²³⁵ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1454, *Durando a Melegari*, Ragusa, 4 agosto 1876; *Ibid.*, *Durando a Melegari*, Ragusa, 6 agosto 1876.

U italijanskoj diplomaciji ustručavali su se od bilo kakvog gesta koji bi mogao biti protumačen kao znak bliskosti sa ruskom balkanskom politikom. Tako je Durando izbjegao da zajedno sa ruskim konzulom oputuje na Cetinje i preda akreditive knjazu. Mislio je da bi to moglo da izazove nepoželjne komentare na račun Italije, jer je opšti stav da je ruski konzul Jonin duša i ustanka i rata.²³⁶ Durando opovrgava mišljenja da postoje bitne razlike između Joninovog djelovanja i djelovanja ruske ambasade u Beču. Kad bi u ambasadi imali drugačiji stav i Jonin bi morao napustiti svoj entuzijazam u pogledu slanja ruske pomoći dobrovoljca i medicinskog osoblja.²³⁷

Melegari je sa stavovima svoje vlade o razrješenju krize upoznao i francuskog predstavnika Tibija koji je svojoj vlasti prenio utisak da je teritorijalna i politička organizacija zemalja koje okružuju Jadransko more od prvorazrednog značaja za Italiju. Francuskom predstavniku saopšteno je da je Italija protiv svake promjene *status quo*-a bilo da se radi o teritorijalnom uvećanju Austrije, Srbije ili Crne Gore. Sa ovim stavom upoznate su i ostale velike sile. Melegari je ponovio italijanski stav o protivljenju izlasku Crne Gore na more kako tim pristaništem ne bi raspolagala "jedna velika sila" čije prisustvo u svojoj blizini Italija ne želi. Melegari je želio da se Trojecarski savez ne izdvaja pri odlučivanju, već da sve sile nastupaju zajednički na osnovu unaprijed precizno utvrđenih i za sve prihvatljivih osnova za pregovore. Kao neposredni zadatak sila Italijani ističu insistiranje kod Porte da zaključi primirje sa Srbijom i Crnom Gorom i obustavi vojnu akciju u Bosni i Hercegovini.²³⁸

Mada je prema italijanskom viđenju osnova za uspostavljanje mira trebao biti *status quo*, za Crnu Goru je predviđano skromno uvećanje i priznanje nezavisnosti.²³⁹ Inače, Melegari je smatrao da Crna Gora neće moći da nastavi rat nakon što Srbija izđe iz njega jer bi u suprotnom morala da izdrži udar svih turskih snaga.²⁴⁰ Posljednjih dana avgusta 1876. godine Melegari je od Kortija tražio da u Carigradu nastupi inicijativnije pred svojim evropskim kolegama i da iznese formalni predlog o spremnosti Italije da u dogovoru sa ostalim silama traži od Porte primirje za Crnu Goru i Srbiju i odsustvo akcije za ustanike.²⁴¹ U ovom smislu Korti je pokazao veliku energiju.²⁴² Na italijansko

²³⁶ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1454, *Durando a Melegari*, Ragusa, 6 agosto 1876.

²³⁷ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1454, *Durando a Melegari*, Ragusa, 9 agosto 1876.

²³⁸ ADMAE, Correspondance politique, Italie, vol. 46, *Tiby a Decazes*, Rome, le 27 aout 1876. Zabrinutost italijanske vlade zbog ponovnog izdvajanja sila Trojecarskog saveza dijele i svi listovi i na desnici i na ljevici.

²³⁹ DDI, II-VII, № 365, *Melegari a Di Robilant*, Roma, 29 agosto 1876, 428-430.

²⁴⁰ LV 22, № CCLXXXVI, *Melegari a Di Robilant*, Roma, 29 agosto 1876, 296.

²⁴¹ DDI, II-VII, № 366, *Melegari a Corti*, Roma, 30 agosto 1876, 431-432.

²⁴² DDI, II-VII, № 379, *Corti a Melegari*, Terapia, 31 agosto 1876, 450-452.

nastojanje da se što prije postigne smirenje uticala je uvjerenost da bi u dogovoru sa Rusijom Austrija mogla postaviti teritorijalna pitanja.²⁴³

Italijanska štampa je najvećim dijelom podržavala ustaničku borbu. Prigovaralo se papskoj kuriji i sveštenstvu da su previše blagonakloni prema Turskoj. U demokratskim listovima pojavila su se očekivanja da će aktuelni ustanak i rat dovesti do oslobođenja južnoslovenskih naroda da bi se šira javnost bolje upoznala sa zbivanjima na Balkanu osnovan je komitet na čelu sa Bjađom Plasidijem, koji je pripremao poseban skup u tom cilju. Izvjesni profesor Linjano pisao je komitetu iznoseći svoje ideje o politici rimske kurije prema južnim Slovenima. Iz strane štampe preuzimaju se vijesti o turskim zvjerstvima što utiče na raspoloženje javnog mnjenja.²⁴⁴ U pozorištu *Apolo* u Rimu 3. septembra održan je miting solidarnosti sa južnim Slovenima u Turskoj, kome Melegari ne pridaje veći značaj bez obzira na brojne učesnike. Ministarstvo unutrašnjih djela dobilo je zadatku da na zgodan način obavijesti javnost da se radi o udruženju čiji je cilj prikupljanje pomoći za ranjenike i siromašne.²⁴⁵ U velikim centrima, Milanu i Rimu, održani su antiturski mitinzi na kojima je protestovano zbog turskih svireposti i traženo oslobođenje slovenskih i helenskih naroda od Turske. Sakupljani su prilozi, a organizacioni komitet skupa pretvorio se u komitet za pomoć. Miting je organizovan i u Ćivitavekja, ali sa slabijim odzivom. Listovi umjerenih radikala isticali su potrebu da se Italija priključi protestima sila zbog turskih svireposti, ali su i dalje imali stav da se Italija drži politike nemiješanja što joj neminovno nalaže i unutrašnja situacija.²⁴⁶

Zbog učešća državnih službenika na mitingu u Ćivitavekiji protestovao je turski poslanik, pa su iz ministarstva reagovali kod nadležnih vlasti da se državni činovnici uzdržavaju od ovakvih aktivnosti.²⁴⁷

Inače, na mitingu u Ćivitavekiji 9. septembra 1876. godine usvojena je rezolucija u kojoj se egzaltiranim stilom osuđuju „zvjerstva azijskih hordi nad slovenskim narodima koji su ustali da se bore za svoju nezavisnost i slobodu.“ Pozivaju se na slične skupove svi gradovi Italije. Od vlade se očekuje da slijedi glas naroda i da sa drugim evropskim vladama učini da prestane aktuelni istrebljivački rat i spriječe budući sukobi. U rezoluciji se izražava uvjerenje da žrtve Crnogoraca, Srba i ustanika u Bosni i Hercegovini i Bugarskoj neće ostati uzaludne. Podsjeca se na primjer žrtava

²⁴³ DDI, II-VII, № 377, *Melegari a Corti*, Roma, 31 agosto 1876, 440-450.

²⁴⁴ ÖSTA, PA, Italien, XI, f. 86, *Gravengg a Conte Andrrassy*, Rom, 31 august 1876.

²⁴⁵ ÖSTA, PA, Italien XI, f. 86, *Gravenegg a Conte Andrassy*, Rom, 4 september 1876.

²⁴⁶ ÖSTA, PA, Italien XI, f. 86, *Gravenegg a Conte Andrassy*, Rom, 8 september 1876.

²⁴⁷ ASDMAE, Registro copialettere, Turchia, pacco 1230, *Tornielli a Ministero dell'Interno*, Roma, 12 settembre 1876.

italijanskog Rizordimenta 1848-1849. godine koje su slijedili novi patrioci, heroji, sve dok Italija nije postala slobodna. Ako se izuzme stereotipno kvalifikovanje Turaka proklamacija sadrži humane i građanske vrijednosti i afirmiše saradnju među narodima, a jedinu buduću kompetitivnost vidi u duhovnom usavršavanju, nauci, zanatima i trgovini.²⁴⁸

Krajem septembra komitet za pomoć Slovenima obratio se italijanskom ministru spoljnih poslova Melagariju povodom zbivanja na Balkanu i sa pozivom da vlada, koliko joj to dozvoljavaju konkretnе međunarodne prilike, u svom radu poštuje osjećanja koja je iskazao italijanski narod na skupovima širom Italije. Komitet je očekivao da će vlada ponikla iz principa narodnosti željeti da se pridruži drugim prijateljskim silama u nastojanju da se princip nacionalnosti u potpunosti ostvari.²⁴⁹

Koji su crnogorski uslovi za sklapanje mira Duroando od knjaza Nikole nije uspio da sazna ni početkom septembra 1876. godine Knjaz mu je saopštio da računa na podršku italijanske vlade. Naglašavao je da će Crna Gora u postojećim granicama biti stalni izvor sukoba sa Portom ali da bi se to moglo izbjegći pripajanjem teritorija pravcem Spuž-Nikšić. Iz činjenice da nije pominjao Spič, Durando je pronicljivo zaključio da knjaz želi Bar i da će ga kasnije tražiti.²⁵⁰ Ministar Melegari je smatrao da, ako se knjazu Nikoli moraju praviti ustupci, onda je najbolje to uraditi prije nego što knjaz otvori pitanje izlaza na more što bi iskomplikovalo postizanje mira zbog protivljenja nekih sila. Melegari se plašio da, ako se promijeni granica Crne Gore, svoje zahtjeve mogu podnijeti i Austrija, Rusija, Grčka i Rumunija. Zazirao je od bilo kakve intervencije na turskoj teritoriji a posebno od eventualnih okupacija čije se trajanje ne može predvidjeti jer uvijek postoji opasnost da se od privremenih pretvore u stalne. Polazeći od ovakvih premissa tadašnje, inače, nepovoljno po Crnu Goru stanovište italijanske vlade, moglo se izmijeniti u još nepovoljnije. Sklonost Italije da odobri manja teritorijalna uvećanja za Crnu Goru lako se mogla istopiti i pretvoriti u odbojnost odnosno u podržavanje britanskog stava da su sve teritorijalne promjene opasne.²⁵¹

U vezi sa mogućim teritorijalnim promjenama konzul Berio napravio je precizan izvještaj o privrednom i vojnom značaju Spiča. Vjerovao je da Crna Gora ne bi bila u stanju da izgradi luku u Spiču koji, smješten između Bara i Kotora, ne bi mogao da ima

²⁴⁸ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1455, *Il Ministero dell'Interno a Melegari*, Roma, 12 settembre 1876.

²⁴⁹ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1455, *Il Comitato di soccorso alla causa Slava a Melegari*, Roma, 21 settembre 1876.

²⁵⁰ DDI, II-VII, № 382, *Durando a Melegari*, Danilovgrad, 2 settembre 1876, 455-456.

²⁵¹ DDI, II-VII, № 389, *Melegari a Nigri*, Roma, 4 settembre 1876, 465-472.

neki veći ni trgovački ni vojni značaj. Pošto Crna Gora nema što izvoziti osim koža, ruja i buhača za njene potrebe dovoljna je slobodna plovidba Bojanom koja joj se nepravedno osporava. Crnoj Gori treba zapravo ravnica da bi je hranila. Kad bi joj se dao prostor od Podgorice do Cijevne postala bi ranjivija i poslušnija nego što je sada u svojim gudurama. U ovo vrijeme (septembar 1876.) i Berio, poput njegovih nadređenih, Spič ili neko drugo mjesto na moru u crnogorskim rukama vidi kao rusku pomorsku bazu u blizini Italije i opasno po nju.²⁵²

Na Porti, u komunikaciji sa Kortijem, demonstrirana je zainteresovanost da se što prije postigne mir.²⁵³

Italijanska vlada plašila se, ipak, da Turska neće žuriti u tom pravcu što će u praksi značiti zločine koje Evropa neće moći mirno da gleda. Od Kortija se tražilo da upozori Portu na njenu odgovornost za mir i da to saopšti i drugim poslanicima. Ovakvu akciju Melegari objašnjava između ostalog i obavezama koje Italija ima prema Crnoj Gori i Srbiji.²⁵⁴ Imao je u vidu da je u septembru 1876. godine Crna Gora bila ugrožena iz dva pravca a da su italijanski, ruski i austrijski izaslanici smatrali da bi za nju bilo dobro da što prije sklopi primirje.

Porta je sklapanje primirja uslovljavala podnošenjem mirovnih uslova od strane Velikih sila. Knjaz je zato formalno od Durandoa kao i od predstavnika ostalih sila tražio njihovu intervenciju i saziv konferencije na kojoj će pored Turske učestvovati i Crna Gora i Srbija i gdje će se raspraviti pitanje mira i sudbina hrišćana u pobunjenim pokrajinama.²⁵⁵ Korti je urgirao kod Midhat-paše za sklapanje primirja bez insistiranja na uslovima.²⁵⁶ Sredinom septembra 1876. godine, u trenutku kada je Turska odbijala primirje, od Durandoa se tražilo da uvjeri knjaza Nikolu da je italijanska vlada učinila sve što je mogla za ostvarenje crnogorskih zahtjeva, da želi i dalje da bude u kontaktu sa njime. Durandou je dozvoljeno da se vrati u Dubrovnik ako knjaz ne insistira na njegovom prisustvu u svojoj blizini.²⁵⁷ Kad je primirje konačno bilo na pomolu, makar i ograničeno na deset dana, Italija ga je prihvatile kao pozitivan pomak i željela da ga tako prihvate i u Crnoj Gori. Željela je da se sile tokom primirja dogovore o daljim

²⁵² ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1455, *Berio a Melegari*, Scutari, 5 settembre 1876.

²⁵³ DDI, II-VII, № 392, *Corti a Melegari*, Terapia, 4 settembre 1876, 475-476.

²⁵⁴ ASDMAE, Registro copialettere, Turchia, pacco 1230, *Melegari a Corti*, Roma, 7 settembre 1876.

²⁵⁵ DDI, II-VII, № 396, *Durando a Melegari*, Danilovgrad, 8 settembre 1876, 479.

²⁵⁶ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1455, *Corti a Melegari*, Terapia, 8 settembre 1876.

²⁵⁷ DDI, II-VII, №. 416, *Melegari a Durando e a Joannini*, Roma, 15 settembre 1876, 513.

koracima, ali da poslije aktivnog zalaganja za zajedničke ciljeve italijanske diplomatе budu nešto malo uzdržaniji nego ranije.²⁵⁸

Durandoovi boravci na Cetinju i kontakti sa knjazom privukli su posebnu pozornost ostalih diplomata. Britanski predstavnik Monson tražio je od njega informacije sa Cetinja u vrijeme kada mu iz Londona nijesu odobravali put na Cetinje, a kada mu je put odobren želio je da i Durando pođe sa njim smatrajući, uostalom kao i francuski predstavnik, da bi Durando mogao doprinijeti miroljubivijem držanju knjaza Nikole. Durando je znao da ga ruski agenti optužuju da on knjaza savjetuje u pravcu mira, čak i na crnogorsku štetu. Plašio se da bi zajednički dolazak engleskog i italijanskog konzula stvorio utisak da se radi o zajedničkoj akciji ove dvije zemlje za sklapanje mira na štetu Slovena koji bi od nastavka ratovanja mogli mnogo da dobiju. Durando je odlučio da ode nešto kasnije nakon isticanja primirja početkom oktobra 1876. godine.²⁵⁹

Ni u novom pokušaju da od Knjaza sazna crnogorske uslove za postizanje trajnog mira Durando nije uspio da dobije precizan odgovor. Diplomatski vješto, motivisao je knjaza da se izjasni, objašnjavajući to kao preduslov italijanskog zalaganja za ostvarenje crnogorskih ciljeva. Knjazu je trebalo vremena da „sredi misli“, a za davanje nekih informacija Durandou zadužen je knjažev sekretar Dibi, od koga je Durando saznao da knjaz iz ekonomskih razloga smatra neophodnim dobijanje Nikšićke oblasti, Zubaca, Banjana, Pive, Spuža i okoline do rijeke Morače, kao i dio Kuča. Sa crnogorske strane nije bilo izjašnjavanja o izlasku na more i lociranju tog izlaza, ali je nakon Durandoove konstatacije da knjaz želi Barski zaliv to potvrđeno.²⁶⁰ Knjaz nije bio ovoliko otvoren prema austrijskom predstavniku. Durando je uočavao da knjaz nesumnjivo teži širenju u pravcu Skadarskog jezera gdje je u dotadašnjem toku ratovanja uspio da posjedne samo Kuče. Rezonovao je da bi Porta za predusretljivost prema ovakvim knjaževim željama sigurno tražila velike protivsluge kao, na primjer, napuštanje saveza sa Srbijom i zaključenje separatnog mira što knjaz ne bi mogao da ispunji iako je bio svjestan da ga to lišava naklonosti nekih sila. Knjaz se nije ustručavao da izrazi sumnju u lojalno držanje Srbije u nekoj sličnoj situaciji. Durando kaže da knjaz ima plemenito srce, ali nije vjerovao u sve što bi mu saopštio, posebno ne u knjaževe pokušaje da minimizira obim pomoći koju Crna Gora dobija od Rusije. Još od

²⁵⁸ LV 22, № CCCXXIX, *Melegari a De Launaye*, Roma, 17 settembre 1876, 331.

²⁵⁹ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1455, *Durando a Tornielli*, Ragusa, 29 settembre 1876.

²⁶⁰ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1455, *Durando a Tornielli*, Ragusa, 3 ottobre 1876.

raniye, Durandou su bili poznati mehanizmi kojima knjaz dobija ruski novac preko Trsta, Dubrovnika i Kotora. Mada nije imao povjerljivih razgovora sa ruskim konzulom Durando je bio upućen da u ruskoj politici postoje izvjesna neslaganja različitih državnih faktora. Primjera radi, dok je knjaz svojevremeno okljevao da uđe u rat, ruski car je savjetovao mir, a ministar spoljnih poslova Gorčakov i konzul Jonin se trudili da uvjere knjaza u suprotno. Od crnogorskog knjaza stizali su i signali da bi želio da se oslobodi uticaja ruskog konzula u Dubrovniku, ali da to nije lako jer se mora imati obzira prema ruskoj sanitetskoj pomoći koja je knjazu jako dragocjena.²⁶¹ Nema sumnje, da je knjaz procjenjivao da ovakve izjave nijesu mrske Durandou, ali nije neutemeljena tvrdnja da je Joninova svemoć, makar ponekad, morala biti neprijatna crnogorskem knjazu.

Durando konstataje da je i austrijski uticaj u porastu u Crnoj Gori mada držanje Austrije ne vidi kao prijateljsko. Po njegovom mišljenju upravo Austria gura knjaza Nikolu i Crnu Goru u pravcu Albanije kako bi eliminisala njeno interesovanje i djelovanje u Hercegovini.²⁶²

Nekoliko mjeseci od početka svog angažmana kao diplomatskog agenta kod crnogorskog knjaza, Durando je počeo da ispituje neke stavove italijanske diplomatiјe prema Knjaževini. Razmatrajući pitanje crnogorskog pristaništa dolazi do zaključka da je Spič zbog loše povezanosti sa Crnom Gorom praktično beskoristan. Iz istih razloga odbacuje i Sutorinu koja se uz to nema slobodan pristup moru. Kao adekvatno rješenje vidio je Barski zaliv. Analizirajući da li uopšte treba dati Crnoj Gori izlaz na more podsjeća na glavne prigovore među kojima je najznačajniji da Rusija dobija preko Crne Gore vlastito utvrđenje na obali Jadrana. Drugi prigovor je bio da bi se Crna Gora mogla slobodno snabdijevati ratnim materijalom, pa bi postala agresivnija i opasnija po mir. Durando je tvrdio da je Crna Gora i ovako snabdjevena svime što joj nedostaje, a da rusko učvršćenje u crnogorskom pristaništu nije ekskluzivna kombinacija, već da bi to mogle da urade i druge sile. Upozorava da nije dobro, eliminujući ruski uticaj, prepustiti Crnu Goru na milost Austrije. Procjenjivao je da će jugoslovensko pitanje imati svoju evoluciju i da će u njemu Crna Gora uvijek imati veliku ulogu. Bolje je da preko luke Crna Gora bude dostupna svima, nezavisna od Austrije, bez njenog ekskluzivnog uticaja.²⁶³ Durando iznosi zanimljivu ideju, zapravo projekat, stvaranja

²⁶¹ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1455, *Durando a Melegari*, Ragusa, 4 ottobre 1876.

²⁶² ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1455, *Durando a Melegari*, Ragusa, 4 ottobre 1876.

²⁶³ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1455, *Durando a Melegari*, Ragusa, 7 ottobre 1876.

jedne potpuno nezavisne države od koje bi se u budućnosti mogao stvoriti element reda i to u kontekstu silnih, nesređenih i suprostavljenih interesa. Podsjeća da je Austrija priznala nezavisnost Crne Gore, ali je zatvorila Klek zbog rata. Durando podržava crnogorsku nezavisnost kao italijanski interes. Italija bi se praktično graničila sa Crnom Gorom na moru, a preko slobodne luke imala pristup i mogućnost da neposredno utiče na prilike u Crnoj Gori. Posebno ističe i mogući ekonomski uticaj. Procjenjujući stav predstavnika drugih sila, Durando tvrdi da je osim austrijskog protiv i britanski, da je francuski u nedoumici, dok bi ruski, a vjerovatno i njemački predstavnici odobrili pomenute teritorijalne i statusne promjene.²⁶⁴ Početkom oktobra, Durando nije vjerovao u mogućnost crnogorsko-turskog separatnog mira, ali je ipak putovao na Cetinje.²⁶⁵ Na Cetinju je izuzetno dobro dočekan, pa zadovoljno konstatuje da je imao tretman kakav je ranije bio rezervisan samo za ruskog predstavnika. Knjaz je pokazivao da cijeni što je od italijanskog predstavnika najranije dobio informacije o primirju.²⁶⁶

Italijanska vlada nastojala je da se Crna Gora pridobije za turske predloge o primirju sa kojima su se složile sve sile osim Rusije.²⁶⁷ U sličnom duhu djelovali su i engleska i austrijska diplomacija. Iz Beča su nagovještavali knjazu da će, bez obzira na premisu da se mir sklopi na osnovi teritorijalnog *status quo*-a, austrijski car učiniti sve da Crna Gora dobije proširenje.²⁶⁸ Knjaz je prihvatio primirje, ali je Durandou otvoreno saopštilo da ne želi da ono bude duže od dva mjeseca, jer bi u slučaju da ne dobije željena proširenja i poboljšanja položaja hercegovačkih hrišćana imao mogućnost da nastavi ratne operacije zimi kad je to nepovoljno po Tursku.²⁶⁹ Italijanska vlada bila je zadovoljna Durandoovom misijom na Cetinju.²⁷⁰ Kad je, pred ruskim ultimatumom, Porta prihvatala uslove primirja, italijanska vlada je željela da to urade i na Cetinju. Durando je odmah ovlašćen da učestvuje u komisiji za razgraničenje ako strani delegati budu u tom smislu angažovani.²⁷¹ Knjazu je bilo utoliko lakše da ispunji italijanska očekivanja što je od generala Ignatijeva iz Carigrada dobio telegram da uradi isto.²⁷²

²⁶⁴ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1455, *Durando a Ministro Segretario di stato per gli affari esteri*, Ragusa, 7 ottobre 1876.

²⁶⁵ DDI, II-VII, № 465, *Melegari a Durando*, Roma, 8 ottobre 1876, 573.

²⁶⁶ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1455, *Durando a Melegari*, Cettigne, 12 ottobre 1876.

²⁶⁷ DDI, II-VII, № 488, *Melegari a Menabrea*, Roma, 15 ottobre 1876, 596.

²⁶⁸ DDI, II-VII, № 490, *Durando a Melegari*, Cettigne, 16 ottobre 1876, 598.

²⁶⁹ DDI, II-VII, № 492, *Durando a Melegari*, Cettigne, 17 ottobre 1876, 600; *Ibid.*, № 507, *Durando a Melegari*, Cettigne, 22 ottobre 1876, 622.

²⁷⁰ ASDMAE, Registro copialettere, Turchia, pacco 1230, *Melegari a Durando*, Roma, 18 ottobre 1876.

²⁷¹ DDI, II-VII, № 526, *Melegari a Durando*, Roma, 1 novembre 1876, 642.

²⁷² DDI, II-VII, № 532, *Durando a Melegari*, Cettigne, 2 novembre 1876, 644.

Nakon uspostavljanja primirja knjaz Nikola obratio se italijanskom predstavniku Durandou da zajedno sa francuskim kolegom obavijesti turske komandante o stupanju primirja na snagu, jer su ovi, bez obzira na crnogorsku obustavu vatre, nastavili ratna dejstva. Knjaz je želio da tako Turke liši izgovora da nijesu izviješteni o primirju.²⁷³

Komisija za utvrđivanje linije primirja u Hercegovini je počela sa radom 25. novembra. Bilo je izuzetno teško razdvojiti regularnu tursku vojsku od Crnogoraca i ustanika koji su, kao vojska milicijskog tipa, i nakon primirja mijenjali položaje. Komisija je ispitivala odnosno arbitrirala samo kod najneophodnijih pozicija jer je vladala surova zima, a u ratom opustošenim područjima nije bilo ni prevoza ni snabdijevanja.²⁷⁴

Komplikacije u razgraničenju pravili su i Austrijanci. Mada Turci nijesu osporili trenutni posjed Sutorine Crnogorcima i ustanicima, austrijski delegat je bio odlučno protiv plašeći se da to ne postane definitivna granična linija Crne Gore što nije u interesu Austrije. Preko Sutorine je išla jedina kopnena veza Dalmacije i Boke Kotorske. Durando je sa ostalim delegatima bezuspješno pokušavao da ubijedi austrijskog kolegu. Na kraju je prihvaćen Durandoov predlog da se sporna teritorija (Sutorina i dio do Zubaca) tretira kao neutralna. Italijanski predstavnik želio je da izbjegne utisak da se on najviše sučeljava sa austrijskim delegatom. S obzirom na činjenicu da su austrijski, britanski i francuski konzuli podržavali interes Turaka konačan rezultat razgraničenja zaraćenih strana bio je, po Durandoovom mišljenju, povoljan za Crnu Goru.²⁷⁵

Razgraničenje na jugu proteklo je bez problema mada je Berio u Rim prenio glasine o oružanim incidentima u oblasti Nikšića i Kuča.²⁷⁶

U Rimu je bilo jasno da nije cjelishodno pitanje reformi razmatrati odvojeno od mira sa Crnom Gorom i Srbijom to jest da se ne može postići parcijalna pacifikacija sukoba. U slučaju da, među predstavnicima sila, u Carigradu ipak bude takvih zahtjeva Korti je dobio instrukciju da se suprostavi.²⁷⁷

Uticak italijanskog poslanika u Carigradu, Kortija je da pet Velikih sila podržavaju da Crna Gora dobije izvjesno teritorijalno povećanje, pa da čak i Porta pokazuje spremnost za neke ustupke. Korti je bio obaviješten da je Turska pokušala da

²⁷³ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1455, *Durando a Melegari*, Ragusa, 27 novembre 1876.

²⁷⁴ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1455, *Durando a Melegari*, Ragusa, 27 novembre 1876.

²⁷⁵ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1455, *Durando a Melegari*, Ragusa, 4 dicembre 1876.

²⁷⁶ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1455, *Berio a Melegari*, Scutari, 4 dicembre 1876.

²⁷⁷ DDI, II-VII, № 536, *Melegari a Corti*, Roma, 4 novembre 1876, 649-655.

pridobije knjaza, ali da je on to odbio. Korti podsjeća da knjaz pretenduje na Zupce, Banjane, Nikšić, Pivu, Spuž i Kuče i izlaz na Jadransko more. Ranije su pominjana pristaništa Spič i Sutorina. Ovom posljednjem se energično protivi austrougarski ambasador. Kortiju je poznato da na Cetinju žele Barski zaliv koji nije povezan sa crnogorskom teritorijom. Korti je očekivao da se na konferenciji može postaviti i pitanje odnosa Turske i Crne Gore. Podsjeća da Rusija i Austro-Ugarska priznaju crnogorsku nezavisnost i da je Rusija u tom pogledu nepopustljiva, međutim neizvjesno je da li će to prihvatiti Velika Britanija. Korti je računao da je možda najbolje rješenje da stvari ostanu kakve jesu, jer se ostale sile još nijesu izričito izjasnile. Mir će zavisiti od sporazuma ruskog i britanskog ambasadora.²⁷⁸

U pogledu nezavisnosti Crne Gore, Korti je dobio instrukcije da se pridruži ruskom i austrijskom stavu. Italijanski ministar spoljnih poslova Melegari podsjetio je Kortija da je Italija i ranije sa Crnom Gorom opštila kao sa potpuno nezavisnom državom, te da ne može mijenjati taj stav ako bi se pitanje nezavisnosti postavilo na konferenciji. Procjenjivao je da bi bilo zgodno da se to pitanje izbjegne jer bi se i o teritorijalnom uvećavanju Crne Gore onda lakše diskutovalo. U Rimu su smatrali da proširenje treba postići u unutrašnjosti na tačkama koje su ranije bile predmet sporova i mesta incidenata. Crnoj Gori mogao bi se obezbijediti izlazak na more ali pod uslovom da bude vojno neutralisan po modelu ostrva Krfa iz 1863. godine. Moguće rješenje problema je i garantovanje slobodnog trgovackog prometa Crnoj Gori odredbom o „međunarodnoj službenosti“, bez teritorijalnih ustupaka. Korti je trebalo da sačeka da se o pomenutim pitanjima izjasne druge sile a da italijanske stavove sugerise u krajnje uzdržanoj formi.²⁷⁹

Uoči Carigradske konferencije Melegari je razgovarao sa markizom Solzberijem i usprotivio se konceptu da se Turska primora na izvršenje odluka okupacijom pojedinih provincija od strane evropskih sila. Ako bi Rusija okupirala Bugarsku, Austrija bi okupirala Bosnu i Hercegovinu, što bi za posljedicu moglo imati pripajanje ovih oblasti južnoslovenskim pokrajinama u Monarhiji. Melegari nije krio italijansko neslaganje, jer bi se takvim razvojem događaja izmijenila situacija na Jadranskom moru na štetu Italije.²⁸⁰

²⁷⁸ DDI, II-VII, № 585, *Corti a Melegari*, Constantinopoli, 25 novembre 1876, 710-712.

²⁷⁹ ASDMAE, Registro copialettere, Turchia, pacco 1231, *Melegari a Corti*, Roma, 6 dicembre 1876.

²⁸⁰ DDI, II-VII, № 598, *Melegari a Corti*, Roma, 30 novembre 1876, 731-732.

Carigradska konferencija decembar 1876-januar 1877. godine

Carigradska konferencija održana je od 11. decembra 1876. do 20. januara 1877. godine. Velike sile zastupali su uglavnom njihovi diplomatski predstavnici akreditovani u Carigradu. Zahtjev Crne Gore i Srbije da i njihovi delegati dođu u Carigrad i iznesu svoje stavove nije prihvaćen.²⁸¹ Predstavnici sila prvo su držali posebne sastanke bez prisustva turskih predstavnika kako bi približili svoje stavove o uslovima mira među zaraćenim stranama i utvrdili osnove za razgovore sa turskim predstavnicima. Na prvoj sjednici 11. decembra predsjedavao je ruski ambasador Ignatijev, kao doajen diplomatskog kora. Kao osnova za razgovore uzeto je postojeće stanje-*status quo*; U pogledu Crne Gore, s obzirom na njene dotadašnje vojne uspjehe, predstavnici sila smatrali su pravičnim da se u mirovnim uslovima za nju obezbijede dobici, a da će se sa time saglasiti i Porta u interesu budućih dobrih odnosa. Na prijedlog da Crna Gora dobije Šarance, Banjane, Pivu, Zubce, Kučku Krajinu do Morače i Vasojeviće, Nikšić sa prolazom Duga, nije bilo prigovora. Na ruski prijedlog da Crna Gora izlaz na more dobije u zalivu Spiča, austrougarski predstavnik je reagovao predloživši da joj se umjesto toga, Skadarskim jezerom i rijekom Bojanom obezbijedi slobodna plovidba do ušća u Jadransko more. Ignatijev nije insistirao na svome prijedlogu pa je uz podršku Kortija usvojen austrijski prijedlog. Riješeno je da se o pravnom položaju Crne Gore ne raspravlja, već da ostane *status quo*, a da knjaz za uzvrat oda počast sultanicu.²⁸²

Na drugoj pripremnoj sjednici konferencije, prilikom čitanja dijela zapisnika koji se odnosio na Crnu Goru, austrougarski delegati prihvatili su ga uz ogragu da je podležan odobrenju Vlade u Beču. Podržao ih je i njemački delegat.²⁸³ Već na narednoj

²⁸¹ D. Vujović, *Crna Gora i Francuska 1860-1914*, Cetinje, 1971, 222-223.

²⁸² ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1455, *Corti a Melegari*, Costantinopoli, 12 dicembre 1876; LV 22, № CDLIX, *Resoconto confidenziale della sedute della riunione preparatorie*, 493-494. Na petoj sjednici grof Ziči predložio je da se, umjesto formulacije o ukazivanju poštovanja sultanu zbog novih tekovina, stavi samo da će se nove oblasti priključiti stariima. Ako bi nove oblasti bile vazalne, to bi stvorilo nezgode vladama koje su knjaza uvijek smatrale nezavisnim vladarom; DDI, VII, № 645, *Corti a Melegari*, Costantinopoli, 19 dicembre 1876, 782; LV 22, № CDLX, Annesso, *Resoconto No 8 (annesso No 1) della seduta del 21 dicembre 1876*, 524-525.

²⁸³ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1455, *Melegri a Corti*, Costantinopoli, 13 dicembre 1876, *Annexe au rapport du 13 decembre № 497*. U spornom tekstu navedeno je da će s obzirom na povoljnu ratnu sreću, kao i želju sila i Porte da se otkloni povod za stalne sukobe između lokalnih turskih vlasti i Crnogoraca, jedna evropska komisija sprovesti ispravku granice iz 1859. Crna Gora će dobiti: od strane Hercegovine oblasti Šaranaca, Drobnjaka, Pive, Banjana, Zubaca i Kolašina; od strane Albanije, desnu obalu Morače i oblast koju nastanjuju Kuči, Kučku Krajinu i Vasojeviće, od Cijevne do Lima; morsku obalu u zalivu Spiča. Knjaz Nikola bi mogao priznati suverenitet sultana i plaćanje Porti

sjednici austrougarski ambasador je saopštio da je ovlašćen od vlade da prihvati pomenute odluke.²⁸⁴

U toku konferencije, jedan od delegata iznio je ograde i u pogledu Zubaca. Crnoj Gori, smatrao je, trebalo bi ustupiti samo mali dio oblasti što treba precizirati kartom.²⁸⁵ Ovo pitanje privuklo je pažnju italijanskog ministra spoljnih poslova. Melegari se interesovao za pravni položaj Sutorine u pogledu vojnog puta koji je izgrađen u vrijeme francuske okupacije cijele jadranske obale i povezuje Boku Kotorsku sa Dalmacijom. Od Kortija je tražio informacije da li je u pitanju vojna službenost određena nekom konvencijom ili drugim diplomatskim aktom. Smatrao je da, ako se na konferenciji mijenja sistem na jadranskoj obali, moraju se pomenuti i Klek, more kod Sutorine i da treba nastojati da se ta pitanja ne pokreću. Ako se to ipak desi, Korti je trebao da rezerviše mišljenje svoje vlade.²⁸⁶ U vezi sa sklapanjem mira sugerisao mu je da se izbjegne svako pitanje o pravnom položaju Crne Gore i Srbije prema Porti. To se može postići ako šest sila formulišu akt o posredovanju koji obje strane prihvataju. I Melegari je podržavao stav da predstavnici Crne Gore i Srbije ne treba da prisustvuju konferenciji, a ako bi iz nekog razloga i uz saglasnost ostalih sila njihovo prisustvo bilo neophodno, mogli bi prisustvovati samo u svojstvu stručnjaka.²⁸⁷

Carigradska konferencija zvanično je počela rad 23. decembra 1876. godine uz prisustvo turskog delegata. On je delegatima Sila saopštio da je Turska proglašila Ustav kojim su predviđene reforme te da je sa tog stanovišta konferencija nepotrebna. Predstavnici sila ipak su nastavili rad do 20 januara 1877. godine kada je održana poslednja, deveta sjednica.²⁸⁸

U toku trajanja Konferencije Korti je u više navrata izvještavao Rim o ostilnom stavu Turske prema promjenama predviđenim za Crnu Goru. Porta je protestovala protiv odluka delegata Sila o uslovima primirja a prvobitni stav odbacivanja bilo kakvih teritorijalnih ustupaka korigovala je samo u toliko da je bila spremna da omogući Crnoj

godišnjeg danka, srazmjerno ovim oblastima. Komisija za razgraničenje sastala bi se u Dubrovniku tri nedjelje pošto obje strane prihvate ove uslove.

²⁸⁴ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1455, *Corti a Melegari*, Costantinopoli, 14 dicembre 1876, *Resoconto No 3 della seduta della riunione preparatorie 14 dicembre 1876*. Jedan od delegata, iznio je ograde i u pogledu Zubaca. Crnoj Gori trebalo bi ustupiti samo mali dio oblasti i da će se za to priložiti karta.

²⁸⁵ LV 22, № CDLIX, *Resoconto confidenziale della sedute della riunione preparatorie*, Constantinopoli, 11 dicembre 1876, 493-494.

²⁸⁶ ASDMAE, Registro copialettere, Turchia, pacco 1231, *Melegari a Corti*, Roma, 16 dicembre 1876.

²⁸⁷ DDI, II-VII, № 662, *Melegari a Corti*, Roma, 24 dicembre 1876, 798.

²⁸⁸ D. Vujović, *op. cit.*, 222.

Gori slobodan pristup nekoj pomorskoj luci.²⁸⁹ Krajem decembra 1876. godine, nezavisno od rada Konferencije, crnogorsko-tursko primirje produženo je do prvog marta.²⁹⁰

Konferencija je raspuštena bez završnog protokola.²⁹¹ Zbog odbijanja Porte da prihvati zaključke konferencije, učesnici konferencije napuštili su Carigrad ostavljajući tamo samo otpravnike poslova. Prije odlaska, Korti je razgovarao sa turskim predstavnikom koji je tom prilikom minimizirao značaj preostalih problema i najavio direktnе sporazume sa Crnom Gorom i Srbijom. Italijan je, u kurtoaznoj formi, ipak upozorio da bi nepostizanje sporazuma vodilo u rat sa Rusijom.²⁹²

Crnogorsko-turski pregovori o miru januar-april 1877. godine

Bez obzira na zainteresovanost Rima da Crna Gora i Srbija zaključe trajan mir sa Turskom, italijanskim predstavnicima na Cetinju, u Beogradu i Carigradu naređeno je da ne pokazuju inicijativu u tom pogledu jer Turska nije tražila nikakvo posredovanje.²⁹³ U uspjeh pregovora nije niko vjerovao. Dok traju, Durando je predlagao da se skloni sa Cetinja.²⁹⁴ Kada je britanski poslanik otišao na Cetinje da podrži pregovore, Durando je i dalje smatrao neoportunim svoje učešće dok se situacija

²⁸⁹ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1456, *Corti a Melegari*, Costantinopoli, 29 dicembre 1876; DDI, II-VII, № 673, *Corti a Melegari*, Costantinopoli, 29 decembre 1876, 812; LV 22, № CDLXXXVI, *Corti a Melagari Costantinopoli*, 12 gennaio 1877, 589-590.

²⁹⁰ DDI, II-VII, № 673, *Corti a Melegari*, Costantinopoli, 29 decembre 1876, 812.

²⁹¹ LV 22, № CDXCVI, *Corti a Melagari*, Costantinopoli, 21 gennaio 1877, 619-620.

²⁹² LV 22, № CDXCIX, *Corti a Melegari*, Costantinopoli, 24 gennaio 1877, 628-629; LV 22, № DII, *Corti a Melegari*, Costantinopoli, 26 gennaio 1877, 645.

²⁹³ *I Documenti diplomatici italiani*, serie II (1870-1896), vol. VIII (1 gennaio-31 luglio 1877), ed. A. Tamborra, Roma 1984 (DDI, II-VIII), № 95, *Melegari a Galvagna*, Roma, 27 gennaio 1877, 118.

²⁹⁴ DDI, II-VIII, № 98, *Durando a Melegari*, Ragusa, 28 gennaio 1877, 123. Durando je u više navrata informisao Melegaria o aktivnostima Konstant-paše, guvernera Trebinja, koji je početkom novembra 1876. išao na Cetinje da se dogovori o snabdijevanju Nikšića i koji je pokušao da se sa knjazom Nikolom tajno dogovori o miru. Durando je imao povjerljive osobe među Turcima. Po nekim vijestima, paša je zapravo bio dao novac da potkupi nekoga iz knjaževе okoline da pridobije knjaza za tajne pregovore o miru sa Portom. Durando prenosi i želju knjaževog sekretara Dibija da mu Italijani pošalju šifarnik radi povjerljive prepiske. Dibi se izgovarao da ne može da daje precizne informacije zbog indiskrecije austrijske i crnogorske pošte. Dibi je insistirao na lošem utisku koji je na Cetinju ostavilo držanje italijanskog delegata na Konferenciji to jest negativan stav prema crnogorskom dobijanju luke Spić. Početkom januara, Dibi je sa Cetinja išao u Veneciju, navodno da dovede familiju. Temel, austrijski diplomatski agent kod knjaza Nikole, koji se nakon konsultacija u Beču vraćao se Cetinje, tražio je kontakt sa Durandom (kraj decembra 1876.). Durando je bio intrigiran Temelovom misijom s obzirom na primirje i Carigradsku konferenciju zbog kojih je svaka politička akcija bila obustavljena. Temel je ovo objasnio ličnom carevom željom.

ne razjasni.²⁹⁵ Zbog mogućnosti da tamo prikupi korisne informacije iz Rima su ipak insistirali na njegovom prisustvu.²⁹⁶ Povodom Durandoovog odlaska na Cetinje, turski poslanik u Rimu je ministru Melegariju izrazio zadovoljstvo i nadu da Durando ima instrukcije da pridobije knjaza Nikolu za sklapanje mira. Odgovoren mu je da je Durando akreditovan kod knjaza Nikole, pa je normalno da se u postojećim okolnostima vraća na Cetinje te da se ne radi ni o kakvoj specijalnoj misiji. Turskog predstavnika ministar je podsjetio da je italijanska politika od početka politika mira i pomirenja.²⁹⁷

Italijanska diplomacija je u nastojanju knjaza Nikole da se mirovni pregovori sa Turskom vode u Beču ili Kotoru vidjela namjeru da se obezbijedi austrijska moralna podrška.²⁹⁸ Znajući da je u tom trenutku turska strana bila sklona da Crnoj Gori ustupi jedino Sutorinu, Italijani su vjerovali da će iz Beča ohrabrvati crnogorsku nepopustljivost kako bi osuđetili kombinaciju koja im nije bila u interesu.²⁹⁹ Italijani nijesu željeli da se miješaju a na insistiranje Turaka da Durando podrži pregovore, iz Rima su, kao znak dobre volje, svom konzulu dali samo najopštije instrukcije.³⁰⁰

Sa crnogorskim knjazom i vladom Durando je imao dobru komunikaciju. Da bi održali njenu povjerljivost knjažev sekretar Dibi tražio je i dobio poseban šifrarnik.³⁰¹ Kao izraz povjerenja moglo se tumačiti dostavljanje Italijanima kopija instrukcija koje su crnogorski delegati za pregovore sa Turskom dobili od knjaza Nikole.³⁰²

Nakon sklapanja mira između Turske i Srbije uoči isteka crnogorsko-turskog primirja, knjaz je ipak poslao u Carigrad svoje pregovarače Boža Petrovića i Stanka Radonjića. Prema Durandoovom mišljenju, ako knjaz ne dobije značajna teritorijalna proširenja, sporazum će izostati a knjaz će i sam nastaviti rat. U interesu je Porte, smatrao je Durando, da brzo i po svaku cijenu ispunи ove zahtjeve.³⁰³

Preko poslanika Durandoa ministar Melegari je na Cetinje poslao laskavu poruku da je knjaz, popuštajući zahtjevima sila, te šaljući svoje delegate u Carigrad, djelovao u interesu Knjaževine i obezbijedio simpatije ovih vlada koje su pokazale da se

²⁹⁵ DDI, II-VIII, № 98, *Durando a Melegari*, Ragusa, 28 gennaio 1877, 123.

²⁹⁶ DDI, II-VIII, № 98, *Annesso, Melegari a Durando*, Roma, 28 gennaio 1877, 123.

²⁹⁷ ASDMAE, Registro copialettere, Turchia, pacco 1231, *Melegari a Galvagna*, Roma 1 febbraio 1877.

²⁹⁸ DDI, II-VIII, № 147, *Galvagna a Melegari*, Constatinopoli, 16 febbraio 1877, 174-175.

²⁹⁹ DDI, II-VIII, № 142, *Galvagna a Melegari*, Constatinopoli, 13 febbraio 1877, 169.

³⁰⁰ ASDMAE, Registro copialettere, Turchia, pacco 1231, *Melegari a Galvagna*, Roma, 17 febbraio 1877.

³⁰¹ DDI, II-VIII, № 167, *Durando a Melegari*, Ragusa, 24 febbraio 1877, 197-198.

³⁰² DDI, II-VIII, № 183, *Durando a Melegari*, Ragusa, 3 marzo 1877, 212-214.

³⁰³ DDI, II-VIII, № 183, *Durando a Melegari*, Ragusa, 3 marzo 1877, 212-214.

brinu da osiguraju mir.³⁰⁴ Istog dana, u manje optimističkom tonu, pisao je i otpravniku poslova u Carigradu, Galvanji. Izrazio je bojazan da Crna Gora kao i prilikom pregovora iz jula 1875. godine želi samo da dobije na vremenu iščekujući bolje okolnosti. Ocjenjivao je da je knjaževa pozicija prema Porti sve nesigurnija a mogućnosti da se regularno odvijaju pregovori su sve manje.³⁰⁵

Crnogorski delegati u Tursku prijestonicu stigli su 2. marta. Prilikom kontakata sa italijanskim otpravnikom Galvanjom Božo Petrović načelno je govorio da Crna Gora želi mir, ali da bi mu se dala solidna osnova Porta treba Knjaževini da da teritorijalno uvećanje neophodno za opstanak crnogorskog stanovništva. Jedan od glavnih uslova u tom pogledu je Spič. Galvanja je izbjegao da se izjasni u vezi Spiča ograničavajući se na to da Crnogorcima preporuči mudrost i umjerenost u zahtjevima.³⁰⁶

U Rimu su shvatali da bi turski napad na Crnu Goru mogao biti početak još veće krize. Ruski poslanik u Carigradu upozoravao je da bi takav čin njegova vlada tretirala kao *casus belli*. U italijanskim očima situacija je bila komplikovanija jer je nadomak crnogorske granice, u oblasti Mirdita, došlo do nemira. Konzul Berio iz Skadra procjenjivao je da bi u slučaju turskih represalija mogao uslijediti opšti ustanak. Takav razvoj događaja Italijanima nije odgovarao ne samo zbog remećenja njihovih opštih interesa na Balkanu već i zbog blizine potencijalnog novog žarišta nemira Italiji i negativnog uticaja na tursko-crnogorske odnose. Italijanski ministar spoljnih poslova je, po ko zna koji put, na Cetinje slao poruku da bi sa najvećim mogućim zadovoljstvom vidio brzo uspostavljanje miroljubivih odnosa između Turske i Crne Gore.³⁰⁷

Italijanska vlada sumnjala je da iza nemira u oblasti Mirdita stoje austrijski agenti. Procjenjivano je da u Austriji postoji struja koja ne želi da dozvoli da se pitanja

³⁰⁴ ASDMAE, Registro copialettere, Turchia, pacco 1231, *Melegari a Durando*, Roma, 3 marzo 1877.

³⁰⁵ ASDMAE, Registro copialettere, Turchia, pacco 1231, *Melegari a Galvagna*, Roma, 3 marzo 1877. Prečutno produženje primirja, a da nije čak ni naznačeno vrijeme za njegovo otkazivanje, može se smatrati kao vrlo opasno. Melegari se nudio da se Crna Gora neće zanositi iluzijama da dok traju razmjene ideja među Velikim silama kako da se postigne mirno rešenje, da se knjaževina izloži riziku dovodeći se u situaciju koja zbog uzbudjenja i propagandnog djelovanja među Albancima, može da se iskomplikuje nepopravljiv način.

³⁰⁶ DDI, II-VIII, № 185, *Galvagna a Melegari*, Constantinopli 5 marzo 1877, 216-217. U vezi Spiča, Radonjić je aludirao na glasine da italijanska vlada namjerava da se usprotivi ustupanju ove luke Crnoj Gori. Ustvrdio je da je glasina netačna, a da otpor treba pripisati austrougarskoj vladu. Crnogorski delegati, po ocjeni Galvanje, nijesu bili mnogo aktivni kod drugih predstavnika sila. Početak pregovora očekivao se 6. marta.

³⁰⁷ ASDMAE, Registro copialettere, Turchia, pacco 1231, *Melegari a Durando*, Roma, 7 marzo 1877.

otvorena na Balkanu odlože, te zato utiče na Crnu Goru i Albaniju da se kriza održi i isprovocira reakcija Rusije.³⁰⁸

Usvajajući Durandoove ocjene, Melegari je, otpovniku poslova, Galvanji naložio da bez preuzimanja inicijative, u zgodnom trenutku, sugerise vladu u Carigradu da bi sitne ispravke granice prema Crnoj Gori bile beznačajna žrtva u poređenju sa koristima koje bi mir donio Turskoj.³⁰⁹ Na Porti, Galvanjin razgovor sa velikim vezirom nije urođio plodom.³¹⁰ U pogledu ishoda pregovora nijesu bili ohrabrujući ni utisci nakon novog razgovora sa crnogorskim delegatima. Očekivao je da predpostavljeni negativni crnogorski odgovor na turske ponude neće uslijediti brzo zbog potrebe da se prethodno konsultuje Petrograd.³¹¹ I Galvanjin izvještaj kao i Durandoov pisan dan ranije ukazivali su na uticaj koji javno mnjenje vrši i u Crnoj Gori i Turskoj na nepopustljivost pregovarača.³¹² Jedini pozitivni rezultat crnogorsko-turskih pregovora bio je sporazum o produženju primirja do 13. aprila 1877. godine.³¹³

U kontekstu pomenutih pregovora italijanska vlada je bila spremna da podrži crnogorske zahtjeve u obimu o kojem je postignut konsenzus na Carigradskoj konferenciji. U Rimu su vjerovali da to važi i za ostale Sile.³¹⁴ Crnogorsko-turski pregovori bili su dijelom predmet protokola koji su sastavili predstavnici Rusije i Velike Britanije a zatim prihvatali i u Londonu potpisali i predstavnici ostalih Sila. Teritorijalni zahtjevi u korist Crne Gore u ovom aktu bili su nešto skromniji od onih predviđenih na Carigradskoj konferenciji.³¹⁵ Londonski protokol od 31. marta u ime Italije potpisao je ambasador Federiko Luidi Menabrea.³¹⁶ Italijanski ambasador izjavio je da Protokol obavezuje Italiju dok postoji sporazum između sila potpisnica. Izjave predstavnika britanske i ruske vlade kojima je uslovljavana snaga Protokola obezvrijedile su ovaj akt i ohrabrike Portu da ga odbaci. Rusija je 24. aprila odgovorila objavom rata.³¹⁷

³⁰⁸ DDI, II-VIII, № 195, *Melegari a Berio*, Roma, 7 marzo 1877, 231-232. Uprkos činjeničnom stanju u Albaniji su pronošeni glasovi da Italija podgrijeva vrenje u oblasti Mirdita.

³⁰⁹ DDI, II-VIII, № 203, *Melegari a Galvagna*, Roma, 10 marzo 1877, 241-242.

³¹⁰ ASDMAE, Libro verde 24, Documenti Diplomatici concernenti gli Affari d'Oriente presentati dal Presidente del Consiglio reggente il Ministero degli Affari Esteri Cairoli nella tornata del 21 giugno 1878 (=LV, 24), № XI, *Galvagna a Melegari*, Costantinopoli, 15 marzo 1877, 11-12. Porta nije prihvatala proširenje u pravcu Albanije; prolaz Duga, Nikšić i Spuž nije mogla da prepušti zbog strateških razloga a zbog uzrujanosti javnog mnjenja njihovo ustupanje predstavljalo bi ozbiljan politički problem. Postojala je spremnost za manje ustupke u području Hercegovine.

³¹¹ DDI, II-VIII, № 230, *Galvagna a Melegari*, Costantinopoli, 16 marzo 1877, 272.

³¹² DDI, II-VIII, № 221, *Durando a Melegari*, Ragusa, 14 marzo 1877, 260-261.

³¹³ DDI, II-VIII, № 249, *Galvagna a Melegari*, Costantinopoli, 23 marzo 1877, 288.

³¹⁴ ASDMAE, Turchia, Registro copialettere, pacco 1231, *Melegari a Durando*, Roma, 14 marzo 1877.

³¹⁵ D. Vujović, *op. cit.*, 224.

³¹⁶ *Rusija i Bosansko-hercegovački ustanak 1875-1878*, ed. B. Pavićević, Titograd 1988, 198-199.

³¹⁷ Nikola I Petrović Njegoš, *Autobiografija, Memoari, Putopisi*, 250-251.

Crnogorsko-turski rat 1877-1878. godine

Od sredine aprila 1877. godine, nakon definitivnog prekida pregovora i odlaska crnogorskih delegata iz Carigrada pa do nastavka ratnih operacija između Crne Gore i Turske, knjaz Nikola je posredstvom Durandoa ostao u kontaktu sa italijanskim vladom. Knjaz je želio da obezbijedi dobromanjernu pažnju sila, a Italijani da demonstriraju naklonost, zainteresovanost i održe uticaj.³¹⁸

Jun 1877. godine Crna Gora se suočila sa snažnom turskom ofanzivom iz više pravaca, sa nadmoćnim snagama i naoružanjem usmjerrenom da je skrši, pacificira i omogući prebacivanje glavnine snaga iz crnogorskog okruženja na rusko-turski front.³¹⁹ Izvještavajući o dramatičnim junske operacijama Sulejman-paše, Ali Saiba i Mehmed Alije, Durando je značajanu pažnju poklanjao i spoljno-političkom aspektu ovog pitanja. Ukazuje na mogućnost da je knjaz Nikola vodeći računa o austrijskim željama izbjegao vođenje operacija u Hercegovini što je za posledicu imalo napuštanje čvrste odbrambene pozicije u Presjeci. Navodno, u Beču su se plašili crnogorskog uticaja ne samo u Bosni i Hercegovini već i u južnoj Dalmaciji. Durandou se činilo da se i 1877. godine ponavlja austrougarska politika guranja Crne Gore u opasnost da bi se onda odatle spašavala. Navodi izjavu austrougarskog agenta Temela da bečkoj vradi odgovara da Crna Gora iscrpi ljudstvo kako bi postala manje drska, oslabila, te otpadne potreba za proširenjem teritorije na koju bi se raširila njena populacija. Durandou je smatrao da, mada je Austro-Ugarska zainteresovana da Turci ne slome Crnu Goru, izgleda da istovremeno ohrabruje Turke i šalje dobromanjerne poruke na Cetinje.³²⁰

Alarmantne vijesti dobijene od Durandoa i italijanskog konzula u Mostaru podstakle su Melegarija da krajem juna od Robilana traži da sondira mogućnost zajedničke akcije na spašavanju crnogorskog naroda od potpunog uništenja.³²¹ Na interesovanje italijanskog poslanika u Beču je odgovoren da Andraši još nije odlučio o

³¹⁸ ABOMKN, Nikola I, 1877, f. 1, *Knjaz Nikola Durandou*, Cettigne, 2 [14] avril 1877; *Ibid.*, *Diby a Durando*, Cetinje, 27 mai [7 jun] 1877. Depešom od 5. maja 1877. Melegri je na Cetinje poručio da je italijanska vlada uradila sve što je bilo u njenoj moći te da će prijateljski pratiti razvoj dogadaja; *Ibid.*, *Durando a Diby*, Ragusa, 29/17 mai 1877.

³¹⁹ Nikola I Petrović Njegoš, *Autobiografija, Memoari, Putopisi*, 256-258.

³²⁰ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1458, *Durando a Melegari*, Ragusa, 19 giugno 1877.

³²¹ DDI, II-VIII, № 550, *Melegari a Di Robilant*, Roma, 20 giugno 1877, 571. O rastrojstvu crnogorskih trupa; ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1458, *Durando a Melegari*, Ragusa, 21 giugno 1877. O crnogorskoj situaciji koja je svakog dana sve kritičnija; DDI, II-VIII, № 554, *Melegari a Di Robilant*, Roma, 21 giugno 1877, 577.

karakteru eventualne austrijske akcije u korist Crne Gore. Ovo je praktično značilo odbijanje inicijative jer je njena suština bila u brzom reagovanju.³²² Durandoovi izvještaji o turskim zločinima nad civilnim stanovništvom u Crnoj Gori svjedočili su da je humanitarna opravdanost intervencije postojala.³²³

Melegari je ubrzo svoju inicijativu ponovio u razgovoru sa austrougarskim poslanikom u Rimu, Hajmerleom. Ovoliko interesovanje i zabrinutost za Crnu Goru pravdao je i kritikama koje italijanska vlada dobija od javnog mnjenja koje ne bi ostalo ravnodušno ako bi crnogorski narod bio uništen. Predlažući zajedničku akciju Melegari je podsjetio na raniju saglasnost Beča i Rima u pitanju Spiča. Ne vjerujući, navodno, u alarmantne vijesti koje je dobio od ambasadora Kortija o austrijskoj okupaciji pobunjenih oblasti, ministar Melegari je apelovao da austrijska vlada ne padne u iskušenje da zaposjedne dio turske teritorije. Tornieli, generalni sekretar italijanskog Ministarstva spoljnih poslova, upozorio je da takva intervencija u Bosni ne bi bila laka zbog naoružanosti lokalnog stanovništva. Za austrijskog poslanika, takvo iskušenje, isto kao i preuzimanje "uloge vatrogasca", bili su isključeni.³²⁴

Tvrđnje bečke diplomatičke postave da položaj Crne Gore nije bio tako kritičan postale su bezpredmetne nakon spajanja turskih snaga u dolini Zete. Melegari je smatrao da novo stanje daje italijanskoj vladu za pravo da ponovo zatraži razmjenu mišljenja sa austrougarskom vladom s obzirom da je grof Andraši ranije izrazio spremnost da prihvati ponudu Italije čim to postane neophodno.³²⁵

Pravdajući svoju nespremnost za intervenciju u Beču je Robilanu saopšteno da još uvijek nije iscrpljena sposobnost Crne Gore da se odupire. Ukazivano je da je nezgodno intervenisati kod turske vlade kada Turci pobjeđuju, pošto se nije reagovalo na početku neprijateljstava. Bez obzira na ishod, operacija Austro-Ugarska nije dovodila u pitanje teritorijalni integritet Crne Gore. Robilan je procijenio da Austro-Ugarska

³²² DDI, II-VIII, № 555, *Di Robilant a Melegari*, Vienna, 21 giugno 1877, 577-578.

³²³ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1458, (Estratto) № 9, *Durando a Melegari*, Ragusa, 26 giugno 1877. Korti je iz turskih izvora dobio informacije da je Sulejman-paša porazio Crnogorce, da je put na Cetinje sloboden. Uvidjevši da su Durandoove informacije sa crnogorskog ratišta pouzdanije, Korti je molio da ministarstvo ovlasti Duranda da može direktno u Carigrad da šalje izvještaje; DDI, II-VIII, № 561, *Corti a Melegari*, Terapia, 22 giugno 1877, 583.

³²⁴ ÖSTA, PA, Italien, XI, f. 89, *Haymerle al conte Andrassy*, Rom, 23 juni 1877. Neposredno nakon razgovora Tornijelija i Hamerlija sa Cetinja su stigle vijesti o turskom zauzeću Ostroga i očekivanom spajjanju njihovih trupa koje su prodirale u Crnu Goru iz Hercegovine i Albanije; *Ibid.*, Annex Il segretario generale agli Esteri, *Tornielli a Haymerle*, Roma, 23 giugno 1877.

³²⁵ DDI, II-VIII, № 569, *Melegari a Di Robilant*, Roma, 24 giugno 1877, 589.

namjerava reagovati u korist Knjaževine tek kada se bude odlučivalo o sklapanju mira.³²⁶

Italijanska inicijativa u Beču izazvala je pažnju tamošnjeg ruskog poslanika Novikova. On je ministra Gorčakova izvijestio kako je u Beču ova inicijativa prepoznata kao želja Italije da aktivno učestvuje u rješavanju istočnih poslova. Nije se željelo da Italija vojno interveniše na prostoru koji Austrija smatra svojim susjedstvom. Novikov je vjerovatno od Andrašija obaviješten da će Austrija pokazati kurtoazno zadovoljstvo zbog spremnosti Italije da bude na istoj strani sa njom, ali da će odbaciti predlog motivišući to sposobnošću da sama rješava probleme na svojim granicama.³²⁷

Andrašiju je posebno smetalo u vezi prijedloga Italije u korsit Crne Gore što su na Kvirinalu, prije nego što je austrijska vlada imala vremena da se izjasni, požurili da u Petrogradu objave kako Austrija nije zainteresovana za njen prijedlog i da se ponovo razmeće sa svojim zalaganjem.³²⁸

Ono oko čega se nijesu dogovorile dvije vlade, učinili su, prema nekim izvorima, njihovi predstavnici Temel i Durando. Nakon turskog zauzimanja Ostroga, uputili su se kod knjaza sa ponudom da posreduju za primirje. Zbog otežane komunikacije sa svojim vladama djelovali su očigledno na vlastitu inicijativu.³²⁹

Početkom ljeta 1877. godine italijanska vlada našla je način da demonstrira simpatije prema Crnoj Gori ponudivši knjaževoj familiji gostoprимstvo u Italiji ako im to bude potrebno. Knjaz se zahvalio uz objašnjenje da dok na putu ka Cetinju ima i jednog Crnogorca njegova porodica neće biti u opasnosti.³³⁰ Nezavisno od ratnih okolnosti, knjaževa porodica ipak je otputovala u Italiju nekoliko mjeseci kasnije.³³¹

Beriov izvještaj od 26. juna da se Sulejman-paša nakon spajanja svojih trupa iz Hercegovine i Albanije povlači prema Podgorici otklonio je strahovanja u Rimu da će sljedeći korak biti pohod na Cetinje. U depeši Beriju upravo se naglašava da su se u vezi

³²⁶ DDI, II-VIII, № 574, *Di Robilant a Melegari*, Vienna, 26 giugno 1877, 594-595.

³²⁷ *Rusija i Bosansko-hercegovački ustank*, Novikov Gorčakovu, Beč 12/24 VI 1877, 296-297. Gorčakov je slično obavještenje dobio i od poslanika Šuvalova iz Londona; *Ibid.*, Šuvalov Gorčakovu, Londona 27. VI/9. VII 1877, 319.

³²⁸ ÖSTA, PA Italien, XI, f. 89, *Andrassy al Haymerle*, Wien, 13 VIII 1877.

³²⁹ *Rusija i Bosansko-hercegovački ustank*, Jonin Gorčakovu, Cetinje, 15/27. VI 1877, 298-299.

³³⁰ C. Di Nola, *Contrasti politici in Europa doppo il 1870 e azione diplomatica dell'Italia nella crisi d'Oriente e nel Congresso di Berlino del 1878*, Roma-Napoli-Cita di Castello 1956, 52. Ovo je iz nekog razloga naljutilo Andrašija.

³³¹ Torinska *Gazzetta Piemontese* objavila je opširan dopis iz Napulja o dolasku knjaginja Milene i njeno četvoro djece u pratnji visokih crnogorskih državnih funkcionera. Lokalne vlasti ukazale su značajnu pažnju crnogorskoj knjaginji; *Gazzetta Piemontese*, Torino, № 302, 2 novembrie 1877, 1.

sa mogućim padom Cetinja otvarale „pretpostavke svake vrste.“³³² Motiv posebnog interesa koji su u italijanskom Ministarstvu spoljnih poslova poklanjali mogućnosti turskog zauzimanja Cetinja nije bila samo simpatija prema crnogorskoj nezavisnosti već i strah da bi Austrija mogla intervenisati u tom slučaju. Želja da se izbjegne unilateralno djelovanje Austrije svakako je uticala na karakter pominjane italijanske akcije u Beču.³³³

Povlačenje glavnine turskih snaga sa crnogorskog ratišta u Bugarsku omogućilo je crnogorskoj vojsci da nastupi ofanzivno i opsedne Nikšić, jedan od njenih glavnih ratnih ciljeva. U toku ove operacije, u diplomatskom koru koji je na ratištu pratio knjaza Nikolu, bio je i Durando. Pored ranije pominjanog Vivaldi Paskve knjaževoj pratnji u avgustu 1877. godine priključio se i poslanik italijanskog parlamenta grof Alfredo Seristori.³³⁴ Po svemu sudeći, njegovo prisustvo bilo je čin ličnih simpatija prema Crnoj Gori a ne zvanične misije.³³⁵

Osjetno smanjivanje interesovanja italijanske diplomatičke reprezentacije za dešavanja na crnogorskom ratištu u ovom periodu bilo je posledica izvjesnosti da rezultati crnogorsko-turskog ratovanja neće zavisiti samo od obima crnogorskih osvajanja već i od raspleta situacije na bugarskom ratištu. Vjerovatno u tom kontekstu je, početkom jula 1877. godine, Durando saopštio sekretaru knjaza Nikole da je prestala njegova posebna misija kod knjaza jer je italijanska vlada podigla Konzularnu agenciju u Dubrovniku na stepen Konzulata, a njega postavila za konzula.³³⁶ Bez obzira na drugačiji formalni status Duranda, njegov angažman u pogledu Crne Gore nastaviće se i narednih mjeseci.

Mogućnost da rezultati rusko-turskog rata ne budu prihvatljivi za druge sile, prije svega Veliku Britaniju ostavljala je prostor za nove komplikacije evropskih

³³² ASDMAE, Registro copialettere, Turchia, pacco 1232, *Melegari a Berio*, Roma, 13 luglio 1877.

³³³ ASDMAE, Registro copialettere, Turchia, pacco 1232, *Melegari a Berio*, Roma, 3 luglio 1877.

³³⁴ G. Vuković, *Memoari*, I, Titograd 1985, 401; A. Seristori, *op. cit.*, 31 et passim.

³³⁵ Mada austrijski oficir Sauervald u svom dnevniku 31. avgusta 1877. povezuje Seristoriju i Durandoa u kontekstu dogovora o eventualnom crnogorskom zauzimanju jednog pristaništa u Baru ili Ulcinju, u italijanskoj diplomatskoj gradi nema ni pomena o takvoj Seristorijevoj aktivnosti; M. Vukčević, *Sauervaldov dnevnik*, 31, 38.

³³⁶ ABOMKN, Nikola I, 1877, f. 1, *Durando a Dibi*, Raguse, 5 juillet 1877. Neobično je da u ovoj izjavi Durando ne kaže da je sa mjesta konzularnog agenta akreditovanog kod knjaza Nikole premješten na mjesto konzula u Dubrovniku, već se poziva na svoju prethodnu službu i zvanje konzula u Galcu, gdje je bio i član Međunarodne dunavske komisije. U drugom privatnom pismu koje je istog dana uputio Dibiu moli da mu, povodom službenog saopštenja o postavljenju za konzula, piše lično ili preko knjaževske kancelarije i u pismu izrazi čuđenje, što izgleda kao da njegova vlada nije zadovoljna ili da nema dovoljno povjerenja u njega. Durando je bio nezadovoljan što je poslije dvije godine izuzetnih napora, umjesto da bude unaprijeden i uprkos pohvalama pretpostavljenih postavljen na mjesto manje značajno od onoga u Galcu; ABOMKN, Nikola I, 1877, f. 1, *Durando a Dibi (Private)*, Raguse, 5 juillet 1877.

razmjera. Zato se u jesen 1877. godine dosta špekulisalo sa posredovanjem Sila za sklapanje mira između Rusije i Turske. Torinski list *Gazzetta Piemontese* prenijela je 1. novembra 1877. godine pisanje evropske štampe o mogućnosti da nakon očekivanog ruskog zauzimanja Plevne, Italija uz podršku Njemačke i u sporazumu sa Velikom Britanijom, pokrene mirovnu inicijativu. U pogledu Crne Gore osnovu za preliminarni mir predstavljalo bi ustupanje teritorija koje je već zaposjela.³³⁷ Vijest o inicijativi bila je neutemeljena ali je izražavala ideje prisutne u evropskoj javnosti o nepristrasnom i miroljubivom držanju Italije u aktuelnoj Istočnoj krizi.

Tokom 1876. i 1877. godine italijansko Ministarstvo inostranih poslova u nekoliko navrata obraćalo je pažnju na moguću involviranost italijanske države u prodaju, tranzit ili transport ratnog materijala za potrebe Crne Gore i hercegovačkih ustanika. Tako su početkom decembra 1876. godine od Ministarstva unutrašnjih poslova traženi podaci o mjestu kupovine topova koji su za potrebe Crne Gore transportovani preko Italije.³³⁸

Turski poslanik se u više navrata žalio da se preko Italije transportuje oružje. Aprila 1877. godine Turci su bezuspješno intervenisali u Rimu tražeći da im se izruči artiljerijski materijal namijenjen Crnoj Gori koji se nalazio u Italiji.³³⁹ Iz istog razloga protestovali su i u junu 1877. godine Italijani su i u ovoj i u sličnim situacijama osporavali osnovanost turskih informacija i umješanost zvaničnih italijanskih organa.³⁴⁰

³³⁷ *Gazzetta Piemontese*, Torino, № 301, 1 novembre 1877, 6; *Gazzetta Piemontese*, № 303, Torino, 3 novembre 1877, 2. Krajem novembra u kombinacijama o posredovanju navodi se da bi u osnovama za preliminarni mir trebalo Crnoj Gori opredijeliti gornju Hercegovinu zaključno sa Nikšićkom ravnicom, to jeste teritoriju koju je držala u tom trenutku. Pitanje crnogorske luke ostavljano je otvoreno zbog zahtjeva Rusije da se i ono razriješi; *Gazzetta Piemontese*, Torino, № 325, 25 novembre 1877, 1.

³³⁸ ASDMAE, Registro copialettere, Turchia, pacco 1231, *Melegari a Corti*, Roma, 6 dicembre 1876. Prema pisanju Gavra Vukovića, vojvoda Ilija Plamenac kupio je u Italiji jednu bateriju od 4 opsadna topa od 40 cm koji su svojevremeno bili namijenjeni za Abisiniju a kasnije postali nepotrebni italijanskoj vojsci. Italijani su ih naplatili tek toliko da ih niko ne može optužiti da su ovo oružje poklonili Crnoj Gori. Vojvoda se, kako piše Gavro Vuković, polakomio ne razmišljajući blagovremeno o tome kako će se takvi topovi prenijeti u besputnu Crnu Goru. Dva topa s odgovarajućom opremom odmah su transportovana nekim grčkim brodom a dva su ostala da čekaju na prenos u Veneciju. Dva topa koja su stigla na kotorsku rivu Austrija je odmah sekvestrirala pa su tamo i ostali. Vuković komentariše da su mogli stotinu takvih topova pustiti prema Crnoj Gori bez straha da oni do nje mogu biti i dopremljeni odnosno pomaknuti sa kotorske rive; G. Vuković, *Memoari I*, 407-408; O transportovanju ratnog materijala preko Venecije svjedoči i prepiska Vojvode Plamenca i knjaza Nikole iz marta 1877; ABOMKN, Nikola I, 1877, f. 1, № 121, *Plamenac Knjazu Nikoli*, Triest [6. III] 22. II 1877; *Ibid.*, № 136, *Plamenac Knjazu Nikoli*, Triest [12. III] /28. februara 1877.

³³⁹ AIICG, f. 414, *Andraši Temelu*, Beč, 15 april 1877. Iz Rima je odgovoreno da taj materijal može u Crnu Goru doći samo preko turske ili austrijske teritorije. O ovoj stvari knjaza Nikolu je obavijestio Andraši demonstrirajući spremnost da se olakša operacija ali da bi bilo zgodno da se materijal ne preuzme direktno iz Kotora već preko Krfa.

³⁴⁰ DDI, II-VIII, № 558, *Melegari a Corti*, Roma, 22 giugno 1877, 580.

Saznanja skadarskog konzula Berija da je krajem avgusta flotila sastavljena od malih lađa nepoznate pripadnosti istovarila blizu Spiča, po svemu sudeći na austrijskoj teritoriji, četiri opsadna topa i municiju koje je ruski car poklonio Crnoj Gori podstakla su Melegariju da od Durandoa traži preciznije informacije.³⁴¹

Prema Durandoovom izvještaju, ruski topovi iskrcani su u Kastel Lastvi blizu same turske granice. Prethodno su proširene glasine da će se teret iskrcati u Boki kako bi se odvukla pažnja turskih agenata. Dio pošiljke bile su i 2000 granata koje je prevezla jedna trabakula pod italijanskim ili grčkom zastavom. Turski generalni konzul u Dubrovniku informisan je da se radilo o italijanskoj zastavi. Durando je smatrao da je u pitanju intriga francuskog konzula i austrijskog zapovjednika posade u Dubrovniku neraspoloženog prema crnogorskim uspjesima, a ništa manje i prema italijanskom uticaju u Crnoj Gori.³⁴²

Stav italijanske diplomatiјe u slučaju turskog protesta bio je da ne postoje nikakvi direktni odnosi između italijanske mornarice i Crne Gore, da italijanski brodovi čak i u slučaju kontrabande ovakvih tereta nemaju mogućnost da ih isporuče na crnogorsku teritoriju, već jedino na teritoriju neutralnih zemalja ili same Turske, a u posljednjem slučaju, komentariše Melegari, sa izvjesnom dozom cinizma, razlog za žalbu ne bi imali Turci nego Rusi.³⁴³

Crveni krst Italije uputio je prvu pošiljku ljekova i pomoći za ranjene i bolesne crnogorske vojnike u avgustu 1877. godine. Pomoć je najavljenja i realizovana preko italijanskog konzulata u Dubrovniku.³⁴⁴

Na jesen iste godine Centralni komitet ove organizacije se preko Durandoa interesovao da li je potrebno slati nove pošiljke. Italijanski predstavnik je na osnovu informacija crnogorskog mitropolita Visariona Ljubiše i predsjednika Ruskog Crvenog krsta u Crnoj Gori, Vasiljčikova, preporučio da se pomoć šalje hercegovačkim izbjeglicama koje se nalaze u velikoj bijedi. Mada je aktivnost italijanskog Crvenog

³⁴¹ ASDMAE, Registro copialettere, Turchia, pacco 1232, *Cornielli a Durando*, Roma, 13 settembre 1877. Berio tvrdi da je teret namijenjen opsadi Nikšića prihvatiло i transportovalo hiljada Crnogoraca prošavši pored austrijske tvrdave Presjeka.

³⁴² ASDMAE, Registro copialettere, Turchia, pacco 1232, *Durando al Ministro*, 16 settembre 1877. U svom izvještaju Durando pominje i druga četiri topa manje težine koje je Francuz Barbije kupio u Italiji u proljeće 1876. u vrijeme ustanka u Hercegovini. Ukranci su na jednu trabakulu iz Pulje sa namjerom da se prebače u Spič, ali zbog turskog broda koji je nadgledao zaliv transportovani su na Krf. Grčke vlasti sekvestrirale su teret, ali su odbile da ga predaju Turskoj koja je to tražila pozivajući se na činjenicu da pripadaju njihovim pobunjenim podanicima. U julu 1876. posebni izaslanik sa Cetinja uspio je da izvuče topove sa krfskog carine, i deklarišući ih kao hidrauličke mašine, utovari na parobrod austrijskog Lojda. Istovareni su u Kotoru odakle su prebačeni preko granice a da turski agenti to nijesu saznali.

³⁴³ ASDMAE, Registro copialettere, Turchia, pacco 1232, *Melegari a Berio*, Roma, 5 ottobre 1877.

³⁴⁴ ABOMKN, Nikola I, 1877, f. 1, *Durando al Duby*, Raguse, 11 juillet 1877.

krsta bila ograničena na pomoć ranjenicima i bolesnicima, ganuti vijestima o stanju ovih izbjeglica, Centralni komitet uputio je 16. oktobra 1877. godine cirkular podkomitetima po provincijama sa molbom da se za Hercegovce sakupljaju odjeća i namirnice.³⁴⁵

Knjaz Nikola je u septembru, posredstvom Durandoa i Seristoria, koji su se nalazili u njegovom logoru kod Nikšića, od italijanske vlade pokušao da obezbijedi sredstva za nabavku žita neophodnog za ishranu svog naroda i velikog broja izbjeglica koje su se nalazile u Crnoj Gori. Pošto je potreba za hranom bila urgentna procijenjeno je da je najbolje da italijanska vlada pod uslovima koje sama odredi da Crnoj Gori zajam te da se za dobijena sredstva žito kupi u Italiji. Za kupovinu oko 50 kvintala žita, sa prevozom do Kotora, trebalo je obezbijediti nešto manje od 1 300 000 lira. S obzirom na količinu žita i ukupne troškove neophodno je bilo da se o ovome izjasni parlament. Po Durandoovom mišljenju, Italija ne bi imala političkih neugodnosti. Pomoć bi bila isključivo humanitirana, tako da se ne bi moglo govoriti o povredi neutralnosti.³⁴⁶

Kako je inicijativa o zajmu nije davala rezultate, knjažev sekretar Dibi krajem oktobra podsjetio je Durandoa na urgentnost situacije. Durando je svom prepostavljenom-Melegariju, sugerisao da ako se italijanska vlada sa svoje strane odluči na bilo kakvu pomoć, da je efikasnije da se ona uputi u namirnicama a ne u novcu, naglašavajući da i najmanje količine žita mogu spasiti živote čitavih familija.³⁴⁷

Po povratku u Italiju, grof Seristori za pomoć Crnoj Gori zalađao se preko komiteta Crvenog krsta a Durando preko Ministarstva spoljnih poslova. Po svemu sudeći, njegovu akciju osujetila je ministarska kriza u Italiji. Durando se i nakon toga

³⁴⁵ ABOMKN, Nikola I, 1877, f. 1, *Durando al Duby*, Gravosa, 28 octobre 1877.

³⁴⁶ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1459, *Durando a Melegari*, Ragusa, 11 settembre 1877. Godina je bila strašno sušna i prijetila je velika glad. Knjaz nije htio da se obraća Austriji i da joj bude suviše dužan zbog političkog pritiska koji vrši na njega. Sakupljanje ovako velike pomoći preko komiteta bi se odužilo, a pomoć je bila hitna; Knjaz bi prihvatio da raspodjeli pomoći, ako je potrebno prisustvuje i neko s italijanske strane. Svojom čašću jamčio je vraćanje zajama već nakon iduće žetve a možda i ranije ako po okončanju rata dobije pomoć od ruskog cara. Knjaz i narod bili bi Italiji vječito zahvalni za ukazanu pomoć. Durando je u svome izvještaju isticao strašne razmjere gladi a pored toga smatrao je da zbog ozbiljnih političkih obzira knjazu treba učiniti ovu uslugu.

³⁴⁷ ASDMAE, Montenegro XXI, № 227, *Durando al Ministro*, Ragusa, 1 novembre 1877. Knjažev sekretar je izrazio zabrinutost zbog izvještaja koji mu sa svih strana dolaze, o nedostatku namirnica i gladi. Istiće da je Rusija već dosta učinjela na rješavanju ovog problema ali da ratne okolnosti otežavaju efikasno pružanje pomoći te da je hrana namijenjena Crnoj Gori, zbog problema u transportu i problemu smještaja u magacine u Boki Kotorskoj, izložena oštećenjima. Na Durandoovo zalaganje za obezbjeđivanje humanitarne pomoći uticale su slike bijede i gladi, sa kojima se na svakom koraku susrijetao a na to ga je podstakao i crnogorski čiji lični sekretar je 29. oktobra 1877. godine pisao Durandou u tom smislu.

nadao da su ministar Depretis i generalni sekretar Tornieli voljni da doprinesu pozitivnom ishodu akcije.³⁴⁸

Interesovanje italijanske vlade za humanitarni aspekt crnogorsko-turskog rata manifestovalo se i kroz priznanje odato crnogorskoj vlasti zbog humanog postupanja prema protivničkim vojnicima i civilima u zauzetim varošima Nikšiću i Bileći.³⁴⁹

Prema saznanjima ruske diplomacije, vojvoda Božo Petrović, predsjednik Crnogorskog Senata, koji je pratio knjaginju Milenu na njenom putu u Italiju, imao je i političku misiju. On se sastao sa predsjednikom italijanske skupštine Frančeskom Krispijem, ministrom spoljnih poslova Luiđi Melegarijem i još jednim ministrom. Sastanak je održan negdje duž pruge između Rima i Napulja. Predpostavlja se da je predmet sastanka bio razmjena mišljenja o dobijanju crnogorskog izlaska na more. Vojvoda Božo telegrafisao je knjazu da je „ljekarska konsultacija“ bila zadovoljavajuća, što je trebalo da znači da su politički razgovori bili uspješni.³⁵⁰ Vojvoda Božo vratio se iz Italije u glavni stan crnogorske vojske 10. decembra 1877. godine.³⁵¹

Interes italijanske diplomacije za crnogorske prilike porastao je ponovo nakon opsade Bara i pada ovog grada i Ulcinja u crnogorske ruke. Zauzet je prostor do ušća Bojane i ostrva u Skadarskom jezeru a Crnogorci su zaprijetili i samom Skadru uoči Jedrenskog primirja kojim su prekinuta ratna dejstva i na crnogorskem frontu.³⁵² Pitanje izlaska Crne Gore na more otvaralo se na kvalitetno novi način jer ga je Knjaževina već imala u svom posjedu a veliki uspjesi ruske armije protiv Turske mogli su značiti još snažniju podršku crnogorske pokroviteljice u ovom pitanju. U vrijeme barske kampanje austrijski predstavnik u štabu knjaza Nikole energično je insistirao na obustavljanju crnogorskih operacija na Primorju dok je ruski predstavnik ne samo podržavao

³⁴⁸ ABOMKN, Nikola I, 1877, f. 1, № 513, *Durando Dibiju*, Gravosa, 19 november 1877. Francuski konzul, pominjući oskudicu u hrani u Crnoj Gori, saopštio je Durandou da, ako se Knjaz obrati Francuskoj za pomoć, neće ništa dobiti jer ona želi da ostane striktno neutralna. Durando je primijetio da se ne radi okršenju neutralnosti već o humanitarnoj stvari.

³⁴⁹ ABOMKN, Nikola I, 1877, f. 1, *Durando al Duby*, Gravosa, 15 octobre 1877. Durando je prenio depešu Ministra spoljnih poslova Italije od 3. oktobra 1877. godine: "Pored užasnih vijesti koje nam stižu svakog dana sa bojnih polja sa zadovoljstvom se doznaće da su ratni i humani zakoni bili poštovani od strane Crnogoraca tako da nikakve represalije nijesu izvršene. Kraljeva vlasta želi da Nj. Visočanstvo bude informisano o dobrim utiscima koje je proizvelo držanje njegove vojske".

³⁵⁰ *Rusija i Bosansko-hercegovački ustanak*, Novikov Gorčakov, Beč, 17/29. XI 1877, 418-420. Nijesmo pronašli nikakvo svjedočanstvo o ovom susretu ni u italijanskoj ni u crnogorskoj diplomatskoj gradi. Knjaginja Milena sa djecom stigla je u Napulj poslednjih dana oktobra; *Gazzetta Piemontese*, Torino, № 302, 2 novembra 1877, 1. Ista novina registrovala je da je predsjednik parlamenta Krispi putovao u Napulj i da se vratio u Rim 13. novembra; *Gazzetta Piemontese*, Torino, № 315, 15 novembra 1877, 2.

³⁵¹ G. Vuković, *op. cit.*, 461.

³⁵² ASDMAE, Montenegro XXI, № 228, *Durando a Depretis*, Ragusa, 23 dicembre 1877; *Ibid.*, № 245, *Durando a Depretis*, Gravosa, 29 gennaio 1878. Knjaz želi da zagospodari svim utvrđenim pazarima, koji postoje odatle do Spuža i Podgorice, neće mu biti dovoljna godina a možda neće imati ni sredstva za to.

crnogorsku akciju već i protestovao zbog držanja svog kolege i tražio intervenciju u Beču. Rezultat incidenta bila je Andrašijeva izjava da Crna Gora može da vodi ratne operacije u ovom području ali da joj se neće dozvoliti da ga zadrži. Italijani se u ove rasprave nijesu miješali ali su sa pažnjom pratili i bili zainteresovani za rasplet situacije.³⁵³

Razmatrajući posljedice koje bi odredbe primirja u Jedrenu januara 1878. godine mogle imati na Italiju u italijanskom Ministarstvu spoljnih poslova konstatovali su da bi ustupanje Crnoj Gori izlaza na more tamo uvelo novu silu, možda Rusiju, što bi moglo ugroziti buduće interese Italije. Italija bi na to mogla pristati samo ako joj se daju veće naknade kojima bi se obezbijedila njena sigurnost.³⁵⁴

Promjena na italijanskoj političkoj sceni početkom 1878. godine

Nestabilnost italijanske vlade u kasnu jesen 1877. uticala je na smanjenje interesa vlade za prilike na istoku i na izvjesnu dezorjentisanost u Ministarstvu spoljnih poslova.³⁵⁵ Početkom naredne godine sličan impuls došao je zbog smrti Viktora Emanuela II i stupanja na presto Umberta I. Pod uticajem novog nešto liberalnijeg kralja krajem marta Depretisa je zamijeno Benedeto Kairoli i takođe iz redova ljevice formirao novu stabilniju vladu.³⁵⁶ Ovo je imalo reperkusije i u Ministarstvu inostranih poslova. Dotadašnji ambasador u Carigradu, Luiđi Korti, imenovan je 24. marta 1878. godine za novog ministra što je moglo samo pozitivno da se odrazi na uspješnost italijanske politike u Istočnom pitanju.³⁵⁷

Promjene na italijanskom prijestolu bili su povod crnogorskom knjazu da se telegramom obrati novom italijanskom vladaru.³⁵⁸ Knjaz je u Rim uputio serdara Sava Plamenaca i vojvodu Simu Popovića koje je italijanski kraljevski par primio sa počastima koje se ukazuju specijalnim izaslanicima stranih vladara. Simpatije prema

³⁵³ ASDMAE, Montenegro XXI, № 245, *Durando a Depretis*, Gravosa, 29 gennaio 1878. Durando u svom izvještaju dodaje da bez obzira na pomenute tenzije, austrijske vlasti nijesu spriječile da se u Petrovcu iskcaju namirnice i municija za Crnu Goru.

³⁵⁴ ASDMAE, Congresso di Berlino, busta 224, *Ministero degli esteri*, Roma, 12 febbraio 1878.

³⁵⁵ ADMAE, Correspondance politique, Italie, № 13, *De Noailles a Waddington*, Rome, 26 janvier 1878.

³⁵⁶ G. Salvemini, *La politica estera*, 40. U isto vrijeme došlo do promjene i na papskoj stolici što je bilo od značaja i za italijansku unutrašnju i spoljnu politiku.

³⁵⁷ V. Clemente, *Corti Luigi*, in: *Dizionario Biografico degli Italiani*, Vol. 29, Roma 1983, 789-794.

³⁵⁸ ABOMKN, Nikola I, 1878, f. 1, *Knjaz Nikola kralju Umbertu I*, [...] januar 1878.

Crnoj Gori kralj Umberto I i kraljica Margarita su izrazili pozivom da ih knjaginija Milena posjeti prilikom povratka iz Napulja u Knjaževinu.³⁵⁹ Kurtoazne geste u vezi za ovim događajima iskorišćene su za novi odlazak Durandoa na Cetinje i nastojanje da se ublaži eventualno knjaževo neraspoloženje zbog neuspjeha da dobije zajam od italijanske vlade.³⁶⁰ Prilikom predaje pisma kralja Umberta I i ministra Depretisa na Cetinju, zadovoljni knjaz izrazio je želju da posjeti kralja čim okolnosti to dozvole.³⁶¹ Knjaz Nikola najavio je namjeru knjaginije Milene da posjeti novu italijansku kraljicu Margaritu, ali je posjeta odložena na neko vrijeme. Željeli su se izbjegći komentari da, u atmosferi post sanstefanske rusko-evropske zategnutosti posjeta crnogorske knjaginije italijanskom dvoru predstavlja tajnu političku misiju. Knjaz je Durandou izrazio zadovoljstvo zbog direktnih političkih veza sa Italijom od koje, prema njegovi riječima, Crna Gora nema čega da se plaši, a može da dobije.³⁶²

Italija, Crna Gora i Sanstefanski mir

Dolazak ruske armije na prag Carigrada i potpisivanje Sanstefanskog ugovora prijetili su da drastično naruše ravnotežu evropskih sila. Nova situacija još više je zbližila Veliku Britaniju i Austriju koje su energično tražile da se Istočno pitanje raspravi na kongresu Velikih sila. Savez tri cara se praktično raspao. Odbijanje ruskog cara da prihvati pomenuti zahtjev moglo je biti i put u rat da je Rusija pridobila Francusku i Italiju kao saveznike.³⁶³ Ako je u Rimu mogla izgledati primamljiva ideja o rusko-italijanskom obuzdavanju austrijskih balkanskih ambicija i ostvarivanju italijanskih irendentističkih želja, to ipak nije moglo preovladati nad racionalnom

³⁵⁹ ABOMKN, Nikola I, 1878, f. 1, № 62, *Durando a Duby*, Gravosa, 5 mars 1878. Ministar spoljnih poslova je pismom odgovorio knjazu na njegovo pismo koje su mu predali knjaževi izaslanici i najavio da će uskoro i kralj Umberto odgovoriti.

³⁶⁰ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1460, *Durando a Depretis*, Gravosa (Ragusa), 17 febbraio 1878. Durando je predložio da se na knjaževu izjavu saučešća povodom smrti kralja Viktora Emanuela II i čestitke za dolazak na prijesto kralja Umberta I uputi pismo-pozivnica povodom stupanja novog kralja na prijesto. To bi pružilo povod da konzul lično ukaže knjazu poštovanje, što bi sigurno povoljno djelovalo na njihove razgovore. Intervencija Italije proteklog jula mjeseca u korist Crne Gore izbrisala je nepovoljno dejstvo izmišljenih vijesti austrijskih agenata i štampe da se Italija protivi bilo kakvom uvećanju Crne Gore, te da ova ne može da računa na njenu pomoć.

³⁶¹ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1460, *Durando a Corti*, Gravosa, 5 aprile 1878. Durando je odlikovan ordenom Danila II stepena.

³⁶² ASDMAE, Montenegro XXI, № 248, *Durando a Corti*, Gravosa, 9 aprile 1878.

³⁶³ G. Salvemini, *La politica estera*, 40.

sviješću da bi u takvom konfliktu Italija bila stješnjena između jedne kontinentalne sile kao što je Austrija i najveće pomorske sile Velike Britanije. Italijani su imali razloga da brinu zbog mogućeg sukoba Rusije sa pomenutim silama čak iako sami ne učestvuju u njemu, pogotvo u slučaju austrougarske pobjede i širenja njenih teritorija i uticaja na Balkanu.

Pomenuta saveznička kombinacija za Italiju nije bila jedina. U februaru 1878. godine britanski premijer Bendžamin Disraeli je projektovao savez Velike Britanije, Austrije i Italije sa antiruskom funkcijom. Depretis se pokazivao raspoložen, ali Andraši koji je povećavao ulog u pregovorima sa Rusijom, je odgovljavačio. Krajem marta, po dolasku na čelo vlade, Benedeto Kairoli je odbacio ovu kombinaciju. Dogovor Velike Britanije i Rusije 30. maja 1878. godine otvorio je put mirnom rješenju krize, nakon čega su sve Sile bile spremne da prihvate Bizmarkov predlog (iznešen još u februaru) da se sastanu na kongesu u Berlinu i odluče o novom poretku na Istoku.³⁶⁴

Rusko-tursko primirje zaključeno u Jedrenu 31. januara 1878. godine zateklo je crnogorske trupe u Baru i Ulcinju, u trenutku kad se očekivao i njihov mogući prodror ka Skadru.³⁶⁵ Primirje je obuhvatilo i Crnu Goru a njegovi članovi 2, 3 i 4 odnosili su se na značajne teritorijalne dobitke predviđene za Crnu Goru, Rumuniju i Srbiju. U italijanskom Ministarstvu spoljnih poslova smatrali su da ostvarenje odredbi Jedrenskog primirja ne pogoda neposredno Italiju. Jedina ograda postojala je u pogledu eventualnog izlaska Crne Gore na jadransku obalu. U analizi koju su napravili u Ministarstvu spoljnih poslova tvrdi se da se Italija ne može saglasiti sa time jer bi to značilo uvođenje na Jadran nove velike sile, to jest Rusije koja bi predstavljala opasnost za italijanske jadranske provincije. U Rimu su smatrali da bi Italija mogla dati svoj pristanak samo u slučaju širokih kompenzacija u funkciji njene bezbjednosti.³⁶⁶

Odredbe preliminarnog mira koji su 3. marta 1878. godine potpisali ruski i turski predstavnici u San Stefanu, italijanski poslanik u Carigradu Korti saznao je dva dana kasnije od generala Ignatijeva, koji mu je saopštio da će Crna Gora dobiti nekoliko luka na Jadranu, a da će novo razgraničenje Knjaževine biti povjerenog jednoj posebnoj komisiji. Za razrješavanje neslaganja Turske i Crne Gore u pogledu buduće granice bila

³⁶⁴ G. Candeloro, *Storia dell'Italia moderna, vol. VI. Lo sviluppo del capitalismo e del movimento operaio*, 3rd ed., Roma 1990, 139.

³⁶⁵ ASDMAE, Montenegro XXI, № 245, *Durando a Depretis*, Gravosa, 29 gennaio 1878. Prema tvrdnji N. Ražnatovića, primirje je osujetilo crnogorski napad na Podgoricu; N. Ražnatović, *Pitanje Novopazarorskog sandžaka na završetku velike istočne krize 1877-1878*, in: *Zbornik radova sa naučnog skupa Srbija u završnoj fazi istočne krize 1877-1878, II*, Beograd 1980, 115.

³⁶⁶ ASDMAE, Congresso di Berlino, busta 224, *Ministero degli esteri*, Roma, 12 febbraio 1878.

je predviđena rusko-austrijska arbitraža. Rusi su ocjenjivali da bi Italijanima moglo biti dragو što je izbjegavanjem da se uspostavi zajednička crnogorsko-srpska granica Austro-Ugarskoj oduzet povod da okupira Bosnu i Hercegovinu. Bilo je u ovome licemjerja jer je na relaciji Petrograd-Beč okupacija bila već dogovorena.³⁶⁷ Bez obzira na generalno neraspoloženje Austro-Ugarske prema uvećavanju Crne Gore i Srbije, poslanik Robilan je sredinom marta potvrdio ali da je u Beču promijenjen stav prema crnogorskom izlasku na more. Procjenjivao je da se Austro-Ugarska neće protiviti da Crna Gora dobije Bar, ukoliko postigne da se Knjaževina ne proširi u pravcu Srbije. Robilan je vjerovao da će konačan stav zavisiti od odluke koja se donese u pogledu Bosne i Hercegovine. Smatrao je da bi bilo mudro da se vlada u Rimu u ovom pitanju pridruži Beču prilikom diplomatskih pregovora u okviru buduće konferencije.³⁶⁸

Stav skadarskog konzula Berija bio je nedvosmislen. U izvještaju od 1. aprila 1878. godine italijanskoj vladi sugeriše da je u njenom interesu da Bar i Ulcinj pripadnu Crnoj Gori kako bi se spriječilo da padnu u ruke Austrije. Bio je to veliki zaokret u odnosu na ranija predubjeđenja italijanske diplomatije o crnogorskoj luci kao uporištu gusara ili neke od velikih sila, konkretno Rusije.³⁶⁹

Podršku Italije Crnoj Gori u diplomatskom priznanju njenih tekovina na Primorju najavio je i italijanski kralj Umberto I. Ovakvu izjavu dao je knjagini Mileni tokom njene posjete dvoru poslednjih dana aprila 1878. godine. Inače, knjaz Nikola je

³⁶⁷ *I Documenti diplomatici italiani, serie II (1870-1896), vol. IX (1 agosto 1877-23 marzo 1878)*, ed. A. Tamborra, Roma 1985 (=DDI, II-IX), № 579, *Corti a Depretis*, Costantinopoli, 6 marso 1878, 498. Sanstefanskim mirovnim ugovorom predvideno je da nova crnogorska granica prema Turskoj ide od planine Dobrošnje preko Korita i Bileće do Gacka, koje pripada Crnoj Gori, a zatim do ušća Pive i Tare, dalje Drinom, sve do ušća Lima. Istočna granica Crne Gore ide, zatim, Limom do Prijepolja, a onda prema Rožaju do Suve planine, ostavljući Crnoj Gori Bihor i Rožaje, i obuhvatajući Rugovu, Plav i Gusinje. Granica dalje ide planinskim vijencem Žljeba i Koprivnika, sve do najvećeg vrha na Prokletijama. Sa vrha Prokletija, granica ide prema vrhu planine Biskašnik, i dalje prema jezeru Lićenit-Hoti. Granica zatim prelazi Skadarsko jezero i Bojanom se nastavlja do mora. Sa novodobijenim oblastima u Hercegovini, Sjevernoj Albaniji, Polimlju i Primorju, teritorija Crne Gore bi iznosila preko 15000 km², što je trostruko više u odnosu na predratnih 4400 km². Drugim članom mirovnog ugovora konstatovano je da Visoka Porta konačno priznaje nezavisnost Knjaževine Crne Gore.

³⁶⁸ ASDMAE, Montenegro XXI, *Di Robilant a Depretis*, Vienna, 16 marzo 1878.

³⁶⁹ *I Documenti diplomatici italiani, serie II (1870-1896), vol. X (24 marzo-16 ottobre 1878)*, ed. F. Valsecchi, Roma 1976 (=DDI, II-X), № 37, *Berio a Corti, Scutari*, 1 aprile 1878, 28-29. Početkom aprila Berio je sa nešto više detalja izvještavao o budućoj crnogorskoj granici u području albanskih plemena Hota i Klimenata kao i o namjeri da se Crnoj Gori da Hum na Skadarskom jezeru koji ima funkciju podgoričkog pristaništa. Berio je uočavao da u području budućeg razgraničenja etnografska podjela ne odgovara topografskoj. U pogledu primjedbe da će crnogorska luka postati ruska neće imati osnove ako Rusija postigne otvaranje Bosfora i Dardanela, a ako se dočepa Kavale primjedbe će biti još manje osnovane. Takode je korisno da Crna Gora ima neku luku jer će tako imati širi i plodniji kontakt sa civilizacijom. Berio nije vjerovao u opasnost od rusifikacije Crne Gore jer ona ima svoju istoriju, dinastiju i samosvijest.

bio skrenuo pažnju knjagini da u slučaju skretanja razgovora u političke vode, bude strogo rezervisana.³⁷⁰

Uzdržan je bio i crnogorski knjaz u političkim razgovorima sa italijanskim konzulom koji je to tumačio kao zaziranje od Beča gdje se sa nezadovoljstvom gledalo na ispoljavanje crnogorskih simpatija prema Italiji. Mada to nije direktno saopštilo plašio se da će mu Austro-Ugarska praviti teškoće u ostvarenju odredbi Sanstefanskog mira. Za razliku od knjaza, vojvode iz njegovog okruženja nijesu ni krili antiaustrijsko raspoloženje. Eventualnu austrijsku okupciju Bosne smatrali su nevoljom za Crnu Goru, te da bi bilo bolje od toga kad bi stvari ostale kakve su bile 1875. godine jer bi se onda mogle ponovo pokrenuti.³⁷¹

Durando je upozoravao da negativan stav Sila prema proširenju Crne Gore može stvoriti kod Crnogoraca uvjerenje da su Sile protiv njih, a da je Rusija jedina zaštitnica. Pogrešno je misliti, smatra on da se Austrija plaši kako bi se na crnogorskoj obali mogla pojaviti Rusija. Austrija je zapravo zazirala da Italija ne zakorači na drugu obalu Jadrana. Durando nije smatrao realnom izgradnju ruske baze na crnogorskoj obali. Nije vjerovao da za to postoje prirodni uslovi, a Rusija je bila i previše udaljena da bi to mogla da uradi. Durando prepoznaje želju Austrije da sačuva ekonomski i politički uticaj u Crnoj Gori, koji je proizilazio iz njene upućenosti na luku Kotor.

Osvrćući se na posljedice koje za Crnu Goru može imati teritorijalno proširenje Durando pravi zanimljive projekcije. U teritorijalnom proširenju vidio je garanciju za duži mir koji će Crnogorcima omogućiti ekonomski razvoj. Njihov ratnički duh će se promijeniti, pa bi za kratko vrijeme mogli postati mirni poljoprivrednici.³⁷²

Italijanska diplomacija nastavila je sa pažnjom da osluškuje reakcije sila u odnosu na odredbe Sanstefanskog mira. Britanske su bile načelno važne zbog odbijanja Londona da prizna Sanstefanski ugovor, a austrijske su bile ključne u pogledu osuđivanja rješenja koja su ovim ugovorom bila predviđena u odnosu na Crnu Goru.

³⁷⁰ N. Ražnatović, *Crna Gora i Sanstefanski mir*, Istoriski zapisi 3-4 (1976), 431. Ruski konzul Jonin izvjestio je Gorčakova 13. maja 1878. godine da knjaz na Italiju nije računao mnogo u aktuelnim stvarima ali je smatrao važnom za budućnost.

³⁷¹ ASDMAE, Montenegro XXI, № 248, *Durando a Corti*, Gravosa, 9 aprile 1878. Na Cetinju se vjerovalo da se Austrija protivi crnogorskim dobitcima na prostoru od Durmitora do Prijepolja kao i od Spiča do Ulcinja. Ni Durando nije video ozbiljne političke razloge za povećanja dalje od Durmitora gdje bi se sučelili sa velikom silom kao što je Austrija. O nivou političke kulture u Crnoj Gori Durando nije imao visoko mišljenje. U Crnoj Gori su malobrojni oni koji se u političkom pogledu izdvajaju iz gomile neznanica. Ciljevi crnogorskih politikanata daleko nadmašuju granice trasirane Sanstefanskim ugovorom, piše Durando.

³⁷² DDI, II-X, № 64, *Durando a Corti*, Gravosa, 9 aprile 1878, 53-55. Durando osporava procjene da će Knjaževina dobiti 120 000 novih stanovnika smatrajući realnijom brojku od 60 000 do 70 000.

U slučaju da Crna Gora dobije izlaz na more, u Beču su htjeli da crnogorske luke budu zatvorene za sve flote osim austrougarske. Ruska vlada bila je odlučna da u ovom pogledu ne pravi ustupke.³⁷³ Pretpostavku da Austrija zatraži podjelu evropske Turske, koju je iznio general Ignjatijev, poslanik u Petrogradu Nigra odbacio je kao pretjeranu, ali je držao za izvjesno da Austrija traži uticaj u Bosni i Hercegovini i Srbiji sve do Solunskog zaliva, kao i da luke koje su namijenjene Crnoj Gori želi za sebe. Ona se protivi pravu Crne Gore za posjedovanje ratne flote kao i prisustvu drugih ratnih brodova u eventualnoj crnogorskoj luci osim naravno svojih.³⁷⁴ Prema saznanjima poslanika u Beču, Robilana, Andraši je navodno bio spremam da odustane od svog programa aneksije Bosne i Hercegovine ako bi se formirala autonomna država zapadno od linije Vidin-Kavala, koja bi zajedno sa Srbijom, Crnom Gorom i Albanijom sve do Grčke bude spojena sa Austro-Ugarskom, carinskom unijom i u vojnom pogledu.³⁷⁵

Prilikom razmatranja različitih aspekata istočnog pitanja, Andraši je poslanika Robilana ubjeđivao da Crnoj Gori ne treba luka već prirodni put do mora preko Skadarskog jezera i Bojane. Takođe je istakao da je nemoguće organizovati autonomnu vlast u Bosni i Hercegovini, a da bi posljedica toga mogla biti aneksija Hercegovine Crnoj Gori što Austrija ne može nikad dozvoliti zato što bi nakon toga veći dio Dalmacije postao crnogorska enklava. Robilan je shvatio da je ovo samo uvod u priču o austrijskoj okupaciji Bosne i Hercegovine pa se uzdržao od komentara.³⁷⁶

Krajem aprila poslanik Menabrea se interesovao za stav britanske diplomatiye o crnogorskem posjedu luke u Baru. On i njegov sagovornik Salizberi složno su odbacili ustupanje Crnoj Gori luke koja bi mogla poslužiti za uspostavljanje ruskog vojnog prisustva na Jadranu. Mada nije imao precizne instrukcije Kortija u ovom pogledu, Menabrea je ipak pomenuo i mogućnost da jedna obična trgovačka luka bez utvrđenja, bez odbrane ne bi bila previše opasna.³⁷⁷

Berio je u izvještaju od 20. maja upozorio svoju vladu o nastojanjima da se putem jedne albanske pobune podstaknute od strane vlasti izrazi neslaganje lokalnog stanovništva sa aneksijom njihovih teritorija od strane Crne Gore. Bio je to prvi nagovještaj italijanskoj diplomatiji o stvaranju buduće Prizrenske lige. Vjerovatno zbog

³⁷³ ASDMAE, Montenegro XXI, № 233, *Nigra a Corti*, Pietroburgo, 9 aprile 1878.

³⁷⁴ DDI, II-X, № 68, *Nigra a Corti*, Pietroburgo, 11 aprile 1878, 61.

³⁷⁵ ASDMAE, Registro copialettere, Austria-Ungheria, pacco 1110, *Di Robilant a Corti*, Vienna, 24 aprile 1878.

³⁷⁶ ASDMAE, Registro copialettere, Austria-Ungheria, pacco 1110, *Di Robilant a Corti*, Vienna, 17 aprile 1878.

³⁷⁷ DDI, II-X, № 96, *Menabrea a Corti*, Londra, 24 aprile 1878, 88.

sigurnosti lokalne italijanske kolonije, Berio je smatrao da bi bilo poželjno prisustvo manjeg ratnog broda na Bojani.³⁷⁸

Italijanski poslanik u Beču, Robilan, očekivao je da će na budućem kongresu, u većini pitanja Austro-Ugarska praviti jaku opoziciju Rusiji. Kao reprezentativan primjer za to Robilan je naveo pitanje pripajanja Barske luke Crnoj Gori.³⁷⁹ Prema mišljenju Durandoa, austrijsko protivljenje crnogorskom izlasku na more može imati nepovoljne posljedice. Zatvara se put kojim bi druge Sile mogle da imaju pristup Crnoj Gori i ostvaruju svoj uticaj na nju. Mada nije vjerovatno da će Knjaževina dići oružje protiv Austrije koja je tjera sa osvojene obale ostaće trajno ogorčenje kod Crnogoraca, a ako se Austrija nađe u ratu sa Rusijom imaće i Crnu Goru protiv.³⁸⁰

Italija i crnogorsko pitanje na Berlinskom kongresu 1878. godine

Mirovni kongres održan je od 13. juna do 13. jula 1878. godine u Berlinu, u palati Radžibili. Od sedam sila učesnica tri su demonstrirale pripremljenost za rat i odlučnost da ga vode ako to bude potrebno. Bile su to Rusija, Austrija i Velika Britanija. Tri sile su nastupale kao neutralne i pomiriteljske. Uz Njemačku i Francusku tu je bila i Italija. Turska je bila vezana postojećim Sanstefanskim ugovorom i prinuđena da iščekuje od ostalih da odluče o njenoj sudbini.³⁸¹ Crnogorskim predstavnicima Božu Petroviću, predsjedniku Senata i Stanku Radonjiću, šefu Kancelarije za spoljne poslove, kao ni predstavnicima drugih zainteresovanih balkanskih država nije dozvoljeno prisustvo sjednicama Kongresa. Petrović i Radonjić tražili su od predsjedavajućeg kongresa, Bizmarka, konsultativno pravo glasa o pitanjima koja se tiču njihove zemalje ili bar da mogu neposredno izložiti Kongresu

³⁷⁸ DDI II-X, № 136, *Berio a Corti*, Scutari, 20 maggio 1878, 129.

³⁷⁹ DDI II-X, № 142, *Di Robilant a Corti*, Vienna, 24 maggio 1878, 136-137.

³⁸⁰ ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1461, № 249, *Durando a Corti*, Gravosa, 29 maggio 1878. Austriji koja sa 20 000 ljudi nije uspjela da savlada pobunjene Krivošije za rat protiv Crne Gore trebalo bi 60 000 ljudi. Ne treba zaboraviti ni uticaj koji Crna Gora ima u susjednim austrijskim krajevima. Bilo bi u interesu Austrije da ne osporava Crnogorcima posjed osvojene obale, između ostalog i zbog toga što se tako Knjaževina gura u zagrljaj Rusije.

³⁸¹ P. G. Celozzi Baldelli, *L'Italia e la crisi balcanica (1876-1879)*, M. Congedo 2000, 74.

svoje želje i zahtjeve, ali im u tome nije udovoljeno.³⁸² Crnoj Gori preostalo je da se uzda u zaštitu Rusije i dobromanjernost pojedinih sila, u koje je ubrajala i Italiju.³⁸³

Kada se predsjednik vlade Kairoli odlučio da za italijanskog predstavnika na Berlinskom kongresu, pored tamošnjeg ambasadora De Loneja, odredi i samog ministra Kortija, ovaj se nerado odazvao tom zadatku. Korti je bio svjestan očekivanja koja su u Italiji postojala u vezi sa kompenzacijama koje je Italija trebalo da dobije u slučaju da dobitke ostvare i druge velike sile. Procjenjivao je da Italija ne može ići putem kompenzacija jer je bilo malo vjerovatno da će ih ostvariti, a njeno insistiranje na njima ili pokušaj sprječavanja drugih Sila da ostvare dobitke ne može biti uspješno i može samo kompromitovati italijansku politiku. Ne želeći da za to preuzme sam svu odgovornost Korti je tražio da vlada doneše određene zaključke odnosno smjernice o italijanskoj politici na Kongresu.³⁸⁴

Ovo je i urađeno na sjednici održanoj 7. juna 1878. godine. Tom prilikom ministar Korti je istakao značaj činjenice da se ujedinjena Italija po prvi put pojavljuje na takvom skupu sa statusom velike sile te da ima mogućnost da nastupi kao elemenat reda, sloge i mira ili kao učesnik koji traži posebne pogodnosti. Za njega je samo prva opcija bila prihvatljiva u protivnom bio je spremna da se odrekne dužnosti ministra i opunomoćenika na kongresu. Vlada je bez izmjena verifikovala Kortijev načelni program. Jedino je predstavnik krajnje ljevice, ministar unutrašnjih djela, Zanardeli, sugerisao da se zbog djelova Italije koji su još uvijek pod stranom vlašću ne zaboravi princip narodnosti, te da treba koristiti svaku priliku da se italijanski interesi potvrde.³⁸⁵ U pogledu posebnih interesa Italije naročita pažnja tokom sjednice poklonjena je Balkanu. Predsjednik Kairoli očekivao je da bi odluka Kongresa da Austrija okupira

³⁸² N. Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, Cetinje 1979, 68.

³⁸³ D. Vujović, *op. cit.*, 226. Nedelju dana prije početka rada kongresa knjaz je francuskom konzulu u Skadru Čekaldiju rekao da računa na podršku Italije i Velike Britanije u pitanju crnogorskog pristaništa u Baru te da se bez francuskog glasa ne može oformiti većina protiv interesa Crne Gore. Obećavajući svoju podršku crnogorskim interesima Italijani su izbjegavali da je konkretno pozitivno definišu. Međutim, na pojavu glasina koje je prenosila austrijska štampa da se Italija protivi crnogorskom izlasku na more, Durando je pisao crnogorskom knjazu i demantovao ih; ASDMAE, Rapporti in arrivo, Turchia, pacco 1461, № 249, *Durando a Corti*, Gravosa, 29 maggio 1878.

³⁸⁴ V. Clemente, *Dizionario*, 789-794.

³⁸⁵ DDI, II-X, № 168, *Promemoria della riunione del Consiglio dei ministri, tenuta a Roma il 7 giugno 1878*, 157-158. Korti je istakao da je moguća austrijska okupacija Bosne i Hercegovine samo je jedan dio Istočnog pitanja kome se daje pretjerano veliki značaj; U pogledu Zanardelijevih sugestija može se primijetiti da bi afirmacija principa narodnosti od strane italijanskih predstavnika na Kongresu, u principu, ali ne i nužno, bila u crnogorskem interesu, zavisno od toga da li je princip apliciran na teritorije naseljene većinskim albanskim ili slovenskim stanovništvom. Stav o potrebi da se koriste sve prilike za potvrđivanje italijanskih interesa, mogao je značiti otvaranje prostora za kompenzacione dogovore koji je Korti želio da izbjegne, a čiji je objekat mogla biti i Crna Gora.

Bosnu i Hercegovinu, u Italiji izazvala reakcije javnosti pred kojim nijedna vlada ne bi mogla da ostane ravnodušna. U slučaju da se otvori pitanje okupacije, Italijani su trebali da nastoje da ona bude privremena i ograničena, kako vremenski tako i u pogledu okupacionih snaga. U slučaju malo vjerovatne teritorijalne aneksije, Korti i De Lonej trebalo je da procijene da li je u italijanskom interesu i odgovara li dostojanstvu Vlade da postavi zahtjev za kompenzaciju.³⁸⁶ Za slučaj da se ne postigne siguran mir, punomoćnici Italije treba da sačuvaju prijateljstvo svih sila prema njoj, bez ikakvih obaveza za budućnost.³⁸⁷

U instrukcijama za italijanske predstavnike na Kongresu pomenuta je i Crna Gora. Podseća se da u vezi luka koje su joj dodijeljene preliminarnim San Stefanskim ugovorom a čemu se austrougarska vlada odlučno odupirala i u vezi čega je kontaktirala italijansku vladu, do tog trenutka nije iznijeto bilo kakvo mišljenje koje bi obavezivalo Italiju. Ocijenjeno je da nije vjerovatno da bi ta pristaništa mogla ozbiljno štetiti interesima Italije. Ipak, s obzirom na prvenstveno miroljubiv zadatak njene misije, kao i na to da ta stvar ne zadire u bitne italijanske interese, treba nastojati da se oko ovog pitanja postigne sporazum zainteresovanih strana u funkciji uspostavljanja saglasnosti među suprostavljenim stranama na Kongresu odnosno obezbjeđivanju mira koji je najveći italijanski interes.³⁸⁸

Prije nego što se Kongres sastao, austrougarska vlada je, preko svog ambasadora Hajmerlea, nastojala da joj se Italija u Berlinu pridruži u sprečavanju Crne Gore da dobije pristanište na Jadranu. Hajmerle se pozivao na stav prethodne italijanske vlade o ovom pitanju iznesen na konferenciji u Carigradu, dodajući da je njegova vlada riješena da od toga pravi pitanje rata. Korti je odgovorio da italijanska vlada ne smatra da pomenuto pristanište šteti interesima Italije kao i da mu ne izgleda pravo da Crna Gora bude lišena teritorije koju je borborom zauzela i koju joj je Sanstefanski ugovor dodijelio. Nije shvatao zašto bi se Italija opriala razvoju naroda koji je dao toliko dokaza o svojoj energiji i vrijednosti.³⁸⁹ U toku trajanja Berlinskog kongresa austrougarsko viđenje

³⁸⁶ DDI, II-X, № 167, *Corti a De Launay*, Roma, 7 giugno 1878, *Istruzioni per i plenipotenziari al Congresso di Berlino 7 giugno 1878*, 157-158. Opšti interesi Italije, koji ona dijeli sa drugim silama je očuvanje mira. Veliki evropski rat, čak i kad bi Italija ostala van njega, nanio bi velike štete italijanskim interesima i na političkom i na ekonomskom planu. U opšte interese Italije i drugih sila spada i očuvanje slobode plovidbe i trgovine na Istoku.

³⁸⁷ DDI, II-X, № 167, Annesso ad № 707, *Istruzioni per i Plenipotenziari al Congresso di Berlino*, 7 giugno 1878, 155-157.

³⁸⁸ DDI II-X, № 167, *Corti a De Launay*, Roma, 7 giugno 1878, *Istruzioni per i plenipotenziari al Congresso di Berlino 7 giugno 1878*, 157-158.

³⁸⁹ DDI, II-X, № 303, *Spizza: Appunti del ministro degli esteri*, Corti, 13 luglio 1878, 350.

utvrđivanja crnogorskih granica i problema pacifikacije Bosne i Hercegovine, Kortiju je bezuspješno pokušao da nametne i Andraši. On je 16. juna, uz poznate stavove i argumentaciju u pogledu crnogorskog izlaska na more, iznio mišljenje da i crnogorsko proširenje na sjeveroistoku treba ograničiti.³⁹⁰

Krajem juna italijanskim delegatima na Kongresu postalo je jasno da će Austrija uspjeti da od ostalih sila dobije saglasnost da u slučaju pripajanja Bara Crnoj Gori, sama anektira Spič. Pristali su čak i Rusi, jer nije bilo drugog načina da Crna Gora dobije Bar. Korti i De Lonaj nijesu bili skloni da podrže ma kakvo proširenje Austrije ali je bilo izvjesno da će ako se usprotive ostati u manjini. Izvještavajući predsjednika vlade o ovom problemu ukazivali su da je Spič luka i selo od 1200 stanovnika, jedan do dva kilometara od austrijske granice kome ostale sile ne pridaju nikakav značaj. Alternativno rješenje, predlog Andrašija da i Spič i Bar ostanu Turskoj, italijanskim delegatima činilo se manje povoljnim zbog neizvjesnosti njihove dalje sudbine dok Bar u crnogorskim rukama predstavlja prepreku austrijskoj ekspanziji.³⁹¹

Predsjednik Kairoli i ministar vojni Bruco dijelili su u potpunosti mišljenje italijanskih predstavnika. Ovlastili su ih da, zavisno od situacije i držanja ostalih delegata u poslednjem trenutku, sami donešu odluku. Zabrinjavao ih je moralni efekat koji će ustupanje Spiča izazvati u Italiji poslije odluke Kongresa o austrijskoj intervenciji u Bosni. Bilo je teško prihvati da je Austro-Ugarskoj, pored posjeda toliko pristaništa na Jadranu, neophodan Spič da se zaštiti od posljedica crnogorskog posjeda Bara. Italijansku vladu je pogađalo što je, radi dobrih odnosa sa Austrijom, iz svog političkog programa na Kongresu izostavila pitanje teritorijalnih kompenzacija dok je Austrija, u pitanju Spiča, uradila suprotno.³⁹²

Još veće probleme pričinjavalo je italijanskoj vadi neraspoloženje italijanske javnosti zbog buduće okupacije Bosne i Hercegovine. Predsjednik Kairoli preko Kortija

³⁹⁰ DDI, II-X, № 186, *Promemoria del ministro degli esteri, Corti*, Berlino, 16 giugno 1878, 178-179. Prema Andrašiju, austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine najbolji je način da se spriječe buduće komplikacije i novo otvaranje Istočnog pitanja. Korti je uzdržano primijetio da italijanski punomoćnici moraju to da imaju u vidu da u Italiji u tom pogledu postoje određena mišljenja koja se koriste u partijske svrhe.

³⁹¹ DDI, II-X, № 218, *Corti a Cairoli*, Berlino, 29 giugno 1878, 222; *Ibid.*, № 230, *Corti a Cairoli*, Berlino, 30 giugno 1878, 249-250; *Ibid.*, № 235, *Corti a Bruzzo*, Berlino, 1 luglio 1878, 253. Rezimirajući svoje učešće na Kongresu, Korti je zapisao da mu je od svega naviše muke zadalo pitanje o pripajanju Spiča Dalmaciji. Lobirajući protiv austrijskog zahtjeva, najprije se obratio britanskim punomoćnicima koji nijesu htjeli ništa da čuju što nije u prilog Austrije; podršku nije dobio ni od punomoćnika Nemačke ni od Francuske. Korti zaključuje: "Bilo je uzaludno boriti se protiv cijele Evrope koja je željela da gurne Austriju na istok." a zatim dodaje: "Zar je trebalo da Italija stupi u otvorenu borbu sa svima silama sa kojima je trebalo da bude prijatelj?"; DDI, II-X, № 303, *Spitza: Appunti del ministro degli esteri, Corti*, 13 luglio 1878, 350.

³⁹² DDI, II-X, № 228, *Cairoli a Corti*, Roma, 30 giugno 1878, 248.

i De Lonaja apelovao je da prijateljske sile imaju u vidu teškoće njegove vlade i moguće interpelacije u Parlamentu, te da bi bilo poželjno da se u odlukama Kongresa u posebnoj odredbi naglasi privremen karakter austrijske okupacije.³⁹³ I Korti i De Lonaj smatrali su da su učinili sve što su moglo učiniti a da se ne suprotstave cijeloj Evropi.³⁹⁴

Pitanje granica Crne Gore otvoreno je 1. jula 1878. godine na desetoj sjednici Kongresa. Rusija i Austrija o ovome su se u načelu već bile sporazumjele. Na Andrašijev prijedlog posebnoj komisiji prepušteno je da utvrdi graničnu liniju.³⁹⁵ Prilikom razmatranja prve alineje 2 člana San-Stefanskog ugovora koja je glasila "visoka Porta definitivno priznaje nezavisnost knjaževine Crne Gore", britanski predstavnik Solzberi je tražio da se riječ "definitivno" izbriše jer njegova vlada nikada nije priznavala crnogorsku nezavisnost. Predstavnici većine Sila mada različitim formulacijama, izjavili su da su njihove vlade i ranije priznavale nezavisnost Crne Gore. To su uradili i italijanski delegati koji su predložili da se tekst pomenutog člana ne mijenja a da se razlike konstatuju u Protokolu. Odlučeno je da sporni dio teksta ostane nepromijenjen.³⁹⁶

De Lonaj je 3. jula, u komisiji za razgraničenje čiji je član, povodom izjave barona Hajmerlea da će Spič biti priključen Dalmaciji, primijetio da i Italija ima važne interese u Jadranskom moru i zatražio dodatna objašnjenja. Nije shvatao razloge i motive za to priključenje, s obzirom na garancije od strane Crne Gore, konkretno zabrane ratnih brodova i zastave. Tražio je i podatke o samom pristaništu u Spiču više da bi otvorio diskusiju i zainteresovao druge delegate. De Lonaj je imao primjedbe i zbog nametanja Crnoj Gori pomorskog režima u skladu sa austrougarskim zakonodavstvom, ističući uzornost italijanskog pomorskog zakonodavstva. U prethodnim pregovorima delegata i vojnih izaslanika u potkomisiji, odnosno komitetu za razgraničenje, italijanski izaslanik grof De Majno je, prema uputstvima, takođe postavio slična pitanja. Tražili su izmjene granične linije u korist Crne Gore u području

³⁹³ DDI, II-X, № 227, *Cairolì a Corti*, Roma, 30 giugno 1878, 247.

³⁹⁴ DDI, II-X, № 230, *Corti a Cairolì*, Berlino, 30 giugno 1878, 249-250. Okupaciju Bosne i Hercegovine, tvrdili su, odobravala je cijela i Evropa i to u Italiji dobro znaju oni koji su dvije godine uzalud lupali na svaka vrata da nadu one koji se tome protive i jedino uspjeli da izazovu podozrenje Austrije. Italija ne može da natjera Evropu da radi po njenoj volji. Bismarck nikad nije htio da se mijesha kad bi se Austrijanci i Rusi dogovorili, a Velika Britanija je uvijek podržava Austriju, vidjevši u njoj najjaču prepreku težnjama Rusije na Istoku i čudeći se što Italija nije u tome uvijek saglasna s njom.

³⁹⁵ DDI, II-X, № 236, *De Launay a Cairolì*, Berlino, 1 luglio 1878, 256-257.

³⁹⁶ N. Ražnatović, *Crna Gora i Berlinski kongres*, 81. Francuski delegat izjavio je da je vlada Francuske prečutno priznavala crnogorsku nezavisnost, ruski da je to njegova vlada činila oduvijek, njemački "u principu", austrijski da je već ranije i formalno priznala. Italijani su izjavili da njihova vlada "priznaje Crnu Goru"; P. Cicmil, *Velika Britanija i Crna Gora 1878 godine*, Glasnik Cetinjskih muzeja XII (1979), 173. Cicmil konstatiše da je pomenuta formulacija kasnije ipak nešto izmijenjena.

Hercegovine, ojačanje crnogorske granice u području Podgorice i Dinoše kao i u pravcu Bara. Sve je bilo uzalud. De Lonaj je tražio da se njegova interpelacija unese u zapisnik a kako to nije urađeno, svoje primjedbe, takođe bez uspjeha, ponovio je i na sjednici kongresa od 4. jula.³⁹⁷

Na sjednici od 4. jula kongres je nastavio razmatranje granica Crne Gore. U odnosu na teritorije koje su joj određene Sanstefanskim ugovorom Crna Gora je izgubila okruge Bileće i Gacko, a granica je ustanovljena istočno od linije koju čini put Bileća-Korita-Gacko. Izgubila je teritorije sjeverno od Tare a pripali su joj Kolašin, Plav, Gusinje, Nikšić, Podgorica, Spuž i Žabljak. U Primorju ostao je Crnoj Gori grad i luka Bar sa obalom i teritorijom u zaleđu od ušća potoka Željeznice i vrha Vrsute prema Spiču i zalivu Kruči i vrha Možure prema Ulcinju, koji se zajedno sa teritorijom do Bojane trebalo vratiti Turskoj. Spič sa tvrđavama Haj i Nehaj morao se predati Austro-Ugarskoj.³⁹⁸

Karakteristično je da je italijanska diplomacija sagledavajući crnogorski gubitak Ulcinja i Spiča poklanjala malo pažnje Ulcinju a nesrazmjerne veliku pažnju Spiču koji je interesovao prije svega sa stanovišta reakcija vlastitog javnog mnjenja a tek onda zbog strategijskih razloga odnosno mogućnosti Austrije da kontroliše susjednu luku u Baru.

Prema Kortijevim bilješkama sa Kongresa pitanje pripajanja Bara Knjaževini izazvalo je teške diskusije ali one nijesu našle adekvatno mjesto u kongresnim zapisnicima. Korti tvrdi da se Austrija tome toliko protivila, da je od ovog pitanja pravila *casus belli*, te da se jedva zadovoljila dobijanjem Spiča i pomorsko – policijskog nadzora u Baru u kome je zabranjen pristup svim ratnim brodovima. Italijanski delegati, imajući nalog da se založe za ustupanje jednog pristaništa na Jadranu Crnoj Gori, pristali su na ono što su sve ostale sile prihvatile.³⁹⁹

Nezadovoljstvo italijanskog javnog mnjenja politikom vlade odnosno njenih predstavnika na Berlinskom kongresu dodatno je poraslo 8. jula 1878. godine nakon vijesti da je Velika Britanija svoju podršku Turskoj u toku Istočne krize naplatila

³⁹⁷ DDI, II-X, № 253, *De Launay a Cairoli*, Berlino, 4 luglio 1878, 273-274.

³⁹⁸ N. Ražnatović, *op. cit.*, 78-79.

³⁹⁹ DDI, II-X, № 250, *Corti a Cairoli*, Berlino, 4 luglio 1878, 271-272; *Ibid.*, № 301, *Appunti del ministro degli esteri Corti*, 13 luglio 1878, 346. Ove bilješke datirane na dan završetka kongresa svjedočanstvo su o političkoj poziciji i psihološkom stanju italijanskog ministra spoljnih poslova i predstavnika na kongresu, svjesnog da će po povratku u Italiju biti predmet napada javnosti i parlamenta. Otuda potreba da se ističe kako zvanični akti Kongresa ne dokumentuju na pravi način zalaganje italijanske delegacije za nacionalne interese.

posjedom ostrva Kipra. Ni u takvoj atmosferi Korti nije podlegao iskušenju da prihvati njemačku ponudu i pokuša da za svoju zemlju obezbijedi posjed turskog Tunisa, kako mu je sugerisao njemački sekretar spoljnih poslova Bilov. Odbio je izjavivši da Italija ne želi da se nosi sa Francuskom zbog toga. Inače Bizmark je dan ranije istu ponudu napravio Francuskoj pokušavajući da zavadi dvije latinske sestre. Korti se slično ponio i prilikom Solisberijeve sugestije da Italija okupira Tripoli.⁴⁰⁰

Nema sumnje da bi veliki dio italijanske javnosti pozdravio neki teritorijalni dobitak kao što je izvjesno da je Kortijeva politika bila realistična i jedina racionalna u datim okolnostima. Međutim nepopolarnost takve politike dovodila je u pitanje opstanak i same vlade pa je 16. oktobra 1878. godine uslijedila Kortijeva očekivana demisija sa mesta ministra spoljnih poslova.⁴⁰¹ Tek nakon toga a nekoliko mjeseci po okončanju kongresa, na sjednici parlamenta od 9. decembra 1878. godine predsjednik vlade i novi ministar spoljnih poslova Cairoli podnio je izvještaj o italijanskoj politici na Kongresu.⁴⁰² Pravdanje te politike i formalna podrška koju je dobila vlada nije umanjilo već prije aktuelizovalo potrebu Italije da formuliše i realizuje spoljnu politiku koja će je izvući iz nezahvalne pozicije međunarodne izolovanosti i nemogućnosti da, poput ostalih sila, nameće i štiti svoje interes.

Među brojnim tekstovima publikovanim u Italiji nakon Berlinskog kongresa, u kojima je kritikovana Kortijeva spoljna politika, izdvajaju se članci Ruđera Bongija koje je autor kasnije objedinio u knjigu *La crisi d'Oriente e il Congresso di Berlino*. Bongi je nemilosrdno ukazivao na sterilnost Kortijeve spoljne politike i nedostatak svijesti o nacionalnim interesima ali mu je odavao priznanje da je uspio da ubijedi strane vlade kako je jedini cilj Italije održanje mira i saglasnost među silama.⁴⁰³

⁴⁰⁰ G. Candeloro, *Storia del Italia moderna*, vol. VI, 140.

⁴⁰¹ V. Clemente, *Dizionario*, 791.

⁴⁰² *Trattato di Berlino del 13 luglio 1878, presentato dal presidente del consiglio, ministro degli affari esteri, Cairoli, nella tornata del 9 dicembre 1878, Atti del Parlamento Italiano, Discussioni della Camera dei Deputati, XIII legislatura-sessione 1878*, Roma 1878.

⁴⁰³ F. Sartori, *Ruggero Bonghi e il Congresso di Berlino in alcuni documenti inediti*, Rassegna storica del risorgimento, n. 3 (2000), 381-385.

III SPROVOĐENJE ODREDBI BERLINSKOG UGOVORA I USPOSTAVLJANJE ITALIJANSKOG POSLANSTVA U CRNOJ GORI

Međunarodna komisija za razgraničenje Crne Gore i Otomanskog carstva

Za sprovođenje odluka koje je tokom juna i jula 1878. godine donio koncert sila u Berlinu trebalo je više od dvije godine. Ako su u italijanskom Ministarstvu spoljnih poslova željeli da zaborave skup koji je potvrdio reputaciju Italije kao najslabije i najmanje uticajne sile, to nije bilo moguće, ne samo zbog žestokih napada opozicije i italijanske javnosti već i zbog potrebe da se kongresna rješenja sprovedu u život i elemenišu mogućnosti novih zapleta, koje ni Italija ni ostale sile nijesu željele. U ovom periodu u Italiji su se smijenile čak četiri vlade. Tri je kao predsjednik sastavio Benedeto Kairoli i nakon Kortijeve smjene u oktobru 1878. godine u svima zadržao i resor ministra spoljnih poslova.⁴⁰⁴ Privržen načelu narodnosti bio je sklon da vodi računa o interesima albanske populacije na teritorijama koje je trebalo ustupiti Crnoj Gori.

Konzul Durando, koji je izuzetno uspješno kod crnogorskog knjaza zastupao italijansku vladu krajem 1878. godine otisao je na zasluženo odsustvo.⁴⁰⁵ U međunarodnu komisiju koja se angažovala na sprovođenju odredbi Berlinskog ugovora o razgraničenju Turske i Crne Gore iz Rima su delegirali potpukovnika Đuzepea Otolengija. Činilo se da je za utvrđivanje precizne granice na terenu od diplomatskog umijeća Čezara Duranda opurtunije iskustvo i znanje jednog profesionalnog vojnika.⁴⁰⁶ Italija je preko poslanika u Carigradu intervenisala kod Porte da se što prije

⁴⁰⁴ G. Mammarella, P. Cacace, *La politica estera dell'Italia dallo stato unitario ai giorni nostri*, Roma-Bari 2006, 31; G. Candeloro, *op. cit.*, 141-144. Četvrtu, relativno kratkotrajnu vlast Agostina Depretisa od decembra 1878. do jula 1879. godine, u kojoj je i Depretis zadržao resor spoljnih poslova, nije mijenjala Kairoliev spoljopolitički kurs.

⁴⁰⁵ ASDMAE, Archivio del personale, busta 35/154, *Durando al Ministro*, Gravosa, 15 settembre 1878. Durando je tražio tromjesečni odmor koji, pretpostavljajući interes službe ličnim, nije koristio tokom 1875., 1876. i 1877. godine. Smatrao je da njegovo prisustvo nije neophodno te da upravljanje konzulatom može da se prepuni vicekonzulu Luidiju Seralji. U pogledu Crne Gore namjeravao je da se sa knjaževskom vladom dogovori o načinu komunikacije kako bi joj i dalje koristio. Knjaz ga je 9. avgusta zvao na Cetinje, pa je namjeravao da se tom prilikom zahvali Knjazu i zatraži privremeni otpust.

⁴⁰⁶ A. Biagini, *Momenti di storia Balcanica (1878-1914). Aspetti militari*, Roma 1981, 32-33. Đuzepe Otolengi (1838-1904) je bio učesnik ratova za ujedinjenje Italije a kasnije neko vrijeme profesor umjetnosti i istorije. Nakon misije u Crnoj Gori 1879-1880. godine nastavio je uspješnu vojnu i političku karijeru. Postao je general 1896. a 1902-1903. godine bio je ministar vojne.

odredi turski komesar za sprovodenje Berlinskog ugovora, što je bio izraz pomenute želje da se normalizuju prilke na Istoku.⁴⁰⁷

Komisija se sastala 30. aprila 1879. godine. O svom učešću u njenom radu tokom 1879-1880. godine Đuzepe Otolengi je ostavio opširan izvještaj. Iz njega se vidi da se Turska, čineći se službeno dobromamjerna prema radu komisije, u praksi trudila da ga odgovlači. Otežavala je pristup terenu, a kod svake po Tursku nepovoljne odluke, njen delegat je napuštao rad komisije. Zbog toga je komisija bila neaktivna od maja do jula mjeseca 1879. godine. Nastavila je rad tek krajem jula nakon prihvatanja italijanskog predloga da se sporne linije razgraničenja kasnije razmatraju. Ruski delegat podržavao je crnogorske a britanski turske interese, dok su austrijski i njemački imali promjenjivo ali u osnovi protursko držanje. Italijanski i francuski delegat imali su uglavnom iste stavove. Turska je bila u povoljnijem položaju jer je u najgorem slučaju mogla računati sa četiri od osam glasova u komisiji.⁴⁰⁸

Sprovodenje odredbi Berlinskog kongresa o razgraničenju Crne Gore, odužilo se i do 1881. godine prošlo kroz nekoliko faza u kojima su dominantna pitanja bila: posijedanje Spuža i Podgorice, regulisanje sa Austro-Ugarskom pristanišnog režima u Baru i plovidbe Bojanom, pokušaj zamjene Plava i Gusinja, prvo za oblast Gruda i Hota, a zatim za Ulcinj i obalni pojas do Bojane i konačno pomorska demonstracija velikih sila radi prisajedinjenja Ulcinja Crnoj Gori.⁴⁰⁹

Uspostavljanje italijanskog poslanstva u Crnoj Gori

Promijenjeni međunarodni status Crne Gore omogućio je Italiji da u Crnoj Gori uspostavi poslanstvo, a da umjesto ranijeg konzularnog agenta kod knjaza Nikole, akredituje diplomatskog predstavnika u rangu otpravnika poslova. Kako je od

⁴⁰⁷ Lj. Aleksić-Pejković, *Odnosi Italije i Crne Gore do njenog razgraničenja 1881. godine*, 182.

⁴⁰⁸ A. Biagini, *op. cit.*, 33. Ruski predstavnik tražio je da se odluke donose jednoglasno kada su glavne stvari u pitanju. Osnova za rad bila je stara austrijska karta koja je korištena na Berlinskom kongresu. Ovome se protivio turski delegat koji je isticao da će sve netočnosti biti tumačene na štetu Otomanskog carstva. Problemi su proistekli iz nedostatka preciznih odredbi Berlinskog ugovora. Izvještaj Otolengija čuva se in: Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito Italiano, Roma (=AUSSME), b. 36, f. 1, Reparto operazioni, Ufficio coloniale, Stati Esteri, G. Otolenghi, *Rapporto della Commissione per delimitazione del Montenegro*, Roma, 25 novembrie 1879.

⁴⁰⁹ Lj. Aleksić-Pejković, *op. cit.*, 182.

međunarodnog priznanja Crne Gore na Berlinskom kongresu, pa do tog čina prošlo devet mjeseci stiče se utisak da u Rimu nijesu žurili sa uspostavljanjem poslanstva.

Za italijanskog predstavnika u Crnoj Gori opet je imenovan Cezare Durando. To je urađeno ministarskim dekretom od 11. aprila 1879. godine. Akreditivna pisma Durando je predao knjazu Nikoli na Cetinju 20. maja iste godine. *Glas Crnogorca* zabilježio je kraći govor koji je tom prilikom Durando održao: "Ovim imenovanjem završena je vanredna misija, koju sam čast imao ispunjavati kod Vašeg Visočanstva 1876. godine, a naročito za vrijeme posljednjeg rata. Uspostavljajući kraljevsku legaciju pri vašem Visočanstvu i Knj. Vladi, Nj. Vis. Kralj Italije želi da se još većma stijesne veze priateljstva koje sretno postoje između dvije vlade".⁴¹⁰

Crnogorski ministar spoljnih poslova Stanko Radonjić tražio je objašnjenje zašto je italijanski predstavnik imenovan ministarskim dekretom. Na Cetinju se preferirao kraljevski dekret mada je u Italiji bila praksa da otpravnika poslova postavlja ministar.⁴¹¹ Upoznati sa problemom, u Rimu su bili spremni da izdaju i takav akt da bi pokazali dobromanjernost i prijateljsku naklonost. U ovom smislu je predusretljivost pokazao pored vlade i sam kralj Umberto I.⁴¹²

Regulisanje ingerencija Austro-Ugarske na području crnogorskog Primorja proistiklih iz člana 29. Berlinskog ugovora

Još prilikom akreditovanja Durandoa skrenuta mu je pažnja da: "mala Crna Gora sigurno nije čvrsta prepreka da zadrži austrougarski program širenja preko Stare Srbije ka Istoku, ali je ipak smetnja za koju treba vremena da se ukloni a vrijeme je pogodnost - korist".⁴¹³ Zato nije neobično što je dolazak italijanskog otpravnika poslova sredinom maja 1879. godine koïncidirao sa pregovorima Beča i Cetinja o regulisanju ingerencija Austro-Ugarske na području crnogorskog Primorja koje su proisticale iz člana 29. Berlinskog ugovora. U Rimu su se plašili da bi ratom iscrpljena, sa glađu suočena Crna Gora, prinuđena da drži značajne vojne snage na granici sa Turskom, i vodi tešku

⁴¹⁰ *Glas Crnogorca*, № 18, Cetinje, 19. maj 1879, 2-3.

⁴¹¹ ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1377, *Durando a Depretis*, Cettigne, 20 maggio 1879.

⁴¹² ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1191, *Tornielli a Durando*, Roma, 9 giugno 1879.

⁴¹³ *I Documenti diplomatici italiani*, serie II (1870-1896), vol. XII (14 luglio 1879-2 maggio 1880), ed. F. Valsecchi, Roma 1987 (=DDI, II-XII), № 574, *Durando a Cairoli*, Gravosa, 25 gennaio 1880, 459-460.

diplomatsku bitku za izvršenje odluka Berlinskog kongresa, mogla da se pokaže popustljiva prema Austro-Ugarskoj i da bilateralnim sporazumima devalvira poziciju koju je u odnosu na susjednu monarhiju dobila na Berlinskom kongresu. Durando i ruski poslanik Jonin bili su upućeni u čitav tok austro-crnogorskih pregovora i činili sve što su mogli da se barskoj luci ne nametne režim koji bi je činio praktično austrougarskom.⁴¹⁴

Italijanska vlada nije željela da se otvoreno miješa u odnose Austro-Ugarske i Crne Gore, ali je bila vrlo zainteresovana da se ne povećava uticaj Beča u Knjaževini. Ne eksponirajući se javno, Durando je uspio da ostvari uvid u tok pregovora Cetinja i Beča o ovom pitanju, a takođe da ima aktivnu ulogu u kreiranju crnogorske pregovaračke pozicije.

Austrougarski predlog iz maja 1879. godine predviđao je da pristanišna vlast i uprava Barske luke budu u austrijskim rukama. Kapetan luke i okolnog obalskog područja trebalo je da bude njen državljanin, zavisan od pomorske uprave u Trstu. Ova uprava odlučivala bi o finansijama i radu pristanišnih organa, a sporovi i žalbe javnog i privatnog karaktera bile bi razmatrane od uprave u Trstu ili sudova u Dalmaciji. Austrougarski karakter uprave u crnogorskem pristaništu naglašen je i odredbom da crnogorske vlasti sa lučkim kapetanom opšte samo preko austrougarskog poslanika na Cetinju.⁴¹⁵ Crnogorska vlada bila je svjesna da pomenuti predlog prevaziđa ovlašćenja koja proističu iz 29-og člana, ali se nije otvoreno suprotstavljala plašeći se da ne izazove nezadovoljstvo Beča koje bi se moglo loše odraziti na ishod pitanja koja su još uvijek bila otvorena između Crne Gore i Turske. Zato su na Cetinju nastojali da, pravdajući se nepoznavanjem pomorske regulative, odlože pitanje i da ga rješavaju u povoljnijim okolnostima.⁴¹⁶ Knjaz je sa Durandoom o ovim pitanjima vodio duge razgovore, dajući mu faktički ulogu savjetnika koji je u značajnoj mjeri kreirao zvanični stav Crne Gore i bio autor konkretnih pravnih i diplomatskih formulacija.⁴¹⁷ Glavna sugestija italijanskog otpravnika crnogorskoj vladu bila je da se striktno drži slova i duha Berlinskog ugovora koji je formulišući neutralizaciju crnogorskih voda Austro-Ugarskoj davao pravo nadzora nad pomorskom policijom.⁴¹⁸ U ovom duhu formulisan je predlog Crne Gore

⁴¹⁴ N. Ražnatović, *Sprovođenje XXIX člana Berlinskog ugovora o Crnogorskem primorju i ingerenciji Austrougarske u luci Bar*, Istoriski zapisi 3-4 (1972), 396-397.

⁴¹⁵ ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1377, *Durando a Cairoli*, Cettigne, 26 agosto 1879.

⁴¹⁶ ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1377, *Durando a Cairoli*, Cettigne, 27 maggio 1879.

⁴¹⁷ ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1377, *Durando a Cairoli*, Gravosa, 18 giugno 1879; *Ibid.*, *Durando a Cairoli*, Gravosa, 22 luglio 1879; *Ibid.*, *Durando a Cairoli*, Gravosa, 30 agosto 1879.

⁴¹⁸ ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1377, *Durando a Cairoli*, Gravosa, 18 giugno 1879.

da se u Kotoru vrši karantin sumnjivih brodova koji su stizali u Bar, jer sama nije imala lazaret. Crna Gora je prihvatala da lučki kapetan bude stranac, po mogućnosti iz Dalmacije zbog poznavanja jezika. Međutim, nije se željelo da on ni u kakvom pogledu podliježe austrougarskim vlastima.⁴¹⁹ Iz Beča je traženo da se u Baru imenuje austrougarski vice-konzul koji bi kontrolisao lučkog kapetana, kao i da zemljište na kome će se podići stovarišta za ugalj bude eksteritorijalno.⁴²⁰ Crnogorski odgovor opet je redigovao Durando, pravno obrazloživši neopravdanost pomenutih zahtjeva. Knjazu je sugerisao da izbjegava verbalne pregovore, te da Crna Gora svoju poziciju postavi pismeno i principijelno. Ovo je bilo korisno između ostalog i zbog toga što je olakšavalo Durandoovu savjetničku funkciju koju je teže bilo držati u tajnosti kod verbalnih pregovora. Na Knjažev zahtjev, Durando je sastavio i koncept konačnog crnogorskog predloga.⁴²¹

Na poziv austrougarskog cara Franja Josipa, knjaz Nikola je početkom septembra 1879. godine boravio u Beču. Formalni povod bilo je prisustvovanje manevrima carske vojske ali su ovom prilikom vođeni i politički razgovori, između ostalog, o režimu u barskom pristaništu. Italijani su smatrali da je namjera Beča bila da sebi privuče Crnu Goru i spriječi jačanje stranih uticaja u njoj. Prema mišljenju italijanskog otpravnika poslova, u Beču su više zazirali od uticaja Italije nego od Rusije.⁴²² Austrougarski ministar Andraši tražio je od knjaza Nikole da Crna Gora, njegovoj zemlji učini ranije tražene ustupke jer "ne može pustiti druge sile da se učvrste u crnogorskim vodama". Knjaz je obećao da će se striktno držati Berlinskog ugovora i prema Rusima i prema Italijanima, kao i prema svima drugima. I Knjaz je stekao utisak, da je Andraši, mada je to prikrivao, bio više zabrinut zbog Italijana nego zbog "svih drugih".⁴²³

⁴¹⁹ ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1377, *Durando a Cairoli*, Cettigne, 10 luglio 1879, *Annesso*.

⁴²⁰ ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1377, № 15, *Durando a Cairoli*, Cettigne, 26 agosto 1879.

⁴²¹ ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1377, *Annesso al rapporto politico № 15*, 26 agosto 1879 della R. Legazione in Cettigne. Ovaj koncept sastavljen na francuskom jeziku tretiran je kao zvanična nota, a prevod za Knjaza kao navodni original.

⁴²² ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1377, № 16, *Durando a Cairoli*, Gravosa, 30 agosto 1879.

⁴²³ ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1377, № 17, *Durando a Cairoli*, Cettigne, 6 ottobre 1879. Zbog krutog stava u pogledu nadzora nad upravom luke koji su imali austrougarski pregovarači, sekretar u ministarstvu inostranih poslova, Kaliče i poslanik na Cetinju, Temel, knjaz Nikola je morao da ponavlja da "nikad neće dopuštiti ni Rusima ni Italijanima da bilo što preduzmu što bi bilo protivno interesima Austrougarske monarhije." *Ibid.*, *Durando a Cairoli*, Gravosa, 1 decembre 1879.

Turska opstrukcija izvršenja odluka Berlinskog kongresa

Kako je već rečeno, od ljeta 1878. do pozne jeseni 1880. godine Otomansko carstvo je opstruiralo izvršenje odluka Berlinskog kongresa koje su se ticale njegovog odnosa sa Crnom Gorom. Zbog očuvanja svojih interesa, prestiža, kao i zbog otklanjanja mogućnosti novih sukoba, velike sile ostale su involvirane u ovaj problem i on će na kraju i biti razriješen jedino zahvaljujući njihovoj energičnoj političkoj akciji i vojnem pritisku.

Tursko odugovlačenje da preda teritorije predviđene Berlinskim ugovorom navelo je crnogorsku vladu da krajem novembra 1878. godine jednom notom najavi silama da će zauzeti Spuž i Podgoricu jer je istekao rok za njihovu predaju. Većina konzula intervenisala je na Cetinju ne bi li je odvratila od ove namjere. Italijanski konzul iz Skadra nije im se pridružio zbog stava italijanske vlade da nije njeni da zaustavlja crnogorske vojne operacije.⁴²⁴

Crnogorci su ipak bez upotrebe sile posjeli Kolašin, Žabljak, Spuž i Podgoricu. Otomanskom carstvu vraćen je Ulcinj nakon čega je porasla njihova nekooperativnost u pogledu predaje preostalih teritorija, Plava i Gusinja. Crnogorski delegati Stanko Radonjić i Gavro Vuković bezuspješno su u Carigradu nastojali da razriješe problem. Kao jedan od razloga za neizvršavanje svojih obaveza Porta je navodila i tobožnju želju crnogorske strane da zamijeni Plav i Gusinje za neke druge krajeve. U ovom kontekstu pominjana je Kučka krajina.⁴²⁵ Knjaz Nikola je insistirao na izvršenju Berlinskog ugovora a pitanje Kučke krajine nezavisno od toga prepuštao Komisiji za razgraničenje. Ovakav stav italijanska vlada je ocijenila kao legitiman. Nije vidjela osnovu da se Porta protivi pogotovo što je smatrala odgovornom za jedan krvavi granični incident, kao i za produžavanje stanja iz kojeg su se mogle izroditи nove komplikacije.⁴²⁶ Italijansko

⁴²⁴ ASDMAE, Turchia, Registro copialettere, pacco 1233, № 911, *Cairolì al console a Scutari*, Roma, 15 decembre 1878; Durando je u to vrijeme bio na odsustvu.

⁴²⁵ N. Ražnatović, *Izvršenje odluke Berlinskog kongresa o predaji Podgorice Crnoj Gori*, Istoriski zapisi 1 (1963), 71-89. Inicijativa je u stvari potekla od Čamil-paše, a Cetinju je saopštena preko britanskog diplomatskog predstavnika Kirbija Grina.

⁴²⁶ DDI, II-XII, № 540, *Cairolì a Corti*, Roma, 9 gennaio 1880, 428-429. Italijanska vlada smatrala je da Osmansko carstvo međunarodno pravo obavezuje da iz oblasti Gusinja udalji mase pridošlica koje su se pridružile lokalnom stanovništvu; Pomenuti incident zapravo je sukob albansko-turskog bašibozuka i crnogorske vojske kod Velike i Novšića sredinom decembra 1879; N. Ražnatović, *Plavsko-Gusinjska aféra 1879 i Marko Miljanov*, Istoriski zapisi 3-4 (1982), 66. Italijani su dobro procijenili opasnost od novih sukoba. Početkom januara 1880. godine, vojska Albanske lige i nizama u albanskoj nošnji napali su

sondiranje stavova Velikih sila pokazalo je da su se u prilog predaje Plava i Gusinja Crnoj Gori izjašnjavale Rusija, Njemačka pa čak i Austro-Ugarska. Britaniju, prema izjavi lorda Solzberija, crnogorsko pitanje nije posebno interesovalo pa je on sve u vezi sa ovim prepuštao neposrednom crnogorsko-turskom dogovoru.⁴²⁷ U takvoj klimi Korti je tokom januara 1880. godine u dva navrata neuobičajeno energično sugerisao turskom ministru spoljnih poslova da se u pogledu Gusinja što prije dogovore sa crnogorskom vladom jer je ovo pitanje potencijalno opasno za obadvije strane. Korti je aludirao na opasnost koja im prijeti od Austro-Ugarske. Sa turske strane, Kortiju je ukazivano da sultan ne može da upotrijebi silu da svoje podanike otrgne od sopstvene vlasti i nametne im onu koje se užasavaju.⁴²⁸

Porta je, 20. januara, od Italije kao prijateljske zemlje, zatražila posredovanje kod crnogorskog Knjaza za pregovore o kompenzacijama za Gusinje i Plav koji ne bi obuhvatili Ulcinj, već pomjeranje granične linije od zaliva Kastrati do rijeke Cijevne.⁴²⁹ Mada je Italija imala legitimno pravo da insistira na doslovnom izvršenju ugovora čija je potpisnica bila, njena vlada je imala razumijevanja za delikatnu situaciju Porte koja iz moralnih razloga nije mogla da izđe iz čor-sokaka oko ustupanja Gusinja. Povodeći se za Kortijevim utiskom da bi sporazum na pomenutoj osnovi riješio sve teškoće, u Rimu su prihvatali turski predlog kao prirodan.⁴³⁰

crnogorske snage kod Murine; *Ibid.*, *op. cit.*, 70; ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1377, *Durando a Cairoli*, Gravosa, 15 decembre 1879.

⁴²⁷ DDI, II-XII, № 540, *Cairola a Corti*, Roma, 9 gennaio 1880, 428-429. Italijanska vlada instruirala je svog predstavnika u Carigradu da pokazuje izolovanu inicijativu samo u stvarima koje su se ticale svih sila ali da se pridruži onima poslanicima koji budu imali instrukcije da Portu navedu da „odmah i energično nastupi, kako zahtijevaju hitnost i težina stvari“ s obraloženjem da Italiji „posebno leži na srcu održanje mira u oblastima koje se htjelo umiriti sa Berlinskim ugovorom“.

⁴²⁸ DDI, II-XII, № 545, *Corti a Cairoli*, Constatinopoli, 13 gennaio 1880, 432-433. Korti je iznosio argumente kako za to da se Plav i Gusinje odmah ustupe, tako i protiv Portine namjere da se to pitanje miješa sa Kučkom krajinom, koje Komisija još nije završila, već je i dalje bilo otvoreno; *Ibid.*, № 563, 449, *Corti a Cairoli*, Constatinopoli, 22 gennaio 1880.

⁴²⁹ DDI, II-XII, № 563, *Corti a Cairoli*, Constatinopoli, 22 gennaio 1880, 449. U turskom Ministarstvu spoljnih poslova Kortiju je sugerisano da je za obje strane bolje prihvati zamjenu kojom će se pripojiti oblasti sa stanovništvom, koje je zbog rase i vjere saglasno da živi zajedno.

⁴³⁰ DDI, II-XII, № 564, *Cairola a Durando*, Roma, 22 gennaio 1880, 450.

Italijansko posredovanje za zamjenu Plava i Gusinja za Hote i Grude

Prije formalnog prihvatanja uloge posrednika italijanska diplomacija sondirala je raspoloženje knjaza Nikole. Prve vijesti sa Cetinja nijesu bile decidno potvrđne ali je tamošnji italijanski predstavnik nastojao da otkloni Knjaževe rezerve i privoli ga za pregovore.⁴³¹ Knjaz se protivio zamjeni, zbog neodređenosti Portinog prijedloga, ali još više zbog izuzetnog političkog značaja Gusinja za Crnu Goru.⁴³² Konačno je prihvatio inicijativu, saopštavajući istovremeno da se Crna Gora ne odriče odredbi Berlinskog ugovora niti je to tražila. Prihvata da velike sile mogu da promijene odredbe ali da u tom slučaju kao garantne sile imaju obavezu da se te odredbe i sproveđu.⁴³³

Italijanska vlada je 25. januara 1880. godine ovlastila svog poslanika u Carigradu da pokrene akciju na Porti da se Crnoj Gori umjesto Plava i Gusinja ponude druge teritorije. Sledeći Kortijev korak bio je sondiranje kod crnogorske vlade šta bi prihvatile kao adekvatnu kompenzaciju. U ovom poslu angažovao se i francuski predstavnik Furnije.⁴³⁴ Prije nego je odgovor i stigao, Gavro Vuković, crnogorski otpravnik poslova u Carigradu, je samoinicijativno predložio da se kao kompenzacija ispravi crnogorska granica tako što bi obuhvatila teritoriju plemena Hota i Gruda a takođe i da se Crnoj Gori povrati teritorija između Skadarskog jezera i Jadranskog mora, koja joj je bila dodijeljena San Stefanskim mirom a uskraćena na Berlinskom kongresu. Na Cetinju su bili iznenadeni da je Korti prihvatio ovaj predlog i sa njime izašao pred Portu. Mada je kombinacija za Crnu Goru bila poželjna, shvatalo se da je za

⁴³¹ DDI, II-XII, № 574, *Durando a Cairoli*, Gravosa, 25 gennaio 1880, 459-460. Durando je smatrao da Italija ima interes da se sproveđe Berlinski ugovor u dijelu koji se odnosi na Gusinje odnosno da upućuje Crnu Goru na širenje prema Staroj Srbiji jer je to u funkciji otežavanja austrijske ekspanzije na Balkanu. Međutim, shvatajući da je u datim okolnostima to nemoguće i neplodotvorno, Durando je odmah podržao drugačiju opciju-zamjenu Gusinja za oblast koju Porta predlaže jer je ona obezbjedivala neposrednu korist-mir.

⁴³² DDI, II-XII, № 574, *Durando a Cairoli*, Gravosa, 25 gennaio 1880, 459-460. Durando je bio saglasan sa procjenom crnogorskog ministarstva inostranih poslova da bi Porta, kad bi htjela, brzo smirila stvar sa Gusinjem. Turski predstavnik govorio je da je Porta Berlinski ugovor potpisala pod pritiskom, ali sada neće popustiti pošto je jača u odnosu na Crnu Goru, te da će učiniti sve da je spriječi da zaposjedne Gusinje. Durando je bio skeptičan u pogledu ustupanja Ulcinja. Čak i kad bi Porta to zaista htjela, Austro-Ugarska će se protiviti. Austro-Ugarska bi radije podržala uvećanje Crne Gore u pravcu istoka, nego da vidi kako uvećava svoju jadransku obalu i uspostavlja čvršće odnose sa Italijom. Durando je predviđao da će ubrzo Austro-Ugarska možda i sama nametnuti Porti rješenje gusinjskog pitanja.

⁴³³ N. Ražnatović, *op. cit.*, 48.

⁴³⁴ N. Ražnatović, *Pokušaj razgraničenja između Crne Gore i Turske 1880. putem kompenzacije za Plav i Gusinje teritorijom albanskih plemena Gruda i Hota*, Istoriski zapisi 1-2 (1973), 36-37. Ražnatović navodi da je ideju da se umjesto Plava i Gusinja Crnoj Gori da kompenzacija u oblastima Grudi i Hoti istakla francuska diplomacija zainteresovana da se eliminišu mogući sukobi koji bi se mogli izrodit u novu Istočnu krizu.

Tursku potpuno neprihvatljiva. Turci su odgovorili oštrim žalbama protiv Kortija pa je italijanska vlada pokušala da ublaži njihovo nezadovoljstvo tvrdnjom da se radi samo o prednacrtu o kom se ne mora razgovarati. Korti je dobio instrukcije da kompenzaciju traži u oblasti istočno od Podgorice. Sa Cetinja Vuković je ukoren i naređeno mu je da ne ometa Kortijev rad. Razmišljalo se čak i opozivanju mladog crnogorskog diplomata.⁴³⁵ Novim kontaktima Korti je uspio da i Porta iznese svoj stav. Deklarativno ona je bila spremna da ustupi Crnoj Gori teritorije katoličkih plemena Grude i Hoti kao i nekoliko hrišćanskih sela u Plavsko-Gusinjskom kraju.⁴³⁶

Na početku posredovanja Italijani su imali naklonost Britanije dok se Rusija nije miješala da ne naškodi akciji. Italijani su uživali aktivnu podršku Francuske i djelovali ne uključujući Austro-Ugrasku i Njemačku.⁴³⁷ Austro-Ugarska je Kortiju pravila takve opstrukcije u radu da je razmišljao da, pod zgodnim izgovorom, prekine svoju akciju. Međutim, početkom februara, austrougarska vlada načelno je prihvatile posredničku ulogu Italije, a nešto kasnije njen ambasador u Carigradu, Kosjek dobio je instrukcije da podrži akciju italijanskog kolege. U tim okolnostima i Korti je nastavio svoj rad.⁴³⁸

Crnogorska vlada komunicirala je sa Kortijem više preko svog predstavnika u Carigradu Gavra Vukovića nego samog Durandoa. Ipak, i u ovom i u drugima važnim pitanjima, Durando će biti dragocjeni savjetnik crnogorskoj vlasti i Knjazu.

Raspoloženje Knjaza i njegove okoline, kao i nastavak uvoza ratnog materijala u Crnu Goru, svakako nijesu išli u prilog miroljubivom razriješenju problema. Korti je smatrao da je brzo zaključenje preliminarnog sporazuma od najveće važnosti, te da Turska ne treba da cjepidlači u vezi sa ovim pitanjem.⁴³⁹ Italijanska vlada, saopštivši ovo turskom poslaniku, sugerisala je da Porta u vlastitom interesu sačini predlog silama, koji bi one podnijele Knjazu da ga prihvati.⁴⁴⁰

Zamjena bogatog plavsko-gusinjskog kraja za dio Ćemovskog polja i prilično neplodnu oblast Hota i Gruda nije predstavljala uspješan potez sa ekonomskog

⁴³⁵ N. Ražnatović, *op. cit.*, 37.

⁴³⁶ *Ibid.*, 38.

⁴³⁷ N. Ražnatović, *op. cit.*, 37.

⁴³⁸ *Ibid.*, 41-42. Ražnatović držanje Austro-Ugarske objašnjava njenim suparništvom sa Italijom na Jadranu. Ukazuje da se radi o specifičnom momentu u genezi italijanske spoljne politike u kome se Italija još uvijek nije bila sukobila sa Francuskom oko sjeverne Afrike, niti napravila saveznički aranžman sa Njemačkom i Austro-Ugarskom, te je postojala mogućnost približavanja Italije i Rusije na šta je uspjeh Kortijevog posredovanja mogao podsticajno da utiče.

⁴³⁹ ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1377, *Durando a Cairoli*, Gravosa, 29 gennaio 1880. Durando je zabrinjavalo što uz saglasnost austrougarskih vlasti Crna Gora i dalje preko Kotora nastavlja da nabavlja oružje i municiju. U vezi sa tim vidio je mogućnost da Austro-Ugarska, možda podgrijevajući nerede u Albaniji, ima u vidu okupaciju i ove oblasti.

⁴⁴⁰ DDI, II-XII, № 586, *Cairoli a Di Robilant e Corti*, Roma, 29 gennaio 1880.

stanovišta, ali je u strateškom pogledu bila povoljna za Crnu Goru jer je obezbjeđivala posjed Podgorice i Zetsku ravnicu. Na Porti nijesu bili zadovoljni ni sa ovim rješenjem. Turski generali su se protivili zbog navodnog ugrožavanja bezbjednosti Skadra, a sultan je okljevao što nije moglo ići u nedogled zbog opasnosti da se ne ogorče Italija i Francuska. Korti je energično tražio da se Turci izjasne, te da se pregovori prekinu ili nastave. Korti nije bio zadovoljan ni formalnom rezervisanošću crnogorskog stava, pa je tražio da Crna Gora ponovi svoj predlog Porti, a za odgovor joj da relativno kratak rok od osam dana. Međutim, sa crnogorske strane željeli su da ostanu na postojećim pozicijama, podsjećajući da oni nijesu ni pravili nikakve predloge, te da je samo Italiji kao posrednici saopšteno pod kojim uslovima bi Crna Gora prihvatile zamjenu teritorija. Sa crnogorske strane bili su spremni da naprave zvaničan korak tek nakon zvaničnog saopštenja Porte ili italijanske vlade. Do tada su namjeravali da se drže kao i da ne znaju za pregovore.⁴⁴¹

Posle stalnih navaljivanja Korti je krajem februara saopštio Porti da će, ako u roku od tri dana ne bude formulisan turski predlog, odustati od posredovanja. Pokušaj sultana da preko francuskog poslanika utiče na Kortija da bude strpljiviji nije bio uspješan jer je Francuz dao za pravo svom italijanskom kolegi.⁴⁴²

Kada se konačno 3. marta 1880. godine pojavio turski projekat o novim granicama sa Crnom Gorom, bio je još nepovoljniji od prethodnog.⁴⁴³ Sticao se utisak da se Porta ruga i Crnoj Gori i posrednicima. Kortijeva reakcija bila je neprimjerena jednom diplomati. U prisustvu Savaš-paše bijesno je pod noge bacio Portin kontraprojekat, a zatim želio da ga vrati natrag. Turski predstavnik je pokušavao da ga smiri konstatacijom da to nije zadnja riječ Porte i da se nakon crnogorskog predloga može dalje pregovarati. Korti je odmah preporučio Knjazu da odbaci predlog.⁴⁴⁴ Crnogorska strana je tako i uradila, saopštvši da će po savjetu italijanske vlade, još neko vrijeme pokušavati da postigne sporazum. Knjaz Nikola je upozorio da će ako se to ne desi nakon 31. marta 1880. godine, dati sebi punu slobodu akcije. Saopštenje je dato posredstvom italijanskog predstavnika na Cetinju, Durandoa, jer o ovom pitanju

⁴⁴¹ N. Ražnatović, *op. cit.*, 43.

⁴⁴² *Ibid.*, 43.

⁴⁴³ N. Ražnatović, *op. cit.*, 43-44. Radilo se o beznačajnoj korekciji takozvane ruske linije iz 1879. koju je formulisao Kaulbars.

⁴⁴⁴ *Ibid.*, 44. Korti je zamolio da za njegov savjet "ne zna Rim". Po svemu sudeći, nije želio da upliće svoju vladu u akciju koja je mogla biti tumačena kao korak dalje od običnog posredovanja.

Crna Gora nije direktno komunicirala sa Turskom.⁴⁴⁵ Po nalogu svoje vlade, Korti je ovo prenio Savaš-paši stavljajući mu do znanja da ako ranija ponuda knjaza Nikole ne bude prihvaćena na vrijeme, on ne želi dalje da bude posrednik u ovom pitanju.⁴⁴⁶ Inače, Korti nije bio zadovoljan velikim rokom koji je Crna Gora ostavila Porti za ispunjenje njenog predloga.⁴⁴⁷ Bio je svjestan da Turcima ne ide u prilog odugovlačenje a i sam je htio da što prije završi misiju koju se obavlja „od svega srca, svom voljom i cijelom pameću“, kako navodi u memoarima Gavro Vuković.⁴⁴⁸

U toku Kortijeve akcije Rusija se držala na izgled nezainteresovano. I sam Korti rado se lišavao eventualne ruske pomoći jer se plašio da ruska aktivnost ne isprovocira kontra akciju Austro-Ugarske te da mu tako oteža posredovanje.⁴⁴⁹ I Njemačka i Austrija su podrivale Kortijev projekat. Iako svjesni toga, Korti i Vuković obavještavali su ih o svim aktivnostima u pitanju razgraničenja plašeći se još otvorenije njihove nenaklonosti.⁴⁵⁰ Prema italijanskim izvorima, pored austrougarskog predstavnika ovaku aktivnost otvoreno je sprovedio i britanski konzul u Skadru.⁴⁵¹

Dok je tekao rok za turski odgovor Korti je pripremao *modus procendi* po kom bi se izvela teritorijalna transakcija. Nastrojao je da izradi precizan plan mjera, koraka koje treba uraditi za realizaciju zamjene kako se turskoj strani ne bi dao nikakav povod za odugovlačenje i opstruisanje. Akt je bio gotov već sredinom marta. Predviđao je da

⁴⁴⁵ N. Ražnatović, *op. cit.*, 45. Sa italijanske strane sugerisana je miroljubivost i strpljenje, ali po Ražnatovićevom mišljenju na ovakav stav Knjaza presudno je uticala Rusija. Veliku angažovanost Durandoa u pomaganju crnogorskoj vladi oko pregovora sa Portom notira britanski predstavnik Grin koji je vodio računa da se njegovo prisustvo na Cetinju ne poveže sa namjerom da utiče na Durandoa da smanji crnogorske pretenzije. Slično mišljenje imao je i francuski predstavnik Sen Katen koji je zbog toga ostao u Dubrovniku. Italijani su računali na britansku podršku pa Korti tok akcije italijanske vlade nije krio od svog carigradskog kolege Henrika Lajarda; *Montenegro, Political and Ethnic Boundaries 1840-1920, Volume 1: 1840-1880*, ed. B. Desstani, Cambridge University Press 2001, *Cirbi Green to the Marquis of Salisbury, Scutari*, 16 March 1880, 677.

⁴⁴⁶ *Ministarstvo inostranih djela-Zbornik dokumenata (1879-1915)*, ed. S. Burzanović, Podgorica 2007, № 26, *Vuković Radonjiću*, Carigrad, 28. februar 1880, 49-51; *Montenegro, Political and Ethnic Boundaries 1840-1920, A. H. Layard to the Marquis of Salisbury*, Constantinople, 21 March 1880, 676.

⁴⁴⁷ S. Burzanović, *op. cit.*, 49. Kortijev gnjev se udvostručio kada je saznao da je crnogorska vlada Porti dala rok od skoro mjesec dana na savjet Durandoa koga je kako navodi Gavro Vuković "prezirao kao sićušnog pisarčića." D. Bakić, *Diplomatski predstavnici Crne Gore u carigradskom poslanstvu (Stanko Radonjić i Gavro Vuković)*, Podgorica 2011, 67-68.

⁴⁴⁸ N. Ražnatović, *op. cit.*, 45.

⁴⁴⁹ *Ibid.*, 46.

⁴⁵⁰ N. Ražnatović, *op. cit.*, 46.

⁴⁵¹ DDI, II-XII, № 755, *Durando a Cairoli*, Cettigne, 20 marzo 1880, 608-609. Durando je detaljno izještavao o tome. Piše o otvorenom engleskom podsticanju albanskog otpora, o insistiranju da se nelegalna Albanska liga uvuće u pregovore. Durando ističe kontradiktornost ovakve akcije sa uputstvima za koje se znalo da stižu iz Londona i sa statusom konzula zvaničnog stranog predstavnika koji ne bi smio da podržava subverzivne elemente zemlje u kojoj djeluje. Durando je bio u dilemi da li je bolje pozvati ga i zadržavati na Cetinju pod različitim izgovorima, kako bi se odvojio od Skadra ili ga puštit da djeluje i pratiti njegovu aktivnost; ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1377, *Durando a Cairoli, Gravosa*, 25 giugno 1880.

Crna Gora i Turska potpišu memorandum u kom su precizno fiksirani dan i način transakcije. Nakon toga bi predstavnici sila u Carigradu napravili protokol kojim se sankcionise transakcija. Protokol bi bio tretiran kao međunarodni akt kojim se dopunjava Berlinski ugovor. Kortijev dokument predviđao je da nakon turske predaje ugovorene teritorije Crnoj Gori trasiranje nove granice utvrdi međunarodna komisija. Ono što komesari utvrde na kraju je trebalo da potvrde Crna Gora i Turska posebnom konvencijom.⁴⁵²

Tursko prihvatanje da u zamjenu za Plav i Gusinje Crnoj Gori ustupe Grude i Hote, a da granična linija između mora i Skadarskog jezera ide tzv. *engleskom linijom* formalizovano je sultanovom iradom od 2. aprila 1880. godine. Međutim, sultan je naknadno, navodno na intervenciju ratnog savjeta, iradi dodao klauzulu kojom je Porta sa sebe skidala odgovornost za komplikacije koje mogu nastupiti kad njena vojska napusti ugovorom naznačene teritorije.⁴⁵³

Ovakve izmijene sporazuma koji je bio pripremio Korti, i on i crnogorski otpravnik poslova Vuković smatrali su neprihvatljivim, prepoznajući u tome Portin trik da se stvore nove teškoće za ustupanje bilo koje teritorije Crnoj Gori.⁴⁵⁴ Knjaz Nikola imao je razloga da insistira da Porta preuzme obavezu da njene trupe neće samo napuštiti već neposredno predati Crnogorcima pomenute teritorije. Prema mišljenju italijanske vlade i njenih predstavnika u Carigradu i na Cetinju, ovo je moglo kompromitovati pregovore.⁴⁵⁵ Porta je odbijala i samo pominjanje takvog zahtjeva a sultan je lično saopštio poslaniku Kortiju, da nikad neće poslati svoje trupe protiv muslimana.⁴⁵⁶ Italijanska vlada naložila je Durandou da insistira kod Knjaza da prihvati ponuđeno rješenje i da izbjegne sukobe sa Albancima jer "Crna Gora nema ništa da dobije ako se izloži oružanoj borbi, a da će njen položaj biti pred Evropom moralno ojačan ako, ne zadržavajući se na nevažnim detaljima, prihvati sporazum koji joj se

⁴⁵² N. Ražnatović, *op. cit.*, 46.

⁴⁵³ *Ibid.*, 48-49; *Montenegro, Political and Ethnic Boundaries 1840-1920*, A. H. Layard to the Marquis of Salisbury, Constantinople, 10 April 1880, 684-686.

⁴⁵⁴ *Montenegro, Political and Ethnic Boundaries 1840-1920*, A. H. Layard to the Marquis of Salisbury, Constantinople, 7 April 1880, 688.

⁴⁵⁵ DDI, II-XII, № 803, *Corti a Cairoli*, Costantinopoli, 5 aprile 1880, 656; S. Burzanović, *op. cit.*, № 31, Vuković Radonjiću, Carigrad, 4. april 1880, 59.

⁴⁵⁶ DDI, II-XII, № 819, 664, *Corti a Cairoli*, Costantinopoli, 9 aprile 1880. Korti je o ovom pitanju bez uspjeha razgovarao sa sultanom 7. aprila. Prethodno je Porti predstavio Kolobiana kao otpravnika poslova jer je namjeravao da napusti Carograd i ode na odsustvo ako ne dobije satisfakciju; *Montenegro, Political and Ethnic Boundaries 1840-1920*, A. H. Layard to the Marquis of Salisbury, Constantinople, 7 april 1880, 688.

nudi".⁴⁵⁷ Iako je Crnoj Gori sugerisan miroljubiv put za ostvarivanje njenih prava, Korti je tražio da Crna Gora i u vojnom pogledu bude spremna za preuzimanje teritorija. Savjetovao je da se u oblast Podgorice uputi dovoljno vojske za posijedanje Gruda i Hota u trenutku turskog povlačenja. Kortijeva sugestija upućuje na zaključak da ni sam nije vjerovao da će se čitava operacija obaviti isključivo diplomatskim putem.⁴⁵⁸

Nakon trosatnog savjetovanja sa vladom, Knjaz je 9. aprila 1880. godine prihvatio italijanske sugestije. Crnogorskom delegatu u Carigradu poslat je nalog da odmah potpiše dogovor sa Portom, utvrđen uz posredovanje italijanskog poslanika i da uopšte uzev, slijedi njegove savjete.⁴⁵⁹

Italijanska vlada je mogla da odahne a svom poslaniku čestita što je s uspjehom okončao pitanje "za koje su vezani interesi Italije od najvećeg značaja".⁴⁶⁰

Knjaževim pristankom sporazum je konačno postignut, ali je turski ministar spoljnih poslova odlagao njegovo potpisivanje izazvavši negodovanje Kortija i njegovih kolega. Korti je 12. aprila zaprijetio da će otići na odsustvo i dići ruke od posredovanja ako ugovor ne bude potписан u roku od 2 dana.⁴⁶¹ Porta je popustila.⁴⁶² Sporazum Otomanskog carstva i Crne Gore potpisali su, na veče 12. aprila 1880. godine, u zgradи italijanskog poslanstva, Savaš-paša i crnogorski otpravnik poslova Vuković.⁴⁶³ Čin je obavljen u prisustvu ambasadora evropskih sila i nekoliko visokih turskih oficira.⁴⁶⁴

⁴⁵⁷ DDI, II-XII, № 816, *Cairoli a Durando*, Roma, 8 aprile 1880, 663; *Ibid.*, № 815, *Cairoli a Durando*, Roma, 8 aprile 1880, 662.

⁴⁵⁸ N. Ražnatović, *op. cit.*, 47.

⁴⁵⁹ ASDMAE, *Confidenziale, serie LX, Documenti diplomatici 1880, parte seconda (aprile, maggio, giugno)* (=DD, LX, II), № 3943, *Durando a Cairoli*, Cettigne, 11 aprile 1880, 505-506; ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1377, *Alcuni particolari sulla questione Montenegrina dal gennaio 1880 al 25 giugno. C. Durando*, Gravosa, 25 giugno 1880. I britanski izvori potvrđuju veliko povjerenje knjaza Nikole u italijansku akciju odnosno da je on u pogledu načina razmjene teritorija bio spreman da prihvati svako rješenje koje bi Korti smatrao adekvatnim; *Montenegro, Political and Ethnic Boundaries 1840-1920, Cirbi Green to the Marquis of Salisbury*, Cettigne, 10 April 1880, 684. Kako bi Gavro Vuković u Carigradu mogao da djeluje efikasno, Korti je od knjaza prethodno tražio da svog predstavnika opunomoći da na bazi posredovanja italijanske vlade može u korist Crne Gore prihvati teritorijalnu kompenzaciju za Plav i Gusinje; N. Ražnatović, *op. cit.*, 47.

⁴⁶⁰ DDI, II-XII, № 825, *Cairoli a Corti*, Roma, 10 aprile 1880, 668. Nakon trosatnog savjetovanja kod Knjaza 9. aprila 1880, Durando je mogao da pošalje dobre vijesti Kortiju-knjaz je prihvatio sugestije, *Ibid.*, № 823, *Durando a Cairoli* Cettigne, 10 aprile 1880, 668.

⁴⁶¹ DDI, II-XII, № 835, *Corti a Cairoli*, Costantinopoli, 12 aprile 1880, 677.

⁴⁶² *Montenegro, Political and Ethnic Boundaries 1840-1920, A. H. Layard to the Marquis of Salisbury*, Pera, 13 April 1880, 687.

⁴⁶³ *Ibid.*, 695-696.

⁴⁶⁴ N. Ražnatović, *op. cit.*, 50. Prema memorandumu, umjesto Plava i Gusinja Crna Gora je od Turske dobijala Grude, Hote i mali dio Kastrata. „Granica od Jadranskog mora do Skadarskog jezera ići će striktno prema predloženom nacrtu engleskog komesara. Na drugoj strani Jezera granica će ići sredinom zaliva Hotskog i Kastratskog i povrh Hotskih brda na Cijevnu do iznad sela Selci. Dalje ide Cijevnom do jezera Rikavac, onda na vrh Plavnice, na Mojan, Borovu glavu, Drecin usov obilazeći Zelentin, pa na visoki vrh Goliš. Odayde između Murina i Pepića, pa Velike i Novšića (prva sela Turskoj, druga Crnoj Gori), na Ječmenište, Čakor, Štitaricu, Javorak i Visovima šekularskim u Lim.“ Tekst protokola vidjeti in:

Memorandum nastao Kortijevim posredovanjem predviđao je da turski komandant iz Skadra 24 sata prije evakuacije pomenutih teritorija obavijesti crnogorsku stranu o tačnom času kada će njegove trupe početi da se povlače. Ovaj akt je imao i odredbu po kojoj bi Porta i crnogorska vlada predložile silama potpisnicama Berlinskog ugovora da ovlaste svoje predstavnike u Carigradu da se okupe na konferenciji i potpišu protokol koji bi potvrdio uslove memoranduma.⁴⁶⁵

Korti je od Porte dobio uvjeravanja da će čim Sile potpišu Protokol biti izvršeno ustupanje teritorija, a pokazane su mu i instrukcije date lokalnim komandantima u tom smislu.⁴⁶⁶

U skladu sa pomenutim odredbama u Carigradu se 18. aprila 1880. godine sastala konferencija i protokolom potvrdila tursko-crnogorski sporazum od 12. aprila kao aneks Berlinskom ugovoru i kao ispravku njegovog 28. člana.⁴⁶⁷

Ovakvo rješenje izazvalo je otpor Albanske lige čiji se centar faktički bio privremeno premjestio iz Prizrena u Skadar.⁴⁶⁸ Pored turskih vlasti, Albance je na otpor podsticao i austrougarski konzul koristeći se uslugama fratara jezuita i katoličkog sveštenstva. Čini se da su franjevci manje učestvovali u ovoj propagandi jer su na njih veći uticaj imali Italijani.⁴⁶⁹

Neometane od turskih vlasti snage Albanske lige koncentrisale su se u blizini teritorije koju je trebalo prepustiti Crnoj Gori. U 4 sata ujutro, 22. aprila 1880. godine, turska vojska je napustila svoje položaje dozvolivši Albancima da ih posjednu, ostavivši im pri tom velike količine oružja i druge opreme. Poslije oružanog incidenta sa

Map of Europe by Treaty; Political and Territorial Changes since the General Peace of 1814, Vol. IV, 1875 to 1891, by E. Hertslet, London 1891, *Protocol between Turkey and Montenegro, consenting to a departure from the Treaty of Berlin, by the Cession of a certain portion of Territory by the Sultan to the Prince of Montenegro, in lieu of the Districts of Gusinje and Plava*. Constantinople, 12th April, 1880, 2952-2954.

⁴⁶⁵ N. Ražnatović, *op. cit.*, 50-51.

⁴⁶⁶ *Montenegro, Political and Ethnic Boundaries 1840-1920*, A. H. Layard to the Marquis of Salisbury, Pera, 15 April 1880, 690. I turski ministar spoljnih poslova i Korti tražili su da britanski predstavnik Grin upotrebi svoj uticaj na crnogorskog knjaza kako bi pokazao strpljenje i ne bi napravio neki korak koji bi kompromitovao dobro razumijevanje koje su Sile postigle. Korti je bio uvjeren da će i Durando i Grin na Cetinju uraditi sve što budu mogli za uspjeh prethodne operacije; *Ibid.*, A. H. Layard to the Marquis of Salisbury, Constantinople, 18 April 1880, 705-706.

⁴⁶⁷ N. Ražnatović, *op. cit.*, 51; *Map of Europe by Treaty, Protocol of Conference between the Representatives of the Powers Parties to the Treaty of Berlin, consenting to the Cession of certain Territory by the Sultan to the Prince of Montenegro in lieu of the Districts of Gusinje and Plava*, Constantinople, 18th April 1880, 2955-2956.

⁴⁶⁸ N. Ražnatović, *op. cit.*, 53.

⁴⁶⁹ *Ibid.*, 54. Tako se dalo zaključiti na osnovu izvještaja koje je iz Skadra na Cetinje slao Gligo Perović.

Albancima crnogorske snage su se povukle. Porta je tako obesmisnila i izigrala čitavu italijansku posredničku akciju.⁴⁷⁰

Velike sile reagovale su energičnim demaršom kod Porte.⁴⁷¹ U njihovom protestu zbog Portinog brutalnog izigravanja preuzetih obaveza, italijanska diplomacija nije prednjačila. Zadovoljila se priključivanjem akciji koju su poveli predstavnici Rusije i Austo-Ugarske. Držanje slično Italiji imala je i Francuska. Kada je italijanski otpravnik poslova u Carigradu zatražio od Porte objašnjenje o događajima od 22. aprila, nije ga dobio, jer su se, navodno, čekale informacije iz Skadra.⁴⁷²

Nekoliko dana nakon neslavnog kraja Kortijevog posredovanja o njemu se raspravljalio i na zasijedanju italijanske skupštine. Ministar spoljnih poslova Kairoli obavijestio je parlament o događajima od 22. aprila i intervenciji predstavnika Sila u Carigradu. Poslanicima je saopšteno da je italijanska vlada preko Kortija, zajedno sa drugim silama, ozbiljno opomenula Portu i tražila od nje da ispoštuje preuzete obaveze odnosno ustupi predviđene teritorije. Kairoli je nastojao da minimizira utisak da je neuspjeh posredovanja neuspjeh italijanske diplomatijske naglašavajući da je, istina, Italija bila posrednik u ovoj aferi, ali da nikada nije djelovala sama već zajedno sa ostalim silama želeći poput njih brzo i mirno rješenje.⁴⁷³

Pravdanje Porte da nije odgovorna za događaje od 22. aprila nije zadovoljilo italijansku vladu. U saglasnosti sa predstavnicima drugih sila italijanski otpravnik poslova predao je Porti akt kojim se tražilo da skrupulozno izvrši ugovor tako što će ponovo okupirati, a zatim Crnoj Gori ustupiti teritorije predviđene ugovorom. Porta je upozorena da je ovo pitanje od najvišeg interesa za Tursku i da svako kašnjenje može imati katastrofalne posledice. Povodom odgovora velikih sila turskoj vradi Kairoli je 1. maja pozvao britanskog predstavnika u Rimu, Pedžeta, saopštivši mu da se ne može vjerovati turskim komandantima koji pomažu albanskim snagama.⁴⁷⁴

⁴⁷⁰ Montenegro, *Political and Ethnic Boundaries 1840-1920*, Cirbi Green to the Marquis of Salisbury, Scutari, 23 April 1880, 699. Italijanski konzul u Skadru bio je u prilici da se lično uvjeri u ovo; N. Ražnatović, *op. cit.*, 61. Durando je sa Cetinjajavljao da Turci, pod vidom albanske agitacije, stvarno vode rat protiv Crne Gore, te da albanske bande, pojačane turskim vojnicima prerušenim u Albance, ugrožavaju Knjaževinu duž njenih starih granica; *Ibid.*, A. Paget to Earl Granville, Rome, 29 April 1880, 707.

⁴⁷¹ N. Ražnatović, *op. cit.*, 62.

⁴⁷² Montenegro, *Political and Ethnic Boundaries 1840-1920*, A. H. Layard to the Marquis of Salisbury, Constantinople, 24 April 1880, 699.

⁴⁷³ N. Ražnatović, *op. cit.*, 65.

⁴⁷⁴ Montenegro, *Political and Ethnic Boundaries 1840-1920*, A. Paget to Earl Granville, Rome, 2 May 1880, 718-719.

Crnogorska vlada je uputila nekoliko nota Porti u kojima dokumentovano rekapitulira tok afere i u kojima insistira na svojim pravima koja proističu iz Berlinskog ugovora. Note su istovremeno bile i optužnica u kojima se iznosila odgovornost Porte za neuspjeh rješenja problema i dokazivalo da su turske vlasti organizovale i pomagale albansku akciju. Ovi diplomatski potezi Crne Gore bili su zapravo indirekto usmjereni na velike sile kao apel da se zauzmu za pronalaženje rješenja krize.⁴⁷⁵

Krajem maja 1880. godine među Silama se govorilo o održavanju konferencije u Berlinu radi razrešenja problema koji su se javljali pri utvrđivanju grčko-turske granice. Italijanska diplomatija interesovala se za mogućnost da tom prilikom bude razmatrano i crnogorsko pitanje.⁴⁷⁶ Isto je želio i Knjaz Nikola.⁴⁷⁷ Međutim, to se nije desilo. Njemački kancelar Bizmark crnogorsku situaciju sa međunarodnog stanovišta nije smatrao posebno opasnom.⁴⁷⁸

Italijanska diplomatija i Ulcinjsko pitanje

Priželjkujući da se problemi na relaciji Crna Gora-Turska što prije razriješe, italijanska diplomatija pokazivala je spremnost da podrži svako rješenje prihvatljivo za Crnu Goru, Tursku i zainteresovane sile.⁴⁷⁹ Neuspješno posredovanje bilo je frustrirajuće za nju, a posebno za poslanika u Carigradu Kortija koji je smatrao da dalje inicijative, ali i odgovornost u pogledu Crne Gore treba prepustiti drugim silama.⁴⁸⁰ Mislio je zapravo na Britaniju čija je nova liberalna vlada sa Gledstonom na čelu promijenila svoj stav prema Balkanu i Crnoj Gori i odlučno pokrenula pitanje sprovođenja Berlinskog ugovora. Gledstonov kabinet je u britanskoj balkanskoj politici korigovao tradicionalno protursku komponentu a antiruskoj dodoao u izvjesnoj mjeri i antiaustrijsku. Britanska vlada se 6. juna 1880. godine obratila silama sa predlogom da se umjesto oblasti Hoti i Grude Crnoj Gori ustupi Ulcinj. Predlog je prihvaćen, a jedino

⁴⁷⁵ N. Ražnatović, *op. cit.*, 65.

⁴⁷⁶ *I Documenti diplomatici italiani, serie II (1870-1896), vol. XIII (3 maggio 1880-28 maggio 1881)*, ed. E. Di Nolfo, Roma 1991 (=DDI, II-XIII), № 95, *De Launay a Cairoli*, Berlino, 26 maggio 1880, 65-66.

⁴⁷⁷ DDI, II-XIII, № 98, *Durando a Cairoli*, Cettigne, 27 maggio 1880, 69.

⁴⁷⁸ DDI, II-XIII, № 94, *De Launay a Cairoli*, Berlino, 26 maggio 1880, 64-65.

⁴⁷⁹ DDI, II-XIII, № 141, *Cairoli a Menabrea*, Roma, 4 giugno 1880, 98. Prioritet italijanske diplomatijske bilo je obezbjeđenje mira u Albaniji.

⁴⁸⁰ DDI, II-XIII, № 149, *Menabrea a Cairoli*, Londra, 6 giugno 1880, 102.

je Austro-Ugarska pokazivala rezerve navodno zbog toga što proširenje crnogorske teritorije duž obale ugrožava njenu prevlast na istočnoj obali Jadranskog mora.⁴⁸¹

Knjaz Nikola je i o ovoj novoj kombinaciji tražio Durandoovo mišljenje. Durando je smatrao da je britanski predlog povoljniji za Crnu Goru od italijanskog u ekonomskom pogledu, ali da je lošiji u vojnom jer je ostavljao vojnički nezaštićenu Podgoricu. Sumnjaо je i u mogućnost njegove realizacije. Knjazu Nikoli je savjetovao da ne potpisuje nikakav sporazum prije nego što, kao zalogu za njegovo izvršenje, crnogorska vojska okupira ulcinjski okrug.⁴⁸²

Italijani nijesu imali iluzija da je Albansku ligu kao isključivo muslimansku stvorila sama Turska kako bi se odupirala narasлом hrišćanskog pritisku spolja, ali i unutar države. Liga je trebalo da oslobodi Tursku od odgovornosti zbog otpora koji pruža sprovođenju odredbi Berlinskog ugovora. Prožetost Lige nacionalnom albanskom idejom mogla je da posluži za dobijanje evropskih simpatija.⁴⁸³

Mogućnosti Porte da opstruira izvršenje svojih obaveza prema Crnoj Gori dodatno su se smanjile kada je Austro-Ugarska krajem juna regulisala granična pitanja sa Crnom Gorom i pokazala spremnost da podrži britanski predlog.⁴⁸⁴ Početkom jula, protiveći se predaji Ulcinja, Porta je napravila novi manevr predloživši ustupanje teritorije predviđene Kortijevim projektom. Britanci su bili spremni da ovo prihvate samo pod određenim uslovima.⁴⁸⁵ Silama su predložili da se Porti da ultimatum da u roku od tri nedelje izvrši odredbe memoranduma od 12. aprila ili će je u protivnom pomorskom akcijom prisiliti da Crnoj Gori preda Ulcinj.⁴⁸⁶

Pridruživanje Italije Britaniji i drugim silama u pomorskoj demonstraciji zaposijedanja Ulcinja otvaralo je više pitanja, na prvom mjestu može li Italija da dozvoli da bez nje druge sile, a posebno Austro-Ugarska, vojno intervenišu na drugoj jadranskoj obali. Odluka o učešću implicirala je da će upotreba oružane sile protiv albanskog

⁴⁸¹ DDI, II-XIII, № 160, *Menabrea a Cairoli*, Londra, 8 giugno 1880, 110.

⁴⁸² S. Burzanović, *Crnogorske misije Cezara Durandoa*, 107; ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1377, *Durando a Cairoli*, Gravosa, 9 giugno 1880; *Ibid.*, *Durando a Cairoli*, Gravosa, 15 giugno 1880. Durando je bio sumnjičav prema britanskoj inicijativi između ostalog i zato što je Britanija svojevremeno podsticala albansko stanovništvo da osuđeti realizaciju dogovora u čijem je kreiranju i sama učestvovala. U novoj kombinaciji Durando je neopravdano video i prikrivenu umiješanost Beća. Razvoj događaja nije opravdao Durandoov pesimizam. Durando se plašio da bi Turska mogla ponoviti poznati scenario i koristeći Albansku ligu osuđiti crnogorsko preuzimanje dogovorenih teritorija. Oslabljena zbog stalne otvorenosti ovog pitanja Crna Gora bi mogla biti prinuđena da zbog zadovoljenja svojih interesa načini zaokrete u spoljnoj politici i nađe nove protektore.

⁴⁸³ ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1377, *Durando a Cairoli*, Gravosa, 15 giugno 1880.

⁴⁸⁴ DDI, II-XIII, № 274, *Galvagna a Cairoli*, Vienna, 30 giugno 1880, 188-189.

⁴⁸⁵ DDI, II-XIII, № 289, *Menabrea a Cairoli*, Londra, 7 luglio 1880, 198-199; *Ibid.*, № 290, *Cairoli a Menabrea*, Roma, 8 luglio 1880, 199.

⁴⁸⁶ DDI, II-XIII, № 300, *De Launay a Cairoli*, Berlino, 11 luglio 1880, 206-207.

stanovništva rezultirati njihovim neprijateljstvom prema Italiji. Pozitivni aspekt italijanske intervencije bio bi približavanje Britaniji čija podrška bi dobro došla u mediteranskim pitanjima gdje su se italijanski interesi sukobljavali sa francuskim.⁴⁸⁷ Italijanska vlada je radi kolektivne akcije bila spremna da pošalje dva broda.⁴⁸⁸

Italijanski diplomati smatrali su da bi sultan trebalo da preduprijeti pomorsku demonstraciju sila i zadovolji Crnu Goru i izbjegne krizu u odnosima sa njima koja bi mogla izložiti velikim opasnostima Otomansko carstvo. Cijenili su da bi kasnija, iznuđena, sultanova saradnja sa silama u toku demonstracije bila u očima njegovih podanika ravna političkoj abdikaciji.⁴⁸⁹

Kada je sredinom jula u okviru svojih manevara Porta predložila da se dio kompenzacije napravi u oblasti Podgorice a dio u oblasti Ulcinja, odnosno da se iz britanskog predloga izuzme sam Ulcinj, i italijanski otpravnik na Cetinju i poslanik u Carigradu ocijenili su da se radi o neozbiljnem predlogu čiji je jedini cilj dobijanje vremena. Predlog su smatrali i opasnim jer je ostavlja prostor za sukobe Albanaca i Crnogoraca.⁴⁹⁰ Opšte uvjerenje italijanske diplomatije u ljeto 1880. godine bilo je da je Porta nesposobna da sproveđe odredbe Berlinskog ugovora.⁴⁹¹ Bez obzira da li ona to ne želi ili ne može da uradi, bilo je jasno da je jedino rješenje primjena sile. Italijani su se plašili da lik ne bude imao gore posledice od same bolesti, odnosno da ne izazove još ozbiljniju krizu u carstvu.⁴⁹²

Italijanski poslanik u Carigradu, Korti, nije imao previše obzira prema pokušaju Porte da se odustane od intervencije sila kao izlišne, jer će navodno ona sama povući svoje snage iz oblasti Ulcinja. Korti je podsjećao Portu da već više od godinu dana daje obećanja i sklapa sporazume koje ne ispunjava. Upozorava da će Sile vjerovati samo djelima te da će se teško zadovoljiti samo povlačenjem turskih vlasti, jer glavne položaje u Ulcinjskoj oblasti drže neregularne trupe, raspoređene po nalogu i uz pomoć turske vlade, odnosno lokalnih turskih vlasti.⁴⁹³ Ukazivao je na nelogičnost da Porta okljeva da ustupi neko brdo, močvaru ili selo beznačajne za Otomansko carstvo, dok se

⁴⁸⁷ DDI, II-XIII, № 304, *Menabrea a Cairoli*, Londra, 12 luglio 1880, 210.

⁴⁸⁸ DDI, II-XIII, № 302, *Cairoli a De Launay, Menabrea, Cialdini, Nigra, Corti, Galvagna e Durando*, Roma, 12 luglio 1880, 209.

⁴⁸⁹ DDI, II-XIII, № 315, *Corti a Cairoli*, Terapia, 16 luglio 1880, 218.

⁴⁹⁰ DDI, II-XIII, № 329, *Corti a Cairoli*, Terapia, 19 luglio 1880, 424. Durando i Korti su smatrali da postoji mogućnost albanskog napada na Podgoricu očigledno preozbiljno shvatajući upozorenje turske diplomatije da bi snage Albanske lige mogle napasti ovaj grad ako ih Porta natjera da napuste Ulcinj.

⁴⁹¹ DDI, II-XIII, № 335, *Corti a Cairoli*, Terapia, 21 luglio 1880, 228-229.

⁴⁹² DDI, II-XIII, № 347, *De Launay a Cairoli*, Berlino, 27 luglio 1880, 244.

⁴⁹³ ASDMAE, *Confidenziale, serie LX, Documenti diplomatici 1880, parte terza (luglio, agosto, settembre)* (=DD, LX, III) № 4275, *Corti a Cairoli*, Terapia, 27 luglio 1880.

sprema bura koja bi mogla da ga dovede u ozbiljnu opasnost.⁴⁹⁴ Na pitanje kakav savjet italijanska vlada daje Porti da izbjegne pomorsku demonstraciju, Corti je savjetovao da Portin pristanak na zamjenu ovog puta bude hitan, efektivan, bez rezerve i zadnjih misli.⁴⁹⁵

Nova Portina obećanja da će izvršiti protokol od 18. aprila ostala su bez rezultata.⁴⁹⁶ Italijanska vlada se iz Durandoovih izvještaja mogla uvjeriti da je Porta nastavila da radi suprotno. Tokom avgusta opstruirala je ustupanje Dinoša sa željom da ih zadrži ali i dobije na vremenu i utvrdi liniju od Skadarskog jezera do mora i onemogući Crnu Goru da za vojničko zaposijedanje teritorija predviđenih odlukom Sila iskoriste njihovu pomorsku demonstraciju. Inače, Durando je bio uvjeren, da bi Porta mogla predati Crnoj Gori sve dogovorene teritorije za nekoliko sati, kada bi to stvarno željela.⁴⁹⁷

Od kraja avgusta italijanska vlada se u pogledu pomorske demonstracije odlučno držala britanskog predloga. Austrougarski pokušaj da se on modifikuje, Italijani odbijaju izgovorajući se da nemaju ništa protiv ali da nakon prihvatanja britanskog predloga to zavisi od konačne odluke britanske vlade.⁴⁹⁸ U Rimu nijesu zaboravljali da u isto vrijeme dok austrougarska vlada, zvanično izjavljuje "Neka se stvar već jednom svrši", njen skadarski konzul nastavlja da podstiče Albance na otpor protiv Crne Gore i obećava im pomoć.⁴⁹⁹

Krajem ljeta 1880. godine u nekooperativnosti Porte u odnosu prema diplomatiji Sila bilo je sve više arogantnih gestova, pa je crnogorsko-turski spor dobijao dimenziju spora Otomanskog carstva i Velikih sila. Pred evropsku diplomatiju postavljalo se pitanje neophodnosti pomorske demonstracije, njenog mogućeg neuspjeha i posljedica takve akcije. I italijanska diplomacija se bavila ovim pitanjima. Ona su se preplitala sa italijanskom još uvijek nedovoljno artikulisanom balkanskom politikom i politikom

⁴⁹⁴ ASDMAE, DD, LX, III, № 4302, *Corti a Cairoli*, Terapia, 10 agosto 1880.

⁴⁹⁵ DDI, II-XIII, № 357, *Malvano a De Launay, Menabrea, Nigra, Durando*, Roma, 31 luglio 1880, 252.

⁴⁹⁶ DDI, II-XIII, № 379, *Corti a Cairoli*, Terapia, 10 agosto 1880, 267.

⁴⁹⁷ DDI, II-XIII, № 391, *Durando a Cairoli*, Gravosa, 15 agosto 1880, 274. Durando je procjenjivao da Dinoša dominira Podgoricom pa ako ostane u turskom posjedu moraju se praviti izmjene na graničnoj liniji prema Cijevni kako bi se izbjegli sukobi sa obje strane granice. Za to je bilo neophodno vrijeme što je Porti odgovaralo; ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1377, *Durando a Cairoli*, Gravosa, 11 agosto 1880.

⁴⁹⁸ DDI, II-XIII, № 425, *Malvano a De Launay, Corti, Menabrea, Di Robilant*, Roma, 25 agosto 1880, 394; *Ibid.*, № 437, *Cairoli a Corti*, Roma, 3 settembre 1880, 306. Ministar Kairoli je u više navrata slao italijanskim predstavnicima instrukcije da djeluju u saglasnosti sa Britanijom; *Ibid.*, № 480, *Cairoli a Corti*, Roma, 24 settembre 1880, 341; *Ibid.*, № 481, *Cairoli a Menabrea, Cialdini, Nigra, Robilant e Tosi*, Roma, 24 settembre 1880, 341.

⁴⁹⁹ DDI, II-XIII, № 425, *Malvano a De Launay, Corti, Menabrea, Di Robilant*, Roma, 25 agosto 1880, 295.

koju je Rim vodio na Mediteranu, gdje se činilo da se ravnoteža snaga mijenja na štetu Italije a u korist Francuske. Italijanski poslanik u Carigradu nije vjerovao u uspjeh demonstracije odnosno u ustupanje Ulcinja. Ipak, smatrao je da će očekivani neuspjeh biti manje neprijatan za Italiju jer se pojavljuje kao jedna od šest sila. Glavnu odgovornost snosiće drugi, prije svega Britanija.⁵⁰⁰

Većina brodova predviđenih za demonstraciju okupila se u Gružu od 25. avgusta do 5. septembra.⁵⁰¹ Dobra volja Sila u odnosu prema Porti i dalje je postojala. Italijanska vlada je naložila Kortiju, da upozori Portu na činjenicu da se međunarodna flota već okupila, ali i da istovremeno obeća, da u slučaju lojalne predaje Ulcinja, Sile neće postavljati nikakve nove zahtjeve u pogledu Crne Gore.⁵⁰²

Prepuštanje inicijative drugima i želja da se ne izdvajaju iz koncerta sila nikakvom posebnom akcijom nije značila i neaktivnost Italije u Ulcinjskom pitanju. Na Porti, Korti je polemisao sa stavovima turskog ministra spoljnih poslova pa čak i sultana. Osporavao je tezu o navodno zajedničkom interesu Italije i Ottomanskog carstva, da cijela Skadarska ravnica ostane u sastavu Carstva.⁵⁰³ Kao zajednički interes isticao je potrebu da se kriza što prije razriješi i izbjegnu komplikacije.⁵⁰⁴

Prema mišljenju italijanskog ambasadora, jedan od razloga zbog kojih Porta ne drži svoja obećanja bio je način odlučivanja o najvažnijim političkim stvarima u Carevini. O njima je poslednju riječ imao sultan sa svojom okolinom a te su odluke često bile nepredvidive. Zbog toga Korti je smatrao da pomorsku demonstraciju treba sprovesti na Bosforu, ispred sultanove palate.⁵⁰⁵ Na sastancima ambasadora zastupao je stav da su teškoće iza kojih se Porta zaklanja da bi izvršila zamjenu Ulcinja: otpor

⁵⁰⁰ DDI, II-XIII, № 553, *Corti a Robilant*, Costantinopoli, 24 ottobre 1880, 391-392.

⁵⁰¹ D. Franetović, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd 1960, 67. Italijanski, francuski i britanski brodovi počeli su se okupljati u Brindiziju, odakle su se uputili prema Gružu. Počev od 25. avgusta 1880., tamo su počeli pristizati i austrijski, ruski i njemački brodovi. U Gruž su 5. septembra stigle oklopnače *Palermo* (zapovjednik Đ. Manfredi-Bandijera) i kontra-admiral L. Fincati kao komandant eskadre) i *Roma* (zapovjednik A. Kaini) kao i patrolni brod *Mark Antonio Kolona* (zapovjednik G. Laria). U luku je 20. septembra uplovio italijanski patrolni brod *Agostino Barbarigo* (zapovjednik Đ. Palumbo).

⁵⁰² DDI, II-XIII, № 472, *Cairoli a Corti*, Roma, 19 settembre 1880, 330.

⁵⁰³ DDI, II-XIII, № 479, *Corti a Cairoli*, Terapia, 23 settembre 1880, 339-341.

⁵⁰⁴ ASDMAE, DD, LX, III, № 4380, *Corti a Cairoli*, Terapia, 2 settembre 1880; DDI, II-XIII, № 471, *Cairoli a Corti*, *Menabrea, Nigra, Robilant, Tosi, Marochetti e Durando*, Roma, 18 settembre 1880, 330.

⁵⁰⁵ ASDMAE, *Confidenziale*, serie LX, *Documenti diplomatici 1880, parte quarto (ottobre, novembre, dicembre)* (=DD, LX, IV), № 4555, *Corti a Cairoli*, Terapia, 26 ottobre 1880; DDI, II-XIII, № 479, *Corti a Cairoli*, Terapia, 23 settembre 1880, 339-341. Korti je smatrao neophodnim da se akt demonstracije prati i izjava o posledicama koje će nastupiti za Ottomansko carstvo ako istraje u svom odbijanju. Bez obzira na nepostojanje pune saglasnosti Sila u tom pogledu i bez obzira na to što je krajem oktobra, u jednom trenutku sama demonstracija bila neizvjesna, Korti je generalno smatrao da će u slučaju da se Porta pokaže kao ranije uslijediti loše posledice po Ottomansko carstvo.

Albanaca, Albanska liga, optužbe protiv Crne Gore, isticanje sopstvene nemoći da uspostavi red u Albaniji-samo izgovori.⁵⁰⁶

Nakon oglušivanja Porte i njenog komesara u Skadru Ariza-paše o zahtjev komandant međunarodne flote, viceadmiral Sejmura, da predaju Ulcinj Crnoj Gori, flota se iz Gruža, do 5. septembra, prebacila u Boku Kotorsku. Među 14 plovila nalazili su se i *Palermo, Roma, Viktorija i Agostino Barbarigo*.⁵⁰⁷

Uslijedili su novi turski predlozi konvencija na osnovu kojih će izvršiti predaju Ulcinja. Predsjednik italijanske vlade Kairoli prepoznao je u njima želju Porte da postavljanjem neprihvatljivih uslova crnogorskem Knjazu izaziva zaplete i opstruira izvršenje svojih obaveza.⁵⁰⁸ Kairoli je ovlastio ambasadora Kortija da sa kolegama u Carigradu energično djeluje kako bi se Porta natjerala da se drži svojih obaveza.⁵⁰⁹ Italijanska vlada je insistirala da Ulcinj Crnoj Gori bude stvarno predat a ne samo evakuisan zbog opasnosti da Albanska liga ne posjedne u međuvremenu napuštene položaje i stvari osnovu za nove komplikacije.⁵¹⁰

Nepovoljna okolnost čitavog plana bila je za Crnu Goru da se prije neposredne akcije njene vojske i velikih sila u zauzimanju Ulcinja, morala sama na kopnu suočiti sa brojnim i dobro naoružanim tursko-albanskim snagama. Britanska vlada razriješila je problem naredivši admiralu Sejmuru da se sa flotom uputi u arhipelag, tamo zauzme neko tursko ostrvo i drži ga sve dok Porta ne ispunji zahtjeve sila.⁵¹¹

Porta je odlučila da popusti. U Ulcinj je upućen novi vojni zapovijednik Derviš-paša koji je uspostavio kontrolu nad Ulcinjom 23. novembra 1880. godine. Tri dana kasnije, crnogorske snage mirno su ušle u grad.⁵¹² Detalje predaje Ulcinja i njegove oblasti predstavnici Crne Gore i Osmanskog carstva utvrdili su konvencijom zaključenom u Kunji 25 novembra.⁵¹³ Predsjednik italijanske vlade i ministar spoljnih poslova, Kairoli je uvažio knjaževu želju da predstavnici velikih sila prisustvuju

⁵⁰⁶ ASDMAE, Serie politica, Montenegro pacco 1377, № 84, *Durando a Cairoli*, Gravosa, 9 decembre 1880.

⁵⁰⁷ D. Franetović, *op cit.*, 68. Neki izvori pominju da se u Boki nalazilo još nekoliko brodova iz sastava međunarodne flote, medu kojima se pomije i italijanski brod *Venetija*.

⁵⁰⁸ ASDMAE, DD, LX, IV, № 4518, *Cairoli a Parigi*, Roma, 21 ottobre 1880.

⁵⁰⁹ ASDMAE, DD, LX, IV, № 4517, *Cairoli a Corti*, Roma, 21 ottobre 1880.

⁵¹⁰ ASDMAE, DD, LX, IV, № 4524, *Cairoli a Corti*, Roma, 21 ottobre 1880. Turski predstavnik na Cetinju je 19. oktobra predao predlog preliminarne konvencije od 7 tačaka. Nakon toga predložili su specijalnu konvenciju o evakuaciji sa apsurdnim zahtjevom da turska vojska napusti Ulcinj tri dana nakon potpisivanja a da ga crnogorska posjedne tri sata nakon turske evakuacije.

⁵¹¹ *Pedeset godina na prijestolu Crne Gore 1860-1910*, Cetinje 1910, 38.

⁵¹² D. Franetović, *op. cit.*, 68.

⁵¹³ ASDMAE, DD, LX, IV, № 4640, *Annesso 1 convention, conclue a Kounia le 13/25 novembre entre les delegues ottoman et montenegrin*.

pregovorima i predaji Ulcinjske oblasti jer je ovaj predlog prihvaćen i od ostalih sila. Italijanskom predstavniku Otolonegiju je naloženo da bude samo svjedok pregovora i akata koji prate predaju, a da se uzdržava od miješanja u aktivnosti koje ne bi bile rezultat pomirljivog govora i držanja zainteresovanih strana.⁵¹⁴

Izvještavajući svoju Vladu o predaji Ulcinja, Durando piše: „Tako se iznenada završilo pitanje koje je podiglo toliku buku u Evropi. 30-40 000 branilaca iz okruga je iščezlo, a moćna Albanska liga isparila je. Stanovnici koji su se kleli da će masovno emigrirati ostali su mirni kod svojih kuća, kao ravnodušni gledaoci sudara između turskih trupa i Arnauta koji je trebalo da odluči o njihovoј sudsbi i u mjestu, koje je trebalo da bude dignuto u vazduh pri ulasku Crnogoraca, nije se pokrenuo ni kamen“.⁵¹⁵ Ni nastojanja lokalnih vlasti iz Skadra da podstaknu iseljavanje Ulcinjana nijesu imali značajnijeg uspjeha. Delegacija Ulcinjana dobro je primljena kod knjaza Nikole. Durando je inače smatrao da su Ulcinjani imali pozitivno iskustvo sa crnogorskim vlastima koje su grad držale tokom 1878. godine.⁵¹⁶

Predajom Ulcinja kompleks pitanja vezan za razgraničenje Crne Gore i Otomanskog carstva nije razriješen. Crnogorska vlada je željela da predstavnici sila i dalje budu prisutni pri utvrđivanju dijela granice između Skadarskog jezera i mora.⁵¹⁷ Crnogorski ministar spoljnih poslova Stanko Radonjić, zahvaljujući se italijanskoj i vladama ostalih sila na doprinosu za razrješenje ulcinjskog pitanja, molio je da pošalju komesare za okončanje razgraničenja.⁵¹⁸ Britanska vlada nastavila je da vrši pritisak na Portu da se, i nakon ustupanja Ulcinja, razgraničenje u njegovom području obavi efikasno i u miru. Italijanska diplomacija slijedila je britanske korake.⁵¹⁹

⁵¹⁴ ASDMAE, Montenegro 1191, *Cairola a Ottolenghi*, Roma, 6 novembre 1880.

⁵¹⁵ ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1377, *Durando a Cairola*, Gravosa, 2 decembre 1880.

⁵¹⁶ ASDMAE, DD, LX, IV, № 4640, *Durando a Cairola*, Gravosa, 22 decembre 1880.

⁵¹⁷ R. Raspopović, *Istorija diplomatiјe Crne Gore 1711-1918*, 474.

⁵¹⁸ ASDMAE, DD, LX, IV, № 4615, *Annesso I Radonich a Durando*, Cettigne, 15/27 novembre 1880.

⁵¹⁹ ASDMAE, DD, LX, IV, № 4592, *Cairola ai rappresentanti in Parigi, Londra, Berlino, Vienna, Pietroburgo, Costantinopoli e Gravosa*, Roma, 4 decembre 1880.

IV ITALIJA-LOJALNA ČLANICA TROJNOG SAVEZA (1882-1896.)

Postanak Trojnog saveza

Izolovanost Italije na međunarodnom planu, demonstrirana na Berlinskom kongresu potvrdila se i u maju 1881. godine kada je Italija bila nemoćna da bilo šta učini protiv francuske okupacije Tunisa, koju je sama preferirala i u kojoj je broj njenih kolonista višestruko nadmašivao broj francuskih. Vođa Parlamentarnog centra, Sidni Sonino energično je propagirao izlazak iz takve situacije kroz politiku održavanja prijateljstva sa Velikom Britanijom i uspostavljanja što bližih odnosa sa Njemačkom i Austrijom, čak i po cijenu napuštanja iridentističke politike.⁵²⁰ Njegove ideje podržavala je većina u parlamentu i veći dio italijanske štampe, a konačno i ministarstvo spoljnih poslova, posebno njegov generalni sekretar Blank. Posjeta kralja Umberta I, predsjednika vlade Depretisa i ministra inostranih poslova Manćinija Beču, krajem oktobra 1881. godine bila je jasan znak nove spoljnopoličke orijentacije Italije. Pregovori o savezu Italije sa Austrijom i Njemačkom vođeni su od januara do maja 1882. i okončani potpisivanjem savezničkog ugovora u Beču 20. maja 1882. godine.⁵²¹ Savez je bio defanzivan i podrazumijevao je recipročnu pomoć u slučaju napada. Austro-Ugarska i Njemačka ugovorom su se obavezivale da pomognu Italiji u slučaju neizazvanog francuskog napada. U slučaju takvog napada na Njemačku Italija je bila obavezna da joj pruži pomoć. Ugovor je predviđao da ako dvije ili više sila napadnu neku od saveznica ostale su obavezne da joj pomognu. U slučaju napada od strane jedne sile, saveznice su mogle da ostanu neutralne ili da uđu u rat ako to nađu za potrebno. Prema želji Italije potpisana je i dodatak ugovoru u vidu deklaracije da ugovor nije uperen protiv Velike Britanije. Saveznički ugovor nije predviđao nikakvu solidarnost u kolonijalnim pitanjima, niti su Austrija i Njemačka italijanskoj vlasti priznavale pravo intervencije u Istočnom pitanju. Vlade Njemačke i Austro-Ugarske nisu saopštile

⁵²⁰ F. Šišić, *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta (1870-1915)*, Split, 1933, 28-29. Sonino je bio spreman da se odrekne Trsta i krajeva sa miješanim stanovništvom. Značajnjom žrtvom u ovom smislu smatrao je odricanje od Trentina. Ipak je tvrdio da prijateljstvo Austro-Ugarske vrijedi više, te da se treba okaniti: "...djetinjaste politike koja nas po cijenu da Austriji možemo biti neugodni osuduje na nemoć. Prijateljstvo Austrije je za nas neophodni preduslov jedne odlučne i plodne politike... Izolacija znači koliko i propast."

⁵²¹ F. Šišić, *op. cit.*, 29-31.

italijanskoj vladi ugovor iz maja 1881. koji su o balkanskim pitanjima sklopili sa Rusijom niti činjenicu da su isti u martu 1884. produžile na novih tri godine. Na primjedbu italijanske vlade da je isključena iz razgovora tri cara koji su vođeni u Skiernovicama iste godine, arogantno je odgovoren da su tamo razmatrana pitanja Istoka i Balkana, koja su "potpuno tuđa" Italiji. Trojni savez pokazivao se kao uzajamna podrška u granicama sopstvenih interesa koja funkcioniše samo kod zajedništva pozitivnih interesa.⁵²² Ugovor je vodio računa o italijanskim bezbjednosnim interesima na kopnu ali ne i na Sredozemnom moru.⁵²³

Svojevrsno ali ne i formalno proširenje trojnog saveza predstavljali su ugovori Austro-Ugarske i Njemačke sa Rumunijom u oktobru 1883. godine. Italija je saveznički ugovor sa Rumunijom sklopila tek 1888. godine.⁵²⁴

Uzdražanost italijanske politike na Balkanu

Kao što je u periodu do Berlinskog kongresa i neposredno nakon njega, Italija nastojala da potvrdi svoj status velike sile i bude prisutna svuda gdje to takav status nalaže, tako je osamdesetih godina bila i dalje preokupirana nastojanjem da joj njeni saveznici i Rusija priznaju status zainteresovane sile, bez koje se ne mogu mijenjati stvari na Balkanu. U pogledu susjednog poluostrva Italija je i dalje kao svoj interes prepoznavala očuvanje *status quo*.

Istorija Trojnog saveza se može gledati i kao istorija italijanskih nastojanja da u savezničke akte uđu formulacije kojima se potvrđuje postojanje njenih interesa na Balkanu, pravo na učešće u relevantnim dogovaranjima o njegovojoj sudbini i obezbjeđuju kompenzacije u slučaju promjena *status quo* u korist druge sile.

⁵²² G. Salvemini, *La politica estera dell'Italia dal 1871 al 1915*, Firenze 1950, 60-61.

⁵²³ F. Šišić, *op. cit.*, 33.

⁵²⁴ R. Dinu, *Studi italo-romeni. Diplomazia e società 1879-1914*, Bucuresti 2009, 52.

Bugarska kriza 1885-1886. godine

Sredinom osamdesetih pojavila se opasnost da se kriza izazvana ujedinjenjem Kneževine Bugarske i Istočne Rumelije izrodi u sukob većih razmjera koji bi mogao da uništi balkanski poredak uspostavljen 1878. godine. U očima italijanske javnosti kriza je ličili na ponovno otvaranje pitanja regulisanih Berlinskim ugovorom. Bilo je zahtjeva da se ona riješe pravednije, da se sukob interesa Srbije, Bugarske i Grčke razriješi bez prolivanja krvi, da pobijedi princip narodnosti i da se na njemu u okvirima prirodnih granica uspostave stabilne države.⁵²⁵ Ovakva razmišljanja bila su strana italijanskoj vlasti. Podrška Beča Srbiji u njenom kratkotrajnom ali krvavom ratu sa Bugarskom upozorila je italijansku diplomaciju na dinamičnost i ambicioznost austrougarske spoljne politike na Balkanu.⁵²⁶

Italijanska vlada je strahovala od proširenja srpsko-bugarskog sukoba, pa je rado prihvatala poziv Rusije da se pridruži mirovnoj inicijativi tri carstva. Ipak, generalno više je bila sklona zajedničkom nastupanju svih sila.⁵²⁷

Tokom krize 1885-1887. godine italijanska diplomacija morala je uzeti u obzir nekoliko mogućih scenarija za njen rasplet. Dva su bila vrlo nepovoljna po Italiju. Prema jednom, poremećena balkanska ravnoteža mogla je imati kao posledicu rusko-austrijski sukob odnosno rat, što je otvaralo implikacije i eventualnog italijanskog učešća s obzirom na njeno članstvo u Trojnom savezu. Prema drugom, mogući sporazum Rusije i Austro-Ugarske, implicirao je dodatno jačanje njihovog uticaja na Balkanu.⁵²⁸ Stvarni ishod krize, raspad Trojcarskog saveza i pogoršavanje austro-ruskih odnosa nije bio nepovoljan za Italiju, donio joj je neku vrstu satisfakcije, povećao njen značaj i otvorio

⁵²⁵ Lj. Aleksić-Pejković, *Italija i srpsko-bugarska kriza 1885-1886.*, Istoriski Časopis XLII-XLIII (1995-1996), 133-134.

⁵²⁶ A. Tamborra, *Il primo ingresso degli italo-albanesi nella politica balcanica (1885-1886)*, Rassegna storica del Risorgimento, n. 3 (1980), 342.

⁵²⁷ Lj. Aleksić-Pejković, *op. cit.*, 135, 139. U srpsko-bugarskom konfliktu Italiji je odgovarala pobjeda Srbije jer je ona značila održanje *status quo*; *Ead., op. cit.*, 126; Međutim, kako je vojni poraz Srbije značio i politički poraz Austro-Ugarske, Italija je mogla da se mirno približi saveznici koja u krizi nije stekla nikakve prednosti. Austrougarska prijetnja da će oružano intervenisati ako bugarska vojska ne obustavi operacije bila je neprijatna za Italijane pa je njihov predstavnik Nigra predložio da vojni izaslanici Velikih sila u Beču, radi brzog okončanja krize, oforme komisiju za utvrđivanje primirja između Srbije i Bugarske. Italija je dobila i satisfakciju za ovaj čin, njen vojni ataše Čeruti izabran je za predsjednika komisije koja je uspješno obavila posao; *Ead. op. cit.*, 140.

⁵²⁸ F. Guida, *La Bulgaria dalla guerra di liberazione sino al trattato di Neuilly (1877-1919). Testimonianze italiane*, Bulzoni 1984, 51.

mogućnost da makar u budućnosti ima značajniju ulogu kako u Trojnom savezu, tako i na Balkanu.

Bugarska kriza ipak je popotvrdila da Italija na Balkanu i dalje ima podređen položaj u odnosu na Austro-Ugarsku.⁵²⁹

Obnavljanje savezničkog ugovora 1887. i 1891. godine

Od oktobra 1885. godine u Depretisovoj vladi mjesto ministra spoljnih poslova zauzeo je italijanski poslanik u Beču Robilan. On je, mada poznat kao triplicista, odmah saopštilo Kalnokiju da ne namjerava produžiti ugovor o trojnom savezu sa ranijim tekstom te da bi novi morao voditi više računa o opštim italijanskim interesima.⁵³⁰ Okolnosti su išle u prilog italijanskim zahtjevima. General Bulanže sa svojom ratobornom retorikom u Francuskoj kao i ruska involviranost u krizu na Balkanu izazivale su zabrinutost dvije italijanske saveznice. Robilan je želio njemačku i austrougarsku garanciju da neće dozvoliti Francuskoj da zauzme i Tripolis, a sa druge strane da Austro-Ugarska i Rusija neće bez italijanskog učešća dijeliti turske posjede na Balkanu. Kada je 20. februara 1887. produžen do 30. maja 1892. godine, novi ugovor je imao dva različita teksta, jedan između Austrougarske i Italije a drugi između Njemačke i Italije.

U austro-italijanski ugovor ušla je ova tačka (I član): "Austrija i Italija, želeći da održe sadanje teritorijalno stanje na Istoku, staraće se da spreče svaku teritorijalnu promjenu, koja bi bila na štetu jedne ili druge sile potpisnice ovoga ugovora. One će jedna drugoj saopštavati sva obavještenja, podobna da ih izmjenično informiraju o njihovi vlastitim dispozicijama, a tako i o dispozicijama drugih sila. No ako bi u toku događaja postalo to stanje neizdržljivo na Balkanu ili na obalama i ostrvima otomanskim u Jadranskom i Egejskom moru, ali ako bilo neka treća sila, bilo inače neki događaj izazove promjenu u status quo, pa Austro-Ugarska ili Italija nađu da treba da one izvše budi privremenu budi stalnu okupaciju, ova će se okupacija izvršiti tek poslije sporazuma obiju pomenutih sila, i to na osnovi uzajamnih kompenzacija za sve

⁵²⁹ Lj. Aleksić-Pejković, *op. cit.*, 125.

⁵³⁰ F. Šišić, *op. cit.*, 34.

teritorijalne ili ine prednosti, koje bi svaka od tih sila stekle povrh sadašnjeg status quo, dajući tako zadovoljštinu interesima i opravdanim pretenzijama obiju sila".⁵³¹

U njemačko-italijanski ugovor, ušla je tačka: "Ako Francuska pokuša da proširi okupaciju, protektorat ili svoj suverenitet nad Tripolisom ili Marokom, a Italija osjeti da mora zbog očuvanja svoga položaja u Sredozemnom moru preduzimati neku akciju u tim pokrajinama ili čak i rat protiv Francuske u Evropi, ratno stanje između Italije i Francuske biće na zahtjev Italije smatrano kao poziv Njemačkoj, da i ona stupi u rat. Ako u takvom ratu Italija zatraži neke teritorijalne kompenzacije, Njemačka neće raditi protiv toga, već će je, ako bude trebalo, i pomagati."⁵³²

Od konstituisanja italijanske nacionalne države jedan od imperativa njene spoljne politike bio je održavanje dobrih odnosa sa Velikom Britanijom. Zbog svog geopolitičkog položaja, Italija nije mogla dozvoliti sebi loše odnose sa najvećom pomorskom silom, a njena podrška, pa čak i blagonaklonost mogla je biti važna u kontekstu suprostavljenih interesa Italije i Francuske. Dobri odnosi manifestovali su se i u jesen 1884. godine kada su Britanci praktično pozvali Italijane da okupiraju Masau, luku na Crvenom moru. Oni su u to vrijeme bili previše angažovani u Egiptu da bi to sami učinili a nijesu željeli da vide Francuze kao gospodare luke iz koje se otvarao put prema Sudanu. Italijanskim prihvatanjem u januaru 1885. godine otpočela je njihova aktivna kolonijalna politika.⁵³³

Formalna potvrda dobrih odnosa sa Velikom Britanijom bio je sporazum od 17. februara 1887. godine Italijani su ga saopštili Beču i Berlinu uoči potpisivanja obnavljanja Trojnog saveza. Pristajanje Beča i Berlina na potpis značilo je i priznavanje da ne postoji nesaglasnost između odredbi ova dva akta. Austro-Ugarska je krajem marta i sama pristupila italijansko-britanskom sporazumu koji je na taj način postao svojevrstan mediteranski trojni savez (sporazum je predviđao održanje *status quo* na Crnom, Egejskom i Jadranskom moru i na obalama sjeverne Afrike).⁵³⁴ Ministar Robilan, koji je sa italijanske strane pripremio dva saveznička ugovora, morao je da

⁵³¹ F. Šišić, *op. cit.*, 35-36.

⁵³² *Ibid.*, 36. Klauzula o Britaniji ovog puta je izostavljena, jer je Italija u isto vrijeme pregovarala u Londonu s Velikom Britanijom i 12 februara 1887. sklopila tajni pakt o prijateljstvu.

⁵³³ G. Salvemini, *op. cit.*, 68. Salvemini ukazuje da je vlada ovu odluku donijela pod pritiskom činjenica da su Italijani svojevremeno odbili Tunis 1876., Albaniju 1877., Tripoli 1878. i zajedničku akciju sa Britanijom u Egiptu 1882. godine.

⁵³⁴ G. Salvemini, *op. cit.*, 74.

upravo u vrijeme njihovog potpisivanja ode sa položaja ministra, zbog neuspjeha koji su u februaru 1887. pretrpjeli Italijani u Abisiniji.⁵³⁵

Dolaskom Krispija na mjesto predsjednika vlade pojačavaju se italijanski kolonijalni apetiti koji su izazivali podozrivost Velike Britanije.⁵³⁶ U svojoj triplicističkoj politici, Krispi je imao nesporan uspjeh u odnosima sa Berlinom. Pokušaji da stvori blisku saradnju i političku solidarnost sa Austro-Ugarskom imali su manje uspjeha.⁵³⁷ Krispi nije uspio da privoli Beč da zaključi tajni bilateralni sporazum koji bi regulisao moguće posledice raspada Otomanskog carstva. Austrougarsko osvajanje otomanskih teritorija ili rat Rusije i Austro-Ugarske mogli su predstavljati situacije koje će natjerati Beč da traži vojnu saradnju Italije i omogućiti time vlasti u Rimu da kao kompenzaciju zahtijevaju italijanske teritorije u Austriji. Favorizovanje austrijskog uticaja na Balkanu značilo je pomjeranje pravaca habzburške politike prema istoku i pothranjivanje austro-ruskog rivaliteta koji je Italiju činio neizbjegnim partnerom Beča.⁵³⁸

Italija je željela da i Njemačku uvuče u balkanske stvari i da je pretvori u garanta za primjenu člana o kompenzacijama umetnutom u separatni italo-austrijski ugovor iz 1887. godine. Antonio Staraba Rudini, koji je početkom 1891. godine naslijedio Krispija, morao je prihvatići njemačko i austro-ugarsko odbacivanje ideje o proširenju savezničkih obaveza Njemačke u balkanskom području. Rudini je u daljim pregovorima o obnovi Trojnog saveza insistirao na formalnom objedinjavanju dva sporazuma iz 1887. godine u jedinstveni ugovor kao i na većem staranju o italijanskim ekonomskim interesima. Svu pažnju je skoncentrisao na Mediteran tražeći jačanje njemačke podrške italijanskoj politici u Africi i izjavu koja bi potvrdila da Trojni savez nema antibritanski karakter.⁵³⁹ Rudini se trudio da iz okvira trojnog saveza poboljša odnose sa Francuskom. Zabrinutost saveznika zbog sličnih pokušaja koje je francuska vlasta pravila prema Italiji

⁵³⁵ C. J. Lowe, F. Marzari, *Italian Foreign Policy, 1870-1940*, London 2002, 46. Robilan je bio ambasador u Beču od 1871. do 1885. godine. Odlično je poznavao Istočno pitanje.

⁵³⁶ G. Salvemini, *op. cit.*, 92-93.

⁵³⁷ L. Monzali, *Italiani di Dalmazia. Dal Risorgimento alla Grande Guerra*, Firenze 2004, 150.

⁵³⁸ *Ibid.*, 151-152. Nastavljen je politika Manćinija i Robilana da se podržava balkanska orijentacija Austro-Ugarske kako bi se zauzvrat moglo dobiti teritorijalne nadoknade. Krispi je smatrao da Italija i Austro-Ugarska trebaju jedna drugoj. U jednom pismu, poslaniku u Beču, Nigri, između ostalog, tvrdi: „Italija je zainteresovana da se Austrija ne raspadne. Za nas ona je velika barikada naspram eventualnih i opasnijih neprijatelja koje treba držati daleko od naših granica.“ Motivi italijanske austrofilske politike bili su prepoznati u Beču. Austrougarski ambasador Bruk konstatuje 1888. da Italija želi da dobije Trentino kao nadoknadu za pobjedničku ekspanziju Austro-Ugarske na Balkanu.

⁵³⁹ L. Monzali, *op. cit.*, 156.

i zbog znakova francusko-ruskog približavanja, iskoristio je da postigne pomenute modifikacije u tekstu savezničkog ugovora obnovljenog u maju 1891. godine.⁵⁴⁰

Tokom sledećih pet godina, pokazaće se da je vrijednost Trojnog saveza u okviru italijanske mediteranske politike, beznačajna.⁵⁴¹

Tokom osamdesetih godina XIX vijeka, nakon regulisanja graničnih pitanja sa Austrijom i Turskom i pitanja austrijskih ingerencija na crnogorskom primorju, italijanska vlada nije pokazivala veće interesovanje za Crnu Goru niti preuzimala diplomatske inicijative prema Cetinju, koje je ostalo udaljeno od glavnih italijanskih preokupacija, čak i kada su se ticale balkanske scene. Činjenica da je italijanska spoljna politika u ovom periodu manje ili više prepoznatljivo imala antirusku komponentu nije išla u prilog favorizovanja odnosa sa Crnom Gorom, tradicionalno prepoznatom kao ruski eksponent na Balkanu.⁵⁴² Ipak, izvjestan skroman intezitet crnogorsko-italijanski odnosi su imali po prirodi međusobnog susjedstva i kontinuiteta ranije uspostavljenih prijateljskih odnosa.

Ni prvi italijanski predstavnici na Cetinju, Durando i Maćo, nijesu imali velikih političkih tema koje bi opservirali u domenu crnogorske unutrašnje politike i odnosa sa drugim zemljama. Zbog nerazvijenih ekonomskih odnosa Italije i Crne Gore, rijetko su bili u prilici da se bave zaštitom interesa italijanskih građana, obično trgovaca. U vrijeme Durandoovog službovanja u Crnoj Gori u njoj duže nije boravilo više od desetak Italijana. Pretežno su to bili zidari, prisutni samo tokom građevinske sezone.⁵⁴³ Do kraja svoje diplomatske misije na Cetinju, Durando se najviše angažovao posredujući između knjaza Nikole i italijanske vlade u realizaciji knjaževe ideje o školovanju crnogorskih mladića u italijanskim vojnim školama, kao i pregovorima za potpisivanje trgovinskog ugovora između Italije i Crne Gore.

⁵⁴⁰ G. Salvemini, *op. cit.*, 95-98. Ugovor je produžen do maja 1897. sa klauzulom da će automatski biti produžen do maja 1903. ako godinu dana prije isteka ne bude otkazan.

⁵⁴¹ G. Mammarella, P. Cacace, *op. cit.*, 45. Rudini je 1896. bio ubijeden da će se savez tokom narednih šest godina ugasi sam od sebe. Ipak, u godini u kojoj je italijanska kolonijalna politika doživjela težak poraz u bici kod Adue, nije se željela mijenjati saveznička politika.

⁵⁴² Zvanična Crna Gora nije se eksponirala u vezi sa promjenama u Bugarskoj inspirisanim ruskim nezadovoljstvom politikom kneza Aleksandra Batenberga. Međutim, italijanska diplomacija imala je saznanja da se oko ruskog oficira koji je pripremao prevrat nalazila grupa Crnogoraca; R. Tolomeo, *La Santa Sede e il mondo danubiano-balcanico. Problemi nazionali e religiosi 1875-1921*, Roma 1996, 115.

⁵⁴³ *Emigrazione italiana ed estera nel Montenegro, da un rapporto del Cav. Avv. Cesare Durando, R. Incaricato d’Affari a Cettigne (gennaio 1883)*, Bollettino Consolare, pubblicato per cura del Ministero per gli Affari Esteri di S. M. Il Re D’Italia, vol. XIX, parte I, Roma 1883, 241-242. Troškovi boravka su bile takvi da su od zarade mogli malo da uštede pa se obično više ne bi vraćali. Oni koji bi ostali i preko zime, obavljali bi poslove posluge.

Sklapanje prvih međudržavnih ugovora Italije i Crne Gore

Inicijativa za sklapanje prvog ugovora između Kraljevine Italije i Knjaževine Crne Gore potekla je sa crnogorske strane. Još od 1880. godine ministar spoljnih poslova Stanko Radonjić govorio je Durandou o želji svoje vlade da sa Italijom sklopi ugovor o izručenju krivaca pod uslovima reciprociteta. Italija je bila zainteresovana da Crna Gora ne postane utočište njenih prekršilaca, ali se u tom pogledu nije pokazivala nikakva žurba.⁵⁴⁴ Više interesovanja pokazali su za sklapanje ugovora o trgovini i plovidbi.⁵⁴⁵ Pregовори о ovom ugovoru voђени су tokom 1882. i 1883. godine. I Crna Gora je imala jak motiv za donošenje ovog akta. Bez obzira što su u njenoj ondašnjoj trgovinskoj razmjeni značajnije mjesto zauzimali odnosi sa Austro-Ugarskom, Velikom Britanijom i Otomanskim carstvom i što je ukupan obim razmjene Crne Gore i Italije bio skroman, on iz crnogorske perspektive nije bio beznačajan a mogao je postati i mnogo veći uz prepostavku poboljšanja međusobnih saobraćajnih veza. Inače, u razmjeni sa italijanske strane dominirali su industrijska roba, so vino i žito, a sa crnogorske stočarski proizvodi.⁵⁴⁶

Koncept ugovora napravili su Italijani koristeći kao model trgovački ugovor koji je Crna Gora već bila potpisala sa Velikom Britanijom. Ugovor je sadržao klauzulu o najvećoj međusobnoj povlašćenosti (čl. 2).⁵⁴⁷ Sa crnogorske strane pokušalo se da se u Ugovor unese klauzula o posebnoj povlašćenosti za izvoz crnogorske stoke u Italiju. Italijanska vlada ovo nije prihvatile, a Durando je krajem januara 1883. godine na Cetinje dostavio pismo svog predpostavljenog, ministra Manćinija, koji je povodom sklapanja Ugovora o plovidbi i trgovini izrazio žaljenje što pomenuta klauzula nije

⁵⁴⁴ MCCR, *Carte di Pasquale Stanislao Mancini*, busta 639, 11-1, *Mancini a Maccio*, Roma, 13 giugno 1883.

⁵⁴⁵ *Trattati e Convenzioni tra Il Regno D'Italia e gli stati esteri raccolti per cura del Ministero degli affari esteri V, IX contente gli atti conchiusi dal 1º gennaio 1882 al 27 novembre 1883*, Roma 1884, 201-213; *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, Zbornik dokumenata sa komentarima, eds. G. Perazić, R. Raspopović, Podgorica 1992, 188-201.

⁵⁴⁶ D. Milić, *Odnosi sa Crnom Gorom u sklopu opšte ekonomске politike Italije prema Balkanu do 1915*, in: *Crna Gora u međunarodnim odnosima*, Titograd, 1984, 189-202; A. Baldači, *Italija i naša trgovina sa Crnom Gorom i Sjevernom Albanijom*, in: *Crna Gora vrata Balkana, Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, eds. V. Pulević, D. Vincek, Cetinje 1991, 835-858; *Goveda, ovce i koze u Crnoj Gori*, in: *Crna Gora vrata Balkana*, 859-871; M. Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori*, Cetinje 1958, 246; *Ministarstvo Inostranih djela (1879-1915)*, Zbornik dokumenata, Cerović Radonjiću, Cetinje, 11. decembra 1879, 37-38. Crnogorska država bila je monopolizovala trgovinu soli pa je vlada "s jednom sigurnom kućom u Trapani u Siciliji" zaključila jednogodišnji ugovor o nabavci velike količine ovog artikla.

⁵⁴⁷ *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 192.

mogla da uđe u ugovor. U dijelu ugovora koji se odnosi na rad konzula usvojen je tekst britansko-crnogorskog sporazuma sa dodatkom da konzul ima pravo intervenisanja u slučaju spašavanja i likvidacije oštećenih brodova.⁵⁴⁸

Crnogorski ministar spoljnih poslova Stanko Radonjić i Ćezar Durando potpisali su na Cetinju 28. marta 1883. godine Ugovor o trgovini i plovidbi između Italije i Crne Gore.⁵⁴⁹ U to vrijeme Durando je već bio imenovan na novu dužnost, na mjesto generalnog konzula u Trstu. Po svemu sudeći, italijanska vlada željela je da njegovo diplomatsko znanje i vještina iskoristi na poziciji koja je u tom trenutku Italiji izgledala delikatnija i važnija.⁵⁵⁰

Da bi ugovor stupio na snagu morao je biti prethodno odobren od strane italijanskog parlamenta i knjaza Nikole.⁵⁵¹ Knjaz Nikola je taj čin obavio pismom od 21. jula/2. avgusta 1883. godine.⁵⁵² Istog dana, ministar Radonjić i novi italijanski predstavnik Maćo potpisali su na Cetinju akt o razmjeni ratifikacionih instrumenata.⁵⁵³ Ugovor je sklopljen na 10 godina s mehanizmom automatskog obnavljanja ako u roku od jedne godine ne bude najavljen opoziv (čl. 18).⁵⁵⁴ Ugovor o trgovini i plovidbi produžen je prvi put do 1. januara 1901. godine aktom koji su potpisali Kastelbjanko i Vuković 23. maja/5. juna 1900. godine.⁵⁵⁵ Poslije donošenja carinskog zakona u Crnoj

⁵⁴⁸ DACG, Ministarstvo inostranih djela (=MID), 1883, № 47, *Durando a Radonich*, Gravosa, 29 janvier 1883; *Ibid.*, № 64, *Durando a Radonich*, Gravosa, 5 fevrier 1883; *Ibid.*, № 79, *Durando a Radonich*, Gravosa, 7 fevrier 1883.

⁵⁴⁹ A. Martini, *Il Montenegro*, Torino 1897, 155-162; *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 188-201.

⁵⁵⁰ S. Burzanović, *Crnogorske misije Cezara Durandoa*, 108. Trst je, naime, bio jedan od centara italijanskog iridentističkog pokreta u Austriji koji je, s obzirom na tek uspostavljene savezničke odnose između Austro-Ugarske i Italije, trebalo obuzdati. Ubrzo nakon potpisivanja Ugovora, Durando je u oproštajnoj audijenciji na dvoru knjazu Nikoli predao svoja opozivna pisma. Time je crnogorska misija Durandoa bila okončana; *Glas Crnogorca*, № 12, Cetinje, 20. mart 1883, 4; T. Jović, *Diplomatska predstavninstva u knjaževini i kraljevini Crnoj Gori*, Cetinje 2010, 127.

⁵⁵¹ DACG, MID, 1883, № 233, *Maccio a Radonich*, 23 avril 1883. Maćo je 23. aprila 1883. obavijestio Stanka Radonjića, ministra spoljnih poslova Crne Gore, da se potvrda Ugovora zaključenog 28. marta ne može saopštiti dok ne dobije odobrenje parlamenta. Šalje mu 25 kopija ugovora kao i jedan primjerak zakona, pravila i tarifa za konzulate koji važe u Italiji.

⁵⁵² DACG, MID, 1883, № 463, Cetinje, 21. jul 1883.

⁵⁵³ *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 202-203.

⁵⁵⁴ *Ibid.*, 197-200. Crna Gora je zadržala pravo za uvođenje ulazne takse na proizvode iz Italije pod uslovom da blagovremeno obavijesti italijansku vladu, te pod uslovom da taksa ne bude više od 8 procenata *ad valorem* (čl. 3). Iz režima slobodnog uvoza u Crnu Goru bio je izuzet ratni materijal i oružje, so, šalitra, sumpor i duvan (čl. 3). Članom 12 Italijani su dobili pravo ulova ribe pored crnogorskih obala. Članovima 14 i 15. regulisano je pravo na imenovanje konzularnih činovnika.

⁵⁵⁵ *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 380-381. Od 1891. do 1897. Crna Gora je sklopila trgovinske ugovore i konvencije sa Srbijom, Francuskom i Grčkom. Godine 1904. sklopljen je ugovor i sa Belgijom. Prilikom produžetka ugovora sa Italijom 1902. u *Glasu Crnogorca* od 30. novembra 1902. pojavilo se saopštenje: "Budući trgovacki ugovori između Italije i Crne Gore sačinjava osnovu svim ugovorima s drugim državama, to se ovim saopštava istijema da i njihovi ugovori s Crnom Gorom ostaju

Gori 1903. godine Italija i Crna Gora sklopile su privremeni ugovor koji je automatski produžavan svake godine bez sklapanja novog ugovora o trgovini i plovidbi. U međuvremenu je napravljen pozitivan pomak kako u kvalitetu međusobnih saobraćajnih veza tako i u obimu međusobne trgovinske razmjene.⁵⁵⁶

Redovne pomorske linije Italije sa Crnom Gorom do devedestih godina XIX vijeka skoro da nijesu postojale. Prema nekim podacima brod *Fieramosca* vlasništvo plovidbenog društva *Pulja*, dolazio je 1880., jednom mjesечно do crnogorske obale, krećući se linijom Venecija, Trst, Rijeka, Dalmacija, Crna Gora, Albanija, Krf, Bari, Marselj.⁵⁵⁷ Oktobra 1887. godine na Cetinju je konstituisan Osnivački odbor *Crnogorskog parabrodskog društva*, prema čijem statutu je jedan od njegovih ciljeva bilo održavanje redovnih linija između Crne Gore i Italije.⁵⁵⁸ Međutim, ova namjera nije realizovana. Pokušaj da se pridobiju strani akcionari za povećanje kapitala društva izvjestan odziv imao je u Austro-Ugarskoj, posebno u Trstu i Dalmaciji, nekoliko akcija upisano je i u Rusiji. Nijedna akcija nije upisana u Italiji, bez obzira na pomenutu namjeru društva da pospiješi trgovinske veze Italije i Crne Gore. Društvo je ugašeno krajem 1888.⁵⁵⁹ Italijanska vlada je prije svega zbog komercijalne ekspanzije u Albaniju subvencionirala parabrodarsko društvo *Pulja* da održava redovnu liniju sa albanskim lukama i Barom.⁵⁶⁰ Ugovor o subvenciji sklopljen je 29. oktobra 1893. godine.⁵⁶¹ Od 1894. godine za redovno "ticanje Bara" Pulju subvencionira i Crna Gora. Do 1898. godine *Pulja* je ovu liniju održavala jedanput sedmično.⁵⁶²

Bez obzira na pomenute mjere, Crna Gora je i dalje, do kraja XIX vijeka zauzimala beznačajno mjesto, ne samo u italijanskoj spoljno trgovinskoj razmjeni uopšte, već i u onom njenom dijelu koji se odnosio na balkanski prostor.⁵⁶³ Najveći dio crnogorske razmjene sa inostranstvom odvijao se posredovanjem austrougarskih

na sangu do svršetka iduće (1903) godine." M. Đurović, *Crnogorske finansije 1860-1915*, Titograd 1960, 143-145.

⁵⁵⁶ M. Đurović, *op. cit.*, 145-146.

⁵⁵⁷ D. Franetović, *op. cit.*, 218.

⁵⁵⁸ *Ibid.*, 155-156. Iz proračuna troškova pomenutog društva vidi se da su bila poredviđena 4 putovanja mjesечно u Italiju. Među administrativnim osobljem bio je predviđen i stalni agent u Bariju; *Ibid.*, 158-159.

⁵⁵⁹ D. Franetović, *op. cit.*, 165.

⁵⁶⁰ DACG, MID, 1898, *E. Popović-Ministarstvu inostranih djela*, Rim, 10. februar 1898.

⁵⁶¹ D. Franetović, *op. cit.*, 219.

⁵⁶² Lj. Aleksić Pejković, *Italija i Crna Gora*, 14.

⁵⁶³ E. Sori, *La penetrazione economica italiana nei territori degli Slavi del Sud, 1896-1914*, Storia contemporanea, n. 2 (1981), 217, 253.

trgovaca, trgovačkih centara i saobraćajnih sredstava. Ovo je važilo čak i za dio razmjene sa samom Italijom.⁵⁶⁴

Trgovinski ugovor pravno je regulisao za Crnu Goru važno pitanje djelatnosti crnogorskih konzula čije usluge su bile značajne za crnogorske izvoznike stoke, ali i za trgovce, uvoznike italijanskih proizvoda i crnogorsku ekonomsku emigraciju koja u Italiji nije tražila posao, ali je u njoj boravila u tranzitu posebno, prema Sjedinjenim Američkim državama.

Mreža crnogorskih konzulata u Italiji počela se uspostavljati osamdesetih a razgranala se od sredine devedestih godina XIX vijeka. Crna Gora je imala konzulate u Napulju, Kataniji, Bariju, Đenovi, Bolonji, Brindiziju, Masa Karari, Palermu, Bordigeri, Milanu, Veneciji, Torinu i Rimu. Konzulati u Rimu, Napulju, Bariju, Brindiziju, Bordigeri dobili su vremenom status generalnih konzulata.⁵⁶⁵ Među prvim konzulima pominju se Đuzepe Skorcija iz Barija i Marko Patrijarka iz Katanije. Skorcija je imenovan za konzula 29. novembra 1880. godine a zvanje generalnog konzula dobio je 30. avgusta 1902. godine. Bio je trgovac po zanimanju i bavio se uvozom i izvozom kolonijalne robe. Jedan je od osnivača *Societa di navigazione Puglia*.⁵⁶⁶ Marko Patrijarka imenovan je za konzula 31. januara 1883. godine. Po zanimnju je bio trgovac, industrijalac i posjednik i član Trgovačke komore u Kataniji. Funkciju je obavljao do 1897. godine.⁵⁶⁷ Od 1880. do 1897. godine crnogorski konzul u Napulju bio je Sebastijan Karamijelo, koji je 30. avgusta 1900. godine unaprijeđen u generalnog konzula. Njegov brat Đovani preuzeo je ovu funkciju 1. jula 1904. godine.⁵⁶⁸

U ljeto 1883. godine, relativno brzo nakon upućivanja na dužnost u Crnu Goru kraljevski ministar Maćo je od ministra spoljnih poslova Stanislava Manćinija dobio instrukcije da se na Cetinju angažuje oko zaključenja Ugovora o izdavanju zločinaca. Ideja je zapravo potekla od parlamentarne komisije koja je razmatrala Ugovor o trgovini

⁵⁶⁴ G. Razzani, *Montenegro e Albania, cenni per la formazione di una societa italiana d esportazione ed importazione in Milano*, Milano 1903, 8-10.

⁵⁶⁵ DACG, MID, f 199, № 3580, *Ministère Royal des Affaires Etrangères Consulats Royaux honoraires*, [Cetinje, 1911.]

⁵⁶⁶ DACG, MID, 1904, *Giuseppe Scorcia a Tittoni*, Bari, 10 febbraio 1904.

⁵⁶⁷ DACG, MID, 1904, № 262, *Marco Patrijarka a Tittoni*, Catania, 14 gennaio 1904. Krajem decembra 1886. godine Patrijarki su poslati pečat i upustva za konzularni rad; DACG, MID, 1886, № 1004, *Ministarstvo konzulu Patrijarhi*, Cetinje 16./28. decembar 1886.

⁵⁶⁸ DACG, MID, f. 199, № 3580, *Ministère Royal des Affaires Etrangères Consulats Royaux honoraires*. U kasnijem periodu pominju se Karmine Galo, generalni konzul u Bariju, u crnogoskoj službi od 15. avgusta 1910., Atilio Skoti konzul u Bolonji od 12. oktobra 1911., Eudenio Dipolito konzul u Brindiziju od 5. setembra 1901., Đuzepe Fadoni konzul u Veneciji od 30. marta 1898., J. De Ferari konzul u Torinu od 19. aprila 1902. i generalni konzul u Đenovi od 15. avgusta 1910., Andelo Karminati generalni konzul u Milanu od 15. avgusta 1910., Vićenco Arigo vicekonzul u Bordigeri od 1. maja 1903., Gualtero Trejd konzul u Palermu od 15. avgusta 1910.

i zadužila svog izvjestioca da predloži da sklapanje pomenutog ugovora prati i ugovor o izručivanju krivaca. Od Maća se tražilo da pokrene kod vlade to pitanje, pa kada, kako se očekivalo, dobije potvrđan odgovor prezentira tekst ugovora koji mu je unaprijed bio poslat. Radilo se o tekstu ugovora koji je Italija nešto ranije bila sklopila sa Rumunijom i koji je, uz eventualne manje izmjene, mogao poslužiti i u crnogorskom slučaju.⁵⁶⁹ Da posao uprkos raspoloženju obje strane nije išao brzo svjedoči činjenica da je *Ugovor o izdavanju zločinaca između knjaževine Crne Gore i kraljevine Italije* potpisana na Cetinju, tek 29. avgusta 1892. godine. U ime crnogorske strane uradio je to vojvoda Gavro Vuković, ministar spoljnih poslova, a sa italijanske opunomoćeni ministar Bjanki di Lavanja. Ugovor je sklopljen na pet godina sa mehanizmom automatskog produžavanja u slučaju da ne bude otkazan u roku od 6 mjeseci prije isteka. Članom 3 Ugovora izuzeta su djela političke krivice i vojnog dezterterstva a članom 5 izuzeto je izdavanje vlastitih državljanima prema kojima je trebalo primjenjivati nacionalno zakonodavstvo odnosno sudski i istražni postupak.⁵⁷⁰ Ugovorom su taksativno navedeni brojni delikti iz domena trgovinskih odnosa i pomorstva jer je jedan od motiva za potpisivanje ugovora bilo unapređenje bilateralnih odnosa u ovoj oblasti.⁵⁷¹ Do kraja vijeka dvije države sklopile su i *Ugovor o zaštiti prava svojine književnih i artističkih djela*, zaključen na Cetinju 14/26. novembra 1900. godine.⁵⁷²

Školovanje Crnogoraca u italijanskim vojnim školama 80-tih i 90-tih godina XIX vijeka

Nedostatak školovanih kadrova za razne oblasti državne uprave u Crnoj Gori postao je još izraženiji nakon njenog teritorijalnog i populacionog uvećanja 1878. Narasle potrebe nijesu mogle da zadovolje *Cetinjska gimnazija* i *Đevojački institut*, jedine srednje škole u Knjaževini. Stručni kadar, pa i onaj vojni, najvećim dijelom se

⁵⁶⁹ MCCR, Carte di Pasquale Stanislao Mancini, busta 639, 11-1, *Mancini a Maccio*, Roma, 13 giugno 1883. Ministar je imao u vidu da bi realizacija ugovora o trgovini mogla rezultirati frekventnijim saobraćajem između dvije zemlje, prije svega malih jedrenjaka koji saobraćaju između Pulje i naspramne obale, što bi pružilo mogućnost prekršiocima da se sklanjaju van dometa nacionalnog pravosuda.

⁵⁷⁰ *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 251-258.

⁵⁷¹ *Ibid.*, 391-392. Ovakav ugovor Crna Gora je sa Austro-Ugarskom potpisala 1872. Isti principi zadržani su i u ugovoru sa Italijom; *Ibid., op. cit.*, 485.

⁵⁷² *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 486.

obrazovao u inostranstvu. Do osamdesetih godina, relativno mali broj Crnogoraca završavao je vojne škole, obično u Rusiji, Francuskoj i Srbiji. Tokom poslednje dvije decenije XIX vijeka oni se orijentišu i ka školama i akademijama u Bugarskoj, Austro-Ugarskoj, Turskoj i Italiji.⁵⁷³

Knjaz Nikola se još 1880. godine obratio Durandou u vezi školovanja crnogorskih mladića u italijanskim vojnim školama. Durando je odmah uočio da bi Italija mogla imati koristi, ako bi dio buduće crnogorske elite svoje obrazovanje, profesionalno i lično formiranje, dugovao italijanskoj državi i njenim obrazovnim i kulturnim institucijama.⁵⁷⁴ Preporučio je svojoj vlasti knjaževu želju bez obzira na izvjesnu skepsu o mogućnosti uklapanja Crnogoraca u italijanski obrazovni sistem i posebno u pogledu primjene stečenih znanja u Crnoj Gori.

Italijanska vlada nije žurila sa odgovorom. Po okončanju ulcinske afere, ministar spoljnih poslova Kairoli je 13. januara 1881. godine saopštio da je vlada načelno prihvatile knjaževu molbu. Knjaz je želio da crnogorski mladići školovanje počnu tokom iste godine i to četvorica u vojnoj školi u Milanu, a desetorica u alpskim jedinicama. Ovakav izbor je napravljen jer se smatralo da specifični program obuke ovih jedinica najbolje odgovara crnogorskim potrebama. Kako bi ih bolje upoznao i o tome referisao svom ministarstvu rata na Cetinje je krajem juna upućen vojni ataše iz Beča, Lanca.⁵⁷⁵

Ministar Manćini je o čitavom projektu tražio mišljenje generala Robilana, poslanika u Beču kako bi se uvjerio da uključivanje crnogorskih mladića u italijanske vojne škole neće izazvati negativnu reakciju tamošnje vlade. Robilan je ocijenio da se radi o stvari bez presedana, ali ipak nije smatrao problematičnim ako se bude radilo o tri do četiri podoficira i to u jedinicama koje nijesu u blizini austrougarske granice. O ovom aspektu pitanja prethodno su razgovarali i knjaz Nikola i pukovnik Lanca.⁵⁷⁶

Knjaz Nikola je nastojao da crnogorski vojni pitomci budu oslobođeni od plaćanja školarine, čemu Italijani nijesu bili skloni. Italijanska vlada odlučila je da o svom trošku primi četiri mladića u vojnu školu u Milanu, dok je za ostalu desetoricu troškove trebala da snosi crnogorska vlada. Na novo knjaževu insistiranje Italijani su prihvatali da snose troškove za sve đake. Do januara 1882. godine italijansko

⁵⁷³ M. D. Pejović, *Školovanje Crnogoraca u inostranstvu 1848-1918.*, Podgorica 2000, 273-274.

⁵⁷⁴ G. Stanojević, *Prilozi za diplomatsku istoriju Crne Gore od Berlinskog kongresa do kraja XIX vijeka*, Istoriski časopis XI (1961), 164-165.

⁵⁷⁵ *Ibid.*, 164-165.

⁵⁷⁶ ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1377, *Mancini a Ministero della guerra*, Roma, 11 agosto 1881.

Ministarstvo rata i Ministarstvo spoljnih poslova sporazumjeli su se da snose po polovinu troškova za školovanje 10 crnogorskih mladića u alpskim jedinicama.⁵⁷⁷

Upućen u ove pregovore, a moguće i podstaknut od strane crnogorskih vlasti, francuski predstavnik na Cetinju podsjetio je svoje pretpostavljene da na molbu za odobravanje stipendija za školovanje Crnogoraca u Francuskoj nije dat nikakav odgovor. S obzirom da su Austro-Ugarska i Italija nudile stipendije, francuski predstavnik sugeriše da ni Francuska ne izostane u tome.⁵⁷⁸ Intervencija je bila uspješna. Francuska vlada je obezbijedila tri stipendije u koledžu u Parizu.⁵⁷⁹

Najzad, 1882. godine, u Italiju je u dvije grupe otišlo 14 mladića. Odabir kandidata izvršili su lično knjaz Nikola i ministar vojni Ilija Plamenac vodeći računa o njihovom prethodnom uspjehu, socijalnom porijeklu i zastupljenosti svih krajeva Crne Gore.⁵⁸⁰ Iz političkih obzira prema Austro-Ugarskoj, Italijani su se postarali da crnogorski mladići ne budu smješteni u jedinicama stacioniranim u blizini njene granice.⁵⁸¹

Crnogorski pitomci teško su se navikavali na disciplinu i oskudne uslove, ali im je slavoljubivost i svijest o budućoj vlastitoj značajnoj društvenoj misiji u domovini pomagala da istraju.⁵⁸² Njihovi pretpostavljeni bili su zbumjeni kada su crnogorski pitomci, koje je knjaz Nikola prilikom odlaska na školovanje odlikovao, tražili da to isto učine i italijanske vlasti. Neki od njih nijesu odmakli dalje od osrednjosti, ali je bilo i izuzetno uspješnih poput Janka Vukotića i Sava Ivanovića.⁵⁸³ Po okončanju studija

⁵⁷⁷ G. Stanojević, *op. cit.*, 164-165.

⁵⁷⁸ D. Vujović, *Crna Gora i Francuska*, 438. Uzakivao je na značaj činjenice da je crnogorski vladar francuski dak imao simpatije prema Francuskoj a takođe da i drugi francuski daci obavljaju najvažnije funkcije u dražvi, Božo Petrović, Stanko Radonjić, Niko Matanović. U interesu je francuskog uticaja u Crnoj Gori da se knjazu izade u susret.

⁵⁷⁹ ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1378, *Durando a Mancini*, Gravosa, 16 gennaio 1883. Komentarišući navedenu vijest, Durando podsjeća da je knjaz svojevremeno izrazio želju da se nekoliko mladića školuje i u civilnim italijanskim školama.

⁵⁸⁰ *Gazzeta Piemontese*, Torino, 18 aprile 1882, 1, Ragusa 11 aprile, *Le nostre compagnie alpine e i volontari montenegrini*. U tekstu se ističe doprinos Duranda odličnim odnosima Crne Gore i Italije. Hvali se progres italijanske vojske zbog čega je knjaz Nikola poslao 10 mladića iz najuglednijih porodica da se obučavaju u taktici i upoznaju organizaciju italijanskih alpskih jedinica čiji model najbolje odgovara crnogorskim uslovima; S. Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Beograd 1962, 124-126. U memoarima Sime Matavulja koji je jednu grupu ovih mladića odveo do njihovog odredišta u Italiji sačuvano je dragocjeno svjedočanstvo o pripremama, koje su imali kako bi se što uspješnije uklopili u novu sredinu; O odabiru vojnih pitomaca *cf.* R. Vešović, *Memoari*, Podgorica 2005, 11.

⁵⁸¹ ASDMAE, Serie politica, Montenegro, 1377, *Mancini a Ministero della guerra*, Roma, 11 agosto 1881.

⁵⁸² S. Matavulj, *op. cit.*, 124-126.

⁵⁸³ A. Martini, *Il Montenegro*, Torino 1897, 164, 167; DACG, Ministarstvo vojno (=MV), 1886, f. 2, № 144, S. Ivanović I. Plamencu, Modena, 9. mart 1886; *Ibid.*, № 748, *Maccio a Radonitch*, Raguse, 31. juillet 1886. U prilogu: *Scuola militare. Elenco nominativo dei sottufficiali allievi coll indicatione dei risultati degli esami*, Modena, 14 luglio 1886. U dokumentu su navedeni rezultati podoficirskog ispita za:

1886. godine, njih deset su se vratili u domovinu kao potporučnici i odmah svoja znanja počeli da koriste za edukovanje novih kadrova. Nakon toga svi su proizvedeni u oficire i određeni na položaje brigadnih adjutanata.⁵⁸⁴

Predsjednik italijanske vlade i ministar spoljnih poslova Krispi izašao je u susret knjaževoj molbi da 1887. godine u italijanske škole bude upućena nova grupa od 6 crnogorskih mladića. Ovoga puta knjaz je tražio da se oni obučavaju u streljačkim jedinicama (*reggimenti di bersaglieri*).⁵⁸⁵ Ova grupa okončala je školovanje i vratila se u domovinu 1891. godine.⁵⁸⁶ U manjem broju u italijanske vojne škole odlazili su i narednih godina.⁵⁸⁷ Prema nekim istraživanjima, vojne škole u Milanu, Đenovi, Modeni, Torinu, Napulju, Kazerti, Monci, Pinerolu, Leku i Firenci pohađao je 31 pitomac iz Crne Gore.⁵⁸⁸ Italijanski predstavnici na Cetinju izvještavali su crnogorsku vladu o uspjehu ovih pitomaca a često su imali i neugodnu dužnost da posreduju zbog neblagovremenog plaćanja troškova smještaja i hrane koje su snosili roditelji pitomaca.⁵⁸⁹

Kad je 1895. godine u Podgorici otvorena podoficirska škola od 18 oficira koji su u njoj izvodili nastavu polovina su bili italijanski đaci kao i komandat škole Janko

Vukotić Janka, Ivanović Sava, Radović Miloša, Đurović Jovana, Bojović Iliju, Labović Lakića, Bašović Mašana, Pejanović Nika i Nikolić Milutina; Vukotić je u daljoj karijeri postizao dobre rezultate; M. Đurišić, *Serdar Janko Vukotić*, Vojno-istorijski glasnik 1-2 (1996), 215-231. Ivanović, jedan od socijalno aktivnijih pitomaca, zbog ličnog sukoba sa članovima knjaževe familije, vojnu karijeru zamjenio je emigrantskim otpadničkim životom služeći neprijateljima crnogorske dinastije, pišući pamflete i antidinastičke tekstove; [S. Ivanović] *Nekoliko krvavih strana iz albuma Petrović Njegoševog doma*, Osijek 1898, 40-41, 270; D. Radojević, *Uđio emigracije u uništenju crnogorske države*, http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_od_20vij_do_1_svj_rata/udio_emigracije_u_unistenu_crnogorske_drzave.htm (preuzeto 23. aprila 2014).

⁵⁸⁴ Od jula do oktobra 1886., na kursu za pješadijske podoficire u Nikšiću, obučili su oko 520 polaznika; *Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860-1910*, Podgorica 1998, 76-77; A. Martini, *op. cit.*, 164-167.

⁵⁸⁵ ASDMAE, Serie politica, Montenegro, pacco 1378, *Crispi al Ministero della guerra*, Roma, 13 novembre 1887.

⁵⁸⁶ R. Vešović, *op. cit.*, 11-12. U svojim memoarima general Vešović navodi da je druga grupa pitomaca u Italiju upućena 22. decembra 1887. Učenici su prvo uključivani u jedinice da bi se upoznali sa životom vojnika i savladali jezik. Školovanje se sastojalo od dva kursa. Nakon polaganja prijemnih ispita, upućivani su u dvogodišnje oficirske škole prvo u Modenu a kasnije i u Kazertu kod Napulja. Iz škole su izlazili sa činom potporučnika; *Gazzeta Piemontese*, [...] settembre 1889, 2, *I sergenti montenegrini*, prenosi članak iz lista *L'Esercito* o podoficirima koji polažu ispite u školi u Kaserti. Šestorica Crnogoraca koji su služili u desetoj streljačkoj regimentu (*Reggimento bersaglieri*) Nikola Mitrović, Plamenac Pavle, Vulenich Michelino (Vučinić Milutin), Lješević Tomo, Bećir Jovan i Popović Radomir (Vešović).

⁵⁸⁷ DACG, MID, 1906, f. 85, № 42. Milo Đukanović je završio trogodišnju vojnu školu u Torinu izašavši iz nje kao artiljerijski inžinjerijski potporučnik. Nakon toga, 1903-1904. godine pohađao je i aplikacionu školu za artiljeriju i vojnu inžinjeriju; Milutin Tomanović studirao je na vojnoj akademiji u Torinu a zatim pohađao konjičku vojnu školu u Pinjerolu; DACG, MID, 1897, f. 61, № 1241, *Kastelbjanko Vukoviću* 15. novembar 1897; DACG, MID, 1901, f. 93, № 1847, *Bolati a Ministarstvu inostranih djela*, Cetinje, 31. oktobar 1901.

⁵⁸⁸ M. Pejović, *op. cit.*, 274.

⁵⁸⁹ DACG, MID, 1886, № 158, *Ministere a Maccio*, Cetinje, 10 février 1886, *Ibid.*, № 169, *Maccio a Radonich*, Gravosa, 24 février 1886; *Ibid.*, № 396, *Ministere a Maccio*, Cetigne, 13 mai 1886.

Vukotić.⁵⁹⁰ U crnogorskoj vojski, u nedostatku domaćih, dugo su korišćeni italijanski pravilnici i priručnici po kojima su bataljonski oficiri svojevremeno studirali. Kada je posebna komisija pod predsjedništvom komandira Vukotića sastavila Pravilnik o ustrojstvu crnogorske vojske u njemu je bio prepoznatljiv uticaj italijanskog pješadijskog pravilnika iz 1889. godine, a takođe i sličnog ruskog.⁵⁹¹

Među crnogorskim oficirskim korom osjećala se izvjesna surevnjivost između italijanskih i ruskih đaka, a ruski diplomatski predstavnici na Cetinju pomno su pratili političku orijentaciju oficira školovanih u Italiji. Međutim, ni najnepovjerljiviji među russkim vojnim predstavnicima na Cetinju, poput Nikolaja Potapova nijesu sumnjali u patriotizam ovih oficira i njihovu lojalnost prema Rusiji.⁵⁹² Tokom devedestih godina crnogorska vlada ponovno se okreće russkim vojnim školama, kao najznačajnijim institucijama za formiranje svog oficirskog kadra. Odluka je bila motivisana političkim a ne stručnim razlozima.⁵⁹³

Durandoova predviđanja da će ovi mladići imati važnu ulogu u političkom životu zemlje, pokazala su se opravdanim jer su čak sedmorica od njih bili ministri vojni u raznim crnogorskim vladama, a četvorica predsjednici vlade. Imali su izuzetnu ulogu u crnogorskoj vojnoj organizaciji kao komandanti, administratori i edukatori. Povjeravane su im značajne diplomatske misije.⁵⁹⁴

⁵⁹⁰ ASDMAE, Montenegro XXI, № 194, *Sanminiatelli a Blanc*, Gravosa, 10 novembre 1895. Druga polovina bila je školovana u Rusiji.

⁵⁹¹ E. Barbarich, *Da Cattaro a Cetinje*, in: A. F. M. Biagini, *Note e relazione di viaggio nei Balcani (1879-1898)*, Roma 1978, 250. Barbarić, je sa studija u Modeni, poznavao više crnogorskih oficira. Navodi da se u Vojnom stanu nalazila mala biblioteka sa značajnim fondom italijanske vojne literature; *Ibid., op. cit.*, 254.

⁵⁹² N. M. Potapov, *Ruski vojni agent u Crnoj Gori, Izvještaji, raporti, telegrami, pisma 1902-1915.*, I, Podgorica-Moskva 2003, ed. A. N. Saharov, R. Raspopović, 114-115.

⁵⁹³ E. Barbarich, *op. cit.*, 256. Eugenije Barbarić, koji je 1897. boravio u Crnoj Gori sa specijalnom misijom, izvještava o nezadovoljstvu crnogorskih oficira školovanih u Italiji zbog odustajanja od italijanskih škola čiji sistem obuke je dao dobre rezultate.

⁵⁹⁴ *Ministarstvo vojno-Zbornik dokumenata (1879-1916)*, ed. S. Burzanović, Podgorica 2010, 8. Ministri vojni bili su: Janko Vukotić, Andrija Radović, Mitar Martinović, Ivo Đurović, Radomir Vešović, Mašan Božović, Milutin Vučinić. Predsjednici vlada bili su: Andrija Radović, Janko Vukotić, Mitar Martinović, Milutin Vučinić. Neki od pomenutih bili su ministri ili zastupnici ministara u drugim ministarstvima, a osim njih i Milutin Tomanović. Generalski (brigadirski) čin dosegli su Jovo Bećir, Janko Vukotić, Mitar Martinović, Radomir Vešović. Božoviću i Bećiru povjerena je i komanda nad crnogorskim odredom u mirovnoj misiji na Kritu. Oficiri školovani u Italiji uticali su na kulturni i sportski život u Crnoj Gori. Učestvovali su u organizaciji prvog sportskog društva, turnira u mačevanju; Luka Milunović je donio vjerovatno prvi fudbal u Crnu Goru; B. Kovačević, *Od viteških igara do modernog sporta u Crnoj Gori*, Istoriski zapisi 4 (1997), 111, 115. Milo Kovačević, koji zbog zdravstvenih problema nije završio vojnu školu, stečena znanja iskoristio je za pisanje i prevodenje literature neophodne za školovanje crnogorskih podoficira. Tekstovima publikovanim u *Glasu Crnogorca* doprinio je širenju italijanske kulture u Crnoj Gori; V. Kilibarda, *Italijanska književnost u Crnoj Gori do 1918. godine*, Nikšić 1992, 139.

Italijanski predstavnici na Cetinju 1879-1896. godine

Osamdesetih i devedestih godina XIX vijeka Cetinje je u urbanističkom smislu bilo skromna varošica u kojoj diplomatskim predstavnicima evropskih sila nije bilo lako da pronađu adekvatan smještaj. Zbog toga, a i zbog klimatskih prilika, posebno surovih cetinjskih zima, izbjegavali su da se duže zadržavaju u crnogorskoj prijestonici. Obično su boravili u Dubrovniku i periodično obilazili Cetinje gdje se tada pristojan smještaj mogao naći u Grand hotelu najpoznatijeg ondašnjeg crnogorskog hotelijera Vuka Vuletića. Mogli su se opredijeliti i za najam neke od komfornijih i solidnije građenih kuća te tamo smjestiti svoje kancelarije. Međutim, takve je na Cetinju bilo teško naći. Vremenom, velike sile su se potrudile da na Cetinju izgrade reprezentativna zdanja. Vlastito diplomatsko zdanje prvo je kupovinom obezbijedilo Otomansko carstvo. Austro-Ugarska je podigla svoje poslanstvo 1899. godine, a Rusija 1903. godine.⁵⁹⁵ Italija je to uradila među poslednjima, tek 1910. godine.⁵⁹⁶

Iz pomenutih razloga i Durando je izbjegao da se nastani na Cetinju, a za svoje boravište izabrao je Gruž.⁵⁹⁷ Tokom naredne dvije decenije slično su radili i njegovi nasljednici na mjestu diplomatskog predstavnika Likurgo Maćo (1883-1889),⁵⁹⁸ Frančesko Bjanki di Kastelbjanko (1889-1894; 1896-1901)⁵⁹⁹ i Fabio Sanminijateli

⁵⁹⁵ D. Martinović, U. Martinović, *Cetinje, spomenici arhitekture*, Cetinje 1980, 83, 87.

⁵⁹⁶ S. Burzanović, A. Dajković, *Italijansko poslanstvo na Cetinju [La Legazione d'Italia a Cettigne]*, Cetinje 2015, 6-21.

⁵⁹⁷ S. Burzanović, *Crnogorske misije Cezara Durandoa*, 97-109.

⁵⁹⁸ Maćo Likurgo (Pistoja 1826-Firena 1905)-pravnik, učesnik rata za nezavisnost, konzul Toskane u Aleksandriji. Konzularnu službu nastavio je kao predstavnik ujedinjene Italije u Kairu, Bejrutu i Tunisu. Na Cetinje je upućen kraljevskim dekretom 29. januara 1883. sa kredencijalima ministra rezidenta. Kraljevskim dekretom od 30. oktobra 1884. unaprijeden je u generalnog konzula I klase. U Kairo je preseljen dekretom od 14. jula 1889; *La formazione della diplomazia nazionale (1861-1915)*, Roma 1987, 431.

⁵⁹⁹ Frančesko Bjanki di Kastelbjanko (Đenova, 1843-1904)-pravnik, nakon više od dvije decenije službovanja u Ministarstvu, otpočeo je konzularnu karijeru 1888. godine. Naredne godine, 14. jula, kraljevskim dekretom upućen na Cetinje sa kredencijalnim pismom kao ministar rezident. Dekretom 5. februara 1891. prebačen je u Carigrad, da bi dekretom od 28. jula 1891. ponovo bio potvrđen na Cetinju. 11. septembra 1891. nominovan je za opunomoćenika za sklapanje konvencije o izručenju sa Crnom Gorom. Kraljevskim dekretom od 7. juna 1894. premješten je u Bastiju, međutim, 16. aprila 1896. godine ponovo je prebačen na Cetinje sa kredencijalima ministra rezidenta. 26. aprila iste godine povjereni su mu kredencijali izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra. Kraljevskim dekretom od 22. aprila 1897. unaprijeden je u generalnog konzula I klase. 8. novembra 1900. naimenovan je za opunomoćenika za sklapanje konvencije sa Crnom Gorom o zaštiti literalnih i umjetničkih prava. Sa Cetinja je prebačen u Trst dekretom od 21. avgusta 1901. U dokumentima i literaturi pominje se i kao Bjanki di Lavanja prema starijoj plemićkoj tituli na koju je imao pravo. Od 1879. imao je titulu markiz *Di Castelbianco della Torre*; *La formazione della diplomazia nazionale*, 81-82.

(1894-1896).⁶⁰⁰ Dislociranost iz prijestonice u kojoj su akreditovani nije predstavljala ozbiljniji problem u njihovom radu zbog relativno slabog intenziteta crnogorsko-italijanskih odnosa.

Zbog čestog odsustvovanja italijanskih poslanika u administrativnom funkcionisanju poslanstva izvjesnu ulogu imalo je pomoćno osoblje. U ovom periodu u tom smislu pominju se sekretari A. Puljez i P. Brili, kao i kancelarista Hope.⁶⁰¹

Odušustvo italijanskih inicijativa u Crnoj Gori nije značilo i nezainteresovanost za crnogorske prilike posebno ne za njene odnose sa drugim državama. Odnosi Crne Gore sa ostalim velikim silama, prije svega Rusijom i Austro-Ugraskom mogli su za italijansku diplomaciju biti indikator balkanske politike ovih zemalja i stabilnosti, odnosno održivosti balkanske ravnoteže uspostavljene Berlinskim kongresom.

Italijansko viđenje crnogorske spoljne politike osamdesetih i devedesetih godina XIX vijeka

Odnosi Crne Gore i Vatikana

Regulisanje odnosa Crne Gore i Vatikana postalo je aktuelno odmah nakon Berlinskog kongresa jer su tada u sastav Crne Gore ušle teritorije sa značajnim brojem katoličke populacije na koje je Austro-Ugarska imala uticaj, koji se zasnivao na pravu protektorata uspostavljenom još u XVII vijeku. Insistiranje Beča da zadrži takvo stanje knjilo je suverenitet Crne Gore i ostavljalo prostor za miješanje u njene unutrašnje stvari. Regulisanjem odnosa sa Svetom stolicom smanjivao se prostor za austrougarski uticaj u Knjaževini što je svakako bilo u italijanskom interesu. Italijanska

⁶⁰⁰ С. Бурзанович, *Итальянские дипломатические представители в Цетинье о черногорско-русских взаимоотношениях*, in: *Россия и Балканы в течение последних 300 лет*, Подгорица-Москва 2012, 399-410. Fabio Sanminiateli (Firenca 1837-1816) je prethodno službovao u Tunisu, Nju Orleansu, Santijagu, Budimpešti, a neko vrijeme je bio i na raspoloženju ministarstvu. Za ministra rezidenta u Crnoj Gori sa sjedištem u Dubrovniku imenovan je maja 1894. Opozvan je 16. aprila 1896. Sredinom maja rukovođenje legacijom je ponovo preuzeo Bjanki di Lavanja di Kastelbjanko; *La formazione della diplomazia nazionale (1861-1915)*, 659-660; ASDMAE, Archivio del personale, Rappresentanze diplomatiche italiane, Cettigne (1883-1916), f. 74, *Blanc a Castelbianco* Roma, 15 giugno 1894; *Ibid.*, *Sanminiatelli a Blanc*, Gravosa, 29 novembre 1894; *Ibid.*, *Sanminiatelli a Caetani di Sermoneta*, Gravosa, 17 aprile 1896; *Ibid.*, *Sanminiatelli a Caetani di Sermoneta*, Gravosa, 16 maggio 1896.

⁶⁰¹ T. Jović, *op. cit.*, 146.

dobronamjernost u ovom pogledu nije mogla mnogo koristiti Crnoj Gori zbog poznatih odnosa Italije i Vatikana ali su se crnogorski predstavnici u toku dugog i teškog pregovaranja o Konkordatu ipak obraćali bivšem italijanskom predstavniku na Cetinju Durandou.⁶⁰²

Pitanje sporazuma sa Vatikanom knjaz Nikola je pokrenuo 1879. godine obrativši se đakovačkom biskupu Štrosmajeru. Uz njegovu pomoć pregovori su se vodili u Rimu, Beču, na Cetinju, uz dosta teškoća, promjenu glavnih aktera i uz povremene zastoje. Sa strane papske stolice važnu ulogu imali su kao pregovarači papski nunciji u Beču Jakobini i Vanuteli, kao posrednik barnabita otac Tondini, a sa crnogorske mitropolit Visarion i Jovan Sundečić. Prilikom svojih posjeta Beču i knjaz Nikola je razgovarao u dva navrata sa tamošnjim papskim nuncijima.⁶⁰³ Crnogorski projekat Konkordata koji je sastavio i u Rim odnio u ljeto 1882. godine mitropolit Visarion, Sveta stolica je odbacila ne želeći da prihvati "ni jedan stav vlade Crne Gore sračunat na kontrolu države nad crkvom."⁶⁰⁴

Knjaz Nikola je o toku sklapanja konkordata informisao aktuelnog ali i bivšeg italijanskog predstavnika na Cetinju. Durandou je bio poznat projekat Konkordata koji je sastavio mitropolit Visarion, koji je ocijenio kao "liberalan da ne može biti liberalniji".⁶⁰⁵ Njegova posvećenost i izvjesna uloga u sklapanju Konkordata zasnivala se na povjerenju zadobijenom tokom službovanja na Cetinju. Ipak, nije se radilo o ličnoj usluzi knjazu jer je italijanski ministar spoljnih poslova Robilan bio u prepisci sa Durandoom povodom ove aktivnosti, slao mu instrukcije i odobravao njegovu akciju. Italijanska strana nije željela da se eksponira, pa je angažman bivšeg diplomatskog predstavnika Duranda a ne aktuelnog Maća bio adekvatniji. U završnoj fazi rada na konkordatu Durando je uvjeravao knjaza da izmjene koje su u Vatikanu napravili na tekstu koji je predložila crnogorska strana nijesu nepovoljne po Crnu Goru i da su samo formalne prirode. Iza ove poruke stajao je u stvari italijanski ministar spoljnjih poslova Robilan. Izbjegnuto je njeno slanje putem telegraфа koji je Austro-Ugarska mogla da nadzire. Durandoovo pismo knjazu poslato je posredstvom crnogorskog pregovarača Jovana Sundečića. Iz njegovog teksta vidi se da je Durando bio u komunikaciji sa ocem

⁶⁰² *Ministarstvo inostranih djela (1879-1915)-Zbornik dokumenata*, № 106, *Durando knjazu Nikoli*, Trst, 11. jun 1886, 120.

⁶⁰³ F. Kakamo, *Politika Svetе Stolice prema Istoku i konkordat sa Crnom Gorom iz 1886. godine*, Matica, 21 (2005), 221-254; R. Dragičević, *Ugovor Svetе Stolice s Knjaževinom Crnom Gorom 1886. godine*, Cetinje 1940.

⁶⁰⁴ *Medunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 487-488.

⁶⁰⁵ G. Stanojević, *op. cit.*, 168.

Tondinijem koga je prethodne godine biskup Štrosmajer angažovao u pregovorima o konkordatu.⁶⁰⁶ Austrougarske vlasti zbog ovih aktivnosti zabranile su Tondiniju boravak na svojoj teritoriji.⁶⁰⁷

Konkordat Knjaževine Crne Gore i Svetе stolice sklopljen je 16. avgusta 1886. a 29. marta 1887. godine dobijena i dozvola za upotrebu staroslovenskog jezika za katoličku službu na području Barske nadbiskupije.⁶⁰⁸ Pitanje slovenske liturgije za italijansku diplomatiju bilo je relativno beznačajno u odnosu na konkordatsko a u njenom odnosu prepoznatljivi su kritički tonovi prema motivima crnogorske vlade i drugih zainteresovanih aktera. Prema izvještajima poslanika Maća, katolici u Crnoj Gori, naročito kler, plašili su se uvođenja slovenske liturgije. Malobrojni, albanskog porijekla i vaspitani u franjevačkim školama na latinskom obredu, nijesu imali nikakvu potrebu da se mijenja tradicija u korist slovenske liturgije. Vjerski redovi smatrali su da nije dozvoljeno koristiti cirilicu u prevodu Svetog pisma te da će se ako papa popusti otvoriti breša za prelazak sa katolicizma na pravoslavlje. Maćo je dijelio njihovo mišljenje. Prema njegovim informacijama, biskup Štrosmajer pripremao se da u zgodnom trenutku ode u Bar gdje bi se na religioznoj svetkovini inaugurisala nova liturgija nakon čega bi za Hrvatsku efikasnije zahtijevao od Rima ono što je u Crnoj Gori već svršen čin. Maćo je smatrao da Josip Juraj Štrosmajer želi da hrvatskoj crkvi da slovenski karakter i odupre se rusko-grčkom pravoslavlju. Čak i ovakva njegova zalaganja Maćo je dovodio u vezu sa panslavizmom. Knjaz Nikola, koga je Štrosmajer zdušno pomagao, želio je navodno preko slovenske liturgije privlačenje katolika pravoslavlju i "pripremanje terena za Rusiju".⁶⁰⁹

⁶⁰⁶ DACG, MID, 1886, № 49, *Durando a Nikola I Petrovic*, Trieste, 11 giugno 1886.

⁶⁰⁷ R. Tolomeo, *Korespondencija Strossmayer-Tondini*, Zagreb 1984, 15.

⁶⁰⁸ Š. Rastoder, J. Rastoder, *Dr. Nikola Dobrećić arcibiskup barski i primas srpski*, Budva 1991, 12-13. Papa Lav XIII ratifikovao je konkordat 8. oktobra 1886. a narednog dana izdao dekret o razdvajanju skadarske i barske nadbiskupije i imenovao Šimuna Milinovića za barskog nadbiskupa. Milinovića je za ovaj položaj preporučio Štrosmajer kome je bilo važno da poglavar katoličke crkve u Crnoj Gori ne bude austrofil; R. Tolomeo, *op. cit.*, 15.

⁶⁰⁹ ASDMAE, Serie A-Politica, Albania, busta 1, 1889-1891, *Maccio a Depretis*, Ragusa, 1 maggio 1887. Zanimljivo je da slično nepovjerenje iz ugla pravoslavlja pokazuju ruski pisci Pavle Rovinski i Aleksandar Aleksandrov. Zajedničko im je bilo da su u pozadini ovih događaja vidjeli odmjeravanje snaga katoličanstva i pravoslavlja. P. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, Tom IV, Državni život (1851-1907)-arheologija*, Cetinje-Novi Sad 1994, 178-181. Štrosmajer je bio prilično kritički nastrojen prema italijanskoj politici. Zamjerao joj je da zanemaruje Slovene, R. Tolomeo, *op. cit.*, *Štrosmajer Tondiniju*, 28. mart 1887, 138. Italijanska okretanja u spoljnoj politici ocjenjuje kao absurdna, a vjerovanje da Njemci mogu da budu prijatelji i saveznici Italije je sljepilo bez premca. Smatrao je da Italija treba da se okreće latinskoj rasi a ova kao cjelina Slovenima; R. Tolomeo, *op. cit.*, *Štrosmajer Tondiniju*, 12. februar 1887, 131.

Analizirajući istu problemtiku nekoliko godina kasnije, povodom držanja prve slovenske liturgije u Baru, Maćov nasljednik na Cetinju, Sanminijateli zaključuje da motivi biskupa Štrosmajera, koji je lobirao u prilog odobrenja slovenske liturgije, i pape Lava XIII, koji se sa time saglasio, nijesu proizilazili iz samih odnosa Svetе Stolice i Crne Gore. Štrosmajeru je crnogorski predsedan trebao kako bi istu koncesiju dobio za Hrvatsku a papa je u vidu imao pridobijanje istočne crkve za uniju. Zanemarene su, smatrao je Sanminijateli, žalbe albanskih vjernika koji su podsjećali Vatikan da više vole latinsku službu a nijesu uspijeli ni pokušaji austrijske vlade da onemogući uvođenje slovenske službe.⁶¹⁰

Nezadovoljan car Franjo Josip poručio je papi da pitanje službe na slovenskom jeziku nije motivisano crkvenim već političkim i nacionalnim razlozima te da je neprijatno saznanje da je uticaj pravoslavne knjaževine Crne Gore u jednom za Austro-Ugarsku tako važnom pitanju naišao na više razumijevanja u Vatikanu nego vlada njegovog apostolskog veličanstva.⁶¹¹

Neuspjeh austrougarske politike u pomenutom pitanju mogao je italijanskoj diplomatičkoj biti izvjesna satisfakcija za uspjehe koje je Beč postizao u vjerskoj propagandi među Albancima, ustanovivši u saradnji sa Svetom stolicom sjemenište u Inzbruку gdje su slati mladi Albanici, koji su kasnije u domovini uz vršenje vjerske službe, širili političke ideje koje su im usađene u sjemeništu. Austro-Ugarska ih je koristila da sa njima potisne i polako eliminiše italijanski religiozni elemenat koji je već vjekovima učvršćen u Albaniji.⁶¹²

⁶¹⁰ ASDMAE, Montenegro XXI, № 189, *Sanminiatelli a Blanc*, Gravosa, 13 gennaio 1895. Prenoseći svečanu atmosferu povodom održavanja prve slovenske katoličke mise u Baru 1. januara 1895. u prisustvu predsjednika ministarskog savjeta Božo Petrovića, Sanminijateli izvještava da su povodom ovog čina, knjaz Nikola i Papa razmjenili telegrame čestitki ali da one nijesu publikovane; *Glas Crnogorca*, № 1, Cetinje, 1. januar 1895, 2; M. Zoeller, *O odnosu J. J. Štrosmajera prema Crnoj Gori, Spoljnopolitička pozadina Konkordata između Crne Gore i Vatikana*, Istorijski zapisi 1-2 (1978), 192. Austrougarskom predstavniku pri papском dvoru pošlo je za rukom da se štampanje *Misala* oduži sve do 1893; O štampanju *Misala*, cf., Ministarstvo inostranih djela (1879-1915)-Zbornik dokumenata, 194, 195, 197, 198, 211, 212.

⁶¹¹ M. Zoeller, *op.cit.*, 189-190, 192.

⁶¹² ASDMAE, Serie A-Politica, Albania, busta 1, 1889-1891, *Galvagna a Crispi*, Beligrado, 24 novembre 1890.

Prve mjeseca 1883. godine crnogorsko-turske odnose obilježili su incidenti između Crnogoraca i Albanaca. Povodi su bili različiti, od prekograničnih upada motivisanih korišćenjem pašnjaka do pojedinačnih ubistava. Mada su se turske i crnogorske vlasti potrudile da se očuva mir, italijanski konzul u Skadru, De Rege, ukazivao je na opasnosti od komplikacija koje se mogu izroditи.⁶¹³ U ovakvoj klimi, posjeta knjaza Nikole Carigradu avgusta 1883. godine bila je neočekivana. Prema saznanjima italijanske diplomatije posjeta je bila pripremljena za vrijeme knjaževog boravka u Moskvi nezavisno od lokalnih prilika.⁶¹⁴ Italijanski ambasador u Carigradu Korti tumačio je kao znak približavanja Rusije i Turske. Budućnost Turske je mračna, smatrao je, a Rusija se priprema za nju.⁶¹⁵

Pozitivne tendencije u zvaničnim crnogorsko-turskim odnosima, nastavile su se i poslije knjaževe posjete što je u Rimu primljeno sa simpatijama. Maćovi izvještaji svjedočili su o napretku u rješavanju graničnih pitanja i boljem tretiranju pitanja imovine turskih podanika u Crnoj Gori.⁶¹⁶

Bez obzira na ove pomake i izjave najviših predstavnika dvije države, tokom 1884. godine, ipak se prije moglo govoriti o rješavanju nego o rješenju pomenutih problema.⁶¹⁷ Italijanski diplomatski predstavnici iz Carigrada i sa Cetinja o njima su izvještavali i početkom naredne 1885. godine.⁶¹⁸ U Rimu su ovim problemima davali lokalni karakter a nešto veću pažnju poklonjena im je u proljeće 1891. godine kada su se desili incidenti na južnom dijelu granice.⁶¹⁹ Na jesen je bio problematičan i sjeverno-

⁶¹³ ASDMAE, Montenegro XXI, № 92, *Alessandro De Rege di Donato a Mancini*, Scutari, 26 marzo 1883; *Ibid.*, № 93, *Alessandro De Rege di Donato a Mancini*, Scutari, 2 aprile 1883; *Ibid.*, № 99, *Alessandro De Rege di Donato a Mancini*, Scutari, 24 aprile 1883.

⁶¹⁴ ASDMAE, Montenegro XXI, № 107, *Corti a Mancini*, Terapia, 7 agosto 1883; *Ibid.*, № 108, *Corti a Mancini*, Terapia, 20 agosto 1883; *Ibid.*, № 109, *Corti a Mancini*, Terapia, 28 agosto 1883. Izvještavajući Rim o detaljima knjaževog boravka u Carigradu, Korti piše o posjetama šefova stranih misija crnogorskom suverenu i apostrofira manifestacije ruske ambasade u njegovu čast.

⁶¹⁵ ASDMAE, Montenegro XXI, № 110, *Corti a Mancini*, Terapia, 28 agosto 1883.

⁶¹⁶ ASDMAE, Montenegro XXI, № 113, *Maccio a Mancini*, Ragusa, 28 giugno 1883; *Ibid.*, № 114, *Mancini a Corti*, Roma, 5 luglio 1883; *Ibid.*, № 116, *Corti a Mancini*, Terapia, 7 luglio 1884; *Ibid.*, № 117, *Maccio a Mancini*, Ragusa, 17 luglio 1884.

⁶¹⁷ ASDMAE, Montenegro XXI, № 121, *Maccio a Mancini*, Ragusa, 22 settembre 1884; *Ibid.*, № 122, *Mancini a Maccio* Roma, 30 settembre 1883; *Ibid.*, № 123, *Mancini a Corti*, Roma, 30 settembre 1884; *Ibid.*, № 124, *Corti a Mancini*, Costantinopoli, 11 novembre 1884.

⁶¹⁸ ASDMAE, Montenegro XXI, № 125, *Corti a Mancini*, Costantinopoli, 2 gennaio 1885; *Ibid.*, № 126, *Mancini a Maccio*, Roma, 9 gennaio 1885; *Ibid.*, № 128, *Maccio a Mancini*, Ragusa, 12 febbraio 1885.

⁶¹⁹ ASDMAE, Montenegro XXI, № 129, *Bianchi di Lavagna a Rudini*, Ragusa, 20 febbraio 1891; *Ibid.*, № 131, *Bianchi di Lavagna a Rudni*, Ragusa, 23 febbraio 1891; *Ibid.*, № 133, *Bianchi di Lavagna a*

istočni dio granice u pravcu Kosova i Bijelog Polja.⁶²⁰ Novi incident desio se u oblasti Kolašina.⁶²¹ Nastojanjem crnogorskih i turskih najviših vlasti situacija je normalizovana početkom 1893. godine da bi nakon godinu dana uslijedio veliki broj incidenata sa obadvije strane.⁶²² Demonstrirajući italijansku dobromanjernu zainteresovanost ambasador u Carigradu, Kolobijano zauzeo se kod Velikog vezira, da Porta djeluje blagovremeno, prije većih komplikacija.⁶²³ Sagledavajući u istorijskom kontekstu ove probleme italijanski konzul u Skadru smatrao je da oni proističu iz odluka velikih sila donešenih na Berlinskom kongresu, kada su silom okolnosti, albanski interesi žrtvovani slovenskim.⁶²⁴ Komentari konzula Maize sadržali su izvjesnu albanofilsku notu koja se inače još od 1878-1879. godine javlja u italijanskoj spoljnoj politici. Albanofilija se osamdesetih godina učvrstila i u italijanskoj javnosti što je za posledicu imalo gubitak simpatija za Crnu Goru u kontekstu crnogorsko-albanskih odnosa. S obzirom na uticaj Austro-Ugarske među katoličkim albanskim stanovništvom u Italiji je posebno ojačalo razumijevanje za interes i političke pretenzije muslimanskih Albanaca. Za Italiju je to

Rudini, Ragusa, 26 febbraio 1891; *Ibid.*, № 134, Rudini a Maissa, Roma, 9 marzo 1891; *Ibid.*, № 136, Maissa a Rudini, Scutari, 16 marzo 1891. Od februara do kraja aprila problematičan je bio južni dio granice zbog pretenzije malisorskog plemena da na osnovu tradicionalnih prava koriste djelove crnogorske državne teritorije. Mada su turske vlasti pokazale volju da putem specijalne komisije ispitaju i riješe problem, prema mišljenju italijanskog ambasadora u Carigradu, njihovo ponašanje je ipak bilo pristrasno.

⁶²⁰ ASDMAE, Montenegro XXI, № 145, A. di Bisio a Rudini, Terapia, 28 ottobre 1891; *Ibid.*, № 146, Rudini a Bianchi di Lavagna, Roma, 7 novembe 1891; *Ibid.*, № 149, Bianchi di Lavagna a Rudini, Cettigne, 5 novembre 1891; *Ibid.*, № 129, Bianchi di Lavagna a Rudini, Ragusa, 20 febbraio 1891; *Ibid.*, № 150, A. d'Arco a Bianchi di Lavagna, Roma, 17 novembre 1891; *Ibid.*, № 153, Bianchi di Lavagna a Rudini, Ragusa, 13 novembre 1891; *Ibid.*, № 158, Rudini a Bianchi di Lavagna, Roma, 29 dicembre 1891. Italijani su pokazali spremnost da, preko svoje ambasade na Cetinju, posreduju da Porta razmotri crnogorske zahtjeve.

⁶²¹ Đ. Borozan, *Sjeverno-albanska plemena u planovima i politici dinastije Petrović-Njegoš*, in: *Dinastija Petrović Njegoš*, II, Podgorica 2002, 82; ASDMAE, Montenegro XXI, № 160, Bianchi di Lavagna a Rudini, Ragusa, 8 marzo 1892.

⁶²² ASDMAE, Montenegro XXI, № 166, Bianchi di Lavagna a Blanc, Ragusa, 12 gennaio 1893. Izvještavajući o vjersko-političkoj ceremoniji izmirenja pograničnih plemena na Limu, obilježenoj zdravlicama i zaklinjanjima na vječni mir između dva naroda i suverena, Bjanki je poželio da "vječiti mir" potraje makar nekolike godine. "Vječiti mir" na crnogorsko-turskoj granici održao se do početka 1894. godine. Mada je na crnogorske proteste Porta brzo odgovorila prijateljskom retorikom i spremnošću da se problemi riješe formiranjem zajedničkih komisija, Bjanki je sumnjao u rezultate takvog rada, sve dok se u granično područje ne pošalju policijske snage u adekvatnom broju; Montenegro XXI, № 171, L. di Collobiano a Blanc, Costantinopoli, 28 febbraio 1894; *Ibid.*, № 173, Maissa a Blanc, Scutari, 20 marzo 1894; *Ibid.*, № 177, Maissa a Blanc, Scutari, 2 aprile 1894; *Ibid.*, № 180, Bianchi di Lavagna a Blanc, Ragusa, 11 aprile 1894.

⁶²³ ASDMAE, Montenegro XXI, № 181, L. di Collobiano a Blanc, Costantinopoli, 18 aprile 1894.

⁶²⁴ ASDMAE, Montenegro XXI, № 182, Maissa a Blanc, Scutari, 26 aprile 1894. Možda se to, piše konzul Maiza, nije moglo izbjegći bez većih nevolja ali smatra svojevrsnom ironijom sudbine da je problematično stanje o kome izvještava rezultat upotrebe snaga velikih sila koje imaju interes na Jadranu. Konzul je aludirao na pomorsku demonstraciju sila u ulcinjskoj aferi.

bila jedina moguća taktika da se parira uticaju Austro-Ugarske a da se ona pri tome ne izaziva.⁶²⁵

Sredinom devedestih godina XIX vijeka italijanska diplomtija procjenjivala je da se Otomansko carstvo ponovo nalazi u opasnoj krizi. Italijanski poslanik u Crnoj Gori, Fabio Sanminijateli smatrao je da na Cetinju smireno prate krizu pokazujući povjerenje u velike sile, njihov dogovor i akciju. Ocjenjivao je da Crna Gora još nije spremna za aktivniju politiku van nacionalnih granica ali da svoje buduće teritorijalno proširenje traži u zoni Skadarskog jezera, koje se na Cetinju u različitim kontekstima nazivalo crnogorskim jezerom. Ovakve teritorijalne ambicije mogle bi da utiču na pozitivniji stav Crne Gore prema Austro-Ugarskoj.⁶²⁶

Angažovanje crnogorskog poslanika u Carigradu oko imenovanja srpskog vladike u Prizrenu takođe je bilo potvrda budućih crnogorskih ambicija prema turskim teritorijama.⁶²⁷ Ipak, da u dogledno vrijeme sa crnogorske strane ne treba očekivati neku antitursku akciju ukazivale su vijesti o posjeti knjaza Nikole Carigradu, planiranoj za jun 1896. godine, zbog čega su ministar spoljnih poslova i knjaževi ađutanti već bili otputovali u tursku prijestonicu.⁶²⁸

Crna Gora i Srbija

Na srpsko-crnogorske odnose u Rimu su gledali iz ugla italijanskih interesa da njihov razvoj ne dovede do zapleta u koje bi dali povoda za miješanje drugih sila, prije svega Austro-Ugarske. U ovom smislu jednakom su mogli biti opsani i izražena borba za

⁶²⁵ Lj. Aleksić-Pejković, *Odnosi Italije i Crne Gore do njenog razgraničenja do 1881*, 182-184. Podršku Italije muslimanskim albanskim plemenima Lj. Aleksić-Pejković objašnjava i time što se „nezadovoljena iridentistička osjećanja prema severoistočnim itlijanskim oblastima pod austrougarskom vlašću preobraćaju se od 1878-79. U albanofiliju koja se, pod vidom dosledne primene principa narodnosti, koncentriše na muslimanska plemena i njihove političke pretenzije (tzv. "nacionalni integritet muslimanske grupacije"). Tokom 1884. godine u italijanskom Ministarstvu spoljnih poslova pokazivali su poseban interes za regulisanje imovinskih prava muslimana koji su emigrirali sa područja pripojenih Crnoj Gori, jer je ovo pitanje bilo izvor graničnih sukoba ali je italijanskoj diplomatiji dalo priliku da pokaže simpatije prema muslimanskom albanskom stanovništvu; ASDMAE, Montenegro XXI, № 113, *Maccio a Mancini*, Ragusa 28 giugno 1884; *Ibid.*, № 114, *Mancini a Corti*, Roma, 5 luglio 1884; *Ibid.*, № 115, *Mancini a Corti*, Roma, 5 luglio 1884.

⁶²⁶ ASDMAE, Montenegro XXI, № 195, *Sanminiatelli a Blanc*, Gravosa, 26 novembre 1895. Kao dokaz oprezne i mudre politike Cetinja navodi komentare o balkanskim prilikama publikovane u poluslužbenom *Glasu Crnogorca*.

⁶²⁷ ASDMAE, Montenegro XXI, № 201, *Sanminiatelli a Blanc*, Gravosa, 24 gennaio 1896.

⁶²⁸ ASDMAE, Montenegro XXI, № 205, *A. Pansa a Caetani di Sermoneta*, Costantinopoli, 2 giugno 1896.

prestiž između dvije dinastije kao i rad na ujedinjenju dvije države, što se uostalom nije desilo.

U bračnoj kombinaciji Petra Karađorđevića i Zorke Petrović Njegoš, italijanski poslanik Durando nije video pripremu budućeg ujedinjenja već želju kneza Petra da ovim brakom poveća svoju popularnost u srpskom narodu i obezbijedi prijateljstvo Rusije. Suprotan stav austrougarske štampe o istoj temi Durando je komentarisao kao njenu uobičajenu osjetljivost i preuveličavanje svih dešavanja koja se tiču Crne Gore i Srbije i prepoznavanje u njima "ruske zavjere" protiv interesa monarhije.⁶²⁹ Kada su se početkom 1893. godine, u kontekstu loših dinastičkih crnogorsko-srpskih odnosa u štampi pojatile izmišljotine o prevratu u Crnoj Gori italijanski poslanik na Cetinju ih je demantovao u svojim izvještajima.⁶³⁰ Bez obzira što takve vijesti nijesu imale "ni trunke istine", u Ministarstvu spoljnih poslova u Rimu smatrali su da treba utvrditi njihovu pozadinu. Italijansku pažnju, posebno je isprovociralo publikovanje "vijesti" da će zbog smirivanja navodnih nemira Austro-Ugarska vojno intervenisati u Knjaževini.⁶³¹

Znaci poboljšanja srpsko-crnogorskih odnosa sredinom devedesetih godina u vidu misije generala Pavlovića na Cetinju, potpisivanje novog trgovačkog sporazuma i odlikovanje knjaza Nikole ordenom Svetog Save, u Rimu su morali biti dobro viđeni jer su se uklapali u politiku održavanja stabilnosti i *status quo* na Balkanu za koji je Italija bila zainteresovana.⁶³² U klimi zbližavanja dvije države čuli su se i glasovi o ženidbi Aleksandra Obrenovića jednom od crnogorskih princeza. Italijanska diplomacija bila je u toku da je poboljšanje odnosa Cetinja i Beograda rezultat posredovanja Rusije, što je tumačeno njenim nastojanjem da ojača srpski faktor na Balkanu.⁶³³

⁶²⁹ ASDMAE, Montenegro XXI, № 88, *Durando a Mancini*, Gravosa, 18 marzo 1883

⁶³⁰ ASDMAE, Montenegro XXI, № 167, *Bianchi di Lavagna a Blanc*, Ragusa, 20 gennaio 1893.

⁶³¹ ASDMAE, Montenegro XXI, № 168, *B. Brin a Nigra*, Roma, 1 febbraio 1893.

⁶³² ASDMAE, Montenegro XXI, № 196, *Avarna a Blanc*, Belgrado, 11 dicembre 1895; *Ibid.*, № 197, *Sanminiatelli a Blanc*, Gravosa, 9 gennaio 1896; *Ibid.*, № 199, *Sanminiatelli a Blanc*, Gravosa, 21 gennaio 1896.

⁶³³ ASDMAE, Montenegro XXI, № 202, *Sanminiatelli a Blanc*, Gravosa, 25 gennaio 1896; *Ibid.*, № 203, *Sanminiatelli a Blanc*, Gravosa, 2 febbraio 1896; *Ibid.*, № 200, *Sanminiatelli a Blanc*, Gravosa, 23 febbraio 1896.

Crna Gora i Francuska

Crnogorsko-francuske odnose italijanska diplomacija procjenjivala je kao tradicionalno dobre i prijateljske. Tako ih kvalificuje i poslanik Bjanki di Lavanja izvještavajući ministra Rudinija o rezultatima posjete knjaza Nikole Parizu januara 1891., notirajući da je knjaz uspio da od francuske vlade dobije dva parobroda, koji su samo formalno prodati crnogorskoj vlasti ali su se u suštini mogli smatrati poklonjenim. Brodovi su pripadali francuskoj mornarici, jedan je bio stari transporter a drugi tipa *Avviso*. Da bi mogli služiti Crnoj Gori za trgovačke potrebe bile se neophodne značajne opravke na njima.⁶³⁴

Crna Gora između Rusije i Austro-Ugarske

Za italijansku diplomatiju Crna Gora je tokom osamdesetih i devedesetih godina XIX vijeka ostajala ruska predstraža i instrument na Balkanu, što je inače bilo opšte mjesto u rezonovanju evropske diplomacije u pogledu Crne Gore. Opravdanost ovakvog stava potvrđivale su brojne informacije o pomoći koju je Rusija davala svojoj štićenici u ratnom materijalu, novcu za izdržavanje dvora i državnog aparata kao i diplomatskoj podršci za ostvarivanje crnogorskih interesa na međunarodnom planu.⁶³⁵ Italijanska diplomatija oučavala je da se promijenio karakter uloge koju je Crna Gora imala u ruskoj balkanskoj politici. Za vladu u Petrogradu veći značaj dobili su antiaustrijski potencijali Crne Gore što se poklapalo sa italijanskim balkanskim interesima. Instrumentalizovanje Crne Gore u antiturskoj politici Rusije ili neke druge velike sile bilo je suprotno italijanskim interesima jer je remetilo balkansku ravnotežu i otvaralo pitanje turskog nasleđa prije nego je to odgovaralo Italiji. Italijanska diplomacija procjenjivala je da ne postoji opasnost da Crna Gora inicira konflikt sa Austro-Ugarskom ali da bi u slučaju nasilne austrougarske ekspanzije na Balkanu ona mogla predstavljati izvjesnu prepreku. Sanminijateli smatra da, suočena sa značajnim austrougarskim snagama, raspolažući milicijskom vojskom još nespremnom za borbu van nacionalne teritorije, sa mnogo

⁶³⁴ ASDMAE, Montenegro XXI, № 137, *Bianchi di Lavagna a Rudini*, Ragusa, 15 marzo 1891.

⁶³⁵ ASDMAE, Montenegro XXI, № 191, *Sanminiatelli a Blanc*, Perignano, 4 settembre 1895; *Ibid.*, № 192, *Sanminiatelli a Blanc*, Perignano, 17 settembre 1895.

manjom mogućnošću nego ranije da podstakne pobune u Hercegovini, Crna Gora ne može da pruži Rusiji značajniju pomoć. Ona se svodila na prijetnju Austrougarskoj, koja bi u tom slučaju morla da izdvoji 30 ili 40 000 ljudi, većinom iz rezervnog sastava. Međutim, da to uradi Crna Gora bi rizikovala sve i raskinula zauvijek sa moćnim susjedom, osuđena da čeka da li će u ratu sa Rusijom, Austro-Ugarska biti u toj mjeri poražena da se njene teritorije mogu rasparčati. I tada postoji opasnost da bi u nekom višem slovensko-nacionalnom interesu, dinastički interes Petrovića bio žrtvovan. O svemu ovome je knjaz morao da vodi račun tražeći načine da ostvari teritorijalno povećanje koje bi zadovoljilo aspiracije njegovog naroda i obezbijedi politički i ekonomski opstanak svoje države. Prema Sanminijateliju, sve ove okolnosti pružaju izvjesnu mogućnost Austro-Ugarskoj, da u pogodnom trenutku iskoristi tešku knjaževu situaciju i privuku ga sebi ili ga uz ponudu odgovarajuće nadoknade zadrže neutralnim.⁶³⁶

Mada Crna Gora tokom osamdesetih i devedesetih godina XIX vijeka nije često bila predmet razgovora italijanskih i austrougarskih diplomata, posjeta knjaza Nikole Beču 1883. godine dala je dovoljno značajan povod za to. Italijanski ambasador u Beču, Robilan izvještavajući vladu o prijemu koji je crnogorskom knjazu priređen istakao je disonantnost između ljubaznog zvaničnog prijema i pisanja austrijske štampe o knjazu koje je okarakterisao čak kao neljubazno i surovo. O knjaževoj posjeti Robilan je u dva navrata razgovarao sa austrougarskim ministrom spoljnih poslova grofom Kalnokijem koji je pokazao dosta razumijevanja za crnogorskog vladara. Kalnokiju su bili dobro poznati i knjaževe emocije i odnos prema Rusiji ali je cijenio njegovu realističnost i svijest o neophodnosti održavanja dobrih odnosa sa Austro-Ugarskom, susjedom od koga zavisi zadovoljenje svih crnogorskih potreba. Austrougarski ministar ipak nije imao iluzija kakvo bi držanje Crna Gora imala prema njegovoj zemlji u slučaju jednog balkanskog sukoba.⁶³⁷ Slične ocjene o dobrim odnosima razmijenili su novi austrougarski poslanik na Cetinju Milinović i knjaz Nikola, a italijanski predstavnik Maćo tim povodom ponovio je ocjenu ministra Kalonkija o dubokoj privrženosti crnogorskog naroda Rusiji.⁶³⁸ Italijanski ministar spoljnih poslova Mančini bio je zadovoljan realističkim i konstruktivnim odnosom knjaza Nikole prema Austro-

⁶³⁶ С. Бурзанович, *op. cit.*, 401-402; ASDMAE, Montenegro XXI, № 195, *Sanminiatelli a Blanc, Gravosa*, 26 novembre 1895. Sanminijateli sa ovim u vezu dovodi intervju koji je knjaz svojevremeno dao britanskim novinama i u kome ističe da je njegova politika nezavisna od Rusije.

⁶³⁷ ASDMAE, Montenegro XXI, № 101, *Robilant a Mancini*, Vienna, 25 maggio 1883. Posjeta knjaz Nikola Beču od 1883. godine predstavljala je etapu njegovog putovanja u Moskvu.

⁶³⁸ ASDMAE, Montenegro XXI, № 111, *Maccio a Mancini*, Ragusa, 14 novembre 1883.

Ugarskoj koja je išla u prilog održanju mira za čije je očuvanje Italija bila zainteresovana. Na raspoloženje naroda u Crnoj Gori i u susjednim slovenskim područjima gledao je kao na značajan faktor o kome se mora voditi računa u razumijevanju balkanskih prilika. Poslaniku Maću sugerisao je krajnju rezervisanost u diplomatskoj komunikaciji u svim stvarima koje se tiču crnogorskih odnosa sa Rusijom i Austro-Ugarskom kvalificujući splet njihovih odnosa jednim od najdelikatnijih u sklopu tadašnjih evropskih prilika.⁶³⁹

Na korektne odnose Cetinja i Beča početkom devedestih godina sjenku su bacili negativno konotirani tekstovi austrougarske štampe o Crnoj Gori kao i prihvatanje crnogorskih emigranata od strane susjedne monarhije. Razmatrajući odnose Crne Gore i Austro-Ugarske ovim povodom italijanski predstavnik Bjanki di Lavanja uočavao je da je kampanja negativnih natpisa o Crnoj Gori počela praktično od dana kad je bivši ministar unutrašnjih poslova vojvoda Mašo Vrbica sa čitavom porodicom napustio Crnu Goru. Italijanski predstavnik odbacio je kao neosnovane vijesti o nemirima zbog kojih će Knjaz navodno morati da abdikacijom okonča svoju vladavinu. Razloge za eventualno nezadovoljstvo u Crnoj Gori, Di Lavanja je više uočavao u ekonomskoj nego političkoj sferi. U ovom smislu, kao pozitivan pomak Di Lavanja je isticao povratak sa školovanja obrazovanih Crnogoraca koji su trebali da preuzmu značajne državne službe iz ruku starih uglednih ratnika. Italijanski poslanik nije vjerovao u uspjeh nikakvih zavjera u zemlji, jer su patriotizam, želja za nezavisnošću i čast ukorijenjeni u narodu. Knjaz uživa poštovanje i privrženost zbog blagodeti koje mu kao ratniku i reformatoru, Crna Gora duguje.⁶⁴⁰

Mada se austrougarski ministar Kalnoki lično obratio knjazu Nikoli sa uvjerenjima o dobrim namjerama susjedne monarhije, negativni napisi o knjazu i Crnoj Gori i dalji su se pojavljivali u austrougarskoj štampi. Zbog tekstova koji su se kao odgovor pojavili u *Glasu Crnogorca*, ovom listu je bilo zabranjeno rasturanje u austrougarskim provincijama.⁶⁴¹

⁶³⁹ ASDMAE, Montenegro XXI, № 112, *Mancini a Maccio*, Roma, 21 novembre 1883.

⁶⁴⁰ ASDMAE, Montenegro XXI, № 163, *Bianchi di Lavagna a Rudini*, Ragusa, 18 agosto 1892. Ovaj izvještaj Di Lavanja nije proslijedio uobičajenim telegrafskim putem već preko posebnog kurira; *Ibid.*, № 164, *Bianchi di Lavagna a Rudini*, Ragusa, 27 agosto 1892. Di Lavanja navodi da je bivši knjažev adutant Blažo Petrović nakon emigriranja radije prihvatio skromnu dužnost u Srbiji nego sjajan položaj "negdje drugo" (u Austro-Ugarskoj). O djelovanju u Austro-Ugarskoj knjaževih ličnih neprijatelja, čiji je voda bivši ministar Vrbica, Sanminijateli izvještava i 1895. godine; *Ibid.*, № 190, *Sanminiatelli a Blanc*, Gravosa, 25 febbraio 1895.

⁶⁴¹ ASDMAE, Montenegro XXI, № 164, *B. di Lavagna a Rudini*, Ragusa, 27 agosto 1892.

Početkom 1893. godine, nakon interesovanja Nigre, novog italijanskog ambasadora u Beču, ministar Kalnoki je odnos Austro-Ugarske prema Crnoj Gori ocijenio kao dobar i obostrano koristan. Uvjeravao ga je da u Beču ne postoji nikakav interes za prevrat u Crnoj Gori ili bilo gdje na Istoku, već da je naprotiv, za Austro-Ugarsku od velikog značaja održavanje *status quo*-a na Balkanu.⁶⁴² Na Cetinju su sa nepovjerenjem gledali na ciljeve austrougarske balkanske politike. U jednoj analizi poslanika Sanminijatelija iz februara 1895. ističe se nepovjerenje crnogorskog knjaza prema moćnoj susjadi i njegova zabrinutost zbog glasina da će joj biti dozvoljena aneksija Bosne i Hercegovine, te da postoji plan Beča da se ove pokrajine spoje sa Dalmacijom.⁶⁴³ Nema sumnje da je knjaz Nikola, težeći da obezbijedi podršku Italije, potencirao ovu kombinaciju, imajući u vidu poseban značaj Dalmacije za italijansku politiku. Polazeći od interesa italijanske zajednice u Dalmaciji Sanminijateli nije na postavljenje Luja Vojinovića za ličnog sekretara knjaza Nikole gledao kao rezultat potrebe Crne Gore da angažuje stručne kadrove iz slovenskih krajeva susjedne monarhije, već je u tome vidio prevashodno politički čin. Italijanski poslanik smatrao je da izborom za tako povjerljivu funkciju jednog Dubrovčanina, austrijskog podanika, katolika po vjeri a Srbina po nacionalnom osjećaju i političkim uvjerenjima, knjaz želi da podrži srpsku partiju u Dubrovniku i Kotoru i istovremeno zadobije njene simpatije.⁶⁴⁴

⁶⁴² ASDMAE, Montenegro XXI, № 169, *Nigra a Benedetto Brin*, Vienna, 6 febbraio 1893.

⁶⁴³ ASDMAE; Montenegro XXI, № 190, *Sanminiatelli a Blanc*, Gravosa, 25 febbraio 1895.

⁶⁴⁴ ASDMAE, Montenegro XXI, № 200, *Sanminiatelli a Blanc*, Gravosa, 24 gennaio 1896.

V PORAST ITALIJANSKOG INTERESA ZA BALKAN I CRNU GORU U PERIODU OD 1896. DO 1902. GODINE

Slom italijanske kolonijalne politike i porast italijanskog interesa za Balkan

U italijanskoj spoljnoj politici 1896. godina bila je prelomna. Poslije neuspjeha kolonijalnih poduhvata u Africi (težak poraz u prvom italijansko-abisinskom ratu i žestoko poniženje na međunarodnom planu), u prvi plan italijanskog spoljno-političkog interesovanja su ponovo došli nacionalni i strateški interesi suprostavljeni Austro-Ugarskoj na sjevero-istočnim granicama i u basenu Jadranskog i Jonskog mora. Italija se okreće Balkanu čemu doprinosi i unutrašnji razvitak političkih prilika u ovom području. U kritskoj krizi i grčko-turskom ratu nastalom zbog nje tokom aprila i maja 1897. godine Italija je podržavala autonomiju Krita i bila naklonjena Grčkoj iza koje je stajala Velika Britanija. Bila je to poziciju suprotna od pozicije njenih saveznika.⁶⁴⁵

Kriza na Kritu natjerala Rusiju i Austro-Ugarsku, dvije za Balkan najzainteresovanije Velike sile, da 1897. godine usaglase svoju balkansku politiku. Italiji je odgovarao njihov sporazum o održavanju *status quo* na Balkanu ali u Rimu nijesu bili zadovoljni činjenicom da Italija u balkanskim zbivanjima nije partner, već posmatrač van ekskluzivnog austro-ruskog kluba. Postojao je i strah da Austro-Ugarska neće mirovati na Balkanu dok ga Rusija, preokupirana svojom dalekoistočnom politikom, zanemaruje. U Italiji su takođe snažile ambicije ka većem vlastitom ekonomskom i političkom prisustvu na susjednom poluostrvu posebno u Albaniji. I na Crnu Goru se gledalo kao na prostor preko kog bi mogla da se ostvaruje penetracija na Balkanu i istovremeno sprečava austrougarska ekspanzija. U ovom kontekstu može se posmatrati i

⁶⁴⁵ B. Babić, *Odred Crnogoraca u međunarodnoj službi na Kritu (1897-1899)*, Istoriski zapisi 1 (1965), 76-77. Rusija, Engleska, Francuska i Italija podijelile su Krit na 4 okupacione zone, ali su poluostrvo Akrotiri i grad Kanea ostali pod zajedničkim nadzorom ove četiri sile. Flotom Sila i vojskom na Kritu do avgusta 1898. komandovao je vice admiral italijanske eskadre Kanevaro. U Kritskom pitanju Italija se našla, u glavnom, na istim pozicijama kao Rusija i Francuska; V. P. Potemkin, *Istorija diplomatiye II (1872-1919)*, Beograd, 1949, 145-146. Italijanski generalni konzul u Kanei, u ime konzularnog kora na Kritu, uputio je 16. marta 1899. crnogorskom ministru inostranih djela Vukoviću, pohvalu za odred Crnogoraca koji je 14. marta napustio Krit gdje je prethodne dvije godine obavljao žandarmerijsku službu.

brak italijanskog prestolonaslednika Viktora Emanuela i crnogorske princeze Jelene.⁶⁴⁶ Kritska kriza pojačala je interes Rima za Albaniju. Uticajni politički krugovi smatrali su da odbrana italijanskog prava i interesa u Albaniji treba da bude osovina italijanske spoljne politike.⁶⁴⁷

U traumatičnoj projekciji austrougarske dominacije na Balkanu, posebno na istočnoj jadranskoj obali, Italija bi se zbog svoje nezaštićene istočne obale našla u inferiornom položaju u odnosu na svoju susjetku. *Dugi austrijski top u Valoni*, odnosno na Sasenu, simbolično je predstavljao tu projekciju prema kojoj bi Jadran bio zatvoren ili otvoren prema nahodenju onoga ko kontroliše tu tačku. Strah od definitivnog austrougarskog ovladavanja ovim prostorom učinio je da u Italiji sazri odluka o aktivnijem vlastitom nastupu. Zbog svoje inferiornosti u odnosu na takmaca i zbog savezničkih obzira, za to svoje angažovanje Italija je morala tražiti one forme i sadržaje koji je neće direktno konfrontirati sa Austro-Ugarskom.⁶⁴⁸

Italijanski premijer Antonio Rudini i ministar spoljnih poslova Viskonti Venosta i austro-ugarski ministar spoljnih poslova Agenoro Goluhovski, u Monci, 6.-7. novembra 1897. godine postigli su sporazum o Balkanu i Istoku kojim je predviđeno stvaranje albanske države u slučaju raspada Osmanskog carstva.⁶⁴⁹ Viskonti Venosta je decembra 1900. godine nagovijestio postojanje ovakvog ugovora tokom jedne interpelacije u vezi Albanije u italijanskom parlamentu. Tada je saopštio da su se italijanska i austrougarska vlada dogovorile o održavanju *status quo* osmanske jadranske obale.⁶⁵⁰

Viskonti Venosta je tajnim kontaktima sa francuskim poslanikom u Rimu Kamilom Barerom otpočeo pregovore koji su januara 1901. godine rezultirali razmjenom nota kojima se sankcioniše recipročno *dezinteresovanje* na Sredozemlju:

⁶⁴⁶ D. Vujović, *Crna Gora i Francuska 1860-1914*, Titograd 1971, 287 - 288.

⁶⁴⁷ S. Skendi, *The Albanian National Awakening 1878-1912*, Princeton 1967, 244-245.

⁶⁴⁸ O italijanskoj balkanskoj politici cf. Lj. Aleksić-Pejković, *Italija i Crna Gora tokom poslednje dve decenije XIX veka*, Istoriski časopis XLV-XLVI (1998-1999), 149-176; M. Vernassa, *Opinione pubblica e politica estera, l'interessamento italiano nei confronti dell'area balcanica (1897-1903)*, Rassegna storica del Risorgimento, n. 3 (1976), 338-364; F. Šišić, *op. cit.*, 32-50.

⁶⁴⁹ G. Mammarella, P. Cacace, *op. cit.*, 47. Goluhovski je Italijanima rekao da austrougarska vlada ne misli o okupaciji Albanije, ali da neće dozvoliti ni jednoj sili da stupi na albansko tlo. I Viskonti Venosta je negirao da Italija ima namjeru da osvaja Albaniju. Dvije strane su se sporazumjele da će, ako Osmansko carstvo izgubi Makedoniju, konstituisati Albaniju kao privilegovanu provinciju u okviru Carstva ili kao nezavisnu kneževinu; S. Skendi, *op. cit.*, 247.

⁶⁵⁰ S. Skendi, *op. cit.*, 247. Formalne note o dogovorima Goluhovskog i Viskonti Venoste razmijenjeni su krajem 1900. i početkom 1901; D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912*, Beograd 1956, 16.

Francuske u pogledu Tripolija i Kirenaike, a Italije u pogledu Maroka. Ovo je pokrenulo njihove odnose poslije dugog perioda zamrznutosti.⁶⁵¹ U martu 1901. godine Viktor Emanuel III tajno je postigao kod njemačke vlade da se smatra isteklom vojna konvencija iz 1888. godine koja je predviđala da u slučaju rata Njemačke i Francuske, Italija jednu armiju uputi na Rajnu.⁶⁵² U martu 1902. godine razmjenom nota zaključen je italijansko-britanski sporazum kojim je predviđeno očuvanje *status quo* u Tripoliju i Kirinaici, a u slučaju njegove promijene da to ne bude na štetu italijanskih interesa. Podrazumijevalo se da Italija neće preuzeti obaveze prema drugim silama koje bi bile na štetu britanskih interesa.⁶⁵³

Dolazak na italijanski presto Viktora Emanuela III, a na premijerski položaj Đuzepe Zanardelija, obojice poznatih po odsustvu simpatija prema Trojnom savezu moglo je izgledati kao najava preispitivanja triplicističke politike Italije. Međutim, novi ministar spoljnih poslova u Zanardelijevoj vradi, Đulio Prineti nastavio je politiku Viskontija Venoste i krajem 1901. otvorio pregovore za obnovu ugovora o Trojnom savezu čija je važenje isticalo februara 1903. godine. Italijanska diplomatija je pokušala da postigne nove garancije o odbrambenom karakteru Saveza i o očuvanju italijanskih interesa u Tripoliju i na Balkanu. Ugovor o Trojnom savezu obnovljen je u Berlinu 28. juna 1902. godine za novih 12 godina. Tekst ugovora iz 1891. godine nije mijenjan. Prineti je jedino uspio da austrougarski ministar Goluhovski italijanskoj vradi, u obliku posebne note, uputi izjavu o nemiješanju u slučaju italijanske akcije u Tripoliju.⁶⁵⁴

U kratkom periodu od sloma Krispijeve kolonijalne politike, 1896. do obnavljanja savezničkog ugovora u ljetu 1902. godine Italijanska diplomatija, predvođena ministrima Viskonti Venostom i Prinetijem, uspješno je konsolidovala nacionalne spoljno-političke pozicije likvidirajući preostala sporna pitanja vezana za Etiopiju, postigla približavanje Francuskoj, očuvala kontinuitet dobrih odnosa sa Velikom Britanijom, ne izlazeći iz okvira Trojnog saveza i ne lišavajući se sigurnosti koju je pružao u pogledu odnosa sa Austro-Ugarskom. U ovom periodu redefinisani su

⁶⁵¹ G. Mammarella P. Cacace, *op. cit.*, 47.

⁶⁵² G. Candeloro, *Storia dell'Italia moderna, volume settimo, La crisi di fine secolo e l'età giolittiana*, 3rd ed., Milano 1989, 281.

⁶⁵³ *Ibid.*, 282.

⁶⁵⁴ G. Candeloro, *op. cit.*, 280-282. Italijansko-francuski dogovor kojim je preciziran i proširen onaj od 4. januara 1901., potpisani je 30. juna 1902. godine, samo dva dana poslije obnavljanja Trojnog saveza.

prioriteti italijanske spoljne politike što će do punog izražaja doći tokom naredne decenije.⁶⁵⁵

Suparništvo Italije i Austro-Ugarske u Albaniji

Početkom XX vijeka izgledalo je da Italija nema većih šansi da u Albaniji na štetu Austro-Ugarske poveća vlastiti uticaj. Austrougarska propaganda u ovoj zemlji imala je duboke korijene koji su dopirali do 1615. godine, kada je ostvaren njen vjerski protektorat nad katolicima. Svojim novcem podizala je svešteničke seminarije, bolnice i škole, pomagala izlaženje albanske štampe u inostranstvu, potkupljivala i pridobijala albanske plemenske glavare, održavala mrežu konzulata. Prema riječima Konrada Fon Hecendorfa, Albanija nije bila značajna samo zbog aspiracija Italije, već je bila potrebna i kao saveznik protiv Srbije i Crne Gore.⁶⁵⁶

Italijanske vlasti počinju da podržavaju sve jači albanofilski pokret u zemlji, u Napulju se otvara katedra albanske literature, u Albaniji se otvaraju trgovačke agencije, a italijanski agenti krstare zemljom. Njihove interese zastupaju, novootvoreni konzulati. Podižu se škole u kojima se uči italijanski jezik. Od 1901. godine parabrodsko preduzeće *Pulja* održava saobraćaj sa sjevernom Albanijom i konkuriše Austrijskom Lojdu. Sve ovo daje i rezultate. U spoljnotrgovinskom prometu u Skadru je 1900. godine na Austro-Ugarsku otpadalo 86%, a na Italiju samo 14%, da bi već sljedeće godine udio Austro-Ugarske iznosio je 23%, a Italije 56%.⁶⁵⁷ Budući ministar spoljnih poslova San Đulijano proputovao je 1902. godine Albaniju i u poznatim *Pismima iz Albanije*, publikovanim u *Gioranle d'Italia* formulisao italijanski program za ovu zemlju. Program je predviđao sprečavanje bilo koje druge sile da se učvrsti u Albaniji,

⁶⁵⁵ Sukob sa Etiopijom okončan je ugovorom o miru u Adis Abebi oktobra 1896. koji je upotpunjeno naknadnim italijansko-etiopskim sporazumom iz 1900. Italijanske trupe učestvovali su u međunarodnoj ekspediciji za gušenje Bokserске pobune u Kini 1901. Ovo učešće donijelo im je u posjed male koncesije u gradu Tjencinu; G. Candeloro, *op. cit.*, 279; Produžetak triplicističke orijentacije nije bio popularan u dijelu italijanske javnosti koja je nakon incidenata u Trentu i Trstu bili izložena iridentističkim agitacijama; *Ibid.*, 280-282.

⁶⁵⁶ D. Đorđević, *op. cit.*, 14-15.

⁶⁵⁷ *Ibid.*, 15.

širenje italijanske kulture, izgradnju saobraćajnica, osnivanje banaka, a posebno naseljavanje italijanskih kolonista na području od Valone do Drača.⁶⁵⁸

Prepoznajući Albaniju kao balkansku teritoriju od najvećeg strateškog značaja za Italiju, politički establišment u Rimu trudio se da ubrzano jačanje italijanskih pozicija uskladi sa retorikom dobrih savezničkih odnosa sa Austro-Ugarskom i sa sporazumima kojima je nastavljana ranija tradicija uzajamnog vezivanja ruku i očuvanja *status quo*.⁶⁵⁹ Publicista Herman Vendel uporedivao je Austro-Ugarsku i Italiju sa grabljivicama koje godinama u Albaniji stope jedna naspram druge čekajući da u trenutku raspada Osmanskog carstva kidišu na taj pljen i preduhitre jedna drugu. Svi ugovori i pogodbe između Beča i Rima bili su samo rešetka među njima do tog iščekivanog trenutka.⁶⁶⁰

Između austrougarske Dalmacije sa Bokom Kotorskom i turske Albanije nalazila se nevelika, ali za Italijane izuzetno važna Crna Gora, posljednja karika u lancu, koji bi, ako ga se Austro-Ugarska dočepa, mogao na njihovu štetu da okuje Jadran i sa te strane zatvori pristup Balkanu.

Uspostavljanje dinastičkih veza između Italije i Crne Gore

Ideja o oruđavanju dinastija Savoja i Petrović Njegoš javila se, prema nekim izvorima 1889. godine.⁶⁶¹ Autor ideje, predsjednik vlade i ministar inostranih poslova Frančesko Krispi, želio je da buduća italijanska kraljica bude iz dinastije koja neće moći da utiče na italijansku politiku. Takođe je želio "princezu zdrave krvi" koja bi mogla osnažiti dinastičku lozu za koju se vjerovalo da je oslabljena u prethodnim srodničkim dinastičkim brakovima. Krispi je smatrao da oruđavanje sa crnogorskom dinastijom

⁶⁵⁸ D. Đorđević, *op. cit.*, 16. San Đulijano je tom prilikom posjetio i Crnu Goru. Razmatrajući mogućnost inteziviranja saobraćajnih i trgovačkih veza Italije sa sjevernom Albanijom preporučivao je izgradnju željeznice od Bara do Svetog Đorda na Bojani; A. Di San Giuliano, *Lettere sull'Albania*, Roma 1903, 62, 87-94.

⁶⁵⁹ D. Đorđević, *op. cit.*, 16.

⁶⁶⁰ H. Vendel, *O Jugoslaviji, Italiji i Albaniji*, Beograd 1920, 39.

⁶⁶¹ G. Artieri, P. Cacace, *Elena e Vittorio, mezzo secolo di regno tra storia e diplomazia*, Milano 1999, 44. G. Artijeri navodi da je Princ od Napulja naredne dvije godine ponavljao dvorskim damama: „Krispi želi da mi da za ženu jednu Crnogorku.“ Tvrdi da su o ovoj bračnoj vezi vođeni i pregovori i da su prekinuti 31. januara 1891. Smatramo neutemeljenom prethodnu tvrdnju.

pruža i određene spoljno-političke prednosti odnosno da bi u slučaju rata na Istoku, Italija u maloj knjaževini imala tačku podrške na Balkanskom poluostrvu.⁶⁶²

Zbog odsustva sa vlasti 1891-1893. godine Krispi se ovom bračnom projektu ponovo posvetio tek 1894. godine. Po njegovom nalogu, poslanik na Cetinju, Fabio Sanminijateli⁶⁶³ napravio je prve korake kod crnogorskog ministra spoljnih poslova Gavra Vukovića. Italijanski poslanik tražio je informacije o odraslim knjaževim kćerima i njihovim eventualnim bračnim aranžmanima. Istovremeno se držao vrlo misteriozno odbijajući da saopšti u čije ime nagovještava mogućnost braka jedne od crnogorskih princeza i italijanskog prestolonaslednika. U ovo vrijeme knjaz Nikola je putovao u Rusiju na pogreb cara Aleksandra III.⁶⁶⁴ Po povratku, u decembru 1894. godine uputio je Vukovića u Dubrovnik ne bi li tamo od Sanminijatelija dobio više informacija.⁶⁶⁵ Knjaz je, uz njemu svojstven optimizam, odmah uočio političke i dinastičke koristi koje je donosio jedan ovakav bračni aranžman. Knjaz je rezonovao: "tad bi mogao udavati moje kćeri i ženiti moje sinove po izboru strani dvorova". Računao je i na popularnost takvog čina kod katoličkih Slovena i među Mirditima prema čijim je teritorijama imao pretenzije. Knjaginja Jelena bila je skeptična prema ovoj kombinaciji. Prema očevoj želji, otputovala je u Francusku kod sestre Milice čije je mišljenje knjaz želio. Ministar Vuković se plašio da bi "zatucane ruske sestre" mogle da loše savjetuju Jelenu.⁶⁶⁶

Kao rezultat Sanminijatiljeve misije italijanski kralj Umberto I i kraljica Margareta su iz Krispijevih ruku dobili prvu fotografiju buduće vladarke Italije. Zatim je između Rima i Cetinja nastupilo višemjesečno čutanje o ovoj temi. U proljeće 1895. godine novi korak uslijedio je sa crnogorske strane. Knjaginja Milena, sa čerkama

⁶⁶² F. Crispi, *Questioni internazionali, Diario e documenti*, ordinati da T. Palamenghi Crispi, Milano 1912, 240-241. Kolegi Fariniju rekao je: "Mi trebamo ženu koja je lijepa, crnka i snažna ... kako bi osnažila lozu a crnogorska rasa je prava." C. Duggan, *Francesco Crispi 1818 -1901, From Nation to Nationalism*, Oxford 2002, 715.

⁶⁶³ Fabio Sanminiateli (Firenca, 1837-1916)-pravnik po obrazovanju, konzularnu karijeru počeo je u Bastiji u službi Toskanskog vovodstva. Službovao je u Tunisu, Nju Orleansu, Santijagu a neko vrijeme je bio i na raspoloženju ministarstvu. Za ministra rezidenta u Crnoj Gori sa sjedištem u Dubrovniku imenovan je 9. juna 1894. Sredinom maja 1896. rukovodenje legacijom od njega je ponovo preuzeo Bjanki di Lavanja di Castelbjanko; ASDMAE, Archivio del personale, Rappresentanze diplomatiche, Legazione Cettigne, f. 74, *Blanc a Castelbianco*, Roma, 15 giugno 1894; *Ibid.*, *Sanminiatelli a Blanc Gravosa*, 29 novembre 1894; *Ibid.*, *Sanminiatelli a Caetani di Sermoneta*, Gravosa, 17 aprile 1896; *Ibid.*, *Sanminiatelli a Caetani di Sermoneta*, Gravosa, 16 maggio 1896; *Formazione* 659-660; C. Бурзанович, *Итальянские дипломатические представители в Цетинье о черногорско-русских взаимоотношениях*, 399-410.

⁶⁶⁴ G. Vuković, *Memoari II*, 310-311. Vuković je ovu misiju obavio u tajnosti, motivišući putovanje liječenjem supruge.

⁶⁶⁵ *Ibid.*, 313.

⁶⁶⁶ G. Vuković, *op. cit.*, 315-316.

Jelenom i Anom, koje su se vraćale iz Francuske, posjetila je Veneciju. Srdačan prijem koji im je tamo priredio italijanski kraljevski par izazvao je odmah interesovanje javnosti.⁶⁶⁷

Nakon venecijanskog susreta nastupio je duži period u kom sa italijanske strane nije bilo nikakve inicijative. U septembru, grof Sanminijateli je najavio dolazak na Cetinje italijanskog princa koji se u to vrijeme nalazio na Krfu u okviru krstarenja svojom jahtom *Gaiola*. Zbog nesporazuma do susreta Viktora i Jelene nije došlo.⁶⁶⁸ Novi problem predstavljaо je pad Krispijevog kabineta koji je za posljedicu imao opoziv italijanskog predstavnika na Cetinju Sanminijatelia. Markiz Kastelbajnko koji ga je zamijenio na dužnosti nije bio upućen u bračnu kombinaciju pa su njeni crnogorski akteri bili prinuđeni da bez ikakvih informacija pasivno čekaju na eventualne nove poteze Rima.⁶⁶⁹

Odlučujući susret za bračnu kombinaciju princa od Napulja i crnogorske knjaginja desio se u Moskvi u maju 1896. godine, tokom svečanosti krunisanja ruskog cara Nikole II kojem su prisustvovali princ Viktor i knjaz Nikola. Tamo se neformalno našla i Jelena, u posjeti sestrama, velikim russkim knjaginjama Milici i Stani.⁶⁷⁰ Ruski car je bio upućen u bračnu kombinaciju. U Jeleninom prisustvu nagovijestio je "dolazak jednog princa iz jedne velike kraljevske kuće" a Viktoru Emanuelu je u zgodnom trenutku ponovio: "Ženite se moj prinče, ženite se!" Ruski car je, nema sumnje, na italijanskom prijestolu više želio jednu slovensku nego austrijsku ili njemačku princezu.⁶⁷¹

Tokom krunidbenih svečanosti knjaginja Jelena uspjela je da osvoji italijanskog princa pa je politički režirana bračna kombinacija dobila i svoju

⁶⁶⁷ L. Argenteri, *Il re borghese, costume e societa nell' Italia di Vittorio Emanuele III*, Milano 1994, 50. U pozorištu *La Fenice* 2. maja knjaginja Milena i knjaginjice bile su gošće u kraljevskoj loži na izvođenju operske predstave *Kristofor Kolumbo* A. Franketija.

⁶⁶⁸ G. Vuković, *op. cit.*, II, 324. Sanminijateljevu šifrovanu poruku neupućeni činovnici u Ministarstvu spoljnih poslova nijesu razumjeli pa je knjažev odgovor zakasnio a princ od Napulja odustao od svog inkognitog dolaska na Cetinje.

⁶⁶⁹ G. Vuković, *op. cit.*, II, 324-325.

⁶⁷⁰ L. Argenteri, *op. cit.*, 50; G. Vuković, *op. cit.*, II, 329-330.

⁶⁷¹ L. Argenteri, *op. cit.*, 51-52; G. Artieri, P. Cacace, *op. cit.*, 34. Tokom prijema u Zimskom dvorcu, nakon krunisanja cara, zajedno su se našli princ od Napulja, francuski general Boadefre i car Nikola II. Praveći opasku da ga krunisanje podsjeća na brak, ovog puta sa Rusijom, pitao je princa od Napulja kad će se odlučiti da ih pozove na vjenčanje. Boadefru je primijetio da je Francuska odbacujući monarhiju odbacila i mogućnost da kao zalagu mira ponudi princeze, ističući da drži "do saveza krvi", te da porodični savezi imaju veću vrijednost od diplomatskih tananosti i lukavstava.

sentimentalnu dimenziju. Nakon prosidbe i Jeleninog pristanka, preostalo je da se na dinastičkom i državnom nivou usaglase detalji braka.

Ovaj posao kralj Umberto I povjerio je italijanskom ambasadoru u Beču Kostantinu Nigri, koga je upozorio da sklapanju braka treba da prethodi Jelenina konverzija iz pravoslavlja u katoličanstvo. Ako se pitanje razriješi povoljno, princ Viktor Emanuel će otici na Cetinje i direktno dogovoriti brak. Italijanski kralj je zahtijevao da se preliminarni razgovori obave u strogoj tajnosti.⁶⁷²

Razgovori Nigre i knjaza Nikole obavljeni su u Beču u kome se crnogorski knjaz našao u dva navrata na proputovanju prilikom povratka iz Moskve i prilikom povratka iz posjete Beogradu.⁶⁷³ Bez obzira na svoju želju da konverzija uslijedi nakon sklapanja braka, knjaz Nikola je uvažio Nigrino insistiranje da buduća italijanska kraljica ne može ući u Rim osim kao katolkinja. Knjaz je želio da se čitava stvar obavi što prije pa je predložio da princ Viktor dođe u Crnu Goru po mogućnosti 9. jula, odnosno na Vidovdan po Julijanskom kalendaru.⁶⁷⁴

Princ Viktor je u Crnu Goru stigao početkom avgusta na jahti *Gaiola*. Na Cetinju je oglašena i proslavljena vjeridba, a princ se u društvu svoje buduće nevjeste i njene porodice zadržao skoro mjesec dana zabavljajući se lovom i izletima u planine i na Skadarsko jezero.⁶⁷⁵

⁶⁷² *Documenti diplomatici italiani, serie III (1896-1907), vol. I (10 marzo 1896-30 aprile 1897)*, ed. C. Morandi, Roma 1953 (=DDI, III-I), № 114, *Umberto I a Nigra*, Monza, 25 giugno 1896, 80.

⁶⁷³ G. Vuković, *op. cit.*, 332-336. Vuković iznosi predpostavku da je Nigra kao austrofil i do krajnosti pobornik Trojnog saveza poruku kralja Umberta Knjazu prenio na neprijatan način kako bi ga ogorčio i uticao da se sruši bračna kombinacija. Vuković bilježi da je knjaz bio povrijeden predlogom da knjaginja Jelenu prije vjenčanja na Cetinju katolički sveštenik podučava novoj vjeri što je moglo baciti sjenku na ortodoksnost crnogorskog vladara. Ne žečeći da pokaže svoje raspoloženje knjaz je predlog samo uzeo na znanje rezervišući za sebe pravo da razmisli i konsultuje se sa Jelenom i članovima porodice. Konačan odgovor dao je prilikom drugog susreta sa Nigrom na povratku iz Beograda. Na ovom sastanku knjaz je tražio da italijanski kralj pismeno zaprosi knjaginju Jelenu i da u pismu iznese i uslove braka. Uslijedilo je pismo italijanskog kralja a zatim i pozitivan knjažev odgovor.

⁶⁷⁴ DDI, III-I, № 115, *Nigra a Umberto I*, Vienna, 26 giugno 1896, 80-81. Tražeći instrukcije o daljim koracima Nigra je sugerisao da u slučaju pozitivnog odgovora sa princem putuje i osoba sposobna da pregovara u vezi sa pitanjem religije.

⁶⁷⁵ *Glas Crnogorca*, № 33, 1, Cetinje 10. avgust 1896, 1-2; G. Vuković, *op. cit.*, 336-337; M. Bondioli Osio, *La giovinezza di Vittorio Emanuele III, nei documenti dell' Archivio Osio*, Milano 1998, 327. Sa Cetinja 7. avgusta Vitorio piše svom bivšem vaspitaču, generalu Oziju: „Bio sam na Skadarskom jezeru i napravio sam izlet od 5 dana na granici Hercegovine i u nevjerojatnoj Morakovskoj šumi. Tokom ovih mojih hodočašća ulovio sam dva pelikana i četiri kamuše... Cetinje je sad puno izvanjaca Srba izbjeglih iz Beograda, a ima čak i izvjestan broj albanskih begova; ne čuje se ništa drugo osim rasprava o politici; ova minijaturna prestonica postala je najvažniji politički centar na Balkanu, imaćemo potrebu da držimo jednog od naših boljih diplomatskih agenata; ovaj koji je ovdje sada (misli na Frančeska Biankija di

Zbog sklapanja bračnog ugovora u Italiju je išla crnogorska delegacija koju su činili predsjednik ministarskog savjeta Božo Petrović i ministar pravde, poznati pravnik, Valtazar Bogišić.⁶⁷⁶ Ugovor je potписан 11. oktobra 1896. godine, u palati *Consulta* u Rimu. Sa italijanske strane potpisali su ga ministar spoljnih poslova Emilio Viskonti Venosta i ministar pravde Đakomo Đuzepe Kosta.⁶⁷⁷ Ovom prilikom zaboravljen je da se stipulira najvažnije političko pitanje bračnog ugovora-ono o uzajamnom nasljedivanju prijestola među dinastijama Savoja i Petrović Njegoš. Italijani su kasnije uočili ovaj nedostatak pa je napravljen aneks ugovora sa klauzulom koja je isključivala međusobno nasljedivne dinastije na prestolu.⁶⁷⁸

Italijanski prestolonaslednik je po svoju nevjestu doplovio u barsku luku na kraljevskoj jahti *Savoja* sa malobrojnom pratnjom. Kao kraljev predstavnik, sa njim je doputovao Tomazo Savojski, vojvoda od Đenove. Nakon svečanosti na Cetinju, mladenci, knjaz Nikola, princ Mirko i knjaginja Ana, otplovili su 17. oktobra za Bari gdje je obavljen čin konverzije i gdje je Jelena u katedrali Sv. Nikole prisustvovala prvoj misi u svojoj novoj vjeri. Knjaz Nikola, knjaginja Ana i princ Mirko nijesu prisustvovali činu promjene vjere.⁶⁷⁹

Ceremonija građanskog vjenčanja obavljena je 24. oktobra u Rimu u balskoj dvorani Kvirinala, a vjerskog u crkvi *Santa Maria degli Angeli*. Bilo je 5 000 pozvanih.⁶⁸⁰ Za kraljevske prilike to je ipak bilo skromno vjenčanje na koje nijesu pozvani predstavnici drugih dvorova i država. Kralj Umberto se potudio da preduprijeti

Lavanju) je odlična osoba, ali to nije dovoljno; pod prividom da mu se daje unapređenje poslaču ga u neku veliku mirnu rezidenciju poput Stokholma ili Kopenhagena.“ (prevod S. Burzanović).

⁶⁷⁶ G. Vuković, *op. cit.*, 338.

⁶⁷⁷ M. Dragičević, *Ugovor o braku između Vikotra Emanuela III Savojskog i crnogorske princeze Jelene Petrović Njegoš*, Istoriski zapisi 1 (2010), 271-272.

⁶⁷⁸ G. Vuković, *op. cit.*, 351-352; M. Dragičević, *op. cit.*, 271-272. Vuković tvrdi da je ova izmjena napravljena uoči vjenčanja a da su je potpisali on u svojstvu crnogorskog ministar spoljnih poslova i italijanski ministar pravde Kosta. Međutim, uz originalni Ugovor koji se čuva u Arhivsko-bibliotečkom odjeljenju Muzeja kralja Nikole na Cetinju nalazi se Protokol koji sadrži klauzulu o nasleđivanju sa istim potpisima i datiranjem kao i Ugovor. Pored njih nalazi se i dokument o ratifikaciji Ugovora i Protokola, koji je u ime italijanskog kralja Umberta I potpisao i kraljevskim pečatom ovjerio ministar Viskonti Venosta; ABOMKN, *Traite et protocole*, Roma, le 11 octobre 1896.

⁶⁷⁹ G. Artieri, P. Cacace, *op. cit.*, 56. Počasnu pratnju italijanskog princa činila su tri broda iz ratne austrougarske flote. Ipak je bio povrijeden činjenicom da u Bar nije mogao da doputuje u pratnji italijanske ratne mornarice.

⁶⁸⁰ G. Artieri, P. Cacace, *op. cit.*, 57-58. Građansko vjenčanje obavljeno je u prisustvu dvora i visokih državnih zvaničnika. Čin su obavili Farini kao matičar i Rudini kao kraljevski notar.

eventualno interesovanje za učešće na svečanostima svog saveznika njemačkog cara Vilhema.⁶⁸¹

Italijanski narod je sa naklonošću prihvatio crnogorsku princezu, što se nije moglo reći i za mondenske krugove kojima je bilo blisko razmišljanje poznatog italijanskog novinara Eduarda Skarfolja da se nije moglo zamisliti da bi prestolonaslednik jedne države koja ima 30 000 000 stanovnika mogao izabrati za svoju suprugu, kćerku šefa najmanje monarhije u Evropi koja broji tek 200 000 stanovnika.⁶⁸² Poseban entuzijazam Italijana nije se mogao očekivati u vrijeme koje su obilježili poraz i gubitak 5000 vojnika u Adui, zemljotres u Kazamicoli, „sicilijanska snoplja“, pobune u Romanji i Lungiani i masakr italijanskih radnika u Eg Mortu u Francuskoj.⁶⁸³

Vjenčanje italijanskog prestolonaslednika, samo po sebi zanimljivo evropskoj štampi, provociralo je i razmišljanje o njegovim političkim konsekvcencama. Ruska štampa je pozdravila brak Viktora Emanuela i Jelene kao znak približavanja Italije Rusiji. Isticana su poznata antitriplistička raspoloženja italijanskog prestolonaslednika a događaj je dovođen u vezu i sa budućim krajem Trojnog saveza. Uz podsjećanje na tradicionalnu naklonost ruskih careva prema Crnoj Gori, ocjenjivalo se kao nezamislivo da je do braka došlo bez saglasnosti Rusije.⁶⁸⁴ U ovom smislu karakterističan je afirmativan članak uticajnog lista *Novoe vremja* (*Новое Время*) publikovan uoči vjenčanja u kom se naglašava da su motivi za brak prije svega lične prirode, ali se ističe i politički aspekt bračne kombinacije, u kojoj se prepoznaje siguran znak približavanja budućeg italijanskog kralja Rusiji.⁶⁸⁵ Panslavistički krugovi u Petrogradu sa zabrinutošću su gledali kako je Knjaz koji je važio za zaštitnika pravoslavlja na Balkanu

⁶⁸¹ DDI, III-I, № 199, *Calvi di Bergolo a Visconti Venosta*, Berlino, 13 settembre 1896, 145.

⁶⁸² G. Artieri, P. Cacace, *op. cit.*, 35-37. U sličnom duhu pisala je i Matilda Serao o Crnoj Gori „arhaičnoj što će reći mnogo prostoj i jako siromašnoj“. Finansijske male države ne prelaze 600 000 fiorina, a javni dug iznosi milion fiorina. Civilna lista knjaza Nikole ne prelazi 100 000 fiorina odnosno 250 000 lira. Serao ironično piše i o ljepoti crnogorske princeze analizirajući njenu fotografiju objavljenu u listu *Tribuna Illustrata*. U istom tonu pominje i skromni pricezin miraz koji je obezbijedio ruski dvor. Serao je objavila da je princ svojoj izabranici poklonio narukvicu vrijednu 1 000 000 lira.

⁶⁸³ G. Artieri, P. Cacace, *op. cit.*, 36.

⁶⁸⁴ DDI, III-I, № 169, *Melegari a Visconti Venosta*, Pietroburgo, 21 agosto 1896, 123-124.

⁶⁸⁵ DDI, III-I, № 259, *Maffei a Visconti Venosta*, Pietroburgo, 26 ottobre 1896, 191-192. Mafei je iz Petrograda izvještavao kako tamošnja štampa tvrdi da Rusija nema razloga da bude posebno zadovoljna držanjem italijanske Vlade prema njoj. O Viktoru Emanuelu pisalo se kao o protivniku Krispijeve pogrešne i opasne politike, smatran je pristalicom približavanja Italije i Rusije. On nema direktni uticaj na tok javnih poslova, ali savjetnici kralja Umberta teško mogu a da ne vode računa o idejama i simpatijama naslednika italijanskog trona. Međunarodna situacija je takva da nema ni jednog razumnog razloga zbog kog Italija prema Rusiji i Francuskoj ne bi imala ljubazno držanje. Poboljšanju odnosa sa ovim dvijema silama, prepreku ne predstavlja ni učešće Italije u Trojnom savezu, i ovom bi moglo jedino škoditi eventualno priklanjanje Kvirinala savjetima i sugestijama koje dolaze iz Londona.

lako prihvatio prelaz čerke u katoličanstvo. I veći dio evropske diplomatiјe i štampe prepoznali su politički aspekt događaja i u njemu vidjeli sponu između Trojnog saveza i rusko-francuske Antante. U Italiji i savezničkim zemljama i zvaničnici i javnost pokazali su naglašenu ravnodušnost i nezainteresovanost.⁶⁸⁶

Crna Gora u italijanskoj javnosti poslednjih godina XIX vijeka

Dinastičkim i spoljnopoličkim razlozima motivisan brak italijanskog prijestolonaslednika sa crnogorskom princezom izazvao je prirodan interes italijanske javnosti za dinastiju Petrović Njegoš i zemlju u kojoj je rođena njihova buduća kraljica. Prvi put od Velike istočne krize Crna Gora je u italijanskoj štampi dobila značajnije mjesto. Pojedine novinske redakcije angažovale su specijalne izvještače sa Cetinja, poput Vika Mantegace, Edoarda Ksimenesa, Silvija Đelija ili rijetke dobre poznavaoce crnogorskih prilika kakav je bio Antonio Baldači.⁶⁸⁷ U periodu od avgusta do decembra 1896. godine uz informacije o romantičnoj strani povezivanja vladalačkih kuća Savoja i Petrović-Njegoš na stranicama italijanske štampe moglo se naći obilje informacija o Crnoj Gori.⁶⁸⁸ Većina tekstova pisana je u apologetskom duhu uz korišćenje stereotipa o hrabrom slobodarskom narodu i njegovoj dinastiji.⁶⁸⁹ Predstavu o Crnoj Gori obogatile

⁶⁸⁶ Lj. Aleksić-Pejković, *Italija i Crna Gora tokom poslednje dve decenije XIX veka*, 162. Srpski poslanik u Rimu smatrao je da su bračne svečanosti bile skromne zbog zvaničnog stava o neumjesnosti velikih izdataka u vrijeme teške finansijske situacije u zemlji kao i zbog, po mišljenju italijanske aristokratije, nedovoljno uglednog dinastičkog pedigreea nevjeste.

⁶⁸⁷ Viko Mantegaca, urednik *La Nazione* bio je prijatelj Krispija u trenutku dolaska princa Viktora bio je već na licu mjesta. Tamo je bio i urednik lista *Illustrazione italiana* E. Ximenes koji će objaviti niz tekstova posvećenih ženidbi italijanskog prijestolonaslednika; *Il fidanzamento di S. A. R. principe di Napoli, Illustrazione Italiana*, № 34, 23 agosto 1896, 114, 117; *Il fidanzamento di S. A. Elena e il Montenegro*, *Ibid.*, № 35, 30 agosto 1896, 131-133; *Il principe Nicola di Montenegro e i suoi figli*; *Ibid.*, № 37, 13 settembre 171, 173; *Il Montenegro dei montenegrini*; *Ibid.*, № 41, 11 ottobre 1896, 227-230; *La principessa Elena*, *Ibid.*, № 42, 18 ottobre 1896, 242; *Il giro per Montenegro*, № 42, 18 ottobre 1896, 251-252, 254; *San Nicola di Bari*, *Ibid.*, № 42 18 ottobre, 255; *Una caccia di Rijeka*, *Ibid.*, № 43, 25 ottobre 1896, 262. U istom listu pisao je i Silvio Geli; S. Ghelli, *Le nozze di casa Savoia*, *Ibid.*, № 45, 15 novembar 1896, 335-336, 339-340. Baldači je svoje tekstove publikovao u listu *Resto del carlino* i kasnije ih objedinio kao putopise; A. Baldači, *Montenegro, memorie di un botanico*, Bologna 1897.

⁶⁸⁸ B. Parmenio, *Il Montenegro*, Emporium, rivista mensile illustrata di l'arte e di coltura, vol. IV, n. 22 (1896), 311-320.

⁶⁸⁹ G. Artieri, P. Cacace, *op. cit.*, 25-27. Već je pomenuto drugačije intonirano pisanje Skarfolja i Serao u napuljskom listu *Il Matino*. Ovim tekstovima lansirana je i krilatica o „vjenčanju sa suvim smokvama“, kojom se aludiralo na siromaštvo i nerazvijenost Crne Gore.

su i fotografije i ilustrovane kolorisane naslovnice publikovane u *Illustrazione italiana* i *La Tribuna illustrata*.⁶⁹⁰

U svojevrsnoj poplavi publikacija o Crnoj Gori izdatih 1896. godine i tokom nekoliko narednih godina, pored svečarski intoniranih i popularizatorskih tekstova bilo je i pokušaja ozbiljnijeg i studioznijeg pristupa crnogorskoj prošlosti, geografiji, folkloru, ekonomskim i političkim prilikama.⁶⁹¹ Pojavilo se i nekoliko vrijednih djela koja se odnose se na crnogorsku vojsku,⁶⁹² etnologiju, pravo.⁶⁹³

Najbrojnija su bila djela putopisnog i istorijskog karaktera.⁶⁹⁴ Među vrijednim djelima, koja sigurno nijesu mnogo uticala na italijansku javnost je publikacija *Crna Gora u izvještajima mletačkih providura*. Nastala je po želji kralja Umberta koji je tražio da se u venecijanskom arhivu sakupe i publikuju svjedočanstva o crnogorsko-mletačkim odnosima. Luksuzno opremljeno izdanje trebalo je da pokaže dugu tradiciju prijateljskih relacija Crne Gore i Italije.⁶⁹⁵

Među putopisima ističe se rad poznatog publiciste Vika Mantegace.⁶⁹⁶ Mada putopis Antonija Baldačija iz 1896. godine ne zaslužuje posebnu pažnju, cijelina

⁶⁹⁰ S. Burzanović, *Crnogorski motivi na naslovincama Akila Beltrama*, Art centrala 2, (2009), 91-92. Beltrame je poznat po naslovincama u nedelnjem dodatku lista *Corriere della Serra*. U avgustu 1896. otišao je na Cetinje, sa namjerom da uradi portrete knjaževskog para. Kako je posao već bio povjeren drugom umjetniku napravio je niz crteža crnogorskih motiva i tokom dvije decenije, povodom vijesti o Crnoj Gori, plasirao ih je u listu *Domenica del corriere*; Crnogorskim motivima ilustrovani su i svi prethodno citirani brojevi lista *Illustrazione Italiana*, a na naslovnim stranama nekoliko brojeva lista date su fotografije knjaginići Jelene; *Illustrazione Italiana*, № 35, 30 agosto 1896; *Ibid.*, № 42, 18 ottobre 1896.

⁶⁹¹ V. Kilibarda, *Bibliografija o Crnoj Gori na italijanskom jeziku (1532-1941)*, Cetinje 1993.

⁶⁹² E. Barbarich, *Pagine di storia militare veneto-montenegrina*, Roma 1896; *Id.*, *Alcune note sull'esercito del Montenegro, appunti di viaggio*, Roma 1897; E. Barbarich *Nazione armata e l'esercito regolare nel Montenegro*, Roma 1897.

⁶⁹³ B. Alimena, *Legislazione penale del Montenegro*, Roma 1896; D. Ciampoli, *La Poesia del Montenegro*, Nuova Antologia, vol. LXV s. IV, f. 16, settembre 1896, 202-230. Čampoli je nekoliko godina kasnije preveo na italijanski i publikovao istoriju Crne Gore od vladike Vasilija Petrovića; *Storia del Montenero scritta da Basilio Petrovic vladica della Crna Gora*, Pubblicata diplomaticamente nella traduzione italiana dal prof. Domencio Ciampoli, Lanciano 1901; V. Kilibarda, *O istoriji Crne Gore (1882) Jakova Ćudine*, Matica 49 (2012), 362-363.

⁶⁹⁴ Uvid u cjelinu ove literature pruža djelo V. Kilibarda, *Bibliografija o Crnoj Gori na italijanskom jeziku (1532-1941)*, Cetinje 1993; A. Rossi, *Un'escursione nel Montenegro*, Milano 1896, 138.

⁶⁹⁵ *Il Montenegro: da relazioni dei Provveditori veneti 1687-1735*. ed. Ferdinando Ongania, Roma-Venezia 1896.

⁶⁹⁶ V. Mantegazza, *Al Montenegro: note ed impressioni (agosto-settembre 1896)*, Firenze 1896. Mantegaca je jedan od najplaćenijih novinara u istoriji italijanskog novinarstva poznat po specijalnim reportažama i monografskim publikacijama na spoljnopoličke teme. Njegovo djelo o Crnoj Gori rezultat je boravka na Cetinju, ali i dobrog poznavanja tada dostupne literature o Crnoj Gori. G. Mattioli, *Contribution du journaliste et publiciste Vico Mantegazza: la connaissance de l'histoire et des questions des Pays de l'Europe du Sud-Est en Italie entre la fin du XIXe et le début du XXe siècle*, Balcanica XXIV (1993), 87-100. Crnom Gorom baviće se i narednih godina pisući o njoj u raznim novinama i posvećujući

njegovog djela posvećenog Crnoj Gori svrstava ga u najznačajnije evropske naučnike koji su se njom bavili.⁶⁹⁷ Doprinos literaturi o Crnoj Gori na italijanskom jeziku dali su u svojim radovima i Đ. Markoti, D. Ambruozzi, A. Rosi, M. Borsa, A. Martini, K. Arner, E. Barbarić, B. Alimeni, F. Ongania, D. Ćampoli.⁶⁹⁸

Obilje informacija uticalo je na interesovanje naučnih, privrednih i političkih krugova za malu knjaževinu koju su prepoznali kao polazišnu tačku buduće italijanske ekspanzije na Balkanu. Za uspostavljanje snažnog ekonomskog i političkog prisustva u Crnoj Gori trebaće im samo jedna decenija.

I na crnogorskoj strani pojačava se interes za italijansku prošlost i kulturu, pa se u crnogorskoj štampi, sve češće pojavljuju tekstovi na italijanske teme. Za ovo su zaslužni posebno takozvani *izvanjci* u Crnoj Gori, školovani Dalmatinci i Bokelji koji su iz svojeg ranijeg životnog miljea donijeli i poznavanje italijanskog jezika i afinitet prema italijanskoj kulturi. U *Glasu Crnogorca* publikovani su prevodi djela Karducija, Dantea, Foscola, Del Ongara, D'Anuncuja i drugih, kao i informacija iz politike i kulture a posebna pažnja posvećuje se prikazima djela na italijanskom jeziku čiji predmet je Crna Gora ili južnoslovenski svijet.⁶⁹⁹

joj značajan prostor u nekoliko svojih monografija posvećenih pojedinim balkanskim zemljama odnosno prilikama na Balkanu

⁶⁹⁷ S. Burzanović, *Antonio Baldacci e il Montenegro*, in: *Contesti Adriatici Studi di italianistica comparata* a cura di V. Kilibarda e J. Vučo, Roma 2008, 69-89. A. Baldacci, botaničar i geograf, najveći dio svog naučnog opusa posvetio je Albaniji i Crnoj Gori. Vjerovatno je jedini autor koji je pokušao da vrednuje pisanje svojih savremenika o Crnoj Gori. Iz njegove kritike djela A. Martinija vidi se da su djela o Crnoj Gori često bila površna jer su pojedini autori na osnovu boravka od nekoliko dana na Cetinju pisali čitave knjige; A. Martini, *Il Montenegro*, Torino 1897.

⁶⁹⁸ V. Mantegazza, *Al Montenegro: note ed impressioni (agosto-settembre 1896)*, Firenze 1896; A. Martini, *Il Montenegro*, Torino 1897; M. Borsa, *Dal Montenegro*, Bergamo 1896; G. Marcotti, *Il Montenegro e le sue donne: Il matrimonio del Principe ereditario d'Italia ottobre 1896*, Milano 1896; C. Arner, *Savoia e Montenegro: saggio critico, storico e politico*, Milano 1896; B. Alimena, *Legislazione penale del Montenegro*, Roma 1896; A. Rossi, *Un'escursione nel Montenegro*, Milano 1896; E. Barbarich, *Alcune note sull'esercito del Montenegro, appunti di viaggio*, Roma 1897; E. Barbarich, *Nazione armata e l'esercito regolare nel Montenegro*, Roma 1897.

⁶⁹⁹ V. Kilibarda, *Italijanska književnost u Crnoj Gori do 1918*, Nikšić 1992, 23-24 et passim. Među njima se posebno ističe ličnost Lazara Tomanovića, koji je u ovom smislu djelovao i kao prevodilac, pisac prikaza i komentara i uopšte kao čovjek koji je uredivao više crnogorskih književnih i političkih glasila; V. Kilibarda, *Lazar Tomanović kao italijanista*, Lingua Montenegrina 5 (2010), 251-262; Ead., *La traduzione della litteratura italiana in Montenegro nel Novecento*, in: *Contesti Adriatici Studi di italianistica comparata*, a cura di V. Kilibarda e J. Vučo, Roma 2008, 33-47.

Nastojanje knjaza Nikole da postigne crnogorsko-italijanski sporazum o zajedničkoj akciji u Albaniji

Relativno brzo nakon orođavanja sa italijanskom dinastijom knjaz Nikola pokušao je da intezivira političke odnose između dvije države. Početkom decembra 1896. godine on je italijanskom poslaniku na Cetinju, Bjankiju Lavanji od Kastelbjanka⁷⁰⁰ iznio prijedlog o podjeli albanskih teritorija prema kome je Crna Gora trebalo da zauzme "gotovo svu sjevernu Albaniju i dio Kosovskog vilajeta od ušća rijeke Škumbe do Ohridskog jezera. Odatle bi granica išla između Skoplja i Prizrena prema Kačaniku i dalje duž kosovske pruge do Mitrovice, odakle bi se uz Ibar nastavila do austrijske granice u Novopazarskom sandžaku. Italija bi dobila južnu Albaniju, osim jednog dijela Janjinskog vilajeta koji bi pripao Grčkoj. Crna Gora bi pristala na aneksiju Bosne i Hercegovine od strane Austro ugarske monarhije."⁷⁰¹ Ponuda je bila nerealistična i mada je formalno pominjala i druge zainteresovane države nije vođeno računa o njihovim interesima i snazi a za italijansku diplomaciju bila je neprihvatljiva jer je bila u suprotnosti sa njenim savezničkim obavezama i van stvarnih mogućnosti Italije da realizuje takve ciljeve čak iako bi se za njih opredijelila.⁷⁰² Treba pomenuti da je među podržavaocima italijanske kolonijalne ekspanzije bilo i onih spremnih da podrže ideje knjaza Nikole. Kao dobar poznavalac Crne Gore i Albanije, Antonio Baldaći predlagao je italijanskom ministru spoljnih poslova Visconti-Venosti da se u

⁷⁰⁰ Frančesko Bjanki di Kastelbjanko (Đenova, 1843-1904)-diplomirao je pravo na univerzitetu u Đenovi. Sedamdesetih i osamdesetih godina obavljao je važne funkcije kao visoki činovnik Ministarstva spoljnih poslova. Relativno kasno otpočeo konzularnu odnosno diplomatsku karijeru. Kraljevskim dekretom 14. jula 1889. upućen je na Cetinje sa kredencijalnim pismom kao ministar rezident. Dekretom od 5. februara 1891. prebačen je u Carigrad, da bi od 28. jula 1891. ponovo bio potvrđen na Cetinju. Septembra 1891. opunomoćen je za sklapanje konvencije o izručenju sa Crnom Gorom. Dekretom od 7. juna 1894. premješten je u Bastiju, međutim 16. aprila 1896. ponovo je vraćen na Cetinje. Za izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra imenovan je 26. aprila iste godine. Dekretom od 22. aprila 1897. unaprijeden je u generalnog konzula I klase a 8. novembra 1900. naimenovan je za opunomoćenika za sklapanje konvencije sa Crnom Gorom o zaštiti literalnih i umjetničkih prava. Sa Cetinja je prebačen u Trst 21. avgusta 1901; *La formazione della diplomazia nazionale*, 81-82.

⁷⁰¹ DDI, III-I, № 298, *Bianchi a Visconti Venosta*, Cettigne, 8 dicembre 1896, 218-219. Knjaz je poslanika Kastelbjanka uputio na ministra Gavra Vukovića kao jedinog svog saradnika koji je u toku čitavog projekta koji mu može pokazati demarkacione linije i saopštiti detalje, istorijskog, političkog i etnografskog karaktera na kojima se projekat zasniva; R. Raspopović, *op.cit.*, 526.

⁷⁰² DDI, III-I, № 299, *Bianchi a Visconti Venosta*, Cettigne, 9 dicembre 1896, 219-220. U vezi sa knjaževom ponudom nameće se zaključak da je on precijenio spremnost italijanske politike da zbog uvažavanja novouspostavljenih dinastičkih odnosa poremete iz osnove svoje spoljno-političke relacije, konfrontiraju se sa Austro-Ugarskom i direktno sukobe sa Turskom, zanemare interese Srbije, Bugarske i zdravo za gotovo prihvate da bi i Rusija podržala svaku kombinaciju korisnu Crnoj Gori, sve uz pretpostavku da bi se ostale velike sile pokazale indiferentnim. Moguće je da Knjaz kao iskusni političar nije očekivao da njegova ponuda ima neposredne, dogledne efekte, već da je pravi cilj njegovog manevra bio označavanje političkog prostora na kom bi se u budućnosti mogli usaglasiti interesi dvije države.

svom interesu Italija založi za stvaranje crnogorsko-albanske države pod skiptrom Petrovića.⁷⁰³

I tokom narednih godina, knjaz Nikola je u više navrata koristio isti manevar da italijansku diplomaciju zaintereseuje za pitanja za koja je Crna Gora pokazivala interes. Italijanskom kralju Umbertu II, prijestolonasljedniku Viktoru Emanuelu, predsjedniku vlade markizu Rudiniju i ministru spoljnih poslova Viskonti Venosti knjaz Nikola slao je usmene i pismene poruke o svojoj uzinemirenosti zbog ambicija Austro-Ugarske da se iz Bosne i Hercegovine širi ka sjevernoj Albaniji i odatle južnije niz jadransku obalu. Ukazivao je da bi realizacija ovakvih planova Crnu Goru pretvorila u austrougarsku enklavu, odnosno da bi to bio njen kraj, ali da bi i knjaz i njegov narod prije toga radije izginuli sa oružjem u ruci. Plašći Italijane austrogarskom ekspanzijom, knjaz je, u stvari, pokazivao vlastite ambicije. Ni ministar Viskonti Venosta, a ni drugi italijanski državni faktori nijesu željeli da se upuštaju u takve kombinacije. Na Cetinje je poslata poruka da Italija, zbog svog međunarodnog položaja i ugovora, ima obavezu da se o balkanskim pitanjima sporazumijeva sa Austro-Ugarskom i da jedino u tom okviru u slučaju eventualnog spora Austro-Ugarske i Crne Gore može biti posrednik između njih.⁷⁰⁴ Inače, o knjaževim strahovanjima italijanski ambasador u Beču Nigra razgovorao je sa ministrom Goluhovskim. Bio je uvjeren da su iskrene izjave austrijskog ministra da Austro-Ugarska ne želi nikakve okupacije na Balkanu ni za sebe ni za druge.⁷⁰⁵

Predsjednik italijanski vlade Rudini nije žurio da odgovori knjazu Nikoli na njegove inicijative. Na pismo upućeno u decembru 1896. godine odgovorio je tek nakon pola godine u istom duhu u kom je i ministar Viskonti Venosta sagledao čitavu problematiku.⁷⁰⁶ Italijani su izbjegavali bilo kakva obećanja Crnoj Gori u pogledu eventualnog sloma Osmanskog carstva, jer su favorizovali očuvanje *status quo-a*.⁷⁰⁷

⁷⁰³ S. Burzanović, *O jednom dokumentu iz 1897-o italijanskoj politici prema Crnoj Gori i Albaniji*, Istoriski zapisi 3-4 (1998), 193-198.

⁷⁰⁴ DDI, III-I, № 384, *Venosta a Nigra*, Roma, 7 marzo 1897, 278.

⁷⁰⁵ DDI, III-I, № 390, *Nigra a Venosta*, Vienna, 11 marzo 1897, 283-285.

⁷⁰⁶ *Documenti diplomatici italiani*, serie III (1896-1907), vol. II (1 maggio 1897-23 giugno 1898), ed. G. Petricone, Roma 1958 (=DDI, III-II), № 111, *Rudini a principe Nicola*, Roma, 30 giugno 1897, 80.

⁷⁰⁷ S. Skendi, *op. cit.*, 291.

Otvaranje crnogorskog konzulata u Rimu 1897. godine

Za razliku od Italije, koja je na Cetinju imala svoje poslanstvo, Crna Gora u njoj nikad nije otvorila diplomatsko predstavništvo istog ranga. Ona je 1897. godine karijerne predstavnike imala u poslanstvu u Carigradu i konzulatu u Skadru. U Kotoru je postojalo crnogorsko agentstvo. Interese crnogorskih građana zastupali su počasni konzuli u više evropskih gradova. Najveći broj njih nalazio se upravo u Italiji. Za svoje diplomatske aktivnosti, knjaz se služio prisustvom diplomata akreditovanih na Cetinju, povremeno *ad hoc* diplomatskim misijama, kao i ličnim putovanjima i susretima sa evropskim vladarima, predsjednicima vlada i ministrima spoljnih poslova. Crnogorska država i njeni građani za diplomatsku zaštitu i zastupanje ponekad su se obraćali ruskim diplomatskim predstavništvima i vrlo rijetko predstavništvima drugih zemalja.⁷⁰⁸ Otvaranje crnogorskog konzulata u Rimu ukazivalo je na značaj koji se sa crnogorske strane daje budućim odnosima dok je sam rang predstavništva bio izraz nemogućnosti Knjaževine da materijalno izdržava u Rimu instituciju poslanstva a moguće i izraz političkih obzira u odnosu na diplomatije drugih evropskih sila.

Imenovanje poznatog antitripliciste, Evgenija Popovića, za generalnog konzula u Rimu juna 1897. godine ukazivalo je na pravac kojim je Knjaževina željela da razvija odnose sa Italijom.⁷⁰⁹ Knjaz Nikola se lično potradio da italijanske vlasti zanemare činjenicu da je Popović italijanski državljanin i da mu dozvole da se prihvati delikatne funkcije u službi jedne strane države. Prilikom posjete Italiji 1896. godine, knjaz Nikola je uspio da za ovo imenovanje pridobije italijanskog kralja Umberta čija saglasnost je bila neophodna. Prema francuskim izvorima, knjaževa prvobitna namjera je bila da Popoviću da rang opravnika poslova, ali kako se to kosilo sa italijanskim zakonima morao se ograničiti da Popoviću umjesto diplomatskog da konzularni rang. Ovom činu u italijanskoj štampi namjerno nije dat veći publicitet, da se ne bi uudio njegov pravi značaj.⁷¹⁰

Prilikom razgovora o otvaranju konzulata knjaz Nikola je istakao državne ciljeve Crne Gore-ujedinjenje Srba i ostalih Slovena na Balkanu pod vlašću dinastije Petrovića.

⁷⁰⁸ R. Raspopović, *Istorija diplomatiye Crne Gore 1711-1918*, 314 *et passim*.

⁷⁰⁹ D. Vujović, *Francuski ambasador u Rimu o crnogorsko-italijanskim odnosima 1898. godine*, Istoriski zapisi 3 (1965), 506-507. Popović je 12. septembra 1900. imenovan za generalnog konzula; DACG, MID, 1900, № 1276, *Eugène Popovich au G. Voukovitch*, Rome, le 11/24 settembre 1900.

⁷¹⁰ D. Vujović. *op. cit.*, 506-507.

Knjaz je očekivao da ga Italija podrži na ovom planu jer sa Crnom Gorom ima zajednički interes da se suprostavi germanskoj ekspanziji odnosno da im zajednički zatvore prilaz ka Jadranu. Ovu temu knjaz Nikola je otvorio sugestijom da Italijani bez obzira na pripadnost Trojnom savezu ne smiju da obeshrabruju iridentizam, proces koji će na kraju dovesti do ujedinjenja Trsta sa ostatkom Italije.⁷¹¹ Italijani se nijesu poveli za ovakvim knjaževim stavovima, ali je sam kralj Umberto prema njima pokazao simpatije.⁷¹²

Francuski ambasador u Rimu januara 1898. godine iscrpno je obavijestio svog ministra o italijanskim-crnogorsko odnosima. U okviru tog izvještaja značajnu pažnju poklonio je ličnosti Evgenija Popovića koga karakteriše kao „časnog čovjeka nesposobnog za razne nesavjesnosti i otpornog na svako podmićivanje“. Iz francuskog ugla gledano, bilo je značajno da je Popović skoro dvije decenije bio urednik spoljno-političke rubrike u listu *Diritto* poznatom po antitriplizmu i frankofiliji. Logična posledica ovoga je bila zla volja predstavnika Austro-Ugarske koji su i u Rimu i na Cetinju pokušali da sprječe imenovanje Popovića na mjesto crnogorskog generalnog konzula.⁷¹³

Italijansko viđenje odnosa Crne Gore sa balkanskim državama

Kandidatura Boža Petrovića Njegoša za guvernera Krita

Interes koji je Italija poslednjih godina XIX vijeka pokazivala u pogledu smirivanja svih potencijalnih i aktuelnih kriznih žarišta na Balkanu, motivisao je njenu diplomaciju da obrati pažnju i na moguće kandidovanje Boža Petrovića za mjesto guvernera Krita. Inače, u razrješenje Krtske krize Crna Gora je već bila involvirana učešćem svog odreda u međunarodnim mirovnim snagama na ostrvu.

Bliski rođak knjaza Nikole, Božo Petrović bio jedan od tri kandidata koje je istakla ruska diplomacija ali su u Rimu imali informaciju da je zapravo on za Ruse bio

⁷¹¹ *Ibid.*, 507.

⁷¹² D. Vujović, *op. cit.*, 507.

⁷¹³ *Ibid.*, 506-507.

najpoželjniji izbor.⁷¹⁴ Italijanska diplomacija je bila zainteresovana da sile oko ličnosti guvernera postignu konsenzus i tako eleminišu mogućnosti konfrontiranja oko pojedinih kandidatura što bi oteževalo i usporavalo normalizaciju prilika na Kritu. Italijani su smatrali da je najlakše postići saglasnost oko ličnosti Boža Petrovića i da se može pronaći odgovarajuća motivacija da se izbjegne eventualno neslaganje Velike Britanije i Austro-Ugarske. Bili su, međutim, informisani da Božo Petrović, zbog protivljenja knjaza Nikole, ne može da prihvati kandidaturu.

Intervenisao je i kralj Umberto koji je zahvaljujući Vikoru Emanuelu bio upućen u motive knjaževog protivljenja. Italijanski kralj se lično obratio Knjazu podsjećajući ga da su sile ujedinjene u podršci Petroviću, da nema druge ozbiljne kandidature koja ne bi izazvala odbijanje neke od sila. Radi razrješenja delikatnog kritskog pitanja molio je Knjaza da razmotri mogućnost prihvatanja kandidature svog rođaka. Sugerisao je da bi moglo biti u interesu i Crne Gore i knjaza ako bi takvu uslugu učinio miru i Evropi. Umberto se obraćao u svoje lično ime, ali ističući da izražava i osjećanja prijateljskih vladara.⁷¹⁵ Apel je bio uzaludan.⁷¹⁶

Kandidatura jednog Petrovića bila je za Crnu Goru, u principu, znak respekta i prema dinastiji i prema državi. Međutim, afirmisanje još jedne grane dinastije na međunarodnom planu moglo je imati i negativne posljedice, odnosno stvoriti Rusiji ili nekoj drugoj sili mogućnost da igra i na unutrašnje sukobe u zemlji što bi oslabilo položaj vladajuće grane. Vojvoda Božo, lično, nije davao povoda za tako nešto. Kao dugogodišnji predsjednik Senata odnosno Ministarskog Savjeta bio je lojalan knjazu.⁷¹⁷ Plašeći se da će knjaz ostati nepopustljiv, a smatrajući važnim za mir i stabilnost ovu kandidaturu, ministar Viskonti Venosta tražio je da italijanski poslanik na Cetinju utiče da se izbor vojvode Boža ne osporava. Procjenjivao je da u ovom pitanju i druge sile dijele mišljenje Italije.⁷¹⁸ Konačno, nakon neuspjeha Petrovićeve kandidature, italijanski ministar konstatovao je da kandidatura nije bila neuspješna zbog knjaževog veta već zbog odlučnog protivljenja Njemačke i Austro-Ugarske.⁷¹⁹

⁷¹⁴ DDI, III-II, № 285, *Pansa a Visconti Venosta*, Costantinopoli, 27 novembre 1897, 215.

⁷¹⁵ DDI, III-II, № 298, *Umberto I a principe Nikolas*, Roma, 3 decembre 1897, 222-223.

⁷¹⁶ Lj. Aleksić-Pejković, *Italija i Crna Gora tokom poslednje dve decenije XIX veka*, 156.

⁷¹⁷ O knjaževim razlozima protivljenja kandidaturi vojvode Boža Petrovića cf., B. Babić, *Kandidatura vojvode Boža Petrovića za guvernera Krita 1897. godine*, Istoriski zapisi 3 (1966), 440-475.

⁷¹⁸ DDI, III-II, № 334, *Lanza a Visconti Venosta*, Berlino, 1 gennaio 1898, 243-244; *Ibid.*, № 346, *Visconti Venosta a Morra di Lavriano*, Roma, 13 gennaio 1898, 253-254.

⁷¹⁹ DDI, III-II, № 344, *Visconti Venosta a Pansa*, Roma, 13 gennaio 1898, 253.

Odnosi Crne Gore sa Srbijom i Bugarskom

Znaci međusobnog približavanja Crne Gore, Srbije i Bugarske u periodu od 1896. do 1898. godine nametali su italijanskoj diplomatiji pitanje postojanja eventualnog saveza ovih država koji bi mogao biti uzročnik budućim zapletima u regionu, što Italijanima svakako nije bilo u interesu.⁷²⁰ Najvažnije manifestacije pomenutog približavanja bile su međusobne vladarske posjete. Knjaz Nikola je na Vidovdan 1896. godine posjetio Beograd, a naredne godine na Cetinju ugostio srpskog kralja Aleksandra Obrenovića i bugarskog kneza Ferdinanda.⁷²¹ Interesujući se u ljeto 1896. godine za karakter ovih odnosa italijanski poslanik u Atini Avarna je od srpskog ministra spoljnih poslova Stojana Novakovića dobio uvjeravanja, da između Srbije i Crne Gore ne postoji nikakav savez, a da on uostalom i nije neophodan, jer između njih postoji jedinstvo i misli i akcije u pogledu zaštite crkvenih i školskih interesa srpskog naroda u Osmanskom carstvu. Obje zemlje su miroljubive i nikome ne prijeti opasnost od njih, tvrdio je Novaković.⁷²²

Za italijansku diplomatu pitanje balkanskog saveza još veću aktuelnost imalo je krizne 1897. godine. Italijani su notirali da je složenost međusobnih odnosa balkanskih država ipak ozbiljna prepreka za postizanje sporazuma. U ovom smislu isticana je isključivost Bugara, motivisana namjerom da ostvare granice koje im je Rusija bila odredila u San Stefanu 1878. godine. Kao potencijalno problematično tretirano je i buduće razgraničenje Srba sa Crnogorcima, Grcima i Albancima, na prostoru koji je pripadao Osmanskom carstvu.⁷²³

U analizi odnosa tri južnoslovenske nezavisne države italijanska diplomacija posebno mjesto davala je informacijama i ocjenama svojih predstavnika u Petrogradu. Bilo je osnovano prepostaviti da bi iza približavanja ovih država mogla stajati Rusija,

⁷²⁰ DDI, III-I, № 412 *Maffei a Visconti Venosta*, Pietroburgo, 20 aprile 1897, 309-310.

⁷²¹ N. Ražnatović, *Posjeta knjaza Nikole Beogradu 1896. i kralja Aleksandru Cetinju 1897. godine*, Istorijski zapisi 2 (1968), 197-225; *Id.*, *Politički odnosi Crne Gore i Srbije u XIX vijeku*, Istorijski zapisi 3-4 (1984), 86-87.

⁷²² ASDMAE, Montenegro 1891-1901, pacco 481, *Avarna a Sermoneta*, Belgrado, 21 giugno/3 luglio 1896.

⁷²³ DDI, III-I, № 410, *Maffei a Visconti Venosta*, Pietroburgo, 10 april 1897, 308-309.

utoliko više što su tamošnje carske komemorativne i krunidbene manifestacije iz 1896. godine pružale priliku za političke razgovore i projekte.⁷²⁴

Italijanski ambasador u Petrogradu Mafei di Boljo smatrao je da su nastojanja srpske vlade da se sa Cetinjem i Sofijom dogovori oko spornih pitanja predstavljalo manevar smišljen da se preduprijeđe iznenadenja i da se sa Bugarskom i Crnom Gorom kao konkurentima održava razmjena ideja. Italijanski predstavnik je ukazivao da je između takve komunikacije i saveza velika razlika. S obzirom da je Srbija još uvijek bila u austrougarskoj političkoj orbiti, opravdanost nekog balkanskog saveza za Srbiju video je u njenoj potrebi da se preko Crne Gore i Bugarske približi Rusiji. Smatrao je da u čitavoj akciji Crna Gora ima sekundarnu ulogu. Ruske diplomate sa kojima je kontaktirao tendenciozno su minimizirale značaj srpske akcije.⁷²⁵ Južnoslovenske savezničke kombinacije ostaće predmet italijanske pažnje i narednih godina.⁷²⁶

Dinastički odnosi Savoja i Petrović Njegoša

Ako su u italijanskim političkim krugovima postojale sumnje da bi crnogorska princeza Jelena na italijanskom dvoru mogla pokazivati sklonost da se miješa u spoljнополитичка pitanja, ona ih je svojim držanjem ubrzo demantovala. Posvećena porodičnom životu, izbjegavala je pojavljivanje u javnosti i bila sušta suprotnost svojoj svekrvi Margariti, koja je sa velikom umješnošću davala ton dvorskog životu italijanske prijestonice. Različiti karakteri, interesovanja i činjenica da Jelena i Viktor Emanuel tokom nekoliko godina nijesu imali djece, uticala je na odnos kraljice Margarite prema snahi. Oko kraljice Margarite formirao se krug uticajnih dvorjana neprijateljski raspoloženih prema Jeleni. Pored dvorskih intriga, u njihovom neraspoloženju prepoznavala se i politička germanofilska boja.⁷²⁷

⁷²⁴ N. Ražnatović, *Politički odnosi Crne Gore i Srbije u XIX vijeku*, Istoriski zapisi 3-4 (1984), 85.

⁷²⁵ DDI, III-I, № 412, *Maffei a Visconti Venosta*, Pietroburgo, 20 april 1897, 309-310.

⁷²⁶ DDI, III-IV, № 597, *Mayor des Planches a Visconti Venosta*, Belgrado, 21 dicembre 1900, 376; *Ibid.*, № 671, *Mayor des Planches a Visconti Venosta*, Belgrado, 17 gennaio 1901, 425. De Planš ocjenjuje da bez obzira na zvanične pozitivne komentare u Beogradu nije dobro primljena vijest o uzimanju titule kraljevskog visočanstva od strane crnogorskog vladara. De Planš nije vjerovao da je u atmosferi međusobnog nepovjerenja moguć neki savez Srbije, Crne Gore i Bugarske.

⁷²⁷ G. Vuković, *op. cit.*, III, 218-219. Prilikom posjete crnogorskog ministra spoljnih poslova Vukovića Rimu, decembra 1901., generalni konzul Evgenije Popović povjerio mu je da je neraspoloženje kraljice Margarite toliko da nastoji preko njemačkog cara da Viktorija privoli na razvod braka.

Odnosi dva dvora bili su relativno srdačni, što se između ostalog manifestovalo porodičnim posjetama.⁷²⁸ Prilikom vjenčanja prijestolonasljednika Danila 26. juna 1899. godine italijanski dvor zastupali su princ od Napulja, Viktor Emanuel i princeza Jelena.⁷²⁹ Trebalo je da se na Cetinju nađu i sljedeće godine povodom proslave četrdesetogodišnjice vladavine knjaza Nikole, ali je u Rimu došlo do dramatičnih događaja. Kralj Umberto I stradao je u atentatu 29. jula 1900. godine. Saopštavajući ovu vijest crnogorskom knjazu Nikoli, Viktor Emanuel je istakao svoju namjeru da i nakon stupanja na prijesto stalno jača postojeće prijateljske odnose sa Crnom Gorom.⁷³⁰ Sahrani Umberta I prisustvovali su knjaz Nikola i prijestolonasljednik Danilo, a takođe i knjažev zet, ruski veliki vojvoda Petar Nikolajević Romanov sa suprugom Milicom.⁷³¹

Nakon svečane zakletve novog italijanskog kralja Viktora Emanuela III, knjaz Nikola se u žurbi vratio na Cetinje gdje je 28. avgusta trebalo da proslavi svoj vladalački jubilej. Italijanski kraljevski par mu je poslao čestitke, a italijanska diplomatija prihvatile je novu vladalačku titulu *Altezza Reale* koju je knjaz ovim povodom uzeo.⁷³² Italijansko prihvatanje nove knjaževe titutle bilo je predmet misije koju je šef crnogorske diplomatičke Gavro Vuković imao u Rimu u decembru 1900. godine. U duhu pripadnosti Trojnom savezu, Viktor Emanuel III je o ovom pitanju

⁷²⁸ Pored već pominjanih posjeta članova crnogorske dinastije italijanskom dvoru sedamdesetih godina XIX vijeka zapaženo je i prisustvo crnogorskog prijestolonasljednika Danila prilikom porodičnog jubileja kralja Umberta I i kraljice Margarete aprila 1893. Milanski dnevnik *Corriere della Sera* pisao je o posebno ljubaznom tretmanu koji je crnogorski princ uživao tom prilikom, ne propuštajući da istakne prijateljske veze i zajedničke interese Italije i Crne Gore u prošlosti i sadašnjosti; Lj. Aleksić-Pejković, *op. cit.*, 161; *Glas Crnogorca*, № 15, Cetinje, 10. april 1893, 1; *Ibid.*, № 16, Cetinje, 17. april 1893, 3; *Ibid.*, № 18, Cetinje, 1. maj 1893, 2.

⁷²⁹ G. Vuković, *Memoari*, III, 154; M. Bondioli Osio, *op. cit.*, 326.

⁷³⁰ DACG, MID, 1900, № 1046, *Vitorio Emanuel au prince Nikolas*, Monza, 2 août 1900; M. Bondioli Osio, *op. cit.*, 345.

⁷³¹ M. Bondioli Osio, *op. cit.*, 347, 351; *Glas Crnogorca*, № 30, Cetinje, 28. jula 1900, 1; *Ibid.*, № 31, Cetinje, 6. avgust 1900, 1.

⁷³² M. Bondioli Osio, *op. cit.*, 354; *Glas Crnogorca*, № 49, Cetinje, 9. decembar 1900, 1-4. Prepiska između knjaza Nikole i članova italijanske kraljevske porodice slabo je sačuvana u crnogorskim arhivskim institucijama. U Arhivsko-bibliotečkom odjeljenju NMCG, fond Nikola I, ona je trivijalnog karaktera i čine je gotovo isključivo telegrami čestitki različitim povodima. Među njima se izdvaja jedno duže sentimentalno pismo knjaza Nikole kraljici majci Margareti iz septembra 1900., koje upućuje na zaključak da je razmjene pisama sličnog karaktera bilo i ranije; ABOMKN, Nikola I, *Knjaz Nikola kraljici Margariti*, Cetinje, 19. septembar 1900. M. Bondioli Osio, *op. cit.*, 352-353. Uvid u dinastičke odnose Savoja i Petrovića otežava činjenica da su i kralj Nikola i kralj Viktor Emanuel III svoju vladavinu okončali odlaskom u emigraciju i tom prilikom sa sobom odnijeli privatnu povjerljivu prepisku koja u italijanskom slučaju i dalje nije pristupačna istraživačima a u crnogorskom po svemu sudeći nije sačuvana.

razmijenio mišljenje sa vladarima Njemačke i Austro-Ugarske i konačno 17. decembra 1900. godine, Vukoviću saopštio pozitivan odgovor, svoj i svojih saveznika.⁷³³

Gesta italijanske dobronamjnernosti bilo je posredovanje pri normalizovanju odnosa između Njemačke i Crne Gore.⁷³⁴ I za Italiju je bilo od koristi da Crna Gora ima dobre relacije sa Njemačkom. Njemački car Vilhelm izašao je u susret zahtjevu svog saveznika, a kao najzgodniju formu za to odabrao je ranije planiranu posjetu knjaza Nikole Berlinu u proljeće 1905. godine.⁷³⁵

Povodom knjaževog jubileja u Crnu Goru je upućeno posebno izvanredno poslanstvo koje je predvodio general Etore Pedoti.⁷³⁶ Planirane svečanosti, iz obzira prema italijanskoj dinastiji, protekle su mnogo skromnije.⁷³⁷

Rođenja i svečanosti krštenja u italijanskoj kraljevskoj porodici bila su za crnogorskog knjaza i knjaginju povodi za posjete Rimu. I braća i sestre kraljice Jelene relativno često su posjećivali italijanski dvor.⁷³⁸ U italijanskim dvorskim krugovima

⁷³³ G. Vuković, *op. cit.*, III, 216, 222. Prilikom svoje misije Vuković je u odvojenim susretima razgovarao sa ministrom Viskonti Venostom i sa italijanskim kraljem i o drugim temama, prije svega o mogućnosti izgradnje jadranske željeznice kao i austrougarskoj balkanskoj politici; DDI, III-IV, № 488, *Bianci a Visconti Venosta*, Cettigne, 18 novembre 1900, 307.

⁷³⁴ M. Dornfeld, E. Zevald, *Njemačko poslanstvo u Crnoj Gori 1906-1914*, Matica 39 (2009), 328-329. U Njemačkoj je postojalo nezadovoljstvo načinom na koji su na Cetinju tretirali barona Testu, prvog poslanika opredijeljenog na Cetinje. Nijesu bili zadovoljni ni dočekom koji je imao Konrad fon Salder koji je bio akreditovan kao konzul 1883. godine; Sa crnogorske strane su nakon neuspješnih samostalnih pokušaja 1893. i 1899. da normalizuju odnose i postignu da Njemačka otvorí svoje diplomatsko predstavništvo na Cetinju pokušali da instrumentalizuju veze sa italijanskim dinastijom. U razgovoru sa njemačkim predstavnikom u Rimu, Moncom aprila 1904. italijanski kralj Viktor Emanuel III prilikom razmatranja prilika na Balkanskom poluostrvu izrazio žaljenje zbog nepostojanja njemačkog poslanstva u Crnoj Gori. Italijanski kralj pokazao je da razumije motive za trenutni tretman Crne Gore od strane njemačke diplomatiјe. Crna Gora je mala "sama po sebi ne može da zahtijeva čast da kod sebe vidi akreditovanog njemačkog zastupnika." Dao je izvjesnu zadovoljštinu Njemačkoj formulacijom da crnogorski knjaz jako žali zbog aktuelnog stanja i konačno ukazao na koristi koje bi mogle da uslijede iz promjene stava.

⁷³⁵ M. Dornfeld, E. Zevald, *op. cit.*, 328-329. U njemačkoj štampi pojavili su se komentari kojima je naglašavana srdačna atmosfera i dobronamjernost sa njemačke strane ali je negiran politički značaj posjete. Takođe posjeta je dovodena u vezu sa italijanskim dvorom i srdačnim prijemom koji je priređen njemačkom caru u Italiji; *Ibid.*, 330.

⁷³⁶ *Glas Crnogorac*, № 34, Cetinje, 26. avgust 1900, 1; G. Vuković, *op. cit.*, III, 198-199.

⁷³⁷ *Glas Crnogorac*, № 29, Cetinje, 20. jul 1900, 1. Smrti Umberta I *Glas Crnogorca* posvetio je veliki prostor. U listu se navodi da je zbog ovog dogadaja pomjerena proslava četrdesetogodišnjeg jubileja Nikoline vladavine, da je osvećenje saborne crkve u Nikšiću skromno obilježeno a da se Knjaz na vijest o atentatu vratio iz Nikšića kako bi izrazio saučešće italijanskom poslaniku Kastelbjanku; Drugi dio jubilarnih svečanosti održan je 18. decembra, na Nikoljdan; G. Vuković, *op. cit.*, 224-225.

⁷³⁸ Knjaginija Milena je bila kod crke u februaru 1898; Arhiv Srbije, Beograd (=AS), Mikrofilmovi, serija I (=SI), 52, *Castelbianco a Ministero degli Affari Esteri*, Cettigne, 11 gennaio 1898. Knjaginija Milena bila je kod kraljice Jelene i u vrijeme rođenja princeze Jolande. Knjaz Nikola prisustvovao je Jolandinom krštenju; *Illustrazione Italiana*, № 26, 3 junio 1901, 395, 435; *Glas Crnogorac*, № 22, Cetinje, 26. maj 1901, 1; *Ibid.*, № 23, Cetinje, 2. jun 1901, 1; Knjaz je 30. maja preko Bara otpotovao za

pravljena je i jedna bračna kombinacija vezana za crnogorsku dinastiju. Tokom boravka u Rimu knjaginja Milene i princa Mirka 1901. godine, vojvotkinja Leticija od Aoste nagovještavala je mogućnost Mirkovog braka sa jednom princezom iz dinastije Bonaparte.⁷³⁹ Kombinacija je bila neuspješna. U julu 1902. godine, na svadbene svečanosti knjaza Mirka i Natalije Konstantinović italijanski kralj je kao svog zastupnika poslao ađutanta, kontra-admirala De Libera, u pratnji nekoliko oficira.⁷⁴⁰

Svoje posjete italijanskom dvoru knjaz Nikola je koristio za pokretanje političkih pitanja čiji je međudržavni karakter naglašavao ponekad i izborom svoje pratnje. Tako je 1901. godine u Rim otišao u pratnji predsjednika Ministarskog Savjeta vojvode Boža Petrovića i Lazara Mijuškovića, mladog i perspektivnog diplomata.⁷⁴¹ U ovo vrijeme knjaz i crnogorska vlada bili su okupirani pitanjem projekta Jadranske željeznice.⁷⁴² Upravo tokom knjaževog boravka u Rimu crnogorska vlada uputila je cirkularnu notu italijanskoj, francuskoj i ruskoj vladi o pomenutom projektu.⁷⁴³

Rim gdje je stigao 1/13 juna; *Glas Crnogorca*, № 25, Cetinje, 16. jun 1901, 1. Knjaginja Milena je u Rimu bila i u februaru 1902. godine.

⁷³⁹ G. Vuković, *op. cit.*, III, 288-289.

⁷⁴⁰ *Ibid.*, 325.

⁷⁴¹ G. Vuković, *op. cit.*, III, 252.

⁷⁴² Zbog ekonomskih, političkih i nacionalnih razloga najviše zainteresovane za realizaciju te ideje bile su Srbija i Crna Gora. Crnogorska vlada je još od 1895. pokušavala da obezbijedi političku potporu i kapital za izgradnju ove pruge. O ovome je crnogorski ministar inostranih poslova G. Vuković je 1900. u Pariz, razgovarao sa predsjednikom Lubeom i ministrom Delkaseom, a u Rimu sa italijanskim kraljem i ministrom Viskonti Venostom. Interesovanju evropskih prestonica sa jadransku željeznicu doprinio je B. Kalaj, zajednički austrijski i ugarski ministar finansija i upravljač Bosne i Hercegovine, najavivši gradnju željeznice Sarajevo-Mitrovica, koja je trebala da poveže bosanske i turske-rumelijske željeznice, a da Austro-Ugarskoj i Njemačkoj otvari put od Baltičkog do Egejskog mora. Mitrovička željezница donosila je austrijancima ekonomsku i političku prevlast u Staroj Srbiji i Makedoniji i jačala njene pozicije u Albaniji. U Rusiji, Francuskoj i Italiji bili su uznenireni. Delkase je zato Vukoviću obećao podršku francuske vlade za dobijanje koncesije od sultana i podršku za formiranje kapitalističke grupe za ovaj poduhvat. Tokom 1901. koncesiju za ovu prugu uz saglasnost Rusije i Srbije, tražili su od Porte i italijansko-francuski kapitalisti. U istom smislu djelovao je crnogorski poslanik u Carigradu Bakić. Osmansko carstvo je odugovlačilo a u meduvremenu su formulisane i druge varijante povezivanja jadranske obale i unutrašnjosti Balkana. Italijanski projekat je predviđao povezivanje Medove sa Valonom i Bitoljem, odražavajući njihove ambicije na Balkanu, odnosno želju za prisustvom u sjevernoj Albaniji, kontrolu strateški značajne Valone i komercijalnu penetraciju u Makedoniju. Srpski projekat je kao jadranski terminal pruge predviđao Medovu u čemu se razlikovao od sličnog crnogorskog. Prolazak jadranske željeznice što većom dužinom preko crnogorske teritorije sa terminalom u Baru bio je od životnog značaja za Crnu Goru; D. Vujović, *Crna Gora i Francuska*, 382; D. Đorđević, *Suočavanje sa Austro-Ugarskom*, in: *Istorija srpskog naroda*, VI/1, Beograd 1983, 163; Э. К. Кирова, *Итальянская экспансия в Восточном Средиземноморье (в начале XX в.)*, Москва 1973, 233, 237.

⁷⁴³ G. Vuković, *op. cit.*, III, 252, 255, 257-258. Mada se radilo o cirkularnoj noti u njenoj italijanskoj verziji crnogorski ministar spoljnih poslova je dodao: "italijanski narod prinuđen će biti kao i sva latinska rasa, biti u savezu, prije li poslije li, sa slovenskom rasom, protiv germanске i anglosaksonske rase." Ovom intervencijom jednom saobraćajnom projektu dat je značaj sudbonosnog saveza nacija i rasa; G. Vuković, *op. cit.*, III, 260. Knjaz je o jadranskoj željeznicu u Rimu razgovarao i sa srpskim poslanikom Vesnićem; G. Vuković, *op. cit.*, III, 253

Posjeta crnogorskog knjaza i predsjednika crnogorske vlade italijanskom dvoru i njihove političke aktivnosti u Rimu izazvale su podozrivost u Beogradu. Prilikom misije ministra Vukovića u Beogradu februara 1902. godine kralj Aleksandar Obrenović ga je pitao postoji li tajni sporazum o Albaniji. Vuković je to opovrgao i ustvrdio da i kada bi italijansko-crnogorski sporazum i postojao on ne bi štetio srpskim interesima.⁷⁴⁴

Italijansko-francusko političko približavanje i Crna Gora

Približavanje Velike Britanije i Francuske vodilo je do razgraničenja njihovih interesnih sfera u Africi. Viskonti Venosta zabrinuo se da bi se u francuskoj sferi ekspanzije mogli naći Tripoli i Kirinaika. On počinje pregovore sa francuskim ambasadorom Barerom koji su se okončali razmjenom pisama krajem decembra (14-16.) 1900. godine. Francuska se izjasnila da njeni sporazumi sa Britanijom ne tretiraju područje Tripolija i Kirinaike i da Francuska nema aspiracija u tom prostoru. Italijani su sa svoje strane izjavili da eventualna francuska intervencija u Maroku ne šteti njihovim interesima, ali bi u slučaju promjene aktuelnog stanja Italija zadržala za sebe pravo akcije u Tripoliju i Kirinaici.⁷⁴⁵

U odnosima između Italije i Francuske osjetnije otopoljavanje inicirano je 1898. godine, kada je šef francuske diplomatiјe postao Delkase, koji je kao i italijanski ministar Viskonti Venosta želio brzo zbližavanje dvije zemlje. Delkase je odmah po preuzimanju resora posjetio Rim. Rezultat je bio sklapanje trgovačkog ugovora. U maju 1900. godine Viskonti Venosta je pokazao spremnost za pregovore o Tripoliju i o Maroku. U Parizu su smatrali da je novi italijanski kralj manje vezan za Trojni savez kao i to da bi izvjestan uticaj na njega mogao da napravi knjaz Nikola. Prilikom posjete crnogorskog ministra spoljnih poslova Gavra Vukovića Parizu, francuski predsjednik Lube razgovarao je sa njim na tu temu. Od Vukovića se tražilo ne samo da interveniše

⁷⁴⁴ G. Vuković, *op. cit.*, III, 307-308. Vuković je srpskom kralju saopštilo da je za Srbiju i Crnu Goru mnogo važnije pitanje da li o Albaniji postoji sporazum Austro-Ugarske i Italije. Vuković je uzjavio da bez obzira na međusobno prijateljstvo Crna Gora sa nepovjerenjem gleda na sve što Italija preduzima na Balkanskom poluostrvu, te da se od nje s razlogom boji više nego od Austro-Ugarske. "Ispod Austrije ikad a ispod Italije nikad. Austrija nije narod nego država, dok Italija je narod, pa gdje bi taj živi narod stavio svoju stopu, ko ga već bi mogao smjesti pomaći." Srpski kralj je bio skeptičan prema mogućnosti da se Austrougarska dogovora sa Italijom o Albaniji u koju je za propagandne svrhe uložila puno. Nije se navodno protivio sporazumu Crne Gore i Italije.

⁷⁴⁵ G. Candeloro, *op. cit.*, 280.

kod knjaza već i da sam prilikom posjete Rimu razgovara o tome sa italijanskim kraljem i kraljicom.⁷⁴⁶ Vuković je svoj dio posla obavio.⁷⁴⁷

Uskoro nakon Vukovićevog odlaska, krajem 1900. godine, sklopljen je tajni francusko-italijanski dogovor. Francuzi su Italijanima ostavljali slobodne ruke u Tripoliju. Uslijediće dug period dobrih odnosa Italije i Francuske.⁷⁴⁸

Knjaz Nikola je bio vrlo polaskan porukom francuskog predsjednika Lubea. Kada su Francuzi saznali za posjetu knjaza Rimu 1901. godine i to upravo uoči potpisivanja produženja ugovora o Trojnom savezu, nastojali su da iskoriste ovaj put. U interesu Francuske Knjaz je trebalo da utiče na svoga zeta Viktora Emanuela III na da napusti savez sa Austro-Ugarskom i Njemačkom. Nije imao uspjeha, pa se prema pisanju ambasadora Barera, vratio iz Rima jako nezadovoljan.⁷⁴⁹

U Rimu je knjazu Nikoli nagoviješteno da bi Cetinje mogao posjetiti sekretar Ministarstva spoljnih poslova, što je moglo probuditi nadu u postizanje konkretnih političkih aranžmana Crne Gore i Italije. Kako je posjeta izostala knjaz Nikola se 9 avgusta 1901. obratio ličnim pismom ministru Prinetiju. Pismo podsjeća na ono iz 1897. godine. Italija se poziva da zakorači na Balkan, konkretno u Albaniju. Sa crnogorske strane nudi se pomoći i predlaže tajni savez. Knjaz Nikola traži da se na Cetinje uputi osoba opunomoćena za njegovo ugovaranje. Da bi podstakao Italijane na akciju knjaz upozorava na mogućnost da Austro-Ugarska, sporazumijevši se sa Rusijom, kreće u ekspanziju na Balkanu na štetu italijanskih i crnogorskih interesa. Tvrdi da bi se austrougarskoj akciji Crna Gora oduprla svom silom a da bi joj se možda pridružile i Srbija i Bugarska.⁷⁵⁰

⁷⁴⁶ D. Vujović, *Crna Gora i Francuska*, 288 - 289; G. Vuković, *op. cit.*, III, 212-215.

⁷⁴⁷ G. Vuković, *op. cit.*, III, 220, 222-224. Vuković je, prema sugestiji predsjednika Lubea, o crnogorskom posredovanju prethodno razgovarao sa kraljicom Jelenom. Prema njegovojo ocjeni, kraljici je mnogo laskalo da doprine velikom istorijskom djelu zbližavanju dva velika naroda, srodna po krvi i po uzajamnim interesima. Vuković je kraljici prepustio odluku, da li da Viktoru Emanuelu saopšti Lubeovu poruku ili da sve prepusti knjazu Nikoli. Kraljica je tražila da crnogorski ministar upozna kralja sa svojom misijom ali da sam čin prepusti Knjazu. O svojoj misiji Vuković je upoznao i francuskog ambasadora u Rimu, Barera. Crnogorski konzul Popović, koji ga je povezao sa Barerom nije imao privilegiju da bude upućen u sadržaj razgovora.

⁷⁴⁸ D. Vujović, *op. cit.*, 288-289.

⁷⁴⁹ *Ibid.*, 289. Na knjaza je Delkase pokušao da utiče i preko francuskog predstavnika na Cetinju i posredstvom Rusije. Rusi su pokazali rezervisanost, smatrajući da knjaz nije dobar posrednik.

⁷⁵⁰ Lj. Aleksić-Pejković, *Italija i Crna Gora tokom poslednje dve decenije XIX veka*, Istoriski časopis XLV-XLVI (1998-1999), 173.

Činjenica je da je Zanardelijevo ministarstvo razmišljalo o promjenama i u spoljnoj politici i da je bilo poznato da Viktor Emanuel III nema prema njemačkom caru i Njemačkoj simpatije koje je imao njegov otac Umberto I. Bilo je nesporno da je izbor Zanardelija, poznatog po iridentističkim simpatijama, predstavljaо značajnu antitriplističku gestu. Ipak, u stvarnosti zaokreta nije bilo. Nije ga ni moglo biti jer u međunarodnoj situaciji nije bilo takvih promjena koje bi opravdale italijansko napuštanje Saveza koji joj je, kad se svedu svi računi, ostavljaо slobodu djelovanja. Ministar spoljnih poslova, Đulio Prineti vodio je politiku koja se u suštini nije mnogo razlikovala od one koju je vodio Viskonti Venosta, jedino što je sa manje opreznosti i rezerve pokušavao da postigne bilo od Francuske ili od saveznica iz Trojnog saveza što preciznije obaveze i garancije u pogledu italijanskih interesa.⁷⁵¹

Čak iako se 1901. godine mogao steći utisak da Italija namjerava da oslabi svoje veze sa Trojnim savezom, a ojača one sa Francuskim, očekivanja knjaza Nikole u pogledu radikalnijih promjena italijanske politike bila su neutemeljena. Njegovo insistiranje bilo je neprijatno ministru Prinetiju koji se plašio da bi knjaževe ideje mogle postati predmet pisanja štampe uz predpostavljenu negativnu reakciju u Beču. Prineti je nazvao djetinjastim vjerovanje knjaza Nikole da će Italija i njen kralj promijeniti svoju politiku iz obzira prema Crnoj Gori. Prineti je knjazu odgovorio tek u oktobru 1901. godine, uvjeravajući ga u prijateljstvo Italije i njenu nemogućnost da sklapa nove saveze zbog postojećih političkih aranžmana. Novi italijanski poslanik na Cetinju, Rikardo Bolati⁷⁵² je dobio uputstva kojima je naglašeno da je u italijanskom interesu održavanje *status quo* na Balkanu a da u slučaju njegove promjene želi održanje svih postojećih balkanskih država a da se pri eventualnom formiranju novih želi izbjegći pretežan uticaj bilo koje sile. U pogledu Austro-Ugarske italijanski interes je međusobno sporazumijevanje što posebno važi za albansko pitanje.⁷⁵³

⁷⁵¹ G. Candeloro, *op.cit.*, 280-281; P. Milza, *Français et italiens à la fin du XIXe siècle, Aux origines du rapprochement franco-italien de 1900-1902*, Rome 1981, 979-981.

⁷⁵² Bolati Rikardo (Novara, 1858-1939)-diplomirao pravo u Torinu. Službovao je u Parizu, Berlinu, Bukureštu, Carigradu, Beogradu, Budimpešti. Kraljevskim dekretom 21. avgusta 1901. prebačen je na Cetinje sa kredencijalima izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra. U vanrednog poslanika i opunomoćenog ministra II klase unaprijeden je 8. avgusta 1902. U Atinu je upućen 21. januara 1904. Za generalnog sekretara ministarstva spoljnih poslova imenovan je 1907. a naredne godine bio je generalni direktor političkih poslova. Ulazak Italije u I Svjetski rat zatekao ga je na funkciji ambasadora u Berlinu; *La formazione della diplomazia nazionale (1861-1915)*, 88-90.

⁷⁵³ Lj. Aleksić-Pejković, *op. cit.*, 173-174.

Pokušaj Crne Gore da ugovori zajam kod italijanskih finansijskih institucija

Zbog hronično teške finansijske situaciju crnogorske države njena vlada je krajem devedestih godina tražila zajmodavce na raznim stranama. Pokušaj da se sredstva obezbijede u Londonu bio je bezuspješan jer vlada nije mogla da ponudi odgovarajuće garancije i mehanizme kontrole koji bi zajmodavcu osigurali redovno otplaćivanje kredita.⁷⁵⁴ Pokušavalo se i u Carigradu da bi se na kraju pregovaralo sa *Italijanskom bankom (Banco d'Italia)* i sa *Italijanskom trgovačkom bankom (Banca Commerciale Italiana)*.⁷⁵⁵ U ljetu 1897. godine ministar finansija Niko Matanović boravio je u Rimu s namjerom da zaključi jedan veći zajam. Italijanska vlada svojim preporukama olakšala je njegovu misiju, pa je kod Trgovačke banke iz Milana uspio da za potrebe crnogorske države zaključi kratkoročni zajam od 500 000 franaka. Pravi cilj Matanovićeve misije bio je obezbjeđivanje sume od 5 000 000 franaka. Zahvaljujući ponovnoj naklonosti italijanske vlade, počeli su pregovori o nešto manjoj sumi od 4 000 000 franka sa rokom otplate od 15 do 25 godina. Pregovori su tekli uspješno a crnogorski knjaz i vlada bili su zadovoljni italijanskom podrškom.⁷⁵⁶ Očekivalo se da će ugovor biti zaključen početkom decembra. Svojim intrigama austrougarska diplomacija postigla da se u već pripremljeni ugovor ugradi klauzula neprihvatljiva za Crnu Goru.⁷⁵⁷ Matanović nije bio ovlašćen da prihvati ovakve izmjene, pa se vratio na Cetinje ne zaključivši ništa.⁷⁵⁸

Poslanik Kastelbjanko izvještavao je o osjećaju uvrijedjenosti koje je na Cetinju izazvao način na koji su italijanski finansijeri tražili garancije za uloženi kapital. Atmosfera nepovjerenja bila je dodatno pojačana zbog srdačnog prijema na koji je crnogorski pregovarač Matanović naišao kada se istim poslom nalazio u Beču kod tamošnje Vlade i banaka. Ovo su Kastelbjanku više puta naglasili crnogorski ministar

⁷⁵⁴ ASDMAE, Montenegro, pacco 481, 1891-1901, *Bianchi di Castelbianco a Visconti Venosta*, Cettigne, 20 agosto 1897. Stanje crnogorskih finansija bilo je takvo da državni činovnici mjesecima nijesu dobijali platu.

⁷⁵⁵ AS, SI, 52, *Politica P-Montenegro, Prestito*; Rolna mikrofilma № 52 sadrži projekat Ugovora, kao i prepisku o pregovorima sa Italijanskom bankom.

⁷⁵⁶ AS, SI 52, *Castelbianco a Visconti Venosta*, Cettigne, 27 dicembre 1897. Banka je 500 000 franaka dala nakon što je primila pismo sa ohrabrenjima, odnosno garancijama koje su potpisali Visconti Venosta i Lucati; *Ibid., Ministero del Tesoro a Rudini*, Roma, 10 gennaio 1898.

⁷⁵⁷ D. Vujović, *op. cit.*, 507-508. Tekst prethodnog sporazuma o zaključenju ugovora o zajmu između Knjaževine Crne Gore i Italijanske komercijalne banke cf., *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 320-324. Prethodni ugovor datiran je 17. jula 1897. U Rimu su ga potpisali ministar Niko Matanović, poslanik Bjaniki di Kastelbjanko i predstavnik banke Klemens Marijani. Na osnovu ovog ugovora Crnoj Gori kao avans ipslaćeno je 500 000 franaka.

⁷⁵⁸ AS, SI, 52, *Ministero degli Affari Esteri a Castelbianco*, Roma, 21 dicembre 1897.

spoljnih poslova Gavro Vuković i knjaz. Imenovanje posebnog delegata zaduženog da nadzire izvršenje ugovora i obaveza mjesecnog upućivanje kamata, prema riječima ministra spoljnih poslova, bio je uslov bez presedana.⁷⁵⁹

Spornom klauzulom bilo je predviđeno da kontrolu izmirivanja zajma vrši italijanski predstavnik na Cetinju. Po svemu sudeći, ovakvo miješanje nije bilo priyatno ni italijanskom Ministarstvu spoljnih poslova, pa je i ministar Viskonti Venosta tražio izmjenu ove formule, a isto je sugerisala i vlada.⁷⁶⁰ U italijanskom Ministarstvu spoljnih poslova nijesu željeli da čitav posao sa zajmom dobije nikakvu političku konotaciju.⁷⁶¹ Usljedili su novi crnogorski prijedlozi sa novim formulacijama članova 8 i 9 kojima je crnogorska vlada željela da zamijeni sporni aneks ugovora.⁷⁶² Italijanski bankari nijesu žurili sa odgovorom.⁷⁶³ Konačno, generalni direktor trezora *Italijanske banke* Bonaldo Stringer je 5. februara 1898. godine obavijestio italijansko Ministarstvo spoljnih poslova da je bankarska grupa koja je trebalo da obezbijedi sredstva za zajam, nezadovoljna crnogorskim uslovima, definitivno odustala od posla.⁷⁶⁴

Kastelbjanko je procijenjivao da je pokvarena mogućnost da zaključenje zajma bude početak serije operacija koje su trebale da privuku Crnu Goru u orbitu italijanske trgovine. Neuspješno pregovaranje je postiglo suprotan efekat, bar za neko vrijeme udaljilo je svaku mogućnost sporazuma izazvavši neraspoloženje i uzajamno nepovjerenje. Kastelbjanki se nadao da se sve to neće odraziti na srdačne, prijateljske odnose između italijanskog poslanstva i crnogorske vlade.⁷⁶⁵

Uzaludna očekivanja crnogorske strane da će tokom decembra i januara postići nekakav sporazum sa italijanskim finansijerima morala su izazvati dodatno neraspoloženje na Cetinju. Crnogorska vlada se našla u teškoj situaciji jer je u međuvremenu, 15. januara 1898. godine, dospjela na naplatu mjenica od 500 000 franaka koju je ministar Matanović izdao *Komercijalnoj banci iz Milana*. Na Cetinju su

⁷⁵⁹ AS, SI, 52, *Castelbianco a Malvano*, Cettigne, 31 ottobre 1897.

⁷⁶⁰ AS, SI, 52, *Ministero del Tesoro a Rudini*, Roma, 10 gennaio 1898.

⁷⁶¹ AS, SI, 52, *Ministero degli Affari Esteri a Castelbianco*, Roma, 21 dicembre 1897.

⁷⁶² AS, SI, 52, *Castelbianco a Visconti Venosta*, Cettigne, 1 gennaio 1898. Poslanik Kastelbjanko, uključen u tok pregovora, izvijestio je Viskonti Venostu da crnogorska Vlada ostaje pri svojim prijedozima jer ne može nikako da prihvati italijansku finansijsku kontrolu; *Ibid.*, *Castelbianco a Visconti Venosta*, Cettigne, 29 gennaio 1898.

⁷⁶³ AS, SI, 52, *Ministero del Tesoro a Rudini*, Roma, 10 gennaio 1898.

⁷⁶⁴ AS, SI, 52, *Stringher a Malvano*, Roma, 5 febbraio 1898; *Ibid.*, *Visconti Venosta a Castelbianco*, Roma, 8 febbraio 1898.

⁷⁶⁵ AS, SI, 52, *Castelbianco a Malvano*, Cettigne, 31 ottobre 1897.

namjeravali da mjenicu isplate novim zajmom. Za vladu je situacija bila neprijatna, čak i u slučaju da joj je tokom februara italijanska banka odobrila zajam. Blagovremena isplata mjenice *Komercijalnoj banci*, bila bi nemoguća jer je za realizaciju dobijenih sredstava trebalo nekoliko nedjelja.⁷⁶⁶ U komunikaciji između predsjednika italijanske vlade Rudinija sa ministarstvima finansijskih i inostranih poslova ocijenjeno je da bi naplata mjenice imala jako nepovoljne posljedice.⁷⁶⁷ Na intervenciju vlade, Komercijalna banka je odustala od protesta mjenice i prihvatile prolongiranje otplate duga.⁷⁶⁸

Crnogorska vlada je uspjela da zajam zaključi sa *Otomanskim bankom* u januaru 1898. godine i da dobijenim sredstvima izmiri dio ranijih dugovanja uključujući i dio duga *Trgovačkoj banci*.⁷⁶⁹ Do marta 1899. godine crnogorska vlada izmirila je 4/5 duga Italijanima. Da bi isplatu ostatka od 100 000 lira odložila do 1. decembra ponovo je tražila podršku italijanske vlade. Poslaniku Kastelbjanku je bilo neprijatno da se sa ovakvim zahtjevima obraća Ministarstvu spoljnih poslova ili pojedinim ličnostima ali nije mogao da odbije crnogorsku vladu.⁷⁷⁰ Konačno, ministar finansijskih poslova je intervenisao kod *Trgovačke banke* i ponovo uspješno protežirao crnogorski zahtjev.⁷⁷¹ Ostatak duga *Trgovačkoj banci* iz Milana izmiren je sa zakašnjenjem od dvije godine tek u decembru 1899. godine. Od ove banke je 1900. godine uzet ponovo zajam od 500 000 franaka.⁷⁷²

⁷⁶⁶ AS, SI, 52, *Visconti Venosta a Castelbianco*, Roma, 7 gennaio 1898; *Ibid.*, *Ministero del Tesoro a Rudini*, Roma, 10 gennaio 1898.

⁷⁶⁷ AS, SI, 52, *Ministero del Tesoro a Rudini*, Roma, 10 gennaio 1898.

⁷⁶⁸ AS, SI, 52, *Visconti Venosta a Castelbianco*, Roma, 15 gennaio 1898. U vezi crnogorskog zahtjeva da se mjenica odloži za godinu dana, u trgovačkoj banci su bili spremni samo za 3 mjeseca; *Ibid.*, *Joel a Direzione Generale de Tesoro*, Milano, 14 gennaio 1898; *Ibid.*, *Joel a Direzione Generale de Tesoro*, Milano, 15 gennaio 1898; *Ibid.*, *Castelbianco al Ministero degli Affari Esteri*, Cettigne, 19 gennaio 1898; *Ibid.*, *Visconti Venosta a Castelbianco*, Roma, 30 gennaio 1898; Pri odlasku iz Rima, Matanović je od funkcionera banke Marainija, dobio obećanje o odlaganju isplate mjenice za jednu godinu. Iz nekog razloga samo nekoliko dana kasnije predstavnici banke, odnosno sam Maraini kao opciju produženja navode tri mjeseca. Po svemu sudeći ponovo su bile sporne garancije. U tom smislu iz Komercijalne banke su tražili da novu mjenicu sa produženim rokom otplate potpiše crnogorski knjaz. Ni to nije bilo dovoljno, već je kao garancija traženo i pismo italijanske vlade; AS, SI 52, *Castelbianco a Ministero degli Affari Esteri*, Cettigne, 11 gennaio 1898; *Ibid.*, *Visconti Venosta a Castelbianco*, Roma, 12 gennaio 1898; *Ibid.*, *Luzzatti al Direttore Generale del Tesoro*, Roma, 12 gennaio 1898; *Ibid.*, *Castelbianco al Ministero degli Affari Esteri*, Cettigne, 14 gennaio 1898; *Ibid.*, *Visconti Venosta a Castelbianco*, Roma, 14 gennaio 1898.

⁷⁶⁹ M. Đurović, *Crnogorske finansije 1860-1915*, Titograd 1960, 230; *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 324-325.

⁷⁷⁰ AS, SI, 52, *Castelbianco a Canevaro*, Cettigne, 25 marzo 1899.

⁷⁷¹ AS, SI 52, *Canevaro a Castelbianco*, Roma, 12 aprile 1899; *Ibid.*, *Ministro del Tresoro a Canevaro*, Roma, 8 aprile 1899.

⁷⁷² M. Đurović, *op. cit.*, 234-235.

Kontakti crnogorske vlade sa italijanskim finansijskim institucijama nastavili su se i narednih godina. U italijanskoj štampi pojavila se u junu 1901. godine vijest da će, uz pomoć Italijanske banke (*Banco d'Italia*), na Cetinju biti uspostavljena Crnogorska banka, te da se zbog toga očekuje dolazak u Rim crnogorskog ministra finansija Niku Matanovića, a da je o ovoj temi sa funkcionerom Italijanske banke Stringerom, knjaz Nikola već razgovarao.⁷⁷³ Kombinacija nije realizovana ali je već u maju sledeće godine generalni sekretar crnogorskog ministarstva spoljnih poslova Slavo Ramadanović, otisao u Milano sa ovlašćenjem da za knjaza Nikolu zaključi zajam od 300 000 franaka. Kao garancija, nuđeni su izvjesni poreski prihodi (od lučke takse, nizamije i sl.) koji su se naplaćivali u Ulcinju i Baru a čiji su godišnji iznosi premašivali 130 000 kruna. Italijanski poslanik na Cetinju Bolati je zajam dovodio u vezu sa predstojećim brakom princa Mirka. Prema Bolatijevim saznanjima, posao je već bio dogovoren sa jednim kapitalistom iz Milana i preostalo je bilo samo potpisivanje ugovora.⁷⁷⁴

Među neuspješne ali originalne pokušaje da se u Italiji obezbijedi zajam spada i Ugovor zaključen sa Markom Besom, 20. novembra 1898. godine, kojim mu se dozvoljava osnivanje lutrijskog društva u Crnoj Gori, koje je trebalo da prije početka svoje djelatnosti državi ponudi iznos od milion franaka, koji bi se otplaćivao od državi pripadajućeg dijela prihoda lutrije.⁷⁷⁵

Interesovanje koje je italijanska vlada poklanjala stanju crnogorskih finansijskih bilo je motivisano i *zabrinutošću* da bi prevelika zavisnost od bečkih finansijskih institucija mogla dovesti Crnu Goru u političku zavisnost od svoje susjede. U ovom smislu tokom 1900. godine bio je akutan spor Austro-Ugarske i Crne Gore zbog dugovanja koje je Knjaževina napravila u međusobnom poštanskom saobraćaju koji je zbog toga bio suspendovan već godinu dana. Iz Beča su prijetili da bi radi naplate svojih potraživanja njihovi finansijski organi mogli na crnogorskoj državnoj teritoriji sami naplaćivati

⁷⁷³ ABOMKN, Karte Radović, *Baldacci a Radovic*, Bologna, 21 giugno 1901. U pismu Antonija Baldačija Andriji Radoviću, tadašnjem maršalu dvora knjaza Nikole, priložen je novinski isječak sa ovom viješću ali bez naznake o kojoj se novini radi. Baldači je u ovo vrijeme i sam pokušavao da realizuje različite privredne projekte u Crnoj Gori pa je bio zainteresovan da se u njoj osnuje banja u kojoj bi bio angažovan italijanski kapital.

⁷⁷⁴ AS, SI, 52, *Bollati a Prinetti*, Cettigne, 7 maggio 1902.

⁷⁷⁵ M. Đurović, *op.cit.*, 232-233; *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 340-348. U arhivskom fondu Marka Besa koji se čuva u istoimenoj fondaciji u Rimu pronašli smo nekoliko dokumenata koja svjedoče o Besovom učešću u grupi akcionara koja je osnovala Italijansko-crnogorski sindikat ali nijesmo naišli ni na jedan dokument o kreditnom aranžmanu sa Crnom Gorom. Fondazione Marco Besso, Roma, Archivio.

carinske i poreske dažbine do izmirenja duga.⁷⁷⁶ Za ovo pitanje bio je zaintersovan i veliki broj italijanskih trgovaca prema kojima su takođe postojala dugovanja nastala njihovim kreditiranjem crnogorskih trgovaca koje su snabdijevali. U jesen 1900. godine na Cetinju su se sa nestrpljenjem iščekivale vijesti o eventualnom dobijanju kredita u Rusiji. I u italijanskom ministarstvu spoljnih poslova priželjkivali su ovakvo razrješenje problema.⁷⁷⁷

⁷⁷⁶ M. Đurović, *op. cit.*, 236-238. U ovom kontekstu govorilo se čak i o privremenoj okupaciji dijela crnogorske teritorije.

⁷⁷⁷ ASDMAE, Montenegro, pacco 481, *Bianchi di Castelbianco a Visconti Venosta*, Cettigne, 25 settembre 1900.

VI JAČANJE ITALIJANSKOG EKONOMSKOG I POLITIČKOG UTICAJA U CRNOJ GORI OD 1903. DO 1909. GODINE

Italijanske stručne i naučne misije u Crnoj Gori

Sve do osamdesetih godina XIX vijeka znanja o mineralnom blagu Crne Gore bila su oskudna. Prve podatke o tome ostavili su stranci, jer domaćih stručnjaka dugo nije bilo. Nakon međunarodnog priznanja 1878. godine i proširenja Knjaževine novim teritorijama sa ekonomskim centrima Podgoricom, Nikšićem, Barom i Ulcinjom, vlasti poklanjaju više pažnje privrednom razvitu.⁷⁷⁸ Na molbu crnogorskog knjaza Nikole, italijanska vlada poslala je 1886. godine Luidija Baldaćija koji je opisao geološku strukturu zemlje i dao poseban osvrt na industrijski značaj ruda bitumena, lignita, mangana i drugih, čije je tragove našao u Crnoj Gori.⁷⁷⁹ Devedesetih godina je bilo i domaćih pokušaja istraživanja.⁷⁸⁰ Uvjerenje da rudna bogastva Crne Gore nijesu takva da omogućavaju rentabilno iskorišćavanje, pokolebano je 1900. godine kada su Ante Dešković i Đuro Vukotić dobili koncesiju za istraživanja i kopanje ruda u Knjaževini.⁷⁸¹ Deškovićeva istraživanja probudila su velike nade i ohrabrla vlasti da na strani traže kapital za njihovo iskorištavanje.

Bogatstvo šuma takođe je tretirano kao važan resurs. Problem transporta drveta, zajednički sa bilo kojim drugim ekonomskim poduhvatom u besputnoj Crnoj Gori, izgledao je lakše rješiv, jer se pri eksplotaciji nekih šuma za transport trupaca moglo računati na korišćenje rječnih tokova. Poznavanju crnogorskih šuma doprinio je

⁷⁷⁸ Đ. Pejović, *Rad na istraživanju i eksplotaciji ruda u Crnoj Gori*, Istoriski zapisi 2 (1954), 383-386; 395, 398. Radi ispitivanja prirodnih bogastava zemlje pozivaju se stručnjaci iz Njemačke, Austro-Ugarske, Rusije i Italije; S. Burzanović, *Moderni sviluppi istituzionali in un principato patriarcale, il caso del Montenegro*, in: *Schege d'impero, pezzi d'Europa, Balcani e Turchia fra continuità e mutamento 1804-1923*, ed. M. Dogo, Gorizia Pordenone 2006, 171- 181.

⁷⁷⁹ L. Baldacci, *Mineralni slojevi Crne Gore*, Prosvjeta 1-3 (1889), 116-125; *Ibid.*, 6 (1889), 179-185; *Ibid.*, 7 (1889), 229-237.

⁷⁸⁰ Đ. Pejović, *op. cit.*, 383-386, 395, 398. Istraživanja u Crmnici, Nikšičkoj Župi, Pivi, Drobnjacima, Kolašinu i Vasojevićima vršili su Tomo Plamenac, Lazar Mijušković i Marko Đukanović, poslednja dvojica školovani inžinjeri; Đ. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852-1916*, Cetinje 1972, 344-345.

⁷⁸¹ DACG, MUD, 29. jun 1900. Dokument o uslovima istraživanja i eventualnog kopanja ruda u Crnoj Gori od istog datuma nalazi se u DACG, Barsko društvo, ima dodatak od 8. avgusta i naslovjen je samo na Đ. Vukotića.

Antonio Baldači, radeći između ostalog, na fitogeografskoj karti Crne Gore.⁷⁸² On je u periodu od 1886. do 1910. godine, najmanje 14 puta dolazio u Knjaževinu i o njoj objavio mnoštvo stručnih i publicističkih radova.⁷⁸³

Među italijanskim naučnicima, koji su početkom vijeka istraživali prirodu Crne Gore bili su i geolozi Vinjasa de Renji i njegov učenik G. B. Ċatini⁷⁸⁴, a zbog florističkih ispitivanja u njoj je boravio i botaničar A. Botini.⁷⁸⁵ Ne znamo da li je ovaj rad bio posljedica individualne inicijative pomenutih naučnika ili podsticaj od strane crnogorske odnosno italijanske vlade, kao u slučaju naučnih misija koje je 1902. i 1903. godine, italijansko ministarstvo obrazovanja uputilo u Crnu Goru i Albaniju.⁷⁸⁶

Inspirator i vođa ekspedicije iz 1902. godine bio je Antonio Baldači, a njeni ostali članovi: arheolog prof. Dante Valjieri, antropolog prof. Ugo Vram, geolog prof. Alessandro Marteli, fizičar i prirodnjak dr Luiđi Santagata i agronom Anibal Baldači. Među ciljevima misije navode se istraživanja geološke strukture, nalazišta ruda, topografska mjerena kao i antropološka, folklorna, sociološka, arheološka istraživanja, kojima bi se provjerila teza o ilirskom porijeklu stanovnika Južne Dalmacije, Stare Srbije, Crne Gore i Hercegovine. Očekivani su arheološki nalazi o grčkoj i rimsкоj kolonizaciji. Iza ove "antičke nostalгије" stajala je želja za obnavljanjem ekonomskog i vojničkog prisustva Rima na Balkanu i pretvaranje Jadrana u *Mare Nostro*.⁷⁸⁷

Misiju iz 1903. su činili braća Antonio i Anibal Baldači, Alessandro Marteli i Luiđi Santegata. Radovi geologa Martelija, najvredniji su naučni rezultat misije. Prema

⁷⁸² *Crna Gora vrata Balkana, putopisi i zapisi evropskih botaničara*, eds. V. Pulević, D. Vincek, Cetinje 1991, 18.

⁷⁸³ S. Burzanović, *Antonio Baldacci e il Montenegro*, in: *Contesti Adriatici, studi di italianistica comparata*, a cura di V. Kilibarda e J. Vučo, Molise 2008, 69-89 [= S. Burzanović, *Antonio Baldači i Crna Gora*, Matica 34-35 (2008), 91-110]; V. Pulević, V. Maljaj, *Antonio Baldači (1867-1950)*, Bibliografski vjesnik 1 (1985), 43-71; A. Baldacci, *Scritti Adriatici*, Bologna 1943, 7-15; Bibliografiju Baldačijevih radova na crnogorske teme vidjeti in: V. Kilibarda, *Bibliografija o Crnoj Gori na italijanskom jeziku (1532-1941)*, Cetinje 1993, 15-18, 54-58.

⁷⁸⁴ A. Baldači, *Područje Cijevne-istraživačka putovanja u istočnu Crnu Goru i albanske planine (1900, 1901 i 1902) in Crna Gora vrata Balkana*, 751-753; Vinasa di Renji i Djatinji bili su u Crnoj Gori 1901.

⁷⁸⁵ A. Baldači, *Ostale zabilješke o flori Crne Gore- putovanje 1891 in Crna Gora vrata Balkana*, 557; A. Baldači, *Botanička istraživanja u Crnoj Gori-treći period 1878-1930*, in: *Crna Gora vrata Balkana*, 921, 946.

⁷⁸⁶ Biblioteca comunale dell'Archiginnasio di Bologna, Fondo Antonio Baldacci, № 10/421 A, Ministero della Istruzione Pubblica, Missione scientifica nel Montenegro, Roma, 9 agosto 1902; *Ibid.*, № 12/374, Ministro Nazi a A. Baldacci, Roma, 10 agosto 1903; *Ibid.*, № 12/375 A, Ministro Nazi a A. Baldacci, Roma, 11 agosto 1903.

⁷⁸⁷ A. Baldači, *Radovi dvije italijanske studijske misije 1902. i 1903. u Crnoj Gori i Sjevernoj Albaniji*, in: *Crna Gora vrata Balkana*, 797-805; S. Burzanović, T. Koprivica, *Antičko rimske nasljeđe u Crnoj Gori i italijanska spoljna politika*, Matica 48 (2011), 219-230.

Italijanima predusretljive crnogorske vlasti, najviše su se interesovale za geološka istraživanja odnosno nalazišta ruda.⁷⁸⁸

Neki od učesnika bavili su se Crnom Gorom i nakon 1903.⁷⁸⁹ Pored ove misije, u Crnoj Gori je te godine boravilo još nekoliko italijanskih stručnih ekipa.⁷⁹⁰ Iako je Baldaćijeva misija bila okrenuta više ka naučnim, a druge više ka praktičnim privrednim pitanjima, sve su doprinosile istom cilju i objektivno, nezavisno od motiva učesnika bile etape istog procesa - italijanske ekspanzije na Balkanu.

Na povezanost italijanske spoljne politike i naučne djelatnosti Italijana u inostranstvu upućuju referati i zaključci prihvatani na kongresima Italijanskog geografskog društva. Vrijedi istaći, da je na njima i Crna Gora bila predmet pažnje i da je zajedno sa Albanijom tretirana kao prostor od životne važnosti i istorijski i geografski predodređen za italijansko ekonomsko i političko prisustvo. Na kongresima su utvrđivane ekonomske i političke mjere za ostvarivanje tog cilja i preporučivane vladi. Ovakva djelatnost imala je odjeka i u političkom i u poslovnom svijetu.⁷⁹¹

Nastojanje Italijana da dobiju privredne koncesije u Crnoj Gori

Prvi ambiciozniji pokušaj privredne inicijative Italijana u Crnoj Gori, odnosno traženje koncesija za otvaranje fabrika i iskorišćavanje privrednih resursa zemlje vezan je za aktivnost Antonija Baldaćija i njegovog brata Đovanija. Oni su od crnogorske vlade dobili čitav niz koncesija za različita industrijska postrojenja, ali uprkos produžavanja rokova, do njihove realizacije nije došlo jer nijesu imali vlastitog kapitala, a njihovi pokušaji da ga pronađu u Italiji ostali su bez uspjeha.⁷⁹² Ako

⁷⁸⁸ A. Baldać, *Radovi dvije italijanske studijske misije 1902. i 1903. godine u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji*, in: *Crna Gora vrata Balkana*, 805-826. Topograf Santagata i Anibal Baldać nijesu uspjeli da pređu granicu i obave snimanja na albanskoj (turskoj) teritoriji, što je bio jedan od glavnih ciljeva obje misije. Na V kongresu italijanskih geografa u Napulju 1904. Baldać je podnio zbirni referat sastavljen od izvještaja učesnika ove dvije ekspedicije Na materijalu prikupljenom 1902. i 1903. urađeno je i publikованo više naučnih radova.

⁷⁸⁹ A. Baldać, *op. cit.*, 807.

⁷⁹⁰ *Ibid.*, 807.

⁷⁹¹ S. Burzanović, *Antonio Baldacci e il Montenegro*, 74.

⁷⁹² U ljetu 1900. Antonio i Đovani Baldać ispitivali su na Cetinju mogućnost za dobijanje raznih koncesija. U decembru su od crnogorske Vlade tražili dozvolu za: podizanje industrijskih postrojenja za preradu: 1) mlijeka, 2) ulja, 3) koža, 4) mlin na cilindre i fabrika pašte, 5) ribe u škatulama, 6) fabriku sapuna, svijeća i furmina, 7) perionicu vune, 8) fabriku praha, 9) fabriku tkanina, 10) fabriku crevalja,

koncesije koje je Baldači tražio uporedimo sa njegovim referatom na III kongresu italijanskih geografa vidi se, da je on svoje teorijske postavke iz 1901. pokušao i praktično da realizuje 1902. i 1903. godine.

Više sposobnosti za animaciju italijanskih kapitalista za poslove sa Crnom Gorom pokazao je Ante Dešković. Nakon više neuspješnih pokušaja da za već dobijene koncesije obezbijedi kapital u Belgiji i Francuskoj, našao se oktobra 1902. godine u Veneciji. U iscrpnom ekspozeu, zainteresovanima je predočio prednosti ulaganja u Crnu Goru, ističući prirodna bogatstva zemlje, solidnost vladajućeg režima povezanog sa evropskim dvorovima. Za realizaciju su nuđene sljedeće koncesije: izgradnja i korišćenje barske luke u trajanju od 50 godina; izgradnja i iskorišćavanje željeznice Nikšić- Bar u trajanju 75 godina uz garanciju 5% dobiti na uloženi kapital u ova preduzeća; definitivna koncesija za iskorišćavanje već otkrivenih ruda i isključivo pravo na istraživanje novih; iskorišćavanje svih šuma u Crnoj Gori kao i za iskorišćavanje hidrauličnih snaga rijeka Zete i Oraštice. Kao garancija za pomenuta preduzeća nudio se prihod od Monopola duvana o čijem uvođenju je već bila donijeta odluka.

U ekspozeu je navedeno da je za gradnju luke i željeznice, organizovanje eksploatacije šuma i ruda i uspostavljanje monopola duvana neophodno obezbijediti 20 000 000 franaka. Ključni i najskuplji segment poduhvata koji je trebalo da ekonomski

11) fabriku karte i 12) sušenje krvi. Rok za prezentaciju jednog ili više društava koja bi uz saglasnost Vlade otpočela sa realizacijom pomenutih koncesija, bio je maj 1901. Tražene su i dozvole za eksploataciju šuma i izučavanje ruda/cumur, mangan, bitumen, petrolej, bakar, gvožde sa izuzetkom Sozine, za koju je već bio dobio koncesiju inženjer A. Dešković u junu 1900. Baldačijvi se interesuju i za formiranje društva za kupovinu duvana u Crnoj Gori. Zahtjevi Baldačija se kasnije ponavljaju u nešto skromnijem obimu, što svjedoči da prethodnom zahtjevu ili nije udovoljeno ili su rokovi koncesija istekli. Đovani se 1901. obratio Državnom Savjetu tražeći koncesije za fabriku svijeća, šibica i sapuna, kao i "ustanovu jedne fabrike za strojenje koža i jedne radionice za spremanje istih u raso". Đovani, zahtjeve podnosi u svoje i Antonijevo ime i izvjesnih Bertanjića i Mainetića. Državni Savjet je odobrio koncesije na rok od 10 godina. Uz obadvije koncesije morao je priložiti izjavu o ništavnosti koncesija u slučaju da se u poduhvat uključi austrijski kapital odnosno podanici. Konecesija je predviđala da osim uprave i tehničkog osoblja, ostali zaposleni u budućim fabrikama budu Crnogorci. Omogućavao se slobodan uvoz potrebnih mašina i sirovina, osim onih kojih ima u knjaževini. Fabrike svijeća, šibica i sapuna Italijani su namjeravali da grade u Baru, a proizvode da na štetu austrijskog kapitala, plasiraju u susjedne albanske oblasti i Epir; M. Đurović, *op. cit.*, 371. Nakon, septembra 1901. nema podataka o radu Antonija u vezi koncesija. Đovani je dalje radio na tome pa 1902. traži od Državnog Savjeta produženje koncesija za preradu kože za 6 mjeseci. Ovog puta traži da mu koncesija bude odobrena lično i kaže da je već otpočeo sa pokušajem u Baru. Mada je dobio produženje od 4 mjeseca do realizacije projekta nije došlo. Tako su neuspješno završene ambiciozno započete aktivnosti braće Baldači na otvaranju industrijskih preduzeća u Crnoj Gori. Baldači nije imao kapitala, pa je pokušavao da unovči koncesije. Zanimljivo je da u svojim putopisima Baldači ne pominje ovo svoje preduzetništvo. U svojim ekonomskim radovima on u akademском maniru docira Vladi i italijanskoj političkoj javnosti nudeći programe djelovanja, ne odajući ličnu zainteresovanost; S. Burzanović, *Antonio Baldacci e il Montenegro*, 71 et passim.

preobrazi Crnu Goru, bila je izgradnja željeznice. Za nju je, prema ovom proračunu, trebalo utrošiti 10 300 000 franaka.⁷⁹³

U Veneciji se Dešković susreo sa poslovnim ljudima okupljenim oko Đuzepe Volpija. Ova "venecijanska grupa" bila je sastavljena od relativno mlađih i ambicioznih ljudi, koji su prosto inkarnirali Italiju kao zemlju u industrijskom usponu, koja je i na privrednom i političkom planu tražila sebi novo značajnije mjesto među evropskim silama. Težnja da Italija obezbijedi sebi na sredozemnim obalama mjesto koje je nekada zauzimala Venecija, nije bila samo ideološki okvir za komercijalne ciljeve ovih ljudi, već i dio njihove porodične tradicije, budući da su poticali iz uglednih plemićkih porodica. Jedan od članova grupe Pjero Foskari je bio potomak venecijanskog dužda, grof Ruđero Revedini poslanik u italijanskom parlamentu, Roberto Paganini bio je uvaženi inženjer.⁷⁹⁴ Oni su poznavali balkanske prilike, a u Osmanskom carstvu i Srbiji su se okušali u poslovnim poduhvatima.⁷⁹⁵ Neosporni lider grupe bio je Volpi.⁷⁹⁶ Imao je vanrednu sposobnost da poveže političke i finansijske krugove, ne samo u italijanskim okvirima. On je od ranije poznavao prestolonasljednika Danila i ličnim uslugama obezbijedio njegovu naklonost.⁷⁹⁷ Tokom 1902. godine crnogorski princ je, bez uspjeha, pokušavao da u Italiji nađe zajam od 300 000 franaka. Zahvaljujući Volpiju, uspio je da dođe do tih sredstava i istovremeno postao njegov dužnik, što će Volpi kasnije umjeti da iskoristi za protežiranje svojih poduhvata u Crnoj Gori.⁷⁹⁸

Kako Deškovićevo nastojanja da obezbijedi kapital za realizovanje dobijenih koncesija nijesu davala rezultata, crnogorski zvanični krugovi razmatrali su i druge

⁷⁹³ S. Burzanović, *Virpazar-Bar*, in: *100 godina crnogorske željeznice*, ed. S. Burzanović, Cetinje 2009, 26; ABOMKN, Prinovljeni rukopisi, (=PR) 1903, uz dokument № 88 je kopija *Expose de la Societe Generale d'exploitation au Montenegro*, Venice, 10 octobre 1902.

⁷⁹⁴ S. Romano, *Giuseppe Volpi industria e finanza tra Giolitti e Musolini*, Roma 1982, 14.

⁷⁹⁵ A. Tamborra, *L'Europa centro orientale nei secoli XIX-XX (1800-1920)*, Milano 1971, 349. Njihov prvi značajniji posao na istoku bio je osnivanje društva *Sindacato per le Minerie d'Oriente* osnovano 1901. za izučavanje mogućnosti otvaranja rudnika u Bugarskoj i Turskoj. Osnivači društva su: Đ. Volpi, N. Papadopoli-Aldobrandini, G. Marcelo, R. Revedini, P. Foscari, inženjer A. Korinaldi i R. Paganini.

⁷⁹⁶ S. Romano, *op. cit.*, 249; Prva poslovna iskustva stekao je u trgovini na Balkanskom prostoru, posebno u Srbiji. Osnovao je čak i jednu *Italijansko-srpsku banku* 1899. Nakon poznanstva sa Đuzepe Teplicom, rodakom moćnog bankara Džoela, Volpi prelazi sa trgovine poljoprivrednim proizvodima na industrijsku proizvodnju čime počinje njegov uspjeh. Među Volpijevim balkanskim vezama se ističe diplomata, M. Vesnić, 1903. srpski poslanik u Rimu, zahvaljujući kome je Volpi imenovan za počasnog srpskog vice konzula u Veneciji. On je Volpija povezao sa prestolonaslednikom Danilom kao i knezom Lujom Vojinovićem, crnogorskim ministrom pravde; R. Webster, *L'imperialismo industriale italiano 1908-1915*, Torino 1974, 383-384.

⁷⁹⁷ S. Burzanović, *op. cit.*, 26.

⁷⁹⁸ R. Webster, *op. cit.*, 383-384.

opcije.⁷⁹⁹ Krajem 1902. godine, knez Lujo Vojinović je u ime knjaza Danila pozvao Volpija i grofa Revedinija da kao prijestolonasljednikovi gosti posjete Crnu Goru. Crnogorski zvaničnici su paralelno pregovarali sa još jednom grupom kapitalista ili preciznije, ostavljali ih u ubjeđenju da će nakon očekivanog neuspjeha Deškovića da oformi kapitalističko društvo, koncesije biti prepuštene njima. Predstavnici ove grupe bili su Italijani, inženjer V. Ferari i bankar Carlo Rosi. Po svemu sudeći, tokom decembra su napravljeni prvi ozbiljniji kontakti sa Volpijevom grupom, prema kojoj se crnogorska strana okretala sa više očekivanja. Karakteristično je da su pri tome potpuno ignorisani i crnogorski konzul u Veneciji, Fađoni i generalni konzul u Rimu Evgenije Popović koji je podržavao Ferarija i Rosija.⁸⁰⁰

Predstavnici venecijanske grupe Ruđero Revedini, Pjero Foskari i Đuzepe Volpi sačekali su da rok važenja Deškovićevih koncesija istekne, a onda su početkom januara 1903. godine doputovali na Cetinje.⁸⁰¹ Državnom Savjetu knjaževine obratili su se 15./28. januara sa željom da preuzmu pomenute koncesije, kao i da im se odobri rok od pola godine radi dodatnih istraživanja i finansijske pripreme.⁸⁰² Uspjeh je bio potpun. Vlada im je u svemu izašla u susret.⁸⁰³

Za razumijevanje atmosfere u kojoj su se crnogorske vlasti odlučile na davanje tako obimnih i dalekosežnih koncesija strancima, treba imati u vidu i političke i privredne, a specijalno finansijske neprilike u kojima se Crna Gora tada nalazila. Velika očekivanja koja je svojim privrdenim projektima budio već nekoliko godina Dešković, nijesu se ostvarivala. Mala i ekonomski nerazvijena knjaževina, nije izazivala interes stranog kapitala.

Rusija, iako i sama oskudna u kapitalu, iz političkih razloga je u vidu raznih subvencija dvoru i vojsci trošila na Crnu Goru znatne sume svake godine, ali nije bila zainteresovana i za ulaganja u ekonomski razvitak zemlje. Što se nje tiče, dovoljno je bilo da knjaževina ostane svojevrsni vojni logor, strateška tačka, sa koje se po potrebi

⁷⁹⁹ G. Vuković, *Memoari*, III, 112-113.

⁸⁰⁰ ABOMKN, Nikola I, 1903, № 15, *Popović-Radoviću*, Rim, 2. februar 1903. Popović se skeptično izražavao o Venecijancima, koji imaju lijepu priču i sjajna patricijska imena ali ne i finansijsku moć. Očekivao je, da će zbog toga, tražiti produžetak koncesionih rokova u nedogled.

⁸⁰¹ G. Volpi di Misurata, *Ricordi e orizzonti balcanici*, Rassegna di politica internacionale, n. 6 (1937), 459.

⁸⁰² DACG, Ministarski savjet (=MS), 1906, № 19, *Revedini, Volpi i Foskari-Predsjedniku Državnog Savjeta*, Cetinje, 28. januar 1903.

⁸⁰³ G. Vuković, *Memoari*, III, 114.

može djelovati na razvoj balkanskih prilika. Za razvitak saobraćajnica i eksploataciju prirodnih resursa knjaževine, najzainteresovanija svakako je bila Austro-Ugarska, takođe iz političkih razloga. Kao glavni kupac i prodavac na crnogorskom tržištu, ona je već dominirala u ukupnoj spoljnotrgovinskoj razmjeni Knjaževine. Kako Crna Gora, sve do 1905. godine nije imala vlastite monete, korišćen je strani novac i u unutrašnjem prometu i to pretežno austrijski. Obračuni su se vršili u fiorinima a kasnije u krunama.⁸⁰⁴ I u finansijskom pogledu Crna Gora je bila jako zadužena kod svog moćnog susjeda, bilo u formi raznih državnih zajmova, bilo u formi trgovačkog kredita, koji je većinu trgovaca iz knjaževine usled nedostatka vlastitih kapitala vezivao za austrijske trgovačke kuće iz Trsta ili Dalmacije.⁸⁰⁵ Političke ambicije Austrougarske monarhije da direktno ili indirektno ovlada Balkanom, upućivale su je da i ekonomskim putem poveća svoj i istisne konkurencki, ruski uticaj na Crnu Goru. Austro-Ugarska je posebno bila zainteresovana za izgradnju saobraćajne mreže, jer je njena izgradnja i vezivanje za postojeću austrougarsku imala strateški značaj i u vojnom i u ekonomskom smislu. Na razne ponude susjedne sile, knjaz Nikola je odgovarao ljubazno, ali odbijanjem. U vladajućim krugovima u Knjaževini postojao je konsensus oko toga da se nijedna važna koncesija ne smije ustupiti susjedu. Tako je odbijena ponuda za uvođenje monopolja duvana od strane izvjesnog trgovca Lukšića, jer je u ovoj privatnoj inicijativi prepoznata austrougarska politika.⁸⁰⁶

Sa druge strane, ekomska kriza u zemlji se zaoštravala, povećano stanovništvo usitnjavalo je i onako neveliki zemljišni fond, a nepoljoprivredne djelatnosti bile su tek u povoju. Rješenja se nijesu mogla naći ni u stalnoj emigraciji ili odlasku u pečalbu. Državne službe su povećavale svoj aparat, ali je time nastajao nepremostiv problem njihovog finansiranja, koji ni obilne ruske subvencije nijesu mogle u potpunosti da zadovolje. Krediti su predstavljali prije odlaganje rješenja problema nego samo rješenje, jer su se iz godine u godinu povećavali, stari su vraćani uzimanjem novih do kojih se sve teže dolazilo. Značajna sredstva koja su se u vidu prihoda pečalbara slivala u zemlju brzo su iz nje i odlazila, zbog izrazito negativnog trgovinskog bilansa. Ekomska emigracija imala je i opasno vojno bezbjednosno naličje. Crnogorske vlasti su se plašile da zbog velikog broja pečalbara, zemlja ne

⁸⁰⁴ M. Đurović, *Crnogorske finansije*, 339.

⁸⁰⁵ *Id.*, *Trgovački kapital u Crnoj Gori*, 210 *et passim*; Vidjeti tabelu sa svim važnijim crnogorskim kreditima, 273.

⁸⁰⁶ *Ibid.*, 368, 370.

ostane bez većeg dijela vojnih obaveznika. Vlada je na različite načine pokušavala da ograniči ili zabrani ovakav odliv ljudi iz zemlje, ali uglavnom bez uspjeha.⁸⁰⁷

Kada su se u ovakvim prilikama pojavili Volpi i drugovi sa primamljivim obećanjima, crnogorske vlasti nije bilo teško privoljeti, da sa puno očekivanja daju koncesije Italijanima.⁸⁰⁸ Revedini i Volpi dobili su 18. (31) januara 1903. godine prethodno dopuštenje za ustanovljenje monopola duvana u Crnoj Gori⁸⁰⁹ i sve koncesije koje je ranije imao Dešković. Načelne odluke o ovome donijete su u Državnom Savjetu, dok su stručni detalji ugovora prepusteni ministru finansija Lazaru Mijuškoviću.⁸¹⁰ Nakon početnog uspjeha, Italijani su se vratili u domovinu, Volpi da obezbijedi kapital i stručnjake za ustanovljenje monopola duvana, a Foskari da organizuje *Italijansko-crnogorski sindikat* za realizaciju preostalih dobijenih koncesija.⁸¹¹ Može se zaključiti da, od ovog trenutka iz finansijskih ili drugih razloga, neformalna preduzetnička grupa razdvaja svoje djelatnosti na dva preduzeća: *Monopol duvana* i *Italijansko crnogorski sindikat*. Bez obzira na zajedničke početke i kasnije tjesno sarađivanje, kao i na svojevrsnu "personalnu uniju" ova dva preduzeća jer su se na njihovom čelu kao i među finansijerima nalazili uglavnom isti ljudi, organizaciono, pravno i finansijski, ovo su dva odvojena preduzeća.⁸¹²

Crnogorsko-italijanski sindikat

Foskari je početkom februara 1903. godine u Veneciji formirao *Crnogorsko-italijanski sindikat* i nakon dobijanja pismene potvrde od strane crnogorske Vlade na njega prenio sljedeće koncesije: izgradnju barske luke i njenog korišćenje u trajanju od 60 godina; izgradnju i korišćenje željeznice Bar-Nikšić i ostalih eventualnih linija od Bara do crnogorsko-albanske granice sa trajanjem koncesije od 75 godina; preliminarnu

⁸⁰⁷ N. Škerović, *Crna Gora na osvitu XX vijeka*, Beograd 1964, 60-61.

⁸⁰⁸ G. Vuković, *Memoari*, III, 114.

⁸⁰⁹ *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 428-430.

⁸¹⁰ G. Vuković, *Memoari*, III, 114.

⁸¹¹ ABOMKN, Nikola I, 1906, № 21, *Foscari a Radovic*, Roma, 12 febbraio 1906; Archivio di Piero Foscari, Venezia (=APF), Carte d'archivio Piero Foscari, busta 42/3, *Relazione complessiva sulle concessioni del 1903*.

⁸¹² Prema tvrdnji Foskarija iz 1904., *Monopol duvana* i *Društvo istočnih rudnika* bili su dioničari *Italijansko crnogorskog Sindikata*, ali 1905. u *Sindikatu za barsku luku i željeznicu* i kasnije u *Barskom društvu* oni se ne pojavljuju u tom svojstvu; A. Tamborra, *Mondo turco-balcanico e Italia nell'età giolittiana (1900-1914)*, Rassegna Storica del Risorgimento, n. (2002), 326-328.

koncesiju za korišćenje mineralnih slojeva Sozine, Ploča, Župe i Sutormana sa isključivim pravom istraživanja rude na čitavoj teritoriji Crne Gore; konačnu koncesiju za iskorišćavanje šuma u Nikšićkoj oblasti i oblasti Morače sa pravom prvenstva za sve ostale šume u zemlji.⁸¹³

Nakon konstituisanja, *Sindikat* je u Crnu Goru uputio nekoliko stručnih misija kako bi izradile detaljne studije za realizovanje dobijenih koncesija.⁸¹⁴ Rudarska istraživanja vršena su pod rukovodstvom inženjera Galea, a *Sindikat* se koristio rezultatima ranijih naučnih misija posebno radovima A. Martelija. Potvrđeno je postojanje ruda gvožđa i mangana između jadranske obale i Skadarskog jezera kao i raznovrsnost i bogatstvo minerala na prostoru priključenom Crnoj Gori nakon Berlinskog kongresa, koji prema pisanju Foskarija, niko do tada nije istraživao u industrijskom pogledu.⁸¹⁵ Šumarske misije predvodili su stručnjaci iz istaknutih preduzeća iz oblasti drvoprivrede, inženjer A. Koleti i H. von Šluderman.⁸¹⁶ Za Italiju je bilo važno da otvorи novo blisko tržište drveta i smanji zavisnost od kupovine iz Austro-Ugarske.⁸¹⁷

Istraživanja su potvrdila mogućnost građenja prostrane moderne luke u barskom zalivu koja bi mogla da postane terminal željeznice koja bi povezala Bar sa Skadarskim jezerom, a kasnije postala dionica buduće transbalkanske željeznice Dunav-Jadran.⁸¹⁸

⁸¹³ Archivio Storico della Banca Commerciale Italiana, Milano (=ASBCI), Companie commerciali e di affari con l'estero 1896-1911, Compagnia di Antivari-Cettigne, *Atto di concessione per la costruzione e l'esercizio del Porto franco di Antivari con annessa zona franca e della ferrovia da Pristan al Lago Scutari e per l'esercizio della Navigazione a propulsione meccanica sul detto Lago*; DACG, Barsko Društvo (=BD), *Foskari, Revedin i Volpi-Ministru finansija*, 1. mart 1903. Crnogorskom ministru finansija saopštavaju da su dobili dokumenta o koncesijama za gradnju željeznice, luke i za nikšićke šume, da će ih prenijeti na sindikat koji se osformio i na čijem je čelu Foskari, jedan od potpisnika pisma.

⁸¹⁴ DACG, BD, *Foskari-Ministru finansija*, 21. mart 1903. Obavještava ga da će 26 marta, stručna misija krenuti iz Venecije za Crnu Goru; *Italianska stručna misija u Crnoj Gori*, *Glas Crnogorca*, № 13, Cetinje, 22. mart 1903, 3; V. Mantegazza, *op. cit.*, 11.

⁸¹⁵ V. Mantegazza, *Compagnia di Antivari, Il porto di Antivari, La ferrovia Antivari-Vir, Il lago di Scutari*, Milano 1910, 11.

⁸¹⁶ APF, busta 42/7/II, *Relazione forestale sul Montenegro H. von Schludermann* 1903; *Ibid.*, 42 /7/III, *Relazione I misione forestale, ing. Ang. Coletti: marzo-aprile 1903*; *Ibid.*, 42/7/V, *Relazione sui boschi del Montenegro, H. von Schludermann*, 29 settembre 1903. Italijani su se, prije svega, interesovali za šume oko Kolašina u oblasti Morače, zbog njihove veće blizine Baru od onih u oblasti Nikšića. Blizina moračkih šuma jadranskoj obali u Baru činila ih je atraktivnijim za italijansko tržištu od bosanskih šuma. Crnogorske šume procjenjene su na oko 10 miliona kubnih metara drveta najboljeg industrijskog kvaliteta, ne računajući tu udaljene šume i one koje nijesu mogle biti iskorišćene, zbog nedostatka odgovarajućih saobraćajnica (vodenih ili jezerskih puteva).

⁸¹⁷ AS, SI, 53, *Foskari a Tittoni*, Roma, 12 decembre 1903; V. Mantegazza, *op. cit.*, 11.

⁸¹⁸ APF, busta 41/1, *Carteggio relativo al Sindacato Italo-Montenegrino per la realizzazione del porto di Antivari (1903-1904)*; V. Mantegazza, *op. cit.*, 12.

Monopol duvana

Dok su misije *Sindikata* vršile istraživanja skopčana sa drugim koncesijama, Volpi je paralelno obezbjeđivao prvu uporišnu tačku italijanskog kapitala u Crnoj Gori. U društvu grofa Ruđera Revedina, Roberta Paganinija i Nikole Braide, koji je bio predstavnik finansijera Papodopula, Volpi se sredinom maja 1903. godine pojavio na Cetinju, radi potpisivanja ugovora o ustanovljenju monopolija duvana.⁸¹⁹ Radilo se zapravo o najatraktivnijoj mogućnosti za plasiranje kapitala u Crnoj Gori u tom trenutku. Austrijski kapitalisti su motivisani time nekoliko godina ranije bili pripremili i detaljan projekat uspostavljanja monopolija koji je na Cetinju odbačen iz političkih razloga.⁸²⁰ Po svemu sudeći, upravo tim projektom poslužili su se Revedini i njegovi drugovi prilikom pregovora sa crnogorskim zvaničnicima koji su bili iznenađeni koliko su Italijani dobro pripremili svoj nastup.⁸²¹

Volpi i njegovi saradnici u crnogorskoj prijestonici naišli su na hladan prijem. Ne obeshrabrivši se zbog toga, Volpi je odmah produžio za Bar a ostali članovi ekipa za Podgoricu, da bi tamo izabrali mjesto za buduće objekte *Monopola*. Od prestolonaslednika Danila, u njegovom dvoru Topolici, Volpi je dobio pismo za knjaza u kom je prestolonaslednik insistirao na potpisivanju ugovora sa Italijanima.⁸²² Nakon ove intervencije, 18. maja 1903. godine, konačno je potписан ugovor koji je predvidio da, Revedin i Volpi sa društvom stvore jedno akcionarsko društvo, koje će uz angažovanje 1 000 000 do 1 500 000 franaka, u Crnoj Gori, za račun Vlade, uspostaviti i vršiti monopol duvana.⁸²³ Konačno, u Veneciji je 15. jula ustanovljeno anonimno društvo *Zadružna rezija crnogorskog duvana (Regia cointeressata per i tabacchi del Montenegro)*⁸²⁴ a 28. jula je donešen i statut društva.⁸²⁵ Za generalnog direktora društva

⁸¹⁹ R. Webster, *op. cit.*, 386.

⁸²⁰ M. Đurović, *Crnogorske finansije*, 367-370. Namjera crnogorske Vlade da monopol da u ekspolataciju nekom stranom društvu izazvala je interesovanje austrijskih i holandskih kapitalista E. Van Zela, F. Lukšića, A. Bitnera, V. Levia. Za otkup crnogorskog duvana pokazivala je interes i italijanska duvanska uprava.

⁸²¹ DACG, Državni Savjet (=DS), 1906, *Revedini i Volpi-Predsjedniku Državnog Savjeta*, Venecija, 5. mart 1903; G. Vuković, *Memoari*, III, 113.

⁸²² R. Webster, *op. cit.*, 386

⁸²³ *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 433-439.

⁸²⁴ *Ibid.*, 439-442.

⁸²⁵ *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 442-448.

imenovan je Đuzepe Volpi.⁸²⁶ Aktom od 7. marta 1905. godine proglašena je transformacija društva u *Crnogorskog anonimno društvo* sa kapitalom povećanim na 2 500 000 kruna.⁸²⁷ U svakodnevnoj komunikaciji i u crnogorskim i italijanskim aktima društvo je nazivano *Monopol duvana*.

U pozadini ugovora iz jula 1903. odvijali su se i drugi finansijski aranžmani. Volpi je prethodno tražio i obezbijedio zajam za potrebe vlade i Dvora.⁸²⁸

Za relativno kratko vrijeme, do ljeta 1905. godine, Italijani su u Podgorici podigli modernu fabriku za preradu duvana, a na više mjesta u Crnoj Gori magazine i uredili ogledna polja sa kvalitetnim duvanskim sortama, na kojima su radile porodice dovedene iz provincije Leće sa juga Italije demonstrirajući racionalan način uzgajanja kvalitetnih sorti duvana.⁸²⁹

Prilikom svečanog otvaranja zgrade *Monopola duvana* u Podgorici, izbio je teški incident u rusko-crnogorskim relacijama. Ova svečanost se nesretno podudarila sa dobijanjem vijesti o katastrofi ruske flote kod Cušime, a netaktični sekretar ruskog poslanstva na Cetinju, Solovjev, uvrijedio je prijestolonasljednika Danila. Princ Danilo je u tom trenutku zamjenjivao knjaza Nikolu, koji je bio u inostranstvu. Ruska štampa prenijela je vijesti da je crnogorski prijestolonasljednik sa Italijanima ispijao zdravice u slavu japanskog oružja.⁸³⁰ Solovjeve optužbe su pale na plodan teren sumnji da

⁸²⁶ M. Đurović, *op. cit.*, 374; *Glas Crnogorca*, Cetinje, № 31, 19. jul 1903, 1-3. U sastav društva ušle su sledeće ličnosti: Roberto Paganini, Ruđero Revedini, Pjero Foskari, Đovani Pantaleo, Vitorio Tito Braida. Poslednja dvojica, upisala su po 125 000 lira osnivačkog kapitala, a svi ostali po 250 000 lira. Ukupan kapital iznosio je 1 500 000 lira.

⁸²⁷ M. Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori*, 236.

⁸²⁸ ABOMKN, Nikola I, 1903, № 21, *Foskari a Radovic*, Roma, 12 febbraio 1903; *Ibid.*, № 19, *Lujo Vojinović Nikoli I Petroviću Njegošu*, Cetinje, 11. februar 1903. Pismo svjedoči o povezanost ministra pravde Vojinovića sa Venecijanskim grupom. On javlja knezu da je od Volpija dobio informacije o uspješnom formiranju društva za monopol i obezbjeđenju kapitala. Piše takođe i o Volpijevim nastojanjima da za Vladu obezbijedi 700 000 franka zajma, od čega bi mogao lako da obezbijedi 200 000. Vojinović mu je telegrafisao da tu sumu pošalje odmah da ostalo obezbijedi naknadno. Suma je bila potrebna za gradnju puta Rijeka Vir, ali je i vlastila u teškoj finansijskoj oskudici. Vojinović pomiruje svoj put u Veneciju pa traži eventualne instrukcije od knjaza jer će tamo sresti "svoje prijatelje". Savo Vučetić, bivši vladin komesar pri Barskom društvu i monopolu duvana potencira ulogu Vojinovića kao vladinog povjerenika za pregovore i sklapanje ugovora o monopolu duvana. Ugovor ocjenjuje kao izuzetno nepovoljan po Crnu Goru nasuprot ugovoru sa Barskim društvom, koji je zahvaljujući zalaganju Lazara Mijuškovića i Andrije Radovića "za Crnu Goru bio odličan ugovor"; S. P. Vučetić, *Članci i rasprave*, Bijelo Polje 1998, 141.

⁸²⁹ V. Mantegazza, *Italiani al Montenegro*, Milano 1905, 8.

⁸³⁰ G. Vuković, *Memoari*, III, 118-122.

crnogorski knjaz pokušava da napravi politički zaokret ka Italiji i Austro-Ugarskoj.⁸³¹ Ovakav razvoj događaja, naravno, mogao je samo odgovarati italijanskoj strani.

Nastojanja *Sindikata* da obezbijedi kapital za realizaciju koncesija

Foskari, Volpi i društvo su manje uspjeha imali u obezbjeđivanju sredstava za ostvarenje programa koji je formulisan od strane *Italijansko-crnogorskog sindikata*. Na osnovu rezultata rada tehničkih misija, pokazalo se da neće biti dovoljno 1 000 000 franaka za njegovo ostvarenje. Ispostavilo se da se eksploracija šumskih i rudnih bogatstava pri postojećim saobraćajnim prilikama u Knjaževini ne može racionalno organizovati. Tragajući za potrebnim sredstvima, a nailazeći i na znake ruskog neprijateljstva, Italijani su pokušali da u projekat uključe i ruski kapital, pod uslovom da kontrolu većine akcija zadrže u svojim rukama. Ruska podrška projektu bila je značajnija u političkom nego finansijskom pogledu s obzirom na očekivana neprijateljstva Austro-Ugarske. Pravljene su kombinacije sa *Ruskom bankom za trgovinu i industriju* iz Đenove, a osim kontakata sa ruskim predstavnikom na Cetinju, preduzeti su diplomatski koraci, preko ruskog konzula u Veneciji, za učešće njihovog kapitala u poduhvatu. Put ovog diplomate u Petrograd nije dao rezultata, nakon čega je i đenovska banka, koja je u početku pokazala interesovanje, odustala od posla.

Početkom 1904. godine, izgledalo je da se Rusi ipak uključuju u eksploraciju crnogorskih resursa i izgradnju saobraćajnica. Na Cetinju se pojavio izvjesni Ernest Vladislavović, predstavnik firme A. Rafailovića, opunomoćen da zaključi niz poslova. Za razliku od italijanskih i austrijskih konkurenata, nije uživao podršku svoje diplomatije, već mu je, kada je stupio u pregovore sa knjaževskom Vladom, sekretar ruskog poslanstva fon Mek skrenuo pažnju da se takvi pregovori mogu voditi samo u saglasnosti sa ruskim Ministarstvom inostranih djela.⁸³² Izbijanje rusko-japanskog sukoba pokopalo je i teorijske šanse da Rusija kao država, ili neko od nje potpomognuto društvo, preuzeće u svoje ruke finansiranje pomenutih poduhvata, čije se realizacije Crna Gora nije mogla lišiti.

⁸³¹ Ю. Я. Соловьев, *Воспоминания дипломата 1893-1922*, Москва 1959, 161-163.

⁸³² R. Jovanović, *Jedan inostrani otpor prodiranju italijanskog kapitala u Crnu Goru*, *Istorijski zapisi* 3 (1961), 430-431; Хитрова Н., *Россия и Черногория: русско-черногорские отношения и общественно-политическое развитие Черногории в 1878-1908 годах*, Москва 1993, 224.

Period od početka 1903. do sredine 1906. godine ispunjen je nastojanjima italijanskih diplomatskih predstavnika, prvo Rikarda Bolatija a od 1904. godine Luidija Kuzanija,⁸³³ da obezbijede povoljan završetak poduhvata i preduprijede akcije Austro-Ugarske. Izuzetno značajnu ulogu, odigrali su u tome italijanski ministar spoljnih poslova Tomaso Titoni i njegov sekretar Guido Fusinato.⁸³⁴ Italijanskom poslaniku na Cetinju, Kuzaniju, nije bilo lako da u komunikaciji sa crnogorskim vlastima snažno podržava aktivnosti *Sindikata* a da pri tom minimizira ulogu italijanske vlade, kako bi se stekao utisak da se radi o privrednoj aktivnosti poslovnih ljudi bez političkih ambicija. Kuzani je pokazivao veliku ličnu inicijativnost i okretnost, a sa austrougarske strane imao je jednako agilnog protivnika barona Kuna. Kuzanijevu misiju činilo je delikatnom to, što njegov šef i inspirator Titoni, neko vrijeme nije imao potpunu podršku u Vladi za inicijative venecijanske grupe. Trebalo je da prođe oko dvije i po godine, pa da se i vlada, a ne samo Ministarstvo spoljnih poslova odluči da stane iza *Italijansko-crnogorskog sindikata*, odnosno *Barskog društva* i da tu podršku materijalizuje u vidu konkretnih iznosa subvencije. Tokom tog perioda, Kusani je asistirao italijanskim kapitalistima u produžavanju koncesionih rokova, dok *Sindikat* ne bude u stanju da obezbijedi sredstva za otpočinjanje poduhvata. Pripremao je i teren za dobijanje novih koncesija koje su u budućnosti, sticanjem monopola nad saobraćajnom infrastrukturom, trebalo da Italiji obezbijede komercijalni primat u Crnoj Gori.

Ugovor italijanske i crnogorske vlade o prevozu pošte od Pristana do Skadra

Na Cetinju je 24. decembra 1903. godine, neposredno prije Kuzanijevog stupanja na dužnost poslanika, između Italije i Crne Gore sklopljen Ugovor o prevozu italijanske pošte.⁸³⁵ Prema ovom Ugovoru, pošta pristigla u Pristan, parabrodima *Pulje*, prenošena je diližansom do Virpazara, gdje je preuzimao crnogorski parabrod i prevozio

⁸³³ Kuzani Konfalonijeri Ludi Čirolamo (Milano, 1861-1934)-diplomirao je pravo na univerzitetu u Paviji. Službovao je u Odesi, Montevideu, Nici, Beču, Budimpešti. Na Cetinje je prebačen kraljevskim dekretom od 21. januara 1904. sa kredencijalima vanrednog poslanika i opunomoćenog ministra. 5. oktobra 1906. unaprijeden je u vanrednog izaslanika i opunomoćenog ministra II klase, a drugim kraljevskim dekretom od istog datuma prebačen je u Bern. Za ambasadora u Vašingtonu imenovan je 1910; *La formazione della diplomazia nazionale (1861-1915)*, 225-226.

⁸³⁴ Kuzani je bio višegodišnji ekonomski savjetnik u italijanskoj ambasadi u Beču, što mu je olakšavalo misiju u Crnoj Gori.

⁸³⁵ *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 455.

za Skadar. Međutim, kako se parabrod *Lastavica* ubrzo pokvario, a slična sudbina zadesila i *Obod*, novi parabrod, kupljen u Francuskoj za pomenutu svrhu, služba je dovedena u pitanje. Mala knjaževa jahta *Galeb* pokazala se neadekvatna za ovu namjenu, pa je posredovanjem italijanskog poslanstva na Cetinju, dok se *Obod* ne popravi, posuđen od italijanske Vlade parabrod *Mafalda*. *Obod* se i nakon opravke više puta kvario, pa je ponovo dolazilo do interventnog angažovanja italijanskih brodova *Mafalda* i *Principe di Piemonte*. Troškovi njihovog najma odbijani su od subvencije koju je italijanska vlada davala crnogorskoj za prenošenje svoje pošte. Kako je ove zamjene ponekad bilo nemoguće obezbijediti, dešavalo se da je transport pošte za Skadar organizovan i kopnenim putem. Ove okolnosti Kuzani je iskoristio da okonča crnogorsku samostalnu poštansku službu na Skadarskom jezeru. Pripremio je rješenje po kome je italijanska vlada preuzimala na sebe pomenutu plovidbu jezerom, uz obavezu da kupi tehnički problematični *Obod*. Trošak koji su Italijani trebali da podnesu za ovu kupovinu bio je beznačajan u odnosu na važnost osvajanja monopolija poštanskog saobraćaja po Jezeru.⁸³⁶ U ovu operaciju bio je uključen i Leoni, italijanski konzul iz Skadra. On se angažovao oko obezbjeđenja crnogorskih isprava za italijanski parabrod koji je trebalo da zamijeni *Obod*, i koji je samo pod crnogorskom zastavom mogao ploviti Bojanom za Skadarsko jezero. Pod imenom *Principe di Piemonte* 7. maja 1905. godine započeo je sa prevozom italijanske pošte na Skadarskom jezeru.⁸³⁷

Sledeći Kuzanijev korak u operaciji obezbjeđivanja italijanske monopolisane plovidbe na Skadarskom jezeru, sinhronizovan sa vođstvom *Barskog društva*, bilo je otkupljivanje parabroda *Danica* od *Anglo-Montenegrina*, firme koja je održavala liniju Rijeka Crnojevića-Skadar sa usputnim zaustavljanjima na Plavnici i Virpazaru.⁸³⁸

Uspostavljanje radio telegrafske veze između Italije i Crne Gore

Od 1870. godine crnogorska telegrafska komunikacija sa svjetom odvijala se preko Kotora što je Austro-Ugarskoj pružalo mogućnost da je kontroliše a po potrebi i onemogući. Želeći da se oslobole ovakve zavisnosti na Cetinju su od 1899. godine razmišljali o uspostavljanju direktnе veze sa Italijom putem podmorskog telegrafskog

⁸³⁶ D. Franetović, *op. cit.*, 177-182.

⁸³⁷ *Ibid.*, 184-185.

⁸³⁸ D. Franetović, *op. cit.*, 173.

kabla između Barija i Bara. Kasnije je razmatrana i mogućnost povezivanja sa postojećim kablom Valona-Brindizi. Po nalogu knjaza Nikole, Evgenije Popović lobirao je kod italijanskih vlasti za realizovanje ovog projekta. Napravljena je procjena izvodljivosti i troškova projekta za čiju je realizaciju trebalo izdvojiti oko 800 000 lira. Ministar pošta Galimberti nije vjerovao da će italijanski parlament odobriti izdvajanje tih sredstava iz budžeta.⁸³⁹ Kao alternativno rješenje prihvaćeno je uspostavljanje radio telegrafske veze.⁸⁴⁰ Za ovo su se zalagali i italijanski ministar pošta Galimberti i Evgenije Popović, uvjereni da od postavljanja kabla u dogledno vrijeme neće biti ništa. Ministar Galimberti se sa Guljermom Markonijem načelno dogovorio o instaliranju stanica u Bariju i Baru.⁸⁴¹ U pogledu mogućnosti njihovog uspješnog funkcionisanja Markoni je bio optimista. Računao da će za uspostavljanje radio veze biti dovoljna suma od 20 000 franaka, koju bi zajedno trebalo da obezbijede Italija i Crna Gora. Italijanski ministar je sumnjao da Crna Gora zbog teške ekonomске situacije može izdvojiti potrebnu sumu, ali je smatrao da će italijanski kralj dati svoj doprinos. Očekivalo se da će ostvarenje projekta doprinijeti većem ugledu dinastija.⁸⁴²

U ljeto 1903. godine Markoni je otpočeo sa realizacijom projekta, mada pitanje ko će ga i u kojoj mjeri finansirati još nije bilo razriješeno. Italijanski predstavnik na Cetinju, Bolati, početkom jula 1903. godine obavjestio je ministra Vukovića o angažovanju italijanske vlade u pogledu izgradnje Markonijeve stanice kao i o upućivanju stručnjaka u Crnu Goru u vezi određivanja njene lokacije.⁸⁴³ Izgradnjom stanice rukovodio je markiz Luidi Solari. Za tok radova interesovao se kralj Viktor Emanuel III pa je markiz Solari u januaru 1904. godine bio pozvan da mu referiše o

⁸³⁹ CMSA, Archivio Eugenio Popovich D'Angeli, *E. Popovich au A. Martinovich*, Rome, le 1 juillet 1903; *Glas Crnogorca*, № 21, Cetinje, 18 maj 1901, 3, *Pomorska žica Bar-Bari. Glas Crnogorca* optimistički je najavljuvao postavljanje podmorskog telegrafskega kabla između dvije obale navodeći da je o tome bilo govora i u italijanskom parlamentu.

⁸⁴⁰ L. Solari, *Marconi nell'intimità e nel lavoro*, Milano 1940, 121; Prema Solariju ideja je došla od knjaza Nikole koji je bio upoznat sa dostignućima Guljerna Markonija.

⁸⁴¹ DACG, MID, 1903, № 992, *Eugène Popovich au G. Voukovich*, Rome, le 15 mai 1903.

⁸⁴² DACG, MID, 1903, № 1031, *Eugène Popovich au G. Voukovich*, Rome, le 20 mai 1903.

⁸⁴³ DACG, MID, 1903, № 1257, *Bollati au Voukovich*, Cettigne, le 2 juillet 1903; *Ibid*, № 1276, *Bollati au Voukovich*, Cettigne, le 5 juillet 1903. Barskom oblasnom upravitelju Marku Petroviću sa Cetinja je javljeno da će iz Italije doći „jedan vladin delegat da proučava mjesto i druge prilike za osnivanje jedne telegrafske štacije u Baru, takozvanog Markonijevog telegrafa bez žice.“ Preporučivalo se „cijeli posao treba da držite u velikoj tajnosti; a kad bi ste trebali da govorite s kim o istom delegatu, recite da je došao da ispituje biljke ili rude ili što bilo drugo, samo da se niko na oviza (ne dosjeti) o pravoj misiji.“ DACG, MID, 1903, № 1270, *Uputstvo oblasnom upravitelju u Baru M. Petroviću*, Cetinje, 22. jun 1903. Najavljuvani vladin delegat bio je Markonijev saradnik markiz Luidi Solari. U novembru 1903. zbog uspostavljanja radio-stanice u Baru je boravio i inženjer Venturini; DACG, MID, 1903, № 1948, *Uputstvo oblasnom upravitelju u Baru M. Petroviću*, Cetinje, 5. novembar 1903.

svom poslednjem boravku u Crnoj Gori.⁸⁴⁴ I italijanski poslanik na Cetinju Kuzani i crnogorski generalni konzul u Rimu Popović, trudili su se da se otklone prepreke i posao privede kraju. Popović je preporučivao da crnogorska vlada potpiše što prije ugovor sa Markonijem, a Kuzani intervenisao u Rimu da stanica u Baru bude kvalitetno urađena.⁸⁴⁵ Konačno, 5 maja 1904. godine, u Londonu je potpisana ugovor.⁸⁴⁶

Nerazvijena i tehnički zaostala Crna Gora, imala je priliku da 4. avgusta 1904. godine, na svojoj teritoriji, na brdu Volujica, na ulazu u Barsku luku, svečano pusti u rad prvu radio-telegrafsku stanicu na istočnoj obali Jadrana.⁸⁴⁷ Poduhvat je imao veliki politički, vojni, ekonomski i moralni značaj. Crna Gora se oslobođila dotadašnjeg austro-ugarskog telegrafskog monopolija. Ostvarenje direktnе veze između Barija i Bara, posredstvom uređaja koji je izumio jedan Italijan propagiralo je tehničku i kulturnu moć Italije.⁸⁴⁸

Radio telegrafska linija Bar-Bari u finansijskom pogledu bila je neinteresantna za Markonija. On će je 1909. godine, uz otkup, prepustiti *Barskom društvu*.⁸⁴⁹ Društvo je ovim aranžmanom težilo da monopolizuje i zaokruži svoje pozicije u crnogorskom saobraćaju i sebi obezbijedi neometanu komunikaciju sa upravom u Veneciji i kasnije u Rimu.⁸⁵⁰ Posjedovanje ovakvog sredstva veze bilo je od značaja i za italijansku državu i

⁸⁴⁴ DACG, MID, 1904, № 105, *E. Popović G. Vukoviću*, Rim, 22. januar 1904.

⁸⁴⁵ DACG, MID, 1904, № 639, *E. Popović G. Vukoviću*, Rim, 1. jun 1904.

⁸⁴⁶ *Ugovor o postavljanju i korišćenju radio-telegrafske stanice sistema Markoni za javnu upotrebu u Baru*, London, 5. maja 1904; DACG, MID 1904, № 582, *Kuzani Vukoviću*, Cetinje, 9. april 1904. Kuzani saopštava Vukoviću da je Markoni prihvatio potpisivanje ugovora, kao i to da su komponente radio stanice spremne i da preostaje jedino da se montira uređaj za emitovanje.; Upravitelj Crnogorske pošte Jovo Popović uputio je ministarstvu spoljnih poslova primjerke ugovora o uspostavljanju radio-telegrafske linije između Crne Gore i Italije; DACG, MID 1904, № 2205, *J. Popović Ministarstvu inostranih djela*, Cetinje, 25. maj 1904.

⁸⁴⁷ Љ. К. Кирова, *op. cit.*, 203. Prema zvaničnoj verziji, ovu stanicu i njenu blizankinju u San Cataldu pored Barija, podigao je o svom trošku Markoni, odnosno njegova kompanija iz Londona. Ovo je uradio po želji italijanskog kraljevskog para, kako bi kraljica Jelena mogla brže komunicirati sa roditeljima.

⁸⁴⁸ V. Mantegzza, *L'altra sponda. Italia ed Austria nell'Adriatico*, Milano 1905, 186-188; *Glas Crnogorca*, № 35, 28. avgust 1904, 3; S. Burzanović, *Italijanske i francuske radiotelegrafske stanice u Crnoj Gori*, in: *Komunikacija među ljudima i narodima na području Crne Gore*, ed. B. Kankaraš, Podgorica 2001, 147-153.

⁸⁴⁹ DACG, MS, 1909, № 56/1, *Vojvodić (MUD)-Tomanoviću, predsjedniku vlade*, 31. januar 1909; *Ibid.*, № 56/3, *Tomanović-Ministarstvu unutrašnjih djela*, 5. februar 1909. Vlada je odobrila Društvo da otkupi stanicu u okviru ranije predviđenih uslova i uz obavezu da se vrijeme rada stanice produži tako da radi od 7 sati iz jutra do pola noći.

⁸⁵⁰ DACG, Ministarstvo finansija (=MF), 1908, № 931, *Lerko-Ministarstvu finansija*, Bar, 1/14. avgust 1908; *Ibid.*, № 810, *Bukolini-Ministarstvu finansija*, Podgorica, 25. jun 1908. Koliko je italijanskim kompanijama značila mogućnost povjerljive komunikacije, svjedoče zahtjevi koje su direktor *Uprave monopolja duvana* T. Bukolini i žerant *Barskog društva*, Lerko, podnijeli tokom ljeta 1908. crnogorskim vlastima da im se odobri da mogu slati šifrovane telegrame. Lerko to obrazlaže time da *Društvo* nije bilo kakva privatna firma ili društvo "već ono koje ima sa Državom velike zajedničke interese".

bilo je kasnije dio osnove za opravdavanje velikih subvencija koje je vlada dodjeljivala *Društvu*.

Austrougarski otpor italijanskim ekonomskim inicijativama u Crnoj Gori

Jačanje italijanskih pozicija u Crnoj Gori, pogađalo je austrougarske interese. Realizacijom preostalih koncesija italijanski položaj u Crnoj Gori mogao je biti u toj mjeri ojačan, da se pretvori u ozbiljnu prepreku austrougarskim ekspazionističkim namjerama na Balkanu, u prvom redu u Albaniji. Da bi omeo italijanske planove baron O. Kun je, od kraja maja 1904. godine, knjazu Nikoli podnosio različite saobraćajne i industrijske projekte koji su austrijske firme ili sama država trebalo da realizuju u Crnoj Gori. Predložio je da Austro-Ugarska, u duhu čl. 29 Berlinskog ugovora, sagradi prugu Kotor-Spič-Golubovci-Bar, kao produžetak dalmatinskih željeznica, čiji je južni ogrank već dopirao do Boke Kotorske.⁸⁵¹ Očigledna je bila želja, da se pruga produži ka Skadru što bi vanredno ojačalo vojničke i ekonomске pozicije Austro Ugarske prema Crnoj Gori i Albaniji. Knjaz Nikola je pokazivao interes za prugu Bar-Vir koja je trebalo da obezbijedi saobraćaj između unutrašnjosti zemlje i crnogorske luke. Crnogorska vlada je kasnila sa odgovorom na ponudu Kuna i u isto vrijeme sa *Italijansko-crnogorskim sindikatom* pregovarala o novom produžetku koncesija datih početkom 1903. godine. Saznavši za ovo, Kun je predložio da se željeznicu Spič -Bar, produži do Virpazara i dalje za Skadar a da Austro-Ugarska pored nje o svom se trošku izgradi i luku u Baru.

Poslanik Kuzani je upozorio crnogorskog ministra spoljnih poslova Vukovića da bi izgradnja prvog kilometra ove željeznice značila početak kraja Knjaževine. Nakon intervencije na Cetinju, Kuzani je vlasti u Rimu mogao da saopšti da će austrijska ponuda biti odbačena, koncesije *Sindikatu* produžene, ali i da upozori na mogućnost novih sličnih ponuda.⁸⁵²

⁸⁵¹ AS, SI, 55, *Cusani a Tittoni*, Cettigne, 25 maggio 1904.

⁸⁵² AS, SI, 55, *Cusani a Tittoni*, Cettigne, 2 giugno 1904. Kuzani je predviđao da bi se austrougarska vlada mogla obećati da neće adaptirati svoju luku u Spiču, već da će se ograničiti na izgradnju one u Baru, i produžiti željeznicu iz Bara preko Ulcinja za Skadar.

Pomenutom produženju koncesija, osim Kuzanijeve podrške, značajno je doprinijelo Volpijevo obećanje da će crnogorskoj vladi obezbijediti sumu od 600-700 000 franaka zajma, o čemu je 3. juna, u Ministarstvu finansija na Cetinju, sklopljen ugovor između ministra Mijuškovića i Volpija kao privatne ličnosti.⁸⁵³

Italijanski ministar spoljnih poslova Titoni poklanjao je veliku pažnju poduhvatima svojih sunarodnika u Crnoj Gori, jer je u njima vidio sredstvo za ostvarivanje italijanske jadranske i balkanske politike. Po njegovim uputstvima, ali i uz dosta samoinicijativnosti, Kuzani je na Cetinju pružao diplomatsku podršku Volpiju, Foskariju i njihovim saradnicima. Međutim, u ljeto 1904. godine ova podrška nije bila dovoljna, trebalo je obezbijediti finansijska sredstva u značajnim iznosima, koja su prevazilazila kompetenciju Titonijevog ministarstva.

Predsjednik Đoliti nije osporavao veličinu političkog cilja, ali nije vjerovao da bi se djelovanjem sindikata ostvarile veće ekonomске i političke koristi. Smatrao je neubjedljivim da bi jedna mala brdska željezница između Bara i Skadarskog jezera mogla privući komercijalni promet sjeverne Albanije, dovoljno je baciti pogled na geografsku kartu pa da se to uvidi, pisao je Đoliti Titoniju. Što se političke štete tiče, smatrao je da bi italijanska indirektna okupacija dijela jadranske obale (Bara) opravdala pred velikim silama Austro-Ugarsku reakciju u vidu okupacije neke tačke u Albaniji.⁸⁵⁴ Iritiralo ga je što se o italijanskim poduhvatima u Crnoj Gori otvorila polemika u štampi.⁸⁵⁵ Smatrao je da se u suštini radi o lošem poslu, koji iza političkog paravana želi da se dočepa državnih finansija.⁸⁵⁶ Đoliti je prepustio Vladi da odluči može li bez ovlašćenja parlamenta preuzeti odgovornost u pogledu podrške *Sindikatu*. Krajem avgusta 1904. godine, na sjednici Vlade, Titoni nije uspio da interes *Italijansko-crnogorskog Sindikata* predstavi kao državni interes. Vlada se povela za mišljenjem predsjednika Đolitija.⁸⁵⁷ Sve do početka 1905. godine, italijanska vlada držala se pasivno prema *Sindikatu*, a čini se da su u ostvarenje svojih planova o željeznici i luci,

⁸⁵³ AS, SI, 55, *Mijuskovich a Foscari*, Cettigne, 2 giugno 1904. Osnovu za pregovore predstavljalo je pismo Foscarija crnogorskoj Vladi od 26. maja 1904.

⁸⁵⁴ AS, SI, 55, *Giolitti a Tittoni*, Roma, 8 agosto 1904.

⁸⁵⁵ *Corriere della Sera*, 15 giugno 1904; V. Mantegazza, *Un pericolo evitato*, 1. Mantegaza piše o odbijanju Crne Gore da prihvati austrijske ponude o građenju saobraćajnica na njenoj teritoriji i o opasnostima koje bi proizšle za Italiju ako ove ponude budu prihvачene zbog očajnih materijalnih uslova u Crnoj Gori.

⁸⁵⁶ AS, SI, 55, *Giolitti a Tittoni*, Roma, 8 agosto 1904.

⁸⁵⁷ AS, SI, 55, *Paganini a Tittoni*, Belluno, 4 settembre 1904; *Ibid.*, *Fusinati a Foscari*, Roma, 26 agosto 1904; *Ibid.*, *Paganini a Cusani*, Belluno, 23 agosto 1904.

privremeno posumnjali i Volpi i njegovi saradnici.⁸⁵⁸ Nezavisno od toga njihovi planovi vezani za *Monopol duvana* uspješno su realizovani što je isticao i poslanik Kuzani, koji je budnim okom pratio italijanske interese u Crnoj Gori.⁸⁵⁹

Transformisanje Italijansko-crnogorskog sindikata u Barsko društvo i potpisivanje ugovora sa crnogorskom vladom

Obezbjedivanje garancija italijanske vlade za kapital uložen u projekte *Sindikata* predstavljalo je preduslov za privlačenje novih akcionara i obezbjeđivanje neophodnih sredstava. Ostavka Đolitijeve vlade u februaru 1905. godine, za Volpija i drugove, sigurno nije bila stvar za kojom je trebalo žaliti, a kada je u novoobrazovanu vladu Aleksandra Fortisa ponovo ušao Titoni, kao ministar spoljnih poslova, ukazala se prilika za novo lobiranje u korist *Sindikata* u Konsulti i kod vlade. Ohrabreni *Sindikat* je 23. marta 1905. godine počeo radove na izgradnji Barske luke.⁸⁶⁰ Narednih mjeseci izvršeno je i trasiranje i tehnički i finansijski proračuni željezničke linije od Bara do Skadarskog jezera.⁸⁶¹

Pojačani interes italijanske vlade da *Sindikat* zadrži saobraćajne koncesije u Crnoj Gori nije promakao pažnji Austro-Ugarske Krajem aprila 1905. godine, prilikom sastanka Titonija sa austrougarskim ministrom Goluhovskim u Veneciji, i ova problematika bila je predmet razgovora. Po mišljenju ruskog diplomata Solovjeva, to je bila jabuka razdora među saveznicama.⁸⁶²

Italijansko-crnogorski sindikat transformisao se poslednjih dana jula ili prvih dana avgusta u *Sindikat za Barsku luku i željeznicu*. Novi sindikat raspolagao je sa

⁸⁵⁸ Н. Хитрова, *op. cit.*, 226.

⁸⁵⁹ ASDMAE, Archivio Segreto di Gabinetto, Cassette Verdi, *Cusani a Tittoni*, Cettigne, 10 agosto 1905; V. Mantegazza, *L'altra sponda, Italia ed Austria nell'Adriatico*, Milano 1905, 200; N. Škerović, *op. cit.*, 68.

⁸⁶⁰ *Glas Crnogorca*, № 11, Cetinje, 19. mart 1905, 3. Knjaz Nikola svečanu je inaugurisao radova bacivši sa krme svoje jahte kamen temeljac u more. Na osnovu ugovora sa crnogorskom vladom, da ne bi izgubio koncesije, *Sindikat* je radove morao otpočeti do 28. februara 1905; AS, SI, 55, *Cusani a Tittoni*, Cettigne, 20 gennaio 1905.

⁸⁶¹ V. Mantegazza, *Il porto di Antivari*, 26; DACG, MID, 1905, № 2988, *M. Petrović-Ministarstvu inostranih djela*, Bar, 16. maj 1905; *Ibid.*, № 2750, *Ramadanović-Ministarstvu inostranih djela*, Skadar, 2. maj 1905.

⁸⁶² G. Giordano, *Tra marsine e stiffelius: Venticinque anni di politica estera italiana, 1900-1925*, Roma 2012, 76; N. Rakočević, *Crna Gora i Austro-Ugarska 1903-1914*, Titograd 1983, 29-31.

kapitalom od 1 000 000 lira.⁸⁶³ Kako je i ta suma bila nedovoljna za realizaciju programa *Sindikata* on je ponovo transformisan pa je 20. decembra 1905. godine ustanovljeno anonimno crnogorsko društvo pod nazivom *Barsko društvo (Compania di Antivari)* sa sjedištem na Cetinju. Kapital *Društva* je iznosio 4 000 000 kruna.⁸⁶⁴ Na poziv promotora, uz blagonakloni stav i podsticaj italijanske vlade, u stvaranje akcionarskog kapitala uključuju se glavne finansijske i industrijske institucije Italije. Sa patriotskim zamahom u ovome učestvuju i ugledna privatna lica.⁸⁶⁵ Sa crnogorskom vladom *Društvo* je potpislo sporazum o uslovima ostvarivanja koncesija, prenešenih sa ranijeg *Sindikata* na *Barsko društvo*.⁸⁶⁶

Prema Titonijevim instrukcijama, Kuzani je aktivno učestvovao u ovim dešavanjima, posebno od ljeta 1905. godine. Uticao je da inženjer Roberto Paganini prihvati dužnost predsjednika transformisanog *Sindikta* uvjerivši ga da će italijanska vlada na ime garancija za uloženi kapital, *Sindikatu* obezbijediti odgovarajući iznos subvencija.⁸⁶⁷ Kuzani i Volpi su postigli kod crnogorskog knjaza i Vlade, odricanje od crnogorske samostalne plovidbe po jezeru, kao i od za to opredijeljene subvencije koja je dobijana od italijanske Vlade. Prenos italijanske pošte u Crnoj Gori privremeno je organizovala italijanska vlada, što je bio korak ka prepuštanju ove službe *Italijansko-crnogorskom sindikatu*. Kuzani se postarao da za Italiju obezbijedi monopolski položaj na Jezeru, time što je od društva *Anglo-Montenegrin* koje je posjedovalo sopstvenu koncesiju, za račun *Sindikata* otkupio plovila i ostala saobraćajna sredstva i poslovne prostore.⁸⁶⁸ Shvatio je da bi Austro-Ugarska otkupljivanjem pomenutih sredstava i

⁸⁶³ ASDMAE, Archivio Segreto di Gabinetto, Cassette Verdi, cass. 20 f. 1, *Cusani a Tittoni*, Cettigne, 10 agosto 1905.

⁸⁶⁴ *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, Statut anonimnog društva nazvanog Barsko društvo, 510-518. Ciljevi *Društva* su bili podizanje luke i slobodne zone, gradnja i korišćenje željeznica „u Crnoj Gori i inostranstvu”, monopolsko vršenje plovidbe po Skadarskom jezeru mehaničkim sredstvima i „uopšte svaka finansijskai trgovacka operacija ma koje vrste”. Trajanje *Društva* predvideno je na 65 godina. Društveni kapital je bio podijeljen u 4 000 akcija.

⁸⁶⁵ V. Mantegazza, *op. cit.*, 24-25. Akcionari su bili: Italijanska trgovacka banka, Banke Piza e Vonviler iz Milana, Banka Luidi Marsalja iz Torina, Tvornica R. Pjado i Sinovi iz Đenove, zatim: Tomaso Bertareli, Marko Beso, inž. Ernesto Breda, Luidi Kanzi, Ferdinand Cesaroni, grof ing. A. Korinaldi, Karlo Oktavio Kornada, senator De Angelis, grof Piero Foscari, Baron Tristan Galoti, Viko Mantegaca, Guljermo Markoni, Luidi Marsalja, adv. Klement Maraini, Đordo Milius, Atilio Odero, inž. Đuzepe Orlando, inž. Vitorio Otolengi, inž. Pjero Piola-Daverio, grof Karlo Rado, Vitorio Rolandi-Riči, grof senator G. Rosi Martini, Frederik Selve, senator Treves od Bonfili, G. Tempini i Cezar Treca di Musela.

⁸⁶⁶ *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 509-510. Sporazum su potpisali Volpi izaslani savjetnik *Društva*, Andrija Radović ministar finansija i gradevina i Lazar Mijušković predsjednik Ministarskog Savjeta Crne Gore.

⁸⁶⁷ ASDMAE, Archivio Segreto di Gabinetto, Casete Verdi, *Cusani a Tittoni*, Cettigne, 10 agosto 1905.

⁸⁶⁸ AS, SI, 53, *Cusani a Tittoni*, Cettigne, 14 settembre 1905; *Glas Crnogorca*, № 37, 17. septembar 1905, 4.

koncesije, mogla efikasno da konkuriše Italijanima. Bilo je dovoljno da razmijeni telegrame sa Volpijem, pa da od njega dobije ovlašćenje za kupovinu sredstava *Anglo-Montenegrina*. Na istu ideju ali sa zakašnjnjem došao je i baron Kun.⁸⁶⁹

U septembru se odigrala odlučujuća runda malog rata, koji su u Crnoj Gori, vodili italijanski i austrougarski poslanik. Austrougarsko protivljenje italijanskim saobraćajnim poduhvatima u Crnoj Gori se između ostalog zasnivalo na čl. 29 Berlinskog ugovora, koji je uz klaузule političke prirode sadržao i jednu ekonomsku: "Crna Gora je dužna da se sporazumije sa Austro-Ugarskom o pravu da izgradi i drži duž crnogorske obale jedan put i jednu željeznicu". Volpi je smislio kako da se ovo izigra. Trebalo je da crnogorska vlada pregovara sa Austrijancima, kako bi dobila njihovu načelnu saglasnost za izvođenje jednog ovakvog projekta, a da nakon toga posao prepusti Italijanima obrazloživši to kao prihvatanje povoljnije ponude.⁸⁷⁰ Kuzani je odvratio pažnju austrougarskog poslanika Kuna i prijestolonasljednika Danila, koji je važio za austrofila. Pripremivši prethodno potpisivanje ugovora, on je sa princom Danilom otišao u višednevni lov u okolinu Nikšića. Ostavio je Volpija da sa Italijanima naklonjenim Mijuškovićem i knjazom Nikolom okonča potpisivanje ugovora, kojim će prethodne koncesije definitivno biti povjerene *Sindikatu* za Barsku luku i željeznicu, odnosno kapitalističkom društvu u koje je Sindikat trebalo da se transformiše. Kada je za ovo saznao Kun, ne priznajući da je izgubio bitku za saobraćajnu dominaciju u Crnoj Gori, pokušao je da prijestolonasljednika ubijedi da Italijani neće biti u stanju da izgrade luku i željeznicu i da treba naći način da se raskine potpisani ugovor, jer će Austro-Ugarska sve što su oni ponudili, uraditi pod još povoljnijim uslovima.⁸⁷¹ Bilo je uzalud. Kuzani je ministru Titoniju telegrafisao "Doveli smo našu lađu u luku, ali je luka nesigurna i treba stalno biti na oprezu".⁸⁷²

⁸⁶⁹ AS, SI, 53, *Cusani a Tittoni*, Cettigne, 14 settembre 1905.

⁸⁷⁰ A. Tambora, *op. cit.*, 292-293.

⁸⁷¹ AS, SI, 53, *Cusani a Tittoni*, Cettigne, 14 settembre 1905.

⁸⁷² Lj. Aleksić - Pejković, *op. cit.*, 12; AS, SI, 53, *Cusani a Tittoni*, Cettigne, 14 settembre 1905.

Ruski otpor prodiranju italijanskog kapitala u Crnu Goru

Riješivši pitanje formiranja *Barskog društva* i prenošenja na njega koncesije, Italijani su se tokom januara 1906. godine posvetili njegovom administrativnom ustrojstvu i obezbjedivanju potrebnog kapitala.⁸⁷³ Po pitanju finansija, tokom marta su intezivirali pregovore o *cahier de charges* radi konačnog potpisivanja ugovora sa crnogorskim vladom. Mada je već imala iskustvo sa Volpijevom finansijskom grupom, stečeno tokom potpisivanja ugovora o *Monopolu duvana* i pregovaračko iskustvo vezano za produžavanje roka i mijenjanja uslova koncesija, povjerenih *Sindikatu*, crnogorska vlada je bila zaprepašćena ponuđenim projektom ugovora. Italijanski zahtjevi ocijenjeni su kao neumjereni i usmjereni na potpuno ekonomsko porobljivanje Crne Gore. Sa crnogorske strane, pomenuti projekat ugovora upoređivan je sa onima kakvi su od imperijalističkih sila diktirani na Dalekom istoku ili u Africi. Isto je mislio i ruski predstavnik na Cetinju, P. V. Maksimov, kome se crnogorska vlada u ovoj fazi pregovaranja počela obraćati za savjet. Knjaz Nikola je ponudio da će naći izgovor da prekine pregovore i da posao ponudi Rusima, ako od njihove Vlade dobije obećanje da će naći grupu kapitalista koja će realizovati koncesije, koje su dodijeljene Italijanima.⁸⁷⁴ Knjaz je ovom ponudom želio da sa sebe skine odgovornost za prepuštanje vitalnih ekonomskih pozicija zemlje Italijanima kao i da ublaži utisak o slabljenju svoje privrženosti Rusiji. Nije isključeno da je ponovio oprobanu taktiku da svoju pregovaračku poziciju pojačava podsticanjem konkurenčije, bilo da se radi o Austro-Ugarskoj ili Rusiji.⁸⁷⁵

O toku italijansko-crnogorskih pregovora Maksimov je bio dobro informisan od same crnogorske vlade. Predsjednik vlade Mijušković davao mu je ne samo informacije, već i relevantna dokumenta.⁸⁷⁶ Maksimov nije imao nedoumica o bliskoj povezanosti *Barskog društva* sa italijanskim vladom, a to nije bila tajna ni za crnogorske

⁸⁷³ ASDMAE, Carte Levi, *Volpi a San Giuliano*, Venezia, 18 gennaio 1906.

⁸⁷⁴ ABOMKN, PR, № 9, *Maksimov-Ministarstvu inostranih djela Rusije*, Cetinje, 16. februar 1906; *Ibid.*, № 12, *Maksimov-Ministarstvu inostranih djela Rusije*, Cetinje, 24. februar 1906; *Ibid.*, № 15, *Maksimov-Ministarstvu inostranih djela Rusije*, Cetinje, 5. mart 1906.

⁸⁷⁵ ABOMKN, PR, *Lamsdorf-Maksimovu*, Petrograd, 13. april 1906.

⁸⁷⁶ ABOMKN, PR, № 14, *Maksimov-Ministarstvu inostranih djela Rusije*, Cetinje, 4. mart 1906.

zvaničnike. Što se samog Mijuškovića tiče među ruskim diplomatima, važio je kao rusofob i izrazito korumpirani italofil.⁸⁷⁷

Mijušković nije vjerovao u mogućnost pronalaženja kapitalističkog društva koje bi zamijenilo Italijane, mada su ovakve kombinacije pravljene tokom marta 1906. godine, kada je izgledalo da su pregovori *Društva* i crnogorske vlade zapali u teškoće. Tokom maja pregovori su ušli u odlučujuću fazu. Maksimov je od ruskog ministra spoljnih poslova, V. N. Lamsdorfa dobio instrukcije da uloži sve sile da Crna Gora ne prihvati ugovor koji bi je doveo u zavisnost od Italije. Maksimov je sa jedne strane pokušavao da spriječi ili odloži zaključivanje ugovora a sa druge nastojao da crnogorskoj vlasti pomogne savjetima u pregovorima, da konačna varijanta ugovora bude što manje nepovoljna po Crnu Goru.⁸⁷⁸ Ugovor je konačno, potpisana 26. juna 1906. godine. U ovo vrijeme knjaz Nikola je bio u inostranstvu. U diplomatskim krugovima na Cetinju očekivalo se da će knjaz u Beču pokušati da dogovori realizaciju novih kapitalnih privrednih projekata.⁸⁷⁹

Nakon uspješne, skoro trogodišnje diplomatske aktivnosti na Cetinju, Kuzani je 11. septembra napustio Crnu Goru.⁸⁸⁰ Od oktobra 1906. godine na njegovom mjestu nalazio se Andrea Karloti.⁸⁸¹

⁸⁷⁷ ABOMKN, PR, № 2, *Ruski poslanik-Ministarstvu inostranih djela Rusije*, Cetinje, 8. januar 1906; *Ibid.*, № 3, *Ruski poslanik-Ministarstvu inostranih djela Rusije*, Cetinje, 14. januar 1906; *Ibid.*, № 12, *Ruski poslanik-Ministarstvu inostranih djela Rusije*, Cetinje, 24. februar 1906; *Ibid.*, № 18, *Ruski poslanik-Ministarstvu inostranih djela Rusije*, Cetinje, 10. mart 1906.

⁸⁷⁸ ABOMKN, PR, № 20, *Maksimov-Ministarstvu inostranih djela Rusije*, Cetinje, 19. mart 1906; *Ibid.*, № 26, *Maksimov-Ministarstvu inostranih djela Rusije*, Cetinje, 2. maj 1906; *Ibid.*, № 31, *Maksimov-Ministarstvu inostranih djela Rusije*, Cetinje, 10. jun 1906.

⁸⁷⁹ ABOMKN, PR, № 34, *Maksimov-Ministarstvu inostranih djela Rusije*, Cetinje, 22. jun 1906. U ovom smislu govorilo se o sklapanju novog trgovackog ugovora sa Austrijom kao i o nizu željezničkih i drumskih koncesija /župčasta željezница Kotor-Njeguši, željezница Risan-Grahovo i o sličnim linijama ili putevima od austrijske i albanske granice u unutrašnjost zemlje prema Nikšiću, Danilovgradu, Podgorici/. Pominjala se i gradnja pivare od strane jedne austrijske kompanije, ali kapitalni projekat o kome se trebalo razgovarati u Beču, odnosio se na isušenje Skadarskog jezera.

⁸⁸⁰ AS, SI, 53, *Carloti a Tittoni*, Cettigne, 13 gennaio 1907; *Glas Crnogorca*, № 39, Cetinje, 30. septembar 1906, 6. Na okončanje Kuzanijeve misije na Cetinju uticalo je zahladjenje između njega i dvora zbog novčanih poslova princa Danila i Volpija. Novi ruski poslanik na Cetinju, Štajn kao dodatni razlog navodi i podozrenje dvora zbog navodne bliskosti Kuzanija sa austrijskim poslanikom; ABOMKN, PR, № 46, *Štajn-Ministarstvu inostranih djela Rusije*, Cetinje, 7. septembar 1906.

⁸⁸¹ Andrea Karloti (Verona, 1864-1920) završio je pravo u Bolonji. Imao je uspješnu diplomatsku karijeru. Prije nego što mu je kraljevskim dekretom od 5. oktobra 1906. povjereni cetinjsko poslanstvo, službovao je u Carigradu i u Beču gdje je bio sekretar poslanstva. U crnogorsku prijestonici stigao je sa kredencijalima vanrednog izaslanika i opunomoćenog ministra. U ambasadu u Atini premješten je 21. maja 1908. a od decembra 1912. povjereni mu je upravljanje ambasadom u Petrogradu; *La formazione della diplomazia nazionale (1861-1915)*, 148-149. Prema podacima crnogorskog Ministarstva spoljnih poslova Karloti je svoje akreditive na Cetinju predao tek 26. januara 1907; *Liste du personnel du Ministere*

Izgradnja željeznice Bar-Vir i Barske luke, regulisanje plovidbenog sistema na Skadarskom jezeru

Projekat željeznice izradio je predsjednik društva, inženjer Roberto Paganini. Razmatrane su dvije trase. Prva za Italijane ekonomski i politički mnogo zanimljivija, trebalo je da izade na Skadarsko jezero kod Murića, blizu turske (albanske) granice. I za trasiranje i izgradnju pruge, bila bi u tom slučaju neophodna turska saglasnost, jer je pruga trebalo da pređe preko jednog dijela njihove teritorije. Crnogorska vlada je u Carigradu uzaludno pokušavala da obezbijedi saglasnost turske vlade, nudeći i velikodušnu mogućnost zamjene teritorija. Zbog turskog odbijanja izbrana je nova trasa: Bar-Virpazar.⁸⁸² Sa stanovišta koštanja i italijanskih želja, trasa je bila manje povoljna, ali je više nego prethodna odgovarala interesima Crne Gore zbog svog manje perifernog položaja.

Telegramom od 26. septembra 1908. godine inženjer Pasi je obavijestio predsjednika vlade Tomanovića o dolasku prve lokomotive iz Bara u Virpazar.⁸⁸³ Redovan saobraćaj trebalo je da otpočne tek nakon što komisija pregleda i utvrdi solidnost izvedenih radova na pruzi. *Glas Crnogorca* pisao je o očekivanju velikih privrednih koristi od pruge i najavio njeno skoro svečano otvaranje.⁸⁸⁴ Ovaj događaj, od izuzetne važnosti za malu Knjaževinu, ipak nije na odgovarajući način proslavljen u javnosti. Ako je Italijanima i bilo do slavlja, crnogorskim vlastima i narodu svu pažnju tih dana apsorbovala je velika politička kriza izazvana aneksijom Bosne i Hercegovine, koja je izazvala bujicu protesta i demonstracija protiv Austro-Ugarske, a u koje su se uključili i radnici *Društva*.

Radove na luci u Baru za račun *Italijansko-crnogorskog sindikata* otpočeo je preduzimač M. Šegvić u proljeće 1905. godine i prije nego što je između crnogorske Vlade i *Barskog društva* konačno potpisana ugovor. Radovi su izvođeni prema studiji

des Affaires Etrangères et de messieurs les membres du corps diplomatique dans l'ordre de la remise des lettres de créance, Cetigne, 1907.

⁸⁸² V. Mantegazza, *Compagnia di Antivari, Il porto di Antivari, La ferrovia Antivari-Vir, Il lago di Scutari*, Milano 1910, 26. Paganini je kroz krševiti i brdoviti teren između Bara i Vira, koje razdvaja manje od 18 km vazdušne linije projektovao željeznicu od oko 44 km dužine. Troškove gradnje morao je ograničiti u okviru 3 miliona kruna. Prvobitni projekat parnog tramvaja po kolskom putu Paganini je zbog obezbeđivanja redovnosti službe zamijenio planom prave brdske željeznice uskog kolosijeka od 0,75 m kao kod bosanskih i dalmatinskih željeznica.

⁸⁸³ DACG, MID, 1908, № 3195, *Pasi-Tomanoviću*, Virpazar, 26. septembar 1908.

⁸⁸⁴ *Glas Crnogorca*, № 51, Cetinje, 13. septembar 1908, 3.

inžinjera Enrika Koen Kaljija, koji je važio za jednog od najboljih u italijanskoj civilnoj inženjeriji.⁸⁸⁵ Kalji je vodio računa i o stvaranju budućeg Novog Bara kao i o uspostavljanju slobodne industrijske zone uz luku.⁸⁸⁶ Obimniji radovi na luci otpočeli su prvih dana 1906. godine.⁸⁸⁷ *Barsko društvo* je bilo obavezno da luku završi do 1. jula 1909. godine.⁸⁸⁸ Međutim, krajem 1906. godine, zbog štete izazvane talasima, radovi su prekinuti i nastavljeni tek u aprilu 1907. godine, da bi nekoliko mjeseci kasnije došlo do sukoba preduzimača Šegvića i *Barskog društva* i sudskog spora dugog više od dvije godine.⁸⁸⁹ Radovi su nastavljeni tek u maju 1908. godine.⁸⁹⁰

Na osnovu dogovora *Barskog društva* i crnogorske vlade projekat luke je aprila 1908. godine izmijenjen, tako da se složenost radova udvostručila u odnosu na ono što je predviđao Ugovor. Umjesto konstrukcije mola u dva rukavca, svaki od 150 m, obezbijeđen sa unutrašnje strane sa bankinom od 10 m dužine, jedan od rukavaca je predviđen na 250 m, sa bankinom od 22 m širine, dok je veličina drugog svedena na 100 m dužine i 15 m širine.⁸⁹¹ Radovi ipak nijesu završeni u roku niti u predviđenom obimu. Volpi i njegovi saradnici iskoristili su posebne okolnosti u kojima se Crna Gora nalazila u vrijeme i nakon Aneksione krize da od crnogorske vlade dobiju dozvolu za

⁸⁸⁵ ASBCI, Companie commerciali e di affari con l' estero 1896-1911, Compagnia di Antivari-Cettigne, *Relazioni sui lavori del porto di Antivari, dell'ing. Enrico Coen Cagli*, 9 settembre 1906; V. Mantegazza, *op. cit.*, 26. Radovi u Barskoj luci obavljeni su za račun crnogorske vlade već 1903. u vrijeme kada je venecijanska grupa kapitalista tek otpočela svoj crnogorski poduhvat; D. Franetović, *op. cit.*, 342.

⁸⁸⁶ E. Coen Cagli, *L'opera degli italiani nel Montenegro*, Roma 1910, 13, 17-19. Plan je predviđao izgradnju najmanje 300m zidane obale, za pristajanje brodova sa gazom do sedam metara. Za zaštitu luke od vjetrova sa sjevera i zapada predviđena je izgradnja dva lukobrana između kojih je ostavljen otvor od oko 150 m. U lučkom prostoru trebalo je da se izgrade dva široka gata od 150 m dužine i mali gat za putnički saobraćaj, na mjestu nekadašnje stare lučice. I sa istočne strane je trebalo napraviti gat dug oko 100 m, a za vezu sa naseljem kolski put.

⁸⁸⁷ ASDMAE, Carte Levi, 29, *N. Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 27 giugno 1910.

⁸⁸⁸ *Medunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 528.

⁸⁸⁹ ASDMAE, Carte Levi, 29, *N. Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 27 giugno 1910. Društvo je tražilo od vlade da mu omogući da posredstvom novog preduzimača nastavi radove na luci. Tek u maju 1908. vlada je naredila da se radilište povjeri *Društvu*. Italijani su bili nezadovoljni brzinom kojom su pravosudni organi rješavali njihovu parnicu sa Šegvićem, pa su preko političkih vlasti pokušavali da utiču na sudske. Na odgovlačenje sporu uticali su i sudsko politički procesi koji su se odvijali u knjaževini u vezi sa bombaškom zavjerom protiv knjaza Nikole, koji su tokom nekoliko mjeseci okupirali pažnju vlasti. Spor je pred sudom okončan tek u maju 1910., ali stvar nije ni time konačno riješena, jer su zbog mogućnosti da se zbog žalbe *Barskog društva* sudenje nastavi, i Šegvić i njegov finansijer u julu pristali na dogovor o poravnjanju. U spor su bila uključeni i italijansko i austrijsko poslanstvo, a i crnogorska vlast je bila zainteresovana da se spor što prije okonča i da suma dosudena Šegviću bude što manja, jer bi u slučaju otkupa objekata *Barskog društva*, kao trošak izgradnje luke ulazila u njenu cijenu.

⁸⁹⁰ ASDMAE, Carte Levi, 29, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 7 luglio 1910; *Ibid.*, *San Giuliano a Legazione Cettigne*, Roma, 17 luglio 1910; *Ibid.*, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 27 giugno 1910; *Ibid.*, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 2 agosto 1910.

⁸⁹¹ ASDMAE, Carte Levi, *Compania d'Antivari a Levi*, Roma, 15 giugno 1912. Na osnovu takve izmjene predložen je i prihvaćen zakon koji je utvrdivao količinu radova koje treba da obavi *Društvo*, da bi vlasti zvanično potvrdile da je luka spremna za korišćenje i da sledstveno tome njeni odgovarajući prihodi pripadaju *Društvu*.

otvaranje luke.⁸⁹² Svečano otvaranje nove Barske luke i njena predaja *Barskom društvu* na korišćenje obavljeni su 23. oktobra 1909. godine dolaskom parabroda *Galipolje*. Svečanosti su, pored funkcionera *Društva*, prisustvovali crnogorski ministar inostranih poslova Gavro Vuković, italijanski poslanik na Cetinju baron Skviti, te predstavnici *Barskog društva*.

Na saobraćajni sistem, koji su činili Barska luka i željeznica Bar-Vir, nadovezivao se plovidbeni sistem po Skadarskom jezeru, koji se sastojao od pristaništa na Viru, Rijeci Crnojevića i Plavnici, kao i od niza kanala i basena za pristajanje, koje je trebalo izgraditi na mjestima gdje je nedovoljna dubina jezera onemogućavala normalan saobraćaj za to predviđenim parabrodima. Iz ovih luka, transport se dalje prema unutrašnjosti nastavljao kolskim putevima Plavnica-Podgorica i Rijeka Crnojevića-Cetinje, a od njih se odvajala mreža drugih kolskih puteva koji su već bili izgrađeni. Studiju za uređenje i izgradnju pristaništa i kanala na Skadarskom jezeru, uradio je stručnjak za hidrauličke rade Piero Piola Daverio.⁸⁹³ Cilj radova bio je da se obezbijedi da parabrodi *Društva* mogu da dođu do pristana na jezeru u bilo koje doba godine, bez obzira na vodostaj.

Novi Bar

Gradnja barske luke, željeznice, pristana i kanala na Skadarskom jezeru pogodovala je rastu naselja u kojima su se odvijale aktivnosti italijanskog *Društva*. Uz luku i u njenoj funkciji, prema planu koji su napravili Italijani, rastao je na nekadašnjem Pristanu novi grad.⁸⁹⁴ S obzirom na ambiciju italijanske kompanije i crnogorskih vlasti da od Bara naprave lučki, trgovачki, industrijski i saobraćajni centar, i prilikom

⁸⁹² M. Radusinović, *Pritisak austro-ugarske flote na Crnu Goru u vrijeme aneksione krize 1908-1909*, Godišnjak pomorskog muzeja XXVI (1978), 97-107; L. Vukčević, *Bojkot austro-ugarske robe u Crnoj Gori za vrijeme Bosansko-Hercegovačke krize 1908-1909*, Glasnik Cetinjskih muzeja VII (1974), 243, 245.

⁸⁹³ V. Mantegazza, *op. cit.*, 27.

⁸⁹⁴ Prije nego je *Društvo* preuzele na sebe izgradnju luke i željeznice postojao je na mjestu savremenog Bara, Pristan koji je činilo nekoliko kuća smještenih u blizini lučice. Grad Bar, četiri km daleko od obale, u ratu 1877/78., bio je teško razoren. Crnogorske vlasti ga nijesu obnavljale, već su za svoje potrebe, podigle nekoliko zgrada u Pristanu. Na Topolici, u blizini Pristana podignut je dvorac za potrebe porodice knjaževog zeta Petra Karadordevića, kasnije dvorac prestolonaslednika Danila; Ѓ. К. Кирова, *op. cit.*, 214-215; V. Kasalica, T. Jović, *Spomenički kompleks dvorskih objekata kralja Nikole u Baru*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, n. s. 5 (2009), 42-45.

potpisivanja Ugovora iz 1906. godine predviđeno je da se gradi po planu.⁸⁹⁵ Italijani su radili na irigaciji barskog polja, regulisanjem potoka Rikavca, koji je plavio zemljišta i nanosio mulj u luku. Obezbijedili su i snabdijevanje Pristana vodom. Zahvaljujući *Barskom društvu*, Bar je iza Cetinja bio drugi elektrificirani grad u Crnoj Gori. Električna energija je prvo obezbijeđena iz motornog agregata a kasnije se radilo na izgradnji veće centrale.⁸⁹⁶ Za crnogorske prilike grad je imao najbolje saobraćajne veze (luka, željezница, telegraf, radiotelegraf). Starajući se o funkcionisanju grada, Italijani su uradili i gradski sanitarni pravilnik.⁸⁹⁷ U gradu su podigli nekoliko objekata, među kojima se posebno isticao hotel *Marina* izgrađen i opremljen po evropskim standardima.⁸⁹⁸ Zbog ekonomskih i političkih interesa koje su Italijani imali u Baru kao i zbog brojnosti njihove populacije, kraljevina Italija ustanovila je u Baru vicekonzulat. Za prvog vicekonzula imenovan je Korado Nikolini, dotadašnji kancelar poslanstva na Cetinju.⁸⁹⁹ U gradu je, od ranije postojao i austrougarski konzulat. Knjaz Nikola je 8. maja 1908. godine položio kamen temeljac Novog Bara. U atmosferi slavlja knjaz je svom zetu, kralju Italije, poslao prigodan telegram u kome je naglasio zajedničke ciljeve koji vezuju dva naroda i naglasio misiju Bara, da služi potrebama slovenske braće pored Dunava, koji žude za Jadranskim morem. Svečani čin izazvao je u evropskoj javnosti nagađanja o prenošenju crnogorske prijestonice u novoosnovani grad. Ovome su doprinijele i crnogorske vlasti i *Barsko društvo*, koji su vodili svojevrsnu novinsku kampanju o privrednom značaju koji gradu predstoji.⁹⁰⁰

Subvencije i drugi oblici podrške italijanske vlade Barskom društvu

Praktično od samih početaka rada Barskog društva italijanska vlada mu je pružala političku i ekonomsku podršku. Stalnim subvencijama akcionarima su refundirana sredstva uložena u jedan ekonomsko-politički poduhvat koji nikada nije

⁸⁹⁵ DACG, Ministarstvo finansija i gradevina, 1906, № 1066, 17. maj 1906. Rješenje ministra Radovića o odbijanju molbi Marka Pukića i Josipa Deškovića za podizanje objekata na Pristanu dok se ne "napravi plan gradnje". Pukić je htio da sagradi Lokandu.

⁸⁹⁶ DACG, Barsko društvo, *Rukopis gradskog sanitarnog pravilnika*.

⁸⁹⁷ E. Coen Cagli, *op. cit.*, 12.

⁸⁹⁸ ASDMAE, Carte Levi, Ugovorom od 29. aprila 1909. Barsko društvo je povjerilo upravu hotela A. Cerutiju iz Pjaćence.

⁸⁹⁹ *Glas Crnogorca*, № 46, Cetinje, ponedeljak, 11. avgust 1908, 2.

⁹⁰⁰ ASDMAE, Montenegro 1902-1909, pacco 482, *Regolamento*, Cettigne, 14 maggio 1908; Ѓ. К. Кирова, *op. cit.*, 214-215.

neposredno obećavao sigurne profite, s kojima se računalo tek na duže staze. Prvobitni iznosi subvencija dogovarani tokom 1905. i 1906. godine bili su relativno skromni. Za prenos italijanske pošte Skadarskim jezerom italijanska vlada davala je *Društvo* subvenciju od 30 000 kruna. Ono što je bilo značajnije od samog iznosa bila je određena sigurnost akcionarima da je vlada zainteresovana za ovaj projekat i da je pronađena forma i motivacija da se on materijalno podrži. Politički pritisak i garancije vlade omogućili su da *Italijanska trgovачka banka* postane najveći akcionar i povjerilac *Barskog društva*. Pomenuta subvencija je formulisana ugovorom od 20. marta 1907. godine, a potvrđena dekretom italijanske vlade od 1. aprila iste godine.⁹⁰¹ Njime je Ministarstvo pošta i telegraфа kraljevine Italije ustupilo *Barskom društvu* prenos službene korespondencije i paketa od Bara do Vira i od Vira do Skadra.

Finansijska podrška italijanske države *Barskom društvu* obavezivale su vladu da nadzire njegovo poslovanje i obezbjeđuje kompaktibilnost njegovog djelovanja sa ciljevima italijanske spoljne politike. Posebni problemi proisticali su iz činjenice da je *Barsko društvo* djelovalo u stranoj državi, u društvenom miljeu od koga se njegovi upravljači i činovnici nijesu razlikovali samo po maternjem jeziku već po kulturnim navikama i mentalitetu. Na kraju, ali ne po značaju, razdvajali su ih i materijalni i politički interesi. Zbog svega navedenog, javljali su se problemi u funkcionisanju *Društva*. Smatrući da je dio problema organizacione prirode i italijanska vlada i Uprava *Društva* vidjeli su izlaz u njegovoj reorganizaciji.

Tzv. „druga Soninova vlada“ (decembar 1909-mart 1910.), u kojoj je ministar spoljnih poslova bio Gvičardini, prema *Barskom društvu* pokazivala je više rezervi nego prethodna. U Crnu Goru uputila je kao tajnog informatora Antonija Baldačija, koji je o Volpijevim preduzećima poslao vrlo nepovoljne izvještaje. Nekoliko mjeseci kasnije, nakon povratka San Đulijana na ministarsku poziciju u novoj Lucatijevoj vladi, popravile su se i Volpijeve pozicije,⁹⁰² ali bez obzira na to moralno se pristupiti reformama.⁹⁰³ Na predlog Bonalda Stringera, generalnog direktora Italijanske banke

⁹⁰¹ AS, SI, 55, *Gullini al ministro*, Roma, 20 aprile 1921.

⁹⁰² R. J. B. Bosworth, *La politica estera dell'Italia giolittiana*, Roma 1985, 385; ASDMAE, Archivio Segreto di Gabineto, 1910-1914, cas. 21. f. *Agenti segreti, Relazione Baldacci*; R. Webster, *op. cit.*, 390-391.

⁹⁰³ ASDMAE, Carte Levi, *Convensioni, Scotti a Otto Joel*, Roma, 16 gennaio 1910. Funkcijoner Društva, Karlo Skoti zalagao se za sredivanja stanja u Barskom društvu. Upoznat sa žalbama na *Društvo*, neraspoloženjem naroda pa čak i samog knjaza Nikole smatrao je da su neke od žalbi osnovane. U tom smislu izdvaja sporost izvođenja radova na luci, neredovnost u plovidbi na jezeru, nedostatak prevoznih sredstava na željeznici gdje je saobraćaj dvostruko premašivao predviđeni, zbrku u luci gdje roba strada

(*Banca d'Italia*), za direktora je imenovan inženjer Arigo Gulini, funkcijer državnih željeznica, koji je imao iskustvo u organizaciji lučko-željezničkih poslova u Veneciji. Da bi italijanska vlada imala direktan uvid u finansijsko poslovanje *Društva*, za revizora računa, imenovan je Đovani Konti, bivši direktor u Italijanskoj banci.⁹⁰⁴

Odnosi Društva sa crnogorskom vladom i narodom

U odnosima *Društva* i crnogorske vlade javlja se niz problema. Radi njihovog tekućeg razrješavanja, na Cetinju je postojala kancelarija *Društva*, a isto svrsi služili su i brojni dolasci njegovih funkcionera i opunomoćenika.⁹⁰⁵

Institucija državnog komesara, ustanovljena čl. 77 i 78 *Ugovora o gradnji barskog pristaništa i željeznice*, bila je sredstvo crnogorske vlade za regulisanje odnosa sa Italijanima. Komesar je bio nadzorni organ države, čija je dužnost bila da prisustvuje sjednicama administrativnog savjeta; da pazi da se radovi i službe vrše prema ugovoru; da pregleda račune i dokumentaciju *Društva* u vezi sa ustupljenim mu službama; da pregleda društveni inventar, godišnje račune i bilanse; da izvještava vladu o odlukama administrativnog savjeta.⁹⁰⁶ Ovu dužnost vršili su visoki državni funkcioneri: Lazar Mijušković, Andrija Radović, Marko Đukanović, Niko Janković, Savo Vuletić. Sa izuzetkom Jankovića, svi su obavljali ministarske dužnosti, a neki poput Mijuškovića i Radovića su bili i predsjednici vlada.⁹⁰⁷

iz neopravdanih razloga i nedovoljnu disciplinu čitavog osoblja. Svi ovi nedostaci odražavali su se na ekonomsko poslovanje i moralno stanje *Društva*. Skoti je smatrao, da je rešenje dovođenje prave osobe na čelo uprave sposobne da povrati ugled kod vlade i naroda, i u roku realizuje zacrtane ciljeve *Društva*.

⁹⁰⁴ ASDMAE, Carte Levi f. 29, *Volpi a Carlo Fasciotti*, Venezia, 9 aprile 1910.

⁹⁰⁵ ASDMAE, Carte Levi, nepotpisani i nenaslovjeni dokument u kome se nabrajaju obaveze koje međusobno nijesu ispunili crnogorska vlada i *Barsko društvo*, tekst počinje izrazom „neispunjena“, a datiran je sa 15. jun 1912.

⁹⁰⁶ *Medunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 544-545. Komesara je plaćala crnogorska država, a *Društvo* je bilo dužno da plaća putne troškove proistekle iz njegovog rada; Ova institucija je prvobitno uvedena pri ustanovljenju *Monopola duvana*; *Ibid.*, 498-499. Nastankom *Barskog društva* uradeno je isto, pri čemu su obadvije dužnosti personalno objedinjene. Izvjesno vrijeme, postojala su dva državna komesara pri Barskom društvu i Monopolu duvana, jedan tehnički i jedan administrativni komesar; *Stenografske bilješke o radu Crnogorske Narodne Skupštine za 1910*, Cetinje, 1911, 478-479.

⁹⁰⁷ *Stenografske bilješke o radu Crnogorske Narodne Skupštine za 1910*, 816, 818. Crnogorska država plaćala je komesara 5 000 perpera-poređenja radi, poput člana Državnog Savjeta. Od *Barskog društva* dobijao je još 3 600 perpera na ime troškova; Vršenje ove dužnosti je bilo vrlo unosno, zbog prihoda koje je zakonito donosilo, a u javnosti je vladalo uvjerenje o potkupljivosti komesara. Baldaći u svojim izvještajima tvrdi da je dužnost komesara bila ralog međusobnih intrig crnogorskih činovnika; ASDMAE, Archivio Segreto di Gabinetto, 1910-1914, cas. 21, f. Agenti segreti, *Relazione Baldacci*;

Ugovor je predviđao da i državna kontrola ima pravo nadzora, pregleda računa i dokumentacije *Društva*, međutim, nijesmo naišli na izvore koji bi potvrdili praktično sprovođenje ove odredbe.⁹⁰⁸

Od samog početka rada *Barskog društva*, dolazilo je do sukoba sa lokalnim stanovništvom, a crnogorske vlasti su primale brojne žalbe protiv *Društva*. Već sam način eksproprijacije zemljišta, otvorio je niz problema od kojih su se neki povlačili i do 1910. godine. Oduzimanje zemljišta za željezničku prugu presjeklo je puteve, imanja, vodotoke i onemogućilo njihovo korišćenje, poremetilo je uobičajeni život. *Barsko društvo* nije imalo razumijevanja za ove probleme lokalnog stanovništva.⁹⁰⁹

Posebni problemi proisticali su zbog nezavršenosti sistema kanala i pristana na Skadarskom jezeru, zbog čega se pristajanje parabroda i ukrcaj robe i putnika često, posebno u vrijeme niskog vodostaja ili nevremena, nije mogao vršiti u pristanima, već ponekad i po nekoliko stotina metara daleko od obale. Sve ovo je samo po sebi predstavljalo problem i neugodnost za putnike i vlasnike robe, a kada se na to sve dodaju zakašnjenja u transportu robe, njena oštećenja, a ponekad i nestanak, nepažnja, neurednost i neljubaznost službenika *Barskog društva*-neprijateljska atmosfera u međusobnim odnosima postajala je neizbjegzna.⁹¹⁰

Skupštinske rasprave o radu italijanskih preduzeća u Crnoj Gori

Rad *Barskog društva*, kao i *Monopola duvana*, odražavao se i na politički život u zemlji. Od uvođenja Ustava u Crnoj Gori, svi koncesioni akti i ugovori sa stranim akcionarskim društvima su morali dobiti potvrdu Narodne Skupštine. Kako su građani imali pravo žalbe i obraćanja Narodnoj skupštini, to je i njihovo nezadovoljstvo postupcima italijanskih preduzeća imalo odjeka u skupštinskem radu. Poslanici su

Niko Janković, koji je vladu signalizirao najviše nepravilnosti u radu *Društva*, razriješen je dužnosti komesara. Savo Vuletić, poznat po čestim, jetkim i argumentovanim skupštinskim govorima na račun djelovanja italijanskih preduzeća u Crnoj Gori, prije nego što je sam postao komesar, Vuletić je kritikovao praksu, da komesari od Italijana na račun putnih troškova, praktično dobijaju još jednu platu. Aludirajući na korupciju on je isticao da nije logično da onaj ko treba nekoga da kontroliše finansijski zavisi od istog; *Stenografske bilješke o radu Crnogorske Narodne Skupštine za 1910*, 478-483.

⁹⁰⁸ *Medunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 545.

⁹⁰⁹ DACG, MS, 1910, № 44, Jakov Vreteničić-MS, 3. januar 1910.

⁹¹⁰ *Stenografske bilješke o radu Crnogorske Narodne Skupštine za 1910*, 802-820.

koristili instituciju poslaničkog pitanja i od vlade tražili da preduzima različite mjere prema *Barskom društvu i Monopolu duvana*, sa motivacijom zaštite pojedinačnih i državnih interesa. Karakteristično je da su ove žalbe na rad *Društva* skoro uvijek dovođene u vezu sa radom *Monopola duvana* jer ih je crnogorska javnost doživljavala kao dva ogranka istog preduzeća. Ovo je svakako bilo na štetu *Barskog društva*, zbog velike omraženosti *Monopola duvana*, koji je, ne donoseći značajnije koristi crnogorskoj državi, ograničio stanovništvu mogućnost zarade od proizvodnje ovog artikla, a njegove potrošače izložio većim cijenama. Nakon početnog porasta proizvodnje duvana, nezadovoljni uzgajivači smanjivače površine pod ovom kulturom⁹¹¹ Nepopularnost italijanskih kapitalista u Crnoj Gori korisitile su za skupštinskom govornicom u međusobnim obračunavanjima pojedine političke grupacije i ličnosti od samog početka parlamentarizma.⁹¹²

Najiscrpnija rasprava o radu *Barskog društva* u parlamentu je pokrenuta 22. decembra 1910. godine. Grupa poslanika optužila je *Društvo* za krajnje nesolidan, odnosno dug i nesiguran željeznički i plovni prevoz, neispunjavanje ugovorom preuzetih obaveza da završe pristane i kanale na Skadarskom jezeru, za enormno visoke cijene prevoza. Ukazano je na opasnost da se crnogorski uvoz i izvoz sa linije Bar-Vir, ponovo preusmjeri ka Kotoru ili rijekom Bojanom, što bi bilo u interesu Austro-Ugarske.⁹¹³

U Skupštini se postavljalo i pitanje oduzimanja, odnosno otkupa koncesionih prava od *Barskog društva*. Pokazalo se, međutim, da bi crnogorska vlada morala Italijanima da isplati ne 4 000 000 lira, koliko je u vrijeme potpisivanja ugovora bilo predviđeno za realizaciju projekta *Barskog društva*, nego 7 000 000 lira koliko su oni tvrdili da su potrošili. Za crnogorske prilike, suma je bila toliko visoka da je ostvarivanje ideje o otkupu praktično bilo neizvodljivo. Slično je bilo i sa predlogom da država kupi dva parabroda za transport robe Skadarskim jezerom i Bojanom, čime bi se izbjegle željezničke i plovidbene usluge *Barskog društva*. Ugovor *Društva* sa državom omogućavao mu je monopol plovidbe po Jezeru mehaničkim sredstvima. Iako je u

⁹¹¹ N. Rakočević, *Crnogorska narodna skupština 1906-1914*, Podgorica 1997, 324-326; *Stenografske bilješke Crnogorske Narodne Skupštine za 1907*, Cetinje 1909, 380 - 381.

⁹¹² *Stenografske bilješke o radu Crnogorske Narodne Skupštine za 1906*, Cetinje 1908, 100-103.

⁹¹³ *Stenografske bilješke o radu Crnogorske Narodne Skupštine za 1910*, 802-820.

praksi bilo teško izvodljivo, pitanje otkupa italijanskih preduzeća u Crnoj Gori bilo je toliko popularno u narodu da ga je Narodna stranka isticala kao svoj programski cilj.⁹¹⁴

Ima indicija da je skupštinsko raspravljanje o italijanskim preduzećima uticalo i na smjenjivanje kabineta. Tako se pomenuta rasprava Vuković-Mijušković u literaturi navodi kao razlog za pad Mijuškovićeve vlade. Kao razlog za pad vlade Radovića navodi se njihova riješenost da otkupe italijanska preduzeća u Crnoj Gori.⁹¹⁵ Mijuškovićeva grupa je prilikom rasprava o ovom pitanju opstruisala rad parlamenta. Naredna Radovićeva vlada pokušala je da izmijeni uslove koncesija datih Italijanima. Pri glasanju u Narodnoj skupštini i ona je ostala u manjini, što je dovelo do njenog pada 4. aprila 1907. godine.⁹¹⁶ Lazar Tomanović je u svojim memoarima zabilježio da je u avgustu 1910. godine bio upozoren da će Volpi pokušati da obori njegovu vladu odmah nakon završetka jubilarnih svečanosti na Cetinju.⁹¹⁷ Baldaći je optuživao rukovodstvo *Društva* da se umiješalo u političke borbe u zemlji stavljajući se na stranu režimske stranke.⁹¹⁸

Ni sa italijanske strane nijesu nedostajale žalbe i nezadovoljstvo stavom vlasti i naroda prema *Barskom društvu*, koji po procjeni Italijana, ne cijene rezultate njihovog rada i uloženog kapitala.⁹¹⁹ Njih je najteže pogađalo odbijanje i odugovlačenje vlade da izvrši izvjesne finansijske obaveze prema *Društvu*, kao i da konačno obavi kolaudaciju radova koje je *Društvo* obavilo što je opet bilo u vezi sa prethodnim pitanjima.⁹²⁰ Jedan od incidenta u odnosima činovnika *Društva* i lokalnih vlasti doveo do je italijanske

⁹¹⁴ N. Škerović, *Crna Gora na osvitu XX vijeka*, Beograd 1964, 70. Istorija Nikola Škerović piše da je svojevremeno kao nezavisni poslanički kandidat na izborima 1912-1913 pitanje otkupa bilo značajan element njegove predizborne kampanje.

⁹¹⁵ ABOMKN, PR, 1906, № 76, *Štajn-Ministru inostranih djela*, Cetinje, 3. decembar 1906.

⁹¹⁶ H. Хитрова, *op. cit.*, 292-293.

⁹¹⁷ ABOMKN, Zaostavština dr Lazara Tomanovića, № 535, *Odnosi sa Italijom*.

⁹¹⁸ ASDMAE, Archivio Segreto di Gabinetto, Agenti segreti, A. Baldacci, *Relazione*, Dulcigno, 1 marzo 1910. Baldaći izvještava o djelovanju rukovodstva *Društva* protiv A. Radovića u korist L. Mijuškovića.

⁹¹⁹ ASDMAE, Carte Levi, 29, *Paganini a Guiccardini*, Roma, 21 gennaio 1910.

⁹²⁰ ASDMAE, Carte Levi, *Compania di Antivari a Com. Levi*, Roma, 15 giugno 1912. Mada se bila saglasila sa prepustanjem *Društvu* subvencija koje za prenos pošte dobijala od italijanske vlade, crnogorska vlada je odbijala da subvencije ustupi počev od datuma kada je prenos pomenute pošte preuzeo *Barsko društvo*, a odugovlačila je i sa isplatom onih koje nijesu bile sporne. Italijani nijesu uspevali da dobiju ni garantni iznos od 50 000 kruna za uloženi kapital na što su po ugovoru imali pravo u slučaju gubitaka pri poslovanju. Crnogorska vlada je odugovlačila i sa prepustanjem lučkih taksi *Društву* koristeći se činjenicom da nijesu u predviđenom obimu završeni radovi na luci. Društvo je optuživalo crnogorske vlasti da ih nijesu dovoljno podržavale kod stanovništva već da su naprotiv podržavali neosnovane zahtjeve zaposlenih.

obustave rada. Povod je bio naizgled beznačajan ali je ilustrativan za loše odnose *Društva*, s jedne strane i lokalnog stanovništva i vlasti sa druge.⁹²¹

Odnos Barskog društva prema drugim privrednim inicijativama u Crnoj Gori-nastojanje da se monopolizuje što veći dio crnogorske privrede

Od dobijanja koncesija 1903. godine pa do kraja aktivnosti *Barskog društva* uočljiva je tendencija njegovih upravljača da monopolizuju što veći broj privrednih aktivnosti u Crnoj Gori. Suprostavljanje Austro-Ugarskim konkurentima, upravljači *Društva* u komunikaciji sa svojom vladom predstavljali su kao patriotsku žrtvu u interesu italijanske spoljne politike. Ovakav nastup pojačavan je uvijek kada je trebalo osigurati obilnost subvencija, neophodnih za saniranje gubitaka. Kako je već izloženo, italijanska kompanija nanosila je svojim propustima, značajne štete crnogorskim privrednim subjektima, međutim, neutemeljeno je tvrditi da je *Društvo* svjesno uništavalo crnogorsku trgovinu, radi sopstvene komercijalne ekspanzije. Istina, *Društvo* je povoljnijim uslovima transporta i smještaja robe, favorizovalo *Istočno trgovacko društvo*, firmu *consorelu* kojom su takođe rukovodili ljudi iz poznate venecijanske grupe. Borba protiv domaće crnogorske konkurencije nije vođena iz prostog razloga što su domaći kapitali bili tako beznačajni da nijesu ni u jednoj privrednoj djelatnosti mogli konkurisati Italijanima. Protivnici su mogli biti samo stranci.

Najopasniji protivnik ostajala je i dalje Austro-Ugarska, odnosno njen kapital. Kako je već rečeno ona je i nakon otpočinjanja italijanskih radova na željeznicu Bar-Vir, nastavila pokušaje sa vlastitim željezničkim projektima u Crnoj Gori. U svim ovim inicijativama Italijani su vidjeli namjeru da se osuđete njihovi interesи. Predstavnici *Barskog društva*, kao i italijanski poslanici na Cetinju pri ovakvim pokušajima, uvijek su se pozivali na svoja ugovorna prava ili bi podsjećali crnogorske vlasti na političke opasnosti po nezavisnost Crne Gore u slučaju da se austrougarske ambicije realizuju.

⁹²¹ DACG, Ministarstvo finansija, 1910, № 501, 22. januara 1910. Šef barske policije Ivović javlja da su Italijani obustavili rad u luci; ABOMKN, Memoari Dr Laza Tomanovića, № 31/3. Funkcioner Društva inženjer Pasi tražio je da se zbog sukoba sa njegovim činovnicima šef barske policije ukloni sa službe. Predsjednik vlade Tomanović, insistirao je da zbog drskosti bude smijenjen Pasi za koga navodi da je u Crnoj Gori za kratko vrijeme stekao veliku imovinu; ASDMAE, Archivio Segreto di Gabinetto, Agenti segreti, A. Baldacci, Relazioni, Dulcigno, 6 marz 1910.

Pored mjera za ostvarivanje svoje željezničke ekspanzije duž crnogorske obale, čime bi se između ostalog smanjio značaj saobraćajnice koju su gradili Italijani, Austro-Ugarska je nalazila i druge načine da umanji značaj i italijanske željeznice. U Beču su planirali da obezbijede koncesije za regulisanje plovidbenog puta Bojanom i obavljanje plovidbe tim putem. Prokopavanjem korita Bojane i regulisanjem njenog toka bio bi tokom čitave godine, nezavisno od sezonskih kolebanja nivoa vode, omogućen saobraćaj između Jadrana i pristaništa na Skadarskom jezeru relativno brzo i bez pretovara, kakvi bi se morali vršiti na željeznici Vir-Bar, pri preuzimanju i predaji robe na njenim terminalnim stanicama. Italijanski konzul u Skadru Manćineli Skoti je na austrougarske aktivnosti po pitanju Bojane odmah reagovao upozoravanjem svoje vlade na štete koje bi mogle iz svega ovoga proisteći za *Barsko društvo*.⁹²² Pitanje regulisanja plovidbe Bojanom formalno su kod turskih vlasti pokretali Albanci iz Skadra, ali je iza njih stajao austrougarski konzulat u ovom gradu, na šta je italijanskom Ministarstvu spoljnih poslova skreao pažnju ambasador Avarna iz Beča.⁹²³ Kad već nije moglo samo da se domogne koncesije za regulisanje toka Bojane, *Barskom društvu* išlo je na ruku odbijanje Porte da nekom stranom društvu odobri pomenutu koncesiju i njena namjera da je dodijeli domaćoj Poljoprivrednoj banci.⁹²⁴ Porta nije žurila da odgovori ni na zahtjev konzorcija za regulisanje Bojane, koji je u Skadru formiran od lokalnih uglednika.⁹²⁵

Italijanski saobraćajni monopol u Crnoj Gori ugrozilo je djelovanje češke firme *Laurin i Klement* iz Mlade Bolesave, koja je maja 1910. godine, sa Ministarstvom unutrašnjih djela Kneževine Crne Gore sklopila *Ugovor o prevozu pošte i putnika na linijama Cetinje-Kotor, Cetinje-Podgorica, Podgorica-Nikšić, Podgorica-Plavnica*,⁹²⁶ prijeteći da automobilskim transportom skrene i robne tokove prema kotorskoj luci. Ne znamo tačno, da li je od samog početka, nastup ove firme bio koordiniran sa austrougarskom spoljnom politikom, ali je vrlo vjerovatno da je austrijska politika kalkulisala sa slovenskom *pripadnošću* firme za postizanje što povoljnijih koncesija, a sasvim je izvjesno da je na kraju pokušala da je instrumentalizuje za sticanje vlastitih monopolskih pozicija. Austrougarski poslanik na Cetinju iznenada je intervenisao u toku pregovora o koncesiji pokušavajući da se ugovor pored prevoza pošte i putnika

⁹²² AS, SI, 53, *Mancinelli Scotti a Ministero degli Affari esteri*, Scutari, 23 marzo 1908.

⁹²³ AS, SI, 53, *Avarna a Ministero degli Affari esteri*, Vienna, 16 aprile 1908.

⁹²⁴ AS, SI, 53, *Sforza a Tittoni*, Costantinopoli, 21 aprile 1908.

⁹²⁵ AS, SI, 53, *Tittoni a Sforza*, Roma, 3 luglio 1908.

⁹²⁶ *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 596-618.

proširi i na prevoz trgovačke robe. Crnogorska vlada je što iz vlastitih interesa, a što iz obzira prema *Barskom društvu* ovakav predlog odbacila.⁹²⁷ Ona je prihvatile predlog Ministarstva unutarnjih djela da se dozvola *Laurinu i Klementu* ne odobri u monopolskoj formi, već da se ostavi mogućnost da i "drugi mogu koristiti automobil za svoje potrebe, kao što to namjerava Uprava Monopola duvana". Ovo Ministarstvo je predlagalo da se "ne da dozvola za prevoz robe Kotor-Cetinje, da se ne ošteti saobraćaju željeznicom Bar-Vir, a sljedstveno tome trebalo bi povisiti i taksu na kare koji vrše taj prevoz, tim prije što su strani podanici".⁹²⁸

Austro-Ugarska je nastavljajući sa naporima za ekonomski prođor u Crnu Goru, predložila gradnju kolskog puta od granice do Grahova, tražeći da se još jednom njihovom automobilskom društvu omogući pravo uvoza i izvoza robe na teritoriji čitave Crne Gore. Na sjednici Ministarskog Savjeta kojom je predsjedavao knjaz Nikola, odbačen je i ovaj pokušaj Beča za paralisanje italijanskog saobraćajnog sistema i izgradnju vlastite saobraćajne mreže u Crnoj Gori.⁹²⁹

Austrougrski poslanik Kun nevješto je pokušao da prilikom sklapanja Trgovačke konvencije sa Crnom Gorom unese formulaciju da obje zemlje uživaju međusobnu slobodu plovidbe po unutrašnjim vodama.⁹³⁰ Teško je bilo pretpostaviti po kakvim je "austrijskim unutrašnjim vodama" Crna Gora mogla da vrši plovidbu i kojim sredstvima, ali je bilo izvjesno da je Austro-Ugarska ciljala na plovidbu Bojanom i Skadarskim jezerom. Crnogorska vlada ne samo da nije imala volje da Austrijancima izade u susret, nego je u tome bila limitirana i ugovorom koji je *Barskom društvu* davao pravo isključive komercijalne plovidbe po Skadarskom jezeru sredstvima na mehanički pogon.⁹³¹ Monopol Italijana je bio osnažen i činjenicom da su oni bili vlasnici pristana i izgrađenih plovnih kanala. Austrijanci su, pretrpjevši neuspjeh, ponovo pokušali uvodeći svoje brodove pod turskom zastavom i fiktivnim vlasništvom njenih građana. Na Skadarskom jezeru su se pojavili austrijski brodovi *Liceni i Balkan*, što je izazvalo uzbunu i kod *Barskog društva* i kod crnogorskih vlasti koje ovim brodovima nijesu dozvolile plovidbu po crnogorskim teritorijalnim vodama. Austrijanci su uspjeli da od turskih vlasti isposluju ultimativnu notu Crnoj Gori, kojom se od nje

⁹²⁷ L. Tomanović, *Iz moga ministrovanja-odnosi sa Austro-Ugarskom*, Novi Sad 1921, 103-105.

⁹²⁸ DACG, MS, 1909, № 226, *Ministar unutrašnjih djela-Ministarskom Savjetu*, Cetinje, 30. maj 1909.

⁹²⁹ L. Tomanović, *op. cit.*, 103-105.

⁹³⁰ P. Šoć, *Za istoriju pošte i telegrafa u Crnoj Gori*, Beograd 1928, 29; L. Tomanović, *op. cit.*, 85-86.

⁹³¹ *Ugovor*, čl. 61, 64.

traži da odobri njihovo saobraćanje, ili će recipročno biti zabranjeno saobraćanje brodovima pod crnogorskom zastavom, tj. *Barskom društvu*, da pristaje u Skadru. Zbog incidenta je prekinut saobraćaj na Skadarskom jezeru, a spor nije ni razriješen jer je ubrzo počeo Balkanski rat.⁹³²

Kako je već navedeno, ruski privredni interesi u Crnoj Gori praktično nijesu postojali. Ograničavali su se samo na projekte o učešću u konzorciju za izgradnju transbalkanske željeznice, zajedno sa francusko-italijanskim kapitalom. Što se britanskog kapitala tiče, on je svoje djelovanje u Crnoj Gori okončao, upravo prodajom i ustupanjem svojih sredstava *Barskom društvu*. Za ovaj kapital se, inače, prije može reći da je bio više rezultat individualnog preuzetništva jedne britanske firme, nego smisljeni poduhvat britanske političke i ekonomске infiltracije u Crnu Goru.⁹³³

Uprkos podsticajima koji su dolazili od strane crnogorskih zvaničnika, francuski kapital nije ispoljavao ozbiljniji interes za Crnu Goru, sve do početka druge decenije XX vijeka. Francuzi su pokazivali zainteresovanost za transbalkansku željeznicu, ali ne i za Crnu Goru, van ovog projekta koji je i za njih imao više politički nego ekonomski značaj. O angažovanju francuskog kapitala počelo se više govoriti 1911. godine u vezi sa koncesijama Ante Deškovića za podizanje hidrocentrala na Morači. Za svoj projekat on je uspio da zainteresuje jednu američko-francusku banku, međutim, njeni finansijski problemi osujetili su realizaciju projekta. Italijanski predstavnik na Cetinju, pažljivo je pratilo razvoj situacije u vezi sa ovim koncesijama, a ima podataka i da je Dešković u vezi sa ovim, kontaktirao sa *Barskim društvom*.⁹³⁴ Realizacija njegovih projekata morala je izazivati interesovanje rukovodeće equipe *Barskog društva*, pa i samog italijanskog ministra spoljnih poslova San Čulijana, koji je bio uključen u kombinacije o eventualnoj konkurenciji Deškoviću, koji je zamislio ambiciozan projekt, čija je realizacija trebalo da izazove značajne privredne promjene u Crnoj Gori. Ogromne količine električne energije proizvedene u hidrocentralama na Morači, po njegovim

⁹³² P. Šoć, *op. cit.*, 29; L. Tomanović, *op. cit.*, 105-108.

⁹³³ M. Đurović, *Trgovački kapital*, 231-232.

⁹³⁴ ASDMAE, Archivio Segreto di Gabinetto, cas. 33 bis f. 450, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 23 marzo 1911; *Ibid.*, *San Giuliano a Squitti*, Roma, 8 aprile 1911; *Ibid.*, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 10 maggio 1911; M. Đurović, *Ispitivanje hidropotencija i projektovanje hidroenergetskih projekata u Crnoj Gori (1898-1912)*, Godišnjak Ekonomskog fakulteta 1 (1963), 96-105.

planovima, trebalo je da troše elektificirane željeznice i industrijska postrojenja u Barskom polju.⁹³⁵

Pojačano interesovanje francuske politike za Balkan, u vrijeme krize izazvane balkanskim ratovima i u periodu neposredno iza njih, rezultiralo je njihovom željom da i na ekonomskom planu budu prisutni u Crnoj Gori. U to vrijeme može se govoriti o direktnoj konkurentskoj borbi između Italijana i Francuza, koja je Crnoj Gori dobrodošla da oslabi nepodnošljivi, ucjenjivački finansijski pritisak Italijana.⁹³⁶

Plovidbeno društvo *Pulja*

Barsko društvo nije pokazivalo mnogo simpatija za nastojanja drugih italijanskih kompanija da djeluju u Crnoj Gori. Ono je očigledno željelo, da se čitav plasman italijanskog kapitala u Crnu Goru odvija preko njega, ili preko nekoliko firmi (*consorela*) koje su osnovali isti ljudi, koji su uspostavili *Monopol duvana* i *Barsko društvo* i koje su sa njima bile u najtješnjim finansijskim i personalnim vezama. Takve firme bile su *Istočno trgovačko društvo* i *Skadarska banka*. Karakterističan je neprijateljski stav *Barskog društva* prema *Društvu Pulja* čije je aktivnosti ono direktno sabotiralo. Markiz Kuzani je, pripremajući teren za plovidbu *Barskog društva* Skadarskim jezerom, u italijanskom Ministarstvu pošta i saobraćaja podsticao dobijanje subvencije za plovidbu *Pulje* po Skadarskom jezeru, a kada je to postignuto, ocrnivši ovu kompaniju, postigao je da se subvencije usmjere na *Barsko društvo*. U to vrijeme, Volpi je razmatrao kombinaciju o formiranju pomorske kompanije, koja bi Veneciju povezala sa drugim jadranskim i sredozemnim lukama. Neophodan preduslov bile su državne subvencije koje je već u izvjesnoj mjeri uživala *Pulja*. U već pominjanim izvještajima Baldačija, optužuje se *Barsko društvo* da je vrbovalo službenike *Pulje* i nastojalo da dođe do gašenja njenih ureda, kako bi oni ili firme *consorele* preuzeli prostor.⁹³⁷

⁹³⁵ D. Vujović, *Crna Gora i Francuska*, 388-390.

⁹³⁶ *Ibid.*, 402-404 *et passim*.

⁹³⁷ ASDMAE, Archivio Segreto di Gabinetto, Agenti segreti, *A. Baldacci*, Antivari, 15 marca 1910.

Italijansko društvo za isušivanje Ulcinjskog polja

Svakako, najznačajniji italijanski privredni pokušaj u Crnoj Gori, osim *Monopola duvana* i *Barskog društva*, bio je rad kompanije za isušivanje Ulcinjskog polja.⁹³⁸ Poduhvat je nastao pod imenom *Društvo Bravi, Masini i Plata*. Njegov osnivač, advokat Teodorik Bravi se zbog nedostatka finansijskih sredstava povukao. Nakon dvije transformacije *Društvo* je konačno dobilo ime *Societa Agricola industriale per la bonifica di Dulcigno*. Čelnici *Barskog društva* su kod italijanske vlade nastojali da društvo prikažu kao nesolidno i bez perspektive.⁹³⁹ *Barsko društvo* nije bilo jako zainteresovano da samo vrši koncesije izdate *Društvu Bravi*, koje je kao korisnik lučkih i drugih saobraćajnih usluga moglo da koristi preduzeću Volpija i drugova. Radilo se zapravo o želji da se ostane isključivi reprezent italijanskih interesa u Crnoj Gori i uživalac državnih subvencija.

Italija, Crna Gora i oživljavanje planova o transbalkanskoj željeznići

Mada su nemiri koji su izbili u Makedoniji 1903-1904. godine skinuli za neko vrijeme sa dnevnog reda evropske diplomatiјe pitanje željeznice Dunav-Jadran,⁹⁴⁰ za Crnu Goru ono nije gubilo na značaju.

Prilikom susreta knjaza Nikole i cara Franje Josifa tokom 1905., 1906. i 1907. godine razgovaralo se i o saobraćajnim pitanjima.⁹⁴¹ Mada ovi razgovori nijesu bili u funkciji izgradnje Jadranske željeznicе kojoj je Austro-Ugarska morala biti protivna, doprinosili su na izvjestan način održavanju željezničke utakmice između nje i drugih sila zainteresovanih za Balkan i podsticali ih da sa svoje strane preuzimaju inicijative ili prihvataju crnogorske i srpske, kako bi se suprostavili austrougarskoj ekspanziji. Igranje na više karata bila je omiljena državnička igra knjaza Nikole. Nastojeći da očuva dobre odnose sa Austro-Ugarskom i od nje dobije što je moguće više, on je suštinske

⁹³⁸ Đ. Pejović, *Pokušaj isušenja Ulcinjskog Polja*, Istoriski zapis, 1-2 (1956), 157-164.

⁹³⁹ ASDMAE, Carte Levi, *Volpi a San Giuliano*, Roma, 10 novembra 1914.

⁹⁴⁰ Ђ. K. Кирова, *op. cit.*, 237.

⁹⁴¹ N. Rakočević, *Crna Gora i Austro-Ugarska*, 29-31. Prilikom Knjaževe posjete Beču 1907., baron Erental je pokrenuo pitanje pruge Zelenika-Spič-Bar-Ulcinj-Skadar. Knjaz je uzdržano odgovorio da bi pruga "možda" trebalo graditi. Bez obzira na političke, vojne i ekonomski opasnosti od tog projekta, izgleda da se Knjaz zbog ekonomskih razloga kolebao u pogledu njenog prihvatanja.

koristi očekivao od Jadranske željeznice, pa je tokom 1907. godine, preko francuskog poslanika na Cetinju Serseja, pokušavao da ponovo podstakne francusku vladu da se angažuje na ovom projektu, imajući ovoga puta u vidu kombinaciju sa francusko-britanskim kapitalom, uz moralnu podršku Rusije i Italije. Italijanski poslanik podržavao je ovu kombinaciju.⁹⁴² Počev od januara 1908. godine, austrougarska akcija skrenuće ponovo maksimalnu pažnju Evrope na ovo pitanje.

Erental je januara 1908. godine u parlamentu promovisao svoj program gradnje željeznice Uvac-Mitrovica, kao i Kotor-crnogorsko primorje. On se oslanjao na čl. 29 Berlinskog Ugovora i razgovor sa knjazom Nikolom. Na interpelaciju o stavu vlade prema italijanskom željezničkom projektu u Crnoj Gori, Erental je u odbrani iznio nezainteresovanost privatnih firmi u Austro-Ugarskoj za gradnju pruga, s jedne strane, a sa druge, činjenicu da "italijanska" pruga vodi iz Bara u unutrašnjost knjaževine, te da je Austro-Ugarska nije ni mogla sprečavati, jer za to nema nikakvih prerogativa na osnovu čl. 29 Berlinskog ugovora. Što se tiče prava da gradi prugu duž crnogorskog primorja, to pravo Austro-Ugarskoj nije ničim umanjeno.⁹⁴³ Ovo je negirano u *Glasu Crnogorca*, tvrdnjom da se ne radi ni o kakvom austrijskom pravu, već o obavezi Crne Gore da u slučaju gradnje o tome dogovori sa Austro-Ugarskom. Naglašeno je da nikakav dogovor o tome ne postoji.⁹⁴⁴

Dok su se početkom 1908. godine nastavlјali radovi na izgradnji pruge Bar-Vir, Austro-Ugarska je nastavljala sa propagandnim i pripremnim radnjama za razvijanje svoje željezničke mreže na Balkanu, na koju je evropskoj javnosti skrenuo pažnju Erentalov govor. Početkom februara 1908. godine, italijanski otpravnik poslova sa Cetinjajavljao je da je austrougarski poslanik tražio od knjaza Nikole, da preko crnogorske teritorije dozvoli prolaz željeznice Herceg-Novi-Bar-Ulcinj-Skadar.⁹⁴⁵ Istovremeno, u Carigradu je i italijanska diplomacija preduzimala korake da kod Osmanskog carstva obezbijedi saglasnost za izgradnju linije Skadar-Bar, ali kao dionice mnogo važnijeg projekta Jadranske željeznice, koja je srpskom i turskom teritorijom trebalo da vodi od Dunava do jadranske luke Medova.⁹⁴⁶ Crnogorski predstavnik u Carigradu, Gregović, prenio je svojoj vradi da su Italijani 12. marta od Porte tražili

⁹⁴² D. Vujović, *op. cit.*, 383.

⁹⁴³ N. Rakočević, *op. cit.*, 32.

⁹⁴⁴ *Glas Crnogorca*, № 3, Cetinje, 19. januar 1908, 2; *Ibid.*, № 9, Cetinje, 23. februar 1908, 3-4.

⁹⁴⁵ AS, SI, 53, *Ministero affari esteri al ambasciata Constantinopoli*, Roma, 10 febraio 1908.

⁹⁴⁶ DACG, MID, 1908, f. 107, № 842, *Gregović-MAE*, Carigrad, 29. februar 1908.

dozvolu za gradnju pomenute željeznice. Gregović je očekivao da će svi predstavnici velikih sila potpomoći ovu akciju.⁹⁴⁷ Prema informacijama ruskog Ministarstva spoljnih poslova, u isto vrijeme *Barsko društvo* tražilo je koncesiju za gradnju pruge Bar-Skadar.⁹⁴⁸

Erentalov govor iz januara 1908. godine je na evropskom planu izazvao krupne posljedice. Već u februaru 1908. godine, u Parizu je obrazovana francusko-srpska finansijska grupa. Iza njih je stajala *Otomanska banka*. Njen rukovodilac Bardak, na ruski podsticaj, u Rimu je razgovarao sa Titonijem, Barerom, Muravjevim i Milovanovićem. Postignuta je saglasnost da u Sindikat za Jadransku željeznicu uđe i italijanska grupa, predvođena Stringerom iz *Italijanske banke*. Stringerova grupa praktično još nije postojala i nije je bilo lako sastaviti sa slabim kapitalima Italije.⁹⁴⁹

U martu 1908. godine Titoni je izjavio da je za gradnju ove željeznice potrebno obezbijediti: subvencije vlada, kapitaliste sa osnovnim kapitalom i saglasnost Osmanskog carstva. Do italijansko-francuskog sporazuma nije došlo lako. Francuska vlada je iza *Otomanske banke* nudila Italijanima građenje luke terminala, zadržavajući za sebe finansijski i upravljački dominantnu poziciju u gradnji željeznicе. U aprilu 1908. godine, još uvijek bez uspjeha, pregovaralo se u Parizu. Među spornim pitanjima bilo je ono o mjestima u Upravnom odboru. Smetnje su pravile i Njemačka i Austro-Ugarska. Odbijen je zahtjev Njemačke da učestvuje u poduhvatu, ali je ona ipak bila u prilici da preko Trgovačke banke učestvuje u upravljanju *Sindikatom* zbog svog kapitala u ovoj banci. Konačan dogovor Francuza i Italijana izgledao je ovako: kvota finansijskog učešća za Francusku bila je 45%, za Italiju 35%, za Rusiju 15% i za Srbiju 5%. Upravna mjesta podijeljena su po proporciji 5-4-2-1; gradnja željeznice trebalo je da bude povjerena Francuzima a gradnja luke Italijanima. Luka je trebalo da bude posebna finansijska jedinica gdje je italijanski kapital ulagao 50% (po nekim podacima 55%).

⁹⁴⁷ DACG, MID, 1908, f. 107, № 842, *Gregović-MAE*, Carigrad, 29. februar 1908.

⁹⁴⁸ ABOMKN, PR, *Lamsdorf-Maksimovu*, Petrograd, 14. februar 1908.

⁹⁴⁹ Э. К. Кирова, *op. cit.*, 238-239.

Juna 1908. godine za odsjek Mrdar-Prizren koncesija za projektovanje trase izdata društvu *Zonksn Salonik Konstatinopolj*, iza koga je stajao *Sindikat za Dunavsko-jadransku željeznicu*.⁹⁵⁰

Konačno, u ljeto (29. jula) 1911. godine potpisana je dogovor sa Portom, kojim je definisano pravo na ispitivanje čitave turske trase i prethodno pravo za građenje i iskorišćavanje tog puta. Formalno, željeznicu je trebalo da gradi turska vlada, a stvarno članovi Sindikata iza kojih su stajale njihove vlade. Nekoliko sedmica kasnije, realizaciju željeznice Dunav-Jadran dovela je u pitanje nova evropska kriza, jer je 29. septembra 1911. godine Italija objavila rat Osmanskom carstvu.⁹⁵¹

Pri konačnom formiranju sindikata za željeznicu Dunav-Jadran, postignut je sporazum francuskih i italijanskih finansijera da terminalnu luku željeznice grade Italijani. *Barsko društvo* vodilo je kampanju da terminal bude u Baru, a ne u Medovi kako je to predviđao *Sindikat*. Bez obzira da na konačnu lokaciju terminala, izgradnjom linije Skadar-Bar ogromno bi porastao značaj Barske luke i čitave saobraćajne infrastrukture koju je *Barsko Društvo* izgradilo u Crnoj Gori.⁹⁵²

⁹⁵⁰ Э. К. Кирова, *op. cit.*, 242-244.

⁹⁵¹ *Ibid.*, 245.

⁹⁵² Э. К. Кирова, *op. cit.*, 299. Raspoloživa grada nije nam omogućila da dovoljno rasvjetlimo ulogu i mjesto koje je *Barsko društvo* imalo u aktivnostima Italijana da uzmu učešća u izgradnji Transbalkanske željeznice. Aktionar i promoter *Društva Viko Mantegaca* još od 1905. objavljivao je tekstove u kojima je propagirao ovaj projekat.

VII ITALIJA I CRNA GORA OD ANEKSIONE KRIZE DO BALKANSKIH RATOVA

Italija i Crna Gora u Aneksionoj krizi

Zajedničke interese Italije i Crne Gore ugrožavala je agresivna balkanska politika Austro-Ugarske kojom je od 1906. godine, kao ministar spoljnih poslova, rukovodio Alojzije Erental. Poput načelnika generalštaba Konrada fon Hecendorfa, za obezbjeđenje austrougarske hegemonije na Balkanu, bio je spremam na radikalna rješenja.⁹⁵³ Mladoturska revolucija u ljetu 1908. godine, koja je proklamovala cjelovitost osmanskih posjeda samo je podstakla Erentala da izvrši ranije planiranu aneksiju Bosne i Hercegovine i promijeni status provincija koje je u stanju okupacije držala od Berlinskog kongresa 1878. godine. Pripremajući aneksiju, šef austrougarske diplomatičke računao je na podršku Berlina a rusku i italijansku saglasnost obezbijedio je tokom septembra 1908. godine prilikom susreta sa svojim kolegama Tomasom Titonijem u Salzburgu i Aleksandrom Izvoljskim u Buhlau.⁹⁵⁴ Među kompenzacijama koje su u ovim prilikama razmatrane pominjani su slobodan režim plovidbe za ruske brodove kroz Dardanele i Bosfor, povlačenje austrougarskih garnizona iz Sandžaka i izmjena člana 29. Berlinskog ugovora. Italiji, koja je bila zainteresovana za poslednja dva pitanja, u izgled je stavljanu i otvaranje italijanskog univerziteta u Trstu.⁹⁵⁵

Privatnim pismom od 25. septembra i službenim aktom od 3. oktobra Erental je Titoniju najavio aneksiju, ali ne navodeći njen datum. Titoni je savjetovao da se ne žuri a da se prethodno postigne dogovor sa Rusijom i Italijom, jer bi u ovim zemljama aneksija izazvala mučan utisak.⁹⁵⁶ Titoni je na prvom mjestu bio okupiran pitanjem kompenzacija, a ne kršenjem međunarodnog prava, odnosno odredbi Berlinskog ugovora, čime je oslabio italijanske diplomatske pozicije.⁹⁵⁷ U svom govoru 6. oktobra u Carate Brianzi, Titoni je najavio da na Balkanu stvari sazrijevaju, ali da Italija rasplet

⁹⁵³ A. Roccucci, *La crisi bosniaca del 1908 e l'opinione pubblica italiana*, in: *Balkani 1908, Alle origini di un secolo di conflitti*, a cura di A. Basciani e A. D'Alessandri, Trieste 2010, 80; W. D. Godsey, *Aristocratic Redoubt, The Austro-Hungarian Foreign Office on the Eve of the First World War*, Indiana 1999, 106.

⁹⁵⁴ A. Roccucci, *op. cit.*, 80.

⁹⁵⁵ V. P. Potemkin, *op.cit.*, 168-169.

⁹⁵⁶ F. Šišić, *op. cit.*, 61.

⁹⁵⁷ A. Roccucci, *op. cit.*, 80.

događaja neće dočekati nespremna. Samo nekoliko sati kasnije, proglašena je aneksije Bosne i Hercegovine.⁹⁵⁸ Govor je u dijelu javnosti stvorio opasno uvjerenje da je italijanska diplomacija obezbijedila adekvatne kompenzacije za čin aneksije. Titoni je od Erentala ubrzo saznao da novih kompenzacija neće biti.

Kao prostor za kakvu-takvu satisfakciju nametala se ideja o međunarodnoj konferenciji, ali Titoni nije otvoreno izašao sa tim zahtjevom. Želio je da sankcionisanje aneksije bude takvo da onemogući da se Austro-Ugarska u budućnosti teritorijalno širi, a da Austro-Ugarska, Rusija i Italija sarađuju u pogledu Balkana.⁹⁵⁹ Očekivao je da zahtjev za međunarodnom konferencijom pokrenu Francuska, Rusija i Britanija, te da Italija ne kompromituje svoje odnose sa Austro-Ugarskom.⁹⁶⁰ Ogorčenje u Evropi zbog jednostranog čina Austro-Ugarske činilo se kao adekvatna atmosfera za obezbjeđivanje konsenzusa sila za sazivanje konferencije. U prilog ovome išle su i samoproglašena nezavisnost i ujedinjenje Bugarske i najave drugih zainteresovanih zemalja da neće smatrati obavezujućim pojedine članove Berlinskog ugovora. Nezadovoljstvo i neprihvatanje aneksije od strane Osmanskog carstva, Srbije i Crne Gore otvaralo je mogućnost zapleta. Njemačka je pružila nepokolebljivu podršku Austro-Ugarskoj u pitanjima aneksije.⁹⁶¹

Namjera sila Antante da bez međunarodne konferencije ne prihvate čin aneksije krajem 1908. i početkom 1909. godine polako je slabila pred odlučnošću Njemačke i Austro-Ugarske. Ove dvije sile nijesu odbacivale ideju o konferenciji, ali su je uslovjavali prethodnim priznanjem čina aneksije. Konferencija bi tako izgubila smisao i poslužila samoj Austro-Ugarskoj kao međunarodni čin kojim se aneksija ne osuđuje već legalizuje.⁹⁶²

Veliki diplomatski uspjeh Austro-Ugarske predstavljaо je njen sporazum sa Osmanskim carstvom. Nakon bezuspješnih protesta protiv aneksije, Osmansko carstvo je sa Austro-Ugarskom postiglo dogovor 26. februara 1909. godine i prepustilo joj suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom, uz obeštećenje od 2 500 000 funti sterlinga i povlačenje austrougarskih trupa iz Novopazarskog sandžaka. Tako je iz tabora

⁹⁵⁸ L. Saiu, *La politica estera italiana dall'unita a oggi*, Roma-Bari 2006, 58.

⁹⁵⁹ *Ibid.*, 56 -57.

⁹⁶⁰ A. Roccucci, *op. cit.*, 80.

⁹⁶¹ L. Saiu, *op. cit.*, 58. Na njemačku podršku Beču nije uticalo ni upozorenje Italije da, ako Britanija napadne Austro-Ugarsku onda to mora uraditi i Italija napustivši prethodno Trojni savez.

⁹⁶² L. Vukčević, *Crna Gora u Bosansko-Hercegovačkoj krizi 1908-1909*, Titograd 1985, 138-140.

protivnika aneksije isključena država koja je sa stanovišta međunarodnog prava imala najviše razloga da protestuje i pred evropske sile i javnost postavlja ovo pitanje.⁹⁶³

Do proljeća 1908. godine bečka diplomacija uspjela je da oslabi i volju Francuske za konfrontacijom, saglasivši se sa francuskim kolonijalnom politikom na sjeveru Afrike. Izbjegavajući da se sama direktno konfrontira sa Rusijom, bečka diplomacija uspjela je da ovu silu neutrališe prijetnjama svog saveznika Njemačke. Ni Britanija nije nalazila interes da zaoštrava odnose sa Trojnim savezom u trenutku kada njene saveznice nijesu imale odlučan stav. U takvim okolnostima, Austro-Ugarska je relativno lako natjerala Srbiju da obustavi ratobornu antiaustrijsku kampanju i prihvati ponižavajuću deklaraciju kojom dezavuiše svoju politiku vođenu prethodnih nekoliko mjeseci.⁹⁶⁴

Italijanska vlada našla se zbog svoje spoljne politike u nezahvalnom položaju, suočena sa snažnim kritikama u zemlji. Pod velikim pritiskom antiaustrijski raspoložene javnosti od 1. do 4. decembra 1908. godine, o spoljnoj politici raspravljalo se i u italijanskom parlamentu. Burna rasprava je završena glasanjem u korist vlade ali i uz opšti konsenzus o potrebi energičnije politike u odbrani nacionalnog dostojanstva i interesa.⁹⁶⁵

Samo dan nakon proglašenja aneksije, crnogorska vlada izdala je proklamaciju kojom protestuje zbog tog čina i odbacuje odredbe Berlinskog ugovora sadržane u njegovom 29. članu kojima se ograničava suverenitet Crne Gore u njenom Primorju.⁹⁶⁶

Stav engleske vlade da je austrijska aneksija Bosne i Hercegovine kršenje Berlinskog ugovora i akt bez efektivnog značaja sve dok ga ne odobre sile koje su potpisale ugovor, izazvao je manifestacije oduševljenja na Cetinju. Italijanskom otpravniku poslova Koradu Nikoliniju saopšteno je da crnogorska vlada poziva italijansku da i ona zauzme sličan stav.⁹⁶⁷ Crnogorska vlada se silama potpisnicama Berlinskog ugovora ubrzo obratila novom notom kojom protestuje zbog aneksije kao čina kojim se krši princip nacionalnosti na kom se zasniva poredak u Evropi. Crnogorska vlada postavila je pitanje kompenzacija kojim bi se uspostavila političko-

⁹⁶³ L. Albertini, *Le origini della guerra del 1914*, vol. I, Milano 1942, 293-294.

⁹⁶⁴ *Ibid.*, 301-307.

⁹⁶⁵ A Roccucci, *op. cit.*, 89.

⁹⁶⁶ S. Burzanović, *Italija i Crna Gora u Anekcionoj krizi 1908-1909*, Istorijski zapisi 1-2 (2013), 88.

⁹⁶⁷ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 270, Niccolini a Tittoni, Cettigne, 10 ottobre 1908.

geografska ravnoteža promijenjena činom aneksije na štetu Crne Gore.⁹⁶⁸ Nota za italijansku vladu, koja je sadržala istorijat aneksije, predata je Nikoliniju, jer je poslanik Nikola Skviti bio na odsustvu.⁹⁶⁹

Iz obzira prema drugim silama, u Beču su bili spremni da daju određene ustupke Crnoj Gori. Već 12. oktobra u Rimu je bila poznata Erentalova izjava o spremnosti Austro-Ugarske da se odrekne člana 29. Berlinskog kongresa.⁹⁷⁰ Kako se Crna Gora držala neprijateljski, Austro-Ugarska je preduzela vojno-pomorske mjere u vodama Spiča. Italijanski poslanik Skviti već 14. oktobra bio je na Cetinju i svoju vladu izvjestio o antiaustrougarskim demonstracijama, o nezadovoljstvu koje tamo vlada zbog italijanskog držanja prema aneksiji.⁹⁷¹

Prilikom prijema italijanskog poslanika 15. ili 14. oktobra, knjaz Nikola nije krio nezadovoljstvo držanjem Italije, optuživši je da se suprotno svojim plemenitim tradicijama saglasila sa žrtvovanjem Crne Gore kako bi zadovoljila Austro-Ugarsku. Knjaz se držao ratoborno i isticao da abolicija člana 29. Berlinskog ugovora nije dovoljna kompenzacija. Skviti je knjazu ukazivao da reakcija Crne Gore nije proporcionalna činjenici formalne promjene naziva austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, kao i to da nije beznačajna stvar abolicija člana 29. Skvitijev utisak bio je da se Crna Gora drži ratoborno kako bi dobila veće nadoknade, ali da neće ići do tačke da izazove rat, koji bi značio sigurnu propast.⁹⁷²

Čin aneksije politički je približio Crnu Goru i Srbiju. Diplomatski predstavnik Srbije, Jovan Jovanović upućen je na Cetinje što je ubrzo rezultiralo uspostavljanjem

⁹⁶⁸ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 27, *Niccolini a Tittoni*, Cettigne, 11 ottobre 1908; Montenegro, XXI, № 275, Annesso I, *Tomanovich a Niccolini*, Cettigne, le 27 septembre/11 ottobre 1908.

⁹⁶⁹ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 275, *Niccolini a Tittoni*, Cettigne, 13 ottobre 1908. *Annesso, Tomanovich a Nicolini*, Cettigne, le 27 septembre/11 octobre 1908.

⁹⁷⁰ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 272, *Avarna a Tittoni*, Vienna, 12 ottobre 1908. Ministar Erental je italijanskom ambasadoru u Beču Avarni saopštio da se Austrija odriče člana 29. Berlinskog ugovora. Modifikaciju ovog člana najavio je na sjednici austrijske Delegacije 10. oktobra. Prema mišljenju italijanskog ministra trebalo je ukinuti sve odredbe koje ograničavaju suverenitet Crne Gore. Erental se složio i objasnio Avarni da se na javnoj sjednici Delegacije nije mogao drugačije izjasniti. Da će dogovorno sa drugim silama biti ukinute neke odredbe pomenutog člana izvjestio je i "Fremden Blatt".

⁹⁷¹ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 273, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 14 ottobre 1908. Austrijske vojne mjere Skviti je lično vidio. Jedna krstarica je stigla u blizinu Bara nakon demonstracija protiv austrougarskog konzulata u tom gradu. Demonstriralo je oko 300 osoba, skinut je i razbijen grb konzulata, intervenisala je policija, rastjerala demonstrante, a neke i uhapsila. Sazvana je tajna sjednica Skupštine. Podržala je vladu, iskazala povjerenje u mudrost knjaza Nikole i spremnost da ga slijedi u svakom slučaju.

⁹⁷² ASDMAE, Montenegro, XXI, № 276, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 15 ottobre 1908.

zajedničke diplomatske platforme.⁹⁷³ Plašeći se da manifestacije narodnog nezadovoljstva i držanje vlada u Srbiji i Crnoj Gori mogu izazvati oružanu intervenciju Austro-Ugarske, italijanska diplomatija je tokom čitavog trajanja krize prema Cetinju i Beogradu slala savjete za uzdržanost, miroljubivost u odnosu prema moćnom susjedu i povjerenje u Velike sile.⁹⁷⁴

Početak crnogorske mobilizacije sredinom oktobra crnogorska vlada je tumačila kao iznuđeni odgovor na austrougarske mjere. Skviti je vjerovao da u Crnoj Gori rat žele svi osim knjaza koji kontroliše situaciju, ali bi mu jedan mogući krvavi sukob na granici mogao svezati ruke.⁹⁷⁵ Knjaz je za provokativno držanje optužio Austro-Ugarsku i molio za italijansku intervenciju kod austrougarske vlade.⁹⁷⁶

Titoni je odbacio knjaževe kritike o držanju Italije u aktuelnoj krizi. Na Cetinje je poručio da će pitanje aneksije regulisati Sile potpisnice Berlinskog ugovora koje su jedine za to komponentne. Ističući dobromanjernost i simpatije italijanske vlade prema Crnoj Gori, Titoni je podsjetio da je Italija prva pokrenula pitanje člana 29. čijim ukidanjem Crna Gora dobija kompenzaciju od velike moralne i materijalne važnosti.⁹⁷⁷ Na knjaževo traženje intervencije, Titoni je pozitivno odgovorio.⁹⁷⁸

Najava knjaza Nikole da će u Rim uputiti specijalnu misiju Titonija nije oduševila. Smatrao je da je bolje da tamo dođe Skviti pa da se nakon njegovog referisanja i povratka u Crnu Goru odluči o korisnosti misije crnogorskih predstavnika.⁹⁷⁹ Knjaz Nikola ipak nije odustao. O tome se nije konsultovao sa ruskom vladom, jer, po svemu sudeći, nije očekivao njenu podršku za ovu misiju.⁹⁸⁰ Inače, u

⁹⁷³ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 269, *Negrotto Cambiaso a Tittoni*, Belgrado, 9 ottobre 1908; *Ibid.*, № 273, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 14 ottobre 1908.

⁹⁷⁴ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 274, *Tittoni a Cambiaso*, Roma 15 ottobre 1908.

⁹⁷⁵ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 279, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 17 ottobre 1908; *Ibid.*, № 278, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 16 ottobre 1908.

⁹⁷⁶ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 277, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 16 ottobre 1908.

⁹⁷⁷ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 280, *Tittoni a Squitti*, Roma, 17 ottobre 1908.

⁹⁷⁸ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 281, *Tittoni a Squitti*, Roma, 19 ottobre 1908. U vrlo obzirnoj formi Titoni je ispunio obećanje. Poslanik u Beču Avarna dobio je zadatak da uz ogradu da Italija nema namjeru da prigovara mjerama koje austrijska vlada čini u Boki Kotorskoj ipak moli da se razmisli da li bi za izbjegavanje incidenta sa potencijalno opasnim posljedicama trebalo smanjiti mjerne predostrožnosti preduzete prema Crnoj Gori, i to prije svega povlačenjem brodova ukotvljenih kod Sutomora čije prisustvo izgleda posebno uz nemirava javno mnjenje; Montenegro, XXI, № 282, *Tittoni a Avarna*, Roma, 19 ottobre 1908.

⁹⁷⁹ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 290, *Tittoni a Squitti*, Roma, 22 ottobre 1908. Knjaz Nikola je želio da u Rim, sa misijom, otputuje i Skviti; *Ibid.*, № 289, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 22 ottobre 1908.

⁹⁸⁰ *Rusija i aneksiona kriza 1908-1909*, ed. Branko Pavićević, Titograd 1984, 709.

Petrograd je već bio upućen Lazar Mijušković. On je Izvoljskom 24. oktobra predao memorandum sa prilično velikim kompenzacionim zahtjevima.⁹⁸¹

Crnogorski izaslanici Lazar Tomanović i Jovo Popović oputovali su za Rim 22. oktobra i dva dana kasnije sastali se sa Titonijem. Predali su mu pismo crnogorskog knjaza u kome on sa nekoliko kratkih i uopštenih formulacija ističe velika očekivanja koja on i njegov narod imaju u odnosu na Italiju.⁹⁸²

Tomanović i Popović izložili su Titoniju opasno stanje duhova u Crnoj Gori, odnosno opšte raspoloženje za rat. Titoni je ukazivao na nemogućnost Crne Gore da sama vodi rat sa Austro-Ugarskom, te da zato mora smireno sačekati akciju velikih prijateljskih sila. Titoni je Tomanovića i Popovića podsjetio da je tokom zadnje tri godine konstantno tražio da se Bugarska, Srbija i Crna Gora sporazumiju, ali da stvari idu drugim tokom, pa su Bugarska i Srbija na granici rata, a Srbija i Crna Gora su bile prekinule diplomatske odnose. Posljedica svega je dogovor Austro-Ugarske sa Bugarskom poguban za balkanske države koje moraju da shvate da ih je ovakvo stanje stvari dovelo u položaj očigledne inferiornosti. Tomanović i Popović pred šefu italijanske diplomatičke postavili su sledeće zahtjeve: 1. Ustupanje Crnoj Gori Spiča i uspostavljanje granice prema Hercegovini koja je bila određena Ugovorom u San-Stefanu; 2. Izgradnja željeznice Dunav-Jadran trasom Bar-Podgorica-Novi Pazar, uz isključenje trase prema Medovi; 3. Konstituisanje društva za djelimično isušenje Skadarskoj jezera čija maksimalna dubina iznosi 12 metara, kako bi se obezbijedilo obradivo zemljište za Crnogorce; 4. Podrška Italije kod Osmanskog carstva kako bi se postigle ispravke granice i efektivna plovnost Bojane. Crnogorski delegati dodali su zatim kao najtajnije saopštenje da ako im se da novac mogu napraviti vojnu luku u Valdanisu kod Ulcinja koja po njihovom mišljenju može poslužiti kao sjajna luka za italijansku flotu.

Titoni je obećao da će kod Austro-Ugarske podržati prvi zahtjev. U vezi sa ovim, naknadno je razgovarao sa austrougarskim ambasadorom u Rimu Hajnrihom fon

⁹⁸¹ S. Knežević, *Velike sile prema zahtjevima Crne Gore u Aneksionoj krizi*, Istoriski zapis, 2 (2010), 116. Mijušković je trebalo da bude crnogorski posmatrač pri ruskoj delegaciji na međunarodnoj konferenciji.

⁹⁸² ASDMAE, Archivio riservato 1906-1911, casella 4, f. 51, Misione Tomanovich, *Principe Nicola a Tittoni*, Cettigne, 1 ottobre 1908. (Pismo je nedatirano, ali je na margini dopisana signatura 163/1908 X/1).

Licovom koji nije vjerovao u mogućnost popuštanja u pogledu Spiča, ali je ostavljao mogućnost popuštanja u pogledu Hercegovine.

Italijanski ministar je smatrao mogućim da Austro-Ugarska više ne vrši policijsku službu u Baru. Namjeravao je da o ovome govori sa ambasadorima Rusije i Francuske kojima će radi obezbjeđivanja hitne izgradnje pruge Dunav-Jadran predložiti da takozvanu kilometarsku garanciju francuskim, ruskim i italijanskim kapitalistima obezbijede vlade ovih država, jer Osmansko carstvo to nije u stanju.

Titoni je obećao da će za treću tačku pokušati da zainteresuje italijanske kapitaliste, a za četvrtu osmansku vladu. Na kraju razgovora, Titoni je ponovio uvjerenja o simpatijama italijanske vlade i preporučio da Crna Gora ostane mirna. Titoni je o misiji Tomanovića i Popovića referisao italijanskom kralju Viktoru Emanuelu III prosljeđujući mu i pismo knjaza Nikole i nacrt svog odgovora.⁹⁸³

Prema Tomanovićevim sjećanjima, sastanak sa Titonijem u Konsulti trajao je od 2 sata do 3:45. Crnogorska misija zadržala se Rimu tri dana. Izazvali su pažnju novinara koje su izbjegavali dok ne obave misiju.⁹⁸⁴ Tomanović se iz Rima brzo vratio u Crnu Goru, a Popović je produžio za Pariz sa namjerom da kasnije posjeti i London.⁹⁸⁵ U razgovoru Titonija i Tomanovića iznešeno je mišljenje da bi se trenutna situacija značajno izmijenila u korist Crne Gore i Srbije kada bi se na Jadranu pojavila jaka ratna flota. Ovakav stav doprinio je da se na Cetinju razmišlja o upućivanju knjaza Danila u diplomatsku misiju u London.⁹⁸⁶

Tomanović je u Italiji stekao utisak da je njena spoljna politika dezorientisana, da se istovremeno želi zadovoljiti javno mnjenje raspoloženo protiv Austro-Ugarske, a da se ne iskompromituje tradicionalna pripadnost Trojnom savezu. Nepovoljne utiske o

⁹⁸³ ASDMAE, Archivio riservato 1906-1911, casella 4, f. 51, Misione Tomanovich, *Tittoni a Vittorio Emanuele III*, Roma, 27 ottobre 1908.

⁹⁸⁴ L. Tomanović, *op. cit*, 36-37.

⁹⁸⁵ ASDMAE, Archivio riservato 1906-1911, casella 4, f. 51, Misione Tomanovich, *Tittoni a Vittorio Emanuele III*, Roma 27 ottobre 1908.

⁹⁸⁶ *Rusija i aneksiona kriza 1908-1909*, ed. Branko Pavićević, Titograd 1984, 552-553, Štajn Izvoljskom, Cetinje 25. X/7. XI 1908. Titoni je kasnije demantovao da je savjetovao Tomanoviću da se princ Danilo uputi u London kako bi obezbijedio podršku Engleske. Titoni je samo primijetio da bi Jovo Popović koji je išao u Pariz mogao da produži za London; ASDMAE, Montenegro XXI, № 321, *Tittoni a Squitti*, Roma, 23 novembre 1908.

svom razgovoru sa Titonijem crnogorski premijer je na Cetinju prenio ruskom predstavniku Štajnu, saopštivši mu da na italijansku pomoć malo računa.⁹⁸⁷

Prema svjedočanstvu koje je Tomanović zapisao 20 godina kasnije, on je u razgovoru sa Titonijem insistirao na istorijskim pravima i oslobođilačkoj misiji koju Crna Gora ima u odnosu na svoju porobljenu braću u susjedstvu. Tvrđio je da će Crna Gora, ako ne uspije u svojoj oslobođilačkoj misiji, neminovno i sama izgubiti slobodu, a ako to već treba da se dogodi da je bolje da taj čin bude herojski u skladu sa crnogorskim tradicijama te „da se njen pad čuje u svijetu.” Prema Tomanoviću, ovakav nastup ostavio je “silan” utisak na Titonija.⁹⁸⁸

Sredinom novembra, Rim je u okviru svoje diplomatske turneje po zapadnoj Evropi posjetio i srpski ministar Milovan Milovanović. Primili su ga kralj Viktor Emanuel III i ministar Titoni. Pokazali su razumijevanje za srpske stavove u pogledu aneksione krize, ali nijesu preuzeli nikakve obaveze. Viktor Emanuel III je skrenuo pažnju Milovanoviću da se Crna Gora ne ispusti iz vida „a i da se neprekidno staramo održati je na dobrom putu u zajednici sa nama i spriječiti je da ne istrči ispred igrati prvu ulogu. Takođe, povjeriti Cetinju samo onoliko koliko je neophodno, a kako ja već činim to (nekad) neposredno knjazu.“ Titoni je pozdravio Milovanovićevu namjeru da prije povratka u Srbiju posjeti Cetinje. Zbog protivljenja kralja Petra i srpske vlade, posjeta nije realizovana.⁹⁸⁹

Dok je italijanska javnost pokazivala simpatije za Crnu Goru, to se nije moglo reći i u slučaju Francuske. Zadatak Popovića u Parizu bio je teži od onog koji je crnogorska misija imala u Rimu.⁹⁹⁰ Nemamo svjedočanstva o tome kako je Jovo Popović prenio sadržinu razgovora sa Titonijem kada se nekoliko dana kasnije sastao u Parizu sa francuskim ministrom spoljnih poslova. Ministar Klemanso našao je za shodno da ga upozori da knjaz i Crna Gora ne bi trebalo da sa previše povjerenja gledaju na italijansku vladu i da se čuvaju intrigu njenog Ministarstva spoljnih poslova.⁹⁹¹

⁹⁸⁷ *Rusija i aneksiona kriza 1908-1909*, 552-553, Štajn Izvojskom, Cetinje, 25. X/7. XI 1908. Titoni je potvrdio da će Rusija i Italija u krizi djelovati usaglašeno, ali nije krio trenutno apsolutnu vojnu nespremnost Italije i Rusije i njihovu nemogućnost da silom oružja podrže zahtjeve Crne Gore i Srbije.

⁹⁸⁸ L. Tomanović, *op. cit.*, 36-37.

⁹⁸⁹ L. Vukčević, *op. cit.*, 146-147.

⁹⁹⁰ S. Knežević, *op. cit.*, 116.

⁹⁹¹ L. Vukčević, *op. cit.*, 173.

Od Popovićeve misije u Londonu se odustalo, jer je procijenjeno da nema službeni čin i ličnu važnost koja bi odgovarala izaslanstvima upućenim u Rim i Petrograd. Osim toga, engleska vlada se pokazala vrlo raspoložena prema knjaževini, a na Cetinju je postojala mogućnost direktne komunikacije preko O'Rejlija, sekretara britanske legacije u Beogradu, kome je naređeno da se ovdje zadrži i predstavlja vladu do novih dispozicija.⁹⁹²

Koraci koje je italijanska diplomatija preduzimala kod knjaza Nikole i crnogorske vlade bili su slični onima koje je preduzimala ruska diplomatija. I iz Rima i iz Petrograda pokazivali su raspoloženje da djeluju sporazumno u pogledu Crne Gore. Inicijativu koja je u ovom smislu potekla sa ruske strane 20. oktobra, Titoni je sa zadovoljstvom prihvatio.⁹⁹³

U svom ekspozeu na zasjedanju Državne dume krajem decembra 1908. godine, ministar Izvoljski je istakao da je u poslednje vrijeme došlo do značajnog zbližavanja Italije i Rusije, a da isto tvrdi i italijanski ministar spoljnih poslova. Ovo približavanje rezultat je istih ili sličnih stavova o više pitanja balkanske politike.⁹⁹⁴

Približavanje vlada Crne Gore i Srbije za italijansku diplomatu bilo je poželjno samo pod uslovom da ne rezultira njihovim izazivačkim držanjem prema Beču. U tom kontekstu sa pažnjom su praćeni rezultati misije koju je krajem oktobra u Beogradu imao general Janko Vukotić.⁹⁹⁵ Italijanski poslanik Negroto Kambjazo je 25. oktobra javljao o zaključenju odbrambenog i ofanzivnog saveza između Srbije i Crne Gore, te da prisustvo turskog poslanika na proglašenju saveza nagovještava i sporazum sa Osmanskim carstvom.⁹⁹⁶ Nije uspio da sazna detalje srpsko-crnogorskog ugovora, ali je potvrdio vijest da je Vukotić nosio lično knjaževo pismo za kralja Srbije Petra i da je uspio da ga sačuva od austrougarske policije.⁹⁹⁷ Po povratku iz Beograda, Vukotić je

⁹⁹² ASDMAE, Montenegro, XXI, № 331, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 26 novembre 1908.

⁹⁹³ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 287, *Torretta a Tittoni*, Pietroburgo, 21 ottobre 1908; *Ibid.*, № 288, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 21 ottobre 1908; *Ibid.*, № 291, *Tittoni a Squitti*, Roma 22 ottobre 1908; *Ibid.*, № 292, *Tittoni a Pietroburgo*, Roma 22 ottobre 1908; *Rusija i aneksiona kriza 1908-1909*, 501, Čarikov Muraviovu, S. Petersburg, 7/20. X 1908.

⁹⁹⁴ *Rusija i aneksiona kriza 1908-1909*, 636, *Ekspoze Izvoljskog na zasjedanju Državne dume*, S. Petersburg, 12/25. XII 1908. I Italija i Rusija zalagale su se za očuvanje *status quo*-a na Balkanu. Izvoljski je istakao da obje zemlje gledaju na isti način na pitanje izgradnje željeznica na Balkanu posebno kada se radi o tzv. Jadranjskoj željeznicu.

⁹⁹⁵ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 293, *Negrotto a Tittoni*, Belgrado, 22 ottobre 1908.

⁹⁹⁶ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 303, *Negrotto a Tittoni*, Belgrado, 25 ottobre 1908.

⁹⁹⁷ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 308, *Negrotto a Tittoni*, Belgrado, 26 ottobre 1908.

Skvitiju govorio da su nesuglasice Beograda i Cetinja zaboravljene pred zajedničkim neprijateljem. Ni Skviti nije dobio više informacija o srpsko-crnogorskom savezu.⁹⁹⁸

Vukotić je početkom novembra upućen u Carigrad, jedinu prijestonicu u kojoj je Crna Gora imala predstavništvo sa diplomatskim rangom. Nešto ranije, po nalogu svoje vlade, crnogorski otpravnik poslova u Carigradu Dušan Gregović, izjavio je predstavnicima velikih sila da će Crna Gora biti prinuđena na rat ako joj buduća konferencija ne da odgovarajuće zadovoljenje. U vezi sa ovim, italijanski predstavnik Imperijali ocjenio je da crnogorske aspiracije nijesu usmjerene prema Bosni i Hercegovini već prema Sandžaku, na račun Osmanskog crstva.⁹⁹⁹ Cilj nove Vukotićeve misije u Carigradu bio je, prema Skvitijevom mišljenju, upravo da Osmansko carstvo uvjeri u prijateljski stav Crne Gore prema njemu.¹⁰⁰⁰ Na Cetinju misija je zvanično objašnjavana crnogorsko-turskim dogovorima o preostalim neriješenim graničnim pitanjima. Sa turske strane odbacivane su spekulacije o savezu sa Crnom Gorom i Srbijom. Veliki vezir obavijestio je italijanskog poslanika Imperijalija da je predstavnicima Srbije i Crne Gore savjetovao umjerenost trudeći se posebno da rasprši njihove iluzije o eventualnoj podršci Rusije.¹⁰⁰¹ U konverzaciji Vukotića sa Imperijalijem i ruskim predstavnikom Zinovjevom ponovljeni su savjeti kojima su se Rusija i Italija tokom prethodnog mjeseca obraćale Cetinju, a isto tako i crnogorski stav da će se, ako izstanu kompenzacije, pod pritiskom naroda morati ići u rat makar on bio unaprijed osuđen na neuspjeh.¹⁰⁰² Ugledni italijanski list *L'Illustrazione Italiana* publikovao je intervju koji je Vukotić dao specijalnom izvještaču iz Carigrada Eduardu Ksimenesu.¹⁰⁰³ Mada se prethodno skrivao karakter Vukotićeve misije, knjaz je 30. novembra povjerljivo obavijestio Skvitiju o dobrom toku pregovora Srbije i Crne Gore

⁹⁹⁸ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 311, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 5 novembre 1908.

⁹⁹⁹ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 298, *Imperiali a Tittoni*, Terapia, 23 ottobre 1908.

¹⁰⁰⁰ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 310, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 9 novembre 1908.

¹⁰⁰¹ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 320, *Imperiali a Tittoni*, Pera, 22 novembre 1908. Imperiali je bio informisan o mogućnosti da je Vukotić donio tajno knjaževo pismo koje veliki vezir nije pokazao nikom pa čak ni ministru spoljnih poslova.

¹⁰⁰² ASDMAE, Montenegro, XXI, № 320, *Imperiali a Tittoni*, Pera, 22 novembre 1908.

¹⁰⁰³ Lettera da Costantinopoli, *L'Illustrazione Italiana*, Milan, № 48, 29 novembre 1908, 514-515. U tekstu se afirmativno govori o zbljžavanju Crne Gore sa Turskom i drugim balkanskim državama. Vukotić je potvrdio da je jedna od tema crnogorsko-turskih razgovora rješenje medusobnih graničnih pitanja. Nije komentarisao ono što je najviše zanimalo Himenesa i njegovu publiku, pitanje eventualne antiaustrijske balkanske koalicije i mogućnost oružanog konflikta.

sa Osmanskim carstvom u nastojanju da se ono zainteresuje za sporazum o otporu Austro-Ugarskoj.¹⁰⁰⁴

Još krajem oktobra Skviti je procjenjivao da bi se knjaz u pogledu teritorijalnih kompenzacija zadovoljio dobijanjem Spiča i manjim ispravkama granice prema Hercegovini.¹⁰⁰⁵ Mjesec dana nakon aneksije prema Skvitijevom uvjerenju knjaz nije imao mnogo iluzija o mogućnosti da dobije kompenzacije. Knjaz je predviđao da ni dobronamjerne sile neće otici toliko daleko da natjeraju Austriju na to. Ipak, gajio je nadu da bi mogao pridobiti sile potpisnice Berlinskog ugovora da je potrebno, korisno i odgovarajuće da opština Spič sa uskom teritorijom pređe iz austrijskog u crnogorski posjed. Spič je pripojen Austro-Ugarskoj isključivo da služi za nadgledanje Crne Gore kojoj su članom 29. bile nametnute specijalne obaveze. Prestankom motiva nadgledanja Spič treba da se vратi Crnoj Gori koja ga je osvojila od Turaka. Skviti je imao razumijevanja za knjaževo razmatranje ali je predviđao da će austrougarski odgovor biti da je Spič inkorporiran u Dalmaciju, da je integralni dio carske teritorije, da je u jasnom i preciznom pravnom stanju drugačijem od onih u kojima se nalazi Bosna i Hercegovina.

Skviti je u izvještaju Titoniju naglašavao interes Italije da Crna Gora dobije Spič, jer bi u tom slučaju na nekoliko sati razdaljine od italijanske obale bila luka Bar slobodna i otvorena za italijanske brodove.¹⁰⁰⁶

U Crnoj Gori kalkulisalo se sa izbijanjem velikog ratnog požara, sa podrškom drugih sila, pa i Italije. Diskutovalo se i o taktici budućeg rata sa Austro-Ugarskom kao da je to gotova stvar. Skviti je, izvještavajući svoje pretpostavljene u Rimu, sagledavao naličje ovih kalkulacija, navodeći mogućnost da bi knjaževina mogla biti ostavljena sama, uhvaćena u koštač sa moćnjim neprijateljem i sigurno poražena.¹⁰⁰⁷ Italijanski

¹⁰⁰⁴ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 330, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 30 novembre 1908. U ličnoj arhivi knjaza Nikole sačuvan je projekat savezničkog ugovora; R. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711-1918*, 512.

¹⁰⁰⁵ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 306, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 22 ottobre 1908. Skviti je relativno često komunicirao sa knjazom Nikolom u prijateljskom i povjerljivom tonu. Svaku priliku koristio da knjazu i vlasti savjetuje umjereno držanje. U vezi mogućeg sukoba sa Austro-Ugarskom, saopštio je da: "Italija ne može osim da vidi sa dubokom gorčinom katastrofu jedne zemlje i dinastije sa kojom se osjeća povezana vezama najživlje simpatije i najiskrenijeg nekoristoljubivog prijateljstva, i zato očekuje od mudrog i prosvećenog knjaza riječ koja će smiriti stanovništvo još uvijek uzbudeno te zaustaviti junačke, ali opasne instinkte."

¹⁰⁰⁶ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 312, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 10 novembre 1908.

¹⁰⁰⁷ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 309, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 31 ottobre 1908. Skviti navodi da se Crnogorci nadaju da mogu gerilom i izbjegavanjem odlučujućih sukoba zadržavati austrijske snage sve

poslanik bio je ubijeđen da knjaz nije sklon uzaludnoj žrtvi kojoj bi izložio državu i sebe vodeći sam ili zajedno sa Srbijom jedan beznadežni rat. Ipak, zbog razloga unutrašnje i spoljne politike, knjaz nastavlja sa izjavama da će, ako izostanu kompenzacije, morati da se prihvati oružja ne vodeći računa o posljedicama.¹⁰⁰⁸

Sredinom novembra Skviti konstatiše da ranije manifestacije nezadovoljstva crnogorske vlade i javnog mnjenja zbog saglasnosti koju je italijanska vlada dala na aneksiju malo po malo nestaju. Rusko prihvatanje aneksije uticalo je da se shvati činjenica da Italija nije mogla da se ponaša drugačije u datim okolnostima. Računa se da će na budućoj konferenciji Italija iskoristiti svoj uticaj da postigne za Crnu Goru zadovoljenje i pravednu kompenzaciju.¹⁰⁰⁹ U slučaju crnogorskog mudrog i korektnog držanja tokom krize, podršku Crnoj Gori na budućoj konferenciji obećala je i engleska vlada.¹⁰¹⁰

Novu notu koju je crnogorska vlada 25. novembra uputila potpisnicama Berlinskog kongresa austrougarski poslanik Kun vratio je Tomanoviću. U noti su isticane crnogorske aspiracije na Bosnu i Hercegovinu, tražilo se vraćanje Spiča i ispravku člana 29. Prema Skvitijevom mišljenju, knjaza ovakav akt nije iznenadio.¹⁰¹¹

Crnogorska inicijativa da u Rusiji dobije podršku za izgradnju ratne luke na svojoj obali izazvala je izvjesnu podozrivost ruskih diplomata prema ambicijama koje Italijani imaju u Crnoj Gori. Na crnogorskoj strani su računali sa oslobođanjem od ograničenja koja su na Berlinskom kongresu postavljena u pogledu prava Crne Gore da izgradi odnosno posjeduje ratnu luku. Ruskom predstavniku na Cetinju Štajnu knjaz je decembra 1908. godine nagovijestio mogućnosti gradnje vojne luke u Valdanosu za šta je navodno trebalo 2-3 000 000 franaka koje je očekivao da nađe u Italiji i Rusiji. Na pitanje Štajna šta će takva luka Crnoj Gori koja nema flote, knjaz je odgovorio da je imaju prijatelji. Na ruskoj strani posumnjali su da je Đuzepe Volpi posrednik između italijanskih finansijskih ustanova i Crne Gore te da bi ovo mogao biti način da

dok Rusija, a zatim i Italija i Engleska i konačno čitava Evropa ne krenu u pomoć braniocima pravedne stvari.

¹⁰⁰⁸ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 312, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 10 novembre 1908.

¹⁰⁰⁹ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 314, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 14 novembre 1908.

¹⁰¹⁰ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 322, *Imperiali a Tittoni*, Pera, 25 novembre 1908.

¹⁰¹¹ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 332, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 27 novembre 1908. Knjaz je Tomanoviću rekao: "I vi, ako vam se neka nota austrijskog poslanstva ne svidi možete je vratiti." *Ibid.*, № 325, *Avarna a Tittoni*, Vienna, 28 novembre 1908.

italijanska ratna flota dobije prvu bazu na istočnoj strani Jadrana.¹⁰¹² Ako je knjaz računao da će ovakvim aluzijama pojačati rusku motivisanost da energično podržava interes Crne Gore u aktuelnoj krizi onda se manevr pokazao neuspješnim. Knjaz je kasnije za ovu temu pokušao da zainteresuje i američkog poslanika na Cetinju.¹⁰¹³

Na djelovanje italijanskog kapitala u Crnoj Gori aneksiona kriza je uticala pozitivno. Zbog opšteg bojkota austrougarske robe u Crnoj Gori koji je počeo 1. decembra 1908. godine porastao je trgovачki značaj Barske luke.¹⁰¹⁴ Kompanija *Pulja* povećala je broj brodova koji su saobraćali sa Barom.¹⁰¹⁵ Đuzepe Volpi pokušao je da iskoristi aneksionu krizu da od crnogorske vlade dobije potvrdu da je Barsko društvo izvršilo svoje obaveze u pogledu izgradnje luke u Baru. Nestašica različitih vrsta robe kao posledica bojkota austrijskih proizvoda, Volpiju je poslužila da traži razne povlastice u pogledu smještaja robe i u carinske kontrole.¹⁰¹⁶

Na sjednici Crnogorske narodne skupštine 9. januara 1909. godine, u govoru predsjednika vlade Tomanovića, rekapituliran je dotadašnji rad vlade u aneksionoj krizi. Uz obilje istorijske argumentacije obrazlagana su prava Crne Gore i Srbije na Bosnu i Hercegovinu. Crnogorska skupština dala je podršku vladi za sve što je uradila u dotadašnjem toku krize.¹⁰¹⁷ I političari i obični ljudi govorili su o ratu kao misiji, logičnom koraku u istorijskom hodu naroda. Svaki obzir se tretirao kao nespojiv sa čašću.¹⁰¹⁸ Međusobne simpatije italijanske i crnogorske javnosti tokom aneksione krize našle su izraza i u razmjeni pozdravnih telegrama između dva nacionalna parlamenta.¹⁰¹⁹

Komentarišući izjavu predsjednika vlade i ministra spoljnih poslova Lazara Tomanovića izrečenu u skupštini 24. januara 1909. godine kako Crna Gora i Srbija

¹⁰¹² Э. К. Кирова, *op. cit.*, 219.

¹⁰¹³ Predlog američkom diplomatskom predstavniku uslijedio je maja 1909 nakon okončanja aneksione krize; B. Popović, *Jedna ponuda kralja Nikole Amerikancima*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folkor, 1-2 (1960), 110-118.

¹⁰¹⁴ M. Radusinović, *op. cit.*, 102.

¹⁰¹⁵ L. Vukčević, *op. cit.*, 243.

¹⁰¹⁶ *Ibid.*, 243.

¹⁰¹⁷ *Govor ministra predsjednika g. Tomanovića držan u sjednici Narodne Skupštine 9. januara 1909 g. o pitanju Bosne i Hercegovine*, Cetinje 1909.

¹⁰¹⁸ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 365, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 17 gennaio 1909.

¹⁰¹⁹ ABOMKN, Zaostavština dr Lazara Tomanovića, *Italija i aneksiona kriza*, II, № 283. Tomanović tvrdi da je poslije njegove posjete Rimu u skupštini bila velika manifestacija simpatija prema Crnoj Gori. Poslanik Fortis oštro je napao politiku svoje vlade. Ministar vojni je čestitao Fortisu. U tom oduševljenju predsjednik italijanskog parlamenta uputio crnogorskom parlamentu depešu koju je Marko Đukanović pročitao na sjednici. O ovacijama Italiji koje su nastale u crnogorskom parlamentu poslana je uzvratna depeša.

imaju pravo da zahtijevaju da Bosna i Hercegovina budu njima prisajedinjene ili da im bude data autonomija, Skviti ukazuje na absurdnost prve i neaktuelnost druge ideje. Skviti zaključuje da se dogovor Austro-Ugarske i Crne Gore može postići ako se ostave po strani idealne želje izrečene od strane ministra, kad se Austro-Ugarska ne bi pokazivala kao što to sad pokazuje protivna svakoj koncesiji.¹⁰²⁰

Ratoborne izjave mogle su se čuti čak i od Mijuškovića čije su „razumnije i umjereni držanje“ tokom njegove misije u Petrogradu pozdravili Izvoljski i Čarikov. Italijanski ambasador u Petrogradu Luidi Melegari smatrao je da je Mijušković očigledno podlegao knjaževom uticaju i opštoj atmosferi u Crnoj Gori.¹⁰²¹

Osmansko prihvatanje aneksije na osnovu sporazuma sa Austro-Ugarskom potписанog 26. februara, izazvalo je mučan utisak na Cetinju. Knjaz se italijanskom poslaniku žalio da ne može da zamisli kako je osmanska vlada poslije prihvatanja predloga Srbije i Crne Gore o zajedničkom nastupu u reklamacijama protiv Austro-Ugarske, mogla da uz novčanu kompenzaciju prihvati sporazum sa Bečom. Konstatujući da je pomenuti sporazum dezorientisao knjaževu politiku, Skviti je u svom izvještaju Titoniju izražavao čuđenje kako je knjaz mogao da računa na moguću osmansku podršku u ratu protiv Austro-Ugarske.¹⁰²²

Krajem januara 1909. godine knjaz Nikola je od Skvitija tražio da šefu italijanske diplomatičke prenese nespokojstvo koje u Crnoj Gori vlada zbog činjenice da se još uvijek nije sastala konferencija velikih sila radi razrješenja krize. Knjaz je molio Titonija da bude protiv eventualnog ponižavajućeg austrougarskog prijedloga da se novčanom nadoknadom zadovolji Crna Gora. Slična molba je predata i predstavnicima Rusije, Engleske, Francuske i Njemačke.¹⁰²³ Italijanska diplomacija sličnu kombinaciju do tada nije razmatrala, ali je Skviti dobio zadatak da ispita osnovanost pretpostavke koju je u Londonu Čarls Harding saopštio u povjerenju tamošnjem italijanskom

¹⁰²⁰ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 379, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 24 gennaio 1909.

¹⁰²¹ ASDMAE, Montenegro, XXI № 385. *Melegari a Tittoni*, Pietroburgo, 23 gennaio 1909. U Petrogradu je Mijuškoviću jasno rečeno da u postojećoj situaciji ruska pomoć može biti samo moralne prirode. Odakle mu argumenti za drugačije stavove, pita se Melegari. Možda se ohrabrio u nekom kontaktu sa ruskom štampom ili nekim od vođa panslavističkog pokreta. Ideja da bi to moglo uticati na rusku vladu je jako opasna iluzija i bilo bi korisno naći način da nestane ne samo na Cetinju već i u Beogradu. Ni Izvoljski ni bilo koji dugi ministar spoljnih poslova ne može vojnički neorganizovanu, nesredenu zemlju voditi ka ratu.

¹⁰²² A. Duce, *La crisi bosniaca del 1908*, Milano 1977, 404; Montenegro, XXI, № 365, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 17 gennaio 1909.

¹⁰²³ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 368, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 22 gennaio 1909.

ambasadoru San Đulijanu.¹⁰²⁴ Harding je tvrdio da nije bez nade da bi Austro-Ugarska mogla prihvatići rušenje utvrđenja u Spiču čime bi vrlo vjerovatno „kupila Crnu Goru“, bez čije podrške ni Srbija ne bi predstavljala opasnost za mir.¹⁰²⁵ Ideja je bila neprihvatljiva i za Cetinje¹⁰²⁶ i za Beč.¹⁰²⁷

Špekulacije koje su se u dijelu evropske štampe pojavile o abdikaciji knjaza Nikole u korist drugorodenog sina Mirka Italijani su tretirali kao političke intrige sračunate na izazivanje unutrašnjih komplikacija i nesloge u Crnoj Gori i Srbiji kako bi se otežao njihov međunarodni položaj i oslabio njihov otpor spoljnim pritiscima.¹⁰²⁸ Opasnije intrige pleli su austrougarski agenti u sjevernoj Albaniji gdje su vrbovane, organizovane i naoružavane grupe za upad u Crnu Goru u slučaju njenog rata sa Austro-Ugarskom.¹⁰²⁹

Sa crnogorske strane, italijanskoj diplomatiјi sugerisana je opasnost od navodne predstojeće akcije Austro-Ugarske u Sandžaku i Albaniji. Ovo je bilo malo vjerovatno u trenutku kad je Austro-Ugarska postizala dogovor sa Osmanskim carstvom.¹⁰³⁰ Po svemu sudeći, sa Cetinja su željeli da prodube nepovjerenje koje je italijanska diplomatija gajila prema austrougarskim namjerama u vezi sa ovim područjima.

Italijanska komunikacija sa knjazom Nikolom, kreatorom i odlučujućim faktorom crnogorske spoljne politike, postala je otežana od kako se knjaz sredinom januara 1908. godine sa Cetinja prebacio na Rijeku Crnojevića i izbjegavao razgovor sa svim stranim predstavnicima. Iz knjaževe okoline stizale su vijesti o mogućnosti ratnog sukoba sa susjednom monarhijom a vojni ministar general Mitar Martinović, tvrdio je da je rat neminovan.¹⁰³¹ Razmještanje artiljerije i drugog naoružanja i ratnog materijala pojačavali su utisak ovakvih izjava.¹⁰³² U Crnoj Gori se vjerovalo da je povlačenjem u planine i koristeći takтику iznenadnih udara moguće voditi defanzivni rat sa Austro-

¹⁰²⁴ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 371, *Tittoni a Squitti*, Roma, 23 gennaio 1909.

¹⁰²⁵ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 369, *San Giuliano a Tittoni*, Londra, 22 gennaio 1909

¹⁰²⁶ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 374, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 25 gennaio 1909.

¹⁰²⁷ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 375, *Avarna a Tittoni*, Vienna, 27 gennaio 1909.

¹⁰²⁸ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 377, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 22 gennaio 1909.

¹⁰²⁹ ASDMAE, Montenegro XXI № 402, *Mancinelli Scotti a Tittoni*, Scutari, marz 1909 (Ric. 6 marzo). Generalni konzul iz Skadra Mančineli-Skoti javljao je da je zbog austrijskog podbunjivanja moguća albanska akcija protiv Crne Gore. Procjenjivao je da bi napad 4 000 ili 5 000 Albanaca predstavljaо veliku opasnost za Crnu Goru koja bi morala izdvojiti značajne snage da se odbrani.

¹⁰³⁰ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 394, *Tittoni a Avarna*, Roma, 17 febbraio 1909.

¹⁰³¹ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 393, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 7 febbraio 1909.

¹⁰³² ASDMAE, Montenegro, XXI, № 388, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 6 febbraio 1909.

Ugarskom i tako se održati čak dvije-tri godine, što je dovoljno dug period da se velike sile umiješaju i razriješe konflikt.¹⁰³³

Skviti je uočavao da u komunikaciji knjaza Nikole sa stranim predstavnicima i sa narodom postoji izvjesna doza političke teatralnosti, ali je vjerovao da ona neće ponijeti knjaza Nikolu do te mjere da uđe u rat sa moćnim susjedom. Krajem februara, trezveni i analitični italijanski poslanik ipak je podlegao ratnoj psihozi na Cetinju i italijanskog ministra spoljnih poslova Titonija izvjestio da su izgubljene nade u efikasnu intervenciju sila za mirno rješenje i da je sukob između Austro-Ugarske i Crne Gore neizbjegjan.¹⁰³⁴

Knjaz je prijateljske sile upozorio na scenario prema kome će sukob otpočeti. Austro-Ugarska će Crnoj Gori predložiti uslove za normalizaciju odnosa, a u slučaju da na njih ne dobije zadovoljavajući odgovor, 24 sata nakon toga počeće neprijateljstvo. Ovo je bio povod za razmjenu mišljenja između Petrograda i Rima. Izvoljski nije vjerovao u mogućnost takvog raspleta. U svakom slučaju, smatrao je da iz Beča takav predlog ne treba da bude upućen Cetinju već velikim silama, koje su u svoje ruke uzele pitanje nadoknada za Srbiju i Crnu Goru.¹⁰³⁵ Namjera Izvoljskog, naravno, nije bila da ograniči suverenitet i pregovaračka prava Crne Gore već da otkloni opasnost da se sporna pitanja razrješavaju u neravnopravnom dijalogu moćne carevine i male knjaževine.

Početkom marta italijanski poslanik Skviti imao je rijetku priliku da od crnogorske vlade čuje izjave o nezadovoljstvu ruskom politikom u aktuelnoj krizi. Vlada je očekivala da će Rusija braniti srpsko-crnogorske interese i da će zaprijetiti Beču umjesto što ide u susret njegovim željama.¹⁰³⁶

Italijanski poslanik Skviti ukazivao je na moguće negativne posljedice za unutrašnju stabilnost Crne Gore i njene dinastije u slučaju da se knjaz i njegova vlada povuku pred austrougarskim pritiskom i priznaju aneksiju ne dobivši nikakve koncesije. Skviti je predviđao da će biti teško smiriti narod, da mogu uslijediti unutrašnji nemiri, da neprijatelji poretna i dinastije mogu ojačati i isprovocirati revoluciju. On je bio

¹⁰³³ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 393, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 7 febbraio 1909. Bar se smatra jednom od najslabijih tačaka koju neprijatelj može izabrati za napad na Crnu Goru.

¹⁰³⁴ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 395, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 21 febbraio 1909.

¹⁰³⁵ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 397, *Tittoni a Squitti*, Roma, 24 febbraio 1909.

¹⁰³⁶ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 431, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 7 marzo 1909.

ubijeđen da treba obezbijediti neku koncesiju za knjaza i opravdati njegovo povlačenje. Kao adekvatnu kompenzaciju za Crnu Goru video je izgradnju željeznice Dunav-Jadran. Materijalna korist bila bi ogromna, moralni dobitak dovoljan, tvrdio je Skviti. Stvorili bi se uslovi za neslućen razvoj luke Bar, a Crna Gora bi dobila saobraćajnicu nezavisnu od austrougarskih.¹⁰³⁷

Neuspjeh zajedničke crnogorsko-srpske platforme o otporu aneksiji i obezbjeđivanju adekvatnih kompenzacija uticao je na obnavljanje klime nepovjerenja među njihovim najodgovornijim političkim predstavnicima. Početkom marta 1909. godine knjaz Nikola nije krio od Skvitija nezadovoljstvo držanjem srpske vlade koja je važne diplomatske korake preduzimala bez sporazumijevanja sa Cetinjem.¹⁰³⁸

Za razliku od nepopustljivog držanja Beča prema Srbiji, koje je karakterisalo odbacivanje ma kakvih kompenzacija i nastojanja da se srpska vlada natjera na ponižavajuće deklaracije, prema Crnoj Gori nastupalo se sa više obzira i uz spremnost na izvjesne ustupke koji su nagoviješteni još u vrijeme diplomatske pripreme aneksije. Drugačijim tretmanom Crne Gore pokazivala se sa jedne strane dobra volja prema Italiji i Rusiji, a sa druge je provocirana surevnjivost i nesloga između Crne Gore i Srbije.

U vrijeme pojačanog pritiska na Srbiju tokom marta 1909. godine, poslanik Kun je po nalogu svoje vlade, pokazao spremnost da sa Crnom Gorom uđe u pregovore o normalizaciji odnosa i ugovori značajne ekonomске prednosti za knjaževinu. Knjaz je odgovorio da treba čekati rješenje buduće konferencije, da je njegova vlada previše uvučena na polje zahtjeva za obeštećenje da bi mogla da ih se odrekne i prihvati raspravu na običnoj osnovi o ekonomskim koristima. Bez makar male ispravke granice crnogorski narod se ne može privoljeti da ostane miran. Crna Gora ne namjerava da se odvoji od Srbije u rješavanju aktuelnih pitanja.

Bez obzira na njen ishod Kun je svoju akciju kod knjaza optimistički okaraterisao riječima: „Otvaramo knjazu put za izlazak iz teškoća”. Prema Skvitijevim saznanjima, i Rusija i druge sile podsticale su Crnu Goru da se zadovolji ekonomskim kompenzacijama.¹⁰³⁹

¹⁰³⁷ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 431, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 7 marzo 1909.

¹⁰³⁸ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 432, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 8 marzo 1909.

¹⁰³⁹ ASDMAE, Montenegro, XXI № 442, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 12 marzo 1909.

O glavnoj, kako će se pokazati i jedinoj kompenzaciji za Crnu Goru, o izmjenama čl. 29 Erental je razgovarao sa italijanskim ambasadorom u Beču Avarnom. Ovaj je 23. marta 1909. godine izvjestio Titonija da austrougarska vlada predlaže da se izmijene samo one odredbe čl. 29. Berlinskog ugovora, koje su Austro-Ugarska atribuirala suverena prava u knjaževini među kojima vršenje pomorske i sanitарne policijske vlasti. Predlog se nije odnosio na modifikovanje odredbe o civilnom karakteru luke, odnosno o zabrani građenja utvrđenja duž crnogorske obale, jer se to, kako je Erental naglašavao, nije ticalo Crne Gore već svih sila potpisnica Berlinskog ugovora. Ako bi se sile složile da izmijene i te odredbe, vlasti u Beču neće biti teško da to prihvati. Saglasnost na bilo kakve izmijene čl. 29, uslovljavana je promjenom aktuelnog držanja crnogorske vlade i njenom spremnošću na dobrosusjedske odnose.¹⁰⁴⁰ Razgovori na ovu temu nastaviće se posebno nakon formalnog italijanskog preuzimanja posredničke uloge u sređivanju odnosa na relaciji Beč-Cetinje.

Među mjerama pritiska Austro-Ugarske prema Crnoj Gori posljednjih dana marta 1909. godine bilo je i zatvaranje graničnih prelaza prema Crnoj Gori. Jedini izuzetak bio je pravac Kotor-Cetinje. Ove mjere na Cetinju su protumačene kao jasan znak da se Austro-Ugarska, pošto je natjerala na popuštanje Srbiju, sa istim ciljem okreće ka Crnoj Gori. Ovim povodom Skviti je konstatovao da pomenute mjere i u zvaničnim krugovima i u narodu izazivaju suprotan efekat i jednodušnu spremnost da se radije podlegne u borbi nego kapitulira bez otpora. Ipak, Skviti notira nešto drugačije držanje knjaza Nikole, glavnog kreatora crnogorske spoljne politike. Primivši Skvitiju u audijenciju, knjaz je bio neuobičajeno uzdržan a njegovo raspoloženje oslikavala je ironična opaska da je prirodno da se malima i slabima ne pridaje nikakav značaj, jer su nemoćni da naškode. Skviti je pokazivao veliko razumijevanje za knjažev težak položaj u odnosu prema narodu kome je obećao zadovoljenje i u odnosu na Austro-Ugarsku koja nije spremna ni na kakav ustupak koji bi u očima crnogorskog naroda izgledao kao zadovoljenje. Bez obzira što se svuda u Crnoj Gori govorilo o ratu, Skviti je procjenjivao da stvari ipak nijesu beznadežne.¹⁰⁴¹

Nastrojeći da izbjegne nezahvalno direktno sporazumijevanje sa Bečom, knjaz Nikola se obratio britanskoj vlasti, predajući joj u ruke rešenje čitavog problema.¹⁰⁴²

¹⁰⁴⁰ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 433, *Avarna a Tittoni*, Vienna, 23 marzo 1909.

¹⁰⁴¹ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 491, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 30 marzo 1909.

¹⁰⁴² ASDMAE, Montenegro, XXI, № 444, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 28 marzo 1909.

Britanska vlada koja je bila dosta angažovana u regulisanju odnosa između Srbije i Austro-Ugarske, rado je ovu novu ulogu prepustila Italijanima koji su u čitavoj stvari bili mnogo zainteresovaniji.

Ministar Titoni je već 25. marta imao plan kako da pridobije knjaza Nikolu da prihvati aneksiju. Austro-Ugarska je trebalo da posredstvom Italije na Cetinje uputi crnogorskoj Vladi notu o ukidanju odredbi 5, 7, 8, 9 i 10 člana 29 i promjenu odredbe 6, koja je trebalo da glasi: „Luka Antivari (Bar) zadržće karakter komercijalne luke: u njoj se ne smiju izvoditi radovi koji bi je pretvorili u vojnu luku.“¹⁰⁴³ Erental je, u načelu, prihvatao italijansko posredovanje, ali je tražio da nota sa odgovorom crnogorske Vlade bude upućena direktno njemu. Titoni je ovo formalno ispoštovao. Crnogorska nota saopštena je direktno Beču, ali se radilo o noti kojom crnogorska vlada odgovara italijanskoj kao posredniku.¹⁰⁴⁴ Erental je želio da i crnogorska deklaracija bude slična onoj koju je dala srpska vlada. On je 2. aprila tražio da Titoni u nacrtu note namijenjene Cetinju na sljedeći način prepravi drugu odredbu: „Ona (crnogorska vlada) se obavezuje da odustane od protesta i protivljenja, to jest od stava koji u vezi s aneksijom Bosne i Hercegovine zauzima od prošle jeseni, i uz to se obavezuje da će ubuduće održavati prijateljske i dobrosusjedske odnose s carskom i kraljevskom vladom Austro-Ugarske.“

Paralelno sa italijanskim akcijom inicirana je i ruska. Ruski ambasador u Rimu Dolgoruki tražio je da se italijanska diplomacija formalno saglasi sa ukidanjem odredbi čl. 29. (od pete do jedanaeste alineje). Istovremeno, ruski predstavnik u Beču dobio je zadatak da sa italijanskim, francuskim i engleskim kolegom traži od Erentala da austrougarska nota silama o aboliciji čl. 25. Berlinskog ugovora potvrdi uvjeravanja koja je Austro-Ugarska već dala u pogledu izmjene čl. 29. Šef italijanske diplomacije molio je da se ovakva ruska inicijativa u Beču opozove ili bar odgodi, jer Italija ne može da je podržava u trenutku kad već direktno pregovara sa Bečom o ovom pitanju i vjeruje u dobar ishod pregovora. Inače, ruska inicijativa da se Austro-Ugarska istovremeno izjasni i o čl. 25. i o čl. 29. već je bila zakasnila. Korak austrougarske vlade u pogledu čl. 25. već je bio učinjen. Između ruskog i italijanskog predloga u pogledu čl. 29. postojala je izvjesna razlika. Izvoljski je htio da se alineja 6 čl. 29. zamjeni drugačjom formulacijom. Italijanski stav vodio je više interesa o osjetljivosti Austro-

¹⁰⁴³ Dž. Tredvej, *Soko i orao, Crna Gora i Austro-Ugarska 1908-1914*, Podgorica 2005, 53.

¹⁰⁴⁴ *Ibid.*, 53-56.

Ugarske, bez obzira na to što u ruskom rješenju nije bilo ničeg nepovoljnog po Italiju. Naprotiv, s obzirom na prisustvo u barskoj luci moglo bi se očekivati da Italija zdušno podrži ovakav stav. Čini se da je italijanska obzirnost bila rezultat želje da se izbjegnu konfrontiranja i postigne zadovoljavajuće rješenje. Italijani su od početka razmjene viđenja sa Bečom bili spremni da se zadrži formulacija o očuvanju komercijalnog karaktera barske luke. Kada je Skviti to svojevremeno saopštio crnogorskoj vladi ona nije imala primjedbi.¹⁰⁴⁵

Izvoljski je bio nezadovoljan što su austro-italijanski pregovori o Crnoj Gori vođeni bez ikakvih informacija za Petrograd, bez obzira na tradicionalne veze Crne Gore i Rusije i uprkos ranijih izjava Titonija da želi da radi u potpunoj saglasnosti sa Rusijom, naročito u crnogorskim pitanjima. Objasnenje Melegarija da se radi o italijanskom uslovu za priznanje akta aneksije nije zadovoljilo Izvoljskog.¹⁰⁴⁶ Rusi nijesu mogli da povuku svoju notu silama, ali čim se postigne italijanski dogovor sa Austro-Ugarskom o čl. 29, bili su spremni da ga razmotre, posebno ono što se odnosi na član 6.¹⁰⁴⁷ Ruske inicijative predstavljale su prema italijanskom viđenju samo komplikacije i bile nepoželjne ne zbog svoje sadržine, već zbog toga što su usložnjavale političku igru.¹⁰⁴⁸

Italijanska posrednička misija uživala je punu britansku podršku. Lord Grej je predstavniku na Cetinju naložio da radi zajedno sa italijanskim kolegom.¹⁰⁴⁹ Na notu kojom je iz Beča tražena aglasnost na poništenje čl. 25 Berlinskog ugovora, Grej je odgovorio da će je dati čim od italijanske Vlade bude informisan da je pitanje čl. 29 reguslisano na način koji ona smatra zadovoljavajućim. U Rimu su bili vrlo zahvalni na ovakovom britanskom držanju.¹⁰⁵⁰

Iz Rima su 1. aprila Skvitiju upućene instrukcije kako treba djelovati kod knjaza Nikole, a kako kod vlade da bi prihvatali Titonijev predlog. Crnogorska deklaracija trebalo je da sadrži sljedeću formu: „Knjaževska Vlada je spremna da se potčini odluci koju velike sile donesu u pogledu čl. 29 Berlinskog ugovora; Ona će od sada održavati odnose priateljstva i dobrosusjedstva sa carskom i kraljevskom vladom Austro-

¹⁰⁴⁵ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 470, *Tittoni a Melegari*, Roma, 3 aprile 1909.

¹⁰⁴⁶ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 472, *Melegari a Tittoni*, Pietroburgo, 3 aprile 1909.

¹⁰⁴⁷ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 490, *Tittoni al RR. Rappresentanti in Berlino, Londra, Parigi, Pietroburgo e Vienna*, Roma, 6 aprile 1909.

¹⁰⁴⁸ ASDMAE, Montenegro, XXI № 468, *Tittoni a Avarna*, Roma, 3 aprile 1909.

¹⁰⁴⁹ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 482, *De Bosdari a Tittoni*, Londra, 2 aprile 1909.

¹⁰⁵⁰ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 488, *Tittoni a De Bosdari*, Roma, 6 aprile 1909.

Ugarske.“ Alineja 6. čl. 29. trebalo je da bude zamijenjena odredbom da će barska luka sačuvati komercijalni karakter. Tekst deklaracije trebalo je da bude unešen u pismo koje bi Titoni uputio austrougarskom ambasadoru u Rimu kao odgovor na ono kojim je grof Licov saopštio obavezu svoje vlade da se saglasi sa pomenutim izmjenama čl. 29.

Skviti je knjaza zatekao u teškom stanju. Podsjetio ga je da su sva druga pitanja koja su se pojavila kao posljedica aneksije, već razriješena i ukazao mu na mogućnost da zahvaljujući angažovanju Titonija i italijanske diplomatiјe ima priliku da sa čašću, dostojanstvom i dobitkom izđe iz teškog položaja u kome se nalazi. Knjaz je i dalje tvrdio da bez reintegracije Spiča u Crnu Goru ne može da prihvati ponudu. Skviti je upozorio da ja posljedica takvog držanja: očajnički rat. Knjaz je prekinuo Skvitijevo izlaganje prihvatajući kao činjenicu da je Titoni radio i radi u korist Crne Gore. Ipak je tražio vremena da se privikne na izmijenjene okolnosti, da razmisli i konsultuje se sa vladom. Skviti je sličan razgovor imao je i sa predsjednikom vlade Tomanovićem. Razgovarao je i sa drugim ličnostima na Cetinju za koje je znao da imaju uticaja na knjaza i sa kojima se on ponekad konsultuje.

Italijanski poslanik shvatao je da knjazu nije bilo lako da prihvati austrougarski ultimatum koji zahvaljujući angažovanju sila nije bio neugodan u istoj mjeri kao i onaj koji je morala prihvati srpska vlada, ali je još uvijek bio zaokret, poraz i povlačenje od onog što je knjaz obećavao narodu i u odnosu na izjave koje je saopštavao silama.¹⁰⁵¹

Prilikom novog susreta sa Skvitijem knjaz je pokazao spremnost da popusti, ali pod uslovom da budu suspendovane sve odredbe čl. 29. odnosno i alineja 6. Nije dovodio u pitanje očuvanje komercijalnog karaktera barske luke, ali je htio da takav status proizilazi iz njegovih suverenih prava i odluka, a ne na osnovu međunarodne obaveze. Knjaz je imao primjedbe i na deklaraciju koja se tražila od Crne Gore u vezi sa abolicijom čl. 25. Želio je da riječi „odnosi prijateljstva i dobrosusjedstva sa carskom i kraljevskom Vladom Austro-Ugarske“, budu zamijenjene drugima: „odnosi prijateljstva sa svojim susjedima.“ Skviti je morao da knjazu, bez uvijanja, saopšti da nema mogućnosti da se prave izmjene te da crnogorska vlada može samo da prihvati ili odbaci

¹⁰⁵¹ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 533, *Squitti a Tittoni*, Cettigne 7 aprile 1909. Knjaz je ranije u više navrata Skvitiju ponavljaо da bi Crnogorci izgubivši rat, ali pokazavši svijetu svoju vrijednost, postati austrijski podanici što bi za njih bilo manje teško nego da Crna Gora ostane u stanju u kome se sada nalazi. Skviti je uvjерavaо knjaza da je razumno predvidjeti da poražena Crna Gora ne bi bila anektirana Austro-Ugarskoj već prvo osakaćena, a zatim stavljena u službu pobednika. Austrijska granica pomjerila bi se na Lovćen.

ponuđeno. Tekstom koji je predložio Rim nijesu bili zadovoljni ni u Beču. Erental je tražio da se umetne fraza kojom bi se izrazilo crnogorsko napuštanje stava odnosno držanja tokom posljednjih mjeseci odnosno protesta i protivljenja aneksiji. Za Erentala to je bio uslov *sine qua non*.¹⁰⁵²

Poslanik Avarna je u Beču nastojao da Erental prihvati bez izmjena tekst crnogorske izjave koji su predložili Italijani, posebno zato što je Skviti uložio dosta napora da na Cetinju prihvate ovu varijantu. Predlaganje drugačije formule sigurno bi stvorilo teškoće. Iстicao je da su manja zahtijevanja u odnosu na Crnu Goru opravdana jer je njeno držanje tokom svih faza krize bilo korektnije i umjerenije od držanja Srbije što je i sam Erental više puta priznao. Titoni je tražio da Erental pokaže duh pomirenja u trenutku kada se postiže konačni sporazum po svim spornim tačkama. Titoni je tražio da se prije nego što crnogorska izjava bude direktno upućena austrijskom predstavniku razmijene note po proceduri, a zatim uputi saopštenje silama radi njihovog formalnog prihvatanja izmjene čl. 29.¹⁰⁵³ U pogledu alineje 6 čl. 29 austrougarska vlada je prihvatile njegovu novu redakciju koja je glasila: "Barska luka će sačuvati karakter komercijalne luke i u njoj se ne mogu vršiti radovi koji bi je pretvorili u vojnu luku."¹⁰⁵⁴

Knjaz i Skviti su se konačno 5. aprila sporazumjeli. Napravljeni su nacrti tri note: Skvitijeve knjaževskoj vlasti, vladinog odgovora i saopštenja tog odgovora austrougarskom predstavniku na Cetinju baronu Kunu. I kada je sve bilo spremno za slanje, knjaz je suspendovao čitavu akciju i ponovo u deset sati naveče, po četvrti put toga dana, pozvao Skvitiju na razgovor. Sa knjazom je bio i ministar spoljnih poslova Tomanović. Knjaz je u pismu namijenjenom Skvitiju dodao izmjenu koja je mijenjala smisao dokumenta. Za Skvitiju izmjena je imala težinu odbijanja italijanskog prijedloga. Svi pokušaji da ubijedi knjaza da odustane bili su bez uspjeha jedino što je uspio da razmjenu nota odloži za jedan dan.¹⁰⁵⁵ Čini se da je knjaz zapravo i htio da odlaganjem kapitulacije makar za jedan dan doprinese utisku da se ona desila nakon uporne diplomatske borbe.

Narednog dana pregovori knjaza Nikole i poslanika Skvitija, dobili su završni čin. Knjazu je stavljeno na znanje da će, u slučaju odbijanja, Titoni biti prinuđen da napusti

¹⁰⁵² ASDMAE, Montenegro, XXI, № 533, *Squitti a Tittoni*, Cettigne 7 aprile 1909; *Ibid.*, № 461, *Avarna a Tittoni*, Vienna, 2 aprile 1909.

¹⁰⁵³ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 467, *Tittoni a Avarna*, Roma, 3 aprile 1909.

¹⁰⁵⁴ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 469, *Tittoni a Squitti*, Roma, 3 aprile 1909.

¹⁰⁵⁵ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 533, *Squitti a Tittoni*, Cettigne 7 aprile 1909.

dalje posredovanje kojeg se prihvatio sa iskrenom namjerom da obezbijedi Crnoj Gori što povoljnije uslove materijalne i moralne prednosti. Tražio se hitan odgovor. Poslije posljednjeg apela knjazu da ne kompromituje sve dotadašnje napore za povoljno razrješenje krize, insistirajući na riječima koje same po sebi nijesu značajne, ali koje Austro-Ugarska sigurno neće prihvati, knjaz je jednom teatralnom gestom precrtao spornu izmjenu.¹⁰⁵⁶ Crnogorska vlada je 6. aprila, u skladu sa postignutim sporazumom, odgovorila na italijansko saopštenje o izmjenama čl. 29 i o odnosima knjaževine sa Austro-Ugarskom.¹⁰⁵⁷

Titoni se potudio da se u Beču zadovolje notom koju je poslaniku Kunu uputila crnogorska vlada. Posredstvom italijanskog ambasadora u Beču, Avarne, 7. aprila 1909. godine, Titoni je apelovao na Erentala da, u trenutku kad se postiže dogovor po svim spornim tačkama, pokaže duh pomirenja.¹⁰⁵⁸ Baron Kun je 8. aprila zvanično objavio da Austro-Ugarska prihvata crnogorsku notu.¹⁰⁵⁹

I nakon okončanja krize, tokom aprila mjeseca, predmet pažnje italijanske diplomatijske bili su problemi koje je u vezi sa Crnom Gorom potencirala aneksija Bosne i Hercegovine. Uglavnom se radilo o diplomatskoj komunikaciji sa Bečom i drugim prijestonicama povodom austrougarskog tumačenja materije regulisane alinejom 6. čl. 29. Berlinskog ugovora. Erental je na kraju prihvatio tumačenje ostalih sila da su sve alineje čl. 29. od pete do jedanaeste abolirane, zadovoljivši se izjavom knjaza Nikole da želi da Barska luka sačuva komercijalni karakter. Formulacija knjaza Nikole je polazila od njegovog suverenog prava da opredijeli budući karakter luke što je bilo povoljnije nego da je očuvana alineja 6. koja je ograničavala crnogorski suverenitet. Ovakvo razrješenje pitanja bilo je u interesu Italije.

Tokom aprila i maja 1909. godine Osmansko carstvo je otvorilo pitanje statusa rijeke Bojane odnosno prava plovidbe i eventualnih fortifikacija njenih obala od strane Osmanskog carstva i Crne Gore. Radilo se o materiji regulisanoj alinejom 4. čl. 29.

¹⁰⁵⁶ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 533, *Squitti a Tittoni*, Cettigne 7 aprile 1909.

¹⁰⁵⁷ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 485, *Squitti a Tittoni*, Cettigne, 6 aprile 1909.

¹⁰⁵⁸ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 492, *Tittoni a Avarna*, Roma, 7 aprile 1909.

¹⁰⁵⁹ Dž. Tredvej, *op. cit.*, 56.

Berlinskog ugovora. Pitanje je relativno lako razriješeno bez posebnog angažovanja italijanske diplomatije.¹⁰⁶⁰

Budući status Novopazarskog sandžaka tokom jeseni 1909. godine bio je predmet posebnih pregovora Beča i Rima. Bilo je to posljednje pitanje koje je na dnevni red izbacila aneksiona kriza za čije je regulisanje italijanska diplomacija bila zainteresovana. Za Italiju je bilo važno da se posebnim ugovorom obezbijedi da Austro-Ugarska pod nekim izgovorom ponovo ne okupira Novopazarski sandžak ili strategijske tačke u njemu.¹⁰⁶¹ Crnu Goru je po prirodi njenih nacionalnih aspiracija interesovalo razrješenje ovog problema, ali nije imala mogućnosti ne samo da učestvuje u odlučivanju već ni da bude informisana.

Svojevrsno poniženje koje je Erental priredio svojim kolegama Titoniju i Izvoljskom, odnosno Italiji i Rusiji, dalo je dodatni podsticaj italijansko-ruskom zbližavanju i trasiralo put ruskom caru Nikoli II i njegovom ministru spoljnih poslova Izvoljskom u Rakoniđi gdje se sastao sa italijanskim kraljem, ministrom Titonijem i premijerom Đolitijem, oktobra 1909. Knjaz Nikola i crnogorska politička javnost sa simpatijama su pratili ovo zbližavanje, ali su ostali daleko od uvida u sam događaj. Skviti, nesumnjivo prema instrukcijama svoje vlade nije knjazu Nikoli dao ma kakvu konkretnu političku informaciju o karakteru ovog sastanka.¹⁰⁶²

Sredinom aprila 1909. godine knjaz Nikola je pred austrougarskim i engleskim diplomatskim predstavnikom pokazao veliko nezadovoljstvo načinom na koji je Rusija zastupala crnogorske interese u aneksionoj krizi i izrazio namjeru da se okreće Austro-Ugarskoj i kod nje potraži podršku za budući ekonomski razvoj Knjaževine. Izložio je projekat saradnje sa Austro-Ugarskom čija bi realizacija podrazumijevala reviziju italijanskog ekonomskog prisustva u Crnoj Gori odnosno otkup svih krupnih italijanskih preduzeća u Crnoj Gori uz pomoć austrougarskih sredstava. Poslanik Kun nije previše ozbiljno uzimao ponudu jer ih je, knjaz i ranije pravio, ali nije nikada ozbiljno pokušao da ih realizuje.¹⁰⁶³

¹⁰⁶⁰ ASDMAE, Montenegro, XXI, № 579, *San Giuliano a Tittoni, Londra, 2 luglio 1909; Ibid., № 581, Tittoni ai RR. Ambasciatori in Costantinopoli e Vienna, Roma, 7 luglio 1909.*

¹⁰⁶¹ F. Šišić, *op.cit.*, 65.

¹⁰⁶² G. Donnini, *L'accordo italo-russo di Racconigi*, Milano 1983, 210-211.

¹⁰⁶³ Dž. Tredvej, *op. cit.*, 63.

Bez obzira na način na koji je u Crnoj Gori vrednovan italijanski angažman u njenu korist u vrijeme aneksione krize, on je predstavljao vrhunac procrnogorskog angažmana italijanske diplomatiјe. Naredne godine obilježene bunama i ratovima donijeće velika iskušenja i postepeno ohladiti crnogorsko-italijanske odnose do mjere da Italija opstruira ili se čak direktno konfrontira sa interesima i ciljevima crnogorske državne politike.

Posjeta italijanske flote Baru, pitanje razgraničenja Austro-Ugarske i Crne Gore u Barskom zalivu

Krajem 1909. godine, brodovi francuske ratne flote prvi su uplovili u barsku luku nakon oslobođenja Crne Gore od ograničenja koja su proisticala iz čl. 29 Berlinskog ugovora. Priređen im je sjajan doček, a slično je bilo i u februaru 1910. godine prilikom posjete italijanskog razarača *Montebello* Baru. Brodom koji je u naučno-istraživačke svrhe krstario vodama Jadrana komandovao je princ od Abruca, član savojske dinastije. Kada je Bar u martu posjetila i austrougarska flota nije demonstrirano isto oduševljenje i izrazi prijateljstva.¹⁰⁶⁴

Francusku posjetu austrougarski ministar Erental komentarisao je pred italijanskim ambasadorom Avarnom, izjavivši da nije povjerovao u pisanje inostranih, posebno bečkih novina kako je posjeta dogovorena između Francuske, Rusije i Italije. Moguće da se radilo o Erentalovom provociranju Avarninog demantija ovakvih vijesti ili o nekoj vrsti prekora saveznici koja se približavala silama Antante. Avarna je iskoristio priliku da obavijesti Erentala da italijanska vlada nije obaviještена o posjeti od strane Francuza, ni službeno ni neslužbeno, i da je za nju saznala iz novina. Predmet razgovora bila je i namjera italijanskog kralja Viktora Emanuela III da sledećeg avgusta privatno posjeti crnogorskog knjaza povodom pedesetogodišnjice njegove vladavine.

¹⁰⁶⁴ L. Tomanović, *Povodom memoara barona Gizla*, Zapis 6 (1928), 347-349. Prema sjećanjima tadašnjeg poredsjednika vlade Tomanovića, zdravica admirala austrougarske flote izrečena u knjaževom prisustvu umalo se pretvorila u diplomatski incident. Admiral je u zdravici istakao da je Austro-Ugarska kod drugih sila postigla da se abolira čl. 29. Ovakvo iskrivljivanje istine uvrijedilo je knjaza koji je tražio da se iz zvaničnog teksta zdravice ukloni ta izjava. Knjažev stav je morao prijati Italijanima koji su se takođe mogli smatrati pogodeni zdravicom, zbog svoje poznate uloge u aboliciji čl 29.; Avarna je iz povjerljivih izvora saznao da će austro-ugarska flota posjetiti luku Bar te da ona neće imati karakter političkog već kurtoaznog čina. Uz detalje plana buduće posjete Avarna je dobio i sadržaj saopštenja koje će mu Erental najvjeroatnije dati u slučaju da traži informacije o ovoj posjeti; *I documenti diplomatici italiani, serie IV (1908-1914) vol. V/VI (11 dicembre 1909-29 marzo)* (=DDI, IV-V/VI), № 121, *Avarna a Guicciardini* Vienna, 16 febbraio 1910, 134-135.

Erental je pokazivao zadovoljstvo zbog svega što može doprinijeti da se učvrsti položaj knjaza Nikole za šta je Austro-Ugarska zainteresovana ne samo zbog očuvanja crnogorske dinastije već i zbog mira u Evropi.¹⁰⁶⁵

Italijanska vlada nije žurila da u crnogorske vode uputi svoju ratnu flotu. Na ovo je mogla uticati želja da se evropskim silama, a posebno Austro-Ugarskoj ne pokaže značaj koji je poklanjan oslobođanju barske luke od restriktivnih odredbi Berlinskog ugovora. Tek 9. maja 1910. godine, pod komandom admirala De Orestisa i Princa, od Udina u barsku luku uplovila je divizija ratnih brodova koju su činile oklopnače: *Regina Margherita*, *Benedetto Brin* i *Napoli*, krstarica *Agordat* i razarači *Lampo*, *Koatat* i *Bardo*.¹⁰⁶⁶ Srdačno su ih dočekali predstavnici Dvora, vlade i diplomatski kor u kome nije bilo austrougarskog poslanika barona Gizla.¹⁰⁶⁷

U izvještaju komandanta flote ministru mornarice Leonardu Katolici o toku boravka flote u Crnoj Gori o prijemu kod knjaza i ceremonijalu posjete, naglašena je i informacija da su Italijani bili budno nadzirani od austrougarskih torpednih brodova i to na malom rastojanju mimo međunarodnih pomorskih običaja i etikecije, a možda su pri tom povrijedili i crnogorske pomorske granice. Prema izvještaju italijanskog admirala, radilo se o specifičnom slučaju na koji se nijesu mogle primijeniti međunarodne konvencije prema kojima se nacionalne teritorijalne vode prostiru u okviru tri milje od obale računajući od tačke najniže plime, jer bi iz toga proistekla absurdna posljedica da barska luka istovremeno pripada i Austro-Ugarskoj i Crnoj Gori. Admiral je smatrao da treba uspostaviti ugovornu liniju kojom bi se odredila pomorska granica između dvije države i ispoštovala prava Crne Gore.

Da se izbjegnu novi neprijatni incidenti zbog budućih posjeta italijanskih brodova Barskom zalivu, u Ministarstvu mornarice smatrali su neophodnim iniciranje pregovora za definisanje takvog značajnog pitanja.¹⁰⁶⁸

¹⁰⁶⁵ DDI, IV-V/VI, № 57, *Avarna a Guicciardini*, Vienna, 18 gennaio 1910, 59.

¹⁰⁶⁶ D. Franetović, *op. cit.*, 148.

¹⁰⁶⁷ *Obnova crnogorskog kraljevstva i jubilarne svečanosti 1910*, eds. V. Vujačić, L. Milunović, S. Pejović, S. Radunović, Cetinje 2010, 89.

¹⁰⁶⁸ DDI, IV-V/VI, № 345, *Leonardi Cattolica a San Giuliano*, Roma, 26 giugno 1910, 372-373. Italijanima nije bilo jasno da li se kao granična linija može smatrati ona koja povezuje ušće potoka Željeznice sa rtom Voluica. Uz originalno pismo ministra Katolika nalazila se i skica sa dvije ucrtane granične linije od kojih je jedna bila označena kao "turska linija". Druga, unešena crvenom bojom, predstavljala je predlog granice koji su u italijanskom ministarstvu mornarice smatrali razumnim rješenjem.

San Đuliano se nakon inicijative Ministarstva mornarice obratio Skvitiju sa instrukcijama da od crnogorske vlade dobije informacije o preciznim granicama teritorijalnih crnogorskih voda u oblasti Barskog zaliva. Po mogućnosti trebalo je da dobije i kartu Barskog zaliva sa granicama. Za Italijane je bilo nezgodno da intervenišu kod austrougarske vlade u cilju sprovođenja razgraničenja, a nije se smatralo korisnim ni da se podstiče crnogorska vlada da provocira ovakvo pitanje.¹⁰⁶⁹

Odgovor je dat 12. oktobra, nakon više od tri mjeseca čekanja. U verbalnom odgovoru Skvitiju je saopšteno da granice crnogorskih voda u Barskom zalivu nijesu još trasirane niti su ikada studirane te da se ne zna precizno dokle se pruža austrougarsko, a odakle počinje crnogorsko teritorijalno more. Crnogorska vlada shvatala je važnost, potrebu i urgentnost razgraničenja Crne Gore i Austro-Ugarske u vodama Bara, ali nije znala kome bi mogla povjeriti taj posao. Ministar spoljnih poslova Lazar Tomanović izjavio je da bi bio zahvalan italijanskoj vladi ako bi angažovala državnog funkcionera, eksperta za takva mjerena i proračune i uputila ga u Bar da obavi pomenuti posao. Imajući u vidu da ne postoji prethodni dogovor između tri vlade, Skviti je ocijenio da je stvar prilično teška, ali i prihvatio da obavijesti San Đuliana.¹⁰⁷⁰

Italijansko viđenje srpsko-crnogorskih odnosa

Crnogorsko-srpski odnosi bili su stalni predmet interesovanja italijanske diplomatiјe. U martu 1910. godine poslanik Skviti konstatuje da su odnosi postali korektni, ali ne i srdačni, poslije djelimične satisfakcije koju je beogradska vlada dala Cetinju protjerivanjem sa srpske teritorije osam kompromitovanih crnogorskih disidenata. Smatra da su korijeni antipatije i nepovjerenja između dvije države dublji i delikatniji, i ne mogu se razriješiti jednostavno protjerivanjem, pa čak ni kada bi srpski predsjednik vlade Pašić otiašao sa vlasti. Skviti piše da u aktuelnom trenutku Crna Gora ne želi da pritiska previše u pogledu političkih emigranata, niti da potencira spor sa Srbijom.¹⁰⁷¹ U prvom planu je želja da proslava jubileja knjaza Nikole prođe u miru. Na spoljno-političkom planu Knjaza uz nemirava uvjerenje da je isključen iz političke akcije

¹⁰⁶⁹ DDI, IV-V/VI, № 351, *San Giuliano a Cattolica*, Roma, 30 giugno 1910, 378-379.

¹⁰⁷⁰ DDI, IV-V/VI, № 506, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 12 ottobre 1910, 581-582.

¹⁰⁷¹ DDI, IV-V/VI, № 176, *Squitti a Guicciardini* Cettigne, 22 marzo 1910, 191-192; *Ibid.*, *C. Baroli a Guicciardini*, Belgrado, 27 febbraio 1910.

slovenskih balkanskih vladara Bugara i Srba, koji su se pomirili, približili, međusobno sporazumjeli pod pokroviteljstvom Rusije i uputili se jedan za drugim u Petrograd i Carigrad. Crna Gora je zaobiđena u ovom pogledu što je protumačeno kao nedostatak uvažavanja za knjaza koji se smatra jednim od važnih faktora balkanske politike. Nastalo je izvjesno nezadovoljstvo prema Rusiji, naglašeno njenim odbijanjem da odobri Crnoj Gori povećanje godišnjih subvencija za održavanje crnogorske vojske, koja je na osnovu novog vojnog zakona povećana. Skviti je smatrao mogućim da vlada knjaževine učini srdačnijim svoje odnose sa Austro-Ugarskom. Ipak, po njegovom mišljenju, takva promjena ne bi mogla biti radikalna i ne bi udaljila ozbiljno Crnu Goru od Rusije. U slučaju prave opasnosti i akcije knjaževina bi, nema sumnje, ušla u orbitu svog vjekovnog prijatelja i zaštitnika.¹⁰⁷²

Italija i proglašenje Crne Gore za kraljevinu

Namjeru da u jubilarnoj, 50. godini svoje vladavine i braka, uzme kraljevsku titulu, knjaz Nikola najavio je italijanskom predstavniku 9. aprila 1910. godine. Knjaz je ovakav mogući čin predstavio Skvitiju kao popuštanje narodnoj želji. Navodno se uzdržavao da se saglasi sa takvom promjenom, jer je država previše mala i previše siromašna da bi platila kraljevsku krunu. Od Skvitija je tražio mišljenje kako bi italijanska vlada reagovala na njegovo uzimanje kraljevske titule, odnosno uzdizanje knjaževine na rang kraljevine. U isto vrijeme, knjaz Danilo na ovo pitanje napravio je aluziju austrougarskom poslaniku Gizlu, koji je čitav razgovor povjerio svom italijanskom kolegi. Gizl je stvar smatrao prirodnom i legitimnom i nije mu bilo jasno zašto bi Crna Gora nailazila na prepreke i teškoće u tom smislu. Slavna vladavina knjaževa, u kojoj je udvostručena teritorija države, osvojeno more, oslobođeno robovanja članu 29. Berlinskog ugovora, uvedeni mnogi novi elementi civilizacije i blagostanja u zemlji, nakon što je predvodio svoju vojsku neprekidno do pobjeda, ova duga i slavna vladavina zaslужuje uzdizanje knjaza u kralja. S obzirom da su sve balkanske države već bile kraljevine, razumljiva je želja Crne Gore da ne ostane na nižem stepenu. Razumijevanje za knjaževe namjere i apologiju njegovoj vladavini Gizl je saopštio uz ogragu da se radi o ličnom mišljenju, a da će se za stav vlade tek obratiti

¹⁰⁷² DDI, IV-V/VI, №176, *Squitti a Guicciardni*, Cettigne, 22 marzo 1910, 191-192.

Beču. Poslanik Gizl je znao za knjaževu direktno ispitivanje terena u Petrogradu i vjerovao je da ni Rusija ni Italija neće praviti primjedbe. Knjaz je zazirao od držanja Bugarske i Srbije. Bugarski poslanik otišao je u Sofiju da kralju Ferdinandu lično obrazloži ovu promjenu. Uvjeren u uspjeh njegove misije, knjaz je smatrao da ni Srbija neće moći da spriječi događaje ako se ostale države saglase. Skviti se držao rezervisano u vezi sa ovim pitanjem, kako u kontaktima sa knjazom, tako i sa predsjednikom vlade Tomanovićem i kolegama iz Austro-Ugarske i Rusije. Njegove strogo lične, afirmativne izjave, na Cetinju su ipak bile prihvачene kao rezultat instrukcija primnjenih iz Rima.¹⁰⁷³

San Đulijano je konačno 10. aprila ovlastio Skvitiju da na Cetinju saopšti da će italijanska vlada prihvati uzdizanje državnog ranga Crne Gore i vladarske titule Nikole I.¹⁰⁷⁴

U Petrogradu, nedjelju dana kasnije, o istoj temi su razgovarali ruski ministar spoljnih poslova Sazonov i italijanski ambasador Melegari. O namjeri crnogorskog knjaza car Nikola II je bio obaviješten a njegova vlada nije imala ništa protiv, mada je uzdizanje tako male države na rang kraljevine mnogima moglo izgledati pretjerano.¹⁰⁷⁵

Ministar San Đuliano iz Beča je dobio potvrdu da je i tamošnja vlada sklona da prihvati knjaževu želju. Savjetovao je da knjaz ne gubi vrijeme već razgovara sa predstavnicima ovih zemalja, ali tako da ne pokaže da je u toku koraka koje je preuzeo italijanski ministar, niti savjeta koji mu je uputio preko Skvitija.¹⁰⁷⁶

Krajem jula 1910. godine Skviti je svog ministra u glavnim crtama izvijestio o scenariju po kome će Crna Gora biti uzdignuta u rang kraljevine. Narodna skupština sastaje se 27. avgusta i ponuditi krunu. Knjaz će joj odgovoriti sljedećeg dana, prvog od tri praznična određena za slavljenje njegovog jubileja. Skviti, kao dekan diplomatskog tijela akreditovanog pri crnogorskem dvoru, uzeće riječ na prijemu da u ime kora čestita knjazu pedesetogodišnjicu vladavine. Skviti je tražio odobrenje da u obraćanju koristi novu titulu *veličanstvo* umjesto *njegova kraljevska visosti*. Ovu titulu, strogo pravno, strani predstavnici nijesu mogli koristiti pri obraćanju vladaru prije nego što je službeno priznaju njihove vlade.

¹⁰⁷³ DDI, IV-V/VI, № 208, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 9 aprile 1910, 218-219.

¹⁰⁷⁴ DDI, IV-V/VI, № 210, *San Giuliano a Squitti*, Roma, 10 aprile 1910, 220; *Ibid.*, № 212, *San Giuliano a Squitti*, Roma, 13 aprile 1910, 221.

¹⁰⁷⁵ DDI, IV-V/VI, № 219, *Melegari a San Giuliano*, Pietroburgo, 17 aprile 1910, 226.

¹⁰⁷⁶ DDI, IV-V/VI, № 225, *San Giuliano a Squitti*, Roma, 20 aprile 1910, 231.

Skviti je mogao, jer je knjazu već saopšteno pristajanje Italije na pomenutu promjenu.¹⁰⁷⁷ San Đuliano se saglasio, i lično i u ime vlade, iz pomenutih razloga i zato što bi uskraćivanje nove titule uvrijedilo i vladara i Crnogorce. U tom pogledu, ostavio je Skvitiju slobodu i podsjetio ga da će se za instrukcije moći obratiti italijanskom kralju Viktoru Emanuelu III koji će tada biti na Cetinju.¹⁰⁷⁸

Italijanski kralj Viktor Emanuel III i kraljica Jelena su u Bar stigli jahtom *Trinakria*. U njihovoј pratnji su bili i generali Buzati i Trombi, vojvoda od Askolija, ministar dvora Matioli, kao i poslanik Skviti. Italijani su u značajnom broju učestvovali u obilježavanju jubileja. Predstavnici raznih industrijskih i trgovackih preduzeća organizovali su na Cetinju izložbu svojih proizvoda koju su pratila i kulturna dešavanja, izložba slika, gostovanje muzičara. Svečano uređeni izložbeni paviljon bio je postavljen pored zdanja Vladinog doma, novog reprezentativnog objekta crnogorske države. Upravo u danima jubileja inaugurisan je objekat novog italijanskog poslanstva u kome je kralj Viktor Emanuel III primio delegaciju italijanskih radnika koji su u to vrijeme radili u Crnoj Gori, a nakon toga i predstavnike *Barskog društva*, Đuzepa Volpija i Vika Mantegacu. Među učesnicima proslave bili su i predstavnici italijanskih veterana i garibaldinaca.¹⁰⁷⁹ Ovom prilikom, italijanski kralj poklonio je svom tastu dva automobila nacionalne fabrike *Fiat*.¹⁰⁸⁰ U prisustvu italijanskog kraljevskog para, postavljen je kamen temeljac za izgradnju hirurškog odjeljenja bolnice Danilo I, uz finansijsku pomoć kraljice Jelene.¹⁰⁸¹

Prisustvo vladara, prinčeva i visokih predstavnika više evropskih zemalja pojedinih država i dvorova na jubilarnim svečnostima na Cetinju dala je italijanskoj

¹⁰⁷⁷ DDI, IV-V/VI, № 386, *Squitti a San Giuliano, Cettigne*, 27 luglio 1910, 416-417.

¹⁰⁷⁸ DDI, IV-V/VI, № 402, *San Giuliano a Squitti*, Roma, 12 agosto 1910, 433-434. Ministar San Đuliano podsjeća poslanika da i kao dekan diplomatskog kora bude vjeran tumač sile koju predstavlja, kao i da od kolega dobije potvrdu da se ne protive upotrebi pomenute titule.

¹⁰⁷⁹ *Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia* Roma, № 195, 22 agosto 1910, 4513, 4515-4516; *Ibid.*, № 198, 25 agosto 1910, 4574; *Ibid.*, № 199, 26 agosto 1910, 4597-98; *Ibid.*, № 203, 31 agosto 1910, 4696-4699; V. Vujačić, *Obnova crnogorskog kraljevstva i jubilarne svečanosti 1910*, Cetinje 1910, 99-101; *Glas Crnogorca*, № 35, Cetinje, 15 avgust 1910, 1; S. Burzanović, A. Dajković, *op. cit.*, 18. O italijanskoj izložbi: *Glas Crnogorca*, № 36, 19 avgust 1910, 1; Izložena su bila djela Fajlutija, Zenara, Kašljara, Jeračeа, Zindenija i Roze; Vujačić, *op. cit.*, 123-126; A. Kapičić-Dragićević, *Jubilej 1910, Pedesetogodišnjica vladavine kralja Nikole (1860-1910)*, Cetinje 1989, 31; *Ead.*, *Kralj Nikola u djelima likovnih umjetnika Cetinje-Beograd*, 1991, 38; *Italijanska izložba na Cetinju*, *Cetinjski vjesnik*, Cetinje, № 50, 23. jun 1910, 4; *Talijansko-crnogorska izložba*, *Cetinjski vjesnik*, Cetinje, № 63, 8. avgust 1910, 3; *Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia*, № 195, Roma, 22 agosto 1910, 4515; *Ibid.*, Roma, 25 agosto 1910 № 198, 4574; *Ibid.*, № 199, Roma, 26 agosto 1910, 4597-4598; *Ibid.*, № 203, Roma, 31 agosto 1910, 4696-4699.

¹⁰⁸⁰ *Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia*, № 195, Roma, 22 agosto 1910, 4513.

¹⁰⁸¹ V. Vujačić, *op. cit.*, 111.

diplomatiji povod za ocjenu njihovog odnosa prema Crnoj Gori.¹⁰⁸² U italijanskoj diplomatičkoj nijesu se začudili odsustvu srpskog kralja Petar I sa svečanosti. Izvještaji Skvitija i Barolija potvrdili su im koliko je jaka netrpeljivost među crnogorskim i srpskim vladarom. Knjaz Nikola nije propustio da obavijesti o tome Skvitiju, a sa druge strane kralj Petar je poslaniku Baroliju bez uvijanja iznio niz optužbi na račun knjaza Nikole i istakao da je prestolonaslednika Aleksandra poslao na svečanost samo na zahtjev svoje vlade.¹⁰⁸³

Italijanske diplome trudile su se da proniknu u skrivene motive dolaska na Cetinje bugarskog suverena Ferdinanda sa velikom pratnjom. Početkom novembra stvari su izgledale jasnije. Poslanici Italije, Austro-Ugarske i Francuske imali su utisak da su crnogorski i bugarski kralj bili u tajnoj komunikaciji u pogledu zajedničke antiturske akcije kada se za to ukaže povoljna prilika.¹⁰⁸⁴

Osvrćući se na ulogu Rusije na jubilarnim svečanostima na Cetinju, Skviti ističe da je i površnim posmatračima bilo očigledno privilegovano mjesto Rusije u govorima crnogorskih zvaničnika, javnim ceremonijama, prijemima, vojnim paradama. Naglašavane su tradicije neraskidivih veza krvi, vjere, kao i zahvalnosti Rusiji. Skviti je predviđao da ovakve manifestacije neće izazvati dobar utisak u Beču gdje su i prije svečanosti bili nezadovoljni držanjem Crne Gore. Izvjesna hladnoća austrougarske vlade prema Crnoj Gori zbog raskoraka između laskavih riječi i obećanja i odsustva adekvatnih djela dodatno je pojačana javnom i većom nego ikad demonstracijom da Crna Gora "u svemu i za sve" duguje dobrotvorki i zaštitnici Rusiji. Skviti zapaža da je tokom svečanosti austrougarski poslanik, baron Gizl, očigledno po nalogu svoje vlade, na Cetinju boravio samo dok je tamo bio italijanski vladarski par. Moguće da je u Beču izazvalo neraspoloženje pompeznog proglašenja kraljevine Crne Gore koje se

¹⁰⁸² V. Vujačić, *op. cit.*, 102-103. Jubilarnim svečanostima na Cetinju prisustvovali su: bugarski kralj Ferdinand i prijestolonasljednik Boris, grčki prijestolonasljednik Konstantin, zetovi crnogorskog vladara, knez Franc Batenberg, veliki knez Petar Nikolajević Romanov, veliki knez Nikolaj Nikolajević Romanov sa suprugama Anom, Milicom i Stanom, kao i srpski princ Aleksandar Karađorđević; *Glas Crnogorca*, № 36, Cetinje, 19. avgust 1910, 1; *Ibid.*, № 37, Cetinje, 24. avgust 1910, 1.

¹⁰⁸³ DDI, IV-V/VI, № 413, *Baroli a San Giuliano*, Belgrado, 19 agusto 1910, 446-447. Srpski kralj Petar govorio je o nezadovoljstvu među Crnogorcima koje je pripisivao reakcionarnoj politici knjaza Nikole koji je dao Ustav narodu koji još nije zreo za slobodu pa pokušava da se vrati u prethodno stanje. Neopravdane represalije s obzirom na osvetoljubivi karakter crnogorskog naroda mogle bi donijeti konsekvene koje kralj Petar ocjenjuje opasnim za knjaza Srpski kralj je bio uvrijeden dovodenjem njegovog imena u vezu sa bombaškom aferom a prilikom poslednjeg boravka na Cetinju izjavio je da nikad više neće stupiti nogom u Crnu Goru.

¹⁰⁸⁴ DDI, IV-V/VI, № 542, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 5 novembre 1910, 624-625. O ovoj temi razgovarali su u Beču ambasador Avarna i ministar Erental; DDI, IV-V/VI, № 546, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 7 novembre 1910, 627.

predstavilo ne kao jednostavno i formalno mijenjanje titule već kao obnavljanje i izdizanje stare kraljevine Nemanjića uz naglašavanje i aluzije u duhu srpskih nacionalnih ideja što Austrougarskoj nije moglo biti priyatno.¹⁰⁸⁵ Italijanski poslanik u Beču, Avarna, izvjestio je da je ministar Erental u govoru o austrougarskoj balkanskoj politici uzdizanje Crne Gore na rang kraljevine pozdravio sa simpatijom.¹⁰⁸⁶

Rusko-italijanska saradnja u obuzdavanju crnogorskih osvajačkih ambicija u vezi sa albanskim nemirima i pobunom 1910-1912. godine

Sve snažnije nezadovoljstvo Albanaca mjerama koje su Mladoturci preuzimali radi centralizacije države, bilo je samo jedan od pokazatelja da novi turski režim nije u stanju da obezbijedi lojalnost brojnih nacionalnosti u carstvu. Crnogorska involviranost u nemire Albanaca u područjima uz crnogorsko-tursku granicu u proljeće 1910. godine uznemiravala je italijansku diplomaciju. Ministar San Giuliano je tražio od poslanika Skvitija da provjeri informacije da crnogorska vlada dostavlja oružje i municiju albanskim pobunjenicima i sa njima sklapa dogovore o eventualnoj aneksiji Crnoj Gori, garantujući im privilegije i slobode. Crnogorskoj vladi trebalo je odmah da savjetuje da se drži prijateljstva prema Osmanskom carstvu i izbjegava opasne zaplete koji bi mogli nanijeti veliku štetu Crnoj Gori.¹⁰⁸⁷ Ovakve savjete Skviti je ponavljao kad god je bio u prilici. U tome nije bio usamljen, tih dana po nalogu svoje vlade slično je djelovao i ruski otpravnik poslova koji je upozoravao da će Crna Gora, ako naruši mir i ugrozi *status quo* na Balkanu, biti ostavljena da sama snosi posljedice.¹⁰⁸⁸

Italijanski poslanik smatrao je tada malo vjerovatnim da crnogorska vlada snabdijeva pobunjenike ili da je sklopila sa njima ugovore, ali nije sumnjao da će, ako se prilike pokažu povoljnim, Crna Gora marširati preko granice, u pravcu Albanije ili Stare Srbije, zavisno od okolnosti, malo se brinući o savjetima Velikih sila, ubijeđena da za njenu budućnost nema drugog sredstva za djelovanje osim da nakon iznenadne uspješne akcije suoči sile sa svršenim činom. Tvrđio je da se i na moguće štetne

¹⁰⁸⁵ DDI, IV-V/VI, № 461, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 14 settembre 1910, 509-510.

¹⁰⁸⁶ DDI, IV-V/VI, № 508, *Avarna a San Giuliano* Vienna, 13 ottobre 1910, 584.

¹⁰⁸⁷ DDI, IV-V/VI, № 262, *San Giuliano a Squitti*, Roma, 11 maggio 1910, 263.

¹⁰⁸⁸ DDI, IV-V/VI, № 276, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 15 maggio 1910, 277; *Ibid.*, № 281, *Squitti a San Giuliano* Cettigne, 17 maggio 1910. Knjaz je i Skvitiju 14. maja u šaljivom tonu saopštio da će ubrzo na čelu 30 000 ljudi ući u Staru Srbiju.

posledice takvog čina Crnogorci ne obaziru, jer svoje sadašnje stanje smatraju tako nesrećnim da se ne plaše da bi moglo biti gore.¹⁰⁸⁹ Na ponovljene apele Knjazu i crnogorskoj vladi da se održi korektan i miroljubiv stav, na Cetinju su predstavnici sila dobijali pozitivna uvjeravanja a poslanik Rusije, koja je prednjačila u diplomatskom pritisku, dobio je čak i pismenu izjavu da Crna Gora neće uraditi ništa što ne bi bilo po volji Rusiji.¹⁰⁹⁰

Skviti je mogao da prepostavlja koja bi efikasnija sredstva ruska vlada mogla da koristi da privoli Crnu Goru da održi ovakva obećanja.¹⁰⁹¹ O ruskom viđenju problema iz Petrograda su stizale informacije od ambasadora Melegarija kome je ministar Izvoljski saopštio da su opasni crnogorski projekti u vezi sa albanskim nemirima djelimično rezultat ratobornog raspoloženja ministra vojnog Mitra Martinovića. Ruskom predstavniku crnogorska vlada izjavila je da nema agresivne namjere prema Osmanskom carstvu, osim u slučaju da Albanija postane nezavisna ili da bude ugrožen srpski elemenat u Albaniji. Ruska vlada nastavila je preventivno djelovanje, pa je i uz čestitku za rođenje sina, princa Mirka, poslat savjet za miroljubivo držanje. Rusi su izrazili zadovoljstvo što italijanska diplomatija djeluje u istom smislu.¹⁰⁹² Svoje italijanske kolege informisali su o koracima koje preuzimaju na Cetinju. Ne ograničavajući se samo na savjete knjazu, ruska vlada je prijetila smanjivanjem pa i ukidanjem subvencija i odsustvom sa jubilarnih svečanosti. Knjazu je skrenuta pažnja da rusku podršku za uzimanje kraljevske titule ne smatra kao ohrabrenje za ambicioznu politiku. Ruska vlada imala je saznanja da je knjaz Nikola pokušavao da bugarskog predstavnika na Cetinju navede da svojoj vladi predloži zajedničku akciju protiv Osmanskog carstva, ali mu je ovaj odgovorio da se Bugarska, bez moralne podrške Rusije, neće pokrenuti. U pogledu albanske pobune u Petrogradu su postojale sumnje o umiješanosti Austro-Ugarske, a od San Đulijana je traženo da na albanske glavare utiču u pravcu mira. Zadovoljan zbog zajedničkog djelovanja Italije i Rusije, Izvoljski je tražio od San Đuliana saglasnost da svojoj vladi kaže da će se tako nastaviti i ubuduće. Italijanski ministar odgovorio je u istom duhu da: 1. Izvještaj italijanskog ministra sa Cetinja ne isključuje opasnost crnogorske akcije u Albaniji; 2. Čini se da je opasnost umanjena nakon najnovijih povoljnih vijesti iz Albanije; 3. Italijani nastavljaju da daju miroljubive savjete Nikoli,

¹⁰⁸⁹ DDI, IV-V/VI, № 267, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 12 maggio 1910, 266-267.

¹⁰⁹⁰ DDI, IV-V/VI, № 276, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 15 maggio 1910, 277; *Ibid.*, № 281, *Squitti a San Giuliano* Cettigne, 17 maggio 1910, 284.

¹⁰⁹¹ DDI, IV-V/VI, № 276, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 15 maggio 1910, 277.

¹⁰⁹² DDI, IV-V/VI, № 282, *Melegari a San Giuliano*, Pietroburgo, 17 maggio 1910, 285.

ali nemaju mogućnost efikasne prijetnje da će mu ukinuti subvencije, pošto je očigledno da mu ih ne daju; 4. Vjeruje da je Austro-Ugarska van albanskog pokreta i da iskreno želi da se zadrži *status quo*; 5. Nema načina da utiče na Albance, ali da je dao Porti savjet da postigne kompromis sa Albancima i da ih njena vojska u graničnim provincijama ne razoružava; 6. Ovlašćuje ga da svojoj vlasti saopšti da je italijanska vlada spremna da djeluje u dogovoru sa njom na otklanjanju svih komplikacija koje bi mogle da iskršnu, jer politika i Rusije i Italije imaju za cilj održanje *status quo*-a. U vezi sa savjetom knjazu da se distancira od svog ministra vojnog, San Đuliano je bio spreman da naloži Skvitiju, zajedničko djelovanje sa ruskim kolegom, ali tek kad obojica budu ubjedjeni da su takvi koraci mogući i da vode povoljnog rezultatu.¹⁰⁹³

Od jeseni 1910. u Crnu Goru je prelazilo sve više albanskih nezadovoljnika sa porodicama i imovinom. Ovo su Italijani ocijenjivali kao produbljivanje krize. Posjetu turskog guvernera Skadra Cetinju zbog regulisanja graničnih pitanja Skviti je prepoznao kao mogućnost i formu za dogovor Carigrada i Cetinja o pitanju albanskih pobunjenika i emigranata. Mada je bio upoznat sa glasinama da najuticajnije starještine crnogorske vojske savjetuju kralju da iznenadnim udarom zauzme Skadar nije vjerovao da bi takav savjet bio prihvaćen.¹⁰⁹⁴ O ovim pitanjima u Beču su razgovarali poslanik Avarna i ministar Erental koji je bio upoznat sa kraljevim namjerama da se direktno sa Osmanskim carstvom dogovori u vezi s ovim pitanjem savjetujući Porti da promijeni stav prema albanskom stanovništvu i pokuša da privuče one koji su emigrirali u Crnu Goru.¹⁰⁹⁵

Krajem novembra Skviti je izvještavao da ruski pritisak na kralja Nikolu da utiče na povratak albanskih izbjeglica dobija razmjere incidenta. Poslanik Arsenjev crnogorskom ministru spoljnih poslova saopštio je da će ako odbije da se povinuje Crnoj Gori bit suspendovano plaćanje subvencija. Kralj je bio povrijeđen, utoliko više što su crnogorska vlada i Porta već bile postigle sporazum o pitanju izbjeglica. O čitavom incidentu kralj je detaljno i povjerljivo informisao italijanskog poslanika, uputivši ga čak i u sadržaj pisma koje je tim povodom uputio ruskoj vlasti a za koje je Skviti znao da će posebnim kanalima biti dostavljeno i caru. Skviti konstatuje da će se u slučaju

¹⁰⁹³ DDI, IV-V/VI, № 292, *San Giuliano a Melegari*, Roma, 23 maggio 1910, 302-303.

¹⁰⁹⁴ DDI, IV-V/VI, № 542, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 5 novembre 1910, 624-625.

¹⁰⁹⁵ DDI, IV-V/VI, № 546, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 7 novembre 1910, 627. Nije bilo sigurno da će kralj Nikola podsticati povratak izbjeglica u Albaniju jer njihovo prisustvo u Crnoj Gori bilo karta u igri koju je kralj želio da igra.

izostanka ruske subvencije Crna Gora naći u teškom položaju, a da će i vladar trpjeti u pogledu ličnih potreba.¹⁰⁹⁶

U svakom slučaju, pitanje albanskih emigranata u Crnoj Gori privremeno je riješeno kompromisom na osnovu proklamacije osmanske vlade o amnestiji i prihvatanju dijela albanskih zahjeva. Ključnu posredničku ulogu odigrao je kralj Nikola koji je 17. novembra 1910. primio 14 albanskih glavara i nakon što im je saopštio pomenute uslove savjetovao im povratak kućama. Albanci su povratak uslovili dodatnim zahtjevima, koje je Osmanska vlada uglavnom i prihvatile.¹⁰⁹⁷

Zadovoljstvo Italije zbog pozitivnih tendencija u razrješenju albanskog pitanja potvrđio je govor San Đulijana od 2. decembra 1910. u kom je istaknuto da Italija i njene saveznice žele održanje mira i *status quo*-a čija su suštinski elementi integritet Osmanskog carstva i balkanskih država. Ruski predstavnik u Carigradu Čarikov pozdravio je ovakav stav, a posebno dio o integritetu ostalih balkanskih država što je smatrao solidnom garancijom za mir. On je italijanskog kolegu podsjetio i da je Austro-Ugarska ne tako davno bila u iskušenju da okupira Beograd, a dovodila je u pitanje i integritet Crne Gore.¹⁰⁹⁸

Italijanska vlada je, međutim, početkom februara u pogledu očuvanja balkanskog mira, sa Cetinja dobila uznemirujuće signale. Kralj Nikola je poslaniku Skvitiju saopštio svojevrstan scenario vojnih i političkih zapleta koji mogu uslijediti zbog albanskog odbijanja da se podvrgnu turskoj vlasti i zbog nasilja turskih vojnika koja mogu izazvati opšti ustank. Kralj nije krio od Skvitija da bi to za Crnu Goru mogla biti prilika kakva se možda neće ponoviti. Vjerovao je da u slučaju crnogorske akcije ni Srbija ne može izbjegći intervenciju bez obzira da li postoji prethodni dogovor sa Crnom Gorom, te da bi sporazum tada došao sam po sebi.¹⁰⁹⁹ Prema mišljenju kralja Nikole, Osmansko carstvo ne bi moglo da se

¹⁰⁹⁶ DDI, IV-V/VI, № 587, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 24 novembre 1910, 682-684. Akciji Arsenjeva prethodila je molba turskog ministra Rifat-paše ruskom poslaniku u Carigradu Čarikovu da ruska vlada privoli crnogorsku da savjetuje povratak albanskim izbjeglicama čije je prisustvo na crnogorskoj teritoriji predstavljalo stalnu opasnost za mir. Skvit je molio da se njegov izvještaj ne štampa i da se drži među najpovjerljivijim diplomatskim dokumentima kako kralj ne bi izgubio povjerenje u Italijane što bi moglo donijeti štetu italijanskim interesima u Crnoj Gori.

¹⁰⁹⁷ DDI, IV-V/VI, № 747, *Merrone a Polio*, Sofia, 12 marzo 1911, 850-859; Dž. Tredvej, *op. cit.*, 81. Malisorskiju krizu iz 1910. godine Tredvej ocjenjuje kao generalnu probu za veću krizu koja je nastupila sledećeg ljeta.

¹⁰⁹⁸ DDI, IV-V/VI, № 599, *Mayor a San Giuliano*, Costantinopoli, 5 dicembre 1910, 693.

¹⁰⁹⁹ DDI, IV-V/VI, № 699, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 6 febbraio 1911, 796-798.

efikasno odupre okupaciji graničnih provincija od strane Crne Gore. Njegov scenario predviđao je mogući ulazak Austro-Ugarske u Sandžak pa čak i oružani konflikt sa Crnom Gorom. Kralj je vjerovao da Rusija u tom slučaju ne bi napustila Crnu Goru. Sa Skvitijem je razgovarao neformalno, kao sa ličnim prijateljem, a ne kao sa predstavnikom jedne evropske sile. Bio je to njegov način da sondira stav Italije u mogućim zapletima, a da se ne obaveže i ne kompromituje formalnim pokretanjem pitanja. Na Skvitijevo odgovaranje od ovakvog poduhvata, odgovorio je “da je Garibaldi oklijevao i vagao svoje poduhvate Italija ne bi postojala.”¹¹⁰⁰

Držanje kralja Nikole prema Albancima u Carigradu je tumačeno njegovom željom za teritorijalnim proširenjem u pravcu Skadra, te da on, davanjem utočišta, pomoći i oružja pokušava da pridobije granično stanovništvo za slučaj da se desi privremena austrijska okupacija Sandžaka. Italijanski ambasador u Carigradu Major je procjenjivao da je ovo posljednje moguće s obzirom na aktuelno dobre odnose Beča i Carigrada.¹¹⁰¹ U osmanskoj priestonici Major je demantovao glasine da hrišćani u Albaniji puške dobijaju ne samo od Crne Gore već i od Italije, koja ohrabruje Crnogorce da podstiču albanski ustank.¹¹⁰²

Optužbe na račun ratoborne politike kralja Nikole stizale su i iz Beograda. Sredinom februara, San Đulijano se u Rimu sreo sa kraljem Petrom Karađorđevićem i ministrom Milovanovićem. Oni su tvrdili da kralj Nikola djeluje u dogovoru sa Austrijom, sa kojom je potpisana tajni ugovor, prema kome bi Austria trebalo da dobije Sandžak a Crna Gora Skadar i dio Albanije. Od Italije se očekivalo da zajedno sa Rusijom izvrši pritisak na crnogorskog kralja kako bi ga navele da ne remeti mir. Razgovori su potvrdili San Đulijanovo ubjedjenje da, za razliku od Crne Gore i Bugarske, Srbija u postojećim okolnostima ne želi raspodjelu Osmanskog carstva, što je odgovaralo i italijanskim interesima na Balkanu.¹¹⁰³ San Đulijanova razmišljanja

¹¹⁰⁰ DDI, IV-V/VI, № 699, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 6 febbraio 1911, 796-798.

¹¹⁰¹ DDI, IV-V/VI, № 697, *Mayor a San Giuliano*, Pera, 6 febbraio 1911, 794-795.

¹¹⁰² DDI, IV-V/VI, № 705, *San Giuliano a Mayor*, Roma, 10 febbraio 1911, 802-803.

¹¹⁰³ DDI, IV-V/VI, № 717, *San Giuliano a Squitti [e alle ambasciate a Berlino, Costantinopoli, Londra, Parigi, Pietroburgo e Vienna e alle Legazioni ad Atene, Belgrado]*, Roma, 16 febbraio 1911, 815; *Ibid.*, № 720, *San Giuliano a Squitti*, Roma, 17 febbraio 1911, 817-818. Milovanović je govorio o potrebi Srbije da ima izlaz na Jadran bilo posredstvom budućih dogovora sa Albancima ili posredstvom željeznice Dunav-Jadran. Očekivao je da će se Osmansko carstvo suprostaviti željeznicama sa učešćem srpskog, ruskog, italijanskog i francuskog kapitala i sa direktnom vezom na Merdare, ali Francuska bi ovu saglasnost mogla učiniti uslovom prilikom odobravanja kredita Turskoj. San Đulijano je obećao podršku kod francuske vlade. A ako se to ne mogne postići i izgradnja dijela pruge od San Đovani di Medova do

potvrđivale su i informacije italijanskog vojnog atašea Meronea upućene šefu generalštaba generalu Poliju.¹¹⁰⁴

Nakon posjete srpskog kralja Rimu, San Đuliano je Melegariju u Petrograd prenio uvjerenje da u aktuelnoj situaciji na evropskom istoku najveću prijetnju po mir predstavlja držanje Crne Gore prema albanskoj agitaciji. Tražio je da Melegari povjerljivo razgovara sa Sazonovom jer je Rusija nesporno jedina sila koja može efikasno uticati na miroljubivost Crne Gore.¹¹⁰⁵

Pri povratku iz Rima, ministar Milovanović odustao je od najavljene posjete Cetinju. Za Italijane ovo je bila dobra vijest, s obzirom da se očekivalo da bi tema sastanka mogla biti podjela interesnih sfera između Beograda i Cetinja. Nakon ovih informacija makar jedna stvar nije trebala da brine italijansku diplomaciju-mir na Balkanu u skoro vrijeme neće biti ugrožen zajedničkom srpsko-crnogorskom akcijom.¹¹⁰⁶ Crnogorske inicijative u pogledu albanskog pitanja srpska diplomacija Italijana saopštavala uz ponovljene sumnje o sporazumu Cetinja i Beča.¹¹⁰⁷ Italijani su vjerovali da su istu privilegiju imali i Rusi.¹¹⁰⁸ Pomenute inicijative pretvarale su se u sredstvo diskreditovanja crnogorske politike u očima diplomacija velikih sila.

Skviti je ukazivao da na produžavanje krize u Albaniji utiče arogantan odnos turskih vlasti prema Albancima i sklonost Turaka da kao glavni izvor problema vide

Prištine predstavljala bi korak ka realizaciji željeznice Dunav-Jadran. Prema raspoloživim izvorima, u ovom kontekstu Crna Gora i njeni stavovi nijesu pominjani.

¹¹⁰⁴ DDI, IV-V/VI, № 724, *Merrone a Pollio*, Sofia, 18 febbraio 1911, 822-824.

¹¹⁰⁵ DDI, IV-V/VI, № 726, *San Giuliano a Melegari*, Roma, 20 febbraio 1911, 825-826. Prenio je i izjavu kralja Nikole iz razgovora sa Skvitijem da u slučaju izbijanja pobune on ne može da propusti priliku da maršira na Skadar i Peć. Prisjećajući se kraljevog ponašanja prilikom aneksije Bosne i Hercegovine smatrao je da ove izjave ne treba shvatati doslovno. Upozoravao je da se ne radi o napadu na Austriju već na Tursku upletenu u velike teškoće. Unutrašnja situacija u Crnoj Gori se toliko pogoršala da se čini poželjnim naći odušak sa druge strane granice. Albanaci koji su ranije mrzjeli i potcjenvivali Crnogorce, sad su zbog grešaka Mladoturaka prisiljeni da traže u Crnoj Gori pomoći i savez.

¹¹⁰⁶ DDI, IV-V/VI, № 730, *Baroli a San Giuliano*, Belgrado, 24 febbraio 1911, 828-829. Slične informacije imao je i vojni ataše Merone iz Sofije; *Ibid.*, № 737, *Merrone a Pollio*, Sofia, 2 marzo 1911, 834-835. Milovanović je predložio da sa crnogorskim delegatom razgovora u Veneciji, ali je kralj Nikola odlučio da se delegat pošalje u Beograd nakon povratka kralja Petra iz Rima. Zatim je predložio da se prethodno postigne dogovor o sferama interesa u Albaniji. Prepuštanje Skadarskog sandžakata sferi crnogorskog, a Skoplja, Debara i Drača srpskog uticaja u Beogradu se nije smatralo ozbiljnim. Baroliu je saopšten telegram za srpskog predstavnika na Cetinju da podjelu interesnih sfera srpska vlada ne smatra urgentnim pitanjem s obzirom na opasnosti koje se iz postojeće situacije mogu pojaviti. Srpski predstavnik trebao je da pita direktno kralja Nikolu namjerava li da podrži albanski ustank i da li je u tom slučaju razmatrao opasnosti koji se za srpske interese mogu izrodit iz opšte evropske situacije i posebno iz držanja Austro-Ugarske.

¹¹⁰⁷ DDI, IV-V/VI, № 746, *Baroli a San Giuliano*, Belgrado, 12 marzo 1911, 859-850.

¹¹⁰⁸ DDI, IV-V/VI, № 761, *Baroli a San Giuliano*, Belgrado, 27 marzo 1911, 870-871. Poslanik Baroli je 27. marta 1911. svojoj vlasti proslijedio tekst srpskog odgovora kralju Nikoli koji je dobio od Milovanovića. Baroli je smatrao da je tekst predhodno odobren u Petrogradu.

crnogorske intrige. U razgovoru sa turskim predstavnikom na Cetinju Sadredin begom u interesu carstva savjetovao je očuvanje dobrih odnose sa Crnom Gorom, pridobijanje albanskog stanovništva i preduprijeđivanje emigracije tolerancijom i širokogrudošću. Ovo je iznio kao svoje mišljenje. Italijanska vlada nije direktno zainteresovana pa mu nije dala instrukcije, ali njena generalna linija i želja jeste mir.¹¹⁰⁹

Italijanski vojni ataše Merone ocjenjivao je početkom marta 1911. da uprkos ponovnom prisustvu izbjeglica u Crnoj Gori situacija nije alarmantna. Bio je i ubijedjen da se balkanska politika pravi i da će se praviti u Carigradu i Beču.¹¹¹⁰ Istog mjeseca u graničnom području u blizini Tuzi izbio je novi ustank.¹¹¹¹ Bez obzira na svoju lošu procjenu, ataše Merone bio je dobar poznavalac balkanskih prilika što ilustruje njegov izvještaj generalu Poliju od 12. marta 1911. Merone ga informiše o većim količinama oružja koje su dnevno stizale u Albaniju raznim kanalima, uključujući tu i Crnu Goru, te da je dio oružja italijanskog porijekla. Podsjeća na povezanost ustaničkih vođa i vlade na Cetinju. Analizira međusobne odnose balkanskih država, njihove teritorijalne aspiracije prema Osmanskom carstvu i moguće savezničke kombinacije. Poput Skvitija ranije i Merone dolazi do, po italijanske interese uznemirujućih zaključaka da se crnogorska država i društvo nalaze u krizi koju ne mogu razriješiti unutrašnjim snagama, da kralj jedini izlaz iz nje vidi u spoljašnjoj ekspanziji, te da je njegova politika u Albaniji logična posljedica takvog stanja, a da će krajnja konsekvenca biti rat sa Osmanskim carstvom čim se ukaže povoljna prilika.¹¹¹²

Ne želeći da je rasplet događaja zatekne nespremnu, italijanska diplomacija razmatrala je mogućnost da zbog sklanjanja albanskih boraca na crnogorsku teritoriju tursko-albanski sukob eskalira u širu krizu.¹¹¹³ U tom slučaju, činila se mogućom i evropska akcija za pacifikaciju Albanije u kojoj bi učestvovala i Italija.¹¹¹⁴ Takva

¹¹⁰⁹ DDI, IV-V/VI, № 727, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 21 febbraio 1911, 826-827.

¹¹¹⁰ DDI, IV-V/VI, № 737, *Merrone a Polio*, Sofia, 2 marzo 1911, 834-835. Prema Meroneu u Crnoj Gori je tada bilo 1 800 albanskih izbjeglica-700 katolika, 200 muslimana, 300 Srba. Možda je broj pretjeran. Kralj Nikola uputio je jedan memorandum raznim vladama povodom povratka izbjeglica u Albaniju

¹¹¹¹ Dž. Tredvey, *op.cit.*, 82-86. Četiri dana nakon izbijanja ustanka, 28. marta 1911., oko 4 000 Albanaca opsadiralo je malu tursku posad u u Tuzima do koje se tek 5. aprila probila pomoć iz Skadra. Dolaskom novih trupa ustanici su potisnuti ka sjeveru uz crnogorsku granicu; A. Biagini, *Storia dell'Albania, dalle origini ai giorni nostri*, Milano 1999, 48

¹¹¹² DDI, IV-V/VI, № 747, *Merrone a Polio*, Sofia, 12 marzo 1911, 850-859.

¹¹¹³ *I documenti diplomatici italiani, IV serie (1908-1914) vol. VII/VIII (30 marzo 1911-18 ottobre 1912)* ed. E. Del Vecchio, Roma, 2004 (= DDI, IV-VII/VIII), № 8, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 10 aprile 1911, 10.

¹¹¹⁴ DDI, IV-VII/VIII, № 10, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 11 aprile 1911, 12; *Ibid.*, № 11, *Leonardi Cattolica a San Giuliano*, Roma, 11 aprile 1911, 13.

intervencija, po mišljenju San Đulijana, podrazumijevala je usaglašavanje akcije sa Bećom.¹¹¹⁵

Demokratski i filoalbanski raspoloženi sljedbenici Rićotija Garibaldija pripremali su se da kao dobrovoljci učestvuju u albanskem ustanku. Jedna grupa u kojoj se isticao Terencio Toci preko Crne Gore pridružila se ustanicima da bi ubrzo napustila ratno područje.¹¹¹⁶ Među albanske ustanike došle su dvije italijanske ambulante.¹¹¹⁷ Osmansko carstvo se plašilo italijanskih dobrovoljaca bez obzira na to što je italijanska vlada preko agencije *Stefani* u aprilu službeno izjavila da će spriječiti svim sredstvima pokušaj takve akcije. Podsekretar spoljnih poslova princ Skalea sličnu izjavu dao je u skupštini. Preduzimane su i druge konkretne mjere.¹¹¹⁸

Pred evropskom javnošću kralj Nikola je pokušavao da držanje Crne Gore prikaže kao neutralno. Obraćao se memorandumima Velikim silama, kako bi im preporučio albansko pitanje. Porta je Crnu Goru s pravom optuživala da oružjem, municijom, hranom pa čak i vojnicima pomaže ustanike. Turci su precizno navodili i imena crnogorskih oficira koji su pomagali Albancima. Carigradska štampa napadala je lažnu neutralnost kralja Nikole tjerajući ga da javno reaguje.¹¹¹⁹ Tokom čitave krize crnogorske vlasti uporno su negirale da pomažu albanske pobunjenike, mada je u to malo ko vjerovao.¹¹²⁰ Italija je zajedno sa ostalim silama tražila od Crne Gore da se ne miješa u pobunu i unutrašnja pitanja Osmanskog carstva.¹¹²¹

Tokom maja i juna Porta je preduzimala višestruke mjere za pacifikaciju pobunjenika. Energičnu vojnu akciju Turgut-paše pratili su pozivi za predaju uz

¹¹¹⁵ DDI, IV-VII/VIII, № 10, *San Giuliano a Avarna*, Roma, 23 aprile 1911, 22-23. Do takve intervencije nije došlo ali su početkom juna 1911. Italijani ipak odlučili da pošalju jedan ratni brod u vode Drača. DDI, IV-VII/VIII, № 49, *San Giuliano a Avarna*, Roma, 9 giugno 1911, 53-54.

¹¹¹⁶ E. Maserati, *Momenti della questione adriatica (1896-1914). Albania e Montenegro tra Austria ed Italia*, Verona 1981, 171-172; F. Guida, *Ricciotti Garibaldi e il movimento nazionale albanese*, Archivio storico italiano, n. 507 (1981), 126-138.

¹¹¹⁷ Đ. Nikprelević, *Ustanak u Malesiji 1911. godine*, Podgorica 2001, 84-85. Negri je boravio i u Crnoj Gori; *Cetinjski vjesnik*, № 49, Cetinje, 25. jun 1911. Ambulante su se nalazile u Korfuzu i u Zatrijepču. Kao organizator njihove misije pominje se Garibaldijev komitet iz Đenove. Ambulanta u Zatrijepču imala je dva ljekara, Negrija i Bolonju.

¹¹¹⁸ A. Biagini, *op. cit.*, 49-50. U stranoj štampi, posebno sofijskim listovima, tvrdilo se da je pobuna bila loše, ali korisno pripremljena od strane Italije. Sumnja nije bila u svemu neosnovana. Italijanski masoni davali su izvjesna obećanja albanskim glavarima. Rićoti Garibaldi pitao je bugarskog ambasadora u Rimu Rizova kakvog bi odjeka imalo u bugarskom javnom mnjenju ako bi se on sa 3 000 italijanskih dobrovoljaca uputio u pomoć albanskim ustanicima. Sličan razgovor je obavio i sa srpskim predstavnikom u Rimu.

¹¹¹⁹ A. Biagini, *Storia dell'Albania*, 50-51.

¹¹²⁰ *Ibid.*, 50-51.

¹¹²¹ DDI, IV-VII/VIII, № 39, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 23 maggio 1911, 24.

obećanje amnestije. Skupština albanskih glavara koja se okupila u Podgorici odlučila je da se nastavi borba.¹¹²² Da bi presjekla veze ustanika sa Crnom Gorom Porta je duž granice koncentrisala značajne snage. Kralj Nikola saopštio je Skvitiju da bi Crna Gora mogla biti uvučena u sukob.¹¹²³

Dekret o amnestiji koji je sultan potpisao 3. jula nije bio dovoljan da obezbijedi povjerenje pobunjenika. Pod pritiskom Italije, Austrije i Rusije, Porta je 20. jula dala novu mirovnu ponudu koja je, da bi se pridobila i crnogorska vlada, sadržala i predlog izmjene crnogorske granice u oblasti Skadarskog jezera. Dan ranije, da uspjeh ne izostane, Arsenjev je izvršio novi pritisak na kralja. Konačno, predstavnici osmanskih vlasti i ustanika potpisali su 3. avgusta u Podgorici mirovni sporazum.¹¹²⁴

Italijansko-turski rat 1911-1912. godine

U ljetu 1911. godine predsjednik Đoliti je procijenio da su se stekli uslovi za aneksiju Tripolija i Kirinaike, odnosno Libije. Vlada se nije sa oduševljenjem opredijelila za rat koji je mogao iskomplikovati ili otvoriti druga evropska pitanja, ali se plašila zapleta koji bi nastupili ako to ne uradi nakon svih diplomatskih priprema koje je činila čitavu jednu deceniju.¹¹²⁵ Italijanski saveznici, posebno Njemačka, vodili su turkofilsku politiku, pa se San Đulijano našao pred teškim zadatkom da ubijedi vlade u Beču i Berlinu da Italija mora da interveniše u Tripoliju i skine to pitanje sa dnevnog reda, kako bi kasnije mogla da gradi harmonične odnose sa Osmanskim carstvom.¹¹²⁶ Žurio je da pitanje Libije riješi dok između Francuske i Njemačke još traje napetost zbog Maroka, smatrajući da će operacija tako privući manje pažnje i manje

¹¹²² Đ. Borozan, *op. cit.*, 85; A Biagini, *op. cit.*, 55-56. Podgorica je bila svojevrsna prestonica katoličkih Albanaca u tokom pobune 1911. U njoj je 18. marta donesena i tzv. *Podgorička deklaracija* 60 glavara na početku pobune. Albanske vodje su svoju skupštinu održale na crnogorskoj teritoriji u selu Greča i 23. juna 1911; Dž. Tredvej, *op. cit.*, 84-85.

¹¹²³ DDI, IV-VII/VIII, № 56, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 17 giugno 1911, 65.

¹¹²⁴ Dž. Tredvej, *op. cit.*, 86, 90-91.

¹¹²⁵ G. Perticone, *La politica estera italiana dal 1861 al 1914*, Torino, 230. U svojim memoarima Đoliti objašnjava motive za italijansku intervenciju u Libiji. Piše o potrebi da se uvođenjem evropske administracije poput one koju su već u Egiptu i Maroku uspostavili Englezi i Francuzi, onemogući trgovina robljem u ovoj turskoj pokrajini. U elaboraciji pitanja dolazi do suštinskih razloga pa navodi da je situacija u Turskoj bila sazrela do te mjere da se nije postavljalo pitanje da li će neko ući u Libiju, već ko će to biti ako to ne uradi Italija; G. Gioliti, *Memorie della mia vita*, Milano 1999, 179 *et passim*.

¹¹²⁶ G. Perticone, *La politica estera*, 231. Krajem juna iz italijanskog konzularnog predstavništva u Tripoliju sugerisali su da se razmotri mogućnost vojne intervencije u Tripoliju i Kirinaići; DDI, IV-VII/VIII, № 63, *Bresciani a San Giuliano*, Tripoli, giugno 1911, 75-77.

protivljenja.¹¹²⁷ Nema sumnje da su svi elementi rastrojstva Osmanskog carstva, u principu, olakšavali italijansku akciju u sjevernoj Africi. Ipak, sredinom jula, San Đulijano je ponovo imao u vidu kombinaciju o zajedničkoj diplomatskoj akciji Rima i Beča ili čak Rima, Beča i Petrograda kako bi se okončao albanski ustank.¹¹²⁸ Pomenuta inicijativa ukazuje da je, po San Đulijanovom viđenju, albanska kriza bila nepoželjna u vrijeme planirane intervencije u Tripoliju, jer je ostavljala mogućnost opasnih zapleta na Balkanu na koje Italija, dok je angažovana na drugoj strani, ne bi mogla odgovoriti.

U ovom smislu sa Cetinja nijesu dolazile ohrabrujuće vijesti jer je kralj Nikola bio naredio mobilizaciju, motivišući takav potez odbranom granice.¹¹²⁹ Zabrinutost zbog moguće eskalacije na Balkanu pokazivana je i u Beču i u Petrogradu.¹¹³⁰ San Đulijano je vodio računa da se ne desi neki novi austro-ruski sporazum o Balkanu, u ovom slučaju o Albaniji, iz kojeg bi Italija bila isključena.¹¹³¹ Da sačuva blagonaklonost Rusije, u duhu Rakoniđija, nastojao je da je uvjeri da u vezi sa italijanskim akcijom u Tripoliju nije dogovorena nikakva kompenzacija Austro-Ugarskoj na Balkanu.¹¹³²

Prema ocjenama italijanskih predstavnika u balkanskim zemljama nije bilo vjerovatno da bi se one mogle uključiti u predstojeći italijansko-turski sukob.¹¹³³ Početak rata 29. septembra 1911. godine izazvao je pozitivne reakcije u većini balkanskih prijestonica.¹¹³⁴ Rumunsku vladu, koja je pokazivala zabrinutost, iz Rima su

¹¹²⁷ G. Perticone, *La politica estera*, 231.

¹¹²⁸ DDI, IV-VII/VIII, № 71, *San Giuliano a Avarna*, Roma, 5 luglio 1911, 85. Kako se bližilo vrijeme njihove intervencije u Libiji, Italijani nijesu željeli da im ruke budu vezane kolektivnom akcijom sa Rusijom i Austro-Ugarskom. Preferirali su da u vezi sa Crnom Gorom i Albanijom ove sile simultano vuku pojedinačne diplomatske poteze; *Ibid.*, № 85, *San Giuliano a Avarna*, Roma, 13 luglio 1911, 104.

¹¹²⁹ DDI, IV-VII/VIII, № 77, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 6 luglio 1911, 91-92.

¹¹³⁰ DDI, IV-VII/VIII, № 83, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 12 luglio 1911, 100; *Ibid.*, № 212, *Tittoni a San Giuliano*, Parigi, 25 settembre 1911, 257. Slično je mislio i ruski predstavnik u Carigradu Čarikov; *Ibid.*, № 216, *G. De Martino a San Giuliano*, Therapia, 26 settembre 1911, 259.

¹¹³¹ DDI, IV-VII/VIII, № 116, *San Giuliano a Tittoni*, Roma, 7 agosto 1911, 131; *Ibid.*, № 117, *Melegari a San Giuliano*, Pietroburgo, 7 agosto 1911, 131-132. Rusija je pokazivala spremnost za razmjenu mišljenja sa Austro-Ugarskom i Italijom o albanskom pitanju ali da ne izgleda kao miješanje u unutrašnje poslove Turske; *Ibid.*, № 136, *Melegari a San Giuliano*, Pietroburgo, 25 agosto 1911, 171.

¹¹³² DDI, IV-VII/VIII, № 155, *San Giuliano a Melegari*, Roma, 10 settembre 1911, 197.

¹¹³³ DDI, IV-VII/VIII, № 234, *De Bosdari a San Giuliano*, Sofia, 27 settembre 1911, 272; *Ibid.*, № 246, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 28 settembre 1911, 280. Skviti je sa kraljem Nikolom razgovarao o položaju balkanskih država u slučaju italijansko-turskog rata dan u oči njegovog izbjivanja.

¹¹³⁴ DDI, IV-VII/VIII, № 293, *San Giuliano alle ambasciate a Berlino, Londra, Parigi, Pietroburgo e Viena, e alla legazione al Belgrado*, Roma, 3 ottobre 1911, 322. Iz Beograda su u Rim stizala uvjerenjava o miroljubivim namjerama koje bi se mogle promijeniti jedino u slučaju da drugi poremete mir na Balkanu. Kao moguće remetioce naznačili su Austro-Ugarsku i Crnu Goru. Slična uvjerenja dolazila su i sa Cetinja, doduše bez imenovanja potencijalnih remetioca mira; *Ibid.*, № 280, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 2 ottobre 1911, 307; *Ibid.*, № 360, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne 18 ottobre 1911, 377; *Ibid.*, № 316, *San Giuliano alle ambasciate a Berlino, Londra, Parigi, Pietroburgo e Viena, e alla legazione al Belgrado e Cettigne*, Roma, 7 ottobre 1911, 336.

uvjeravali da Italija nema namjeru da remeti *status quo* na Balkanu.¹¹³⁵ Isto je saopšteno i drugim evropskim vladama, od kojih je, međutim, traženo da razumiju potrebu Italije da pomorske operacije, u slučaju potrebe, pored sjeverno-afričkih vodi i u evropskim vodama.¹¹³⁶ U ovom pogledu, Italija neće naići na razumijevanje. Za razliku od balkanskih država, evropske sile su prema italijanskoj akciji pokazale malo simpatija. Iako cilj italijanske akcije nije dovođen u pitanje, u oba bloka sila bilo je i znakova neprijateljstva.¹¹³⁷ Činjenica da Italija ratne operacije nije vodila na Balkanu i susjednim mu morima, bila je manje rezultat njene dobre volje a mnogo više držanja Austro-Ugarske, koja je u ovom pogledu postavila energične uslove. Kada je u blizini San Đovani di Medove 5. oktobra 1911. godine došlo do razmjene vatre između italijanskog broda i obalskih baterija uslijedili su austrijski protesti i koncentracija njihovih ratnih brodova u Boki Kotorskog.¹¹³⁸ Italijani su Jadran izuzeli iz područja vojnih operacija.¹¹³⁹ Erental je podsticao Italiju da ubrza okupaciju Tripolija.¹¹⁴⁰ Aludirao je da bi završetak italijansko-turskog rata obeshrabrio crnogorske ratoborne namjere. Italijanski predstavnik u Beču Avarna dobio je zadatak da informiše Erentala o aktuelnim ruskim i italijanskim nastojanjima da odvrate Crnu Goru od ratnih namjera i da mu skrene pažnju da Italiji nije lako da postigne brz kraj sukoba uz ograničenja koja joj u pogledu sprovođenja ratnih operacija nameću sile.¹¹⁴¹

Italijanska intervencija se odužila i ostavila prostor za grupisanje balkanskih država. Novi veliki talas albanske pobune dodatno je oslabio tursku vlast na Balkanu.

Tokom trajanja Libijskog rata italijanska politika se Balkanom bavila prevashodno kroz nastojanje da preduprijedi bilo kakve balkanske zaplete, ali i da

¹¹³⁵ DDI, IV-VII/VIII, № 257, *San Giuliano a Galli, Bernabei, Pettruci*, Roma, 29 settembre 1911, 292; *Ibid.*, № 264, *Fasciotti a San Giuliano*, Bucarest, 30 settembre 1911, 298; *Ibid.*, № 266; *Bonin Longare a San Giuliano*, Madrid, 30 settembre 1911, 299; *Ibid.*, № 269, *Corinaldi a San Giuliano*, Atene, 30 settembre 1911, 300.

¹¹³⁶ DDI, IV-VII/VIII, № 273, *San Giuliano a Squitti (alle ambasciate e alle legazioni)*, Roma, 1 ottobre 1911, 301.

¹¹³⁷ G. Mammarella, P. Cacace, *op. cit.*, 59-61. U ovom ratu Italija je angažovala 100 000 ljudi a njegove materijalne konsekvene dostigle su do 1914. godine više od milijardu lira. Mada to nije bila realna politička opcija, šef austrougarskog general štaba, general Konrad fon Hecendorf već poslovno zalagao se za preventivni rat protiv Italije.

¹¹³⁸ T. W. Childs, *Italo-Turkish Diplomacy and the War over Libya, 1911-1912*, Leiden-New York 1990, 72.

¹¹³⁹ DDI, IV-VII/VIII, № 315, *San Giuliano a Avarna*, Roma, 7 ottobre 1911, 335.

¹¹⁴⁰ DDI, IV-VII/VIII, № 317, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 7 ottobre 1911, 336.

¹¹⁴¹ DDI, IV-VII/VIII, № 324, *San Goiuliano a Avarna*, Roma, 8 ottobre 1911, 345.

silama demonstrira svoj odgovoran odnos prema evropskom miru.¹¹⁴² Ovakav politički kurs važio je i u pogledu Crne Gore.¹¹⁴³ Bez obzira na to, Italija je duže vremena kontinuirano optuživana da samostalno ili zajedno sa Crnom Gorom subverzivno djeluje prema Osmanskom carstvu posebno na području Albanije.¹¹⁴⁴ O postojanju italijansko-crnogorskog saveza govorilo se među srpskim i bugarskim diplomatama prilikom njihovih kontakata usmjerenih na stvaranje saveza protiv Osmanskog carstva.¹¹⁴⁵ Radilo se o neosnovanim glasinama. Držanje Italije prema crnogorskoj politici u sjevernoj Albaniji nije ohrabrilovalo crnogorskog kralja da od Italije zatraži podršku i savez za antitursku akciju. Tek nakon izbijanja italijansko-turskog rata, učinilo se da su prilike povoljne za jednu takvu inicijativu. Kralj Nikola ponudio je Italiji vojnu saradnju koja je podrazumijevala crnogorsku invaziju Albanije. Poslaniku Skvitiju saopštio je da je došao trenutak za zajedničku akciju balkanskih naroda potpomognutih od strane Italije.¹¹⁴⁶ Italija je ponudu odbila i držeći se obećanja svojim saveznicima nastojala da rat ograniči na sjever Afrike. Sljedeći diplomatski korak kralja Nikole bio je prilično neočekivan. Krajem oktobra on je vojnu saradnju ponudio Austro-Ugarskoj, pod uslovom da mu susjedna monarhija pruži pomoć da se domogne sjevera Albanije. Ni nagovještaji da bi vojna saradnja uključivala i eventualnu crnogorsku

¹¹⁴² DDI, IV-VII/VIII, № 434, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 11 novembre 1911, 449; № 358, *San Giuliano a Avarna*, Roma, 18 ottobre 1911, 376. San Đulijano negira ohrabrvanje ustanika od strane Italije. Misli da glasine lansira Austro-Ugarska kako bi izbjegla kompenzacije u slučaju promjena na Balkanu; *Ibid.*, № 659, *Melegari a San Giuliano*, Pietroburgo 10 febbraio 1912, 683; *Ibid.*, № 668, *De Bosdari a San Giuliano*, Sofia, 16 febbraio 1912, 694-695; *Ibid.*, № 696 *Della Torretta a San Giuliano*, Pietroburgo, 5 marzo 1912, 721; *Ibid.*, № 730, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 20 marzo 1912, 761-762; *Ibid.*, № 858, *San Giuliano a Avarna*, Roma, 23 maggio 1912, 903-904; *Ibid.*, № 896, *Imperiali a San Giuliano*, Londra, 15 giugno 1912, 958.

¹¹⁴³ DDI, IV-VII/VIII, № 571, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 28 dicembre 1911, 581; *Ibid.*, № 582, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 3 gennaio 1912, 592; *Ibid.*, № 900, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 18 giugno 1912, 963-964; *Ibid.*, № 924, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 11 luglio 1912, 1007-1008.

¹¹⁴⁴ Đ. Makić, *Srbija i Crna Gora u malisorskoj krizi 1910-1911. godine*, Istoriski zapisi 2 (1985), 8-9. Povodeći se za izvještajima svog diplomatskog predstavnika na Cetinju K. Petkovića, u Beogradu su sumnjali da su avgusta 1910. prilikom jubilarnih svečanosti na Cetinju, bugarski, grčki i italijanski kralj dogovorili zajedničku akciju na Balkanu. Govorilo se da su se grčki, bugarski i crnogorski kralj već sporazumjeli o podjeli interesnih sfera u Turskoj. Srpski poslanik u Skoplju izvještavao je o svom ubjedenju da albanske nemire i bježanje u Crnu Goru podstiču sa Cetinja u uvjerenju da će Sile prihvati priključenje albanskih teritorija Crnoj Gori nakon njenog proglašenja za kraljevinu, utoliko lakše jer je bila poznata crnogorska vjerska tolerancija i slobodarstvo. U vezu sa ovim dovodena je i aktivnost italijanskog konzula u Skadru.

¹¹⁴⁵ Đ. Makić, *op. cit.*, 10-11. Bugarski poslanik u Rimu Dimitrije Rizov saopštio je svom srpskom kolegi da Crna Gora ima plan u vezi sa Albanijom iza koga стоји i Italija koja je prilikom dolaska italijanskog kralja u Crnu Goru dopremila 15 000 pušaka i oko 50 brdskih topova namijenjenih albanskim ustanicima. Srpskog poslanika Vujića ova vijest je alarmirala pa je u Beograd prenio Rizovljevu sugestiju o neophodnosti sporazuma između Bugarske i Srbije. Čini se da je bugarski diplomata čitavu konstrukciju i izmislio ne bi li pokrenuo srpsku diplomaciju na medusobno zbljižavanje.

¹¹⁴⁶ A. F. M. Biagini, *op. cit.*, 206.

akciju protiv Italije nijesu naveli ministra Erentala da podlegne iskušenju i prihvati ponudu.¹¹⁴⁷

Ako su namjere kralja Nikole bile da pomenutim manevrom sazna uslove pod kojim bi Austro-Ugarska prihvatile crnogorsku akciju u sjevernoj Albaniji onda manevr nije donio ohrabrujuće rezultate. U Beču je mogao izazvati samo podozrivost, a predvidljive su bile i negativne reakcije Italije i Rusije u slučaju da saznaju za ovakve crnogorske inicijative. Bez obzira na pomenuta odbijanja, kralj Nikola je nastavljao da intenzivno traži saveznike među balkanskim zemljama plašeći se da ne ostane izolovan od njihove moguće zajedničke akcije.¹¹⁴⁸

Crna Gora nije bila jedina balkanska država raspoložena za zajedničku antitursku akciju sa Italijom. Kad je italijanski poslanik u Beogradu u martu 1912. saznao za srpsko-bugarski savez, svojim pretpostavljenim u Rimu nagovijestio je da je moguće savezništvo ovih zemalja sa Italijom. Konsulta je, međutim, ostala rezervisana.¹¹⁴⁹

Italijansko odbacivanje zajedničke antiturske akcije sa balkanskim državama, odnosno zalaganje za očuvanje *status quo-a* na Balkanu, uticalo je da prвobitno oduševljenje zbog italijanskog otpočinjanja ratnih operacija protiv Osmanskog carstva splasne i postepeno se pretvori u razočarenje.¹¹⁵⁰

Prilikom susreta Viktora Emanuela III i njemačkog cara Viljema II, 24. i 25. marta 1912. godine u Veneciji, posvećenog razgovorima o odnosima u okviru Trojnog saveza, dva vladara osvrnula su se i na držanje kralja Nikole u aktuelnim balkanskim prilikama. Italijanski kralj je procjenjivao da kralj Nikola neće uraditi ništa čime bi izazvao nezadovoljstvo velikih sila.¹¹⁵¹ Na optimizam Viktora Emanuela III mogla su uticati saznanja o stalnim pritiscima koje Rusija vrši na Crnu Goru da popravi odnose sa

¹¹⁴⁷ T. W. Childs, *op. cit.*, 81.

¹¹⁴⁸ Ž. Andrijašević, Š. Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica 2006, 273. Pod pokroviteljstvom Rusije tajni pregovori među balkanskim državama počeli su 1911. Ugovori članica bili su bilateralnog karaktera. Crna Gora je u septembru 1912. sa Bugarskom sklopila usmeni sporazum o zajedničkoj vojnoj akciji protiv Turske. Sporazum i vojnu konvenciju sa Srbijom sklopila je 6. oktobra iste godine u Lucernu; R. Raspopović, *Istorija diplomatiјe Crne Gore 1711-1918*, 529-550. Sa crnogorske strane predloženo je da se pregovori sa Srbijom obave u Veneciji.

¹¹⁴⁹ T. W. Childs., *op. cit.*, 81.

¹¹⁵⁰ A. F. M. Biagini, *Simeon Radev, Le nazioni balcaniche e la guerra italo-turca (1911-1912)*, Rassegna di Risorgimento, n. 2 (1977), 203, 206. Za stupanje u italijanske redove prijavilo se 1 500 bugarskih dobrovoljaca.

¹¹⁵¹ T. W. Childs, *op. cit.*, 128-129.

Osmanskim carstvom.¹¹⁵² Indikativno je bilo da je, nakon povratka iz Petrograda koji je posjetio u februaru 1912. godine, kralj Nikola prihvatio formiranja mješovite komisije za rješavanje graničnih pitanja između Crne Gore i Osmanskog carstva.¹¹⁵³

Kao znak prijateljskog držanja prema Osmanskom carstvu, ali i prema Italiji, mogla se smatrati gesta kralja Nikole početkom maja 1912. godine kada je turskom predstavniku na Cetinju Rustem-begu ponudio posredovanje za mir između Italije i Osmanskog carstva. Crnogorski kralj saopštio je Rustem-begu da je upravo dobio pismo od svoje kćerke, italijanske kraljice Jelene, te da je spreman da djeluje u privatnom svojstvu kod zeta.¹¹⁵⁴

Već mjesec dana kasnije, prilikom boravka u Beču, kralj Nikola je davao protivrječne izjave. Pri susretu sa Franjom Josifom i grofom Bertoldom, crnogorski kralj je obećao da će se držati miroljubivog kursa.¹¹⁵⁵ Pred italijanskim ambasadorom Avanom, međutim, davao je ratoborne izjave i teatralno izrazio uvjerenje da će na ratištu, kao i prilikom pobjedonosnog ulaska u Solun, na prsima nositi italijanska odlikovanja.¹¹⁵⁶

¹¹⁵² ASDMAE, Montenegro XXI, № 1592, *San Giuliano ai RR. rappresentanti in Belgrado, Berlino, Cettigne, Londra Parigi e Vienna*, Roma, 1 febbraio 1912; *Ibid.*, № 1596, *Melegari a San Giuliano*, Pietroburgo, 13 febbraio 1912; *Ibid.*, № 1606, *Pignatti a San Giuliano*, Cettigne, 27 febbraio 1912; *Ibid.*, № 1614, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 11 marzo 1912; R. Raspopović, *Diplomatija kralja Nikole Petrovića poslije proglašenja Crne Gore za kraljevinu*, in: *Crna Gora i Rusija. Ogledi i eseji*, Beograd-Podgorica, 2005, 368; O posjeti kralja Nikole Petrogradu cf. *Proglašenje Nikole Petrovića Njegoša za kralja 1910. i njegova posjeta Rusiji 1912. Foto-album posvećen stogodišnjici jubileja*, eds. R. Raspopović, O. I. Morozan, Podgorica 2010, 134-145.

¹¹⁵³ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1625, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 27 aprile 1912; T. W. Childs, *op. cit.*, 124.

¹¹⁵⁴ T. W. Childs, *op. cit.*, 142. Rustem beg je bio zbrunjen ponudom zbog mogućnosti da je crnogorski vladar načinio na zahtjev Viktora Emanuela III. U Carigradu su procijenili da kralj Nikola samo želi da se prikaže kao prijatelj. Ponuda je zavrsila samo razmjenom ljubaznih fraza.

¹¹⁵⁵ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1647, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 10 giugno 1912; *Ibid.*, № 1649, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 18 giugno 1912.

¹¹⁵⁶ Dž. Tredvej, *op. cit.*, 112.

VIII BALKANSKI RATOVI 1912-1913. GODINE

Tok ratnih operacija i Londonska mirovna konferencija

Prema ranijem dogovoru sa saveznicima, Crna Gora je prva objavila rat Osmanskom carstvu. Sklonost Bugarske da se odloži početak neprijateljstava kralj Nikola nije uvažio.¹¹⁵⁷ Istog dana, 9. oktobra, Skviti je u Rim proslijedio ratnu deklaraciju kralja Nikole.¹¹⁵⁸

Predstavnici Velikih sila na Cetinju pokušavali su nemoguće-da kralja ubijede u neophodnost obustavljanja ratnih operacija. U istom smislu djelovali su i poslanici Italije, Rusije i Austro-Ugarske. Kralj ih je podsjetio na ranija crnogorska obraćanja silama povodom incidenata na tursko-crnogorskoj granici i u vezi sa položajem hrišćanskog stanovništva u susjednim oblastima. Tvrđio je da je zbog izostanka adekvatne intervencije sila, bio prinuđen da pređe sa riječi na djela.¹¹⁵⁹ Iz Rima je i dalje savjetovano uspostavljanje mira, a Skvitiju je naloženo da poslanicima ostalih sila saopšti ovakav italijanski stav.¹¹⁶⁰ Ipak, u evropskoj štampi pojavile su se optužbe da su Italija i Rusija tajno ohrabrivale zbližavanje balkanskih naroda, a da je Italija podstakla Crnu Goru na objavu rata kako bi olakšala svoje mirovne pregovore sa Osmanskim carstvom.¹¹⁶¹

Tokom oktobra 1912. godine, u svakodnevnoj komunikaciji sa Rimom, Skviti je izvještavao o krupnim uspjesima crnogorske vojske koja je zauzela Šipčanik, zarobivši 3600 turskih vojnika, te o pobedonosnom napredovanju generala Janka Vukotića u pravcu sjeveroistoka, preko Bijelog Polja i Berana. Skvitijevi izvještaji sadržali su i informacije o velikim gubicima u crnogorskim redovima.¹¹⁶² Obavještenja o toku ratnih

¹¹⁵⁷ O toku ratnih operacija cf. M. Đurišić, *Prvi Balkanski rat 1912-1913. (operacija crnogorske vojske)*, Beograd 1960, 77 et passim.

¹¹⁵⁸ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1857, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 12 ottobre 1912. Nikola Skviti prebačen je kraljevskim dekretom od 22. jula 1912. godine sa Cetinja u Beograd. Na njegovo mjesto na Cetinju upućen je Frančesko Tomasini, savjetnik poslanstva II klase u Beču. Na novoj dužnosti dat mu je rang vanrednog poslanika i opunomoćenog ministra; *Gazzetta Ufficiale del regno d'Italia*, № 255, Roma, Martedì, 29 ottobre 1912, 6278. Zbog krize uoči izbijanja Balkanskih ratova Skviti je i dalje ostao na Cetinju, a Tomasini nije nikada preuzeo namijenjenu funkciju.

¹¹⁵⁹ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1856, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 9 ottobre 1912. U svom odgovoru kralj je podsjećao na svoju cirkularnu notu od 10. avgusta 1912.

¹¹⁶⁰ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1860, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 16 ottobre 1912.

¹¹⁶¹ A. F. M. Biagini, *L'Italia e le guerre balcaniche*, Roma 2012, 95.

¹¹⁶² ASDMAE, Montenegro XXI, № 1853, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 13 ottobre 1912; *Ibid.*, № 1858, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 14 ottobre 1912; *Ibid.*, № 1859, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne,

operacija italijanska vlada dobijala je i od ambasadora u Beču Avarne.¹¹⁶³ I Skvitijevi i Avarnini izvještaji svjedočili su o austrougarskom neraspoloženju prema crnogorskoj ratnoj politici, posebno zbog prodora u Sandžak i osvajanja Bijelog Polja.¹¹⁶⁴ U razgovoru sa austrougarskim poslanikom Gizlom, kralj Nikola pokušao je da opravda crnogorsku akciju.¹¹⁶⁵ Protiv operacija u pravcu Novog Pazara intervenisao je i ruski predstavnik Girs.¹¹⁶⁶ Italijanski poslanik uočavao je da je u izvjesnoj kontradikciji sa službenom pacifističkom ruskom retorikom dolazak velikog vojvode Petra Nikolajevića Romanova u Crnu Goru, što je na Cetinju tumačeno kao prećutno ohrabrvanje kralja Nikole.¹¹⁶⁷

U pogledu svojih ratnih planova pred italijanskim poslanikom, crnogorski vladar pokazivao je dosta otvorenosti. Povjerio mu je da će ubrzo okupirati dio stare Srbije, pa čak i Peć i Lješ. Kralj je Skvitiju prigovorio da, slijedeći njegove savjete, nije napredovao u pravcu Sandžaka, pa je propustio da lako zauzme Pljevlja. Srbija, koja je u Sandžaku zauzela Sjenicu i Novi Pazar, nakon okončanja rata naći će se u zahvalnijoj poziciji od Crne Gore. Ove zaključke Skviti je ocjenio preuranjenim, tvrdeći i dalje da kralj Nikola neće pogriješiti ako bude slijedio savjete italijanske vlade.¹¹⁶⁸

Mada italijanska diplomacija nije priželjkivala rat na Balkanu, on joj svakako nije otežao okončanje ratnog sukoba u Libiji. Naprotiv.

Na Cetinju je vijest o zaključenju mira između Italije i Osmanskog carstva bila očekivana. U službenim krugovima Skviti nije čuo negativne komentare ovog čina, ali jeste razmišljanja da bi Italija, pošto su joj ruke slobodne, u odgovarajućem trenutku mogla bolje da zaštitи interes balkanskih naroda.¹¹⁶⁹ Čak i ako to nije izričito formulisano bilo je jasno da je na Cetinju postojalo uvjerenje o neizbjegnom sučeljavanju Austro-Ugarske i Italije u budućnosti, odnosno da je u interesu Italije da podrži balkanske narode.

16 ottobre 1912; *Ibid.*, № 1862, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 17 ottobre 1912; *Ibid.*, № 1861, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 17 ottobre 1912.

¹¹⁶³ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1855, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 14 ottobre 1912.

¹¹⁶⁴ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1853, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 13 ottobre 1912.

¹¹⁶⁵ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1866, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 19 ottobre 1912.

¹¹⁶⁶ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1865, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 19 ottobre 1912.

¹¹⁶⁷ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1867, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 21 ottobre 1912.

¹¹⁶⁸ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1872, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 25 ottobre 1912.

¹¹⁶⁹ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1863, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 18 ottobre 1912.

Zauzimanjem Plava, Gusinja i Pljevalja završena je uspješna crnogorska vojna kampanja na sjeveru i sjeveroistoku.¹¹⁷⁰ Poslije crnogorske okupacije Peći, 30. oktobra, Skviti je svoju vladu izvijestio da na Cetinju vlada uvjerenost da nakon ratnih uspjeha balkanskih saveznica nije moguće povratiti *status quo*. Kralj Nikola je izjavio da se sa osvojenih teritorija neće povući osim ako ga natjeraju silom i to poslije otpora do krajnjih mogućnosti.¹¹⁷¹

Dalji crnogorski vojni i diplomatski napor uzmjereni su na zauzimanje Skadra. Opsada grada je počela opkoljavanjem ključnog utvrđenja odbrane-Taraboša.¹¹⁷² Bombardovanja Taraboša počela su 22. oktobra.¹¹⁷³ Kralj Nikola je, u očekivanju brzog pada Skadra, premjestio svoj štab u Rijeku Crnojevića.¹¹⁷⁴ Najavu o skorom padu Skadra Italijani su dobili i od tamošnjeg austrougarskog konzula koji je potvrdio da u gradu vlada velika demoralisanost.¹¹⁷⁵ Skadar je odolijevao, ali su crnogorske snage uspjele da okupiraju Medovu i Lješ.¹¹⁷⁶ Sredinom novembra Skviti je izvijestio ministra San Đulijana o prebacivanju trupa generala Vukotića radi pojačavanja opsade Skadra. Informacija da su se ka albanskoj obali uputile i srpske trupe zbog osvajanja Skadra i Drača nije mogla biti dobro primljena u Rimu jer je ukazivala na ambicije Srbije da se učvrsti na prostoru koji je Italija doživljavala kao svoju interesnu sferu.¹¹⁷⁷

Da pokažu naklonost prema albanskom stanovništvu, ugroženom zbog ratnih razaranja i nestasice životnih namirnica u Italiji se razmišljalo o slanju pomoći. I Crnogorci su se trudili da izbjegnu animozitet Malisora i uvjerali ih da će im dati autonomiju nakon prisjedinjenja njihovih teritorija.¹¹⁷⁸

¹¹⁷⁰ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1868, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 21 ottobre 1912; *Ibid.*, № 1876, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 29 ottobre 1912. Preko princeze Ksenije, kralj je saopštio Skvitiju da je brigadir Božović na poziv lokalnog stanovništva i bez knjaževog naredenja okupirao Pljevlja.

¹¹⁷¹ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1879, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 2 novembre 1912.

¹¹⁷² ASDMAE, Montenegro XXI, № 1864, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 19 ottobre 1912.

¹¹⁷³ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1869, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 23 ottobre 1912.

¹¹⁷⁴ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1872, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 25 ottobre 1912. Uvjerenje da će Taraboš pasti do kraja oktobra uticalo je na crnogorsku neopreznost. Poslije turske zloupotrebe bijele zastave, pokošeno je više od 300 crnogorskih vojnika; *Ibid.*, № 1871, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 25 ottobre 1912; *Ibid.*, № 1877, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 31 ottobre 1912. Crnogorci su se prema ratnim zarobljenicima odnosili korektno a zbog problema koje je uzrokovalo njihovo držanje transportovali su ih u Grčku; *Ibid.*, № 1870, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 25 ottobre 1912; *Ibid.*, № 1874, *Carlotti a San Giuliano*, Atene, 22 ottobre 1912.

¹¹⁷⁵ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1873, *Cerruti a San Giuliano*, Vienna, 26 ottobre 1912.

¹¹⁷⁶ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1881, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 6 novembre 1912; *Ibid.*, № 1882, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 11 novembre 1912.

¹¹⁷⁷ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1884, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 14 novembre 1912.

¹¹⁷⁸ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1889, *Mancinelli-Scotti a San Giuliano*, Cattaro, 18 novembre 1912.

Kada je Osmansko carstvo, tučeno na svim frontovima, od Velikih sila tražilo da posreduju kod Balkanskog saveza radi sklapanja mira, italijanska vlada je ponudila svoje usluge, ali su se iz crnogorskog Ministarstva spoljnih poslova zahvalili, uz obrazloženje da su zaraćene strane već u direktnoj komunikaciji.¹¹⁷⁹ Skviti je saznao da je crnogorska vlada direktne pregovore sa Osmanskim carstvom o primirju i preliminarnom miru prihvatile posredovanjem Bugarske.¹¹⁸⁰

Pod pritiskom sila 16. decembra 1912. godine u Londonu su se sastali opunomoćenici Osmanskog carstva, Crne Gore, Bugarske, Srbije i Grčke, kako bi se dogovorili o uslovima mira i okončali krizu koja je prijetila da ugrozi evropski mir. Zbog nepomirljivih stavova učesnika u konfliktu uspjeh je izostao. Pregovori su prekinuti 29. januara, a neprijateljstva su ponovo otpočela.

Crnogorski opunomoćenici za pregovore o miru bili su Lazar Mijušković, Jovo Popovića i Ivo Vojinovića.¹¹⁸¹ Prema Skvitijevim saznanjima, njima je naloženo da kao minimalni crnogorski zahtjev istaknu aneksiju Skadra, te da će u slučaju da joj on ne bude predat, Crna Gora nastaviti rat do njegovog zauzeća. Skviti je uočavao da je pitanje Skadra za Crnu Goru izuzetno teško i zbog raspoloženja javnosti koja gradu pridaje ogroman značaj, a relativno malo cijeni oblasti skoro okupirane u Sandžaku. Kralj se plašio da ako ne zauzme i zadrži grad da neće moći zaustaviti opozicini pokret protiv aktuelnog političkog režima i dinastije.

Osvrćući se na aktuelne prilike u zemlji, Skviti ih je opisivao tamnim tonovima i ukazivao da mnogi u njoj misle da se situacija i posle rata neće promijeniti na bolje, već da će narod biti pogoden novim nevoljama koje neizbjegno prate ratove.¹¹⁸²

Crnogorske ratne operacije u Skadarskoj oblasti, samo na kratko prekinute primirjem, postavile su pred italijansku diplomaciju pitanje njenog stava o sudbini ovog grada. Mada je Italiji više odgovaralo da grad ostane u sklopu buduće bilo autonomne, bilo nezavisne Albanije, na samom početku Balkanskog rata u Rimu su pokazivali

¹¹⁷⁹ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1891, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 20 novembre 1912.

¹¹⁸⁰ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1893, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 21 novembre 1912.

¹¹⁸¹ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1901, *Squitti al Ministro degli affari esteri*, Cettigne, 6 dicembre 1912.

¹¹⁸² ASDMAE, Montenegro XXI, № 1911, *Squitti al Ministro degli affari esteri*, Cettigne, 11 dicembre 1912. Skviti takođe navodi da se u zemlji širi propaganda za nestanak granica između Srbije i Crne Gore. U prilog tome joj ide i dolazak oko 2 000 Crnogoraca koji su zbog rata stigli iz Amerike, koji sa sobrom donose nove političke ideje. Skviti nije vjerovao da se ovo predstavlja aktuelnu političku opasnost za tron Petrovića, posebno ne dok traje vlast kralja Nikole ali da sve ovo jeste opasnost za budućnost.

spremnost da prihvate pripajanje Skadra Crnoj Gori ako ona uspije da ga zauzme.¹¹⁸³ Pošto su za sudbinu Skadra bile zainteresovane i druge Velike sile, posebno Austro-Ugarska, Italija će u vezi sa ovim pitanjem razviti višemjesečnu diplomatsku aktivnost kako bi obezbijedila da razrješenje pitanja ne ugrozi njene interese. Posljedica tih aktivnosti bila je evolucija italijanskog viđenja skadarskog pitanja, što je dovelo do drastično drugačijih stavova i akcija, pogotovo što se njegovo konačno razrješenje u proljeće 1913. odigralo u obliku krize evropskih razmjera.¹¹⁸⁴

Razgovori austrougarskog ministra spoljnih poslova Bertolda i italijanskog ministra San Đulijana vođeni od 21. do 23. oktobra 1912. godine u San Rosoreu, Pizi i Firenci, potvrđili su namjeru dvije savezničke zemlje da u cilju lokalizovanja rata i ubrzanja njegovog završetka djeluju sporazumno na Balkanu. U pogledu Crne Gore razmijenjena su mišljenja, ali bez konkretnih zajedničkih stavova.¹¹⁸⁵ Crnom Gorom bavili su se u okviru razmatranja budućnosti Albanije, koju su vidjeli kao jaku branu na Jadranskom moru protiv Srbije, Crne Gore i Grčke. Njihovi stavovi u pogledu obima buduće Albanije nijesu se poklapali. Italijanima je odgovaralo da na jugu, prema Grčkoj, albanska teritorija bude što veća kako bi Grčku odaljili od Valone, a na sjeveru su dozvoljavali mogućnost proširenja Crne Gore Skadrom, Medovom i Lješom. Tendencija Beča bila je da se Albaniji daju Peć, Prizren, Ohrid, Đakovica, Debar, Korča i Janjina, a da sjeverna, albansko-crnogorska granica ostane ista.¹¹⁸⁶

¹¹⁸³ Na ovakav stav Italijana uticali su uspjesi balkanskih saveznika koji su na samom početku rata izgledali impozantno: Crnogorci su već sredinom oktobra opsjeli Skadar; Bugari su već 23. oktobra opkolili Jedrene, a do kraja mjeseca potisnuli ih prema Kataldži na domak Carigrada; Srpska armija je od 23. do 26. oktobra okupirala Novi Pazar, Kosovo i sjever Makedonije sa Skopljem; Grci su do 10. novembra uspjeli da opkole i zajedno sa Bugarima zauzmu Solun; R. C. Hall, *The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War*, London 2000, 38 et passim.

¹¹⁸⁴ S. Burzanović, *Montenegro in the Italian Policy during the Balkan Wars (1912-1913)*, in: *Empires and Nationes from the 18th to the 20th century*, volume 2, eds. A. Biagini, G. Motta, Cambridge Scholars Publishing 2014, 284-289.

¹¹⁸⁵ A. Duce, *L'Albania nei rapporti italo-austriaci 1897-1913*, Milano 1983, 289-290.

¹¹⁸⁶ M. Milošević, *Uspostavljanje međudržavne granice između Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca i Albanije posle Prvog svetskog rata (1919-1926)*, in: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog na Cetinju 21, 22. i 23. juna 1990. godine, ed. J. R. Bojović, 817-818.

Italija i pitanje priključenja Skadra Crnoj Gori

U vezi crnogorskih teritorijalnih pretenzija, austrougarski ambasador u Rimu prenio je početkom novembra italijanskoj vladi nešto izmijenjene stavove Beča. Saglasnost na crnogorsko posijedanje Skadra uslovljavana je izmjenom granice na Lovćenu i tješnjim privrednim odnosima sa Crnom Gorom. Ministar San Đulijano je tada bio sklon da u načelu prihvati neke teritorijalne aspekte, ali ne i specijalne veze Crne Gore sa Austro-Ugarskom, jer bi to pogodilo italijanske privredne interese u Crnoj Gori. On je smatrao da Crnoj Gori, pored Skadra, treba da pripadne i Medova, kao njegova izvozna luka. U daljem toku balkanske krize ovakvu velikodušnost prema Crnoj Gori šef italijanski diplomatije više nije pokazao. I Austro-Ugarska i Italija bile su protiv srpskog posjedovanja dijela albanske obale. San Đulijano je mislio da se crnogorska i srpska vlada mogu sporazumjeti o zajedničkom korišćenju luke u Medovi, pa bi se Srbiji tako indirektno obezbijedio izlaz na more. O italijanskim stavovima on je 26. novembra 1912. godine i formalno, pismeno obavijestio ministra Bertolda.¹¹⁸⁷

Uvjerivši se da na crnogorskoj strani nema spremnost za prihvatanje austrougarskih uslova u pogledu dobijanja Skadra, iz Beča su kralju Nikoli 30. novembra 1912. godine dali na znanje da neće dozvoliti da Skadar pripadne Crnoj Gori.¹¹⁸⁸ San Đulijano je očekivao da će stav austrougarske diplomatije naići na snažan otpor crnogorske zaštitnice Rusije. Kako je, u međuvremenu evoluirao i italijanski stav, San Đulijano je tražio način da ga saopšti u ljubaznijoj formi. U Konsulti su se plašili da bi Austro-Ugarska mogla popustiti uz nadoknadu na sektor Lovćena što je za italijansku stranu bilo neprihvatljivo. San Đulijano je početkom decembra, preko predstavnika na Cetinju, Skvitija, upozoravao na opreznost i uvjерavao crnogorskog kralja da postojanje Albanije nije protiv crnogorskih interesa.¹¹⁸⁹

¹¹⁸⁷ M. Vojvodić, *Skadarska kriza 1913*, Beograd 1970, 29. Iz Beča su tražili da sve teritorije naseljene isključivo Albancima budu uključenje u buduću Albaniju. Saglasnost za prepuštanje Peći, Đakovice i Prizrena Srbiji uslovljavali su bliskim privrednim veza sa njom; A. Duce, *op. cit.*, 305-306.

¹¹⁸⁸ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1897, *Squitti al Ministro degli affari esteri*, Cettigne, 30 novembre 1912. Isti stav kralju je saopšten u pogledu Medove i Lješa, uz obrazloženje da bi to bilo nespojivo sa uspostavljanjem autonomne Albanije. Kralj je odgovorio da će se braniti do kraja te da ne može da se liši Skadra od kog želi da nakon regulisanja toka Bojane napravi luku.

¹¹⁸⁹ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1898, *Squitti al Ministro degli affari esteri*, Cettigne, 3 dicembre 1912.

Italijanska vlada došla je do zaključka da je najbolji način da se Crna Gora privoli da odustane od Skadra činjenjem drugih teorijalnih i finansijskih ustupaka. Željelo se da suprostavljena mišljenja o pitanju Skadra ne kompromituju pozicije Italije i italijanskog kapitala u Crnoj Gori, posebno u Baru.¹¹⁹⁰

Istovremeno sa mirovnim pregovorima predstavnika zaraćenih zemalja, u Londonu je zasijedala i Ambasadorska konferencija koja se sastala da raspravi rezultate balkanskog rata. Crna Gora je računala da će na konferenciji njene teritorijalne interese, posebno u pogledu Skadra, pored Rusije podržati i Italija. Prva nije bila u stanju da joj tu podršku pruži na adekvatan način a druga to nije ni željela.¹¹⁹¹ Pitanje Skadra i razrešenje granice Albanije i Crne Gore po ocjeni bečke diplomatičke, bila je prava „austro-ruska jabuka razdora.“¹¹⁹² Italijanska vlada čekala je da se Rusija i Austro-Ugarska sporazumiju, pa da i ona kaže posljednju riječ.¹¹⁹³

Za italijansku diplomaciju na ovoj konferenciji ključna su bila pitanja granica buduće Albanije i interes Italije da što dalje od njenih obala zadrži ostale balkanske zemlje i uticaj velikih sila, posebno Austro-Ugarske. U tom kontekstu, ministar San Đulijano se i početkom januara 1913. godine bavio konsekvencama eventualnog ustupanja Skadra Crnoj Gori. U London, italijanskom predstavniku Imperijaliju, San Đulijano šalje instrukciju da je u aktuelnom trenutku glavni interes italijanske diplomacije da spriječi ustupanje Lovćena Austro-Ugarskoj pa ako za postizanje tog cilja bude potrebno lišiti Crnu Goru Skadra to će za Italiju biti manja šteta.¹¹⁹⁴ Smatrao je da bi promjena statusa Lovćena bila ravna promjeni *status quo*-a na Balkanu na koji se odnosi član 7. Ugovora o Trojnom savezu, što bi automatski povlačilo pravo Italije na odgovarajuće kompenzacije.¹¹⁹⁵ Njegovo mišljenje dijelio je i ambasador u Beču Avarna koji je o tome razgovarao sa ministrom Bertoldom.¹¹⁹⁶ U istom duhu, San Đulijano je poslaniku na Cetinju, uputio sledeću depešu: „U smislu italijansko-

¹¹⁹⁰ S. Burzanović, *Montenegro in the Italian Foreign Policy during the Balkan Wars (1912-1913)*, in: „Empires and Nations from the 18th to the 20th century“, Volume 2, eds. A. Biagini, G. Motta, Cambridge Scholars Publishing 2014, 284-290.

¹¹⁹¹ M. Vojvodić, *op. cit.*, 33-37.

¹¹⁹² A. Duce, *op. cit.*, 313.

¹¹⁹³ M. Vojvodić, *Skadarska kriza*, 40.

¹¹⁹⁴ ASDMAE, Rappresentanza Londra, 324, Montenegro 1913, *San Giuliano a Imperiali*, Roma, 3 gennaio 1913.

¹¹⁹⁵ ASDMAE, Rappresentanza Londra, 324, Montenegro 1913, *San Giuliano a Imperiali*, Roma, 4 gennaio 1913.

¹¹⁹⁶ ASDMAE, Rappresentanza Londra, 324, Montenegro 1913, *San Giuliano a Imperiali*, Roma, 2 gennaio 1913. I italijanski vojni ataše u Beču je smatrao da ustupanje pozicije na Krscu Austro-Ugarskoj predstavlja veliku štetu za italijanske interese; *Ibid.*, *San Giuliano a Imperiali*, Roma, 4 gennaio 1913.

austrougarskih sporazuma iz 1897. i 1900. godine Austro-Ugarska ne može dozvoliti ustupanje Skadra Crnoj Gori bez naše saglasnosti kao što se ni mi ne možemo saglasiti bez saglasnosti Austro-Ugarske. Ako ustupanje Skadra Crnoj Gori treba da ima za posledicu dobijanje Lovćena od strane Austro-Ugarske mi ćemo se oduprijeti i zato Crna Gora neće moći da ima Skadar. Zato ako kralj Nikola da bi dobio Skadar ima namjeru da ustupi Lovćen treba da odbaci takvu ideju jer neće postići cilj. Ostavljam taktičnosti V. S. da odluči kako da na to skrene pažnju njegovog veličanstva.“¹¹⁹⁷

Skvitiju je na Cetinju saopšteno da u pogledu Lovćena nikakav predlog do tada nije činjen, ali da se znalo da je Mijušković u Londonu pregovarao sa austrougarskim ambasadorom. Italijanski poslanik nije vjerovao da se u Crnoj Gori ozbiljno misli na ustupanje Lovćena Austro-Ugarskoj procjenjujući da bi takav akt bio katastrofalan i za kralja i zemlju.¹¹⁹⁸

Iz Petrograda su u Rim stizale manje optimističke informacije. Mijušković je, navodno, ruskom ambasadoru u Londonu Bekendorfu rekao da posjed Lovćena ne predstavlja nikakav interes za Crnu Goru i da je samo ekskluzivni interes Italije da on ne pređe Austro-Ugarskoj. Ministar Sazonov je italijanskom predstavniku izjavio da Rusija ne bi dozvolila takvu crnogorsko-austrougarsku kombinaciju koja bi lišila Crnu Goru atributa nezavisne države. Spremnost Rusije da se suprostavi ako na Londonskoj konferenciji austrougarski predstavnik bude otvarao pitanje ispravke crnogorsko-austrijske granice nije umirila italijanskog predstavnika jer je prijetila opasnost da se Beč i Cetinje direktno sporazumiju.¹¹⁹⁹ Nakon ruskih prgovora zbog Mijuškovićevih pregovora sa Austro-Ugarskom o Lovćenu, od njegove akcije su se ogradiili i kralj Nikola i predsjednik vlade general Martinović.¹²⁰⁰

Na drugoj strani, austrougarska diplomacija je imala problem kako da svoju zakulisnu igru objasni Italijanima. Ministar Berthold je prosto negirao glasine o Lovćenu kao neosnovane i izrazio privrženost poštovanju člana 7. savezničkog

¹¹⁹⁷ ASDMAE, Rappresentanza Londra, 324, Montenegro 1913, *San Giuliano a Imperiali*, Roma, 4 gennaio 1913 (preveo S. Burzanović).

¹¹⁹⁸ ASDMAE, Rappresentanza Londra, 324, Montenegro 1913, *San Giuliano a Imperiali*, Roma, 4 gennaio 1913. Kralj Nikola izjavio je Skvitiju da je spremjan da zbog Skadra vodi rat sa Austro-Ugarskom. Ove riječi Skviti nije uzimao doslovno.

¹¹⁹⁹ ASDMAE, Rappresentanza Londra, Roma, *San Giuliano a Imperiali*, 4 gennaio 1913.

¹²⁰⁰ M. Vojvodić, *Skadarska kriza*, 45. Mijušković je, kao povjerljiva osoba, po nalogu kralja Nikole, bez znanja crnogorske Vlade, napravio manevr ne bi li izazvao zabrinutost Italije i Rusije i motivisao ih za jaču podršku Crnoj Gori. Kombinacija se pokazala kontraproduktivna; N. Rakočević, *Crna Gora i Austro-Ugarska 1903-1914*, 118-119, 122-123.

Ugovora. Dao mu je, međutim, novo, originalno tumačenje. Ustvrdio je da se pomenuti član odnosi samo na evropsku Tursku. Kad nje nestane i član 7. prestaje da važi, jer se odnosi samo na teritorije pod vlašću sultana. Avarnini izvještaji o ovome i izjave austrougarskog ambasadora i zvanični demanti austrougarske vlade u štampi, smirili su duhove u Rimu. I druga italijanska saveznica, Njemačka, intervenisala je u Rimu u istom pravcu.¹²⁰¹ Njemačka diplomacija nastojala je da se kriza Trojnog saveza, otvorena italijansko-turskim ratom, tokom Balkanskog rata dodatno ne produbljuje. I San Đulijano je davao sve od sebe u tom smislu. Govorom od 18. decembra 1912. godine u italijanskom parlamentu napravio je pravu apologiju Trojnog saveza, govoreći o njemu kao o garanciji mira u Evropi koji je bio važan preduslov ogromnog napredka koji je Italija do tada postigla.¹²⁰² Konačno, 7. januara, San Đulijano je Beču obećao ne samo podršku u skadarskom pitanju, već da će, po ovom pitanju, nastojati da utiče i na rusku vladu.¹²⁰³

U daljem toku skadarske krize, Italija je slijedila austro-ugarsku politiku prema Crnoj Gori, a u komunikaciji sa crnogorskim diplomatskim predstavnicima to je nastojala da ublaži prijateljskom retorikom.¹²⁰⁴ Pokušaj kralja Nikole da podršku za dobijanje Skadra koju nije dobio od italijanske vlade dobije od italijanskog kralja Viktora Emanuela III, završio se neuspješno.¹²⁰⁵ Problem Italijana da pomire obaveze koje su se nametale zbog veza sa crnogorskim dinastijom sa obavezama koje su proistekle iz Trojnog saveza, uočavala je i austrougarska diplomacija.¹²⁰⁶ Na zadovoljstvo Beča, saveznički obziri imali su neuporedivo veću težinu.

Neuspjeh mirovnih pregovora između balkanskih saveznica i Osmanskog carstva nije lišio britansku prijestonici ekskluzivnosti mjesta na kom će i narednih mjeseci (do kraja maja 1913. godine) predstavnici Velikih sila odlučivati o budućim granicama balkanskih zemalja. Odbijanje crnogorske vlade da se povinuje odlukama Ambasadorske konferencije u Londonu i prekine opsadu Skadra, koji su sile dodijelile novoproglashedenoj albanskoj državi, dovešće do ozbiljne evropske krize tokom koje će se i interesi Italije i Crne Gore suprostaviti kao nikada ranije.

¹²⁰¹ M. Vojvodić, *Skadarska kriza*, 46.

¹²⁰² G. Perticone, *op. cit.*, 239-240.

¹²⁰³ M. Vojvodić, *Skadarska kriza*, 46.

¹²⁰⁴ M. Đurišić, *op. cit.*, 356-357.

¹²⁰⁵ M. Vojvodić, *op. cit.*, 61.

¹²⁰⁶ A. Duce, *op. cit.*, 312.

Krajem marta 1913. godine engleski predstavnik na Londonskoj konferenciji lord Grej, predložio je da se u crnogorske vode pošalje međunarodna flota, kako bi, pred manifestacijom jedinstvene volje i pritiska sila crnogorska vlada popustila i obustavila opsadu Skadra. Lord Grej je insistirao na međunarodnom karakteru demonstracije, želeći da preduprijeti mogućnost da Austro-Ugarska, uz eventualnu saradnju Italije, protiv Crne Gore preduzme jednostranu vojnu akciju.¹²⁰⁷ Za demonstraciju flote u Londonu je lobirala i njemačka diplomacija. Lord Grej je uočavao da je teško izvodljivo učešće svih sila, zbog očekivanog protivljenja Rusije. Nije bio siguran kakav bi stav zauzela Italija ako bi joj se povjerio mandat za takvu akciju i da li bi možda više željela da sile takav mandat povjere Austro-Ugarskoj. Informisan od strane Imperijalija o tome, San Đulijano je odmah naložio ambasadoru Bolatiju da u Berlinu saopšti ministru Jagovu da bi se Italija odlučno oduprla takvom mandatu, po cijenu da na konferenciji glasa sa Trojnim sporazumom protiv svojih saveznika, jer bi u postojećim okolnostima takav mandat rezultirao osvajanjem balkanskih teritorija od strane Austro-Ugarske.¹²⁰⁸

Istovremeno, austrougarski poslanik u Rimu Merej predložio je Italijanima da se pridruže Austro-Ugarskoj u pomorskoj demonstraciji protiv Crne Gore. San Đulijano je, referišući o tome predsjedniku vlade Đolitiju istakao da se po svaku cijenu treba izbjegići čak i privremeno okupiranje teritorija od strane Austro-Ugarske, ali je primjetio da bi razvoj događaja mogao nametnuti italijansko učešće u demonstraciji.¹²⁰⁹

Đoliti je bio uvjeren da bi pomorska demonstracija protiv jedne planinske zemlje bila smiješna ako ne bi podrazumijevala i iskrcavanje trupa. Tome se odlučno protivio jer je posljedica mogla biti vojna akcija koja je mogla predstavljati početak evropskog rata. Po njegovom mišljenju, austrougarsko držanje pokazivalo je da je u politici Beča preovladala vojnička struja a da se pozivom Italiji da učestvuje u planiranoj akciji prejudicira sloboda italijanske akcije, odnosno Italija stavlja u službu austrougarske politike, te da se ne radi samo o prostoj demonstraciji.¹²¹⁰

¹²⁰⁷ A. Duce, *op. cit.*, 319.

¹²⁰⁸ G. Giolitti, *op. cit.*, 256.

¹²⁰⁹ *Ibid.*, 256-257. Na San Đulijanovo opredjeljenje u pitanju pomorske demonstracije uticao je i strah da bi Austrougarskoj u slučaju samostalne akcije porastao ugled među Albancima što bi oslabilo italijanski uticaj u Albaniji. Za Đolitija je ovo pitanje bilo od sekundarnog značaja, cinično je svog ministra spoljnih poslova podsjetio da "zahvalnost među narodima ne postoji" i inisistirao na stavu da učešće u demonstraciji vodi u rat i da u tom pravcu djeluje austrougarski ambasador u Rimu, Merej.

¹²¹⁰ G. Giolitti, *op. cit.*, 256-257.

Predsjednik Đoliti davao je veliki značaj italijanskoj odluci u ovom pitanju, ocjenjujući da će bez italijanske podrške Austro-Ugarska učiniti sve da izbjegne ratnu opciju. Italijanske diplomatе bile su uvjerene da njihova saveznici Njemci žele mir i da nijesu skloni pomorskoj demonstraciji, ali da su u slučaju da se ona ipak desi, željeli da u njoj učestvuju njihove obje saveznice.¹²¹¹

Briga koju je Beč pokazivao za stanovništvo opsjetnutog Skadra, zahtjevi da Crna Gora obustavi bombardovanje grada iz humanitarnih motiva i kombinacija o evakuaciji ugroženog stanovništva uz angažovanja ratne flote kod predsjednika Đolitija izazivali su sumnju. Smatrao je da Crna Gora kao zaraćena strana ima pravo da napada turska utvrđenja, a da se evakuacija ugroženih civila može obaviti i trgovачkim brodovima.¹²¹²

Ambasadorska konferencija u Londonu dala je satisfakciju Beču u pogledu zabrinutosti za sudbinu Skadra i Albaniju uopšte, ali je na predlog lorda Greja usvojila drugačiju formu pritiska na Crnu Goru i Srbiju da se uzdrže od osvajanja u Albaniji. Predstavnici sila upozorili su kolektivnim notama vlade na Cetinju i u Beogradu da je utvrđivanje granica Albanije rezervisano za Velike sile i da u tom pogledu neće biti prihvaćena nikakva akcija Srbije ili Crne Gore kao svršeni čin. U pogledu Skadra naglašeno je da će bez obzira na eventualno crnogorsko zauzimanje i okupaciju grada o njegovoj konačnoj sudbini odlučiti sile. Đoliti je smatrao da bi nakon pomenutih koraka ambasadorske konferencije svaka samostalna akcija Ausro-Ugarske bila agresija na koju bi Rusija odgovorila silom. Imao je u vidu Karlotijeve procjene iz Petrograda da bi posljedica austrougarske samostalne akcije bila pad ministra Sazonova zbog neuspjeha njegove pomirljive politke, te da bi da se zadovoljilo javno mnjenje novi ministar spoljnih poslova San Đulijano morao prema Austro-Ugarskoj zauzeti energičniji stav što bi višestruko uvećalo opasnost od rata.¹²¹³

Njemačka diplomacija zainteresovana u tom trenutku i za očuvanje mira i za jedinstvo u Trojnom savezu podsticala je vladu u Beču na popustljivije držanje i uvažavanje delikatnih italijanskih interesa. Rimu je sugerisano da Trojni savez mora zauzeti jasan i čvrst stav u aktuelnoj krizi i potvrditi svoj uticaj u Evropi.

¹²¹¹ G. Giolitti, *op. cit.*, 257.

¹²¹² *Ibid.*, 257.

¹²¹³ G. Giolitti, *op. cit.*, 258.

Njemačka je predlagala da Italija i Austro-Ugarska demonstracijom svoje flote natjeraju Crnu Goru na popustljivost, što je predsjednik italijanske vlade Đoliti bio spreman da prihvati samo ako mandat za demonstraciju budu dale sve sile. Ne praveći od toga uslov preferirao je da u pomorskoj demonstraciji pored Austro-Ugarske i Italije učestvuje i neka od sila Antante, po mogućnosti Velika Britanija.¹²¹⁴

Konferencija ambasadora u Londonu 23. marta je jednoglasno donijela odluku o dodjeljivanju Skadra Albaniji i ponovo pozvala Crnu Goru da prekine njegovu opsadu. Poslije sporazuma među silama, za predsjednika italijanske vlade crnogorsko odbijanje da se povinuje njihovoj odluci više nije imalo odlučujući značaj u pogledu očuvanja evropskog mira. Nije imao namjeru da se prilagođava crnogorskom držanju.

Diplomatskom akcijom u Parizu i Londonu San Đulijano je uspio da mandat za demonstraciju bude povjeren svim silama. Dok su u periodu između 24. marta i 5. aprila sile tražile moduse za svoje djelovanje ministar Bertlod je ponovo pokušao da uvuče Italiju u separatnu bilateralnu akciju u slučaju da kolektivna demonstracija ne da zadovoljavajući rezultat.¹²¹⁵ Predlog Beča ostavljao je mogućnost da se austrougarsko-italijanska akcija proširi na čitavu Albaniju i to bez podjele na zone djelovanja kako je već pisala štampa anticipirajući austrougarsku akciju na sjeveru a italijansku na jugu Albanije.¹²¹⁶

Čini se da je italijanski ministar spoljnih poslova u jednom segmentu Bertoldovim predlogom bio doveden u iskušenje. Smatrao je poželjnim prepostavljeni mandat Sila koji ne bi bio ograničen samo na pitanje Skadra već bi se odnosio na sva eventualna kršenja volje Evrope u pogledu granica Albanije, bez obzira o kojoj se balkanskoj zemlji radilo.¹²¹⁷ O pregovorima sa Bečom San Đulijano izvjestio je Đolitija 5. aprila. Predsjednik italijanske vlade se izjasnio protiv bilo samostalne, bilo zajednicke akcije Italije i Austro-Ugarske. San Đulijano je naprotiv, vjerovao da bi u

¹²¹⁴ G. Giolitti, *op. cit.*, 258-259.

¹²¹⁵ *Ibid.*, 259. Italijanski ambasador Karlotti je 23. marta od ministra Sazonova saznao da je između Rusije i Austro-Ugarske postignut sporazum da prva prihvati dodjeljivanje Skadra Albaniji a druga dodjeljivanje Đakovice Srbiji; Đolitijevo neraspoloženje prema Crnoj Gori ilustruje telegram upućen San Đulijanu u kome ukazuje na potrebu da se ona „što prije privede razumu“ jer "su ludilo pa i zločini jedne državice osudene na nestanak bili stvar mnogo manje teška i neuporediva sa opasnošću od izazivanja evropskog rata."

¹²¹⁶ G. Giolitti, *op. cit.*, 260.

¹²¹⁷ *Ibid.*, 260.

budućnosti takva akcija mogla biti neizbjegna za Italiju, ali se i on plašio da bi akcija vlade u Beču mogla da eskalira do neželjenih razmjera.¹²¹⁸

U zajedničkoj pomorskoj demonstraciji sila koja je u međuvremenu, počela u Barskom zalivu 4. aprila, a koja je za italijansku vladu bila je svakako prihvatljivije rješenje, učestvovali su i italijanski brodovi *Saint Bon i Ferruccio*.¹²¹⁹

San Đulijanova strahovanja pokazala su se opravdanim. Mada je pod pritiskom Velikih sila srpska vlada odlučila da povuče svoje trupe sa skadarskog bojišta, crnogorska opsada je nastavljena.¹²²⁰ Skadar se predao 22. aprila a 24. ga je zaposjela crnogorska vojska. Austrougarska vojska je počela pripreme za samostalnu internvenciju. Zajedno sa njemačkim kolegom, Skviti je obavijestio kralja Nikolu da će 5. maja austrougarska vojska preći crnogorske granice. Suočeni sa mogućnošću da u sukobu sa Crnom Gorom Austro-Ugarska svoju akciju ne ograniči samo na okupaciju Skadra, Italijani su namjeravali da okupiraju Valonu.¹²²¹ Saznanje o tome naišlo je na loš odjek kod sila Antante.¹²²²

Nakon dramatične sjednice crnogorske vlade i Krunskog savjeta, tokom koje je vlada istrajavala na stavu da Skadar ne treba napustiti ni po koju cijenu, kralj Nikola je donio odluku koja je značila kraj krize.¹²²³ Posredstvom engleskog poslanika na Cetinju,

¹²¹⁸ M. Vojvodić, *op. cit.*, 156. Prema procjeni San Đulijana, srpsko napuštanje opsade Skadra nije obradovalo austrougarsku diplomatu ili bar ne njenog predstavnika u Rimu, jer je izgubljena prilika da se realizuje plan Beča o obraćunu sa Srbijom; G. Giolitti, *op. cit.*, 261.

¹²¹⁹ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1915, *Rinella al Ministro degli affari esteri*, Belgrado, 17 aprile 1913.

¹²²⁰ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1915, *Rinella al Ministro degli affari esteri*, Belgrado, 17 aprile 1913. Srpska vlada je kralju Nikoli sugerisala da popusti i da prihvati volju velikih sila.

¹²²¹ M. Vojvodić, *Skadarska kriza*, 176.

¹²²² *Documents diplomatiques; Les affaires balkaniques 1912-1914. T. II, De l'armistice de Tchataldjia (3 décembre 1912) au traité de Bucarest (10 août 1913)*, Paris 1922, № 271, Cambon a Pichon, Berlin, le 30 avril 1913, 175. Britanci su ovakvu odluku smatrali nepovoljnog jer se njome mijenja situacija na Jadranu; *Ibid.*, № 289, Pichon a Cambon, Paris, le 4 mai 1913, 186. Francuska vlada smatrala je pitanje Albanije evropskim pitanjem o kome ne mogu odlučivati pojedine sile, te da u slučaju da Austrija i Italija iskrcaju trupe u Albaniji isto moraju uraditi i ostale sile kako bi se naglasio evropski i privremeni karakter okupacije; *Ibid.*, № 291, *Note de l'Ambasade de Russie*, Paris, le 4 mai 1913, 187. I ruska diplomatička se zalagala za međunarodnu okupaciju Albanije ako do nje bude moralno doći; *Ibid.*, № 292, *Note de l'Ambasade de Russie*, Paris, le 4 mai 1913, 187. Ruska diplomatička podozrijevala je da Italijani imaju namjeru da okupiraju dio albanske teritorije nezavisno od dešavanja u skadarskom pitanju. U slučaju da se potvrdi da je taj akt posledica podjele interesnih sfera između Beča i Rima, Rusi su željeli da i Francuska i Engleska upute snage u Albaniju.

¹²²³ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1916, *Squitti al Ministro degli affari esteri*, Cettigne, 16 maggio 1913. Skviti je crnogorsku nepopustljivost tumačio lošom procjenom da Austro-Ugarska ipak bez učešća i mandata drugih sila neće napasti Crnu Goru, a i kada bi se tako nešto dogodilo računalo se na pomoć Rusije i balkanskih saveznica. Suočen sa austrijskim ratnim pripremama na granici i uvidjevši da predpostavljeni saveznici neće uraditi ništa Kralj je donio neizbjegnu odluku. Nepopustljiva Martinovićeva vlada je podnijela ostavku. Skviti ocjenjuje da u novoj Vukotićevoj vladi ima elemenata

kralj se 4. maja obratio Edvardu Greju i kao predstavniku velikih sila povjerio mu dalju sudbinu Skadra, uz izjavu da njegova čast i čast njegovog naroda zahtijevaju da se ne pokorava diktatu ni jedne pojedinačne sile.¹²²⁴

Predaju Skadra Velikim silama poslanik Skviti je komentarisao kao crnogorsko izbjegavanje katastrofalnih efekata nerazumnog otpora volji sila i spasavanje od neizbjježne agresije Austro-Ugarske, odlučne da je pokori.¹²²⁵

Rezultati Prvog Balkanskog rata odgovarali su italijanskim interesima. Pobjeda Balkanskog saveza sužavala je prostor za austrougarsku ekspanziju na Balkanskom poluostrvu. Stvaranje albanske države takođe je bilo u interesu Italije koja je tom činu značajno doprinijela i uspjela da naglasi postojanje svojih specijalnih interesa u južnoj Albaniji. U skadarskom pitanju Italija je pokazivala izvjesnu ambivalenciju, ali je njenja odluka da interveniše zajedno sa Austro-Ugarskom uticala na promjenu stava sila Antante nakon čega ni kralj Nikola nije imao mogućnosti da istrajava na svom stavu. Sve ovo Italija je ostvarila minimalnim vojnim i materijalnim troškovima. Tokom krize odnosi Italije sa saveznicima bili su neuobičajeno bliski, a bliskost sa Austro-Ugarskom bila je zapravo način da se iz blizine kontrolišu i preduprijede austrijski manevri.¹²²⁶

Italijansko interesovanje za učešće Crne Gore u I Balkanskom ratu imalo je i svoj humanitarni aspekt. U Crnu Goru italijanski Crveni krst uputio je brojnu ljekarsku misiju. U zdanju *Monopola duvana* organizovao je svoju bolnicu u Podgorici, a na Grudi i na Dobroj otvorene su ambulante.¹²²⁷ Italijanska medicinska pomoć bila je od izuzetnog značaja zbog nedostatka kvalifikovanog medicinskog osoblja u Crnoj Gori i s

liberalne opozicije ali je dokazano privrženoa dinastiji poput generala Vukotića-osobe od izuzetnog kraljevog povjerenja.

¹²²⁴ *Documents diplomatiques; Les affaires balkaniques 1912-1914*, № 295, Cambon a Pichon, Londres, le 5 mai 1913, 189.

¹²²⁵ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1916, *Squitti al Ministro degli affari esteri*, Cettigne, 16 maggio 1913.

¹²²⁶ M. Vojvodić, *Skadarska kriza*, 178; S. Zanotto, *L'Italia e la Prima guerra balcanica. Diplomazia e opinione pubblica*, tesi di laurea, Università degli studi di Torino, Facoltà di lettere e filosofia, 2002, <https://www.yumpu.com/it/document/view/37511701/universita-degli-studi-di-torino-facolta-di-lettere-e-filosofia-tesi-di-laurea> (preuzeto 12. marta 2014).

¹²²⁷ R. Dragičević, *Sanitetska služba u Crnoj Gori, 1890-1916*, Medicinski zapisi (1972), 191. Upravnik bolnice bio je sanitetski major profesor dr Bartolo Nigrizoli. Članovi misije bili su i dr R. Muciolli, dr F. Pantoli, dr F. Rosi, dr J. Đovani, dr K. Paljarelo, dr J. Beneli, dr K. Prasos i dr F. Miti, jedan apotekar, jedan komesar, jedan medicinar, osam sanitetskih podoficira i 25 bolničara. Ambulantom je upravljao dr Torkvato Skočanti, a uz njega bili su još dr J. Gobeto i dr J. Fratini, dva sanitetska podoficira i 15 bolničara. Po okončanju rata, italijanska misija ostavila je crnogorskom Crvenom krstu sav preostali sanitetski materijal. Dr. Bartolo Nigrizoli o svom iskustvu u Crnoj Gori objavio je studiju: B. Nigrisoli, *Osservazioni e pratica di chirurgia di guerra, Campagna del Montenegro contro la Turchia (1912-1913) e notizie ed impressioni sui primi feriti della guerra nostra contro l'Austria*, Bologna 1915.

obzirom na veliki broj ranjenika, posebno u toku skadarske operacije. Njihov broj je, prema Skvitijevim izvještajima, iznosi oko 5 000.¹²²⁸ Sanitetsku pomoć Crnoj Gori pružile su i misije Crvenog krsta Rusije, Britanije i Austro-Ugarske.¹²²⁹

Italijanska štampa uglavnom je sa simpatijama pisala o ulozi koju je Crna Gora imala u Balkanskim ratovima. Ako su u tim tekstovima povremeno provijavali kritički tonovi, bili su inspirisani albanofilijom odnosno simpatijama prema novonastaloj albanskoj državi ili zabrinutošću da bi se iz Skadarske krize mogli izroditи ozbiljni evropski problemi.¹²³⁰

Italija i pitanje crnogorskog zajma 1913-1914. godine

U toku Skadarske krize javile su se ideje o teritorijalnim i finansijskim kompenzacijama Crnoj Gori za odustajanje od Skadra odnosno za njegovo napuštanje. U ovom smislu pominjano je kao opcija obezbjedivanje plodnog zemljišta za Crnu Goru, regulacija toka Bojane i djelimično isušivanje Skadarskog jezera.¹²³¹ Početkom aprila 1913. godine austrougarski poslanik u Rimu Merej, u razgovoru sa San Đulijanom otvorio je pitanje o zajedničkoj pomoći crnogorskoj dinastiji kako bi se održala na vlasti i otklonila opasnost absorbovanja Crne Gore od strane Srbije. Upoznat sa inicijativom, predsjednik vlade Đoliti je 11. aprila saopštio San Đulijanu da pad crnogorske dinastije smatra neizbjježnim u budućnosti, ali je dobro da se to ne desi u

¹²²⁸ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1913, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 15 febbraio 1913. Skviti takođe izvještava o 2 000 poginulih i umrlih Crnogoraca i 2 000 iz borbe izabačenih Srba i ocjenjuje to kao pravu katastrofu imajući u vidu da cilj, zauzimanje Skadra, nije postignut.

¹²²⁹ ASDMAE, Montenegro XXI, № 1852, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 13 ottobre 1912. Njihov dolazak očekivao se već sredinom oktobra 1912; Iz Njemačke su, da bi pomogli ranjenicima, došli princ Batemberg i princeza Ana; *Ibid.*, № 1914, *Squitti a San Giuliano*, Cettigne, 15 febbraio 1913.

¹²³⁰ Među ozbiljnijim analitičkim tekstovima ističu se oni Valtijera Kastelanija koji je u Crnoj Gori boravio uoči izbijanja Balkanskog rata (avgust-septembar 1912.), a zatim o njoj pisao i u vrijeme opsade Skadra. Nakon kratkog boravka u oktobru 1912. u Crnoj Gori, Euđenio Gvarino kritički se osvrnuo na crnogorskiju vojnu organizaciju i doveo je u pitanje mit o Crnogorcima kao rođenim vojnicima. Drugačije videnje Crne Gore imao je Đulio Barela koji je isticao herojski duh Crnogoraca i njihovu uzvišenu težnju ka slobodi i slavi svoje zemlje. O crnogorskim ratnim operacijama pisao je i Torkvato Skočanti, ljekar italijanskog Crvenog krsta; O. Popović, *Italijanski putopis XIX vijeka o Crnoj Gori*, Nikšić 2015 (rukopis doktorske disertacije), 225-253. Najviše informacija o Crnoj Gori tokom Balkanskih ratova italijanski listovi objavili su na samom početku rata i na vrhuncu Skadarske krize. Među njima bilo je i nepouzdanih informacija. Tako je torinska *La Stampa* u broju od 10. aprila 1913. udarni prostor na svojim stranicama posvetila je nastojanjima italijanskog i ruskog predstavnika na Cetinju da privole crnogorskiju vladu da prekine opsadu Skadra zašto bi kao kompenzaciju Crna Gora dobila druge teritorijalne i finansijske pogodnosti. *La Stampa* je prenijela, a nešto kasnije i demantovala, Rojterovu informaciju o navodnom planu kralja Nikole da abdicira u korist srpskog kralja, te da sa porodicom napusti Crnu Goru.

¹²³¹ M. Vojvodić, *op. cit.*, 48-49.

aktuuelnom trenutku, što bi između ostalog usporilo zaključenja mira sa Osmanskim carstvom. Što se tiče finansijske pomoći, Merej predložio italijansko učešće u iznosu jednakom austrougarskom. Smatrao je da veće angažovanje ne bi prihvatio italijanski parlament.¹²³² Za Italijane je bila prihvatljivija ideja o međunarodnom zajmu, za koji bi sredstva obezbijedile sve Velike sile a kojim bi Crna Gora mogla da sanira svoje, ratom potpuno rastrojene finansije i realizuje pored regulisanja toka Bojane i niz drugih saobraćajnih i privrednih poduhvata.¹²³³ U jeku krize, sile su prihvatile ovakvu ideju.

Odmah nakon napuštanja Skadra, crnogorska vlada je u evropskim prijestonicama otpočela akciju za obezbjeđivanje ovog zajma. Još tokom aprila, italijanska diplomacija navodila je kao neophodnu sumu 30 000 000 franaka, čemu su i Rusi bili spremni da se priklone. Na Londonskoj konferenciji, 17. aprila 1913. godine, predstavnici sila odlučili su da svojim vladama preporuče da olakšaju dobijanje ovog zajma. Nijedna se sila nije usprotivila kada je Lord Grej 14. juna predložio da se Crnoj Gori potvrde obećanja o zajmu. Zbog proceduralnih, finansijskih pa i političkih razloga usaglašavanje sila išlo je sporo.¹²³⁴ Crnogorska vlada je 29. juna predstavnicima sila skrenula pažnju na potrebu urgentnosti zajma.¹²³⁵ Zbog potpuno prazne državne kase, crnogorska vlada je¹²³⁶ paralelno radila i na zaključenju avansnog zajma, čija su sredstva trebalo da posluže za najhitinije državne potrebe, a koji bi bio isplaćen iz tzv. *velikog zajma*. Nakon neuspješnih pokušaja L. Vojinovića u Londonu,¹²³⁷ i L. Mijuškovića u Parizu, u ovom se poslu angažovao i prijestolonaslednik Danilo. Mijušković je javljaо na Cetinje da Austro-Ugarska pravi teškoće u Londonu, a da je zaključenje zajma kod *Istočnog trgovačkog društva* osjećeno, jer je crnogorska vlada uskratila italijanskoj *Upravi Monopola duvana* proširenje koncesija na novooslobođene krajeve.¹²³⁸

¹²³² G. Giolitti, *op. cit.*, 261.

¹²³³ M. Vojvodić, *op. cit.*, 66, 112-113, 158-159; D. Vujović, *op. cit.*, 400.

¹²³⁴ ASDMAE, nedatirani i nepotpisani dokument naslovljen sa *Zajam Crnoj Gori*. Engleskoj vladu je za konačni pristanak bila potrebna parlamentarna potvrda. Slično je bilo i sa Njemačkom. Austrija je ne odbacujući ideju o zajmu pokušavala da iznudi ustupke pri crnogorsko-albanskom razgraničenju. Rusija je pokazala spremnost da svoju kvotu u zajmu da nezavisno od učešća drugih sila.

¹²³⁵ *Ibid.*

¹²³⁶ AIICG, f. 330, Risto Popović, *Dnevnik II*, 2. Risto Popović, koji je ministar finansija postao u jeku Skadarske krize, ostavio je upečatljivu sliku finansijskog haosa koji je zatekao kad je 30. aprila stupio na dužnost.

¹²³⁷ D. Vujović, *op. cit.*, 400.

¹²³⁸ AIICG, f. 330, Risto Popović, *Dnevnik II*, 9.

I italijanska i francuska vlada intervenisale su da *Trgovačka banka* iz Milana, *Istočno trgovačko društvo*, *Pariska* i *Holandska banka* obezbijede zajam.¹²³⁹ Sa *Trgovačkom bankom*, koja je trebalo da učestvuje sa 3 000 000 lira u tzv. *velikom zajmu*, crnogorska vlada je dogovorila da pomenutu sumu dobije i prije zaključivanja *velikog zajma* čiji je projektovani iznos u međuvremenu narastao na 40 000 000 lira. Predstavnik banke je došao u Crnu Goru i dogovorio detalje ugovora koji je konačno potpisana na Cetinju 21. septembra 1913. godine.¹²⁴⁰ Kao zajmodavac u ugovoru se ne pojavljuje *Trgovačka banka* već *Istočno trgovačko društvo* iz Milana. Predstavnici francuske banke, koji su obezbijedili preostala 3 000 000 od ukupno 6 000 000 franaka zajma, potpisali su ugovor 8. oktobra u Parizu.¹²⁴¹ Sredstva iz ovog zajma trebalo je da se koriste za otkup bonova koje je tokom rata bila izdala crnogorska vlada i za isplatu rekvizicija. Za druge državne potrebe bilo je predviđeno 1 000 000 franaka.¹²⁴²

Veliki zajam je za Crnu Goru trebalo da bude beskamatni, odnosno da plaćanje kamata preuzmu Velike sile. Međutim, zaključenje *velikog zajma* i dalje je išlo sporo. Usporavali su ga između ostalog i pregovori o načinu na koji bi sile pratile trošenje sredstava. Zbog otpora crnogorske vlade odustalo se od namjere da se taj zadatak povjeri predstavnicima Francuske i Italije na Cetinju.¹²⁴³

Italijansko-francuska konkurencija u Crnoj Gori

Bez obzira na zajednički nastup Italijana i Francuza u vezi sa crnogorskim zajmom, između njih se javlja i konkurenčki odnos. Italijani su pokušavali da istisu Francuze, kojima opet nije odgovaralo dalje snaženje Italijana u Crnoj Gori. Ovo su pokušali da iskoriste i crnogorski vladajući krugovi raspoloženi da neke poslove radije povjere Francuzima. Surevnjivost prema Italijanima uticala je na pritisak francuske vlade na *Parisko-holandsku banku* da odobri 3 000 000 franaka avansa Crnoj Gori. U

¹²³⁹ D. Vujović, *op. cit.*, 400.

¹²⁴⁰ M. Đurović, *op. cit.*, 263-265.

¹²⁴¹ *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, 704-708. Ugovoreno je da će crnogorska vlada prema svojim odlukama od 11-12. avgusta izdati emisiju od 6 000 000 franka u državnim papirima, a da će zajmodavci osigurati eskontovanje ovih papira. Crnogorska vlada je trebala da u roku od tri mjeseca predaj zajmodavcima navedene državne papire.

¹²⁴² M. Đurović, *op. cit.*, 263-265.

¹²⁴³ D. Vujović, *op. cit.*, 401-402. Francuska vlada je koristila zaključenje tzv. zajma od 6 000 000 da izvrši pritisak na Crnu Goru u vezi sa nemirima na granici sa Albanijom, koje je objašnjavala crnogorskog agresivnošću.

godinama uoči Prvog svjetskog rata, poraslo je ekonomsko interesovanje Francuske za Crnu Goru. Njeno teritorijalno proširenje, odnosno povećanje njenih ekonomskih resursa, ovaj interes je moglo samo da osnaži. Mada je finansijski angažman Francuske u Crnoj Gori, u vezi takozvanog *velikog* i avansnog zajma, bio motivisan prije svega političkim razlozima, koji su proisticali iz želje da se održi ravnoteža uticaja sila na Balkanu, francuska diplomacija nije propuštala priliku da iz svega ovoga ne izvuče i izvjesne ekonomске korisiti. Francuski ministar spoljnih poslova Pišon, krajem novembra je preporučivao svom poslaniku na Cetinju Delaroš Verneu da stavi do znanja crnogorskoj vladi, da poziv za francusku finansijsku pomoć prepostavlja i obraćanje francuskim inženjerima i industriji. Bez obzira na uvjerenja crnogorske strane da će se ubuduće za sve eventualne potrebe obraćati francuskim tehničarima, crnogorsko-italijanski razgovori oko međunarodnog zajma i novog avansa od 3 000 000 franaka, izazivali su zabrinutost francuske diplomatiјe.¹²⁴⁴

Kada je Petar Plamenac, tadašnji ministar spoljnih poslova, krajem 1913. godine posjetio Pariz i još neke evropske prijestonice i počeo umjesto o 30 govoriti o zajmu od 40 000 000 franaka, Francuska je prihvatile ovu promjenu, ali ovom prilikom nije bilo razumijevanja za zaključenje novog avansa od 3 000 000 franaka. Crna Gora je bila prinuđena da se po ovom pitanju obrati Italiji, čiji je angažman Lujo Vojinović pred francuskim diplomatama tumačio kao želju Italije da u Crnoj Gori potisne francuski uticaj i odvoji je od Srbije. Po njemu, inspirator svega je bio Đuzepe Volpi, koji je nerado gledao na prisustvo francuskog kapitala u Crnoj Gori.¹²⁴⁵ Pri pregovorima, Italijani su postavljali sledeće uslove: produženje koncesija *Barskom društvu*; traženje koncesija za željeznice Podgorica-Peć i Bar-Skadar; onemogućavanje poduhvata projektovanih od strane *Francuske banke (Credit France)*.

Francuski poslanik na Cetinju, budno je pratio ove pregovore i izvještavao o njima. Rezultat je bio da je francuska vlada, kako bi onemogućila separatne italijansko-crnogrske pregovore, podstakla *Parisko-holandsku banku* na angažman oko velikog zajma i novog avansa od 3 000 000 franaka. Banka je obnovila razgovore sa crnogorskom vladom, skrećući pažnju i njoj i *Istočnom trgovačkom društvu* da su

¹²⁴⁴ D. Vujović, *op. cit.*, 402-403.

¹²⁴⁵ *Ibid.*, 403.

separatni pregovori u suprotonosti sa ranijim ugovorom.¹²⁴⁶ Kada je italijanski otpravnik poslova u Parizu obavijestio Francuze o pregovorima sa Crnom Gorom o novom avansu i u vezi sa tim o traženju koncesija za pruge Podgorica-Peć i Bar-Skadar, najavljen im je energičan protest protiv ovakvih kombinacija. Ponovljeni protest i poziv Crnoj Gori da u vlastitom interesu odustane od pregovora samo sa Italijom, upućen je istovremeno sa obavještenjem da je Pariska banka spremna da pod istim uslovima kao i ranije učestvuje u novom avansu od tri miliona franaka. Predsjednik crnogorske vlade Janko Vukotić je bio zadovoljan raspletom situacije i u odgovoru na obadva francuska protesta krivicu je svaljivao na italijansku stranu, čiji ga je predstavnik uvjeravao da francuska banka nije zainteresovana za novi avans i da će ga Italijani odobriti ako se riješe pitanja za koja su zainteresovana italijanska preduzeća u Crnoj Gori. Francuska vlada je željela da za svoj kapital obezbijedi iste koncesije kakve je imao i italijanski, pa je preko svog poslanika na Cetinju upozoravala Italijane da zajednički pregovori sa crnogorskom vladom ne mogu početi dok se od italijanske banke ne dobiju uvjeravanja da će pominjane koncesije biti podijeljene na ravne djelove između dvije finansijske grupe, kako je to, uostalom, u više navrata obećavala italijanska vlada. Francuskom poslaniku je dato uputstvo da radi na tome da Italijani od ovih finansijskih pregovora ne izvuku previše koristi.¹²⁴⁷ Crnogorska strana je izražavala zahvalnost zbog francuskog stava koji je sprečavao Italijane da suprotno interesima Crne Gore u njoj jačaju svoju privilegovanu poziciju. Ministar Plamenac je nagoveštavao raspoloženje da se odbiju čak i koncesije u kojima bi Francuska imala polovinu učešća, pa da se one zatim povjere finansijskoj grupi sastavljenoj isključivo od sila Antante.¹²⁴⁸ Realizovanje ovakvih projekata nije bilo realno, niti je cilj francuske politike bio istiskivanje Italijana iz Crne Gore. Francuzi su samo nastojali da u korist vlastitog, ograniče i smanje italijanski uticaj. U jednom međunarodnom konzorcijumu za balkanske željeznice još u junu 1913. godine postignut je dogovor u vezi sa koncesijama za izgradnju crnogorskih željeznica. Ovdje su se na djelu našli francuski, ruski i italijanski kapital. Na francuske prigovore o separatnom nastupu *Istočnog trgovačkog društva* u pitanju crnogorskih željeznica, Italijani su se pravdali da oni pregovaraju u ime čitave grupe, dakle i u ime svog

¹²⁴⁶ D. Vujović, *op. cit.*, 404; *Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918, Crnogorski zajam od 1913.-Ugovor*, Cetinje 8/21 septembar 1913, Pariz, 8. oktobar 1913, 704-708. Ugovor su potpisali sa crnogorske strane ministar finansija Risto Popović, Lazar Mijušković i Brine, generalni konzul Crne Gore u Parizu, za Istočno trgovačko društvo, Antonijo Konstabl dela Stafa, Eduardo Lanino, a ratifikovao Džoel, a sa strane Parisko-holandske banke, H. Finali i Ed. Noetclin.

¹²⁴⁷ D. Vujović, *op. cit.*, 404-405.

¹²⁴⁸ *Ibid.*, 405.

francuskog partnera (*La regie generale de chemins de fer a Paris*).¹²⁴⁹ Plamenac je 26. aprila 1914. godine obavijestio Delaroš Vernea da je vlada odlučila da kao protivuslugu za novi avans Italijanima i Francuzima da koncesije za pomenute pruge Bar- Skadar i Podgorica-Peć, moleći da se to što duže drži u tajnosti. Ugovor o novom avansu potписан je 28. maja 1914. godine, za čim je slijedila i najavljenja odluka vlade o pomenutim koncesijama.¹²⁵⁰

Dakle upravo, uoči sarajevskog atentata izgledalo je da se pred *Barskim društvom* otvaraju nove perspektive. Satjerana u škripac ucjenama italijanske kompanije, crnogorska vlada je popustila pred navaljivanjima i odobrila Italijanima nove željezničke koncesije, a oživjele su nade da će doći do realizacije projekta željeznice Dunav-Jadran. Dobijanjem velikog kredita na ime kompenzacije za napuštanje Skadra, Crna Gora je trebalo da bude u stanju i da izmiri ne mala dugovanja prema *Barskom društvu*, što je direktno poboljšavalo njegov finansijski položaj. S druge strane, velikim finansijskim sredstvima Crna Gora je trebalo da unaprijedi svoju privredu, što bi zakonito dovelo do veće uposlenosti postojećih lučkih i transportnih kapaciteta *Barskog društva*. Političko približavanje Italije silama Antante povećavalo je važnost koju je kompanija imala kao antiaustrijski instrument italijanske spoljne politike na Balkanu, što je takođe bila garancija za izdašnost subvencija.

I iz političkih i iz ekonomskih razloga Italija je bila zainteresovana za konsolidovanje crnogorskih finansijskih sredstava. Njena diplomacija angažovala se da kod drugih sila obezbijedi podršku velikom crnogorskому zajmu, a kada su u Berlinu uskratili podršku ovom projektu, San Đulijano je nastojao da se sredstva, odnosno kvota koju su trebali da obezbijede Njemci, solidarno podijeli među ostalim velikim silama. San Đulijano je urgentnost obezbjeđenja kredita za Crnu Goru mjerio i činjenicom da zbog teških finansijskih prilika može doći do ujedinjenja Crne Gore i Srbije.¹²⁵¹

U vezi velikog zajma i izlaska Njemačke iz kombinacije Vivijani nije doveo u pitanje čitav projekat, ali je Italijanima saopštio da će kamata morati biti veća od 2%.¹²⁵²

¹²⁴⁹ D. Vujović, *op. cit.*, 405-406.

¹²⁵⁰ *Ibid.*, 406.

¹²⁵¹ *I documenti diplomatici italiani, serie IV (1908-1914), vol. XII (28 giugno-2 agosto 1914)*, ed. A. Torre, Roma 1964 (=DDI, IV-XII), № 147, *Di Sangiuliano ad Imperiali, Carlotti, Avarna e Bollati*, Roma, 11 luglio 1914, 105-106.

¹²⁵² DDI, IV-XII, № 183, *Tittoni a Di Sangiuliano*, Parigi, 13 luglio 1914, 132.

Britanci su pokazivali sumnju prema mogućnosti da njihov parlament prihvati povećanje obaveza Britanije zato što je jedna od sila odustala od svojih. S druge strane, nisu osporavali italijanski stav da sile moraju ispuniti obaveze koje su preuzele u odnosu na Crnu Goru.¹²⁵³

U Petrogradu nijesu vidjeli razlog zbog kog bi se Njemačkoj dopustilo da izbjegne svoje obaveze.¹²⁵⁴

San Đulijano je ukazivao da zbog njemačkog odbijanja da obezbijedi 40 od ukupno 210 000 000 zajma koliko su Velike sile svojevremeno dogovorile za Crnu Goru, prijeti ozbiljna opasnost za mir. Posljedica bi mogla biti ili ujedinjenje sa Srbijom što će izazvati nove reakcije ili pokušaj Crne Gore da se u uslovima nemira u Albaniji ponovo dočepa Skadra. San Đulijano se zalagao da vlade velikih sila pokušaju da privole Njemačku da promijeni svoj stav.

Predlog za veliki zajam svojevremeno je donijet na sastanku predstavnika Velikih sila na Cetinju. Tada su dogovorene kvote, kamata od 2% i mehanizmi kontole.¹²⁵⁵

Engleska vlada pokazivala je dobromjernost u pogledu povećanja njihovih obaveza u vezi crnogorskog kredita. Ministar Grej je smatrao da ako Njemačka ne promijeni svoj stav preostaju samo dvije mogućnosti: ili će iznos kredita biti umanjen za iznos njemačke kvote ili će najzainteresovanije vlade prihvatiti taj dio tereta na sebe.¹²⁵⁶

Odluke francuske vlade o crnogorskom zajmu su se iščekivale. U francuskom Ministarstvu finansija ovo pitanje je razmatrano, ali nije konačno razriješeno. Postojala je bojazan da parlament neće prihvatiti nova opterećenja, a da će u pitanje biti dovedena i kamatna stopa od 2%. Titoni je nastavljao da u francuskom Ministarstvu spoljnih poslova vrši pritisak kako bi se ubrzalo rešenje problema.¹²⁵⁷

¹²⁵³ DDI, IV-XII, № 187, *Imperiali a Di Sangiuliano*, Londra, 13 luglio 1914, 133-134.

¹²⁵⁴ DDI, IV-XII, № 189, *Carlotti a Di Sangiuliano*, Pietroburgo, 13 luglio 1914, 134.

¹²⁵⁵ DDI, IV-XII, № 270, *Di Sangiuliano a Tittoni, Imperiali, Avarna, Bollati, Carlotti e Paternò*, Roma, 16 luglio 1914, 185-186.

¹²⁵⁶ DDI, IV-XII, № 289, *Imperiali a Di Sangiuliano*, Londra, 16 luglio 1914, 195-196.

¹²⁵⁷ DDI, IV-XII, № 313, *Tittoni a Di Sangiuliano*, Parigi, 17 luglio 1914, 208.

Mada su sarajevskim događajem na dnevni red ruske politike postavljeni drugi prioriteti, Rusija je i dalje uz Italiju davala najveću podršku realizaciji crnogorskog zajma. U vezi ovog problema Karlotti i Sazonov lako su nalazili zajednički jezik.¹²⁵⁸

U Beču je prema crnogorskom zajmu postojao drugačiji odnos nego u Berlinu, pa su razmatrali načine da se pronađu sredstva koja je Njemačka odbila da obezbijedi. Razmatrana je mogućnost da se Crnoj Gori odmah na raspolaganje stavi 6 000 000 franaka. Avarna se živo interesovao u Beču za razrešenje ovog problema a od Bertolda je saznao mogući motiv za njemački stav prema crnogorskom zajmu. On je mogao biti posljedica činjenice da je kralj Nikola odbio zahtjev njemačkog poslanika na Cetinju da se njemačkoj industriji da monopol za snabdijevanje Crne Gore petrolejem. U Beču su bili spremni da podrže Italijane u nastojanju da se Njemačka navede da promijeni stav.¹²⁵⁹

Bez obzira na zaoštrevanje juliske krize pitanje crnogorskog kredita i dalje je bilo aktuelno. Kod svih sila italijanski predstavnici su nastavili da djeluju kako bi se pitanje što prije razriješilo.¹²⁶⁰

Očigledna je bila namjera Italijana da se sva ova pitanja rješavaju odjednom, po mogućnosti u paketu i to u vrijeme kada je pregovaračka pozicija crnogorskih vlasti bila oslabljena finansijskim kolapsom u kom se država nalazila i očajničkom potrebom da se što prije realizuje takozvani *veliki međunarodni zajam*, koji je trebalo da kompenzira crnogorsko odricanje od Skadra u maju 1913. Italijansku poziciju pojačavalo je to što je mogla da uslovljava svoju pomoć za dobijanje avansa od ovog zajma, crnogorskom popustljivošću pri regulisanju pomenutih spornih pitanja. S druge strane, crnogorska vlada je nastojala da se sva ova pitanja rješavaju odvojeno i postepeno, dajući manje ustupke i nastojeći da ne izaziva Barsko društvo, dok se pitanje zajma ne sprovede. Pada u oči nespremnost vlade za proširivanje postojećih koncesija Italijanima i njeno inisistiranje, da za rješenje onih problema poput izgradnje električne centrale, na koju je Društvo, inače, imalo pravo, ne dozvoli bilo kom monopolsku poziciju koja bi isključila pravo države ili pojedinaca da se prihvate istog posla.

¹²⁵⁸ DDI, IV-XII, № 338, *Carlotti a Di Sangiuliano*, Pietroburgo, 18 luglio 1914, 224.

¹²⁵⁹ DDI, IV-XII, № 368, *Avarna a Di Sangiuliano*, Vienna, 20 luglio 1914, 243-244.

¹²⁶⁰ DDI, IV-XII, № 408, *Di Sangiuliano a Ruspoli Imperiali, Avarna, Bollati, Carlotti e Negrotto Cambiaso*, Roma, 22 luglio 1914, 267-268. Ovo je vjerovatno posljedica inercije i upornosti sa kojom su Rusija i Italija zastupale ovo pitanje. Moguće i zbog toga što je u Beču ovo pitanje u novim okolnostima tretirano kao instrument kojim se može uticati na ponašanje Crne Gore.

IX CRNA GORA I ITALIJA U PRVOM SVJETSKOM RATU

Julska kriza 1914. godine

U proljeće 1914. godine Crna Gora je bila u fokusu italijanske diplomatiјe, uglavnom u vezi sa pitanjem zajma kojim su Velike sile namjeravale da joj kompenziraju gubitak Skadra i omoguće ekonomsku i političku stabilizaciju. Razmatrane su i glasine o mogućem ujedinjenju Srbije i Crne Gore, a u vezu sa njim dovođena je i aneksija Lovćena Austro-Ugarskoj i pitanje kompenzacije za Italiju kao konsekvenca primjene člana 7 savezničkog ugovora Italije i Austro-Ugarske. Opasnost od izbijanja rata nakon Sarajevskog atentata a kasnije početak ratnih dejstava prvu temu učiniće bespredmetnom, drugoj smanjiti aktuelnost, dok će treća, pitanje Lovćena, još više dobiti na značaju.

Sredinom aprila 1914. godine ministri spoljnih poslova Italije i Austro-Ugarske sreli su se u Opatiji. Ministar Berthold naglašavao je južnoslovensku prijetnju interesima Austro-Ugarske koja zbog toga neće dozvoliti ujedinjenje Srbije i Crne Gore koje bi tretirala kao *casus beli*.¹²⁶¹ Ministru San Đulijanu nije bila tuđa ideja o južnoslovenskoj opasnosti ali se načelno nije protivio ujedinjenju. Hansu Flotovu, ambasadoru Njemačke, koja je bila zainteresovana da Italija i Austro-Ugarska nađu način da postignu novi i precizniji sporazum o Balkanu, San Đulijano je saopštio da u Opatiji u ovom pogledu nije dogovoren ništa korisno.

Interesovanje ambasadora Flotova, kako bi reagovala Italija kad bi u Beču odlučili da crnogorsku obalu daju Albaniji a oni anektiraju Lovćen, predstavljalo je svojevrstan nagoveštaj agresivne austro-njemačke politike. Radilo se o scenariju koji je u toj mjeri bio neprihvatljiv za druge Velike sile, prije svega Rusiju, da je kao konsekvencu morao podrazumijevati ratni sukob evropskih razmjera. Od aprila do jula 1914. godine u razgovorima sa San Đulijanom ovoj temi se vraćao nekoliko puta. Prva reakcija italijanskog ministra bila je odbijanje i negodovanje zbog prikrivenog nastojanja Beča da albansko primorje, nad kojim već ima svojevrsnu hegemoniju, teritorijalno povežu sa svojim posjedima u Dalmaciji. Tvrđio je da se o aneksiji

¹²⁶¹ M. Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914*, Beograd 1990, 31.

Lovćena ne može ni razgovarati jer je za čitavu italijansku naciju, bez obzira na partijsku pripadnost, to apsolutno neprihvatljivo te da nijedna italijanska vlada ne bi mogla to da zanemari. Ipak, govorio je o potprebi dogovora koji bi Trojni savez učinio kompaktnim u trenutku kada se Austro-Ugarska suprostavi planovima Beograda da uz podršku Rusije proširi svoje teritorije do Jadrana, odnosno ostvari srpsko-crnogorsko ujedinjenje. Kao preduslov takve “*kompaktnosti*“ San Đulijano je, između ostalog, očekivao promjenu politke Beča u Dalmaciji odnosno zaustavljanje “slaviziranja jadranske obale”. Ono što je San Đulijano stvarno imao na umu bile su kompenzacije. Austrougarskom poslaniku u Rimu Kaetanu Mereju bilo je jasno da San Đulijano postizanjem novog međusavezničkog dogovora želi da dozvoli Austro-Ugarskoj da raspolaže Lovćenom, a faktički crnogorskom obalom kako bi za uzvrat dobio *terre irredente*. Austrougarski ministar Berthold nije želio da se sa Italijanima upušta u razgovore koji bi vodili u ovom pravcu. Izbjegao je pokušaj San Đulijana da u Beču u maju 1914. godine posredstvom ambasadora Avarne u kontekstu srpsko-crnogorskog ujedinjenja otvoriti pitanje kompenzacija.¹²⁶²

Prvih dana jula pomenuto pitanje je aktuelizovala austrijska štampa u kojoj se pojavilo mišljenje da Austro-Ugarska ne treba da se suprotstavlja ujedinjenju Srbije i Crne Gore, ali da kao uslov priznanja tog čina treba da traži ustupanje Lovćena i obavezu Srbije da neće graditi luke na Jadranu niti vojnu flotu. Iznešena je pretpostavka da ustupanje Lovćena ne bi bilo priyatno za Italiju, ali da je diplomatskim sredstvima treba uvjeriti da je sigurnost kotorske luke poželjna i za Italiju zbog mogućnosti da se iz jedne tako sigurne luke austrijska flota brzo ujedini sa italijanskom na Mediteranu. Snažna Austro-Ugarska predstavljana je kao garant mira.¹²⁶³ S obzirom na postojeće odnose među saveznicama ovakvo tumačenje moglo se okvalifikovati i kao cinično. U vezi sa eventualnim austrougarskim posijedanjem Lovćena pojatile su se i kalkulacije da bi kompenzacija Italiji za takav čin moglo biti posijedanje Valone i okolnog područja.¹²⁶⁴

U toku juliske krize izazvane Sarajevskim atentatom, razmatrajući austrougarske namjere i konsekvence eventualnog sukoba Srbije i Austro-Ugarske, italijanska

¹²⁶² G. Ferraioli, *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo: Vita di Antonio di San Giuliano (1852-1914)*, Rubbettino 2007, 795-798.

¹²⁶³ DDI, IV-XII, № 74, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 4 luglio 1914, 47.

¹²⁶⁴ DDI, IV-XII, № 169, *Bollati a San Giuliano*, Berlino, 13 luglio 1914, 124.

diplomatija u pogledu Lovćena zadržala je ranije stavove.¹²⁶⁵ Njemačka diplomacija je zbog održanja saveza i dalje nastojala da posreduje između Rima i Beča. U Berlinu su smatrali opravdanim da za okupaciju Lovćena ili teritorijalno povećanje Habsburške monarhije bilo gdje na Balkanu Italija dobije odgovarajuće kompenzacije.¹²⁶⁶ U razgovorima sa San Đulijanom u Fuđiju 8. jula 1914. godine ambasador Flotov želio je da sazna italijanske uslove za ovakvu transakciju. Flotov kao kontekst eventualnog austrougarskog posezanja za Lovćenom nije naveo aktuelnu krizu već opasnost koju po odnose Italije i Austro-Ugarske predstavlja moguće ujedinjenje Srbije i Crne Gore. Italijanski ministar je prvo saopštio da bi okupacija Lovćena izazvala do tada najtežu krizu u odnosima Italije i Austro-Ugarske a vjerovatno i rat između njih.¹²⁶⁷ Dva dana kasnije, San Đulijano je saopštio da je cijena za prihvatanje austrougarskog posijednja Lovćena Trentino.¹²⁶⁸

Očekivanja njemačke diplomatijske da bi Italija mogla prihvatiti da se pridruži Austro-Ugarskoj u ratu protiv Srbije i Crne Gore pokazala su se nerealističnim. Bez adekvatnih kompenzacija, Italija se držala stava da bi takva pomoć bila suprotna principu nacionalnosti na kom se zasniva italijansko jedinstvo i koji su oni uvijek podržavali u korist razvoja balkanskih država.¹²⁶⁹

Stavovi Beča i Rima nijesu bili udaljeni samo u pogledu cijene italijanskog ratnog savezništva već i u pogledu blagonaklone italijanske neutralnosti. Italijanski ambasador u Beču, Avarna ocjenjivao je da za eventualnu okupaciju Lovćena i

¹²⁶⁵ DDI, IV-XII, № 330, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 18 luglio 1914, 217.

¹²⁶⁶ G. Giordano, *op. cit.*, 263.

¹²⁶⁷ F. Caccamo, *Il Montenegro negli anni della prima guerra mondiale*, Roma 2008, 17-18. Kako su iz Beograda stizale glasine o mogućem proglašenju ujedinjenja na godišnjicu kosovske bitke, u italijanskom Ministarstvu spoljnih poslova bili su vrlo uznemireni. Prema San Đulijanu, ujedinjenje nije bilo neizbjegljivo, čak je i neizvodivo dok je kralj Nikola živ.

¹²⁶⁸ L. Monzali, *op. cit.*, 274. Flotov je bio ubijeden da u Italiji postoji spremnost da se sačuva lojalnost Trojnom savezu i spremnost da se prihvati austrougarska ekspanzija na račun Srbije, Crne Gore ili Albanije u zamjenu za dobijanje dijela ili svih italijanskih provincija Austro-Ugarske. Poslanik u Berlinu Bolati je njemačkom ministru Jagovu saopštio da Italija nema obavezu da učestvuje u ratu koji bi Austro-Ugarska izazvala kao i to da ona okupaciju Lovćena ili bilo koje tačke Srbije i Crne Gore može ostvariti samo na osnovu kompenzacija odnosno poštovanja ugovora o Trojnom savezu; DDI, IV-XII, № 464, *Bollati a San Giuliano*, Berlino, 24 luglio 1914, 298-299.

¹²⁶⁹ DDI, IV-XII, № 330, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 18 luglio 1914, 217. Avarna je razmatrao predviđanja Flotova da u trenutku neprijateljskog udara Srbija, Crna Gora i Rusija neće biti u stanju da se odupru i rezonovao da to ne znači da neće doći do oružanog sukoba Austro-Ugarske sa silama Antante. Razmatrajući ratni scenario koji bi Italiju mogao obavezati da u skladu sa savezničkim ugovorom osim moralne pruži i vojnu pomoć, Avarna je isticao obavezu da se prethodno postigne dogovor o kompenzaciji odnosno dobijanju italijanskih oblasti Austro-Ugarske.

dobijanje slobode akcije protiv Srbije, austrougarska vlada nema namjeru da Italiji pravi ustupke čak ni u Albaniji u pogledu Valone i susjednih teritorija.¹²⁷⁰

San Đulijano i Avarna bili su saglasni da o problemu ujedinjenja Srbije i Crne Gore treba izbjegavati direktne razgovore sa Bertholdom. San Đulijano je smatrao da ako se ujedinjenje ne može izbjegići, preporučljivo je da se ostvaruje postepeno kako se Austro-Ugarskoj ne bi dao povod za intervenciju.¹²⁷¹ Italijanski predstavnik na Cetinju ocjenjivao je da Lovćen za Srbiju nema isti značaj kao za Crnu Goru. U slučaju srpsko-crnogorskog ujedinjenja suočena sa ratom ili mirnim prihvatanjem aneksije Lovćena, Srbija bi je vjerovatno prihvatile kao svršen čin.¹²⁷² Srpska diplomatija je, svjesna značaja koji Italijani pridaju Lovćenu, instrumentalizovala ovo pitanje. Srpski poslanik na Cetinju izražavao je pred italijanskim kolegom, Paternom, zabrinutost zbog prijateljskog držanja kralja Nikole i njegove vlade prema Austro-Ugarskoj. Paterno je, mada mu to nije eksplicitno rečeno, zaključio da je Austro-Ugarska neke ponude kralju Nikoli već učinila.¹²⁷³ U Beogradu je italijanski otpravnik poslova Đulijano Kora razgovarao sa Pašićem o srpsko-crnogorskom ujedinjenju i tražio njegovo mišljenje o mogućnosti tajnog ustupanja Lovćena Austro-Ugarskoj. Pašićev odgovor je bio da ako to kralj Nikola uradi ni Srbija ni crnogorski narod to ne bi prihvatili i oduprli bi se sa svim svojim silama. Ujedinjenje je razmatrano u svim svojim detaljima, a Lovćen ima isti značaj za Srbiju kao za Crnu Goru. Prema Pašićevoj izjavi bez Lovćena ujedinjenje bi bilo beskorisno.¹²⁷⁴ Pašić je nastojao da se Srbija predstavi kao zainteresovan i važan partner Italije za sprečavanje Austro-Ugarske da ojača značaj bokokotorske pomorske baze i svoje pozicije na Jadranu. U ovako postavljenoj diplomatskoj igri, Crna Gora je predstavljana kao nepouzdan partner čija politika bi mogla nanijeti štetu italijanskim interesima.

Pitanje Lovćena figuriralo je u informacijama iz Beograda i u vezi sa tamošnjim pripremama za rat. Nagovještavano je da će srpska vlada uputiti tri baterije topova za jačanje pozicija na Lovćenu.¹²⁷⁵ Crnogorski ministar inostranih poslova Petar Plamenac

¹²⁷⁰ DDI, IV-XII, № 385, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 21 luglio 1914, 254.

¹²⁷¹ F. Caccamo, *op.cit.*, 18; DDI, IV-XII, № 330, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 18 luglio 1914, 217.

¹²⁷² DDI, IV-XII, № 228, *Paternò a San Giuliano*, Cettigne, 14 luglio 1914, 163.

¹²⁷³ DDI, IV-XII, № 274, *Paternò a San Giuliano*, Cettigne, 16 luglio 1914, 189. Paterno je žalio što će srpski predstavnik uskoro biti zamijenjen jer ga je smatrao vrlo korisnim instrumentom za ostvarivanje italijanskih ciljeva.

¹²⁷⁴ DDI, IV-XII, № 432, *Cora a San Giuliano*, Belgrado, 23 luglio 1914, 281.

¹²⁷⁵ DDI, IV-XII, № 379, *Cora a San Giuliano*, Belgrado, 21 luglio 1914, 251.

je poslaniku Kambjazu najavio mjere za zaštitu Lovćena, mada ni kralj ni on nijesu vjerovali da bi u postojećim okolnostima Austro-Ugarska pokušala da ga se domogne iznenadnim udarom. Ministar je tražio od Italije da doprinese sigurnosti Lovćena navodeći Austro-Ugarsku da se o tome izjasni.¹²⁷⁶

Interesovanje Italijana za fortifikacije na Lovćenu bilo je predmet i austrougarske pažnje.¹²⁷⁷

San Đulijano je crnogorskoj vladi sugerisao krajnji oprez u austro-srpskom sporu kako se ne bi dao nikakav povod za austrougarski napad na Lovćen.¹²⁷⁸ Imao je u vidu i mogućnost crnogorsko-austrougarskog dogovora o ustupanju Lovćena pa je italijanskim predstavnicima u Berlinu, Petrogradu i Beogradu naložio da kod tamošnjih vlada prezentiraju ovaj problem, dok se iz Beča od Avarne o tome očekivalo samo mišljenje.¹²⁷⁹

Ambasador Avarna je bio u nedoumici Pitao se da li bi ustupanje Lovćena bilo moguće s obzirom na aktuelno neprijateljstvo Srbije i Austro-Ugarske. Nije bio siguran da bi se Austro-Ugarska u postojećim okolnostima zadovoljila Lovćenom kao adekvatnom kompenzacijom odnosno da je on dovoljna garancija protiv opasnosti koje bi ujedinjenje Srbije i Crne Gore u budućnosti moglo da donese Austro-Ugarskoj.¹²⁸⁰ Još od vremena Skadarske krize u Rimu su sa pažnjom pratili svaki znak aktivne crnogorske politike prema Albaniji. Sredinom jula 1914. godine u Crnoj Gori se našlo

¹²⁷⁶ DDI, IV-XII, № 380, *Negrotto Cambiaso a San Giuliano*, Cettigne, 21 luglio 1914, 251-252. Nekoliko dana kasnije, Plamenca je Kambjaza obavijesto o mjerama koje se sprovode radi odbrane Lovćena. Crnogorski ministar spoljnih poslova ocijenio je da je u vezi sa sarajevskom aferom prema Austro-Ugarskoj zauzet korektan stav, ali istovremeno i izrazio žaljenje zbog tendencije da na srpsku vladu i narod padne odgovornost zbog atentata. Saslušanjem jednog od zavjerenika uhapšenog u Crnoj Gori vlada je saznala da se zavjera neposredno izrodila u Francuskoj februara 1914. godine; DDI, IV-XII, № 462, *Negrotto Cambiaso a San Giuliano*, Cettigne, 24 luglio 1914, 297.

¹²⁷⁷ S. Babović-Raspopović, *Pitanje Lovćena u tajnoj prepisci austrougarskih diplomata (maj-jul) 1914*, in: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Zbornik radova sa okruglog stola Istoriskog instituta, knjiga 2, Podgorica 1998, 216-217, 219-220. Još u maju 1914. austrougarski generalstab i ministarstvo spoljnih poslova zaintrigirala je informacija da crnogorska vlada namjerava da izvrši obimne fortifikacijske radove na Lovćenu koje je navodno trebalo da pomogne italijanska vlada isporukom odredenog broja topova i obezbjedivanjem 6 000 000 lira. Stav Austro-Ugarske vrhovne komande bio je da ako Crna Gora sama obavlja pomenute radove, iz principijelnih razloga Beč se ne može protiviti, ali u slučaju umiješanosti Italije radilo bi se o savezničkoj nelojalnosti zbog čega bi bilo kakva obećanja Italije trebalo smatrati bezvrijednim. Ambasador u Rimu Kaetan Merej i poslanik na Cetinju Oto ocijenili su da su informacije neosnovane. Prema Otovom izvještaju od 18. jula 1914. na Lovćenu su obavljeni izvjesni radovi i prebačeno nekoliko artiljerijskih oruđa zaplijenjenih u Balkanskom ratu, sve u organizaciji i u okviru skorminih sredstava crnogorske države.

¹²⁷⁸ DDI, IV-XII, № 419, *San Giuliano a Avarna*, Roma, 22 luglio 1914, 274.

¹²⁷⁹ DDI, IV-XII, № 401, *San Giuliano a Avarna, Bollati, Carlotti e Squitti*, Roma, 22 luglio 1914, 264.

¹²⁸⁰ DDI, IV-XII, № 557, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 26 luglio 1914, 348.

nekoliko albanskih muslimanskih prvaka, a najavljuvao se i dolazak Esad-paše. Govorilo se o albanskom kongresu koji će se Velikim silama obratiti sa određenim zahtjevima. Italijani su se plašili da bi crnogorsko organizovanje Albanaca u skladu sa vlastitim interesom moglo da isprovocira austrougarsku agresiju, pa su iz Rima na Cetinje slali upozoravajuće poruke.¹²⁸¹

Italijanska neutralnost

Austrougarska objava rata Srbiji koja će ubrzo izazvati ratni konflikt evropskih razmjera nije, prema tumačenju italijanske vlade, obavezivala Italiju da se solidariše sa svojim saveznicama i na njihovoj strani uđe u rat.¹²⁸² Kralj Viktor Emanuel III obavijestio je 3. avgusta njemačkog cara Viljema II da po slovu savezničkog ugovora za to nema osnova. Ukazao je, takođe, da je dio javnosti u njegovoj zemlji raspoložen za ulazak u rat na strani Antante. Istog dana vlada Antonija Salandre je objavila italijansku neutralnost. San Đulijano je odmah počeo sa licitiranjem cijene koja bi mogla opredijeliti promjenu italijanskog stava. Poruka je prvo poslana u Berlin a zatim u Petrograd.¹²⁸³ Vijest o italijanskoj neutralnosti na Cetinju je prihvaćena sa simpatijama. Doživljena je kao prvi korak preorijentacije Italije od Centralnih ka silama Antante.¹²⁸⁴

Već prvog dana rata, povodom glasina o pripremama Austro-Ugarske za zauzimanje Lovćena, San Đulijano je poslanicima u Berlinu i Beču naložio da u prijateljskoj formi tamošnje vlade upozore da će austrougarsko ponašanje u odnosu na Lovćen imati odlučujući uticaj na čitavu italijansku politiku.¹²⁸⁵ I vladama Antante ukazano je na teške posledice koje bi za italijansko-austrijske odnose imala okupacija

¹²⁸¹ DDI, IV-XII, № 195, *Aliotti a San Giuliano*, Durazzo, 13 luglio 1914, 137.

¹²⁸² DDI, IV-XII, № 682, *San Giuliano a Imperiali, Avarna, Bolatti Carlotti e Ruspoli*, Roma, 29 luglio 1914, 421. Italijanska vlada se smatrala slobodnom da odluči o svom učeštu u ratu bez ikakvih ugovornih obaveza prema Austro-Ugarskoj s obzirom da je ova povela rat.

¹²⁸³ *Documenti diplomatici italiani*, serie V (1914-1918), vol. I (2 agosto-16 ottobre 1914), ed. A. Torre, Roma 1954 (=DDI, V-I), № 30, *Circolare alle Ambasciate e alle Legazioni*, Roma, 3 agosto 1914, 18; P. Potemkin, *Istoriya diplomatiye*, II, 236 -237.

¹²⁸⁴ DDI, V-I, № 109, *Negrotto Cambiaso a San Giuliano*, Cettigne, 7 agosto 1914, 59-60.

¹²⁸⁵ DDI, IV-XII, № 652, *San Giuliano a Bollati, Avarna, Carlotti e Ruspoli*, Roma, 28 luglio 1914, 401. Ukazivano je na nepredvidive konsekvence koje sukob Austro-Ugarske i Crne Gore može imati za italijansku vladu i koje bi moglo dovesti do toga da se ona ne može oduprijeti javnom mnjenju. Pod ovim poslednjim podrazumijevao se porast antiaustrougarskog raspoloženja italijanske javnosti; *Ibid.*, № 686, *San Giuliano a Bollati, Avarna, Carlotti e Negrotto Cambiaso*, Roma, 29 luglio 1914, 422-423.

Lovćena.¹²⁸⁶ Austrougarski ministar Berthold i njemački ministar Jagov ponavili su uvjeravanja da do toga neće doći ako Crna Gora ostane neutralna.¹²⁸⁷ Ovo je ponovljeno i prilikom razgovora italijanskog poslanika Avarne sa ministrom Bertholdom i vojnog atašea Albrićija sa načelnikom austrougarskog generalštaba Konradom. Italijanima je saopšteno da je austrougarskim trupama prema Crnoj Gori dato naređenje da izbjegavaju sve što bi moglo isprovocirati neprijateljstvo. I ministar Berthold i general Konrad vjerovali su da je kralj Nikola sklon da zadrži neutralnost ali da vojni krugovi i narod žele rat.¹²⁸⁸ Slične ocjene o raspoloženju vlade i naroda u Crnoj Gori italijanski ministar spoljnih poslova San Đulijano dobijao je i sa Cetinja od poslanika Kambjaza.¹²⁸⁹

Iz Konsulte Beču je sugerisano da javne antiaustrijske manifestacije na Cetinju ne uzima previše ozbiljno i da se uzdrži od reakcije.¹²⁹⁰

Italijanska diplomacija nastavila je sa nastojanjima demonstriranim i tokom prethodnih sedmica da Crna Gora sačuva neutralnost u aktuelnom sukobu. U ovom smislu djelovala je na Cetinju, kod italijanskih saveznika kao i kod sila Antante.¹²⁹¹

¹²⁸⁶ DDI, IV-XII, № 721, *San Giuliano a Avarna, Bollati, Carlotti, De Facendis e Ruspoli*, Roma, 29 luglio 1914, 442.

¹²⁸⁷ DDI, IV-XII, № 753, *San Giuliano a Imperiali, Avarna, Bollati, Carlotti e Ruspoli*, Roma, 30 luglio 1914, 459. Ludvig Ambrozi, austrougarski otpovnik poslova u Rimu, prenio je sličnu Bertholdovu poruku i prije San Đulijanovog upozorenja; *Ibid.*, № 668, *San Giuliano a Imperiali, Avarna, Bollati, Carlotti, Negrotto Cambiaso, Facciotti, Squitti e Ruspoli*, Roma, 28 luglio 1914, 410.

¹²⁸⁸ DDI, IV-XII, № 750, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 30 luglio 1914, 457; *Ibid.*, № 804, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 31 luglio 1914, 487. Slične stavove Avarni je saopštio i načelnik austrougarskog Ministarstva spoljnih poslova, Johan Forgač; *Ibid.*, № 801, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 31 luglio 1914, 486. Italijani su imali razloga da sumnjaju u iskrenost austrougarskih izjava u pogledu Lovćena. Potvrda da vlada u Beču po svaku cijenu želi da okupira Lovćen dobijena je od pripadnika austrougarske ambasade u Londonu; *Ibid.*, № 697, *Imperiali a San Giuliano*, Londra, 29 luglio 1914, 429. Martin Franklin, italijanski konzul u Budimpešti, izvještavao je da se u tamošnjim vojnim krugovima tvrdi, da se od srpske teritorije neće uzeti ni jedan metar, ali da će u slučaju crnogorskog učešća u ratu sigurno biti anektiran Lovćen; *Ibid.*, № 541, *Martin Franklin a San Giuliano*, Budapest, 26 luglio 1914, 340.

¹²⁸⁹ DDI, IV-XII, № 787, *Negrotto Cambiaso a San Giuliano*, Cettigne, 31 luglio 1914, 479; *Ibid.*, № 796, *Negrotto Cambiaso a San Giuliano*, Bari, 31 luglio 1914, 483. Ministar Plamenac saopštio je Kambjazu da se zbog provokativnog držanja Austro-Ugarske neće moći suprostaviti ratobornoj struji naroda i jednog dijela vlade. Kambjazo je ocjenjivao da je pozicija kralja Nikole oslabljena. Očekivao je da će se Crnogorska skupština neminovno opredijeliti za rat. Ocjenjivao je da crnogorska vlada nastavlja svoje držanje mudrog iščekivanja, bez obzira na uzbudjenje naroda.

¹²⁹⁰ DDI, IV-XII, № 686, *San Giuliano a Bollati, Avarna, Carlotti e Negrotto Cambiaso*, Roma 29 luglio 1914, 422-423.

¹²⁹¹ DDI, IV-XII, № 609, *San Giuliano a Avarna, Bollati, Carlotti e Negrotto Cambiaso*, Roma, 27 luglio 1914, 378. Nikolson, podsekretar u britanskom Ministarstvu spoljnih poslova, pred Imperijalijem je izrazio mišljenje da su svi savjeti Crnoj Gori da ostane neutralna nekorisni i kontraproduktivni. Smatrao je da joj ne treba davati toliko značaja, a s obzirom da ne vodi računa o savjetima koji joj se daju, jedina posledica je gubljenje prestiža velikih sila; *Ibid.*, № 745, *Imperiali a San Giuliano*, Londra, 30 luglio 1914, 455.

Pokušao se iskoristiti i snažan uticaj koji su Rusi imali na Cetinju. Italijanski ambasador u Petrogradu, Andrea Karlotti je u više navrata razgovarao sa ministrom Sazonovim o potrebi očuvanja crnogorske neutralnosti.¹²⁹² Ruskoj diplomaciji takođe je stavljen do znanja da se Italija protivi svakom teritorijalnom povećanju Austro-Ugarske na račun Srbije ili Crne Gore.¹²⁹³ Italijanska akcija u Petrogradu imala je smisla tokom prvih dana sukoba Austro-Ugarske i Srbije, dok su postojali minimalni izgledi za obuzdavanje ratnog sukoba. Nakon odluke Rusije da stupi u rat bilo je iluzorno očekivati da će iz Petrograda savjetovati neutralnost Crnoj Gori čiju su vojnu i državnu organizaciju pomagali u dugom vremenskom kontinuitetu računajući na njen ratno savezništvo.¹²⁹⁴

Kako je Sazonov u razgovoru sa Karlottijem nagovijestio da između crnogorskog kralja i Austro-Ugarske možda postoji tajni sporazum, ambasador Avarna je u Beču pokušao da o tome dobije više informacija. Zaključio je da nema nikakve potvrde o takvom dogовору, ali da postoji razmjena viđenja između dvije vlade što je 31. jula potvrdio i Berthold.¹²⁹⁵

Zbog ranijih izjava ministra Bertholda kojima je član 7 ugovora pokušao da protumači na način da se on odnosi samo na turske teritorije, ministar San Đulijano želio je da se u vezi sa ovim pitanjem otklone sve nedoumice. Od ministra Bertholda tražilo se, i direktno u Beču i indirektno posredovanjem Berlina, da da izjavu kako i Austro-Ugarska član 7 Trojnog saveza smatra primjenljivim na čitavo Balkansko poluostrvo uključujući i Srbiju i Crnu Goru.¹²⁹⁶ Traženo saopštenje austrougarski ministar će dati tek nakon mjesec dana.¹²⁹⁷ Nespremni na druge ustupke, u Beču su bili

¹²⁹² DDI, IV-XII, № 686, *San Giuliano a Bollati, Avarna, Carlotti e Negrotto Cambiaso*, Roma, 29 luglio 1914, 422-423; *Ibid.*, № 786, *Carlotti a San Giuliano*, Pietroburgo, 31 luglio 1914, 478. Italijanski poslanik u Bukureštu, Fašoti je od ruskog kolege saznao da ruska vlada savjetuje crnogorskoj neutralnosti. Insistirao je da se ruskoj vladi predoče opasnosti kojima se izlaže Crna Gora u slučaju ulaska u rat; *Ibid.*, № 746, *Fasciotti a San Giuliano*, Bucarest, 30 luglio 1914, 455.

¹²⁹³ DDI, IV-XII, № 615, *San Giuliano a Fasciotti*, Roma 28 luglio 1914, 384.

¹²⁹⁴ Vojnopolitičke relacije Crne Gore i Rusije bile su regulisane vojnom konvencijom iz 1910. godine; R. Raspopović, *Vojna konvencija između Crne Gore i Rusije*, in: *Crna Gora i Rusija, ogledi i eseji*, Beograd, Podgorica, 2005, 329-356.

¹²⁹⁵ DDI, IV-XII, № 867, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 1 agosto 1914, 516.

¹²⁹⁶ DDI, IV-XII, № 722, *San Giuliano a Bollati ed Avarna*, Roma 29. luglio 1914, 442. Još u ljetu 1913. godine u Beču su Avrni stavili su do znanja da zbog ekspanzije balkanskih saveznika čl. 7 nije više primjenljiv na Balkan. San Đulijano se zbog toga žalio njemačkom ambasadoru Flotovu. Na zahtjev da se Austro-Ugarska obaveže da neće anektirati balkanske teritorije, a posebno ne Lovćen, De Merej je odgovorio odrečno. Bilo je očigledno da Austro-Ugarska želi da izgra Italiju, da želi da izmijeni direktno i indirektno kartu Balkana i da čl. 7 ugovora protumači kako njoj odgovara; G. Ferraioli, *op. cit.*, 862-863.

¹²⁹⁷ DDI, V-I, № 476, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 28 agosto 1914, 263.

zadovoljni da Italija sačuva neutralnost u ratu, pogotovo nakon neuspjeha da munjevitom intervencijom slomi otpor Srbije. Značajnu ulogu u izmjeni Bertholdovog stava odigraće posredovanje i pritisak njemačke diplomatijske.

Italijanska insistiranja na Cetinju da Crna Gora zadrži neutralnost bila su uzaludna. Crnogorski kralj i vlada 24. jula 1914. godine donijeli su jednu od najsudbonosnijih odluka u crnogorskoj istoriji: Crna Gora će u slučaju napada na Srbiju dijeliti njenu sudbinu.¹²⁹⁸ Crnogorski poslanik Lazar Mijušković izjavio je srpskoj vladu da će nakon izbijanja konflikta Crna Gora stati na stranu Srbije, a kralj Nikola odgovarajući na austrougarski poziv da ostane neutralan izjavio je da se plasi da će zbog javnog mnjenja u slučaju rata biti prinuđen na akciju. U Crnoj Gori je otpočela mobilizacija.¹²⁹⁹ Italijanska diplomacija uključila se u nastojanja Beča da crnogorska vlada odustane od ovakve odluke. San Đulijano je Kambjazu dao svojevrstan posrednički zadatak da u ime Austro-Ugarske obeća da bi crnogorska neutralnost bila nagrađena na više načina.¹³⁰⁰ Ministar Berthold je ambasadoru Avarni izjavio da će po završenom ratu crnogorsku neutralnost možda nagraditi djelovima srpske teritorije.¹³⁰¹

¹²⁹⁸ G. Ferraioli, *op. cit.*, 864, 882-883. Njemci su pokazivali razumijevanje za Italiju. Smatrali su da nije dužna da učestvuje u ratu Austro-Ugarske i Srbije i da ima pravo na kompenzacije. Sredinom avgusta 1914. godine poslali su u Rim Bernarda fon Bilova, bivšeg njemačkog kancelara, da pomogne ambasadoru Flotovu u postizanju dogovora između Italije i Austro-Ugarske. Bilov je nekoliko mjeseci kasnije imenovan za ambasadora u Rimu. San Đulijano je ukazivao na štetu koju će Njemačka pretrpjeti ako Italija, zato što je ostala bez kompenzacije, objavi rat Austro-Ugarskoj. Početkom avgusta slao je poruke Beču da bez kompenzacija ni njemu neće biti moguće da se odupre ponudama Antante.

¹²⁹⁹ N. Rakočević, *op. cit.*, 32-33. Od Kambjaza je traženo da crnogorskoj vlasti savjetuje da Austro-Ugarskoj ne daje povod za neprijateljstva; DDI, IV-XII, № 686, *San Giuliano a Bollati, Avarna, Carlotti e Negrotto Cambiaso*, Roma, 29 luglio 1914, 422-423.

¹³⁰⁰ DDI, IV-XII, № 597, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 27 luglio 1914, 373. Kralj Nikola mu je saopštio da se crnogorska vlada držala korektno prema Austro-Ugarskoj i da bi tako željela i dalje, a da je mobilizacija crnogorske vojske posledica vojnih mjera koje je preduzela vlada u Beču. Ukazao je da anticrnogorska i antisrpska akcija Austro-Ugarske u Albaniji dodatno komplikuje situaciju. Od Kambjaza je tražio da posreduje kod Crvenog krsta Italije da se u Crnu Goru pošalje sanitetski materijal i po mogućnosti neki ljekar jer lokalnom Crvenom krstu sve nedostaje; DDI, IV-XII, № 837, *Negrotto Cambiaso a San Giuliano*, Bari, 1 agosto 1914, 502.

¹³⁰¹ DDI, IV-XII, № 820, *San Giuliano, a Bollati, Avarna, e De Facendis*, Roma 31 luglio 1914, 495. Berthold je preko Mereja pokušavao da obezbijedi italijansko posredovanje odnosno lobiranje kako bi Crna Gora ostala neutralna u srpsko austrijskom ratu; DDI, IV-XII, № 733, *San Giuliano a Avarna, Bollati e De Facendis*, Roma, 30 luglio 1914, 448; L. Albertini, *Venti anni di vita politica, II, 1909-1914*, Zanichelli 1968, 314.

¹³⁰² DDI, IV-XII, № 867, *Avarana a San Giuliani*, Vienna, 1 agosto 1914, 516. General Konrad von Hecendorf je smatrao da bi vrijedjelo dati Crnoj Gori Skadar ako bi ostala neutralna; L. Albertini, *op. cit.*, 314.

Ulazak Crne Gore u rat

Crna Gora je Austro-Ugarskoj objavila rat 6. avgusta 1914. godine. Ušla je u njega iscrpljena prethodnim Balkanskim ratovima, bez adekvatne opreme i naoružanja, sa skoro praznom državnom kasom.¹³⁰³

Diplomatskom notom od 10. avgusta 1914. godine austrougarska vlada obavijestila je italijansku da je blokirala crnogorsku obalu te da će neutralnim i prijateljskim brodovima biti dat rok od 24 časa za slobodno napuštanje blokiranih mesta. Iako je glavni udarac ove mjere bio usmjeren na Crnu Goru imao je nagativne posledice i za Italiju. Između ostalog, praktično su presjećene njene komercijalnih veze sa južnoslovenskim državama.¹³⁰⁴ Blokada je pogodila interesitve italijanskih preduzeća koja su djelovala u Crnoj Gori, posebno *Barskog društva*. Odmah po izbijanju rata San Đulijano je od Kambjaza tražio da se postara za zaštitu italijanskih interesa u Baru i da tamo uputi sekretara poslanstva Paterna kako bi vidio na koji način se to može najbolje uraditi.¹³⁰⁵ Kad su prilikom austrougarskog bombardovanja Bara oštećeni i ugroženi objekti *Barskog društva*, italijanska vlada je zbog toga uputila protest Beču.¹³⁰⁶

Doplovljavanje francuske flote u akvatorij Crne Gore, radi njenog snadbijevanja i razbijanja blokade, imalo je i politički cilj da provokira i ohrabri italijanski ulazak u rat na strani sila Antante. U vezi sa ovim bilo je planirano sadejstvo crnogorske armije i francuskog ekspedicionalnog korpusa i flote radi zauzimanja Boke Kotorske i južne Dalmacije. Bilo je predviđeno da u ekspedicionalnom korpusu budu legionari kojima će se kasnije pridružiti 10 000 Dalmatinaca. U stvari se mislilo na garibaldince.

¹³⁰³ N. Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu, 1914-1918*, Cetinje, 1969, 47-50.

¹³⁰⁴ E. Vekjo, *Komercijalni problemi i perspektive Italije i južnih slovena u toku Prvog svjetskog rata*, Istoriski zapisi 1-2 (1983), 55-56.

¹³⁰⁵ DDI, IV-XII, № 732, *San Giuliano a Avarna e De Facendis*, Roma, 30 luglio 1914, 448.

¹³⁰⁶ AS, SI, *Nicolini a San Giuliano*, Antivari, 9 agosto 1914. Austrougarska flota je 8. avgusta bombardovala Bar. Onesposobili su Markonijevu radio stanicu, a na meti su se našli željeznička stanica, električna centrala. Hotel *Marina* i zgrada italijanskog konzulata imali su istaknute italijanske zastave i bili su poštedeni. Konzul K. Nikolini doplovio je do austrijskog broda i komandantu skrenuo pažnju na prisustvo Italijana i njihove imovine u Baru. Bez obzira na uvjerenja da oni neće biti predmet napada, italijanska kolonija iz Bara ukrcala se istog dana na jedan Puljin brod i otputovala za Italiju. Već 10. avgusta iz Beča je zvanično saopšteno da će, nakon rata, vlasnicima biti nadoknađena oštećena imovina. Direktor *Barskog društva* Lemer sa nekoliko službenika kompanije vratio se brodom *Galipolje* 11. avgusta. Upravo tog dana austrijska flota uspostavila je blokadu crnogorske obale; *Illustrazione italiana*, № 33, 16 agosto 1914, 168, *Il porto di Antivari bombardato da un incrociatore austriaco*. Autor teksta priznaje da je postupanje Austrijanaca sa međunarodnopravnog aspekta dozvoljeno jer, mada je *Barsko društvo* isključivo vlasništvo italijanskih kapitalista, ono je crnogorska kompanija. Podsjeća da Italijani imaju velike interese u koje su investirali oko 12 000 000 lira.

Radi razmatranja mogućnosti ovakve akcije na Cetinju je boravio pomoćnik ministra francuske mornarice Le Bon.¹³⁰⁷ Glasine da Pepino Garibaldi, koji se tada nalazio u Nici, namjerava da okupi garibaldince i napadne Boku Kotorsku uznemirile su srpsku diplomaciju. Poslanik Ljuba Mihailović u Rimu se povezao sa jugoslovenskim emigrantima iz Austro-Ugarske koji su takođe bili zabrinuti zbog ovih vijesti, prepoznajući u njima potvrdu italijanskih ambicija da zagospodare Dalmacijom. Njegovim posredovanjem Ivan Meštrović, Frano Supilo i Ante Trumbić su 28. i 29. septembra 1914. godine primljeni kod britanskog, ruskog i francuskog poslanika. Trenutak nije bio zgodan za demonstriranje nezadovoljstva italijanskom akcijom na istočnoj jadranskoj obali zbog nastojanja Antante da Italiju privuče na svoju stranu.¹³⁰⁸

Italijanski prestavnik u Parizu Titoni komentarisao je francusko potapanje austrougarske krstarice u blizini Bara kao želju Antante da brzom akcijom u Jadranu pokažu da će Njemačkoj i Austro-Ugarskoj zadavati udarce gdje god to mogu, ali da je cilj ove operacije bio uticaj na javno mnjenje u Italiji.¹³⁰⁹ Titoni ni ne pominje mogućnost da je cilj ove akcije bio oslobođanje crnogorske obale od blokade i bombardovanja.

General Luiđi Kadorna, načelnik italijanske vrhovne komande, pripremio je za ministra spoljnih poslova San Đulijana promemoriju o uslovima koje bi vlade i vrhovne komande sila Atante trebale da ispune za ulazak italijanskih vojnih snaga u rat. Jedan od uslova bio je angažman crnogorske i srpske vojske u pravcu Bosne i Hercegovine. Za Crnu Goru je bila značajna stavka kojom je Kadorna predviđao da u Jadranu bude prisutna od prvog dana italijanske intervencije i francuska flota i to sa snagama jednakim snazi italijanske flote.¹³¹⁰

Još na početku rata, vodeći računa o italijanskoj osjetljivosti u vezi sa planiranim akcijom anglo-francuske flote na Jadranu, ambasador Barer saopštio je San Đulijanu da će saveznici prema italijanskom stanovništvu imati posebnog obzira. Sidni

¹³⁰⁷ M. Ekmečić, *op. cit.*, 412; D. Vujović, *Odnosi Crne Gore i Francuske u Prvom Svjetskom ratu*, Istoriski zapisi 3 (1964) 483, 487.

¹³⁰⁸ J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1989, 335-336. Srpska vlada nije željela da dio crnogorske vojske djeluje nezavisno od srpske vrhovne komande, u sadejstvu sa drugim silama pogotovo ne u vezi sa Italijanima čije je prisustvo u Dalmaciji takođe smatrano nepoželjnim. U ovom poslednjem zajednički interes postojao je sa pomenutim hrvatskim političarima i javnim ličnostima koji su se protivili italijanskim pretenzijama u Dalmaciji.

¹³⁰⁹ DDI, V-I, № 311, *Tittoni a San Giuliano*, Parigi, 17 agusto 1914, 173.

¹³¹⁰ DDI, V-I, № 468, Allegato, *Generale Cadorna a San Giuliano*, Roma, 27 agosto 1914, 256-257.

Sonino osporio je shvatanje da bi italijanska javnost takvu akciju doživjela kao ugrožavanje italijanskih interesa, ističući da bi, naprotiv, njen uspjeh zajedno sa srpskim napredovanjem mogao stvoriti klimu za okončanje italijanske neutralnosti radi zaštite nacionalnih interesa. Savjetnik francuske ambasade u Rimu Bili informisao je generalnog sekretara Ministarstva spoljnih poslova De Martina o iskrcavanju u Baru topova velikog kalibra namijenjnih položajima na Lovćenu odakle je trebalo da unište austrougarsku flotu u Boki Kotorskoj. Podrazumijevalo se da ona ne spada u zonu interesa Italije ali da bi napredovanje crnogorskih i srpskih snaga prema drugim područjima, na primjer Šibeniku, bilo od vitalnog značaja za Italiju. I za ministra San Đulijana djelovanje flote Antante u Jadranu bilo je poželjno.¹³¹¹ Od italijanskih predstavnika u Londonu i Parizu tražio je da podstiču takvu akciju.¹³¹² Smatrao je da bi mogla poslužiti kao povod za italijanski ulazak u rat na strani Antante.¹³¹³

Iz srpskih izvora Italijani su saznali da se crnogorski i srpski suvereni protive pomorskoj akciji u Dalmaciji kako se ne bi ugrozili slovenski interesi.¹³¹⁴ Vijest nije bila osnovana, bar ne što se tiče kralja Nikole, koju je takvu akciju priželjkivao. Crnogorski kralj bio je spreman da sa savezničkom vojskom u Dalmaciji koordinira akcije svoje vojske i na kopnu i na moru.¹³¹⁵

Francuzi, koji su od strane Antante bili zaduženi da obezbjeđuju snabdijevanje Crne Gore namirnicama i ratnim materijalom, da bi izbjegli gubitke savezničke flote i transportnih brodova, bili su skloni da se pomenuti materijal, umjesto u Bar, upućuje u albanske luke a odatle Bojanom transportuje u Crnu Goru. U vezi toga su pregovarali sa Đuzepe Volpijem i *Barskim društvom*. Postignut je dogovor u koji su bili uključeni francusko Ministarstvo rata, crnogorska vlada, *Barsko društvo* i firma italijanskih državljana *Zunino i Di Kjara*. Vlada Italije, u tom trenutku još uvijek neutralne zemlje i formalnog saveznika Centralnih sila, tražila je da se obustavi ovaj, za nju kompromitujući aranžman. U italijanskom Ministarstvu spoljnih poslova napravili su

¹³¹¹ DDI, V-I, № 775, *San Giuliano a Imperiali e Tittoni*, Roma, 22 settembre 1914, 457-458.

¹³¹² DDI, V-I, № 710, *Imperiali a San Giuliano*, Londra, 17 settembre 1914, 418-419. Imperijali se pitao odgovara li italijanskim jadranskim interesima da podstiče Britaniju i Francusku u pravcu lakih i brzih uspjeha Srbije i Crne Gore, bez učešća Italije.

¹³¹³ DDI, V-I, № 726, *San Giuliano a Imperiali*, Roma, 17 settembre 1914, 426. San Đulijano ističe da je Italija vezana savezničkim ugovorom i da bi tek u slučaju dovođenja u pitanje njenih vitalnih interesa mogla da sklopi ugovor sa Antantom. Dok god anglo-francuska flota ostane neuposlena neće moći da se stvari *casus belli*. Takav razlog mogli bi pružiti pokušaj anglo-francuske flote da okupira Kotor i sa tim povezane vojne operacije Crnogoraca i Srba većih razmjera.

¹³¹⁴ DDI, V-I, № 776, *San Giuliano a Imperiali, Tittoni, Carlotti e Squitti*, Roma, 22 settembre 1914, 458.

¹³¹⁵ DDI, V-I, № 809, *Carlotti a San Giuliano*, Pietrogrado, 26 settembre 1914, 480.

novu kombinaciju. Brodovi *Jolanda* i *Mafalda* kojima je trebalo da se obavlja transport, vlasništvo od italijanske vlade subvencionirane kompanije *Pulja* predati su privatnom brodovlasniku iz Venecije koji nije uživao državne subvencije. Nenaoružani, bez vojske, služeći za snabdijevanje Crne Gore ne bi kompromitovali italijansku državu. Predviđeno je bilo da se ovim brodovima osim Crne Gore snabdijeva i Albanija što je trebalo da utiče na njihovu sigurnost u albanskim lukama. Trebalо je da plove pod italijanskom zastavom. U slučaju napada na njih, štete ili potapanja, materijalne obaveze po osnovu osiguranja trebalo je da isplati crnogorska, a ne italijanska vlada. To je bio takođe način da se izbjegnu mogući protesti austrougarske vlade protiv Italije.¹³¹⁶ Iz Italije je Crnoj Gori upućena i medicinska i sanitarna pomoć.¹³¹⁷

Već prvih dana rata, Italijani su bili u prilici da vide kako se u pogledu Albanije Austro-Ugarska u praksi ne pridržava datih obećanja. Nije ih obavještavala ni o iskrcavanju oružja ni o intrigama koje je među albanskim prvacima plela protiv Crne Gore i Srbije. Smatrali su da uvlačenje Albanije u rat može imati fatalne posledice po Albaniju ali da bi nanijelo štete i italijanskim interesima, bilo da se zavisno od ishoda rata tamo učvrsti Austro-Ugarska ili albanski susjedi.¹³¹⁸ Dio italijanske javnosti vršio je pritisak na vladu da Italija u ratnim okolnostima zauzme Valonu. San Đulijano je smatrao da bi to samo pogoršalo situaciju, da će se pitanje Albanije rješavati na koferenciji nakon rata, te da bi Italija intervencijom samo rasipala svoje snage.¹³¹⁹

Odluka vlade Velike Britanije da zbog očekivanog sukoba Austro-Ugarske i Crne Gore povuče kontingenjt svojih snaga iz Skadra postavila je pred italijansku vladu pitanje ostanka vlastitih vojnih efektiva u ovom gradu.¹³²⁰ Bila je opravdana prepostavka da bi italijansko povlačenje moglo ohrabriti crnogorsko osvajanje Skadra,

¹³¹⁶ D. Vujović, *Ratna saradnja Crne Gore i Francuske 1914-1916*, Podgorica 1994, 111-113.

¹³¹⁷ R. Dragičević, *Sanitetska služba u Crnoj Gori, 1890-1916.*, Medicinski zapisi (1972), 192, 196. U aprilu 1915. godine dr Drueti sa dva pomoćnika se stavio na raspolažanje crnogorskim vlastima za suzbijanje zaraznih bolesti. Donio je veću količinu dezinfekcionih sredstava, ljekova, serumu kao i šatore za izolovanje zaraženih. Namjeravao je da otvoriti i instruktivni kurs za domaći sanitarni personal. Profesor Karlo Katapani pisao je kao novinar u prilog Crne Gore. U Italiji je pripremio ljekarsku ekspediciju u sastavu dr Filip Repače, dr Paskvalini Feručo, sa pomoćnikom Lujom Bandinijem i još 14 bolničara, sa kojom je u Crnu Goru došao na početku rata i služio pri Primorskome odredu.

¹³¹⁸ DDI, V-I, № 270, *Aliotti a San Giuliano*, Durazzo, 15 agosto 1914, 155.

¹³¹⁹ DDI, V-I, № 260, *San Giuliano a Salandra*, Fiuggi, 15 agosto 1914, 149.

¹³²⁰ DDI, IV-XII, № 801, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 31 luglio 1914, 486. Konzul Defaçedis javlja je iz Skadra o velikoj zabrinutosti lokalnog stanovništva zbog pobunjenika kao i zbog Crnogoraca koji se prikupljaju na granicama; *Ibid*, № 129, *De Facendis a San Giuliano*, Scutari, 8 agosto 1914, 68-69. Zabrinutost Albanaca zbog moguće crnogorske akcije potvrđuje i italijanski konzul u Draču-Alioti; *Ibid*, № 249, *Aliotti a San Giuliano*, Durazzo, 14 agosto 1914, 143-144; *Ibid*, № 347, *Defacendis a San Giuliano*, Scutari, 20 agosto 1914, 191-192.

čemu se Italija protivila. Situaciju je dodatno komplikovalo djelovanje austrougarskih agenata koji su naoružavali lokalno albansko stanovništvo i pripremali ga za upade na crnogorsku teritoriju i pobunjivanje Albanaca crnogorskih podanika.¹³²¹

Upozoravajuće poruke u vezi sa crnogorskim aspiracijama prema Albaniji, San Đulijano je na Cetinje upućivao još od početka avgusta. Kambjazu je naložio da stavi do znanja crnogorskoj vladi da, ako iskoristi okolnosti i okupira Skadar, to može imati teške posledice i da bi se crnogorske snage mogle konfrontirati sa italijanskim.¹³²² Italijani su željeli da i druge sile zadrže interes za očuvanje neutralnosti Albanije kao garanciju protiv mogućih prijetnji Crne Gore i Srbije.¹³²³

Negroto Kambjazo 19. avgusta, na osnovu aluzija kralja Nikole i infomacija od njegovih povjerljivih ljudi, zaključuje da je, nakon povlačenja međunarodnih snaga iz Skadra, kraljeva pažnja usmjerenja u tom pravcu. Italijanski poslanik je crnogorskim zvaničnicima skrenuo pažnju na štetnost takve akcije. Crnogorski ministar spoljnih poslova Plamenac kategorički ga je uvjерavao da se ništa neće pokušavati bez prethodnog obavještenja Italije ali nije krio nadu da bi, po okončanju rata, Crna Gora mogla diplomatskim putem dobiti Skadar. Plamenac je pomenuo da je Austro-Ugarska nudila Skadar kao nadoknadu za crnogorsku neutralnost. Kambjazo je vjerovao da, dok su god prisutne italijanske trupe u gradu, Crna Gora neće preuzeti akciju ali da će u suprotnom bez obzira na obećanja, pod izgovorom održavanja reda, ili stvarnih ili izmišljenih prijetnji, pokušati da uđe u grad. Prema Kambjazovim saznanjima i britanski poslanik je intervenisao kako bi predupriredio takvu akciju.¹³²⁴ I Srbija i Francuska vršile su pritisak da se Crna Gora uzdrži od okupacije Skadra.¹³²⁵

Ambasador Avarna javljao je 19. avgusta iz Beča da Austro-Ugarska ne namjerava da značajnije prodire na crnogorsku teritoriju niti da okupira Lovćen osim

¹³²¹ DDI, IV-XII, № 809, *Galli a San Giuliano*, Scutari, 31 luglio 1914, 489. U Albaniji je ohrabrivan pokret protiv Crne Gore i Srbije. Plemena Hoti i Grude se organizuju a monsinjor Seredi se sastajao sa Austrijancima u tom smislu. Crnogorski konzul izjavio je pukovniku Filipsu da će u slučaju incidenata Crna Gora djelovati bez milosti. Crnogorski konzul u Skadru, Alekса Matanović protestovao je kod guvernera pukovnika Viljanija zbog iskrcavanja oružja i municije austrijske provenijencije što je smatrao direktno usmjerenim protiv Crne Gore; *Ibid.*, № 253, *Defacendis a San Giuliano*, Scutari, 15 agosto 1914, 146; Parabrodom Andraši stiglo je u Medovu 1 000 pušaka i puno municije u čijem transportu se angažovali i sveštenstvo a biskup Seredi dobio je 25 000 zlatnika; *Ibid.*, № 266, *Defacendis a San Giuliano*, Scutari, 15 agosto 1914, 152-153; *Ibid.*, № 369, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 21 agosto 1914, 202-203.

¹³²² DDI, V-I, № 144, *San Giuliano a Negrotto Cambiaso*, Roma, 9 agosto 1914, 79.

¹³²³ DDI, V-I, № 68, *San Giuliano a Imperiali*, Roma, 5 agosto 1914, 40.

¹³²⁴ DDI, V-I, № 331, *Negrotto Cambiaso a San Giuliano*, Cettigne, 19 agosto 1914, 181-182.

¹³²⁵ DDI, V-I, № 430, *Tittoni a San Giuliano*, Parigi, 24 agosto 1914, 233.

ako bi na to bila primorana neizbjegnim ratnim okolnostima, te da se uvijek drži izjave koju je u tom pogledu dao grof Berthold. S obzirom na okolnosti u kojim se nalazi bečka vlada, Avarna je procjenjivao da je malo vjerovatno da se i dalje vode pregovori između Beča i Cetinja i to još na osnovu ustupanja Skadra.¹³²⁶ Isto mišljenje imao je i Kambjazo.¹³²⁷

Iz ruskih diplomatskih krugova i dalje su stizali izrazi nepovjerenja u pogledu držanja crnogorske vlade prema Austro-Ugarskoj i prema njenim ambicijama u Albaniji.¹³²⁸ Ministar Plamenac se italijanskom predstavniku na Cetinju žalio na akciju Austro-Ugarske u sjevernoj Albaniji ali je isticao lojalnost Crne Gore u odnosu na skadarsko pitanje.¹³²⁹

Od italijanske neutralnosti do Londonskog ugovora

U privlačenju Italije u redove Antante najaktivnija je bila Rusija. U Petrogradu su tokom prve polovine avgusta 1914. godine italijanskom predstavniku Karlotiju ukazivali da je rat Italije i Austro-Ugarske neizbjegjan, da to zahtijevaju italijanski nacionalni interesi, a da Italija nikada neće imati tako povoljne okolnosti da obezbijedi za sebe željene dobitke. Ministar Sazonov je podsjetio Karlotiju na stalna nastojanja

¹³²⁶ DDI, V-I, № 332, *Avarna a San Giuliano*, Vienna, 19 agosto 1914, 182. Avarna je vjerovao da se držanje vlade u Beču u pogledu Lovćena može promijeniti ako italijanska vlada izmijeni stav prema Austro-Ugarskoj.

¹³²⁷ DDI, V-I, № 373, *Cambiaso a San Giuliano*, Cettigne, 21 agosto 1914, 205. Kambjazo je smatrao da se informacije iz Petrograda mogu zaboraviti. Nije isključeno da je kralj Nikola pomišljao da dobije Skadar u zamjenu za ustupke i da je računao da neće naići na čvrstu opoziciju Italije. Situacija se promjenila. Austrougarski poraz činio se sigurnim. Na Cetinju se računalo sa teritorijalnim dobitcima. Nezamislivo je da kralj Nikola i njegova vlada u tim okolnostima razmišljaju o ustupanju nečega za Skadar. Nije bilo vjerovatno da se u trenutku bombardovanja Lovćena i šestokih borbi na drugim djelovima fronta, vode pregovori. Takođe, nije bilo jasno ni ko bi mogao biti posrednik u uslovima potpunog prekida komunikacije i odnosa Cetinja i Beča. Konačno, Kambjazo nije bio zašto bi, uz sve vojno-političke probleme koji bi proistekli iz zauzimanja Lovćena, Austro-Ugarska pregovarala sa Crnom Gorom i nudila joj nadoknade.

¹³²⁸ DDI, V-I, № 399, *Carlotti a San Giuliano*, Pietroburgo, 23 agosto 1914, 217. Ruski otpravnik poslova pri srpskoj vladi u Nišu dobio je informaciju kako se pregovori između Autro-Ugarske i Crne Gore nastavljavaju preko tajnih agenata. Sazonov je ovo saopštio Karlotiju koji je vijest smatrao prilično hipotetičkom. Ruski otpravnik poslova je obavijestio Kambjaza o crnogorskim pripremama za okupaciju Skadra. Između Crne Gore i muslimanskog elementa postoji dogovor. Moguće je da je Esad-paša i dalje u vezi sa Cetinjem. Okupacija Skadra bi se mogla pravdati nekim isprovociranim incidentom; *Ibid.*, № 409, *Cambiaso a San Giuliano*, Cettigne, 23 agosto 1914, 222-223.

¹³²⁹ DDI, V-I, № 409, *Cambiaso a San Giuliano*, Cettigne, 23 agosto 1914, 222-223.

Austro-Ugarske da u svoju korist izmijeni jadransku ravnotežu.¹³³⁰ Ovakva razmišljanja nijesu bila strana vlasti u Rimu. Italijanska vlada mogla se uvjeriti da je ukupan program djelovanja Austro-Ugarske na Balkanu neminovno vodio smanjenju političkog i ekonomskog značaja Italije.¹³³¹

Italiji je ponuđeno da će, u slučaju prelaska na stranu Antante, dobiti Trentino, Trst i Valonu. Prema Karlotijevim tvrdnjama, obećana je i Dalmacija od Zadra do Dubrovnika. Sazonov je tom prilikom govorio i o kompenzacijama za balkanske saveznike ali ništa konkretno o Crnoj Gori.¹³³²

San Đulijano je više bio sklon da se pregovara sa Britancima. Posredstvom ambasadora Imperijalija, u Londonu je sondiran teren za eventualno postizanje dogovora.¹³³³ San Đulijano je želio da, bar za neko vrijeme, zadrži neutralnost a da ostavi i dalje mogućnost razmjene ideja sa Antantom. U tim limitima naznačio je italijanske pretenzije na prostoru od Trentina do Trsta. Dozvoljavao je mogućnost da Albanija bude podijeljena između Grčke i Srbije, uz poseban neutralizovan i internacionalizovan status Valone sa zaleđem. U kombinacijama u podjeli Albanije nije pominjaо Crnu Goru.¹³³⁴

Nakon uspiješne ruske ofanzive u Galiciji i srpskih vojnih uspjeha, ambasador Karloti je stekao utisak da se smanjio interes Rusa za pregovore sa Italijom, između ostalog jer su željeli slobodne ruke za obezbijedivanje teritorijalnih dobitaka za Srbiju i Crnu Goru. U Konsulti su strahovali da bi Austro-Ugarska mogla da zaključi separatni mir, ili da pretrpi potpuni vojni poraz, što bi Italiju lišilo željenih teritorijalnih dobitaka

¹³³⁰ DDI, V-I, № 181, *Carlotti a San Giuliano*, Pietroburgo, 11 agosto 1914, 101-102.

¹³³¹ DDI, *Documenti diplomatici italiani*, serie V (1914-1918), vol. III (3 marzo-24 maggio 1915), ed. E. Anchieri, P. Pastorelli, Roma 1985, № 769, *Sonnino a tutte la rappresentanze diplomatiche*, Roma, 23 maggio 1915, 604. U ovom smislu, ministar Sonnino je naglasio porobljavanje Srbije, političku i teritorijalnu izolaciju Crne Gore i političko opadanje i izolaciju Rumunije. Ovakvo političko potcenjivanje Italije Austro-Ugarska je pokazala kršenjem ugovorom predvidene obaveze da blagovremeno obavijesti Italiju o svojim namjerama i dogovori se o kompenzacijama za saveznicu u slučaju privremenih ili trajnih okupacija na prostoru Balkana.

¹³³² F. Caccamo, *op. cit.*, 47-48. Sazonov je nudio ono što su Italijani najviše željeli, ali je morao napraviti rezerve koje su se ticale srpsko-crniogorskog teritorijalnog proširenja na Jadranskoj obali. Pitanje je u kojoj je mjeri Sazonov računao na Crnu Goru a u kojoj na buduću veliku srpsku državu. U vrijeme lobiranja nije bilo uputno potencirati ruski interes za stvaranje velike slovenske države na ruševinama habzburške monarhije.

¹³³³ G. Ferraioli, *op. cit.*, 903-908. Jedan od San Đulijanovih uslova bio je zajedničko dejstvo anglo-francuske i italijanske flote u Jadranu; DDI, V-I, № 474, *Imperiali a San Giuliano*, Londra, 28 agosto 1914, 260-262; Britanci su ohrabivali Italiju da okpura Valonu; *Ibid.*, № 571, *Imperiali a San Giuliano*, Londra, 4 settembre 1914, 320-322.

¹³³⁴ F. Caccamo, *op. cit.*, 47-49; DDI, V-I, № 592, *Imperiali a San Giuliano*, Londra, 5 settembre 1914, 341; *Ibid.*, № 621, *Defacendis a San Giuliano*, Scutari, 8 settembre 1914, 357.

a povećalo izglede balkanskih država, saveznica Antante da nametnu svoje interese. U vezi sa ovim, na Jadranu se otvaralo i pitanje ne samo političke već i etničke ravnoteže između Slovena i Italijana.¹³³⁵

U slučaju drugačijeg ishoda rata, prema analizi generalnog sekretara ministarstva inostranih poslova Đakoma De Martina, posledice teritorijalnih osvajanja Austro-Ugarske na Balkanu bile bi takođe nepovoljne po Italiju. U tom kontekstu on podsjeća na ranije aspiracije Beća na jedan uzani obalni pojas koji bi povezao Dalmaciju i Albaniju u slučaju crnogorsko-srpskog ujedinjenja. Podsjeća i na austrougarske aspiracije u zoni Skadra. Predviđa izolaciju ili aneksiju Crne Gore i Lovćena nakon čega bi kotorska pomorska baza postala stalna prijetnja Italiji, a pozicija Italije kao jadranske sile bila bi potpuno urušena. Jedina adekvatna kompezacija u tom slučaju bio bi italijanski posjed Valone, čime bi se Otranski kanal, odnosno ključ Jadrana našao u italijanskim rukama. De Martino nije vjerovao da bi Austro-Ugarska pristala na takvu kompezaciju.¹³³⁶ San Đulijano je smatrao da bi optimalan ishod rata za Italiju bio ako bi istovremeno bile poražene i Austro-Ugarska i Francuska, dakle bez odlučujuće pobjede jednog bloka.¹³³⁷ Ovakav ishod mogao bi donijeti Italiji *terre irredente* i olakšati ekspanziju na Balkanu i u Sredozemlju.

U formulisanju italijanskih filoantantinskih kombinacija, kada su balkanske prilike u pitanju, posebnu ulogu imali su ambasadori u Parizu i Petrogradu Tomazo Titoni i Andrea Karloti. Titoni je smatrao da je pobjeda Centralnih sila malo vjerovatna. U tom slučaju Italija bi se suočila sa značajnim umanjivanjem teritorije Srbije i Crne Gore koja bi izgubila Lovćen. Italija bi eventualne koristi mogla imati u promjeni statusa Albanije. Povoljnija po Italiju, bila bi pobjeda Antante. Crna Gora bi tada tražila Hercegovinu, Spič i Skadar a njen dobitak bi zavisio od ruske potpore. Italija ne bi imala mogućnosti da spriječi da Skadar pripadne Crnoj Gori, Drač Srbiji a Epir Grčkoj. Smatrao je da Italija u tom slučaju treba da traži Valonu i Dodekanez. Prema Titoniju, nametala se potreba da Italija pripremi osnovu za svoje kasnije teritorijalne zahtjeve i da počne razmišljati o okupaciji ostrva Sasena. U središnjem dijelu Albanije predviđao je formiranje muslimanske države pod nekom vrstom italijanskog protektorata. Titoni nije

¹³³⁵ DDI, V-I, № 674, *Carlotti a San Giuliano*, Pietroburgo, 14 settembre 1914, 391. Sazonov je Karlotiju slao neskrivene poruke da oni koji ne budu učestvovali u ratu neće ništa dobiti.

¹³³⁶ DDI, V-I, № 581, *De Martino a San Giuliano*, Roma, 4 settembre 1914, 328-329, 330-332.

¹³³⁷ D. Živojinović, *San Đulijano i italijanske pretenzije na Jadranu na početku Svetskog rata 1914-1918 godine*, Istoriski časopis XX (1973), 312.

vidio korist od italijanskih aspiracija u Dalmaciji jer bi u slučaju njihovog realizovanja Italija bila suočena sa opasnim slovenskim iridentizmom.¹³³⁸

I ambasador Karloti bio je sklon da se Italija priključi Antanti. Vjerovao je da bi savezništvo sa Rusijom olakšalo sporazum Italije sa balkanskim zemaljama. Predviđao je da će se Srbija zadovoljiti etničkim granicama i izlaskom na more a da bi uvećana Crna Gora mogla biti u funkciji protivteže Srbiji. Karloti je, za razliku od Titonija, imao u vidu i dobitke u Dalmaciji-nekoliko ostrva i centara na obali što bi potpuno zadovoljilo interes Italije i učinilo Jadran "italijanskim jezerom". Prepostavljena ruska nesklonost ka stvaranju jugoslovenske države, koja bi objedinjila pravoslavne Srbe sa katoličkim Hrvatima i Slovincima, u Rimu je mogla biti viđena samo pozitivno. Karloti je stekao utisak da ruska vlada mlako podžava teritorijalno proširenje Crne Gore i da vodi računa da ono ne dobije antisrpsku konotaciju.¹³³⁹ Karloti je isticao potrebu da se brzo definiše italijanska pozicija u odnosu na Crnu Goru i Srbiju kako bi se obezbijedio miran suživot sa njima a takođe izbjeglo suprostavljanje Antanti.¹³⁴⁰

Izjava predsjednika italijanske vlade Antonia Salandre da je *sveti egoizam* načelo kojim će se Italija rukovoditi u ratu, bila je istovremeno upozorenje aktuelnim saveznicima i ohrabrenje silama Antante.¹³⁴¹ Proklamovani princip trebalo je da homogenizuje italijansko javno mnjenje podijeljeno na pristalice intervencije i pristalice neutralnosti.

Među onima koji su se protivili italijanskom ulasku u rat bio je nekadašnji predsjednik vlade Đovani Đoliti. On je mnogo bolje od predsjednika Salandre i ministra Sonina procijenio trajanje Svjetskog rata. Smatrao je da će rat biti dug, da će ga teško biti izdržati pogotovo na finansijskom planu.¹³⁴²

¹³³⁸ DDI, V-I, № 691, *Tittoni a San Giuliano*, Bordeaux, 15 settembre 1914, 402-404; F. Caccamo, *op. cit.*, 50. Porast izgleda za sporazum sa Antantom uticao je da Titoni ne insistira na italijanskim posjedima ili interesnoj zoni unutrašnjosti Albanije, "ekonomski siromašne sa divljim i buntovnim stanovništvom". Bio je i dalje spremjan da Crnoj Gori prepušti Skadar i Medovu a Srbiji izlaz na more u Dalmaciji ili Albaniji ali ni u kom slučaju i na jednom i na drugom prostoru; DDI, V-I, № 834, *Tittoni a San Giuliano*, Bordeaux, 28 settembre 1914, 495.

¹³³⁹ F. Caccamo, *op. cit.*, 51.

¹³⁴⁰ DDI, V-I, № 694, *Carlotti a San Giuliano*, Pietrogrado, 16 settembre 1914, 405.

¹³⁴¹ V. P. Potemkin, *op. cit.*, 237. Italijanska vlada izbacila je iz svoje politike „svaki obzir, svaku predrasudu, svako osjećanje, koje ne bi bilo izazvano isključivo i jedino bezgraničnom predanošću domovini, italijanskim svetim egoizmom.“

¹³⁴² F. Šabo, *Savremena Italija (1918-1948)*, Beograd 1978, 43-44. Italijani nijesu imali plan ratnih finansija na duže staze. O ovome svjedoče analize Luidi Einaudia. Mirodopski budžet Italije 1913-1914. godine iznosio je 2, 5 milijarde, 1915-1916. godine 10, 5 milijardi, 1917-1918. godine preko 25 milijardi,

Početkom oktobra 1914. godine ambasador Imperijali je od ministra San Đulijana dobio instrukcije za pregovore sa britanskim ministrom inostranih poslova Grejom. Italijanski zahtjevi bili su nešto veći nego u ljeto 1914., posebno u Dalmaciji, a razlikovali su se i stavovi o Albaniji. Umjesto neutralizacije i internacionalizacije Valone, insistiralo se na njenoj aneksiji Italiji. Ostavljana je mogućnost da može biti podijeljen i centralni dio Albanije što bi značilo i dodatno teritorijalno uvećanje za Crnu Goru.¹³⁴³

O pregovorima Italije i Velikih sila, Crna Gora je dobijala indirektne i ne uvijek pouzdane informacije. Tako je crnogorski poslanik pri srpskoj vladi Lazar Mijušković od poslanika Skvitija u oktobru 1914. godine dobio samo njegov lični stav o tome šta će zahtijevati i šta će podržavati Italija prilikom pregovora sa silama Antante.¹³⁴⁴ Antitriplicistički raspoloženi Skviti smatrao je da će Italija podržati ujedinjenje Srbije, Crne Gore i "srpskih zemalja".

Tokom septembra i oktobra 1914. godine, kod ministra San Đulijana je sazrelo uvjerenje o neophodnosti italijanskog vojnog prisustva u Albaniji. Italijani su 30. oktobra zauzeli ostrvo Saseno a krajem decembra i Valonu, strateške tačke na Otrantskim vratima. Ova osvajanja desila su se nakon San Đulijanove smrti.¹³⁴⁵ Novi ministar inostranih poslova Sidni Sonino bio je bivši iskreni pobornik savezništva sa Centralnim silama. Bio je ubijeđen da će Austro-Ugarska vladati Lovćenom i Crnom Gorom zbog čega italijanska vlada mora da se odredi u pogledu Albanije i Valone.

a 1918-1919. godine skoro 31 milijardu. U istom periodu deficit se popeo sa 214 miliona lira na 23 345 miliona.

¹³⁴³ F. Caccamo, *op. cit.*, 52; *Documenti diplomatici italiani, serie V (1914-1918), vol. II (17 ottobre 1914-2 marzo 1915)*, ed. E. Anchieri, P. Pastorelli, Roma 1984 (=DDI, V-II), № 164, Allegato I, *Sonnino a Imperiali*, Roma, 4 ottobre 1914, 133-136. U tački 6 instrukcija naveden je stav o mogućnosti podjele Albanije između Grčke, Srbije i Crne Gore koji će kasnije biti pretočen u član 7 Londonskog ugovora od 26. aprila 1915. godine; *Ibid.*, № 164, Allegato V, *Sonnino a Salandra*, Roma, novembre 1914, 139-140.

¹³⁴⁴ D. Šepić, *Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje (1914-1918)*, Zagreb 1970, 23. Prema Skvitiju, Italija će tražiti: "1. Trst, Istru, pristanište Polu (ovu iz čisto vojničkih razloga), Tirol, Valonu; 2. Srbija da ujedini sve srpske zemlje sa Crnom Gorom; 3. Arbanija da ne postoji više; 4. Hrvatska i Slovenačka u jednu autonomnu provinciju; 5. Dalmacija autonomna; 6. Konfederacija Srbije, Hrvatske i Dalmacije; 7. Italija mora ući u akciju protiv Austro-Ugarske, jer ako ona i Nemačka pobede, onda je Italija propala." Skviti je od Pašića obaviješten o namjeri kralja Nikole da uskoro okupira Skadar te kako Pašić namjerava da piše crnogorskom kralju kako bi ga odvratio od te namjere; DDI, V-II, № 183, *Squitti a Sonnino*, Nish, 11 novembra 1914, 153. Pašić je bio dobro obaviješten, 15. novembra kralj Nikola i vlada razmatrali su pitanje Skadra, odnosno o mogućnosti okupacije desne obale Bojane radi obezbjeđivanja transporta hrane i ratnog materijala pravcem Medova-Bojana-Skadarsko jezero. Sonino je odmah naložio poslaniku Kambjazu da crnogorskoj vladi stavi do znanja da nikav svršen čin od strane Crne Gore u Albaniji, koji bi bio u suprotnosti sa odredbama Londonske konferencije, ne bi imao nikakvu vrijednost za Italiju, a da bi po završetku rata morao biti preispitan i eventualno dogovoren sa italijanskom vladom; *Ibid.*, № 214, *Sonnino a Negrotto ed agli ambasciatori*, Roma, 16 novembra 1914, 178-179.

¹³⁴⁵ D. Živojinović, *Italija i Crna Gora 1914-1925, Studija o iznevjerrenom savezništvu*, Beograd 1998, 78.

Nakon bitke na Marni u septembru 1914. godine počeo je da mijenja svoja ubjedjenja. Preuzevši portfelj u Konsulti, Sonino je značajno revidirao San Đulijanove koncepcije o bezbjednosti Italije na Jadranskom moru. U novembru 1914. godine vjerovao je da Valonu treba pripojiti Italiji, Skadar Crnoj Gori, Medovu Srbiji, a u srednjoj Albaniji stvoriti malu neutralnu muslimansku državu. Teritorijalne, političke i finansijske zahtjeve Italije uobličavaće tokom narednih mjeseci u skladu sa razvojem situacije na evropskim frontovima i diplomatskim inicijativama Antante i Centralnih sila usmјerenih na pridobijanje Italije za ulazak u rat na njihovoј strani. Vojni uspjesi sila Antante i nepopustljivost Beča prema teritorijalnim zahtjevima Italije bili su presudni za konačnu odluku. Italijanski uslovi za pristupanje Antanti dostavljeni su lordu Greju 11. marta 1915. godine.¹³⁴⁶ U daljim pregovorima italijanska diplomacija je značajnu pažnju poklonila pitanju mogućeg teritorijalnog proširenja Crne Gore. Italijanske pretenzije za posjedovanje obale južno od rta Planke do Boke Kotorske osporio je ruski ministar Sazonov rezervišući je za Srbiju i Crnu Goru ili buduću ujedinjenu južnoslovensku državu. Za Italiju je manje bio sporan obim teritorija koje je trebalo prepustiti Crnoj Gori od vojno-pomorskog statusa tih teritorija. Ministar Sonino, koji je imao na umu da će se Srbija i Crna Gora brzo ujediniti, bio je sklon da im prepusti prostor od Neretve do Drima. Insistirao je na neutralizaciji tog dijela obale kako inferiornost Italije na Jadranu u odnosu na Austro-Ugarsku ne bi zamijenila inferiornost u odnosu na novu državu na istočnoj jadranskoj obali. Velikoj Britaniji i Francuskoj nije bilo teško da prihvate ovakav stav, ali su morale da vode računa o interesima svoje saveznice Rusije koja se protivila da dio obale koji bi pripao Crnoj Gori i Srbiji bude neutralizovan.¹³⁴⁷ Ambasador Imperijali je smatrao da se ruski i italijanski interesi mogu pomiriti time što bi se crnogorska prava ostvarena 1909. godine ograničila samo na obalu koju trenutno posjeduje uz zadržavanje specijalnog položaja Bara koji je definisan u isto vrijeme i koji je prema Imperijaliju bio praktično neutralizivan.¹³⁴⁸ U duhu Imperijalijeve ideje, u redigovanju formulacije o izuzeću dijela crnogorske obale od statusa neutralizacije

¹³⁴⁶ DDI, V-III, № 164, *Sonnino a Imperiali, Tittoni e Carlotti*, Roma, 21 marzo 1915, 134-135.

¹³⁴⁷ DDI, V-III, № 202, *Carlotti a Sonnino*, Pietrogrado, 26 marzo 1915, 168; *Ibid.*, № 399, *Imperiali a Sonnino*, Londra, 20 aprile 1915, 320; *Ibid.*, № 408, *Sonnino a Imperiali, Tittoni e Carlotti*, Roma, 21 aprile 1915, 327-328; *Ibid.*, № 414, *Imperiali a Sonnino*, Londra, 21 aprile 1915, 331-332; *Ibid.*, № 419, *Imperiali a Sonnino*, Londra, 22 aprile 1915, 335-336; *Ibid.*, № 164, *Sonnino a Imperiali, Tittoni e Carlotti*, Roma, 21 marzo 1915, 134-135; D. Živojinović, *op. cit.*, 78-80.

¹³⁴⁸ DDI, V-III, № 428, *Imperiali a Sonnino*, Londra, 22 aprile 1915, 341-342.

angažovali su se francuski ambasador u Londonu Pol Kambon i britanski državni sekretar za spoljne poslove Edvard Grej.¹³⁴⁹

Konačno, razrješivši ovo i druga sporna pitanja, 26. aprila 1915. godine, predstavnici Velike Britanije, Francuske, Rusije i Italije potpisali su tajni Londonski ugovor o ulasku Italije u rat na strani Antante.¹³⁵⁰ Prema Londonskom ugovoru Italiji je garantovan posjed Valone i Sasena i pojas zemljišta između Vojuše i Kimare. Budućnost jadranske obale između Drima i Neretve trebalo je da se raspravi na mirovnom kongresu nakon završetka rata. Dalmatinska obala i ostrva koja nijesu dodijeljena Italiji trebalo je da na osnovu člana 5 Ugovora da pripadnu Crnoj Gori, Srbiji i Hrvaskoj, ali nije specificirano šta treba da pripadne Crnoj Gori. Članom 5 bila je predviđena neutralizacija jadranske obale od Boke Kotorske do ušća Vojuše. Neutralizacija se nije odnosila na teritoriju Crne Gore koju je već posjedovala i čiji status su Velike sile definisale u aprilu i maju 1909. godine. Međutim potvrđena su ograničenja koja je Crna Gora sama prihvatile u pogledu utvrđivanja svoje obale. Pod uslovom da Italiji pripadnu Istra i Trentino, dio Dalmacije i jadranskih ostrva, Valonski zaliv i ako se u središnjem dijelu Albanije uspostavi mala, nezavisna i neutralna država pod italijanskim protektoratom, član 7 Ugovora predviđao je da se Italija neće protiviti da se sjeverna i južna Albanija podijele između Crne Gore, Srbije i Grčke, kada to požele Francuska, Velika Britanija i Rusija.¹³⁵¹

Crnogorsko-italijanska ratna saradnja

Ulazak Italije u rat maja 1915. godine oduševljeno je pozdravljen u Crnoj Gori. Poslanik Kambjazo sa Cetinja je izvještavao o tamošnjim očekivanjima da će Italija doprinijeti okončanju blokade crnogorskih obala i boljem snabdijevanju životnim namirnicama. Očekivalo se da Italija, kao saveznica, olakša teritorijalno proširenje Crne Gore duž jadranske obale. Kambjazo pronicljivo zaključuje da ovakva očekivanja, u

¹³⁴⁹ DDI, V-III № 437, *Imperiali a Sonnino*, Londra, 23 aprile 1915, 346-347.

¹³⁵⁰ *The Adriatic question. Papers Relating to the Italian-Jugoslav Boundary*, series M-Division of Foreign Intelligence, n. 167, Washington 1920; Londonski ugovor potpisali su ministar Grej i ambasadori Kambon, Imperijali i Bekendorf.

¹³⁵¹ D. Živojinović, *op. cit.*, 78-80. Grej i Sazonov su bili saglasni da Italija dobije teritorije južno od Skadra. Prema mišljenju Živojinovića, nagovještavanje ove kombinacije pokazaće se nepovoljnim za Crnu Goru i njene aspiracije prema Skadarju; *Jadransko pitanje na konferenciji mira u Parizu, zbirkakata i dokumenata*, ed. F. Šišić, Zagreb 1920, 7-8.

slučaju da ne budu realizovana, mogu brzo prouzrokovati razočaranje pa i ozlojeđenost.¹³⁵²

Srpski poslanik Mihailović i srpski delegat kod crnogorske Vrhovne komande, general Boža Janković, ocjenjivali su da kralj Nikola računa da će uz pomoć Italijana smanjiti zavisnost Crne Gore od Srbije. Mihailović je predlagao da se takva crnogorska nastojanja parališu kod prijateljskih sila prije svega Rusije i Italije.¹³⁵³ Pašić je već 27. maja 1915. godine srpskim predstavnicima kod savezničkih vlada naložio da optuže Crnu Goru da se želi oslobođiti svojih obaveza i zajedničkog vojnog djelovanja sa Srbijom, te da radi sa Italijom uz čiju pomoć želi da okupira Herceg-Novi, Dubrovnik i Metković, kao pripremu za još veća proširenja što bi joj omogućilo da izbjegne ujedinjenje sa Srbijom. Pašić je od saveznika tražio da u svom interesu podrže stvaranje što veće i jače Srbije a da pitanje srpsko-crnogorskog ujedinjenja tretiraju kao njeno unutrašnje pitanje te da ne podržavaju akcije Crne Gore koje bi ga otežavale. Kralja Nikolu optužio je da uz pomoć Italije želi da opstruira ujedinjenje svih Srba.¹³⁵⁴

Stupanje Italije u rat smanjilo je ulogu Francuske na Jadranu. Italija je sa Francuskim i Velikom Britanijom, 10. maja 1915. godine, sklopila konvenciju o saradnji njihovih flota. U skladu sa čl. 2 ove konvencije formirana je, tzv. *Prva saveznička flota* sa bazom u Brindiziju i pod italijanskim komandom. U sastav flote su ušle i francuske snage.

Bilo je za očekivati da će se nakon toga crnogorska pomorska situacija značajno poboljšati. Mada brojnija, flota Antante ipak nije uspjela da dominira nad austrougarskom koja se oslanjala na veliki broj luka u Dalmaciji i Boki Kotorskoj. Italijanska flota držala se oprezno i neaktivno na Jadranu, pogotovo u odnosu na Crnu Goru. Francuska je uzaludno vršila pritisak na Italiju da se više angažuje u zaštiti

¹³⁵² F. Caccamo, *op. cit.*, 65-66. Kako svjedoči Negroto Kambjazo, kralj Nikola ga je, uz sebi svojstvenu teatralnost, pozdravio uz usklik “Živjela Italija!”, zaglivši ga “sa suzama u očima”. Cetinje je bilo iskićeno italijanskim trobojnicama, a dinastička zastava Savoja istaknuta je na kraljevskoj rezidenciji.

¹³⁵³ D. Šepić, *op. cit.*, 109. Janković je vjerovao da je Crna Gora za postizanje tog cilja spremna na sporazumijevanje sa Italijom ali i sa drugima. Smatra da je kralj Nikola očekivao da će ulaskom Italije u rat i njenom akcijom u Dalmaciji i prema Kotoru Crnogorcima biti olakšano osvajanje Kotora, Krivošija, Trebinja i Bileće i dalje prodiranje u Hercegovinu i Dalmaciju. Janković je sumnjavao u iskrenost kraljeve izjave da Srbija i Crna Gora treba da budu rezervisane prema Italiji i da joj ne dozvole ulazak u srpske krajeve.

¹³⁵⁴ D. Šepić, *op. cit.*, 109. U pomenutim instrukcijama ponuđena je i formulacija kojom savezničke vlade treba da odbace eventualna crnogorska nastojanja da ih uvuku u pitanje odnosa sa Srbijom. Trebalo je da saopšte da se „ne žele miješati u unutrašnje srpsko pitanje, i da će one pristati da se neoslobodenom srpskom narodu ostavi da se samoopredeli: hoće li se pridružiti Srbiji ili Crnoj Gori.“

brodova koji su u albanske i crnogorske luke upućivani sa hranom i ratnim materijalom.¹³⁵⁵ U okviru Antante postojao je dogovor da pratnju transporta za potrebe Crne Gore obezbeđuje Italija, a da troškove snosi Francuska.¹³⁵⁶ Od ulaska Italije u rat i njenog preuzimanja kontrole nad Jadranom, glavno slagalište materijala koji je preko Jadrana trebalo dopremiti u Crnu Goru nalazilo se u Galipolju.¹³⁵⁷

Nastojeći da sačuva svoju flotu od razornog djelovanja austrougarske ratne mornarice, posebno njenih podmornica, Italija je izbjegavala da izvršava svoju obavezu da obezbeđuje transporte ratnog materijala i hrane u Crnu Goru. Zbog blokade crnogorskih luka jedini put za snabdijevanje Crne Gore bio je onaj preko Medove, rijeke Bojane i Skadarskog jezera. Albanske vlasti zadržavale su terete i činile teškoće, a bande, naoružavane i podsticane od strane austrougarskih agenata, ugrožavale su ovaj saobraćaj i upadale često i na crnogorsku teritoriju.¹³⁵⁸

U Rim su stizale informacije da se Crna Gora nalazi u kritičnoj situaciji. Poslanik Avecana je 27. maja 1915. godine javljao ministru Soninu da će rezerve hrane za vojsku i narod biti potrošene za tri dana a da Albanci ne dopuštaju transport kukuruza koji se nalazio u Medovi.¹³⁵⁹ Italijani su znali da je transport moguć samo uz oružanu zaštitu.¹³⁶⁰

Italijansko-crnogorski sukob zbog zauzimanja Skadra

U pomenutim okolnostima, za Crnu Goru je posijedanje Skadra i toka Bojane bilo od izuzetnog značaja. Ipak, ma koliko to bilo isticano u opravdavanju crnogorske akcije, ona je u velikoj mjeri bila motivisana željom crnogorskih upravljača da se iz ekonomskih, strateških i dinastičkih razloga domognu Skadra. Kralj Nikola se nosio

¹³⁵⁵ D. Vujović, *Ratna saradnja Crne Gore i Francuske 1914-1916*, 30-31.

¹³⁵⁶ *Ibid.*, 131.

¹³⁵⁷ D. Vujović, *op. cit.*, 92. O napadu na Boku Kotorsku, u krugovima Antante, ponovo se govorilo tek u proljeće 1918. godine. Prvo je trebalo zauzeti baze na prostoru između Korčule i Šibenika a zatim izvršiti napad na Boku da bi se potopili svi neprijateljski brodovi. Italijani su bili protiv, ne želeći da rizikuju svoje brodove u takvoj operaciji. Amerikanci su ponudili da oni zamijene Italijane ali projekat nikad nije realizovan. Italijanski i ostali saveznički brodovi u Boku su ušli tek nakon kapitulacije Austro-Ugarske.

¹³⁵⁸ S. Ratković, *Sukob Italije i Crne Gore oko Skadra 1915. godine*, Istoriski zapisi 1-2 (1974), 100, 102. U očajnoj situaciji sa crnogorske strane bezuspješno su podsticali ubrzanu izgradnju kopnenog puta od Soluna preko Peći, Čakora, Andrijevice i opravku puta od Medove do Skadra; D. Vujović, *op. cit.*, 133.

¹³⁵⁹ S. Ratković, *op. cit.*, 102.

¹³⁶⁰ *Documenti diplomatici italiani, serie V (1914-1918)*, vol. IV (25 maggio-23 ottobre 1915), ed. E. Anchieri, Roma 1973 (=DDI, V-IV), № 120, *De Facendis a Sonnino*, Scutari, 8 giugno 1915, 67-68.

mišlju da grad posjedne još u ljetu 1914. godine. Pod pritiskom saveznika, odustao je od toga ali je izjavio da se ne odriče prava na Skadar.¹³⁶¹

U italijanskoj vladi nijesu imali razumijevanja za ovakve namjere. Na prve znake moguće crnogorske akcije nastojali su da je preduprijede intervencijom kod kralja Nikole. Kralj je upozoravan na nepovredivost albanske teritorije iako se na nju nijesu obazirale prvo Italija, a za njom Grčka i Srbija.¹³⁶²

Srpski upad u Albaniju, pod izgovorom sprečavanja i gašenja pobune, počeo je 29. i 30. maja 1915. godine. Srbi su 4. juna zauzeli Elbasan a 11. juna Tiranu.¹³⁶³ Ovo je alarmiralo italijansku diplomaciju. Njen šef, Sonino, je 1. juna, preko poslanika Karlotija, intervenisao u Petrogradu očekujući da ministar Sazonov utiče na Srbe da se uzdrže od daljeg prodiranja u Albaniju. U Nišu, gdje se tada nalazila srpska vlada, 8. juna, u istom smislu, djelovao je i poslanik Skviti. On je podsjetio da u pogledu očuvanja integriteta Albanije i Italija i sile Antante imaju isti stav. Sonino se 8. i 9. juna uzastopno obraćao silama Antante, ističući da nije u njihovom interesu razvlačenje srpskih snaga sa austro-ugarskog fronta i podsjeća da će srdačnost u odnosima Italije sa

¹³⁶¹ S. Ratković, *op. cit.*, 102. Pašić je radije htio vidjeti Italijane nego Crnogorce u Skadru. Plašio se da nakon odlaska italijanskog vojnog kontingenta Crnogorci ne zauzmu grad. Nastojao je da Velike sile izvrše pritisak na Cetinju kako bi to sprječile. Crnogorskom poslaniku Lazaru Mijuškoviću Pašić je saopštio da nema ništa protiv crnogorskog zaposijedanja oblasti do Drima i Bojane, ali tek nakon italijanskog ulaska u rat. Izjava nije bila iskrena jer se Srbija stalno protivila ovoj namjeri Crne Gore, pa čak i kad je sama zauzela znatne albanske teritorije. Aprila 1915. Francuzi su bili informisani da se srpska vlada ne bi protivila crnogorskom posijedanju Skadra kada se Crna Gora ne bi dogovarala sa Italijom. Početkom 1915. ministar Petar Plamenac obavijestio je francuskog poslanika Vernea o crnogorskoj zabrinutosti zbog ponašanja Albanaca ali i zbog italijanske akcije u Valoni. Pitao je da li Velike sile, koje su formirale Albaniju, odobravaju postupak Italije. Istakao je da i Crna Gora ima pretenzije, ali je odbila ponudu albanske vlade iz Drača da okupira Skadar i okolinu, čekajući prethodno odobrenje Rusije, Francuske i Britanije i dogovor sa Srbijom. Ruski veliki knez Nikolaj intervenisao je kod Franca da podrže crnogorskou okupaciju desne obale Bojane. Međutim, ruski otpovnik poslova na Cetniju, Obnorski izvještavao je o navodnom sporazumu crnogorske vlade sa Esad-pašom o zauzimanju sjeverne Albanije i o namjeri kralja Nikole da formira odred od 20 000 vojnika za akcije na zapadnom frontu ili protiv Skadra. Obnorski i ruski vojni predstavnik Potapov tome su se protivili tvrdeći između ostalog da: „Opasno je ostaviti gotovo polovinu saveznivrčke crnogorske vojske na raspolažanje ovdašnjih upravljača, koji pod takvim uslovima mogli bi u svakom momentu upotrijebiti ovaj odred ili, protiv ujedinjenja Srba, za štetne kombinacije s Italijanima...“ Srpski poslanik na Cetinju informisao je neke od svojih kolega da je zahtjev kralja Nikole generalu Jankoviću da mu se stavi na raspolažanje 10 000 crnogorskih vojnika, u vezi sa tajnim pregovorima Crne Gore i Italije o zajedničkim operacijama na Jadranu. Ovakve optužbe nijesu bile samo neosnovane već i absurdne Italija se protivila crnogorskom posijedanju albanske teritorije i nagovještavala mogućnost sankcija protiv Crne Gore, ako preduzme takvu akciju. Dok su saveznički predstavnici na Cetinju crnogorskoj vladi preporučivali da svoje napore skoncentriše prema Austro-Ugarskoj i ne preduzima nikakvu drugačiju akciju, Sazonov je predložio da se crnogorskoj vladi saopšti da će „saveznici biti raspoloženi da realizuju crnogorske aspiracije na Skadar, ako se Crna Gora ... strogo uzdrži od svih akcija koje mogu komplikovati situaciju na Balkanu.“ D. Vujović, *Ratna saradnja Crne Gore i Francuske 1914-1916*, 216-217, 220-223, 225.

¹³⁶² S. Ratković, *op. cit.*, 102.

¹³⁶³ *Ibid.*, 103; DDI, V-IV, № 125, *Squitti a Sonnino*, Nisch, 8 giugno 1915, 70.

svojim novim saveznicima zavisiti od njihove spremnosti da izvrše pritisak na Srbiju. Podsjećao je da je najefikasnije sredstvo prijetnja o obustavljanju snabdijevanja Srbije hranom i municijom. Efekta nije bilo.¹³⁶⁴

Italijanska strahovanja da bi crnogorska vlada mogla iskoristiti ratne okolnosti da se domogne skadarske oblasti pokazale su se opravdanim, bez obzira na to što upozorenja Cetinju, činjena tokom prethodnih ratnih mjeseci da ne preduzima takvu akciju, nijesu nailazila na otvoreno protivljenje crnogorske Vlade. Početkom juna crnogorska vojska ušla je u reon plemena Gaša i Krasnića i Šalja, nailazeći na sporadičan otpor koji je razbila poslije trodnevnih borbi. Od 9. do 17. juna zaposjednuta je i teritorija Klimenata, Kastrata i čitav prostor između crnogorske granice, Skadra, rijeke Kiri i Prokletija. U blizini Skadra zauzet je Bardanjolt i druge dominantne tačke čak i sa lijeve strane Bojane.¹³⁶⁵

Nemiri koji su izbili u Medovi dodatno su otežali snabdijevanje Crne Gore što je uslovilo da crnogorska vlada zaprijeti intervencijom, odnosno posijedanjem i ovog dijela albanske teritorije.¹³⁶⁶ Italijanski poslanik na Cetinju Kambjazo saznao je od svog srpskog kolege da crnogorska vlada planira akciju prema Skadru ali da mora da je odloži zbog nedostatka ljudi. U vezi sa ovim nije isključivana mogućnost „kraljevog prevrata“, odnosno izdvajanje dijela crnogorskih jedinica iz nadležnosti Vrhovne crnogorske komande čiji je načelnik bio srpski general Janković.

Zahtjev kralja Nikole da Vrhovna komanda izdvoji 5 000 vojnika kako bi ih uputio prema Skadru, Janković je odbio, a uslijedila je i intervencija predsjednika srpske Vlade, Nikole Pašića. On je srpsko zauzimanje Elbasana i Tirane opravdavao strateškim razlozima, ali istovremeno nije preporučivao avanturu koja bi mogla rezultirati zauzimanjem Skadra.¹³⁶⁷ Par dana kasnije, general Janković je u razgovoru sa italijanskim predstavnikom potencirao svoje neslaganje sa crnogorskom akcijom u Albaniji i pripisao sebi u zaslugu što je kralj privremeno odustao od namjere da zauzme Skadar obećavajući da će crnogorska intervencija biti ograničena na desnu obalu Bojane

¹³⁶⁴ S. Ratković, *op. cit.*, 103; DDI, V-IV, № 118, *Sonnino a Imperiali, Tittoni, Carlotti e Squitti*, Roma, 8 giugno 1915, 66. Pašić je 8. juna, preko ministra Jovanovića, potvrdio okupaciju Piškopeje i Podgradeca, a najavio i okupaciju Elbasana pravdajući to napadima Albanaca koje plaćaju Austrijanci i mladoturci koji su naoružani mitraljezima, pa čak i topovima. Srbi su izjavili da ne namjeravaju da zauzimaju Drač.

¹³⁶⁵ S. Ratković, *op. cit.*, 104.

¹³⁶⁶ DDI, V-IV, № 138, *Sonnino a De Facendis*, Roma, 10 giugno 1915, 81.

¹³⁶⁷ DDI, V-IV, № 141, *Negrotto Cambiaso a Sonnino*, Cettigne, 10 giugno 1915, 83.

dok god držanje Albanaca bude korektno.¹³⁶⁸ Kambjazo je uočavao da nepovjerenje između srpske i crnogorske strane raste te da su Srbi pokušavali da spriječe crnogorsku akciju prema Skadru.¹³⁶⁹ Ovakva tendencija uticala je pozitivno na srdačnost u komunikaciji italijanskih i srpskih diplomatskih i vojnih predstavnika na Cetinju.

Crnogorski kralj pokušao je da se posluži porodičnim vezama kako bi za svoje korake obezbijedio razumijevanje sa italijanske strane. On je 11. juna 1915. obavijestio italijanskog kralja da srpska vojska od 50 000 ljudi nastupa u pravcu Skadra bez prethodnog sporazuma sa Crnom Gorom, da je već okupirala Elbasan, te da Srbi, u vrijeme dok skidaju svoje snage sa austro-ugarskog fronta, traže da se crnogorske upute prema Bosni.¹³⁷⁰ Kralj Nikola tražio je od svog zeta informacije i interesovao se za italijanski stav, ali je to bila samo *pro forma*. Cilj depeše bio je da se istakne kontekst koji opravdava buduću akciju Crne Gore.¹³⁷¹

Sonino je shvatio namjere crnogorskog kralja i odmah preuzeo kontra-mjere. Viktora Emanuela III zamolio je da kralju Nikoli savjetuje da se ne upušta u okupiranje albanskih teritorija, da ga podsjeti da je italijanska diplomacija protestovala zbog srpskih akcija u Albaniji, ali da bi crnogorska mogla da dodatno zakomplikuje situaciju u Albaniji i da bi tamo mogle biti trajnije vezane crnogorske snage koje su u cjelini potrebne na frontu protiv Austro-Ugarske. O svom koraku Sonino je obavijestio italijanske predstavnike kod savezničkih vlada.¹³⁷² Indirektno, preko ruskog poslanika u Rimu Girsa, Sonino je 10. juna zaprijetio i sankcijama. Od ruske diplomatiјe traženo je da kralja Nikolu upozore da će, ako zauzme Skadar, ostati bez pomoći italijanske flote u snabdijevanju Crne Gore žitom. Kao što je poznato, slične sankcije iz Rima su ranije predlagali kao sredstvo pritiska na Srbiju. Ovoga puta, u crnogorskom slučaju, Italijani

¹³⁶⁸ DDI, V-IV, № 163, *Negrotto Cambiaso a Sonnino*, Cettigne, 12 giugno 1915, 92-93.

¹³⁶⁹ DDI, V-IV, № 175, *Negrotto Cambiaso a Sonnino*, Cettigne, 13 giugno 1915, 101.

¹³⁷⁰ S. Ratković, *op. cit.*, 104; DDI, V-IV, № 153, *Vittorio Emanuele III a Sonnino*, Italia, 11 giugno 1915, 88.

¹³⁷¹ U međusobnim optuživanjima Italija, Srbija i Crna Gora koristile su se sličnom argumentacijom, navodnim strahom da će zbog izdvajanja snaga sa fronta sa Austro-Ugarskom biti oslabljeni zajednički saveznički interesi. Ako se ostavi na stranu osvajački karakter vojne akcije sve tri zemlje u Albaniji, sa stanovišta interesa saveznika, prisustvo njihovih vojnih snaga u Albaniji nije nužno moralno biti na štetu interesa bloka Antante. Naprotiv. Ona će ublažiti patnje ostataka srpske vojske prilikom njihovog povlačenja u zimu 1915/1916. godine. Ovo je priznala i francuska vlada u saopštenju britanskom ambasadoru u Parizu od 24. novembra 1915. godine: „okupacija Skadra, izvršena protiv volje saveznika i koja ih je toliko naljutila na Crnu Goru, mogla bi biti, u sadašnjim okolnostima, smatrana kao sretan događaj koji može olakšati vezu sa srpsko-crnogorskom vojskom.“ D. Vujović, *Ratna saradnja Crne Gore i Francuske 1914-1916*, 235.

¹³⁷² S. Ratković, *op. cit.*, 104; DDI, V-IV, № 159, *Sonnino a Vittorio Emanuele III, Imperiali, Tittoni, Carlotti, Negrotto Cambiaso e Squitti*, Roma, 12 giugno 1915, 91.

su bili u poziciji da mogu i da ih primijene. Šef italijanske diplomatiјe iznosi i prve sumnje da je crnogorska akcija prema Skadru rezultat dogovora sa Austro-Ugarskom.¹³⁷³

Sumnje su bile rezultat informacija dobijenih od Kambjaza 11. juna, da su prethodnih dana crnogorski i austrijski parlamentarci imali tri tajna sastanka u jednom od kotorskih utvrđenja, a da je 10. juna takav sastanak imao i komandant lovćenskog fronta princ Petar. Kambjazo je prenio tumačenje koje su crnogorske vlasti dale generalu Jankoviću i Vrhovnoj komandi da su pregovori vođeni zbog obustavljanja austrijskih bombardovanja crnogorskih gradova. Zvanična verzija, po mišljenju Kambjaza, nije bila logična. Nije znao šta crnogorska strana nudi za uzvrat, ali je u čitavoj priči vidio potvrdu teze da crnogorsko-austrijski odnosi nijesu prekinuti nakon objave rata.¹³⁷⁴ Obaviješten kako u Beču prihvataju okupaciju Skadra u zamjenu za crnogorsku neaktivnost na frontu protiv Austro-Ugarske, Sonino je tražio provjeru informacija. Prema izvještaju italijanskog vojnog atašea, komandanta Akame, Austro-Ugarska je željela da dio artiljerije sa crnogorskog fronta prebaci na italijanski.¹³⁷⁵

Vjerovatno da bi preduprijedio kritiku da je Italija, neadekvatnom zaštitom transporta materijala za Crnu Goru, pružila crnogorskoj vladi opravdanje za posijedanje Skadra i Lješa, Sonino je italijanske ambasadore u savezničkim zemljama obavijestio da su radi obezbjeđenja transporte za Medovu, Italijani tamo uputili torpedne brodove. Istovremeno, insistirao je da Crnogorci odustanu od akcija u Albaniji.¹³⁷⁶ Italijani su se složili sa britanskim predlogom kolektivne note savezničkih predstavnika na Cetinju. Nota je sadržala osudu intervencije u Albaniji, a britanska vlada otišla je korak dalje, zaprijetivši da neće olakšavati transport crnogorskih vojnih obveznika iz SAD-a i Kanade ako će oni biti upotrebljavani za pomenutu akciju. Britanski predstavnik na Cetinju dobio je instrukciju da zajedno sa kolegama konzulima u Skadru djeluje kod lokalnih albanskih vlasti da u vlastitom interesu obezbijede neometano snabdijevanje Crne Gore.¹³⁷⁷ Savezničke sile prihvatile su britansku inicijativu.¹³⁷⁸

¹³⁷³ S. Ratković, *op. cit.*, 104-105.

¹³⁷⁴ DDI, V-IV, № 152, *Negrotto Cambiaso a Sonnino*, Cettigne, 11 giugno 1915, 88.

¹³⁷⁵ DDI, V-IV, № 186, *Sonnino a Negrotto Cambiaso*, Roma 15 giugno 1915, 107.

¹³⁷⁶ DDI, V-IV, № 162, *Sonnino a Imperiali, Tittoni, Carlotti, Negrotto Cambiaso, Squitti e Aliotti*, Roma, 12 giugno 1915, 92.

¹³⁷⁷ DDI, V-IV, № 193, *Sonnino ad Imperiali, Tittoni, Carlotti e Negrotto Cambiaso*, Roma, 16 giugno 1915, 113; S. Ratković, *op. cit.*, 196.

Tokom juna mjeseca, dok je pripremana i postepeno realizovana operacija crnogorskog posijedanja Skadra i njegove okoline na relaciji Rim-Cetinje vodio se neprijatan dijalog u koji su se povremeno uključivali i predstavnici drugih Velikih sila. Italijani nijesu željeli da dozvole stvaranje faktičkih stanja koja bi na kraju rata mogla da budu uporište za crnogorska posezanja za albanskim teritorijom. Protivljenje ovakvoj politici bilo je toliko snažno da je italijansku diplomaciju činilo slijepom i neosjetljivom za očajničku potrebu Crne Gore da obezbijedi sigurne puteve za svoje snabdijevanje koje je bilo problematično i zbog italijanskog odbijanja da izvrši svoju savezničku dužnost prema Crnoj Gori.¹³⁷⁹

Preko svojih konzula u Draču i Skadru italijanska diplomatija pokušala je da organizuje lokalne snage koje bi se suprotstavile crnogorskoj okupaciji. Pokušavaju da izmire međusobno sukobljena plemena, a daju podršku i politici Esad-paše neprijateljski raspoloženog prema Crnoj Gori.¹³⁸⁰ Zbog haotičnih albanskih prilika ova politika nije davala posebne rezultate pa je konzul De Façendis ministru Soninu sugerisao poželjnost međunarodne okupacije Skadra od strane sila Antante, po mogućnosti sa italijanskim prvenstvom.¹³⁸¹ Sonino je ideju odbacio i insistirao da se podstiču katolici u Medovi da prihvate vlast Esad-paše.¹³⁸² Anticrnogorska italijanska propaganda među sjevernoalbanskim katolicima je morala izazvati nezadovoljstvo na Cetinju, pa je Sonino u instrukcijama svom tamošnjem predstavniku podvlačio da Albancima nije sugerisano da se priključe Esad-paši već da se prema Crnogorcima odnose kao i Esad-paša, navodno kako bi ovi obezbijedili mirno snabdijevanje Crne Gore.¹³⁸³

¹³⁷⁸ DDI, V-IV, № 199, *Sonnino a Imperiali, Tittoni, Carlotti e Negrotto Cambiaso*, Roma, 17 giugno 1915, 117; *Ibid.*, № 201, *Negrotto Cambiaso a Sonnino*, Cetigne 17 giugno 1915, 118. Ruski ministar inostranih poslova Sazonov ukazao je na njenu potrebu utoliko više što austrougarski konzul u Skadru čini sve da navede kralja Nikolu na akciju i time rastereti front prema Crnoj Gori.

¹³⁷⁹ S. Ratković, *op. cit.*, 106-107. U optužbama, sumnjičenjima i pritiscima koje je vršio Kambjazo na Cetinju potpuno se gubilo pitanje od kog je stvarno zavisila sposobnost Crne Gore da nastavi ratovanje protiv zajedničkog protivnika. To dobro ilustruje izvještaj koji je Kambjazo uputio Soninu 19. juna: ..."Danas sam energično insistirao kod ovdašnjeg ministra spoljnih poslova ... Pitanje snabdijevanja nije ništa drugo nego fasada za prikrivanje pravih ciljeva osvajanja." Italijanska diplomacija imala je dovoljno informacija da shvati koliko je pitanje snabdijevanja bilo sudbinsko za Crnu Goru. De Façendis, italijanski konzul u Skadru, slao je izvještaje o nesigurnom stanju u Albaniji, o hiljadama naoružanih Malisora koji podstaknuti austrougarskim agentima pljačkaju robu koja je u Medovu pristigla za Crnu Goru; S. Ratković, *op. cit.*, 106-107.

¹³⁸⁰ S. Ratković, *op. cit.*, 107.

¹³⁸¹ DDI, V-IV, № 180, *De Facendis a Sonnino*, Scutari, 14 giugno 1915, 104. Pokušaj da se mir u skadarskoj oblasti preko Bib Dode obezbijedi, rezultirao je time da malisorski prvak da obećanja, ali ih uslovi italijanskom pomoći.

¹³⁸² S. Ratković, *op. cit.*, 107; DDI, V-IV, № 181, *Sonnino a De Facendis*, Roma, 14 giugno 1915, 105.

¹³⁸³ DDI, V-IV, № 215, *Sonnino a Negrotto Cambiaso*, Roma 19 giugno 1915, 127.

Italijanski predstavnik na Cetinju Negroto Kambjazo svakodnevno je vršio pritisak da Crna Gora odustane od svoje akcije. Sa crnogorske strane isticano je da su zaposijedanje strateških tačaka u oblasti Skadra i eventualna okupacija Skadra preuzeti iz istih razloga koji su naveli Velike sile da okupiraju neke tačke u Albaniji.¹³⁸⁴

Dolazak crnogorske vojske nadomak Skadra bio je uzrok novih protesta Negrota Kambjaza i ponovih pravdanja i minimiziranja ministra Petra Plamenca.¹³⁸⁵ Plamenac je nastavio sa najgorom mogućom politikom, davao je obećanja koja bi ubrzo pogazio. U komunikaciji sa crnogorskim ministrom italijanski poslanik često je imao drsko držanje koje je kulminiralo 21. juna njegovim saopštenjem da nema povjerenja ni u Plamenca, ni u crnogorsku vladu.¹³⁸⁶

Ministar Sonino poručio je crnogorskoj vladi da Italija nije spremna da se žrtvuje u interesu Crne Gore dok ova u Albaniji vodi politiku koju Italija osuđuje.¹³⁸⁷

Gubitku kredibiliteta crnogorske diplomatičke politike doprinos je dao i kralj Nikola. On je 25. juna 1915. godine italijanskom poslaniku saopštilo kako je upoznat sa pravim namjerama Italije u albanskem pitanju, te da ga je to saznanje umirilo i da će trupe generala Vešovića biti povučene. Pomenuo je i uvjeravanja koja je dobio iz Petrograda da će prava Crne Gore na Skadar biti priznata kao i da će slijediti savjete Velikih sila siguran u naklonost italijanske politike prema Crnoj Gori.¹³⁸⁸

Crnogorska politika bila je protivurečna. Prvo je negirano da je motiv pokreta trupa zauzimanje Skadra i isticano obezbjeđivanje sigurnosti za crnogorske transporte,

¹³⁸⁴ S. Ratković, *op. cit.*, 105.

¹³⁸⁵ DDI, V-IV, № 227, *Negrotto Cambiaso a Sonnino*, Cettigne, 20 giugno 1915, 133. U gradu je izbila panika, a italijanski konzul De Façendis strahovao je za bezbjednost italijanske kolonije; DDI, V-IV, № 228, *De Facendis a Sonnino*, Scutari, 21 giugno 1915, 133. Zahtijevajući da se Crnogorci povuku iz oblasti Skadra Kambjazo je posebno insistirao na povlačenju sa Taraboša i sa skadarskog mosta zbog taktičkog značaja koje su ove tačke mogle imati pri osvajanju grada kao i zbog pretpostavke da bi incident sa stanovništvom mogao da bude za Crnogorce željeni povod za zaposijedanje Skadra. Ne postižući ništa ovim insistiranjima Kambjazo je tražio garancije da crnogorske trupe neće prelaziti na lijevu stranu rijeke. Plamenac je bio spreman na to, ali uz izvjesne ografe u čemu je Kambjazo prepoznavao neiskrenost. Italijanski predstavnik procjenjivao je da se Plamenac zavarava iluzijom o blagonaklonom držanju Rusije i Francuske. Soninu je zato sugerisao da predstavnici sila Antante djeluju na Cetinju hitno, energično i nedvosmisleno; S. Ratković, *op. cit.*, 106.

¹³⁸⁶ DDI, V-IV, № 233, *Negrotto Cambiaso a Sonnino*, Cettigne, 21 giugno 1915, 136. Utisak Kambjaza bio je da ni njegov britanski ni francuski kolega nemaju želje da podržavaju crnogorske interese. De Façendis je javljao da je austrougarski konzul u Skadru pozitivno raspoložen prema crnogorskoj okupaciji Skadra; DDI, V-IV, № 253, *De Facendis a Sonnino*, Scutari, 23 giugno 1915, 151.

¹³⁸⁷ DDI, V-IV, № 230, *Sonnino ad Imperiali, Tittoni, Carlotti e Negrotto Cambiaso*, Roma, 21 giugno 1915, 134.

¹³⁸⁸ DDI, V-IV, № 271, *Sonnino ad Imperiali, Tittoni, Carlotti e Negrotto Cambiaso*, Roma, 25 giugno 1915, 162.

da bi se nakon toga obećalo povlačenje snaga jer je navodno kralj dobio signale da će mu pravo na Skadar biti priznato. Nakon svega, obećanja nijesu održana. Već 26. juna Kambjazo je javljao o novim napredovanjima crnogorske vojske, odnosno o okupaciji čitave desne obale Bojane uključujući Taraboš i prilaze na most i o njenom prebacivanju na lijevu obalu Bojane. Suprotno kategoričnim uvjeravanjima, Crnogorci su okupirali Medovu i marširali ka Lješu. Za Kambjaza nije bilo sumnje da je akcija sprovedena prema planu i da je Skadar faktički u posjedu Crne Gore. Kambjazo je želio da energično protestuje sa svojim kolegama, ali nije za to imao njihovu podršku, a shvatao je da bi samostalna akcija samo pojačala postojeću netrpeljivost prema Italijanima.¹³⁸⁹

Ministar Sonino shvatio je to nekoliko dana prije italijanskih diplomatskih predstavnika u Skadru i na Cetinju. Procijenio je da Italija ne može da interveniše ma koliko se protivila crnogorskoj akciji. Bez uspjeha pokušao je da preduhitri očekivanu crnogorsku okupaciju Medove nudeći na raspolaganje brod Esad-pašinim trupama kako bi prije Crnogoraca zaposjeli ovu luku.¹³⁹⁰ Ne raspolažući adekvatnim snagama Esad-paša to nije ni pokušao.¹³⁹¹ Na poziv mirditskog vođe Bib Dode crnogorska vojska okupirala je 25. juna Medovu. Zbog procrnogorskog djelovanja Bib Doda je izgubio je raniji značaj u italijanskim albanskim kombinacijama.¹³⁹² Do 27. juna crnogorska zastava podignuta je i u Skadru, Medovi i Lješu. U Skadru je to kao predstavnik kralja Nikole uradio general Janko Vukotić. Stanovništvo je okupaciju prihvatiло mirno. Po De Façendisevom mišljenju, zbog straha.¹³⁹³

¹³⁸⁹ DDI, V-IV, № 279, *Negrotto Cambiaso a Sonnino*, Cettigne, 26 giugno 1915, 168; S. Ratković, *op. cit.*, 108.

¹³⁹⁰ S. Ratković, *op. cit.*, 107.

¹³⁹¹ DDI, V-IV, № 276, *Aliotti a Sonnino*, Durazzo, 25 giugno 1915, 165. Već 25. juna Sonino je obaviješten da su Crnogorci okupirali Medovu i da nadiru ka Lješu.

¹³⁹² S. Ratković, *op. cit.*, 108; DDI, V-IV, № 401, *Sonnino a De Facendis*, Roma, 11 luglio 1915, 238. Bib Doda se odlučio na ovaj korak kako bi spriječio međuvjerske sukobe.

¹³⁹³ DDI, V-IV, № 290, *De Facendis a Sonnino*, Scutari, 28 giugno 1915, 175.

Reakcije Italije i savezničkih sila na crnogorsko zauzimanje Skadra

Dan nakon crnogorskog zauzimanja Skadra, 28. juna 1915. godine predstavnici sila Antante uručili su zbog toga kolektivni protest crnogorskoj vlasti. Sonino je upozorio italijanskog konzula u Skadru da se uzdrži od svega što bi impliciralo da je crnogorsko zauzimanje grada Italija prihvatile kao svršen čin.¹³⁹⁴

Crnoj Gori nametnute su sankcije Italije već uoči njenog zauzimanja Skadra. Francuska vlada se preko svog ambasadora u Rimu raspitivala o spremnosti italijanske vlade da obezbijedi pomoć u namirnicama Crnoj Gori koja je bila teško ugrožena glađu. U vezi sa ovim, postavljalo se i pitanje zajma koji bi trebalo odobriti Crnoj Gori. Soninov odgovor bio je kategoričan, Italija joj ni na jedan način neće pomoći dok ne povuče snage sa okupiranih albanskih teritorija.¹³⁹⁵ Italijanska vlada je zabranila izvoz namirnica u Crnu Goru, a onemogućila je i ulazak u Jadran brodovima pod neutralnom zastavom. Crnogorski ministar spoljnih poslova ukazivao je italijanskom poslaniku na neraspoloženje koje takav stav izaziva u Crnoj Gori. Kralj Nikola se žalio francuskom predstavniku zbog neprilika koje Crnoj Gori čini Italija.¹³⁹⁶ Sankcijama koje je zavela Italija a nagovještavala i Velika Britanija, Francuska se protivila procjenjujući da bi one imale teške posledice za vojne operacije Crne Gore i da bi pogoršale i onako teško stanje vojske i naroda. Protiv nagoviještenih sankcija, u saglasnosti sa Rusijom, Francuska je djelovala u Rimu i Londonu. Ova nastojanja imala su izvjesnog uticaja na stavove Velike Britanije ali ne i na stavove Italije.¹³⁹⁷ Tražeći od Sonina da Italija ipak pomogne snabdijevanje Crne Gore Sazonov se plašio da bi on ipak mogao tražiti evakuaciju Skadra. Uz saopštenje da ruska vlada osuđuje okupaciju sugerisao je da ne bi

¹³⁹⁴ S. Ratković, *op. cit.*, 108; DDI, V-IV, № 285, *Sonnino a Imperiali, Tittoni, Carlotti, De Bosdari, Fasciotti, Aliotti, Squitti, Succhi Boasso e De Facendis*, Roma, 27 giugno 1915, 171-172. Sonino traži da De Façendis italijanski stav o neprihvatanju crnogorskog akta saopšti kolegama iz Antante; DDI, V-IV, № 293, *Sonnino a De Facendis*, Roma, 28 giugno 1915, 177.

¹³⁹⁵ DDI, V-IV, № 284 *Sonnino a Imperiali, Tittoni, Carlotti e Negrotto Cambiaso*, Roma, 27 giugno 1915, 171.

¹³⁹⁶ D. Vujović, *op. cit.*, 135. Francuska je bezuspješno pokušala da u avgustu 1915. godine kod italijanske vlade izdejstvuje pratnju za brodove koji su iz Marselja i Soluna transportovali oružje i žito za Crnu Goru. Sama Francuska to nije mogla da uradi jer se njena flota u Jadranu nalazila pod italijanskom komandom od maja 1915. godine.

¹³⁹⁷ D. Vujović, *op. cit.*, 231, 234.

bilo dobro insistirati na evakuaciji crnogorskih snaga jer bi to moglo dovesti do nereda.¹³⁹⁸

Nijesu samo Italijani burno reagovali na crnogorsko zauzimanje Skadra. Pašić je zaprijetio prekidom odnosa ali je odustao pod uticajm Rusije. Crnogorska okupacija Skadra rušila je kombinaciju koju je ranije napravio sa Esad-pašom, garantujući načelno Albaniji granice iz 1913., dakle, i posjed Skadra.¹³⁹⁹ Prema mišljenju Pašića, okupacija je mogla isprovocirati Italijane da zauzmu Berat.¹⁴⁰⁰ Odgovor Srbije na zauzimanje Skadra bio je povlačenje generala Jankovića sa mesta načelnika crnogorske Vrhovne komande. Na predstavnika Italije kao i Velike Britanije, ovo je ostavilo dobar utisak. Francuska nije podržala srpsku odluku jer je bila zainteresovana da Srbija ne ispusti crnogorsku vojsku iz ruku. To nijesu željeli ni Rusija ni Srbija, pa je na Jankovićevo mjesto upućen pukovnik Petar Pešić.¹⁴⁰¹

Nakon razgovora sa srpskim kolegom, o ostavci generala Jankovića uvjerenost Kambjaza u crnogorsko-austrijske dogovore bila je još čvršća. Kambjazu je saopšteno da je predmet dogovaranja Cetinja i Beča bio i crnogorski dio Novopazarskog sandžaka koji bi Crna Gora prepustila austrougarskoj okupaciji kako bi onemogućila Srbiji da je absorbuje. O ovome se navodno raspravljaljalo i 1913. godine.¹⁴⁰²

Da se srpska diplomatija ograjuje od crnogorske politike u Albaniji, ministru Soninu potvrdio je i ambasador u Londonu, Imperijali. Takođe, on je izvijestio da crnogorsko ponašanje britanska diplomacija ocjenjuje kao nekorektno i nevješto.¹⁴⁰³

¹³⁹⁸ D. Šepić, *op. cit.*, 116; Ministar Plamenac je tražio da ruska i francuska diplomacija utiču na italijansku vladu da promijeni svoje držanje. Brodovi koji su upućivani prema Medovi za Crnu Goru, zbog nedostatka pratrne potapani su ili zarobljavani od strane austrougarskih plovila. Zarobljavanje *Kefalonije* koja je iz Soluna prevozila ruski kukuruz izazvalo je mučan utisak na Cetinju; D. Vujović, *op. cit.*, 138.

¹³⁹⁹ V. Vučković, *Diplomatska pozadina ujedinjenja Srbije i Crne Gore*, Jugoslovenska revije za međunarodno pravo 2 (1959) [preštampano in: *Studije i ogledi o diplomatiji Crne Gore*, ed. Đ. Lopičić, Beograd 2006], 624-625; Informisan o ciljevima misije generala Mitra Martinovića u Rusiji aprila 1915. godine, Pašić se potrudio da ih osuđeti. Osporio je nastojanje kralj Nikole da se Crnoj Gori pripove dio Bosne sa Sarajevom, Hercegovinom, Južna Dalmacija do Neretve i Sjeverna Albanija sa Skadrom.

¹⁴⁰⁰ V. Vučković, *op. cit.*, 624.

¹⁴⁰¹ D. Vujović, *op. cit.*, 229-230.

¹⁴⁰² DDI, V-IV, № 305, *Negrotto Cambiaso a Sonnino*, Scutari, 29 giugno 1915, 183. Kambjazo je od srpskog poslanika saznao kako je kralj Nikola generalu Jankoviću navodno izjavio da crnogorske trupe dok je on živ neće izaći iz Skadra; DDI, V-IV, № 324, *Negrotto Cambiaso a Sonnino*, Cettigne, 1 luglio 1915, 194. Srpski poslanik na Cetinju Mihajlović pisao je Pašiću 11. jula 1915. godine da su na Cetinju „gotovi na sve što bi im osiguralo emancipaciju od srpskog ... uticaja.“ Mihajlović je procjenjivao da je dobar trenutak da se urede odnosi Srbije i Crne Gore uspostavljanjem neke vrste unije, na osnovu predloga kralja Nikole s kraja februara 1913. godine; D. Šepić, *op. cit.*, 115.

¹⁴⁰³ DDI, V-IV, № 308, *Imperiali a Sonnino*, Londra, 29 giugno 1915, 184.

Italijanske i srpske diplomate širile su vijesti da je zaposijedanje Skadra posljedica tajnog dogovora Crne Gore i Austro-Ugarske. Optužbe su prihvatili i Britanci. Kralj Nikola je, vodeći računa o raspoloženju ruske vlade, protestovao kod nje zbog ovakvih kleveta.¹⁴⁰⁴

Informacije o suprostavljenosti srpskih i crnogorskih interesa i nesolidnosti njihovih odnosa, ministar Sonino nastavio je da dobija i tokom jula mjeseca. Kralj Nikola i crnogorska vlada odbili su da potčine srpskoj komandi svoje vojne snage za eventualne operacije u Bosni.¹⁴⁰⁵

Poslanik Kambjazo je očekivao da će doći do krize crnogorsko-srpskih odnosa zbog toga, a srpski predstavnik na Cetinju je italijanskom kolegi objašnjavao da zajedničke operacije mogu imati uspješan ishod jedino u slučaju efikasne kontrole nad crnogorskim vojskom. Po njegovim riječima, ovo je dovoljan razlog da se za pitanje zainteresuju i ostale saveznice.¹⁴⁰⁶ Srpski predstavnik očigledno je želio da postigne pritisak italijanske i drugih savezničkih vlada na crnogorsku u ovom smislu.

Čini se da je jedini znak razumijevanja za crnogorsku akciju došao od strane francuskog konzula u Skadru. De Façendis je ovo dovodio u vezu sa željom Francuza da obezbijede budući komercijalni prođor u Crnu Goru i Albaniju u konkurenciji sa pozicijama koje je Italija tu već ostvarila.¹⁴⁰⁷

Ruski ministar Sazonov je 2. jula pokušao da umiri italijansku vladu nezadovoljnu zbog srpskog i crnogorskog nastupanja u Albaniji.¹⁴⁰⁸ Predložio je da sile

¹⁴⁰⁴ D. Vujović, *op. cit.*, 230.

¹⁴⁰⁵ DDI, V-IV, № 442, *Negrotto Cambiaso a Sonnino*, Cettigne, 18 luglio 1915, 266. Srpski poslanik na Cetinju obavijestio je Kambjaza o odbijanju jedinstvene komande uz motivaciju: 1. Da Crna Gora ima specifičnu vojnu organizaciju sa plemenskom osnovom; 2. Ima manje disciplinovanu i obučenu vojsku zbog čega se direktna komanda ne može prepustiti strancu; 3. General Vukotić odbija da se potčini srpskom generalu, a nemoguće je zamijeniti ga drugim sposobnim generalom. Komentar srpskog poslanika bio je da Crna Gora pokušava da zadrži slobodu djelovanja. S druge strane Srbija ne želi da preuzme odgovornost za uspjeh operacija ako u svojim rukama nema i generala na strateškom planu. Nije dovoljno da srpski oficiri budu dio vrhovne komande. Isti poslanik mislio je da bi Srbija trebalo da povuče i te oficire kako se ne bi stvarao privid kako vrši kontrolu nad crnogorskom vojskom; DDI, V-IV, № 475, *Negrotto Cambiaso a Sonnino*, Cettigne, 26 luglio 1915, 285-286.

¹⁴⁰⁶ DDI, V-IV, № 445, *Negrotto Cambiaso a Sonnino*, Cettigne, 19 luglio 1915, 267. Crnogorsko zvanično saopštenje o gubicima koje su imali zbog albanske pobune srpska komanda opovrgla je svojim saopštenjem prema kome su crnogorski gubici bili mnogo teži od zvanično saopštenih; DDI, V-IV, № 454, *Negrotto Cambiaso a Sonnino*, Cettigne, 21 luglio 1915, 272.

¹⁴⁰⁷ DDI, V-IV, № 314, *De Facendis a Sonnino*, Scutari, 30 giugno 1915, 188. De Façendis je smatrao da ovaj problem zahtijeva ozbiljno razmatranje i da nije dovoljno buduće rješenje albanskog pitanja ne bi trebalo da dovede u pitanje prevlast italijanskih ekonomskih interesa.

¹⁴⁰⁸ DDI, V-IV, № 339, *Sonnino ad Imperiali, Tittoni e Carlotti*, Roma, 4 luglio 1915, 202.

Antante crnogorskoj vladi saopšte da ne priznaju okupaciju Skadra, da crnogorska uvjeravanja o njenom privremenom karakteru ne mogu promijeniti stav sila da se radi o „samovoljnem postupku“ irelevantnom za konačnu sudbinu grada koja zavisi isključivo od volje Velikih sila. Njihovi konzuli trebalo je da se uzdržavaju od odnosa sa crnogorskim vlastima. Predlog Sazonova Sonino je prihvatio, a za njim i Delkase i Grej. Tekst protesta napravljen je u italijanskom Ministarstvu spoljnih poslova. Međutim, kasnilo sa njegovim uručivanjem crnogorskoj vladi, jer su se čekale instrukcije za francuskog poslanika koji je pokušao da unese izvjesne izmjene. Konačno, to je urađeno 30. jula na Cetinju. Po ko zna koji put saveznici su ponovili da Crna Gora svoje snage treba da usmjeri protiv zajedničkog neprijatelja.¹⁴⁰⁹

Crnogorska vlada pokušala je da umanji negativne efekte svoje akcije izjavljajući saveznicima da će uvažavati njihove savjete, da neće širiti svoje akcije u Albaniji osim ako to posebne okolnosti ne zahtijevaju, da za akciju u Albaniji ne samo da nijesu angažovane trupe sa austrijskog fronta već da su akcijom stvoreni uslovi da dio vojske koji je ranije držan prema Albaniji može biti prebačen na front protiv Austro-Ugarske. Kambjazo je osporio istinitost navoda iz saopštenja upozoravajući da su značajne snage sa lovčenskog sektora korištene u akciji u Albaniji, a da završni dio crnogorskog saopštenja ne znači odricanje od akcije već diplomatsku pripremu za njen proširenje. Prema Kambjazovim saznanjima, Bib Doda je pozvao kralja Nikolu da okupira prostor sve do rijeke Maće.¹⁴¹⁰ Na Cetinje su pozivani albanski prvaci. U nastojanju da se pridobiju sugerisana im je politička teza: „Skadar je potreban Crnoj Gori kao što je i Crna Gora potrebna Skadru.“¹⁴¹¹

Privodenje italijanskog podanika Marubija u Skadru, zbog nepoštovanja crnogorskih vlasti, Italija je iskoristila da demonstrira kako ne priznaje crnogorsku okupaciju Skadra. U protestu predstavnika sila Antante zbog incidenta prednjačila je

¹⁴⁰⁹ D. Šepić, *op. cit.*, 115; DDI, V-IV, № 390, *Sonnino ad Imperiali, Tittoni, Carlotti e Negrotto Cambiaso*, Roma, 10 luglio 1915, 231; DDI, V-IV, № 504, *Negrotto Cambiaso a Sonnino*, Cettigne, 30 luglio 1915, 304. Plamenac je najavio odgovor za nekoliko dana, navodno zadovoljan jer će imati priliku da razjasni situaciju.

¹⁴¹⁰ DDI, V-IV, № 324, *Negrotto Cambiaso a Sonnino*, Cettigne, 1 luglio 1915, 194.

¹⁴¹¹ DDI, V-IV, № 384, *De Facendis a Sonnino*, Scutari, 9 luglio 1915, 227. Crnogorske vlasti nastaviće sa ovom politikom i kasnije. Početkom avgusta Bib Doda, kome je bilo zabranjeno udaljavanje iz Skadra, pozvan je na Cetinje kod kralja Nikole. Bib Doda je konzulu De Façendisu izrazio želju da se prebaci u Italiju i da tamo živi mirno; DDI, V-IV, № 567, *De Facendis a Sonnino*, Scutari, 10 agosto 1915, 348.

Italija.¹⁴¹² Sonino je insistirao da saveznički predstavnici na Cetinju zahtijevaju da Crna Gora poštuje međunarodne norme.¹⁴¹³ Predstavnici Antante na Cetinju tražili su da se okupiranim oblastima zadrži režim kapitulacija.¹⁴¹⁴

Crnogorsko-italijanskim odnosima pored okupacije Skadra jako su naškodili pregovori odnosno sastanci knjaževića Petra sa majorom Gustavom Hubkom. Sastanci nijesu bili tajni, vođeni su da se izbjegne bombardovanje civilnog stanovništva od strane austrougarske avijacije, ali su svejedno izazivali podozrenje da se radi o separatnom miru.¹⁴¹⁵

Kralj Nikola je negirao glasine o približavanju Crne Gore i Austro-Ugarske. Bio je ogorčen i povrijeđen zbog širenja ovakvih glasina u Italiji. Njegova izjava da je u vezi sa zauzimanjem Skadra doveden pred svršen čin, a da je slično bilo i sa ministrom spoljnih poslova, bila je neuvjerljiva. Kambjazo ga je podsjetio da izjave ministra Plamenca nijesu nikada korespondirale sa kasnjim događajima.¹⁴¹⁶ Plamenac je čak i od nekih kolega smatran odgovornim za pogoršavanje odnosa sa Italijom i Velikom Britanijom. Kada je septembra 1915. godine rekonstruisana crnogorska vlada resor spoljnih poslova od njega je preuzeo general Janko Vukotić.¹⁴¹⁷

Negativan stav prema crnogorskom zauzimanju Skadra, odsustvo italijanske vojne pomoći i podrške u snabdijevanju Crne Gore uticali su na sve negativnije raspoloženje crnogorskog javnog mnjenja prema Italiji. Javni oglas opštine Cetinje da, zbog zabrane italijanske vlade, nikakva roba iz Italije ne može da dođe u Crnu Goru

¹⁴¹² DDI, V-IV, № 341, *De Facendis a Sonnino*, Scutari, 4 luglio 1915, 203; *Ibid.*, № 356, *De Facendis a Sonnino*, Scutari, 6 luglio 1915, 212; *Ibid.*, № 369, *Sonnino ad Imperiali, Tittoni, Carlotti e Negrotto Cambiaso*, Roma, 8 luglio 1915, 219; DDI, V-IV, № 461, *Negrotto Cambiaso a Sonnino*, Cettigne, 23 luglio 1915, 277; DDI, V-IV, № 466, *Sonnino a Tittoni*, Roma, 24 luglio 1915, 280.

¹⁴¹³ DDI, V-IV, № 369, *Sonnino ad Imperiali, Tittoni, Carlotti e Negrotto Cambiaso*, Roma, 8 luglio 1915, 219; *Ibid.*, № 383, *Imperiali a Sonnino*, Londra, 9 luglio 1915, 227.

¹⁴¹⁴ DDI, V-IV, № 416, *Sonnino a Negrotto Cambiaso*, Roma, 13 luglio 1915, 246. Tekst saopštenja Crnoj Gori koji je predložila Italija podržali su Englezi; DDI, V-IV, № 411, *Imperiali a Sonnino*, Londra, 12 luglio 1915, 243; Crnogorska vlada naredila je da se poslanstvima preda arhiva konzularnog savjeta u Skadru; DDI, V-IV, № 404, *Negrotto Cambiaso a Sonnino*, Cettigne, 11 luglio 1915, 239.

¹⁴¹⁵ D. Šepić, *op. cit.*, 116. Prema mišljenju V. Vučkovića, kralj je morao predvidjeti štetne posledice ovih pregovora, ali je možda želio da ovim putem izvrši pritisak na vlastite saveznike; V. Vučković, *op. cit.*, 241.

¹⁴¹⁶ DDI, V-IV, № 453, *Negrotto Cambiaso a Sonnino*, Podgorica, 20 luglio 1915, 271. Komentarišući pitanje subordinacije crnogorske vojske srpskoj Kralj je i kod ovog pitanja izbjegao suštinu i stvar objasnio kao pitanje principa, odnosno nespojivošću sa crnogorskim dostojanstvom potčinjavanje crnogorskog generala Vukotića jednom mlađem srpskom oficiru.

¹⁴¹⁷ D. Vujović, *op. cit.*, 256-257. Prema francuskim izvorima, Vukotić je bio italofil, pa se njegovo imenovanje moglo smatrati uspjehom za Italiju. Međutim, zbog odlaska Vukotića na front veliku ulogu u Ministarstvu inostranih djela dobio je njegov generalni direktor. Bez obzira na pomenutu tvrdnju, nema svjedočanstava o Vukotićevom italofilstvu.

izazvao je veliko nezadovoljstvo. Narod je zabranu doživljavao kao represaliju zbog Skadra. Poslanik Kambjazo ukazao je crnogorskom Ministarstvu spoljnih poslova na neoportunost saopštenja u takvoj formi i upozorio da, ako je cilj bio da se izvrši pritisak na Italiju, da će efekat biti suprotan.¹⁴¹⁸

Italija i kapitulacija Crne Gore

U jesen 1915. godine problem snabdijevanja Crne Gore dobio je dramatične dimenzije. Gladovali su i narod i vojska a nedostatak ratnog materijala dovodio je u pitanje mogućnost pružanja otpora neprijatelju. Početkom oktobra u Italiju je upućen Andrija Radović kao specijalni delegat sa zadatkom da olakša snabdijevanje Crne Gore. U Rimu je odmah posjetio ministra mornarice i druge uticajne ličnosti. Ne mogavši da isposluje da italijanski brodovi direktno prate transporte, Radović je tražio da italijanske podmornice i torpiljerke izviđaju bezbjednost puta prema Medovi kako bi nakon toga transportni brodovi noću krenuli prema ovoj luci.¹⁴¹⁹

Radovićeve aktivnosti kod italijanske vlade pomagao je francuski ambasador Barer.¹⁴²⁰ U novembru 1915. godine, francuska vlada intervenisala je kod italijanske da obezbijedi pratnju transportima za Crnu Goru jer je ovo pitanje smatrala izuzetno važnim i zbog prisustva velikog broja srpskih izbjeglica u Crnoj Gori. Francuzi su se obratili Petrogradu i Londonu tražeći da sihronizovano djeluju u ovom smislu. Predsjednik francuske vlade i ministar spoljnih poslova Aristid Briand formulisao je načela koja je trebalo poštovati kako bi operacija snabdijevanja bila uspješna. Transporti su bili povjereni italijanskoj vladi. Organizovanjem pošiljki trebalo je da se bavi posebna komisija sa sjedištem u Rimu, sastavljena od delegata italijanske, britanske i francuske vlade. Bilo je predviđeno da transporti polaze iz Brindizija prema Medovi,

¹⁴¹⁸ DDI, V-IV, № 474, *Negrotto Cambiaso a Sonnino*, Cettigne, 26 luglio 1915, 285. Odgovoreno mu je hladno da je namjera opštine bila informisanje trgovaca da se radi trgovine okrenu ka drugim mjestima.

¹⁴¹⁹ D. Vujović, *op. cit.*, 152-154. Crnogorska vlada nije bila u potpunosti zadovoljna držanjem Radovića, koji je od dolaska u Rim, u prepisku sa njom, počeo da uključuje i politička pitanja. Tako on rasparavlja o pitanju okupacije Skadra, o rekonstrukciji vlade, o odnosima sa Srbijom. Naredeno mu je da se posveti isključivo problemima snabdijevanja.

¹⁴²⁰ D. Vujović, *op. cit.*, 154. Uz njegovu pomoć dogovoren je da će iz Mareslja jedan brod sa robom za Crnu Goru biti upućen direktno u Medovu a da će ostatak željeznicom prevesti do Brindizija što takođe nije bilo jednostavno u ratnim uslovima jer se sa francuskom vladom trebalo dogоворити о ustupanju vagona a sa italijanskim o njihovom kretanju preko italijanske teritorije, i nakon svega, uraditi najteži dio posla-obezbijediti prevoz od Brindizija do Medove.

Valoni i Santi Karanti. Saveznici su poštedjeli Italiju troškova slanja ovih pošiljki.¹⁴²¹ Francuska akcija je dala izvjesne rezultate. Brod *Tira* sa materijalom iz Marseja, u pravnji italijanskih i britanskih brodova stigao je u Medovu 4. decembra 1915. godine. Međutim, preko Italije, iz Brindizija i dalje ništa nije stizalo.¹⁴²²

Kratak, relativno uspješan period snabdijevanja crnogorske vojske bio je rezultat francuske snažne motivacije da obezbijedi snabdijevanje i spašavanje srpske vojske koja je odstupala preko Crne Gore i Albanije. Brian će nastaviti da i dalje podstiče italijansku vladu da se angažuje na snabdijevanju Crne Gore.¹⁴²³

Tokom novembra i decembra 1915. godine, italijanska vlada se i dalje uzdržavala od pomoći svojoj balkanskoj saveznici i istovremeno je sumnjičila za nepouzdanost. Ministar Sonino je britanskom ambasadoru Rodu početkom novembra čak saopštio da je pojačavanje italijanskih trupa u Albaniji, kome se Vrhovna komanda inače protivila, bilo motivisano potrebom da „budnim okom motre na Crnu Goru, koja je mogla svakog trenutka da počne da pregovara sa Austro-Ugarskom.“ Italijanski državnici bili su ubijeđeni da bi kralj Nikola sklopio mir sa Austro-Ugarskom kad bi to smio.¹⁴²⁴ Tome su doprinisili, po crnogorskog kralja i vladu nepovoljni izvještaji Gaetana Paterna, italijanskog otpravnika poslova, koji je nakon premještaja Negrota Kambjaza vodio poslanstvo na Cetinju.¹⁴²⁵

Italijanska vlada je na osnovu stava Vrhovne komande odbila da prihvati zahtjev kojim su joj krajem novembra Britanaci tražili da Italijani ratnim operacijama u oblasti Kotora olakšaju položaj Srbije i Crne Gore. Italijani nijesu željeli da rizikuju svoje

¹⁴²¹ D. Vujović, *op. cit.*, 158-159. Nakon završetka rata ove troškove trebalo je da ravnopravno snose Francuska, Velika Britanija i Rusija; Na čelu rimske savezničke komisije nalazio se italijanski admiral Pinopini. Komisija je bila odgovorna za snabdijevanje crnogorske i srpske vojske u odstupanju; *Ibid.*, 168.

¹⁴²² D. Vujović, *op. cit.*, 165. Već 5. decembra, pet austrougarskih plovila bombardovali su luku i potopile ovaj brod, ali je veliki dio matrijala uspijao da se spasi.

¹⁴²³ D. Vujović, *op. cit.*, 166; Brian je 22. decembra 1915. godine, tražio da u Rimu udovolje crnogorskim zahtjevima za slanje oružja, između ostalog, i da crnogorski kralj odbijanje ne bi koristio kao izgovor za sklapanje separatnog mira.

¹⁴²⁴ D. Živojinović, *op. cit.*, 166.

¹⁴²⁵ F. Caccamo, *op. cit.*, 86. Paterno je stekao utisak da su crnogorske vlasti već preuzele obaveze prema Austro-Ugarskoj i da razmatraju zaključenje separatnog mira. Emisari dvora, navodno, su konsultovali vodu konzervativne opozicije J. Plamenca u vezi izlaska zemlje iz rata. Srpski poslanik Mihajlović saopštio je Paternu da uticajne crnogorske ličnosti ubijaju srpsku vladu kako bi zaključila mir sa Centralnim silama. Ništa od ovoga nije bila istina. Paterno je izvještavao o pesimizmu kralja Nikole u pogledu ishoda rata na Balkanu, o njegovim kritikama Antante, pa i Italije čiji je ratni doprinos ocjenjivao kao beznačajan.

brodove u takvima operacijama.¹⁴²⁶ Vlada se protivila većim operacijama i u Crnoj Gori i Albaniji. Ministar Sonino je govoreći u parlamentu 2. decembra 1915. godine, istakao da očuvanje strategijske premoći na Jadranu predstavlja glavni cilj italijanske politike. Govoreći o italijanskoj balkanskoj politici, najviše je govorio o Srbiji, naglasivši da je njen opstanak jedan od uslova postojanje Italije kao Velike sile. Sonino se osvrnuo na sve balkanske zemlje, ali ne i na Crnu Goru. Dramatične okolnosti u kojima se tada nalazila Crna Gora u italijanskom parlamentu pomenuo je samo poslanik Đino Lukati.¹⁴²⁷

Na francusko nastojanje da se pomogne Crnoj Gori suočenoj sa nadmoćnim austrougarskim snagama koje su prethodno skršile otpor Srbije, Italijani su odgovorili iznošenjem novih sumnji u privrženost crnogorske vlade i kralja savezničkoj koaliciji. U razgovoru sa ambasadorom Barerom ministar Sonino se pitao da li se Crna Gora odlučila za separatni mir, za šta će biti nagrađena Skadrom, dok će Austro-Ugarska dobiti Lovćen. Italijanska vlada odbila je da prihvati predlog francuskog poslanika na Cetinju da Saveznici odobre Crnoj Gori 40 000 000 franaka za utvrđivanje i odbranu Lovćena. Novi italijanski poslanik na Cetinju, Romano Avecana¹⁴²⁸ tvrdio je da je Lovćen dobro utvrđen te da je odobravanje zajma i slanje hrane bilo „u suprotnosti sa interesima saveznika, a posebno Italije“, jer Crna Gora namjerava da zaključi separatni mir.¹⁴²⁹

Izjave crnogorskih zvaničnika da zbog nestašice hrane i ratnog materijala neće biti u stanju da nastave rat, za italijanske diplomate nijesu bile podsticaj za organizovanje efikasne pomoći, ali jesu navodni dokaz o dvostrukosti crnogorske politike koja „javno mnjenje Evrope priprema za separatni mir“. Od svoje saveznice Italije Crna Gora je dobijala samo upozorenja. Kada je u decembru 1915. godine poslanik kod srpske vlade Nikola Skviti boravio na Cetinju, u Podgorici i Skadaru,

¹⁴²⁶ D. Vujović, *op. cit.*, 92. Francuzi ovu ideju nijesu smatrali izvodljivom. O napadu na Boku Kotorsku, u krugovima Antante, ponovo se govorilo tek u proljeće 1918. godine. Trebalo je zauzeti baze između Korčule i Šibenika pa napasti Boku da bi se potopila neprijateljska flota. Amerikanci su ponudili da oni zamijene Italijane ali projekat nikad nije realizovan.

¹⁴²⁷ D. Živojinović, *op. cit.*, 168.

¹⁴²⁸ *La formazione della diplomazia nazionale*, *op. cit.*, 636-637. Romano Vecana Kamilo Furio (Napulj 1867-Eboli 1949.) je konzularnu karijeru započeo 1891. godine u Smirni. Službovao je u Kairu, Trstu, Tunisu, Parizu, Rimu, Vašingtonu, Pekingu, Beogradu, Tokiu, Teheranu, Rio de Žaneiru. Godine 1914. bio je na raspoloženju ministarstvu, a jula 1915. godine angažovan je u komisiji za ratne zarobljenike. Dekretom od 7. novembra 1915. godine upućen je na Cetinje.

¹⁴²⁹ D. Živojinović, *op. cit.*, 169. Francuzi su uplatili 400 000 franaka. Bili su spremni da nastave sa mjesecnim uplatama a da Crna Gora vodi politiku u skladu sa potrebama i željama saveznika. Predlagali su da i Britanija i Rusija učestvuju i obezbjeđuju Crnoj Gori mjesечно iznos od 800 000 franaka.

razgovarao je sa kraljem Nikolom i brojnim uticajnim ličnostima. Prema njegovoj tvrdnji, neimenovanoj ličnosti od povjerenja na crnogorskom dvoru saopštio je: „Pazite šta činite. Ako u vašim planovima zanemarite vitalne interese Italije, znajte da je to najveća greška koju možete da počinite. Ništa ne može štetiti dinastiji i Crnoj Gori više od neprijateljstva Italije.“

Ambasador Karloti je izvještavao iz Petrograda da i tamo postoji zabrinutost zbog situacije u Crnoj Gori i mogućnosti da ona zaključi separatni mir. U ruskoj prijestonici imali su u vidu da bi takav korak mogao biti prepoznat kao posledica napuštanja Crne Gore od strane saveznika što bi od njih moglo otuđiti neutralne zemlje. Ministar Sazonov bio je sklon savezničkom pritisku na kralja Nikolu i njegovu vladu ali je takođe tražio da se obezbijedi efikasno i hitno snabdijevanje Crne Gore. Rusko insistiranje bilo je dijelom rezultat stalnih apela crnogorskog kralja i njegove vlade. Ambasador Karloti odobravao je stav Sazonova i upozoravao da bi zbog izlaska Crne Gore iz rata porastao vojni značaj Boke Kotorske te da bi bili ugroženi i italijanski interesi u Albaniji.¹⁴³⁰ Prihvatanje ruske inicijative podrazumijevalo je promjenu italijanskog stava prema Crnoj Gori i angažovanje koje bi italijansku mornaricu izložilo gubicima većim od onih koje je već imala u albanskim vodama.¹⁴³¹

Crna Gora se nalazila u bezizlaznoj situaciji, suočena sa nadmoćnim neprijateljem, bez adekvatne podrške saveznika koji nijesu pokazivali volju da se solidarišu sa interesima njenog naroda. U zemlji je vladala glad i atmosfera beznađa koje je pojačavalo prisustvo velikog broja srpskih izbjeglica.¹⁴³² Unutrašnje nezadovoljstvo je raslo i postojala je opasnost od pada vlade. U takvim okolnostima, kralj je sazvao Narodnu skupštinu, koja se nije sastajala od ljeta 1914. godine. Italijanski poslanik Romano Avecana dobro je procijenio namjeru kralja i vlade da sa Skupštinom podijele odgovornost za odluke o budućnosti zemlje, njenom ostanku u savezničkim redovima ili izlasku iz rata.

¹⁴³⁰ D. Živojinović, *op. cit.*, 176. Sazonov je imao u vidu zajednički demarš savezničkih sila crnogorskoj vlasti da sile neće prihvatići separatni mir Crne Gore i Austro-Ugarske i da bi se jednim takvim ugovorom Crna Gora ubuduće lišila njihove pomoći i zaštite; D. Vujović, *op. cit.*, 269.

¹⁴³¹ D. Vujović, *op. cit.*, 170. Od 23. novembra 1915. do 6. januara 1916. godine na prostoru između Brindizija, Drača, Valone i Medove, prema podacima D. Vujovića, potopljeno je šest italijanskih brodova.

¹⁴³² *Documenti diplomatici italiani, serie V (1914-1918), vol. V (24 ottobre 1915-17 giugno 1916)*, ed. F. Curato, Roma 1988 (=DDI, V-V), № 179, *Squitti a Sonnino*, Scutari, 7 decembre 1915, 128-129.

Na tajnoj sjednici Narodne skupštine 26. decembra 1915. godine većina poslanika odlučila je da nastavi rat. Vlada je podnijela ostavku. Novu vladu, koju je nekoliko dana kasnije obrazovao Lazar Mijušković, Avezana je okarakterisao kao austrofilsku. Kralj je 29. decembra saopštilo italijanskom poslaniku da će Crna Gora nastaviti rat ako joj se odmah dopremi hrana iz Brindizija i Valone. Njegov apel nije bio izraz povjerenja u saveznicu, već upozorenje za zajedničku odgovornost ako Crna Gora pretrpi vojni slom. U ovo vrijeme sa crnogorske strane saveznicima su dolazile stalne žalbe i kritike na račun Italijana. Britanski ambasador Renel Rod bezuspješno je intervenisao kod italijanske vlade da dopremi pomoć Crnoj Gori.¹⁴³³

Kralj Nikola se sve više okretao Francuskoj, čija se vlada najkonstruktivnije odnosila prema pitanju snabdijevanja Crne Gore.¹⁴³⁴ U razgovoru sa francuskim poslanikom Delaroš-Verneom 24. decembra, kralj Nikola optužio je Italijane za egoizam, neaktivnost i namjerno uskraćivanje pomoći Crnogorcima i Srbima kako bi iskoristili njihovu nemoć, osigurali dobit i zadovoljili ambicije na istočnoj obali Jadrana.¹⁴³⁵ Francuski general De Mondezir, koji je početkom januara 1916. godine boravio na Cetinju, smatrao je da su kraljeve žalbe opravdane. Nasuprot italijanskim uvjeravanjima stranih diplomata u Rimu da Crna Gora ima sve što joj je potrebno da nastavi otpor, sam je bio u prilici da se uvjeri u oskudicu i bijedu koja je postojala u Crnoj Gori. Sumnjajući u kooperativnost Italijana, De Mondezir, je predložio da se snabdijevanje Crne Gore povjeri isključivo francuskoj mornarici.¹⁴³⁶

Poslaniku Avezani je bilo jasno da je crnogorski kralj izgubio vjeru u italijansku zaštititu i pomoć. Tražio je da se pošalje makar jedan brod sa hranom kako bi se

¹⁴³³ D. Živojinović, *op. cit.*, 176-177.

¹⁴³⁴ D. Vujović, *op. cit.*, 169, 269.

¹⁴³⁵ D. Živojinović, *op. cit.*, 174. Kralj Nikola je optužio Italiju da u tom smislu ima sporazum sa Esad-pašom.

¹⁴³⁶ D. Vujović, *op. cit.*, 169, 268-269. De Mondeziru je bila povjerena briga o povlačenju srpske vojske. Posjetio je Lovćenski front kako bi utvrdio kakva je borbena sposobnost crnogorske vojske. Njegove impresije u datim okolnostima bile su dobre. Kao vojnik, De Mondezir je donosio drugačije zaključke od onih koje su donosili diplomatski predstavnici opterećeni različitim političkim kombinacijama. U Francuskoj su razmatrali mogućnost da pomognu Crnoj Gori pomažući joj da se osposobi za vođenje gerilskog rata. Namjeravali su da sa Britanijom isplaćuju 400 000 franaka mjesечно i šalju materijal iz svojih skladišta u Brindiziju. Italijani su trebali da ga prevezu u Medovu; D. Živojinović, *op. cit.*, 179.

popravio utisak na dvoru i u narodu. Tvrđio je da bez pomoći kralj neće biti u stanju da se još dugo održi.¹⁴³⁷

Telegram kralja Nikole ruskom caru Nikoli II od 1. januara 1916. godine u kome je naglašeno da jedino glad može prinuditi Crnu Goru da prekine ratne operacije, nije donio koristi Crnoj Gori. Rusija nije mogla da pomogne pa je to bezuspješno tražila od saveznika. Crnoj Gori zaprijećeno je uskraćivanjem svake podrške ako se odluči na separatni mir. Ruski ambasador u Rimu Girs razgovarao je o ovome sa ministrom Soninom 5. januara 1916. godine. Saglasili su se oko eventualnih sankcija.¹⁴³⁸

Ruski predlog hitne pomoći Crnoj Gori propao je zbog italijanske nekooperativnosti. Avecana ga je smatrao neprimjenljivim jer bez izgleda na uspjeh nameće Saveznicima, a posebno Italijanima, velike obaveze. Predlagao je ministru Soninu da Saveznicima saopšti da će Italija učestvovati u slanju hrane u Crnu Goru „u granicama koje dopuštaju naša sredstva i potrebe, u toliko pre što nam dosadašnji napor i rizici donose samo najapsurdnije i najoštrijе kritike, kako od Crne Gore tako i od Srbije.“ Sonino je i uradio slično uz opasku „treba izbjeći izraze koji nas potpuno obavezuju.“¹⁴³⁹

Ni poslanika Avecana, ni ministar Sonino nijesu vjerovali da je Crna Gora sposobna da duže pruža otpor niti da ima namjeru da to čini. Avecana je smatrao da se u postojećim okolnostima Crna Gora već odlučila za separatni mir.¹⁴⁴⁰ Sonino je tih dana saznao da počasni konzul Crne Gore u Milatu vodi tajne pregovore u ime prijestolonasljednika Danila sa izaslanikom njemačke vlade, grofom Bernsdorfom.¹⁴⁴¹

Očekivana austrougarska ofanziva počela je 5. januara 1916. godine. Četrdeset hiljada crnogorskih vojnika branilo je 500 km dugačku liniju fronta od tri i po puta više

¹⁴³⁷ D. Živojinović, *op. cit.*, 178. I poslanik Skviti je smatrao da je kapitulacija neminovna ako se ne preduzme nešto odlučno i hitno. Predviđao je da će u slučaju austrougarskog napada otpor biti kratkotrajan i slab.

¹⁴³⁸ D. Živojinović, *op. cit.*, 179; DDI, V-V, № 275, *Sonnino a Imperiali, Carlotti, Avezzana, Squitti e Ruspoli*, Roma, 5 gennaio 1916, 191; *Ibid.*, № 300, *Carlotti a Sonnino*, Pietrogrado, 12 gennaio 1916, 210-211.

¹⁴³⁹ D. Živojinović, *op. cit.*, 180; DDI, V-V, № 284, *Avezzana a Sonnino*, Cettigne, 8 gennaio 1916, 197-198.

¹⁴⁴⁰ DDI, V-V, № 284, *Avezzana a Sonnino*, Cettigne, 8 gennaio 1916, 197-198; *Ibid.*, № 293, *Salandra a Sonnino*, Roma, 10 gennaio 1916, 203-204; Salandra je skretao pažnju Soninu da, bez obzira na uvažavanje ruskih zahtjeva, Italija nema dovoljno sredstava da pomogne Crnoj Gori. U tom kontekstu ukazivao je na potapanje brodova *Brindisi* kod Medove i *Citta di Palermo* kod Brindizija.

¹⁴⁴¹ D. Živojinović, *op. cit.*, 180. Kralja Nikola odbacio je ponudu ali to nije otklonilo nepoverenje saveznika prema njemu.

neprijateljskih vojnika neuporedivo bolje naoružanih i opremljenih. Crnogorska Sandžačka vojska je u Mojkovačkoj bici 6. i 7. januara zaustavila austrougarsko napredovanje na svom dijelu fronta koji će bez obzira na gubitak Bijelog Polja i Berana uspjeti da održi sve do 18. januara. Glavni austrougarski udar uslijedio je na Lovćenskom frontu koji je branilo 8 000 vojnika naspram 50 000 protivnika koje je podržavala ratna flota iz Boke. Odnos artiljerijskih snaga bio je 12:1 u korist napadača. Od 8. do 11. januara austrougarska vojska ovladala je strateškim tačkama na masivu Lovćena, a 13. januara ušla i u nebranjeno Cetinje.¹⁴⁴²

Kralj Nikola je 9. januara zatražio da saveznička flota pomogne odbranu Lovćena. Molba je proslijedena vojvodi od Abruca, komandantu savezničkih snaga na južnom Jadranu ali italijanska flota nije intervenisala.¹⁴⁴³

Crnogorska vlada se sa dvorom i diplomatskim korom povukla u Podgoricu i zatražila primirje. Iz Beča su tražili bezuslovnu kapitulaciju i postavili za crnogorskog kralja i vladu neprihvatljive uslove.¹⁴⁴⁴ Poslanik Avecana je izvijestio ministra Sonina da kraljeva izjava o nastavku otpora predstavlja samo pokušaj da se sačuva vojnička čast, ali Crna Gora nije u stanju da nastavi rat.¹⁴⁴⁵ Brodom koji mu je italijanska vlada stavila na raspolaganje, kralj Nikola se sa dijelom porodice i nekoliko funkcionera prebacio u Brindizi. Tek imenovani načelnik crnogorske Vrhovne komande serdar Janko Vukotić 18. januara 1916. godine naredio je povlačenje crnogorske vojske i njenu koncentraciju u reonu Podgorice, a 21. januara izdao je naredbu o njenom raspuštanju. Odredba o polaganju oružja potpisana je 25. januara 1916. godine.¹⁴⁴⁶ Radilo se o aktu kapitulacije mada u formalnom pogledu ova odredba to nije bila, pogotovu nakon izjava

¹⁴⁴² Ž. Andrijašević, Š. Rastoder, *op. cit.*, 288. U Lovćenskoj operaciji agresor je imao 1 260 poginulih vojnika. Pukovnik Pešić, načelnik crnogorske Vrhovne komande, saopšto je poslaniku Avecani da austrougarske snage broje do 60 000 ljudi ali da su crnogorske pozicije na Lovćenu jake, te da osim 8 000 vojnika Lovćenskog fronta odbrana raspolaže i sa 6 000 vojnika rezerve smještenih u području Danilovgrada; DDI, V-V, № 379, *Avezzana a Sonnino*, Roma, 27 gennaio 1916, 269.

¹⁴⁴³ D. Živojinović, *op. cit.*, 181.

¹⁴⁴⁴ DDI, V-V, № 304, *Squitti a Sonnino*, Scutari, 12 gennaio 1916, 21; *Ibid.*, № 346, *Sonnino a Imperiali, Tittoni e Carlotti*, Roma, 20 gennaio 1916, 244-245.

¹⁴⁴⁵ DDI, V-V, № 308, *Avezzana a Sonnino*, Scutari, 13 gennaio 1916, 214-215.

¹⁴⁴⁶ D. Živojinović, *op. cit.*, 185-186; Ž. Andrijašević, Š. Rastoder, *op. cit.*, 289. Crnogorski generalni konzul u Rimu Evgenije Popović obavijestio je italijansku vladu i ambasadore savezničkih zemalja da su kralj i vlasti odbacili austrougarske mirovne uslove te da su u Crnoj Gori obnovljene borbe duž čitavog fronta, a da kralj Nikola i njegovi sinovi organizuju otpor i eventualnu evakuaciju crnogorske vojske. Vijest nije bila tačna. Kralj Nikola je već bio na putu za Italiju, a njegov ministar predsjednik Lazar Mijušković u Brindiziju je čekao diplomatski kor akreditovan u Crnoj Gori kako bi zajedno sa njima oputovao u Francusku koju je kralj Nikola izabrao za svoj egzil; DDI, V-V, № 346, *Sonnino agli ambasciatori, Imperiali, Tittoni, Carlotti*, Roma, 20 gennaio 1916, 244-245.

predsjednika vlade Lazara Mijuškovića i kralja Nikole da Crna Gora nastavlja rat u redovima saveznika. Kralj Nikola će i formalno delegitimisati sve aktivnosti i kontakte koje su ministri koji su ostali u zemlji i princ Mirko imali sa okupacionim vlastima radi organizacije prilika u zemlji.¹⁴⁴⁷

Za evakuaciju crnogorske vojske, bez obzira na neke načelne izjave, suštinski se nijesu zalagali ni saveznici, niti crnogorski kralj ni vlada. Istina, nakon najave kralja Nikole da će se njegova vojska povući a neće položiti oružje, Italijani su bili spremni da ih prihvate i prebace na traženo odredište. Ministar Sonino izvijestio je 20. januara 1916. godine predsjednika vlade Salandru da je u tom smislu već preuzeo izvjesne mјere. Na ovakvu predusretljivost uticali su italijanski obziri prema Rusiji.¹⁴⁴⁸ Načelnik crnogorske Vrhovne komande pukovnik Petar Pešić, po sopstvenom priznanju, svjesno je opstruirao evakuaciju crnogorske vojske.¹⁴⁴⁹ Kralj Nikola našao se u emigraciji bez vojske što će značajno uticati na sudbinu države, dinastije i njega lično.

Reakcije na kapitulaciju Crne Gore i pad Lovćena

Mada je bilo jasno da će nakon vojničkog sloma Srbije istu sudbinu i doživjeti Crna Gora, u savezničkim krugovima se, tokom januara i februara 1916. godine, pojavilo mišljenje da je ona i suviše lako poklekla pod austrougarskom vojnom silom. Saveznici su kao glavnog krivca optužili Italiju zbog njene neadekvatne logističke i vojne pomoći Crnoj Gori.¹⁴⁵⁰ U ovom smislu, posebno je istican pad Lovćena i konsekvene tog čina u pogledu odnosa snaga zaraćenih strana na Jadranu, zbog povećanja strateške vrijednosti austrougarske pomorske baze u Boki Kotorskoj.¹⁴⁵¹

Kapitulacija Crne Gore predstavljala je udarac i za italijanski prestiž na Balkanu. Srpska diplomatija pred saveznicima je optužila Italijane da su Crnu Goru prepustili

¹⁴⁴⁷ DDI, V-V, № 399, *Tittoni a Sonnino*, Parigi, 3 febbraio 1916, 290. Stigavši u Brindizi 20. januara kralj Nikola je telegrafisao princu Mirku i serdaru J. Vukotiću da im zabranjuje bilo kakve pregovore o miru sa Austro-Ugarskom. Po dolasku u Pariz, predsjednik Mijušković pravdao je prethodne pregovore potrebotom da se dobije na vremenu da bi se spasila vojska; *Ibid.*, № 808, *Avezzana a Sonnino*, Bordeaux, 13 maggio 1916, 598.

¹⁴⁴⁸ DDI, V-V, № 345, *Sonnino a Salandra*, Roma, 20 gennaio, 1916, 244; *Ibid.*, № 346, *Sonnino agli ambasciatori, Imperiali, Tittoni, Carlotti*, Roma, 20 gennaio 1916, 245.

¹⁴⁴⁹ Š. Rastoder, *Crnogorska vojska u Italiji 1919-1922*, Istoriski zapisi 1-4 (2003), 26.

¹⁴⁵⁰ G. Imperiali, *Diario 1915-1919*, Rubbettino 2006, 236. Italijanski ambasador u Londonu Imperijali u svom dnevniku 15. januara 1916. godine bilježi neraspoloženje u diplomatskim krugovima zbog sudbine Lovćena i Crne Gore.

¹⁴⁵¹ DDI, V-V, № 339, № 340, *Carlotti a Sonnino*, Pietrogrado, 19 gennaio 1916, 240.

njenoj sudbini.¹⁴⁵² Atinska štampa pisala je u istom duhu ne štedeći ni ostale saveznike tvrdnjom da će svaka država koja bude vjerovala Antanti biti dovedena do propasti.¹⁴⁵³ Sonino je tražio da saveznici rumunskog predsjednika vlade Jona Bratijanu uvjere da kapitulacija Crne Gore sa vojnog stanovišta nije od velikog značaja.¹⁴⁵⁴

Italijanskom javnom mnjenju bile su neprijatni i sam čin austrougarskog posijedanja Lovćena i optužbe saveznika na račun Italije. Nakon prvih komentara koji su izražavali simpatije i saosjećanje prema Crnoj Gori, u italijanskoj štampi o padu Lovćena i Crne Gore počelo se pisati kao posljedici tajnih dogovora na relaciji Cetinje-Beč.¹⁴⁵⁵

U političkim krugovima, u pogledu vlastite odgovornosti, mišljenja su u početku bila podijeljena. Ministar spoljnih poslova Sidni Sonino smatrao je da italijanski vojni vrh nije ništa učinio da spriječi pad Lovćena i Crne Gore. U javnim nastupima italijanski zvaničnici iznosili su korektne ocjene da je kapitulacija Crne Gore bila logična posljedica opšteg razvoja prilika na balkanskom ratištu. Na kralja Viktora Emanuela III vijest o crnogorskim događajima djelovala je deprimirajuće ali je dobro prognozirao da će se čitava priča o njima okončati nakon nedjelju dana.¹⁴⁵⁶

Što su optužbe savezničke javnosti više iritirale Italjane, njihove diplomatice su sve glasnije i otvorenije napadali kralja Nikolu zbog navodne dvostrukе igre a samokritični tonovi, zamjenom teza, formulisani su kao žal što saveznici nijesu spriječili kralja Nikolu da se sporazumijeva sa neprijateljem.¹⁴⁵⁷ I poslanik Avecana bio je sklon sumnjičenju crnogorske vlade i kralja Nikole ali je isticao njegove zasluge za

¹⁴⁵² G. Imperiali, *op. cit.*, 236.

¹⁴⁵³ DDI, V-V, № 331, *De Bosdari a Sonnino*, Athene, 17 gennaio 1916, 235-236.

¹⁴⁵⁴ B. Hrabak, *Italijanske masonske vlade i Crna Gora*, in: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Zbornik radova sa okruglog stola Istoriskog instituta, 2, Podgorica 1998, 112.

¹⁴⁵⁵ D. Živojinović, *op. cit.*, 187-191. O optužbama francuske štampe na račun Italijana cf. D. Vujović, *op. cit.*, 282.

¹⁴⁵⁶ D. Živojinović, *op. cit.*, 182.

¹⁴⁵⁷ G. Imperiali, *op. cit.*, 235; DDI, V-V, № 336, *Imperiali a Sonnino*, Londra, 18 gennaio 1916, 239. U prvim reakcijama na pad Lovćena Imperijali nalazi riječi kritike za držanje Italije ocjenjujući da se radilo o vitalnom italijanskom interesu koji su trebali da obezbijede nezavisno od saveznika. Već narednog dana pokušava da odgovornost relativizuje postavljajući pitanje da li je Crna Gora pružala ozbiljan otpor. Kako je pisanje italijanske i savezničke štampe postajalo sve neugodnije zbog optužbi na račun Italije kao glavnog krivca, Imperijali je u razgovoru sa Grejom nastojao da ublaži loš efekat crnogorskih događaja. Ocjenjuje da je pad Crne Gore prirodna posljedica vojničkog sloma Srbije ali ne propušta da komentariše "kombinacije kralja Nikole". Ministar Grej je ocjenio da Crna Gora od početka rata, a posebno od zauzimanja Skadra, nije učinila puno za savezničke interese. Imao je utisak da je crnogorski otpor na Lovćenu bio mlak i da je mir s Austro-Ugarskom možda već neko vrijeme bio dogovoren.

spas srpske vojske i ukazivao da je makar i kratkotrajni otpor Crne Gore Italijanima dao vremena da odluče da li će napuštitи ili braniti srednju Albaniju.¹⁴⁵⁸

Kralj Nikola i crnogorska vlada u egzilu

Crnogorski kralj Nikola svoje nezadovoljstvo držanjem Italije demonstrirao je tako što je pri odlasku u egzil za svoj boravak i sjedište svoje vlade odabrao Francusku a zadržavanje u Italiji tokom puta sveo na najmanju mjeru. Kraljica Milena i knjaginiće u Rim su iz Brindizija doputovale 20. januara. Nakon kratkog boravka u kraljevskoj vili *Savoja*, kraljevska porodica prenoćila je u vagonima i 21. januara nastavila put za Lion. Kralj Nikola je u Rim stigao 23. januara. Sačekao ga je Viktor Emanuel III. Susret kralja Nikole sa zetom i kćerkom je bio hladan. Nekoliko sati kasnije, kralj je nastavio putovanje za Francusku.¹⁴⁵⁹

Kraljevska porodica okupila se u Lionu gdje je stigao i prijestolonasljednik Danilo. Francuska vlada nastojala je da crnogorskemu kralju i njegovoj vladi smještaj obezbijedi što dalje od Pariza i švajcarske ili italijanske granice kako bi ih izolovala i onemogućila njihove diplomatske kontakate. Nakon privremenog boravka u zamku Merinjak kod Bordoa, u maju 1916. godine crnogorski dvor preselio se u Neji na Seni kod Pariza, gdje mu se nešto kasnije pridružila i vlada.¹⁴⁶⁰ Po dolasku u Francusku, u kontaktu sa savezničkim diplomatama kralj Nikola nije krio svoje ogorčenje prema Italiji.¹⁴⁶¹ Slično držanje imao je i predsjednik vlade Mijušković.¹⁴⁶²

Poslanik Avecana brzo je uočio da u Francuskoj crnogorska vlada ima nepovoljniji tretman od vlada Srbije i Belgije koje su se takođe nalazile u egzilu.

¹⁴⁵⁸ DDI, V-V, № 379, *Avezzana a Sonnino*, Roma, 27 gennaio 1916, 277.

¹⁴⁵⁹ D. Živojinović, *Italija i Crna Gora 1914-1925. Studija o izneverenom savezništvu*, Beograd 1998, 194. Italijanska vlada poslala je brod na ušće Bojane da se prebace kraljica Milena i knjaginiće. Ukrcale su se 19. januara. Dio vlade i diplomatski kor pridružili su im se u Medovi; Ž. M. Andrijašević, Š. Rastoder, *Crna Gora i Velike sile*, Podgorica 2006, 149. Rastoder ocjenjuje odlazak u Francusku kao stratešku grešku.

¹⁴⁶⁰ D. Živojinović, *op. cit.*, 197. Francuska vlada odlučila je da kralja prebaci u Eks-an-Provans. Kralj Nikola je protestovao, želio je u Bordo. Francuska vlada nudila je Fontenblo, a zatim Arkanšon; F. Caccamo, *op. cit.*, 119; D. Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, 159.

¹⁴⁶¹ F. Caccamo, *op. cit.*, 104. Kralj Nikola je u razgovoru sa Žilom Kambonom, visokim funkcionerom francuskog ministarstva inostranih poslova, optužio Italiju da je Crnu Goru dovela do gladi i doslovno je nazvao izdajnicom Crne Gore i saveznika.

¹⁴⁶² DDI, V-V, № 399, *Tittoni a Sonnino*, Parigi, 3 febbraio 1916, 290. Mijušković je optužio sile Antante da su uprkos svim uvjerenjima Crnu Goru ostavile bez pomoći i snabdijevanja, a posebno Italiju da se u želji da sačuva svoju flotu bezobzirno odnosila prema crnogorskim potrebama.

Avecanin britanski kolega Salis ukazivao je na očiglednost tendencije Francuske i Rusije da pitanje Srbije i Crne Gore monopolizuju ne konsultujući se sa ostalim saveznicima.¹⁴⁶³ Izvještavajući o predaji akreditiva Islavina, novog ruskog predstavnika pri crnogorskom dvoru, markiz Paterno, nekadašnji otpravnik poslova u Italijanskom poslanstvu na Cetinju, ističe kako Islavin ni jednom riječju u svom prigodnom govoru nije pomenuo obnovu crnogorske nezavisnosti te da je na kraljevo interesovanje zbog takve omaške jasno odgovorio da Rusija želi, ako ne neposredno ujedinjenje Srbije i Crne Gore, onda tjesnu uniju. U maju 1916. godine, ruski ambasador u Londonu, nekadašnji poslanik na Cetinju Girs saopštio je ministru Soninu da je "crnogorska utakmica definitivno izgubljena." U isto vrijeme, prilikom posjete Pašića i regenta Aleksandra Parizu, predsjednik francuske vlade Briand uvjeravao je ambasadora Titonija da nije dogovarano ništa u pogledu aneksije Crne Gore Srbiji. Međutim, bilo je simptomatično da su Francuzi dovodili u pitanje želju crnogorskog kralja da u Parizu bude primljen na isti način kao i srpski regent. Zamjena poslanika Salisa, britanskog predstavnika pri crnogorskom dvoru, činovnikom nižeg diplomatskog ranga, upućivala na zaključak da se *Foreign Office* distancira od kralja Nikole.¹⁴⁶⁴

Predsjednik Mijušković, koga su saveznici tretirali kao austrofila, bio je ogorčen zbog njihovih sumnjičenja u vezi sa Lovćenom i separatnim mirom.¹⁴⁶⁵ Pokušao je da poboljša odnose sa Rimom i da u Italiji pronađe pokroviteljstvo za Crnu Goru. Sredinom marta, Paternu je povjerio da se kralj Nikola gorko kaje što za svoje boravište nije odabralo Italiju.¹⁴⁶⁶ I Konsulta je dijelila nepovjerenje saveznika prema kralju i Mijuškoviću ali je podržavala obnovu i proširenje Crne Gore u okvirima predviđenim

¹⁴⁶³ DDI, V-V, № 497 *Avezzana a Sonnino*, Lione, 22 febbraio 1916, 366-368; *Ibid.*, № 548, *Avezzana a Sonnino*, Lione, 5 marzo 1916, 401-402.

¹⁴⁶⁴ F. Caccamo, *op. cit.*, 106-107. Salis je imenovan za predstavnika kod Svete stolice, a njegovu funkciju pri crnogorskom dvoru preuzeo je običan savjetnik u Britanskoj ambasadi u Parizu.

¹⁴⁶⁵ DDI, V-V, № 497 *Avezzana a Sonnino*, Lione, 22 febbraio 1916, 366-368; *Ibid.*, № 522, *Avezzana a Sonnino*, Lione, 27 febbraio 1916, 383-384. Njegovu situaciju činila su još gorom saznanja saveznika da austrougarska diplomacija pokušava da posredstvom španske vlade stupi u kontakt sa kraljem Nikolom radi sklapanja separatnog mira.

¹⁴⁶⁶ F. Caccamo, *op. cit.*, 108-110. Mijušković se zabrinut zbog stava ostalih saveznika nadao da će se zbog zajedničkih interesa makar Italija zalagati za crnogorsku nezavisnost. Da razbijje sumnje italijanske diplomatije u pogledu navodne crnogorske neloyalnosti saveznicima, kralj Nikola je Paternu dostavio kopiju pisma pukovnika Pešića u kom se srpski načelnik crnogorske Vrhovne komande izjašnjavao za zaključenje mira Crne Gore sa Austro-Ugarskom. Za Paterna nije bilo sumnje da je Pešić želio da takvim pregovorima kompromituje Crnu Goru pred saveznicima.

Londonskim paktom. Na ovakvo italijansko interesovanje uticalo je odsustvo sporazuma sa Srbima o podjeli interesa na Jadranu i Balkanu.¹⁴⁶⁷

Kada su krajem marta 1916. godine, predsjednik italijanske vlade Salandra i šef diplomatičke službe Sonino boravili u Parizu zbog učešća na međusavezničkoj konferenciji, kralj Nikola uputio im je promemoriju sa apelom da se prevaziđe nepovjerenje i uspostavi saradnja motivisana zajedničkim interesom za uspostavljanje novog poretku u jadranskom području. Tražio je podršku kako bi Crna Gora iz rata izašla uvećena i ojačana, a njena državna budućnost osigurana. Crnogorski kralj tražio je što skoriji sporazum sa italijanskim vladom a od Sonina da u koliko dijeli njegove ideje što prije u tajnosti razmijene poglede.¹⁴⁶⁸

Iz italijanskog Ministarstva spoljnih poslova odgovorili su izrazima razumijevanja za tešku situaciju u kojoj se našla Crna Gora. Ministar Sonino je 16. aprila 1916. godine u svom nastupu u parlamentu značajno mjesto posvetio Crnoj Gori čiji je vojnički slom ocijenio kao neizbjegnu posledicu povlačenja srpske vojske i nemogućnosti Italije da preduzme nešto u njenu korist. Sonino je naglasio da je kralj Nikola radije otišao u egzil nego prihvatio da potpiše separatni mir, ubjedjen da će saveznička pobjeda obezbijediti obnovu nezavisnosti i teritorijalnog integriteta njegove zemlje. Interes obje strane za očuvanje crnogorske države saopšten je u formi koja nije obavezivala italijansku vladu, čije saveznice nijesu pokazivale isti interes u ovom pogledu.¹⁴⁶⁹

Pomenutim izjavama zaključen je relativno dugi period hladnih a povremeno i neprijateljskih odnosa između italijanske i crnogorske vlade. Izbjegavajući ma kakve obaveze, Sonino nije ni odgovorio na predlog kralja Nikole o razmjeni ideja o međusobnoj saradnji.

Da bi popravio odnose sa ostalim saveznicima i obezbijedio zvanične prijeme kod njihovih šefova država i vlada, kralj Nikola se početkom maja 1916. godine morao odreći Mijuškovića. Za novog predsjednika vlade postavio je ministra Andriju Radovića koji je u danima crnogorskog vojničkog sloma boravio u Italiji i Francuskoj.

¹⁴⁶⁷ F. Caccamo, *op. cit.*, 107-108. Pokušaj predsjednika Pašića i regenta Aleksandra da tokom posjete Rimu, u martu 1916. Godine, postignu sporazum nije uspio, jer su Italijani srpske ambicije doživljavali kao maksimalističke.

¹⁴⁶⁸ F. Caccamo, *op. cit.*, 111.

¹⁴⁶⁹ *Ibid.*, 112-113.

Radovićevi imenovanje činilo se prihvatljivo za Konsultu sa kojom je imao izvjesne kontakte obavljajući dotadašnju funkciju specijalnog delegata.¹⁴⁷⁰ Kralj Nikola se ogradio od svake eventualne političke aktivnosti princa Mirka i ministara ostalih u zemlji, lišavajući ih bilo kakvog legitimiteta. Izjavu u ovom smislu u vidu otvorenog pisma 21. maja 1916. godine uputio je novom predsjedniku vlade, dozvolivši čak da ovaj akt prethodno koriguju ruski i francuski predstavnici pri crnogorskom dvoru.¹⁴⁷¹

Očekivanja crnogorskog kralja i njegovog prvog ministra da će savezničke vlade, prije svega francuska i ruska, napraviti zaokret u politici prema Crnoj Gori samo su djelimično ostvarena. Posjeta kralja Nikole francuskoj prijestonici i predsjedniku Poenkareu nije imala isti tretman kao posjete drugih savezničkih suverena. Kralj je posjetu iskoristio da insistira na svom ostanku u Parizu, pa su se Francuzi nevoljno saglasili da njegova nova rezidencija bude u pariskom predgrađu Neiju na Seni. Radovićeva vlada postupila je obzirnije i još neko vrijeme ostala u Bordou.¹⁴⁷²

Nijesu ostvarena ni obećanja data Radoviću u vezi učešća Crne Gore na konferenciji o ekonomskoj obnovi i u vezi stvaranja crnogorskog odreda na Solunskom frontu. Radović se na to žalio poslaniku Avecani očekujući da Italijani u svom interesu stanu uz Crnu Goru i njenog kralja. Avecana je ministru Soninu ukazivao da Italija treba da promijeni stav prema kralju Nikoli. Sonino mu je potvrđio živ interes Italije da Crna Gora ostane nezavisna, ali nije želio da se Italija sama suprostavlja Rusiji i Francuskoj koje su težile pripajanju Crne Gore Srbiji. Tražeći podršku Velike Britanije raspitivao se

¹⁴⁷⁰ F. Caccamo, *op. cit.*, 116-118. Pitanje rekonstrukcije ili promjene vlade nametalo se već zbog činjenice da je većina njenih ministara ostala u okupiranoj Crnoj Gori. Kada se to dogodilo, u emigrantskim krugovima tumačeno je kao posledica dvorskih intriga i favorizovanja Petra Plamence nekadašnjeg ministra spoljnih poslova i favorita princeze Ksenije. Dvor je bio sklon da vladu povjeri Petru Plamencu, ali je i njega u savezničkim krugovima pratila etiketa austrofila, a za italijansku diplomaciju nije bio poželjan zbog uloge u okupaciji Skadra 1915. godine. Prema saznanjima Avecane, sa premijerskog položaja Mijušković je pao intervencijom ruske i francuske diplomatičke zagovornik austrofilske kursa i involviran u pregovore o miru i kapitulaciju Crne Gore. Pomenuta objašnjenja se nijesu međusobno isključivala. Kralj Nikola nije se ustručavao od toga da Mijuškovića žrtvuje i prepusti mu svu "krivicu." Januara 1918. godine Mijušković je pisao Soninu o događajima iz januara 1916. godine i o razlozima svoje ostavke koju je objasnio željom da olakša položaj vlade i elemišće hipoteku vezanu za mirovne pregovore sa Austro-Ugarskom.

¹⁴⁷¹ DDI, V-V, № 837, *Tittoni a Sonnino*, Parigi, 19 maggio 1916, 620-621; F. Caccamo, *op. cit.*, 118; D. Živojinović, *op. cit.*, 201. Prema članu 16. Ustava, Mirko nije imao nikakvu zvaničnu funkciju da bi mogao predstavljati vlast. Stvaranjem Radovićeve vlade tri ministra u zemlji prestaju to biti.

¹⁴⁷² D. Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, 159; F. Caccamo, *op. cit.*, 119-120. Avecana je smatrao da je kraljev bijes zbog neadekvatnog tretmana u Parizu uticao da odbije da se vrati u Bordo.

zašto nije imenovan njen predstavnik na crnogorskom dvoru. Ambasadoru Imperijaliju odgovoreno je da se ne radi o aktu neprijateljstva prema crnogorskem kralju.¹⁴⁷³

Italija i formiranje crnogorske vojne jedinice u egzilu

Jedno od važnijih pitanja koje je tokom egzila okupiralo crnogorskog kralja i njegove vlade bilo je pitanje stvaranja vojne jedinice preko koje je Crna Gora, makar simbolično, trebalo da povrati status ratujuće savezničke zemlje.

Odmah po dolasku u Brindizi 22. januara 1916. godine kralj Nikola je inicirao akciju da se na Krfu, radi pripreme za nastavak borbe, okupe izbjegli crnogorski vojnici i dobrovoljci koji su se u sastavu crnogorskih jedinica borili u toku rata. Francuska vlada se saglasila a predsjednik italijanske vlade Salandra prihvatio je da italijanski brodovi učestvuju u njihovom prebacivanju. Početkom februara na Krf je pristiglo 2 000, a očekivalo se još 1 000 ljudi. Dio dobrovoljaca italijanski brodovi prebacili su na Lipare.¹⁴⁷⁴ Međutim, ministar Sonino je odbacio zahtjev kralja Nikole da se ovaj odred prebaci kod italijanskih snaga u Albaniju. Tvrđio je da od toga ne bi bilo značajnije vojničke koristi, ali bi se mogli ogorčiti Albanci. Avecani je zabranio da o tom pitanju razgovara sa kraljem Nikolom.¹⁴⁷⁵ U ljeto 1916. godine kralj Nikola je o crnogorskom prisustvu u Valoni bezuspješno pokušao da se sporazumije sa Esad-pašom.¹⁴⁷⁶ Kralj je očigledno želio da obesnaži argument o albanskom nezadovoljstvu, a moguće i da Italiju doveđe pred svršen čin.

¹⁴⁷³ DDI, V-V, № 811, *Sonnino a Avezzana*, Roma, 14 maggio 1916, 600; *Ibid.*, № 920, *Avezzana a Sonnino*, Bordeaux, 11 giugno 1916, 683; D. Živojinović, *op. cit.*, 202.

¹⁴⁷⁴ D. Živojinović, *op. cit.*, 252. Poslanik Vinčenco Galanti krajem aprila odgovara Soninu da vojnika ima oko 1 700 od čega samo 10 oficira i 30 vojnika „pravih“ Crnogoraca. Ostali su iz Bosne i Hercegovine, Boke, Dalmacije i Amerike.

¹⁴⁷⁵ D. Živojinović, *op. cit.*, 253. Nekoliko dana kasnije, kralj je tražio podršku za stvaranje crnogorskog odreda u Francuskoj ali je francuska Vrhovna komanda to odbacila. Izaslanici crnogorske vlade u aprilu i maju 1916. godine obilazili su Lipare, dijelili novčanu pomoć i pokušavali da spriječe srpsku agitaciju. Avecana je sredinom juna pitao Radovića želi li vlada da ih prebaci u Bordo. Pošto nije imao sredstava za njihovo izdržavanje Radović je tražio da ostanu do sporazuma sa italijanskom vladom i komandom o njihovoj upotrebi. Krajem juna Radović traži da se dva bataljona Bosanaca i Hercegovaca iz Soluna prebace u Valonu. Za internirce sa Lipara razmatra se zapošljavanje. Sonino je prvi predlog odbio, a o drugom odložio odluku do daljeg. Početkom jula Petar Plamenac u Italiji obilazi interniraca na Liparima. Plamenac 7. jula razgovara i sa De Martinom o upućivanju interniraca u Valonu.

¹⁴⁷⁶ D. Živojinović, *op. cit.*, 253-254.

Deklarativno crnogorsko-italijansko približavanje u vojnom pogledu nije imalo praktičnih rezultata. Sa crnogorske strane nastavili su sa novim prijedlozima. U julu 1916. godine Petar Plamenac boravio je u Rimu kako bi pridobio Konsultu da pomogne ustanak generala Radomira Vešovića u Crnoj Gori. Ruski ambasador Girs podržao ga je u ovome kod ministra Sonina koji je i u novoformiranoj vladi Paola Boselija zadaržao raniji resor. Sonino je pokazao uzdržano interesovanje za ovu kombinaciju i krajem jula se tim povodom konsultovao sa ministrom rata Karlom Moroneom.¹⁴⁷⁷ Dio ovog plana bilo je prebacivanje kapetana Pera Đuraškovića u Crnu Goru, snabdjevenog izvjesnom količinom novca namijenjenog za uspostavljanje veza sa organizatorima ustanka i komitima koji su se već odmetnuli u šumu.¹⁴⁷⁸ General Morone nije vjerovao u veći značaj ustanka, ali je smatrao da je korisno da se u Crnoj Gori vežu veće austrougarske snage. U slučaju ozbiljnih priprema, bio je sklon da se pošalje pomoć u hrani i municiji.¹⁴⁷⁹

Crnogorski zahtjevi italijanskoj vladi da omogući upućivanje hrane za stanovništvo u Crnoj Gori

Kao posledica rata, austrougarske blokade, a zatim i okupacije, Crnom Gorom je u proljeće 1916. godine harala glad, koju je crnogorska izbjeglička vlada namjeravala da makar ublaži slanjem izvjesnih količina hrane, uz posredovanje neutralnih zemalja i humanitarnih organizacija. Glavnu prepreku ostvarivanja ovog plana predstavljala je Italija mada ni druge savezničke zemlje nijesu bile sklone da odobre slanje hrane na teritoriju koju kontroliše neprijatelj. Iz humanitarnih razloga, francuska vlada bila je spremna da se u crnogorskem slučaju napravi izuzetak.¹⁴⁸⁰ Kralj Nikola i predsjednik Radović pokušali su i u Velikoj Britaniji da dobiju podršku za obezbjeđivanje pomoći za Crnu Goru kao i italijansku kooperativnost u toj operaciji. Poslanik Avecana podržavao je crnogorska nastojanja i upozoravao da italijansko protivljenje potkopava

¹⁴⁷⁷ DDI, V-VI, № 109, *Sonnino a Imperiali, Tittoni, Carlotti e Avezzana*, Roma, 12 luglio 1916, 73-74; *Ibid.*, № 153, *Sonnino a Cadorna*, Roma, 21 luglio 1916, 101-102; N. Rakočević, *op. cit.*, 275.

¹⁴⁷⁸ F. Caccamo, *op. cit.*, 119; D. Živojinović, *op. cit.*, 254-255.

¹⁴⁷⁹ DDI, V-VI, № 178, *Cadorna a Sonnino*, Comando supremo, 25 luglio 1916, 119.

¹⁴⁸⁰ F. Caccamo, *op. cit.*, 114-115.

ugled kralja i vlade u Crnoj Gori. Sonino je insistirao na stavu da je obaveza okupacione vlasti da brine o ishrani stanovništva.¹⁴⁸¹

Dok je Radović bio u Londonu, Petar Plamenac je bio u Italiji. On je 7. jula u Konsulti Đakomu De Martinu saopštio da „crnogorski narod očekuje svoj spas od Italije“. Pokrenuo je i druga pitanja, ali je De Martino bio krajnje uzdržan. Plamenac se 12. jula susreo i sa Soninom i podsjetio ga da u slučaju Belgije, Srbije, Poljske i Rusije blokada nije tako dosledna. Sonino je ostao nepopustljiv, ukazujući da bi okupator poslanu hrani uzimao od stanovništva, što bi blokadu učinilo besmislenom. Bio je spreman da odobri slanje hrane posredstvom neutralnih zemalja, ali ne iz Italije.¹⁴⁸² Do proljeća 1917. godine u ovom pogledu nije bilo novih zahtjeva. Sredinom aprila, kralj Nikola je pokušao da zainteresuje ambasadora Salvado-Radija za kombinacija o slanju 600 tona hrane u Crnu Goru. Pošiljku je trebalo ukrcati u Brindiziju, odakle bi na neutralnom brodu, uz odobrenje Austro-Ugarske, bila prebačena u Kotor, gdje bi sekretar španske ambasade nadgledao diobu. Ministar Sonino i njegovi saradnici Aldrovandi i Manconi bili su protiv. Uzaludna su bila nova insistiranja kralja Nikole tokom aprila, maja, juna kao i novi prijedlog u septembru. Uzalud je Avecana upozoravao da će Italija biti jedina koja se suprostavlja slanju hrane u Crnu Goru, da će biti optužena za njen izgladnjivanje, a da će kralj Nikola, ako Italija ne promijeni stav, morati da je se odrekne da bi sačuvao preostale pristalice. Za svoj negativni stav Sonino je dobio i podršku predsjednika vlade Boselija. Humanitarne organizacije, poput odbora crnogorskih izbjeglica u Neju, Sonino nije udostojio ni odgovora. Italijanski komitet *Pro Montenegro* čiji su članovi bili poznate ličnosti, odbijen je pri pokušaju da se crnogorskim zarobljenicima u logorima u Austro-Ugarskoj pošalje 5 000 paketa.¹⁴⁸³ Ovo svakako nije doprinosilo nastavljanju trenda italijansko-crnogorskog približavanja započetog tokom marta i aprila 1916.¹⁴⁸⁴

¹⁴⁸¹ D. Živojinović, *op. cit.*, 204- 206. Radović je 4. jula 1916. godine u Londonu tražio podršku italijanskog ambasadora Imperijalija koji mu je saopštio Soninov negativan odgovor. Sekretar britanskog Odbora za pomoć crnogorskim izbjeglicama podržao je Radovića i posjetio Imperijalija, tražeći da se Italijani pismeno izjasne. Sonino se plašio negativnog publiciteta ako stvar dospije u štampu pa je odbio. Radović je u ljuntni najavio da će od saveznika tražiti da Crna Gora bude izuzeta od režima blokade i da će ako se to ne prihvati podnijeti ostavku.

¹⁴⁸² *Documenti diplomatici italiani, serie V (1914-1918), vol. VI (18 giugno-31 dicembre 1916)*, ed. F. Curato, Roma 1988 (=DDI, V-VI) № 109, Sonnino agli ambasciatori, Roma, 12 luglio 1916, 73-74.

¹⁴⁸³ D. Živojinović, *op. cit.*, 207- 209.

¹⁴⁸⁴ F. Caccamo, *op. cit.*, 114-115.

Pitanje zvanične posjete crnogorskog kralja Italiji

Kralj je namjeravo da nakon posjete Parizu oputuje u Italiju i susretne se sa kćerkom Jelenom. Posjeta se mogla tumačiti kao izraz dinastičkih a ne specijalnih političkih veza Crne Gore i Italije. Mada joj se nije mogao otvoreno usprotiviti, Sonino je posjetu ocijenio kao neopportunu. Smatrao je da skretanje pažnje na postojanje posebnih međusobnih veza ne bi donijelo koristi ni jednoj ni drugoj zemlji.¹⁴⁸⁵ Sonino se prethodno konsultovao sa Viktorom Emanuelom III, koji se složio sa neopportunosti posjete u datom trenutku. Italijanski kralj saglasio se i sa generalnom politikom Sonina u pogledu Crne Gore.¹⁴⁸⁶ Pitanje je ostalo otvoreno do avgusta mjeseca 1916. godine. Kada je agencija *Stefani* bez znanja i odobrenja vlade objavila vijest o predstojećoj posjeti kralja Nikole, kralj Viktor Emanuel III nije želio nekontrolisani publicitet pa je prigovorio zašto vijest nije cenzurisana.¹⁴⁸⁷

Italija i pitanje ujedinjenja Srbije i Crne Gore

Od početka maja, srpska vlada, nezadovoljna poboljšanjem odnosa između savezničkih vlada i nove Radovićeve vlade, preduzela je akciju da se crnogorskoj vladi ne daju nova ohrabrenja. Ovo je doprinijelo da ruskia i francuska diplomacija zaborave na obećanja data Radoviću i ponovo zauzmu hladan stav prema pitanjima koja je njegova vlada pokretala.¹⁴⁸⁸

U politici izolovanja crnogorskog kralja i vlade srpska diplomacija nastupila je nešto otvorenije i u kontaktu sa italijanskim predstavnicima. Poslanik Mihailović saopštio je kolegi Avecani da Srbija ne može da dozvoli da crnogorska vlada vodi

¹⁴⁸⁵ DDI, V-V, № 811, *Sonnino a Avezzana*, Roma, 14 maggio 1916, 600; *Ibid.*, № 920, *Avezzana a Sonnino*, Bordeaux, 11 giugno 1916, 683; F. Caccamo, *op. cit.*, 113-114. Jedan od političkih ciljeva posjete kralja Nikole Italiji bio je dobijanje podrške za organizovanje crnogorskog odreda i njegovo prebacivanje u Albaniju, na front koji su držale italijanske jedinice.

¹⁴⁸⁶ F. Caccamo, *op. cit.*, 120. Izvještaj Avecane od 31. jula 1916. godine potvrđio je da francuska vlada uimanjuje značaj posjete kralja Nikole Parizu, te da ne bi blagonaklono gledala na posjetu Rimu. Italijanski kralj protivio se posjeti čak i u slučaju da u Parizu crnogorski suveren dobije zvaničan tretman odnosno počasti koje mu pripadaju.

¹⁴⁸⁷ D. Živojinović, *op. cit.*, 203.

¹⁴⁸⁸ DDI, V-V, № 920, *Avezzana a Sonnino*, Bordeaux, 11 giugno 1916, 683; F. Caccamo, *op. cit.*, 120.

samostalnu politiku, te da se tretirajući crnogorsko pitanje kao unutrašnje srpsko pitanje, srpska vlada nije protivila obnovi i teritorijalnom uvećanju Crne Gore, sve dok se nije javila sumnja da se od nje želi napraviti država suprostavljena Srbiji. U ovakovom saopštenju prepoznavali su se opomena Italiji i stav da se uz pomenutu motivaciju Srbija ipak protivi obnovi Crne Gore.

Par mjeseci kasnije, u Parizu, predsjednik Pašić je Avecani saopštio da u savezničkim prijestonicama koje je posjetio kralj Nikola i njegovi podržavaoci imaju lošu reputaciju. Ocjienio je da je apsorbovanje Crne Gore od strane Srbije neizbjegno ali da se ne protivi njenoj privremenoj restauraciji. Avecana ga je upozorio da bi se jednostrano rješenje crnogorskog pitanja negativno odrazilo na italijansko-srpske odnose te da treba sačekati da se o posleratnom poretku odluči na mirovnoj konferenciji.¹⁴⁸⁹ Ministra Sonina poslanik Avecana je izvjestio da Pašić čini sve što može da kod saveznika pogorša položaj Crne Gore. Sugerisao je da se preispita politika prema Crnoj Gori pa ako se želi njen očuvanje da se u skladu sa tim preduzmu mjere za njen konsolidovanje i teritorijalno uvećanje, a ako postoje kolebanja ili namjera da se Crna Gora kasnije žrtvuje odnosima sa Srbijom onda je treba i posmatrati sa tog stanovišta.¹⁴⁹⁰

Predsjednik Radović ukazivao je Avecani da tvrdnje srpske diplomatiјe kako se, pod određenim uslovima, ne protive obnavljanju Crne Gore služe samo da zavaraju saveznike i da u stvarnosti žele ukinuti crnogorsku državu i da, sa s obzirom na značaj koji se daje tom pitanju, ne bi bilo iznenadenje da u okviru savezničke ofanzive na Solunskom frontu srpska vojska umjesto prema Srbiji kreće prema Crnoj Gori kako bi je okupirala i saveznike dovela pred svršen čin.¹⁴⁹¹

Avecana je tokom jula i avgusta 1916. godine ponovo razmotrio različite opcije italijanske politike prema Crnoj Gori i Srbiji, a zatim ministru Soninu predočio ozbiljne sumnje u pogledu mogućnosti Crne Gore da se odupre srpskim aneksionističkim ambicijama. U tom slučaju, tvrdio je, možda se bolje sporazumjeti sa Srbijom, u toliko

¹⁴⁸⁹ F. Caccamo, *op. cit.*, 120-121.

¹⁴⁹⁰ DDI, V-VI, № 62, *Sonnino agli ambasciatori, a Imperiali*, Roma, 6 luglio 1916, 37; F. Caccamo, *op. cit.*, 121-122.

¹⁴⁹¹ DDI, V-VI, № 176, *Avezzana a Sonnino*, Bordeaux, 24 luglio 1916, 117; F. Caccamo, *op. cit.*, 122-123.

više što politika potpune hegemonije nad Jadranom može biti kontraproduktivna u pogledu italijanske bezbjednosti koja se takvom politikom želi obezbijediti.¹⁴⁹²

Relativno kratko nakon što je Avecani saopštio mogući scenario srpske vlade za aneksiju Crne Gore, predsjednik crnogorske vlade Radović i sam je počeo da sarađuje na tom projektu. On je 18. avgusta 1916. godine kralju Nikoli podnio memorandum o ujedinjenju Srbije i Crne Gore. Radović je sa sadržajem memoranduma upoznao i savezničke vlade koje su se prema njemu, sa izuzetkom Italije, odnijele blagonaklono.¹⁴⁹³

U kontaktima sa predstavnicima sila, kralj se o ujedinjenju načelno pozitivno izjašnjavao. Nakon dva razgovora koje je kralj imao sa Avecanom, predsjednik vlade Radović uočio je promjenu u kraljevom držanju. Indikativno je bilo da je kralj pri susretu sa predsjednikom francuske vlade Brijanom ponovo govorio o teritorijalnom proširenju Crne Gore.¹⁴⁹⁴

Prema Avecaninim informacijama, Radović je plan srpsko-crnogorskog ujedinjenja pripremio uz pomoć poslanika Mihailovića. Avecana nije vjerovao u funkcionalnost pomenutog plana, kojim je bilo predviđeno da aktuelni vladari abdiciraju u korist srpskog regenta, da bi se kasnije dvije dinastije smjenjivale na prijestolu. Za italijanskog poslanika važnija od detalja projekta bila je činjenica da je odnos Crne Gore prema ujedinjenju potvrđio da se ona snažno nalazi u slovenskoj orbiti te da italijanska politika mora o tome voditi računa.¹⁴⁹⁵ Italijani su uočavali koliko je crnogorski kralj doveden u težak položaj. Protivljenje ujedinjenju moglo je dodatno narušiti kraljev ugled ozbiljno poljuljan propagandom protivnika crnogorske dinsatije i države a uz to predlog je formalno dolazio od njegovog predsjednika vlade.¹⁴⁹⁶

Italijanska vlada nije željela da dođe do nove političke orijentacije crnogorskog kralja. Krajem avgusta 1916. godine uslijedio je poziv Viktora Emanuela III kralju Nikoli da posjeti italijanski front. Radović je naslutio da će Italijani očekati kraljevu volju za pružanjem otpora. Sazvao je ministre i upoznao ih sa svojim memorandumom. Na njegov zahtjev svi ministri osim Matanovića potpisali su novi dokument-*Vladin predlog*

¹⁴⁹² F. Caccamo, *op. cit.*, 123.

¹⁴⁹³ D. Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd 1962, 159-160.

¹⁴⁹⁴ V. Vučković, *op. cit.*, 622.

¹⁴⁹⁵ DDI, V-VI, № 324, *Avezzana a Sonnino*, Bordeaux, 26 agosto 1916, 215.

¹⁴⁹⁶ DDI, V-VI, № 372, *Avezzana a Sonnino*, Bordeaux, 4 settembre 1916, 247.

o ujedinjenju i zajednički ga predali kralju 30. avgusta 1916. godine, na dan njegovog polaska na put. Dokument je bio još nepovoljniji za kralja od prethodnog. Stiče se utisak da je Radović izazivao konflikt kako bi dobio razlog za obaranje kabineta i kompromitovao kralja a indirektno i Italiju. Radović je pisao i kraljici Jeleni i uputio joj gotovo isti memorandum koji je vlada predala kralju. Ako se radilo o pokušaju da obeshrabri italijansku politiku podrške samostalnoj Crnoj Gori, onda je pokušaj bio neuspješan.¹⁴⁹⁷

Istog dana kralj Nikola je posjetio italijanskog ambasadora u Parizu, Titonija i opovrgao svoje pristajanje na Radovićeve kombinacije.¹⁴⁹⁸ Nakon boravka u Italiji, kralj je odbio da se o ujedinjenju izjašnjava prije povratka u domovinu. U ovom pogledu odlučno je zastupao program-*Prvo Velika Crna Gora pa ujedinjenje*.¹⁴⁹⁹ Pred Avecanom isticao je italijanski interes za obnavljanje Crne Gore proširene do Neretve i do Maća, koja bi Italiji pružila garancije da slobodno raspolaze Kotorom. Radovićev projekat nazvao je plodom neuravnoteženog uma.¹⁵⁰⁰

Italijanski negativan stav prema srpsko-crnogorskom ujedinjenju Sonino je savezničkim vladama saopštio početkom septembra 1916. godine. Upozorio je da ujedinjenje nije u saglasnosti sa Londonskim ugovorom, kao i da bi ono promjenilo stratešku situaciju na Jadranu.¹⁵⁰¹ U pogledu potrebe da se očuva Crna Gora italijanski ambasadori u savezničkim prestonicama imali su isti stav. U vezi sa tim ambasador Karloti je italijanske interese formulisao u tri tačke: 1. očuvanje trona za kralja Nikolu; 2. proširenje Crne Gore do vitalnosti; 3. Kotor i Lovćen u rukama Italije. Sonino je bio

¹⁴⁹⁷ V. Vučković, *op. cit.*, 622.

¹⁴⁹⁸ DDI, V-VI, № 348, *Tittoni a Sonnino*, Parigi, 30 agosto 1916, 232. Kralj je Titoniju govorio o značaju Crne Gore za interes Italije, o mogućnosti da se protiv njega organizuje atentat, o ustanku generala Vešovića, o očekivanju da saveznici odluče o podjeli teritorije između Crne Gore i Srbije.

¹⁴⁹⁹ V. Vučković, *op. cit.*, 622-623. Vučković smatra da je očekivao da bi Jelena mogla da utiče na kralja i na italijansku politiku dokazujući da u ujedinjenju nema ničeg opasnog za Italiju.

¹⁵⁰⁰ DDI, V-VI, № 471, *Avezzana a Sonnino*, Parigi, 23 settembre 1916, 316.

¹⁵⁰¹ DDI, V-VI, № 387, *Sonnino a Imperiali, Tittoni e Carlotti*, Roma, 6 settembre 1916, 255. Nekoliko sedmica ranije ambasador Titoni, analizirajući mogućnost davanja teritorije Hrvatske Srbiji, ocijenio je da je to pitanje za mirovnu konferenciju. Smatrao je da Italija treba da insistira da Rijeka pripadne Madarskoj, a da Crna Gora sačuva nezavisnost. Iz Titonijeve formulacije da Italija treba da ima kontrolu nad Kotorom i Lovćenom nije jasno da li se zalagao za italijanski posjed nad njima ili za kontrolu posredstvom Crne Gore. Zalagao se za kontrolu stateških tačaka poput Valone, Pule, Kotora i ostrva, nakon čega Italija ne bi morala brinuti zbog manjeg ili većeg proširenja Srbije; *Ibid.*, № 294, *Tittoni a Sonnino*, Parigi, 19 agosto 1916, 198.

saglasan ali nije vjerovao da je moguće istovremeno ostvariti sve ove ciljeve. Prioritet je davao Kotoru i Lovćenu.¹⁵⁰²

U novembru 1916. godine Pašić je intezivirao aktivnosti usmjerenе na priključenje Crne Gore Srbiji. U srpskom Ministarstvu inostranih poslova ustanovljen je poseban *Crnogorski otsek*. Pašićevom povjereniku u crnogorskoj vladi Janku Spasojeviću naloženo je da svojom ostavkom izazove križu vlade. Saopšten mu je i tekst motivacije ostavke. Spasojević, međutim, nije uspio da pridobije Radovića ni ostale članove vlade.¹⁵⁰³

Avecana je izvještavao Sonina da se politička situacija kralja Nikole ponovo pogoršava kao posledica srpske akcije koju podržavaju Rusi i Francuzi jer Srbiju žele da koriste kao protivtežu italijanskom uticaju na Balkanu. Avecana je ukazivao da je recept za obračun sa kraljem uvijek isti-optužbe o pregovorima i održavanju tajnih veza sa neprijateljem.¹⁵⁰⁴

Politička situacija kralja Nikole neočekivano se popravila zahvaljujući mirovnoj inicijativi američkog predsjednika Vudro Vilsona koji je od sukobljenih strana tražio da se izjasne o svojim ratnim ciljevima. U svom odgovoru Francuzi su, između ostalog, naveli i obnovu Crne Gore. Ostale sile Antante, pa i Italija, saglasile su se sa tim.¹⁵⁰⁵

Radović se sredinom januara 1917. godine odlučio na konačan raskid sa kraljem Nikolom. Podnio mu je memorandum u kom je ponovo insistirao na prihvatanju svog ranijeg plana o ujedinjenju najavivši ostavku u slučaju kraljevog odbijanja. Prema Avcaninim informacijama, Radović je sa sadržajem memoranduma prethodno upoznao predsjednika francuske vlade Brijana koji se uzdržao od komentara. Kralj je prihvatio

¹⁵⁰² DDI, V-VI, № 399, *Imperiali a Sonnino*, Londra, 8 settembre 1916, 263; *Ibid.*, № 420, *Carlotti a Sonnino*, Pietrogrado, 12 settembre 1916, 275-276; *Ibid.*, № 449, *Imperiali a Sonnino*, Londra 18 settembre 1916, 294; *Ibid.*, № 420, Nota 1, *Sonnino a Carlotti*, Roma, 15 settembre 1916, 276.

¹⁵⁰³ V. Vučković, *op. cit.*, 626-627. Prema mišljenju V. Vučkovića, u novembru 1916. godine srpski regent Aleksandar Karađorđević i predsjednik vlade Nikola Pašić odlučili su da uklone sa političke scene D. Dimitrijevića Apisa i knjaza Nikolu. Istog dana kada je Apis, voda oficirske organizacije *Crna ruka*, uhapšen (28. XII 1916.), Pašić je srpskoj vladi predložio pokretanje akcije za obaranje kralja Nikole.

¹⁵⁰⁴ DDI, V-VI, № 922, *Avezzana a Sonnino*, Parigi, 29 dicembre 1916, 671-673.

¹⁵⁰⁵ *Documenti diplomatici italiani*, serie V (1914-1918), vol. VII (1 gennaio-15 maggio 1917), ed. E. Anchieri, Roma 1978 (=DDI, V-VII), № 3, *Sonnino a Imperiali, Salvago Raggi e Carlotti*, Roma, 1 gennaio 1917, 2-4.

ostavku i iskoristio situaciju da se osloboди predsjednika i vlade u čiju lojalnost je sumnjaо.¹⁵⁰⁶

U aprilu 1917. Sonino je informisan o snažnoj propagandnoj aktivnosti Radovićevog komiteta finansiranoj od strane srpske vlade. Avecana ga je užvještavao da u Parizu među Srbima i Crnogorcima postoje tajni komiteti čiji pripadnici crnogorskog kralja i njegovu dinastiju smatraju izdajnicima srpstva i spremni su i na nasilne metode kako bi ih uklonili, kao i da se u Sjedinjenim državama regrutuju ekstremisti sa namjerom da se organizuju atentati protiv kralja Nikole.¹⁵⁰⁷

Vlada Mila Matanovića

Novu crnogorsku vladu sastavio je general Milo Matanović sa politički anonimnim ljudima S. Ilićem i M. Tomanovićem.¹⁵⁰⁸ Tako ih je u svom izvještaju Soninu okarakterisao i poslanik Avecana, ocjenjujući da se kralj suprostavio zavjeri koju su, uz podršku Francuske i Rusije, pripremali Srbi, nastojeći da Crna Gora “izvrši samoubistvo prije mirovne konferencije”. Avecana je smatrao poželjnim da Italija aktivnije podrži Crnu Goru bilo da želi njen obnavljanje ili držanje crnogorskog pitanja otvorenim do mirovne konferencije. Soninova politika prema Crnoj Gori bila je toliko nedefinisana, da ni njegovom predstavniku kod crnogorskog kralja nije bilo jasno što se ustvari želi.¹⁵⁰⁹

Ne nalazeći u Italiji pouzdan oslonac, kralj Nikola je tražio potporu od Francuske, sile koja je zapravo bila njegov najjači protivnik. Kralj je napadao politiku Srbije i *Jugoslovenskog odbora*, a ne osporavajući ideju o jugoslovenskom zajedništvu, isticao da je ono moguće jedino uz garancije o autonomiji pojedinih zemalja, bez ičije

¹⁵⁰⁶ DDI, V-VII, № 86, *Sonnino a Imperiali*, Roma 14 gennaio 1917, 53-54. Radović je svoj memorandum podnio kralju 13. januara. Tražio je da kralj pismom obavijesti ruskog cara o potrebi hitnog ujedinjenja zbog čega će odmah otpočeti pregovore; *Ibid.*, № 122, *Avezzana a Sonnino*, Parigi, 18 gennaio 1917, 85; D. Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, 162-163.

¹⁵⁰⁷ F. Caccamo, *op. cit.*, 137.

¹⁵⁰⁸ D. Vujović, *op. cit.*, 164-167. Matanovićeva vlada postojala je samo nekoliko mjeseci. Njena glavna aktivnost bila je usmjerenja da dokaže da ni ona ni kralj Nikola nijesu protivnici ujedinjenja. Drugaćijim stavom riskirala bi da bude izolovana. Vlada je obnovila publikovanje zvaničnog lista *Glas Crnogorca*, formirala Komitet crnogorskog crvenog krsta u Ženevi i uspjela da pošalje nešto novca u okupiranu Crnu Goru. Kao i njene prethodnice, vlada je bezuspješno pokušavala da formira jedan crnogorski vojni odred.

¹⁵⁰⁹ DDI, V-VII, № 110, *Avezzana a Sonnino*, Parigi, 17 gennaio 1917, 75; *Ibid.*, № 122, *Avezzana a Sonnino*, Parigi, 18 gennaio 1917, 85-87.

dominacije. Od predsjednika francuske vlade Aristida Brijana dobio je uvjeravanja da Francuska podržava obnovu Crne Gore i njen teritorijalno proširenje, što je po Avezaninoj procjeni zadovoljilo kralja Nikolu.¹⁵¹⁰

Diplomatska pozicija Crne Gore promijenila se uslijed Februarske revolucije, zbog koje je Rusija praktično izgubila svoj tradicionalni interes za Crnu Goru. Pojačao se francuski uticaj za određenje sADBINE crnogorske države. Prema Avezaninim ocjenama, nakon sloma carske vlasti pojačala se propagandna aktivnost protivnika kralja Nikole.¹⁵¹¹ Ubrzo, pogoršala se i diplomatska pozicija Italije zbog ulaska u rat SAD-a. Pobjeda saveznika bila je izvjesnija ali su mogućnosti Italije da utiče na posleratnu prekompoziciju balkanskog, jadranskog i egejskog prostora postale nešto manje.

Poslanik Avezana je ministra Sonina upozorio na opasnost da se u novim okolnostima o krupnim pitanjima donesu odluke bez Italije i bez uvažavanja njenih interesa. Smatrao je potrebnim da Italija sa starim i novim saveznicima blagovremeno otvorí ova pitanja. Uslijedila je Soninova intervencija u Vašingtonu, gdje je ambasador Maki di Ćelere obrazložio italijanske interese na Jadranu i, u okviru njih, naglasio podršku obnovljenoj Crnoj Gori i nezavisnoj Albaniji. Slična inicijativa u Londonu dala je razočaravajuće rezultate. Lord Harding je ambasadoru Imperijaliju otvoreno saopštio da će Crna Gora kao mala i siromašna, najvjerovaljnije biti pripojena Srbiji. Slično se izjasnio i kralj Džordž V, od kog se očekivalo da će kao monarh biti sklon poštovanju legitimizma. Soninu je bilo jasno da se Italija insistiranjem na obnovi Crne Gore suprostavlja ostalim saveznicima, što nije želio.¹⁵¹²

Četvrtog juna 1917. godine, Italija je proglašovala svoje pokroviteljstvo nad nezavisnom Albanijom. Ovo svakako nije ohrabrilo nadu kralja Nikole da bi Italija mogla promijeniti ranije demonstrirani tvrdi stav u pogledu Skadra kao sastavnog dijela Albanije. Ipak, kralj Nikola je odbacio srpski prijedlog da zajedno protestuju zbog pomenute proglašenja. Sonino je sa svoje strane, preko poslanika Avezane i Sforce, nastojao da predupriredi ovakve proteste. Kralj Nikola je iskoristio priliku i poručio mu da ne može da prekine veze, niti sa Srbijom, niti sa *Jugoslovenskim odborom*, dok se Italija ovoreno ne izjasni u pogledu obnove i proširenja Crne Gore, kao i o sADBINI Skadra. Sonino je ambasadorima sila 9. juna dao iznuđeno saopštenje u pogledu prve

¹⁵¹⁰ DDI, V-VII, № 284, *Avezzana a Sonnino*, Parigi, 12 febbraio 1917, 209-211.

¹⁵¹¹ DDI, V-VII, № 283, *Macchi de Celere a Sonnino*, Waschington, 12 febbraio 1917, 209; *Ibid.*, № 700, *Avezzana a Sonnino*, Parigi, 11 aprile 1917, 515-517; F. Caccamo, *op. cit.*, 137.

¹⁵¹² D. Živojinović, *op. cit.*, 230-232.

dvije tačke ali je pitanja Skadra prećutao. Govoreći o ratnim ciljevima Italije na sjednici Parlamenta od 20. juna 1917. godine ponovio je stavove o Crnoj Gori ali je istakao i veliki značaj koji nezavisna Albanija ima za Italiju.¹⁵¹³

U međuvremenu, zaoštrio se sukob crnogorskog kralja sa vladom koja je instruirana od strane srpske vlade pojačala svoje insistiranje na politici ujedinjenja. Čestitka kralja Nikole Viktoru Emanuelu III povodom uspjeha italijanske vojske na frontu u Alpima predstavljala je protokolarnu manifestaciju želje za približavanjem Italiji, ali je generalu Matanoviću poslužila kao povod za podnošenje ostavke. Matanović je optužio kralja za separatizam a njegovu depešu ocijenio uvrijedljivom za Jugoslove. U tom smislu je istakao dio kraljevog telegraфа u kom kralj Nikola izražava nadu da će se: „Ruka koja oslobađa italijanske zemlje ubrzo pružiti ka mojim nesrećnim brđanima“. Kralja je optužio da negira nacionalni ideal o jednoj nedjeljivoj Jugoslaviji.¹⁵¹⁴ Avecana je pokušao da posreduje da se izbjegne pad vlade. Saopšteno mu je da se telegram mogao tumačiti kao poziv Italiji da okupira Dalmaciju. U kontekstu tendencioznog tumačenja kraljevog telegraфа, upozorovao ih je da je njihova motivacija ostavke neprijateljski čin prema Italiji i saveznicima.¹⁵¹⁵

Kralju Nikoli je u tom, za njega politički teškom trenutku, mogla dobro doći neka manifestacija italijanske podrške. Pokušao je da je iznudi, sondirajući raspoloženje italijanske vlade prema jednoj neformalnoj posjeti Rimu, uz motivaciju da bi se tako privremeno udaljio iz Parizu u kome je izložen snažnom pritisku Srbije da abdicira a koji podržavaju francuska vlada pa čak i javno mnjenje. Moguće je da je kralj razmatrao i opciju prebacivanja u Italiju, ali su koraci u tom pravcu presječeni Soninovim stavom da pomenuta posjeta Rimu nije poželjna.¹⁵¹⁶ Dva mjeseca kasnije, isti stav demonstriran je povodom kraljeve želje da se njegov najmlađi sin princ Petar priključi italijanskoj vojsci.¹⁵¹⁷

¹⁵¹³ D. Živojinović, *op. cit.* 234.

¹⁵¹⁴ D. Vujović, *op. cit.*, 165-167. Neslaganje Matanovića i kralja ispoljilo se zbog njegovog neprihvatanja da otvoreno osudi Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje. Bio je već u kontaktu sa srpskim ambasadom u Parizu po čijim instrukcijama je čekao priliku da svojom ostavkom što bolje kompromituje crnogorskog kralja.

¹⁵¹⁵ D. Živojinović, *Italija i Crna Gora*, 232-233. Avecana je znao da je plan ostavke postojaо od ranije i da je ministar Ilić podnio ostavku i prije famoznog telegraфа. Avecana je Soninu prenio žalbe kralja Nikole da iza svega stoji srpski novac koji je od njega otudio sve sposobne i odane ljudi.

¹⁵¹⁶ D. Živojinović, *Italija i Crna Gora*, 232-233.

¹⁵¹⁷ DDI, V-VIII, № 779, *Biancheri a Sonnino*, Roma 5 agosto 1917, 524.

Kralj je 7. juna 1917. godine sastav nove vlade povjerio starom prijatelju Evgeniju Popoviću, dugogodišnjem crnogorskom generalnom konzulu u Rimu. Ostali članovi vlade, Milo Vujović, Veljko Miličević i Nikola Hajduković bili su obični činovnici, politički beznačajne ličnosti.¹⁵¹⁸ Vlada je u svom programu kao jedan od svojih ciljeva istakla rad na oslobođenju i ujedinjenju južnih Slovena, ali je naglasila da se krupne odluke u tom pogledu ne mogu donositi bez konsultovanja volje naroda. Ovo je značilo prolongiranje ujedinjenja za vrijeme nakon oslobođenja zemlje. Predsjednik Popović je tokom juna i jula bezuspješno pokušavao da sanira političke odnose sa srpskom vladom.¹⁵¹⁹

Poslanika Avecanu zabrinuo je ovakav kurs nove crnogorske vlade, posebno kada je 1. jula 1917. godine, uprkos njegovom savjetu, predsjednik Popović od srpske vlade zatražio da se izjasni o budućim odnosima dvije zemlje. Kako je u ovo vrijeme ambasador Karloti iz Petrograda plasirao netačnu informaciju da Srbija teži vojnom jedinstvu, te da bi Crnoj Gori priznala autonomiju, dinastiju i pravo na Skadar, Avecana je ocijenio da bi kralj Nikola mogao prihvati srpski predlog da obezbijedi saglasnost Saveznika za obnovu Crne Gore u bilo kakvom obliku. Avecana je upozorio kralja Nikolu i predsjednika Popovića da Italija podržava Crnu Goru kao nezavisnu državu ali da bi se italijanski stav mogao promijeniti u slučaju da Crna Gora postane zavisna od Srbije.¹⁵²⁰

Donošenje *Krfske deklaracije* 20. jula 1917. godine od strane predstavnika srpske vlade i *Jugoslovenskog odbora* zabrinulo je italijansku i crnogorsku vladu. Kod srpskog predstavnika pri crnogorskom dvoru predsjednik Popović protestovao je zbog isključivanja Crne Gore iz rada na jugoslovenskom oslobođenju i ujedinjenju. Protiv *Krfske deklaracije* je pokrenuo snažnu kampanju ne negirajući potrebu zbližavanja Srbije i Crne Gore. Ministar Sonino stavio je do znanja predsjedniku Pašiću da se Italija

¹⁵¹⁸ D. Vujović, *op. cit.*, 167-169.

¹⁵¹⁹ *Ibid.*, 166-170. On joj u junu i julu 1917. godine upućuje note u kojima naglašava potrebu zajedničkog rada na oslobođenju i traži da srpska vlada iznese vlastito videnje zajedničkog rada u tom smislu. Srbija je odgovorila indirektno, Krfskom deklaracijom. Njeni tvorci su, bez učešća Crne Gore, donijeli odluke koje su se ticale njene budućnosti. Do kraja rata Pašićeva vlada ignorisće crnogorskiju u pitanju oslobođenja i ujedinjenja. Umjesto legitimnih predstavnika crnogorskog naroda i države kralja Nikole i Popovićeve vlade ona čini sve da kao "prave" predstavnike Crne Gore inauguriše Radovića i njegove pristalice.

¹⁵²⁰ D. Živojinović, *op. cit.*, 235; *Documenti diplomatici italiani, serie V (1914-1918)*, vol. VIII (16 maggio-31 agosto 1917), ed. E. Anchieri, Roma 1980 (=DDI, V-VIII), № 646, *Carlotti a Sonnino, Pietrogrado, 14 luglio 1917*, 406.

protivi aspiracijama srpske vlade nagoviještenim Krfskom deklaracijom, naglasivši posebno neprihvatljivost priključenja Boke i Lovćena budućoj državi.

Kralj Nikola je bio spreman da posreduje u sporazumijevanju Italije i vođa *Jugoslovenskog odbora*, kako bi se doveo u pitanje njihov sporazum sa vladom Srbije. Sonino je bio zainteresovan za ovu političku intrigu ali je od poslanika Sforce, akreditovanog kod srpske vlade na Krfu dobio informaciju o necjelishodnosti takve kombinacije.¹⁵²¹

Težak poraz italijanske vojske u području Kaporeta uticao je da Italijani pokušaju da makar prividno preorijentišu svoju politiku prema Jugoslovenima, kako bi smanjili njihov otpor italijanskom prodiranju prema istoku.¹⁵²²

Značajnu podršku crnogorskoj vlasti Italija je pružila na finansijskom planu. Samo dva dana po formiraju Popovićeve vlade, njenom predsjedniku i kralju Avcetu je saopštio Soninovu odluku da se kralju isplaćuje 100 000 franaka mjesečno. Suočen sa neredovnim uplatama savezničkih subvencija, Popović je krajem avgusta 1917. godine predložio da se subvencija utvrdi zvaničnim dokumentom i da Italija u toku rata preuzme troškove izdržavanja crnogorskog dvora, vlade, činovništva, izbjeglica, tretirajući ove izdatke kao kredit koji bi crnogorska država vratila nakon okončanja rata. Sonino je prijedlog odbacio, ali je prihvatio da zbog izbjegavanja Britanije i Francuske da izmire obaveze prema Crnoj Gori, Italijani odmah uplate svoj dio.¹⁵²³ Iz Rima je crnogorskoj vlasti savjetovano da ne insistiraju u Londonu u vezi savezničkih subvencija.¹⁵²⁴

Popovićevoj vladi je konsolidovala redove Crnogoraca lojalnih kralju Nikoli. Uspjela je da svoju međunarodnu egzistenciju ponovo izdigne na zavidan nivo i da sa tih pozicija insistira kod saveznika da poštuju diplomatsku formu u odnosu prema Crnoj Gori. Za razliku od prethodnih vlada uspjela je da crnogorski predstavnici budu

¹⁵²¹ D. Živojinović, *op. cit.*, 236; D. Vujović, *op. cit.*, 169-170.

¹⁵²² F. Čulinović, *Riječka država. Od Londonskog i Danuncijade do Rapalla i aneksije Italije*, Zagreb 1953, 11-12. U borbama kod Kaporeta učestvovao je veliki broj austrougarskih Jugoslovena sa visokim borbenim moralom. Italijanska vlast je preko poslanika Andrea Tore uspostavila vezu sa predsjednikom Jugoslovenskog odbora Trumbićem. Ubrzo je u Rimu organizovan i Kongres podjarmljenih naroda Austro-Ugarske. Na Kongresu je demonstrirana solidarnost sa ovim narodima pa i sa Jugoslovenima. Tzv. *Rimski kongres* održan je početkom 1918. godine. Osnovan je *Comitato italiano per l'accordo tra i popoli soggetti all'Austro-Ungheria*.

¹⁵²³ DDI, V-VII, № 356, *Avezzana a Sonnino*, Parigi, 22 febbraio 1917, 263; *Ibid.*, № 63, *Avezzana a Sonnino*, Parigi, 14 settembre 1917, 43; D. Živojinović, *op. cit.*, 212-213. Krajem aprila 1917. godine, kralj Nikola je u razgovoru sa Avcetom ispitivao mogućnost da Crna Gora od Italije dobije veći zajam od 40 miliona franaka. Nakon formiranja vlaste Evgenija Popovića, širili su se neosnovani glasovi da je Italija odobrila zajam od 2 000 000 franaka.

¹⁵²⁴ DDI, V-IX, № 128, *Sonnino a Avezzana*, Roma, 27 settembre 1917, 87.

pozivani na savezničke konferencije.¹⁵²⁵ U jesen 1917. godine, Popovićeva vlada pokrenula je pitanje otvaranja crnogorskih poslanstava u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama. Italijanska diplomacija u tome joj je posebno u Washingtonu, pružala dragocjenu pomoć mada je u isto vrijeme Sonino odbacio ideju o otvaranju crnogorskog poslanstva u Rimu.¹⁵²⁶

Manifestacija izvjesnog otopljavanja odnosa između crnogorskog i italijanskog dvora bila je posjeta kralja Viktora Emanuela III dvoru u Neiju 28. septembra 1917. Kralj Nikola se žalio zetu na odnos francuske vlade prema njemu i izrazio namjeru da se prebaci u Švajcarsku. Viktor Emanuel savjetovao mu je strpljivost, ukazivao na neprijatne posljedice koje bi iz toga proistekle i preporučivao podršku SAD-a. Odbacio je mogućnost Nikolinog prelaska u Italiju dopustivši jedino mogućnost da kraljevska porodica zimske mjeseca provede na ligurijskoj obali.¹⁵²⁷

Novi mirovni scenariji i preispitivanje ratnih ciljeva

Neuspješno obraćanje Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije Austro-Ugarskoj početkom 1918. godine radi sklapanja separatnog mira podstaklo je i crnogorsku i italijansku vladu da preispitaju mogućnosti za ostvarenje vlastitih ratnih ciljeva. Poslanik Avecana je izvjestio ministra Sonina da je predsjednik vlade Evgenije Popović posjetio kralja Nikolu u banji Po, gdje su razgovarali o programima savezničkih vođa.¹⁵²⁸

Proklamovanje ratnih ciljeva SAD-a u formi 14 tačaka od strane Vudro Vilsona, s obzirom na njegovo zalaganje za obnovu Crne Gore, predstavljalo je izvjesno ohrabrenje za kralja Nikolu i crnogorsku vladu. Italijanska reakcija bila je, međutim, ljutnja i zabrinutost jer je Wilson, favorizujući načelo narodnosti, osporio Londonski ugovor, odnosno dio italijanskih ratnih ciljeva. Sonino je bio nezadovoljan i držanjem britanskog predsjednika vlade, Lojda Džordža, koga je optužio da je sa Vilsonom ugrozio interes Italije i doveo u pitanje njenu buduću bezbjednost. U novim okolnostima, porastao je interes Italije za Crnu Goru. Insistiranjem na njenim

¹⁵²⁵ D. Vujović, *op. cit.*, 169. Popović je lično predstavljao Crnu Goru na Balkanskoj konferenciji u Parizu u julu 1917. godine i na Konferenciji savezničkih država u Parizu u novembru iste godine.

¹⁵²⁶ D. Živojinović, *op. cit.*, 203-204. SAD su posebno bile zanimljive zbog velikog broja crnogorskih pečalbara od kojih se namjeravala regrutovati jedna vojna jedinica.

¹⁵²⁷ D. Živojinović, *op. cit.*, 203-204.

¹⁵²⁸ D. Živojinović, *Kralj Nikola i teritorijalno širenje Crne Gore 1914-1920 godine*, Istoriski zapisi 3-4 (1988), 171-172.

legitimnim međunarodno sankcionisanim pravima, Italija je mogla osnažiti vlastite diplomatske pozicije u budućim međusavezničkim pogađanjima.

U februaru 1918. godine predsjednik vlade Vitorio Orlando i ministar Sonino sastali su se u Parizu sa kraljem Nikolom i obećali mu da će Italija raditi svim silama na obnovi Crne Gore.¹⁵²⁹

Ranije izjave kojima su Britanci u svoje ratne ciljeve uključivali i obnovu Crne Gore ohrabrike su kralja Nikolu ali je kao i poslanik Avecana smatrao zabrinjavajućim čutanje francuske vlade u ovom pogledu. Usljedio je sastanak sa predsjednikom vlade, Klemansoom, na kom je kralj otvoreno iznio najvažnije probleme u odnosima dvije vlade. Klemanso je obećao podršku u pitanju subvencija koje su neredovno uplaćivane i kooperativnost u pogledu stvaranja jedne crnogorske vojne jedinice. Negirao je upućenost u srpske aneksionističke planove i povezanost Francuske sa njima. Sadržaj ovih razgovora potvrdio je italijanskoj diplomatičkoj službi da Francuska neće promijeniti svoj raniji stav prema Crnoj Gori i da Italija suštinski, među Velikim silama, ostaje jedini branilac crnogorske nezavisnosti.¹⁵³⁰

Italijanska obećanja rezultirala su redovnim mjesecnim subvencijama ali ne i nekom drugom konkretnom akcijom.¹⁵³¹ Crnogorski diplomatski kontakti pažljivo su nadzirani.¹⁵³² Početkom proljeća u Neji na Seni su stigli i negativni signali iz Rima gdje je održan Kongres potlačenih naroda Austro-Ugarske. Organizatori su poziv za učešće na kongresu uputili predstavnicima Crnogorskog odbora, a ne crnogorskoj vladi. Mada na Kongresu nije pominjano crnogorsko pitanje italijanski predstavnici izjavili su da se ne protive ujedinjenju Jugoslovena. Italijanska vlada, koja je doprinijela održavanju

¹⁵²⁹ D. Živojinović, *op. cit.*, 172; *Documenti diplomatici italiani, serie V (1914-1918), vol. X (1 gennaio-31 maggio 1918)*, ed. E. Anchieri, Roma 1985 (=DDI, V-X), № 66, *Sonnino a Imperiali*, Roma, 10 gennaio 1918, 44; *Ibid.*, № 83, *Sonnino a Imperiali*, Roma, 14 gennaio 1918, 58; *Ibid.*, № 87, *Macchi di Cellere a Sonnino*, Washington, 15 gennaio 1918, 61.

¹⁵³⁰ D. Živojinović, *Italija i Crna Gora 1914-1925*, 238-239. Izjave Britanaca bile su neiskrene jer je Britanski ratni kabinet već bio odlučio u korist pripajanja Crne Gore Srbiji. Kralj Nikola se sa Klemansoom sastao 5. februara 1918. godine.

¹⁵³¹ D. Živojinović, *op. cit.*, 215. Avecana je savjetovao Popoviću januara 1918. da ne upućuje Saveznicima note za finansijsku pomoć.

¹⁵³² DDI, V-X, № 391, *Avezzana a Sonnino*, Parigi, 12 marzo 1918, 308-309; *Ibid.*, № 363, *Avezzana a Sonnino*, Parigi, 9 marzo 1918, 292; № 363, *Nota 1*; Predsjednik Evgenije Popović odbacio je predlog crnogorskog konzula u Ženevi Pikea da u Švajcarsku pošalje delegata u vezi sa glasovima da Austro-Ugarska priprema separatni mir za balkanske zemlje. Popović nije htio da izaziva podozrenje sila Antante, a Pikea je ovlastio da pronade adekvatnu osobu radi dobijanja informacija. Avecana je predložio da se sa italijanske strane pošalje Baldači kako bi pratilo dešavanja ali i crnogorsku akciju. Na pitanje Avecane da li treba ohrabriti akciju u Ženevi, Sonnino je odgovorio da ne zna o čemu se radi, da crnogorska vlada može tajno pratiti stvari ali da bi bilo loše ako se stekne utisak da to izlazi iz okvira obaveštajnog.

ovog skupa, ogradila se od nekih njegovih rezolucija.¹⁵³³ Intelektualaci i političari koji su učestvovali u radu Kongresa podržavali su postizanje sporazuma italijanske vlade, srpske vlade i Jugoslovenskog odbora, što nije bilo priyatno crnogorskom kralju i njegovoj vlasti. Utoliko prije što su se u tom kontekstu mogle sagledavati izjave predsjednika Orlanda i ministra Sonina, date u Senatu, kojima je najavljen prihvatanje stvaranja jugoslovenske države uz uslov da budu zaštićeni interesi Italije na Jadranu.¹⁵³⁴

Posjeta kralja Nikole Italiji u maju 1918. godine

Tokom aprila 1918. kralj Nikola je razmatrao mogućnost promjene vlade. U vezi sa ovim dovođena je i namjera da posjeti Italiju i razgovara sa kraljicom Jelenom. Italijanskoj diplomatiji ovo putovanje nije bilo po volji, ali se poslanik Avecana nije usudio da otvoreno obeshrabri kralja.¹⁵³⁵ To je moglo biti shvaćeno kao uskraćivanje podrške i uticati da kralj pokuša da se sporazumije sa Srbijom. Italijanskom poslaniku bilo je poznato da je kralju Nikoli njegov lični sekretar nešto ranije sugerisao da abdicira. Avecana je u to vrijeme završavao svoju diplomatsku misiju kod crnogorske vlade o čemu je 28. aprila obavijestio ministra Šoća.¹⁵³⁶ Za njegovog naslednika određen je markiz Đovani Paolo di Montaljari.¹⁵³⁷

Tokom prve sedmice maja kralj Nikola je posjetio kraljicu Jelenu u vili *Savoja*. Posjetio je i britanskog i američkog ambasadora kome je uručio dokument za predsjednika Vilsona.¹⁵³⁸ Isti akt je za predsjednika Orlanda i ministra Sonina predao novom italijanskom poslaniku Montaljariju. Akt je sadržao zahtjeve sa kojima je Crna Gora namjeravala da se pojavi pred budućom mirovnom konferencijom. Kao i u

¹⁵³³ D. Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, 272.

¹⁵³⁴ D. Živojinović, *op. cit.*, 239.

¹⁵³⁵ *Ibid.*, 240.

¹⁵³⁶ *Crna Gora i Francuska. Diplomatija u izbjeglištvu-u dokumentima iz diplomatskog arhiva kralja Nikole i crnogorskih vlada u egzilu 1916-1920, I [Le Montenegro et la France. Diplomatie en exil-dans les documents provenant des archives diplomatiques du roi Nicolas et des gouvernements Monténégrins en exil 1916-1920, I]*, ed. R. Raspopović, Podgorica 2014, № 63, Avecana Šoću, Pariz, 28. april 1918, 264.

¹⁵³⁷ *La formazione della diplomazia nazionale*, 291-292; Đovani Paolo di Montaljari (Dresden 1871.-Firenca 1956.) diplomirao je pravo u Pizi. Službovao je u Vašingtonu, Londonu, Atini, Parizu, Carigradu, Madridu, Bernu, Briselu, Santjagu, kao i u ministarstvu u Rimu. Od 1914. imao je rang izvanrednog izaslanika i opunomoćenog ministra II klase.

¹⁵³⁸ N. Hajduković, *Memoari*, ed. S. Burzanović, Podgorica 2000, 343. Kralj je u Rim otputovao 4. maja a 19. maja vratio se u banju Po; *Crna Gora i SAD u dokumentima Nacionalnog arhiva u Vašingtonu, 1905-1918*, ed. R. Raspopović, Podgorica 2010, № 240, *Ambasador SAD u Italiji Pejdž, predsjedniku Vilsonu*, Rim, 7. maj 1918, 423-425.

memorandumu iz oktobra 1917. godine, kralj je postavio teritorijalne zahtjeve na koje su saveznici odgovorili čutanjem. Kraljeva posjeta podstakla je A. Radovića da se u ime *Crnogorskog odbora* obrati i predsjedniku Orlandu i ministru Soninu, ističući želju naroda u Crnoj Gori da se ujedini sa Srbijom a zatim i Jugoslavijom. Italijani mu nijesu poklonili nikakvu pažnju.¹⁵³⁹

Nakon posjete Italiji, kralj Nikola je odustao od smjene vlade.¹⁵⁴⁰ Ipak, u njegovom okruženju intrige u ovom smislu nijesu prestale. Poslanik Montaljari pripisuje ih princezi Kseniji i ličnostima koje nijesu sklone Italiji.¹⁵⁴¹ Pitanje promjene vlade u ovo vrijeme nije moglo biti motivisano nezadovoljstvom njenim dotadašnjim radom. Međutim, između kralja Nikole i predsjednika Popovića nije postojala saglasnost u pogledu odnosa prema jugoslovenskom ujedinjenju načelno i u pogledu odnosa prema pro-jugoslovenskim političkim snagama u okviru Habsburške monarhije. Kralj nije želio raskid sa Jugoslovenima jer nije bio protivnik konfederalne Jugoslavije i još više što bi mu takav stav umanjio popularnost u Crnoj Gori i olakšao djelovanje njegovih političkih protivnika. Odsustvo italijanske akcije u pogledu Crne Gore moglo je podstići kralja da istakne jugoslovensku dimenziju svoje politike ali je moglo biti i sredstvo da podstakne Italijane na konkretnu akciju.

Rezultati su bili skromni. Nakon više od mjesec dana od kraljeve posjete Rimu italijanska vlada je odlučila da poveća iznos mjesечne subvencije na 150 000 lira. Sonino je naložio Montaljariju da od crnogorske vlade traži da se italijanska finansijska pomoć drži u tajnosti.¹⁵⁴²

Italijanska diplomacija i dalje je tretirala Crnu Goru kao potencijalno korisni instrument svoje jadranske i balkanske politike ali nije preduzimala nikakve akcije koje bi pomogle konsolidovanju pozicija crnogorskog kralja i njegove vlade.

Ministar Sonino je, kako je to definisao uticajni list *Corriere della Sera*, želio da, nakon što Italija dobije sve što joj je obećano Londonskim ugovorom, sačuva

¹⁵³⁹ D. Živojinović, *op. cit.*, 240.

¹⁵⁴⁰ N. Hajduković, *Memoari*, 346. Ondašnji ministar N. Hajduković u svojim memoarima tvrdi da mu nije jasna pozadina "spasa vlade Popovića" ali nagovještava mogućnost povezanosti te odluke sa akreditovanjem markiza Montaljarija.

¹⁵⁴¹ *Documenti diplomatici italiani, serie V (1914-1918), vol. XI (1 giugno-3 novembre 1918)*, ed. E. Anchieri, Roma 1986 (=DDI, V-XI), № 238, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 18 luglio 1918, 210-211. Namjeru kralja Nikole da promijeni vladu Montaljari je pripisivao nepoželjnom uticaju princeze Ksenije, bivšeg ministra Milićevića, dvorskog sveštenika Ninkovića. Oni su pravili teškoće vlasti Popovića kako bi je prisilili na ostavku i, po Ksenijinoj želji, doveli Plamenca na vlast. I Montaljari i britanski poslanik su sugerisali da bi povjeravanje vlasti Plamencu i njegovim sledbenicima štetilo ugledu Crne Gore; *Ibid.*, № 299, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 30 luglio 1918, 249. Zbog nepopularnosti Plamence u savezničkim krugovima nije uspio pokušaj njegovog imenovanja za crnogorskog poslanika u Vašingtonu.

¹⁵⁴² D. Živojinović, *op. cit.*, 217. Italijanima se nije žurilo pa je Montaljari ček uručio početkom jula.

Austro-Ugarsku kao i nezavisnu Crnu Goru proširenu Bokom Kotorskom.¹⁵⁴³ Međutim, bio je već izvjestan predstojeći poraz Centralnih sila i predstojeći raspad Austro-Ugarske a realizovanje preostala dva cilja bilo je sve upitnije.¹⁵⁴⁴

Kada se u junu 1918. godine ambasador Imperijali u Londonu interesovao za stav tamošnje vlade prema kralju Nikoli i Crnoj Gori nije se radilo ni o kakvoj inicijativi već o običnom sondiranju savezničkog stava. Odgovor ministra Hardinga nije išao u prilog održanja nezavisnosti Crne Gore.¹⁵⁴⁵ Bila je to nova potvrda da bi se, pri eventualnom otvorenom i energičnom nastupu u prilog očuvanja crnogorske države, Italija mogla naći konfrontirana ne samo sa Francuskom nego i sa Velikom Britanijom. U julu 1918. godine kralj Nikola je pokazao želju da posjeti London i kralja Džordža V ali nije naišao na odobravanje ni Montaljarija ni svojih ministara.¹⁵⁴⁶

Krajem jula neslaganja kralja Nikole i predsjednika vlade Popovića dobila su ozbiljne razmjere. Kralj je za Popovića pripremio otvoreno pismo koje je namjeravao da publikuje u službenom *Glasu Crnogorca*. U njemu se sa simpatijama govorilo o jugoslovenskim interesima, o braći Hrvatima i Dalmatincima. Popović nije odobravao pismo čiji sadržaj je saopštio Montaljariju kome je posebno zasmetalo što se u pismu prešućuju “interesi i prava Italije.”¹⁵⁴⁷

Polazeći od svog negativnog stava prema stvaranju jugoslovenske države, Sonino je želio da se i crnogorski vladar distancira od jugoslovenske politike. Preporučio je da kralj odustane od slanja pisma Popoviću a pogotovo od njegovog objavlјivanja.¹⁵⁴⁸ Sonino je otišao i korak dalje pa je 6. avgusta 1918. godine, preko Montaljarija, sugerisao da se crnogorski kralj, u formi pisma, vradi izjasni protiv jugoslovenskih tendencija Andrije Radovića i njegovih sledbenika. Soninov zahtjev

¹⁵⁴³ B. Hrabak, *Italijanske masonske vlade i Crna Gora (1915-1918)*, 124.

¹⁵⁴⁴ DDI, V-XI, № 206, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 11 luglio 1918, 191. Prisiljena da se što bolje informiše o svim pregovorima i kombinacijama Velikih sila od kojih bi mogla zavisiti sADBina Crne Gore, njena vlada je u julu 1918. godine, prije italijanske, došla do informacije o pregovorima sila Antante i Bugarske. Tako je jedan crnogorski ministar obavijestio Montaljarija da će u Švajcarskoj francuski i britanski predstavnik razgovarati sa Bugarima o separatnom miru, da je u mirovnim uslovima sADBina Albanije i Crne Gore izvjesna samo u toliko što će se odrediti prilikom sklapanja mirovnog sporazuma, kao i to da sile Antante namjeravaju da stvore balkansku konfederaciju; *Ibid.*, № 283, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 28 luglio 1918, 236. Mada je italijanski ambasador u Parizu, sumnjao u njih, crnogorske informacije o pregovorima Antante sa Bugarskom potvrdile su se kao tačne.

¹⁵⁴⁵ B. Hrabak, *op. cit.*, 124.

¹⁵⁴⁶ DDI, V-XI, № 238, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 18 luglio 1918, 210-211.

¹⁵⁴⁷ DDI, V-XI, № 299, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 30 luglio 1918, 248-249; *Ibid.*, № 313, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 2 agosto 1918, 261-263. Prosledjujući tekst pisma kralja Nikole Montaljari je ocjenio da ono nije toliko nesklono Italiji kako mu je to predstavio Popović te da kralj samo pokušao da svoju poziciju prilagodi Srbima i Jugoslovenima prema kojima i Italija pokazuje pomirljiviji stav.

¹⁵⁴⁸ DDI, V-XI, № 331, *Sonnino a Montagliari*, Roma, 5 agosto 1918, 273.

uslijedio je nakon posjete nekadašnjeg ministra spoljnih poslova Crne Gore Petra Plamenca Rimu, koji je u privatnoj formi imao kontakte sa italijanskim zvaničnicima i sugerisao da je krajnje vrijeme za italijansku aktivniju politiku u pogledu Crne Gore.¹⁵⁴⁹ Plamenčev prisustvo nije bilo po volji ministru Soninu. Kralju Nikoli poručio je da je Plamenac u Rimu *persona non grata*.¹⁵⁵⁰

Italijani nijesu podržali nastojanje crnogorske vlade da u Sjedinjenim Američkim Državama formira crnogorski odred koji bi opremili Amerikanci i koji bi, pod komandom američkih oficira, bio upućen u Albaniju i tamo subordiniran italijanskoj komandi. Detalje ovog plana poslanik Montaljari je saznao od kralja Nikole. Novopostavljeni crnogorski poslanik u Vašingtonu, general Gvozdenović, trebalo je da sa američkom vladom dogovori ovu operaciju. U sastavu ovog odreda, kralj Nikola i njegovi sinovi ušli bi u Crnu Goru prije srpskih snaga. Montaljari je ovakvu formaciju okvalifikovao kao neku vrstu pretorijanske garde za prebacivanje kralja u zemlju. Plan nije dobio podršku ni u Vašingtonu.

Zbog vlastitih aspiracija za Italiju je bilo nepoželjno i crnogorsko ili bilo koje drugo strano vojno prisustvo u Albaniji. Osim toga, Italijani su bili motivisani da izbjegnu svaki potez kojim bi izazvali francusko nezadovoljstvo. Kada je francuski list *Temps* 24. avgusta 1918. godine objavio vijesti o stvaranju crnogorskog odreda u Italiji, Sonino je tražio da se vijest demantuje.¹⁵⁵¹

U periodu od 3. avgusta do 19. oktobra 1918. godine predsjednik crnogorske vlade Evgenije Popović bio je zbog bolesti ali, po svemu sudeći, i zbog političkih razloga, van Francuske. Crnogorski kralj se zato nešto intenzivnije nego ranije angažovao na diplomatskom planu.¹⁵⁵² U razgovorima sa Montaljarijem, krajem avgusta i početkom septembra 1918. godine, pokušavao je da popravi loš utisak koji je kod italijanske vlade izazvalo pismo Popoviću. Obavijestio ga je o svojim kontaktima sa jugoslovenskim političkim i javnim ličnostima koje su bile naklonjene stvaranju jugoslovenske zajednice ali su željele da se ona sastoji iz više nezavisnih ili autonomnih

¹⁵⁴⁹ B. Hrabak, *op. cit.*, 124-125. Smatrajući da bi to moglo štetiti odnosima Italije i saveznika, Sonino je tražio da crnogorski zvaničnici u javnosti ne pominju Plamenčevu posjetu Rimu.

¹⁵⁵⁰ DDI, V-XI, № 331, *Sonnino a Montagliari*, Roma, 5 agosto 1918, 273.

¹⁵⁵¹ D. Živojinović, *op. cit.*, 260-261. Pariški *Temps* u to vrijeme dobijao je izvjesne sume novca od strane crnogorske vlade što je, po svemu sudeći, i bio motiv da učestvuju u crnogorskem pokušaju da se iznudi podrška Soninove vlade u pomenutom pitanju.

¹⁵⁵² N. Hajduković, *op. cit.*, 368, 390.

država.¹⁵⁵³ Ovo upućuje na zaključak da je kralj želio da utiče da Italija, pored očuvanja i jačanja Crne Gore, podrži i stvaranje države ili federalne jedinice koja bi obuhvatila katoličke Jugoslovene. Takva kombinacija mogla je oslabiti pritisak na Crnu Goru, njenog vladara i dinastiju. Čak i da je Sonino prihvatio ovakvu kombinaciju nije želio da crnogorska vlada i njen kralj imaju neposredne veze sa jugoslovenskim političarima, niti da vode neku samostalnu politiku.

Nezadovoljan odnosom italijanskog ministra spoljnih poslova prema crnogorskom pitanju, kralj Nikola je nastojao da pronađe druge puteve da obezbijedi adekvatniju podršku Crnoj Gori. Odlučio se za obraćanje zetu Viktoru Emanuelu III i italijanskim vojnim ličnostima. U Parizu je razgovarao sa načelnikom italijanske Vrhovne komande, generalom Dijazom i povjerio mu lično pismo za italijanskog kralja. Namjeru da posjeti Rim nije odmah saopštio Montaljariju kako ga ne bi odvraćao.¹⁵⁵⁴

Kralj Nikola uspio je da ostvari kontakt sa predsjednikom vlade Orlandom, koji je više od Sonina pokazivao sklonosti ka crnogorskim namjerama. Istovremeno, obratio se i francuskom ministru spoljnih poslova Pišonu insistirajući na formiranju crnogorske jedinice u Francuskoj umjesto u Bizerti, kako je predlagala francuska vlada.¹⁵⁵⁵ Izbjegavši da se otvoreno suprostavi, francuska vlada je pitanje opstruirala odlaganjem, odugovlačenjem i nuđenjem neadekvatnih solucija.¹⁵⁵⁶ Poslednjim manevrom obesmisišljavala se crnogorska akcija jer bi eventualno formirana jedinica bila ostavljena izolovana daleko od Crne Gore. Crnogorski kralj je pisao Pišonu da će, u slučaju odbijanja, preći u Italiju i tamo formirati pomenutu jedinicu.

Součen sa fleksibilnijim stavom Orlanda prema pomenutim crnogorskim zahtijevima i mogućnošću da se kralj Nikola prebaci u Đenovu, Sonino je od Montaljarija tražio da nastavi da kralja odvraća od toga i da mu sugeriše da odred

¹⁵⁵³ DDI, V-XI, № 464, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 31 agosto 1918, 354-356. Kralj je napisao i kraću promemoriju za ministra Sonina u kojoj se ističe želja jugoslovenskih katolika da sačuvaju svoju individualnost i autonomiju; *Ibid.*, № 482, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 5 settembre 1918, 367-368.

¹⁵⁵⁴ D. Živojinović, *op. cit.*, 261; DDI, V-XI, № 482, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 5 settembre 1918, 367-368. O pismu nije obavijestio poslanika Montaljarija. Kralj je sredinom septembra bio okupiran stvaranjem crnogorske vojne jedinice u čemu nije imao uspjeha. Bio je iritiran odbijanjem francuske vlade da mu omogući da posjeti front; *Ibid.*, № 518, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 15 settembre 1918, 392-393.

¹⁵⁵⁵ D. Živojinović, *op. cit.*, 261.

¹⁵⁵⁶ F. Le Moal, "La création d'une légion monténégrine ", *Guerres mondiales et conflits contemporains* 213 (2004), 63-76, www.cairn.info/revue-guerres-mondiales-et-conflits-contemporains-2004-1-page-63.htm. Nastojanja crnogorske izbjegličke vlade da, makar formalno, putem manje jedinice, učestvuje u vojnim operacijama, nijesu naišla na odziv ni kod francuske vlade. Le Moal tvrdi da je opstruiranje formiranja crnogorske jedinice povremeno dobijalo i anegdotski karakter. Francuski stav bio je motivisan interesom za stvaranjem velike srpske države za koji se opredijelila još tokom 1915. godine.

formira u SAD-u jer se tamo nalaze hiljade Crnogoraca. Sonino je pokušao da u čitavu priču uključi američku diplomaciju ali u tome nije uspio.¹⁵⁵⁷ Po svojim motivima, kombinacija je bila slična prethodnoj francuskoj, mada realističnija i primamljivija za crnogorsku stranu koja je u ovom pogledu već pravila neuspješne poteze.

Kraljevo očekivanje da bi predsjednik Orlando i drugi politički faktori mogli uticati na promjenu Soninove politke prema Crnoj Gori nijesu dali rezultate. Montaljari je kralju Nikoli i njegovoj vladi otvoreno stavio do znanja da se Italija neće zbog Crne Gore konfrontirati sa Francuskom.¹⁵⁵⁸

Uzaludno čekajući konkretne poteze italijanske vlade a pod utiskom poraza Bugarske i Austro-Ugarske, kralj Nikola je odlučio da ostavi otvorenom mogućnost sporazumijevanja sa snagama koje su se zalagale za jugoslovensko jedinstvo. U *Glasu Crnogorca* 20. okotobra 1918. godine publikuje proglaš Jugoslovenima u kom se zalaže za konfederativnu Jugoslaviju.¹⁵⁵⁹

Bile su to samo riječi vladara u egzilu, bez vojske, bez mogućnosti da utiče na rasplet događaja u sopstvenoj zemlji a pogotovo ne na dešavanja na jugoslovenskom prostoru. I ovaj proglaš, kao i svi usmjereni na dobijanje simpatija jugoslovenskog javnog mnjenja, mogao je samo da izazove nezadovoljstvo italijanske vlade, jedine spremne da mu u tom trenutku pruži kakvu takvu podršku u nastojanju da očuva crnogorsku državu i prijesto.

Saveznička okupacija Crne Gore

Slom Centralnih sila na balkanskom ratištu tokom septembra i oktobra 1918. godine postavio je pred saveznicima iz bloka Antante pitanje kako će biti tretirane teritorije Albanije i Crne Gore nakon njihovog zaposijedanja. Vojni i politički predstavnici Antante, bez učešća Crne Gore, dogovorili su u Versaju 7. oktobra 1918.

¹⁵⁵⁷ D. Živojinović, *op. cit.*, 261-262.

¹⁵⁵⁸ *Ibid.*, 262-263; DDI, V-XI, № 559, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 23 settembre 1918, 416. Predsjednik Orlando uputio je kralja Nikolu da vojni aspekt stvaranja crnogorske jedinice dogovori sa italijanskim vojnim atešecom u Parizu, Karlom Papom a da se o političkim aspektima pitanja sporazumi sa poslanikom Montaljarijem.

¹⁵⁵⁹ *Glas Crnogorca*, № 56, Neji kod Pariza, 8. oktobar 1918, *Nikola I Jugoslovenima*, 1. Kraljev proglaš potpisali su i njegovi ministri pa i predsjednik Popović koji lično proglaš nije odobravao.

godine da iz okupacije ovih teritorija budu izuzete srpske i crnogorske trupe.¹⁵⁶⁰ Italijanima je dozvoljeno da okupiraju Skadar, Lješ i Medovu.¹⁵⁶¹ U vrijeme održavanja savezničke konferencije, Sonino se u Parizu sreo sa kraljem Nikolom koji je i njemu i poslaniku Montaljariju saopštio namjeru da se prebaci u Albaniju, od čega su ga obojica odvraćala.¹⁵⁶²

Stavovi Francuske u pogledu okupacije Crne Gore koji su saopšteni saveznicima na pomenutom savjetovanju kao i kralju Nikoli povodom njegovih zahtjeva za povratak u zemlju bili su samo politička farsa.¹⁵⁶³ U skladu sa francusko-srpskim dogovorom već narednog dana određen je zapovjednik srpskih snaga za okupaciju Crne Gore, koje su, po izričitoj i samovoljnoj odluci Francuske, ušle u sastav savezničkih trupa kojima je povjeren ovaj zadatak.¹⁵⁶⁴ Operacija prebacivanja crnogorskih građana, pristalica bezuslovnog pripajanja Crne Gore Srbiji, takođe je bila u toku.¹⁵⁶⁵

Scenario francusko-srpske akcije je mnogo ranije bio poznat izbjegličkoj vlasti koja je na njega upozorila i italijanskog poslanika Montaljarija.¹⁵⁶⁶ Istim povodom crnogorski ministar Milo Vujović, koji je u odsustvu zamjenjivao predsjednika Popovića, zatražio je 2. oktobra da ga ministar Sonino primi u Rimu *incognito*. Šef italijanske diplomatičke misije odbacio je prijedlog i Vujovića uputio na predsjednika Orlanda koji je tada boravio u Parizu. Crnogorska vlast željela je da se generalu Pjaćentiniju, koji je komandovao italijanskim trupama u Albaniji, naredi da prilikom austrougarskog povlačenja posjedne Crnu Goru, kako to ne bi uradila srpska vojska za koju je vjerovao da će djelovati protiv crnogorske države, vlade i dinastije, i da će odbiti da napusti Crnu

¹⁵⁶⁰ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925, I*, Podgorica 2004, 195.

¹⁵⁶¹ *Ibid.*, 196; D. Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922*, Beograd 1996, 417.

¹⁵⁶² D. Vujović, *Zahtjevi kralja Nikole da se vrati u Crnu Goru i stavovi saveznika u vezi sa tim, uoči Podgoričke skupštine 1918*, Istorijski zapisi 3-4 (1988), 182.

¹⁵⁶³ D. Vujović, *op. cit.*, 179-181. U razgovoru sa francuskim predstavnikom Delaroš Verneom kralj Nikola je 5. oktobra najavio namjeru da ode u Albaniju odakle bi se u povoljnem trenutku prebacio na Cetinje. Ovo je alarmiralo Francuze. U tome su vidjeli opasnost za realizaciju namjere da upute agente koji bi trebalo da izazovu ustank u Crnoj Gori i Hercegovini. Kralja ne bi rukovodili takvi već dinastički ciljevi pa bi njegovo prisustvo bilo od štete. Ne osporavajući kraljev suverenitet u francuskom Ministarstvu spoljnih poslova smatrali su da treba spriječiti iskrcavanje kralja na drugu obalu, a da okupaciju zemlje treba da izvrše saveznici u kraljevo ime. Nijesu željeli da to bude samo francuski stav mada su očekivali da će Italija nastojati da iskoristi kralja Nikolu protiv Srba i Jugoslovena. Nastojali su da iskoriste prisustvo u Parizu šefova savezničkih država i ubijede ih da vojni razlozi ne dozvoljavaju saveznicima da prihvate kraljev zahtjev prije nego zemlja bude slobodna i sigurnost u njoj obezbijedena. Pišon je uradio sve da spriječi ostvarenje ove namjere a takođe i da mu se saveznici u tome ne suprostave.

¹⁵⁶⁴ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925, I*, 196; D. Živojinović, *Nevoljni saveznici, Rusija, Francuska, Velika Britanija, SAD 1914-1918*, Beograd 2000, 294-295; *Id.*, *Italija i Crna Gora*, 274-275.

¹⁵⁶⁵ D. Vujović, *op.cit.*, 184; Francuska je činila sve za organizovanje prebacivanja kraljevih protivnika u Crnu Goru. Sonino je od Barera tražio da se ovo onemogući. Barer je obećao ali je odbio da to i pismeno potvrdi. Francuzi nijesu održali obećanje.

¹⁵⁶⁶ N. Hajduković *op. cit.*, 409-411.

Goru kada je jednom posjedne.¹⁵⁶⁷ Montaljari je crnogorski stav smatrao opravdanim. Upozorenje je sadržao i memoar markiza Paterna *Kratke bilješke o crnogorskom pitanju* od 15. oktobra 1918. godine. Nekadašnji sekretar poslanstva na Cetinju sugerisao je Soninu definisanje italijanskog stava u odnosu na Crnu Goru i svim pitanjima relevantnim za njenu budućnost a ukoliko se želi očuvanje crnogorske države preporučivao je brzu akciju prije nego što srpske i francuske trupe dođu do njene teritorije.¹⁵⁶⁸ Upozoravao je da bi njihov dolazak pojačao prosrpsku propagandu kod namučenog i izgladnjelog naroda kao i to da pokretu za ujedinjenje u prilog idu bezvlašće i siromaštvo. Odsustvo Italije s obzirom na njen raniji otpor pripajanju Skadra Crnoj Gori, pojačalo bi antiitalijansko raspoloženje. Paterno je predlagao stvaranje privremene crnogorske vlade odane kralju i Italiji kao i davanje pomoći stanovništvu čime bi se omeli protivnici. Uspostavljanjem kontole nad Crnom Gorom obezbjedili bi se snažni argumenati u budućim raspravama sa Srbijom i saveznicima.¹⁵⁶⁹ Ovakva politika podrazumijevala je snažno i otvoreno angažovanje Italije u korist Crne Gore. Sonino nije htio da Italija jedina brani Crnu Goru među Velikim silama. Želio je da izbjegne sukob sa Francuskom.¹⁵⁷⁰

U vezi sa namjerom kralja Nikole da se prebaci u Italiju, ambasador Barer je Soninu saopštio da u Parizu nemaju ništa protiv toga ali da na italijansku vladu pada odgovornost za antisrpsku akciju koju bi kralj odatle mogao preduzeti.¹⁵⁷¹ Istovremeno, Barer je uvjeravao Sonina kako francuska vlada nema namjeru da se miješa u pitanje budućnosti Crne Gore.¹⁵⁷² Prema Barerovom izvještaju ministru Pišonu od 16. oktobra 1918. godine, i Sonino se izjasnio protiv odlaska kralja Nikole iz Francuske, ali nije želio da se Italija u ovom pogledu ističe kako se zbog posebnih veza Savoja i Petrovića italijanska vlada ne bi našla u neugodnom položaju. S obzirom da je kralj Nikola ranije pokušao da preko dvora utiče na promjenu italijanske politike prema Crnoj Gori, Sonino se potrudio da i tamo neutrališe njegovu akciju. Predsjednik vlade Orlando ponovio je

¹⁵⁶⁷ D. Živojinović, *Italija i Crna Gora*, 264.

¹⁵⁶⁸ Lj. Aleksić Pejković, *Dokumenti italijanskog ministarstva spoljnih poslova o Crnoj Gori u Prvom Svetskom ratu*, in: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Podgorica 1998, 202-206.

¹⁵⁶⁹ D. Živojinović, *Italija i Crna Gora*, 272.

¹⁵⁷⁰ *Ibid.*, 273. Srpska vlada namjeravala je da sprječi dolazak Italijana u Crnu Goru. Nije imala informacije da ni italijanska vlada ne dozvoljavala dolazak kralja Nikole u Crnu Goru.

¹⁵⁷¹ D. Vujović, *op. cit.*, 182; Pod antisrpskom akcijom očigledno se podrazumijevala svaka aktivnost na obnovi crnogorskog suvereniteta i njenih legitimnih vlasti odnosno suprostavljanje aneksionističkim srpskim planovima.

¹⁵⁷² DDI, V-XI, № 712, *Sonnino a Bonin Longare*, Roma, 20 ottobre 1918, 539. Barer je obećao da će francuska vlada onemogućiti prebacivanje u Crnu Goru neprijatelje kralja Nikole ali je na Soninovo traženje da pomenutu izjavu da i u pismenoj formi to odbio tvrdeći da nema takva ovlašćenja.

krajem oktobra nepovjerljivom ambasadoru Bareru kako vlada odvraća kralja Nikolu od puta i ocijenio da, što se dvora tiče, kralj Viktor Emanuel III pokazuje malo interesovanja ali da je kraljica Jelena jako zainteresovana za sudbinu crnogorske dinastije.¹⁵⁷³ Najefikasnije sredstvo da onemoguće namjere kralja Nikole Francuzi su upotrijebili u komunikaciji sa njegovom vladom. Poslanik Montaljari izvjestio je Sonina da će francuska vlada uskratiti crnogorskoj vladi dalje subvencije i blokirati sredstva koja je imala deponovana u Francuskoj nacionalnoj banci, ako sa crnogorske strane ne dobije garancije da kralj Nikola neće napustiti Francusku.¹⁵⁷⁴

Ni Italija niti drugi članovi međusavezničke komisije nijesu preduzeli preventivne korake kakvi su napravljeni u slučaju Bugarske kod koje su dogovorili demarkacionu liniju okupacije preko koje srpskoj vojsci nije bilo dozvoljeno djelovanje.¹⁵⁷⁵

Srpska vrhovna komanda je 8. oktobra 1918. godine izdala uputstva komandantu trupa određenih za okupaciju sjeverne Albanije i Crne Gore i, između ostalog, naredila mu kompromitovanje svake italijanske akcije u Crnoj Gori za što je trebalo iskoristiti već postojeće nepovjerenje koje je kod Crnogoraca postojalo prema Italijanima.¹⁵⁷⁶ Pred polazak u misiju u Crnu Goru, komandantu ovih trupa pukovniku D. Milutinoviću regent Aleksandar dao je posebne usmene instrukcije koje su se od prethodnih razlikovale u toliko što je umjesto prвobitno savjetovane obazrivosti, taktičnosti i nastojanja da se izbjegnu oružani konflikti, nova instrukcija glasila: „Pri radu u Crnoj Gori nemojte biti meka srca, kralju Nikoli treba zabraniti dolazak u Crnu Goru po svaku cenu, pa ma upotrebiti i krajnja sredstva.“¹⁵⁷⁷

Od 13. oktobra do 4. novembra Crna Gora je oslobođena od austrougarskih snaga. Najvećim dijelom to su uradili narodna vojska i komiti prije dolaska srpske

¹⁵⁷³ D. Vujović, *op. cit.*, 182-185. Francuzi su se potrudili da ni Britanci ne podrže povratak kralja Nikole u Crnu Goru, pa Evgenije Popović nije naišao na podršku kod amabasadora Derbija u ovom pogledu.

¹⁵⁷⁴ DDI, V-XI, № 715, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 20 ottobre 1918, 541. Francuska ucjena izazvala je strah crnogorske vlade zbog ovako neskrivenog neprijateljskog stava Francuske. Montaljari je svojoj vlasti savjetovao da u korist Crne Gore preduzme diplomatsku akciju kod drugih saveznika; *Ibid.*, № 764, *Sonnino a Macchi di Cellere*, Roma, 26 ottobre 1918, 569-570. Sonino je naložio ambasadoru Di Ćeleru da simpatije američkog predsjednika Vilsona iskoristi za neutralizovanje srpske akcije na štetu crnogorske nezavisnosti.

¹⁵⁷⁵ B. Gledović *et alii*, *Prvi svetski rat i Srbija i Crna Gora*, Cetinje, 1975, 365-366. Prilikom pregovora o okupaciji Bugarske, pod uticajem saveznika srpski Regent Aleksandar i grčki premijer Venizelos prihvatali su da njihove trupe ne prelaze bugrasku granicu.

¹⁵⁷⁶ D. Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, 306.

¹⁵⁷⁷ *Ibid.*, 307-308. Zbog odluke saveznika da francuske, italijanske i britanske trupe okupiraju Skadar srpska komanda je 13. oktobra 1918. godine promijenila naziv *Skadarskih trupa* u *Jadranske trupe* i sa izuzetkom jedne čete koja je trebalo da se uputi ka Skadru, naredila im da nastupaju ka Podgorici, Cetinju i Kotoru.

vojske čiji je zapovjednik general Milutinović, 25. oktobra odnosno 12. novembra naredio raspuštanje crnogorske narodne vojske, a zatim i komitskih grupa. Organizovane, opremljene i politički precizno vođene srpske jedinice su postale dominantan vojni faktor u Crnoj Gori.¹⁵⁷⁸

Francuska je, posredstvom Srbije, vodila, u suštini, antiitalijansku borbu za obezbjeđivanje svoje zone uticaja na političkom odnosno strategijskom prostoru koji se otvorio na Balkanu i jadranskoj obali slomom Habsburške monarhije i isključenjem Rusije iz političke igre zbog revolucionarnih zbivanja u njoj.¹⁵⁷⁹

¹⁵⁷⁸ DDI VI-I, № 156, *Borsarelli a Montagliari*, Roma 14 novembre 1918, 79-80. Italijanska vojno-obaveštajna služba tvrdila je da za propagiranje svojih ciljeva srpske vlasti koriste komite koji vrše nasilje i sprovode teror nad pristalicama kralja Nikole. Raspuštanje komitskih grupa ocijenili su pozitivnim; N. Rakočević, *Crna Gora u Prvom Svjetskom ratu 1914-1918*, Cetinje 1969, 439, 452-453; Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I, 195-196; Ž. Andrijašević, Š. Rastoder, *op. cit.*, 293-294.

¹⁵⁷⁹ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I, 196-197; D. Živojinović, *Kraj Kraljevine Crne Gore 1918-1921*, Beograd 2002, 18-19.

X ITALIJA I CRNOGORSKO PITANJE 1918-1923. GODINE

Zahtjevi kralja Nikole da se vrati u Crnu Goru i protesti zbog Podgoričke

skupštine

Komanda vojske koja je, po odluci međusavezničke komisije u Versaju, u prvoj polovini novembra okupirala Crnu Goru, imala je sjedište u Kotoru. Na njenom čelu nalazio se general Venel, a kasnije general Taon. Bila je potčinjena Komandi Istočne vojske sa sjedištem u Carigradu na čijem čelu je bio general Franše D'Epere. Svi pomenuti zapovjednici bili su Francuzi.¹⁵⁸⁰ Zapovjednik italijanskih snaga na Balkanu general Pjaćentini je, prema naređenju generala Venela, iskrcao svoje trupe u Kotoru i Baru. Planirao je da ih uputi i prema Cetinju, Lovćenu i Grahovu kao i drugim mjestima gdje bi se ukazala potreba.¹⁵⁸¹ Za ministra Sonina bilo je značajno prisustvo italijanske vojske na Cetinju koje je moglo ojačati položaj pristalica kralja Nikole. Da bi se izbjeglo srpsko protivljenje u sastav italijanskih snaga uključeni su i pripadnici američke vojske.¹⁵⁸² Protivnici kralja Nikole zaustavili su pohod ovih snaga prema Cetinju. Pjaćentini se pokazao neodlučnim zbog nedostatka blagovremenih instrukcija pa su se italijanske snage povukle.¹⁵⁸³ U pogledu onemogućavanja kretanja italijanskih trupa, predsjednik italijanske vlade Orlando je 24. novembra saopštio generalu Badolju, zamjeniku načelnika vrhovne komande da italijanske snage treba da se zadrže u Kotoru, a da okupaciju unutrašnjosti treba da vrše druge međusavezničke snage.¹⁵⁸⁴

¹⁵⁸⁰ Š. Rastoder, *Politika svršenog čina (povodom knjige Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore)*, Matica 3 (2000), 166.

¹⁵⁸¹ A. Bjadini, *Odnosi između Italije i Crne Gore u toku Prvog Svjetskog rata (1914-1918)*, Istoriski zapisi 1-2 (1983), 48-49; *Documenti diplomatici italiani, serie VI (1918-1922)*, vol. I (4 novembre 1918-17 gennaio 1919), ed. R. Mosca, Roma 1956 (=DDI, VI-I), № 7, *Diaz a Sonnino*, Italia, 5 novembre 1918, 3. General Dijaz naložio je Pjanćetiniju, zapovjedniku italijanskih snaga na Balkanu, da okupaciju Crne Gore može da vrši samo u zajednici sa francuskim i britanskim trupama, sa jednakim kontigentima. Pjaćentini je istovremeno primao komande od Vrhovne komande i Ministarstva rata, od Glavnog štaba mornarice i Ministarstva spoljnih poslova, kao i od F. d'Epere; *Ibid.*, № 155, *Diaz a Sonnino*, Italia, 14 novembar 1918, 79.

¹⁵⁸² D. Živojinović, *Italija i Crna Gora*, 280-281.

¹⁵⁸³ A. Bjadini, *op. cit.*, 48-49; DDI, VI-I, № 7, *Diaz a Sonnino*, Italia, 5 novembre 1918, 3.

¹⁵⁸⁴ A. Bjadini, *op. cit.*, 49. U ime unionističkih snaga koje su zaustavile Italijane na lokalitetu Čekanje, kao pregovarači su nastupili vojvoda Stevo Vukotić i general Mitar Martinović. U prisustvu jednog srpskog majora oni su Italijanima saopštili da na Cetinje mogu proći samo u okviru zajedničkih, mješovitih savezničkih kontigenata. Zapovjednik italijanskih snaga u Kotoru ocijenio je da je ovakav stav posledica pritiska srpskih vojnih vlasti koje su očekivale da će italijanska vlada djelovati u korist kralja Nikole a protiv njihovih interesa. Na nastojanje Italijana da se u unutrašnjost Crne Gore upute mješovite snage i uspostavi saveznička posada u Crnoj Gori, general Franše d'Epere nije preuzeo ništa niti je tim

U skladu sa ovakvom odlukom, italijanske trupe su se zadržale u Ulcinju, Baru, Virpazaru, na Krscu, u Kotoru i njegovoj okolini. Francuske trupe nalazile su se u blizini Cetinja, u Baru, Virpazaru, na putu prema Nikšiću i Zelenici. Britanske trupe bile su u Virpazaru, a američke u Kotoru, Podgorici, na pravcu Kotor-Cetinje, u Zelenici. Srpske snage bile su raspoređene po svim krajevima Crne Gore.¹⁵⁸⁵

Odmah po ulasku savezničkih trupa na teritoriju Crne Gore, njena vlada iz egzila se počela obraćati saveznicima notama, upozoravajući na aktivnosti kojima je potkopavan suverenitet Crne Gore i pripremana njena ankesija.¹⁵⁸⁶ Na više puta iskazanu namjeru kralja Nikole da se što prije vrati u zemlju francuska vlada odgovorala je negativno kvalifikujući kraljev povratak kao preuranjen i "šteten u ovom trenutku".¹⁵⁸⁷ Sa druge strane, francuska vlada nije štedjela garancije da se okupacija vrši u ime legitimnih prava crnogorskog kralja i da će suverena prava Crne Gore i njenog naroda biti očuvana.¹⁵⁸⁸ Ovakva uvjerenja francuski ministar spoljnih poslova Pišon dao je kralju Nikoli 4. novembra i u pisanoj formi.¹⁵⁸⁹

Crnogorski kralj i predsjednik njegove vlade u ličnim kontaktima i putem diplomatskih nota nastavili su da se žale na postupke okupacionih vlasti u Crnoj Gori, odnosno na ostvarivanje zavjere čiji je cilj uništenje suvereniteta Crne Gore i njene dinastije.¹⁵⁹⁰ Crnogorska vlada je pokušala da u okviru italijanskih okupacionih snaga

povodom bilo šta saopšto Italijanima; DDI, VI-I, № 288, *Piacentini a Diaz e a Sonnino*, Zona di Guerra Albania, 22 novembre 1918, 141. Predsjednik Orlando naložio je vojnim vlastima da u pitanjima koja se tiču okupacije Crne Gore drže pomirljivo prema saveznicima; DDI, VI-I, № 318, *Orlando a Badoglio*, Roma, 24 novembre 1918, 155.

¹⁵⁸⁵ Š. Rastoder, *Politika svršenog čina*, 166.

¹⁵⁸⁶ Crna Gora i Francuska, *Diplomatija u izbjeglištvu*, I, № 161, *Ministarstvo spoljnih poslova Delaroš Verneu*, Neji na Seni, 20. oktobar 1918, 499-500; Ibid., № 162, E. Popović *Delaroš Verenu*, Neji na Seni, 21. oktobar 1918, 502-503. Upozorava se da protivnici Crne Gore šalju u savezničku vojsku propagatore sa milionima dinara radi organizovanja prevrata i plebiscita u korist unije Srbije i Crne Gore. Organizuje se terorisanje svih koji se tome protive. Odsustvo 2 000 oficira i 7 000 uticajnih ljudi koji su internirani u Austriju i Madarsku ide u prilog djelovanja agenata srpske vlade. Predsjednik Popović tražio je da francuska vojska pri oslobadanju Crne Gore radi na njenoj restauraciji i da to stavi do znanja crnogorskom narodu.

¹⁵⁸⁷ Crna Gora i Francuska, *Diplomatija u izbjeglištvu*, I, № 170, *Delaroš Verne Ministarstvu spoljnih poslova*, Pariz, 31. oktobar 1918, 517.

¹⁵⁸⁸ Š. Rastoder, *Politika svršenog čina*, 165. Francuzi su u prvoj polovini oktobra 1918. godine iz Tulona u Solun prebacili Janka Spasojevića, jednog od glavnih organizatora Podgoričke skupštine, a početkom decembra iz Tulona u Crnu Goru prebačen je Andrija Radović.

¹⁵⁸⁹ N. Hajduković, *op. cit.*, 420-421; Crna Gora i Francuska, *Diplomatija u izbjeglištvu*, I, № 175, *Pišon kralju Nikoli*, Pariz, 4. novembar 1918, 526; Odgovarajući na kraljevo pismo od 2. novembra, tvrdi da i druge vlade dijele francusko mišljenje o štetnosti njegovog putovanja u trenutnim okolnostima. Ponavlja garancije o održanju reda poštovanje ustavnih vlasti i slobode crnogorskog naroda.

¹⁵⁹⁰ N. Hajduković, *op. cit.*, 425; Crna Gora i Francuska, *Diplomatija u izbjeglištvu*, I, № 177, *Evgenije Popović Montaljariju (cirkular diplomatskom koru)*, Neji na Seni, 5. novembar 1918, 530-531. Moli da se vlada u ovom slučaju italijanska zauzme "u korist prava i časti savezničke Crne Gore." Ibid., № 173, *Cirkularno pismo Evgenija Popovića diplomatskom koru*, Neji na Seni, 3. novembar 1918, 522-523.

pošalje u domovinu izvjestan broj Crnogoraca, podržavalaca kralja Nikole, ali je predlog sa italijanske strane odbačen.¹⁵⁹¹

Stalna tema razgovora kralja Nikole sa poslanikom Montaljarijem krajem oktobra i tokom novembra 1918. godine bilo je pitanje povratka u Crnu Goru. Crnogorski kralj obavijestio ga je o svom obraćanju predsjedniku Poenkareu i namjeri da, ako se francuska vlada saglasi, otpuće u Crnu Goru, gdje bi se zadržao desetak dana kako bi suzbio anticrnogorsku propagandu a zatim bi se vratio u Pariz i sačekao rješenje mirovne konferencije u pogledu Crne Gore. Od Italijana je tražio pomoći u realizaciji ovog plana. U vezi sa tim, italijanskom poslaniku predao je pisma za kralja Viktora Emanuela III i ministra Sonina.¹⁵⁹² Montaljari je bio protiv a po ovlašćenju svoje vlade saopštio je kralju da će mu se, u slučaju da insistira, staviti na raspolaganje vozna kompozicija koja će ga odvesti u neko pristanište, po izboru italijanske vlade, gdje će čekati povoljan čas za odlazak. Italijanska vlada nije mogla da odbije kralju Nikoli sredstva za povratak u domovinu iako se distancirala od tog čina. Kralj se ironično zahvalio na takvoj predusretljivosti izjavivši da želi da samo prođe bez zadržavanja kroz Italiju na putu u domovinu onako kako je svojevremeno i otišao u egzil tražeći u njemu prijateljsko utoчиšte.¹⁵⁹³

¹⁵⁹¹ DDI, VI-I, № 46, *Borsarelli a Bonin Longare e Imperiali*, Roma, 7 novembre 1918, 23.

¹⁵⁹² DDI, VI-I, № 246, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 20 novembre 1918, 128; *Crna Gora i Francuska, Diplomatija u izbjeglištvu*, I, № 193, *Predsjednik Poenkare kralju Nikoli*, Pariz, 24. novembar 1918, 558. Upravo u vrijeme zasijedanja Podgoričke skupštine francuski predsjednik Poenkare pisao je kralju Nikoli i tražio od njega da odloži povratak u Crnu Goru dok francuske okupacione trupe tamo ne normalizuju prilike.

¹⁵⁹³ N. Hajduković, *op. cit.*, 414-416. Ministar Hajduković zabilježio je u svojim memoarima neobičnu epizodu iz crnogorsko-italijanskih odnosa. Tvrdi da se Montaljari, nakon konsultacija sa Rimom, na svoj zahtjev sastao sa crnogorskim ministrima i obavijestio ih da su italijanske trupe već u Baru. Iznio je ponudu italijanske vlade da se crnogorski kralj i vlada prebace u Italiju odakle bi, uz pratinju i zaštitu italijanske flote, mogli da se prebace u Bar. U tom slučaju, Italija bi pružila vlasti i finansijsku pomoći i pomoći u hrani za stanovništvo. Ministri su prigovorili zbog slanja italijanskih trupa što navodno ide na ruku srpskoj propagandi i podsjetili Montaljarija da su Crnogorci već sami oslobođili zemlju. Upoznat sa italijanskim predlogom kralj Nikola je, tvrdi Hajduković, izjavio: "Nipošto. U jade nema nade!" Vlada je, tvrdi dalje Hajduković, donijela i rezoluciju o neprihvatljivosti italijanskih uslova; *Ibid.*, 421-423; Pomenuta italijanska ponuda u suprotnosti je sa prethodnim i kasnijim ponudama Rima. U italijanskim izvorima nijesmo pronašli potvrdu navedenog.

Nastojanje crnogorske izbjegličke vlade da učestvuje na Ženevskoj konferenciji

Nezadovoljstvo i neprijateljski stav kralja Nikole prema Italiji i Francuskoj, poslanik Montaljari zapažao je posebno nakon proglašenja Ženevske deklaracije koju su 9. novembra 1918. godine potpisali predstavnici srpske vlade i skupštinskih grupa, *Narodnog vijeća* i *Jugoslovenskog odbora*, konstatujući njome svoje ujedinjenje, kao i očekivanje da će im se pridružiti i narod Crne Gore.¹⁵⁹⁴ Odlazak crnogorske delegacije u Ženevu kako bi se sastala sa predstavnicima srpske vlade i *Narodnog vijeća* naišao je na otpor Pašića koji je nastojao da Crnu Goru u Ženevi zastupa Andrija Radović. Delegacije su se sastale 6. novembra 1918. godine, ali nijesu postigle sporazum. Crnogorski predstavnici željeli su jedinstvo u duhu proglašenja kralja Nikole od 20. oktobra. I oni i predstavnici jugoslovena iz Austro-Ugarske željeli su jedinstvo na osnovi drugačijoj od *Krfske deklaracije*, što je bilo neprihvatljivo za Pašića. Pregovori *Narodnog vijeća* i srpske vlade nastavljeni su u Parizu, uz potpuno ignorisanje crnogorskih predstavnika. Ministri Šoć i Hajduković kontaktirali su u Parizu Antona Korošeca, vođu delegacije Narodnog vijeća u pokušaju da izbjegnu marginalizovanje crnogorske vlade u stvaranju sve izvjesnije jugoslovenske države, te da obezbijede podršku delegacije *Narodnog vijeća* za zahtjev da crnogorski predstavnici uđu u sastav buduće jugoslovenske vlade. Bez obzira na izjavu da u tom trenutku Jugoslovene predstavljaju tri vlade, srpsku, crnogorskiju i *Narodno vijeće*, Korošec je odbacio predlog ocjenjujući očigledno da partnerstvo sa srpskom vladom isključuje takav odnos sa crnogorskom. Kralj Nikola je odbacio predlog svojih ministara da primi u audijenciju Korošeca ocjenjujući, realnije nego Šoć i Hajduković, nesvrishodnost takvog čina.¹⁵⁹⁵

Montaljari je uočavao da kontakti kralja Nikole sa jugoslovenskim ličnostima nijesu u italijanskom interesu. Ministru Soninu sugerisao je da se kralj Nikola ohrabri

¹⁵⁹⁴ DDI, VI-I, № 129, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 12 novembre 1918, 65-66. F. Šišić, *op.cit.*, 16-17. U Ženevskoj deklaraciji konstatiše se da „narod Crne Gore kome je otvoren naš bratski zagrljaj nesumnjivo će pohitati da pozdravi i pridruži se ovom delu koje je oduvek bilo njegov ideal.”

¹⁵⁹⁵ N. Hajduković, *Memoari*, 405-408. Crnogorsku delegaciju u Ženevi, pored ministra finansija Mila Vujovića, činili su i načelnik ministarstva inostranih poslova Pavle Popović i sekretar generalnog konzulata u Ženevi Savo Petrović.

da napušti takvu politiku time što će mu se potvrditi i razjansiti prijateljske namjere Italije prema Crnoj Gori.¹⁵⁹⁶

Skromna manifestacija takve naklonosti bila je izjava italijanskog predstavnika u Parizu, Bonin Longarea američkom kolegi Frejzeru da se italijanska vlada protivi ukidanju crnogorske države.¹⁵⁹⁷

Italijanska diplomacija, koja je crnogorsku bitku za državnu samostalnost odavno smatrala izgubljenom, u datim okolnostim mogla se saglasiti sa opcijom Crne Gore kao federalne jugoslovenske jedinice. Ipak, italijanska diplomacija nije bila spremna da podržava Crnu Goru u traženju kompromisa sa Beogradom i njenom povezivanju sa jugoslovenskim pokretom u habsburškim zemljama radi zajedničkog nastupa na federalističkoj platformi. Italija je bila protivnik takvih inicijativa jer bi je one lišile instrumenta za buduće nagodbe sa vlastima u Beogradu. Italijanski interes u ovom smislu podržavao je predsjednik crnogorske vlade i ministar spoljnih poslova, Evgenije Popović koji je negodovao zbog pokušaja kralja Nikole da nađe zajednički interes sa jugoslovenskim političarima.¹⁵⁹⁸

Čak i krajem novembra, u vrijeme održavanja Podgoričke skupštine, Montaljari je izvještavao Sonina o ambivalentnom stavu kralja Nikole prema Italiji i Jugoslaviji kao i o antiitalijanskom raspoloženju kraljeve okoline. Ocjenjuje da Jugosloveni ne vjeruju puno kralju ali bi ga možda mogli iskoristiti na štetu Italijana.¹⁵⁹⁹ Ovakvo razmišljanje potkrepljivale su pojedine izjave koje su dolazile iz kruga crnogorske izbjegličke vlade. Tako je ministar Šoć 30. novembra jednom francuskom listu izjavio da Crna Gora nije protiv stvaranja Jugoslavije, već protiv njenog uređenja.¹⁶⁰⁰ Nekoliko dana kasnije,

¹⁵⁹⁶ DDI, VI-I, № 129, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 12 novembre 1918, 65-66.

¹⁵⁹⁷ DDI, VI-I, № 245, *Bonin Longare a Sonnino*, Parigi, 20 novembre 1918, 123.

¹⁵⁹⁸ DDI, VI-I, № 341, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 25 novembre 1918, 167. U vezi sa ovim postavlja se pitanje u kojoj mjeri je italijanska diplomatija uticala na svog državljanina Popovića i koliko je zaslužna i za samo njegovo imenovanje. Uvid u ličnu arhivu Evgenija Popovića ne potvrđuje ovaku tezu. U ovoj arhivi skoro da nema dokumenta koji potvrđuje specijalne veze Popovića ni kao generalnog konzula, niti kao ministra predsjednika sa italijanskom diplomatom. Isto važi i za njegove veze sa dvorom. U prilog teze da specijalnih veza nije bilo svjedoči Popovićeva bilješka o audijenciji kod kralja Viktora Emanuela III, u proljeće 1919. godine, kada je Popović reducirao ali ne i prekinuo svoju aktivnost u redovima crnogorske emigracije. Viktor Emanuel III časkao je sa Popovićem koji je samo par mjeseci ranije bio predsjednik vlade, kao da crnogorska borba za opstanak predstavlja nešto i vremenski i prostorno daleko od Italije i njenog kralja koji se za pojedine ličnosti i dogadaje interesuje iz naklonosti, kurtuazije i potreba za konverzacijom; CMSA, Archivio Eugenio Popovich D'Angeli.

¹⁵⁹⁹ DDI VI-I, № 341, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 25 novembre 1918, 167. Montaljari piše o kraljevoj namjeri da u čast A. Trumbića priredi banket. Neraspoloženje prema Italijanima Montaljari pripisuje uticaju Rusa Islavina i Srbina Đ. Genčića.

¹⁶⁰⁰ *Crna Gora i Francuska, Diplomatija u izbjeglištvu, I, № 197, Izjava Pera Šoća listu Democratie Nouvelle od 30. novembra 1918*, 566. Šoć ističe da je kralj Nikola još u avgustu 1914. izjavio "potežem mač za oslobođenje i ujedinjenje Jugoslovena" a takođe podsjeća da crnogorska nota iz jula 1917. godine,

italijanski ambasador u Parizu Bonin Longare, izvještavajući o sporazumu između Srba i Jugoslovena o stvaranju jedinstvene države, ocijenio je mogućim da im se priključi i zvanična Crna Gora.¹⁶⁰¹

Crnogorska vlada je 17. novembra upozorila italijansku da se u Crnoj Gori priprema skup pomoću koga srpska vlada namjerava da izigra narodnu volju a saveznicima to prikaže kao želju crnogorskog naroda.¹⁶⁰² Diplomatske predstavnike Italije, Francuske i Sjedinjenih Američkih Država, sila čija je vojska okupirala Crnu Goru, 25. novembra upozorila je da se uz znanje njihovih vlada ugrožavaju prava i suverenitet Crne Gore.¹⁶⁰³ Crnogorska vlada ponovo je protestovala kod predstavnika sila 4. decembra 1918. godine. Podgoričku skupštinu okvalifikovala je kao nelegalnu, organizovanu za falsifikovanje volje Crne Gore i njenog naroda koji inače želi ujedinjenje, ali na osnovama jednakosti, uz poštovanje prava svake članice. U protestnoj noti se tvrdi da zvanična Srbija želi da potčinjanjem Crne Gore lakše nametne volju drugim jugoslovenskim zemljama.¹⁶⁰⁴ Ni ovi protesti i upozorenja, ni odluke Podgoričke skupštine o detronizovanju dinastije Petrović Njegoš i priključenju Crne Gore Srbiji nijesu izazvale neposrednu reakciju ni italijanske ni drugih savezničkih vlada.¹⁶⁰⁵

Poslanik Montaljari se plašio da bi francuska vlada mogla iskoristiti odluke Podgoričke skupštine da sa Mirovne konferencije isključi Crnu Goru, pod izgovorom da je prestala da postoji kao država. Smatrao je da Italija treba da se ogradi od akta o

vlasti Srbije da zajedno djeluju na oslobođenju i ujedinjenju Jugoslovena nije imala odgovora. Ukazuje da ni Crna Gora ni njeni zvaničnici ne predstavljaju prepreku rješenju jugoslovenskog pitanja. Nepostojanje sloga je posledica djelovanja onih koji žele dominantnu poziciju u Jugoslaviji. Šoć tvrdi da u savremeno doba nije neophodna nova Pruska za nacionalno ujedinjenje.

¹⁶⁰¹ DDI VI-I, № 459, *Bonin Longare a Sonnino*, Parigi, [dicembre] 1918, 248.

¹⁶⁰² *Crna Gora i Francuska, Diplomatija u izbjeglištvu*, I, № 186, E. Popović Montaljariju, Neji na Seni, 17. novembar 1918, 548. Odsječena od Crne Gore, njena vlada moli italijansku da ispita tačnost vijesti o masakru Crnogoraca u Podgorici.

¹⁶⁰³ *Crna Gora i Francuska, Diplomatija u izbjeglištvu*, I, № 194, *Ministarstvo spoljnih poslova Šarpu, Verneu, Montaljariju*, Neji na Seni, 25. novembar 1918, 560-561. U tekstu note ukazuje se na povezanost srpske i francuske vlade sa licima koja su organizovala nelegalnu skupštinu u Podgorici.

¹⁶⁰⁴ *Crna Gora i Francuska, Diplomatija u izbjeglištvu*, I, № 211, Šoć predstavnicima Sila, Neji na Seni, 4. decembar 1918, 587-588. Dan ranije, crnogorsko Ministarstvo spoljnih poslova izdalo je obaveštenje da po ustavnom poretku Crne Gore, Velika narodna skupština ne postoji i da ona ne može osporiti dinastiju Petrovića niti izmjeniti status zemlje; *Ibid.*, № 206, *Zvanično obaveštenje...*, Neji na Seni, 3. decembar 1918, 579.

¹⁶⁰⁵ O organizaciji okupacione vlasti u Crnoj Gori i Podgoričkoj skupštini opširnije vidjeti Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I, 197, 200 et passim; D. Živojinović, *Kraj crnogorskog kraljevstva*, 22-23; D. Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, 379-380. Odluke Podgoričke skupštine napisane su van tog nelegalnog i nelegitimnog tijela na što ukazuju Š. Rastoder i M. Šuković; Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I, 198-199; M. Šuković, *Podgorička Skupština 1918*, Podgorica, 1999.

ujedinjenju i da energičnije djeluje ako se želi spasiti Crna Gora.¹⁶⁰⁶ Italijanska vlada raspolagala je i informacijama dobijenim u Crnoj Gori o načinu na koji je organizovan skup u Podgorici, o nezadovoljstvu dijela Crnogoraca zbog toga i njihovoј odlučnosti da se bore protiv potčinjenosti Srbiji.¹⁶⁰⁷

Kada je 28. decembra 1918. godine srpski poslanik na crnogorskem dvoru Tihomir Popović obavijestio crnogorsku vladu o prestanku njegove funkcije s motivacijom da je 4. decembra ujedinjenje Crne Gore i Srbije postalo stvarno, crnogorski kralj i vlada uputili su nove proteste saveznicima.¹⁶⁰⁸

Savezničkim vladama nije ostalo puno prostora prilikom odgovora na crnogorske note. Mogle su da osude ovaj čin ili da se saglase sa njime što bi ih dovelo u situaciju da se solidarišu sa kršenjem međunarodnih pravnih normi i što je za posledicu moglo imati radikalizovanje politike crnogorske izbjegličke vlade. Protestna nota Francuske, Britanije i Italije, upućena Beogradu, mogla se tumačiti kao njihovo odbacivanje odluka Podgoričke skupštine što ona i jeste bila u formalnom pogledu. Suštinski, nota je predstavljala protest protiv jednostranog čina beogradske vlade a ne protiv njegove sadržine. Naglasak u protestnoj noti nije bio na osudi aneksije i povredi prava jedne savezničke države, već na neprihvatanju usurpiranja ekskluzivnog prava Velikih sila da na mirovnoj konferenciji odlučuje o teritorijalnim promjenama u Evropi. Formulacija note bila je bliža intersima Francuske i Velike Britanije nego Italije, čiji predstavnici očigledno nijesu našli za oportuno da se konfrontiraju i insistiraju na formulaciji koja bi istakla karakter agresije čija je žrtva bila Crna Gora.¹⁶⁰⁹ U donošenju najznačajnijeg međunarodnog akta kojim je delegitimisana Podgorička skupština

¹⁶⁰⁶ ASDMAE, AP, 1919-930, b. 1445, № 320/135, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 30 dicembre 1918. Povod za ovaku Montaljarijevu sugestiju bio je telegram kojim je kralja Nikolu 18 delegata Podgoričke skupštine obavijestilo o njenim odlukama.

¹⁶⁰⁷ ASDMAE, AP, 1919-1930, Montenegro, b. 1443, *Maggiore Benzi, presidio di Virbazar circa la dichiarazione dell'ex maggiore montenegrino Giuro Jovovik*, Virbazar, 17 dicembre 1918.

¹⁶⁰⁸ Crna Gora i Francuska, *Diplomatija u izbjeglištvu*, I, № 274, T. Popović E. Popoviću, Pariz, 15./28. decembra 1918, 688; *Ibid.*, № 315, *Kralj Nikola Poenkareu*, 29. decembar 1918, 754.

¹⁶⁰⁹ ASDMAE, AP, 1919-1930, Yugoslavia, b. 1303, *Rennell Rodd to baron Sonnino*, Rome, Janary 5th 1919; D. Živojinović, *op. cit.*, 323. Crnogorski vlada imala je razlog više za proteste jer je srpski regent Aleksandar 28. decembra 1918. godine primio delegaciju koja mu je saopštila odluke Podgoričke skupštine.

mnogo važniju ulogu od Italije odigrala je Velika Britanija, kako u njegovom iniciranju tako i u njegovoj diplomatskoj pripremi.¹⁶¹⁰

Kriza vlade Evgenija Popovića

Ostavka Evgenija Popovića početkom decembra 1918. i teškoće kralja Nikole da nađe adekvatnu zamjenu za njega na mjestu predsjednika vlade i ministra spoljnih poslova mogle su dodatno oslabiti međunarodni položaj Crne Gore.¹⁶¹¹ Kriza crnogorske vlade trajala je tokom čitavog decembra i nastavljala se tokom januara.¹⁶¹²

Povratak Evgenija Popovića u Pariz u oktobru nije doveo do njegovog političkog približavanja kralju Nikoli. Kraljeva proklamacija Jugoslovenima svakako nije bila osnova za to. Na dan proglašenja jugoslovenske države, 1. decembra 1918. godine, Evgenije Popović je podnio neopozivu ostavku na mjesto predsjednika vlade pozivajući se na svoje zdravstveno stanje, ali su razlozi bili političke prirode. Kako je ranije izloženo, Popović nije odobravao kraljeve pro-jugoslovenske političke manevre a, po svemu sudeći, bio je ophrvan pesimizmom u pogledu mogućnosti Crne Gore da sačuva državni suverenitet. Prema nekim izvorima, na njega su u ovom smislu presudno uticali susret sa predsjednikom srpske vlade Nikolom Pašićem i odluke *Glavne masonske lože* kojoj je pripadao, da je pitanje Crne Gore definitivno riješeno njenim pripajanjem jugoslovenskoj državi.¹⁶¹³ O Popovićevom pesimističkom viđenju pozicije Crne Gore svjedoči njegovo pismo ministru Soninu od 12. decembra 1918. godine, u kome optužuje Francusku za anticrnogorsku politiku, ali u isto vrijeme ne štedi ni Italiju ni ostale zemlje Antante od otrovnih kritika.¹⁶¹⁴ Popovićeva ostavka za Italiju nije značila samo odlazak proitalijanski orijentisanog predsjednika crnogorske vlade.

¹⁶¹⁰ V. Vučković, *op. cit.*, 634. Britanci su za zajedničku protestnu notu Beogradu prvo pridobili State Department. Smatrali su da su odluke za pitanja poput aneksije jedne države rezervisana samo za velike sile.

¹⁶¹¹ S. Popović, *S kraljem Nikolom iz dana u dan 1916-1919*, Beograd 2002, 246. U jednom trenutku kralj je pokušao da privoli svog bivšeg ministra vojvodu Sima Popovića da makar privremeno preuzme rukovodjenje vladom.

¹⁶¹² *Documenti diplomatici italiani, serie VI (1918-1922), vol. II (18 gennaio-23 marzo 1919)*, ed. R. Mosca, Roma 1980 (=DDI, VI-II), № 190, *Manzoni a Sonnino*, Roma, 1 febbraio 1919, 130-131; A. Madaffari, *Italia e Montenegro (1918-1925): La legione montenegrina*, Studi Storico-militari (1996), 103.

¹⁶¹³ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925, II*, Podgorica 2004, Deklaracija Jovana Plamenca kralju Aleksandru od 31. I 1925, 609-610.

¹⁶¹⁴ A. Madaffari, *op. cit.*, 101.

Poslanik Montaljari je saznao da bi pad crnogorske vlade Francuska mogla iskoristiti da onemogući učešće crnogorskih predstavnika na predstojećoj mirovnoj konferenciji u Parizu. Tražio je da iz Rima utiču na Popovića da se, u interesu Crne Gore i Italije, uzdrži od ostavke.¹⁶¹⁵ Sa Popovićem je, po nalogu ministra Sonina, razgovarao italijanski delegat i tehnički savjetnik na konferenciji mira u Parizu, Đakomo De Martino. Pod italijanskim pritiskom Popović je pokazao spremnost da pod određenim uslovima ne napušta svoj položaj. Tražio je italijansku finansijsku i političku podršku za realizovanje programa koji je podrazumijevao povratak kralja Nikole u Crnu Goru uz istovremeno zadržavanje vlade u Parizu, koju je želio da rekonstruiše isključujući pristalice jugoslovenskog ujedinjenja. Zahtijevao je da on i Pero Šoć predstavljaju Crnu Goru na mirovnoj konferenciji nakon čijeg okončanja je namjeravao da podnese ostavku.¹⁶¹⁶

Nije razumljivo zbog čega je Popović želio da, nakon prebacivanja kralja u Crnu Goru, crnogorsku vladu ostavi u Francuskoj čije su se vlasti nedvosmileno, čak prijeteći, protivile kraljevom odlasku. Prihvatajući ovaku politiku, Italijani bi ušli u otvoreni sukob sa Francuskom a vjerovatno i sa drugim saveznicima.

Kako očigledno nije dobio podršku i tražene garancije, Popović se nije vraćao na svoju dužnost, mada je formalno ostao na mjestu predsjednika vlade do sredine januara naredne godine.¹⁶¹⁷

Božićna pobuna

U vrijeme konsolidovanja srpske vlasti u Crnoj Gori, crnogorska vlada sa teškoćom je ostvarivala kontakt sa svojim pristalicama u domovini. Italijanska vojska pružala joj je izvjesnu pomoć u tome. Ministar Milo Vujović italijanskim brodom se prebacio do Bara kako bi uspostavio kontakte sa značajnjim ličnostima u zemlji. Po svemu sudeći, prioritet Vujovića bila je politička akcija usmjerenja na stvaranje nove reprezentativnije crnogorske vlade, a ne organizovanje oružanog otpora protiv srpske

¹⁶¹⁵ DDI VI-I, № 782, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 5 gennaio 1919, 420.

¹⁶¹⁶ ASDMAE, AP, 1919-930, b. 1445, Telegram № 309, *De Martino a Sonnino, Ambasciata Italiana Parigi*, Roma, 8 gennaio 1919; D. Živojinović, *Italija i Crna Gora*, 322.

¹⁶¹⁷ D. Živojinović, *Italija i Crna Gora*, 322.

okupacije. Politički dio Vujovićeve misije doživio je potpuni neuspjeh, nijedna uglednija ličnost na koju je kralj Nikola računao za formiranje nove vlade nije se odazvala.¹⁶¹⁸

Italijanski vojni krugovi bili su skloniji aktivnoj politici Italije prema Crnoj Gori nego što su to bili predsjednik Orlando i ministar Sonino. Vrativši se sa jednog od svojih putovanja iz Bara, Vujović se u Rimu sreo sa ministrom rata, generalom Vitoriom Zupelijem od koga je tražio da pomogne crnogorskoj vlasti da uspostavi vlast u Crnoj Gori. Između ostalog, tražio je novac, opremu i sadejstvo italijanske vojske. Zupeli je dao samo novac. U Crnu Goru upućen je italijanski agent Đovani Baldači.¹⁶¹⁹

Stigavši u Kotor, Baldači je 1. decembra tamošnjem italijanskom komandantu izjavio da je u specijalnoj informativnoj misiji u pogledu srpske okupacije Crne Gore i radi eventualnog izazivanja pokreta protiv postojećeg stanja. Uspostavio je brojne kontakte sa uglednim ličnostima i organizovao antisrpsku propagandu.¹⁶²⁰

Obaviješten da lokalne vlasti namjeravaju da uhapse Baldačiju, komandant italijanske brigade *Barleta*, stacionirane u Kotoru, obavijestio je Venela da je Baldači novinar ovlašćen da prati italijanske trupe. Svejedno je uhapšen ali je na intervenciju komande brigade *Barleta* oslobođen i prebačen na brod *Aquila* odakle je nastavio da djeluje.¹⁶²¹

¹⁶¹⁸ D. Vujović, *op. cit.*, 402-403.

¹⁶¹⁹ D. Živojinović, *U potrazi za imperijom. Italija i Balkan početkom XX veka, Studije i Rasprave*, Beograd 2013, 196-197 *et passim*. Svi poslovi na organizaciji pobune, u mjeri u kojoj je Italija u njih bila umiješana, išli su preko Ministarstva rata sa kojim je ministar Milo Vujović održavao bliske veze.

¹⁶²⁰ ASDMAE, AP, 1919-930, b. 1445, № 34, *Capiatano C. Avarana al Comando supremo zona di guerra, al Comando superiore delle forze italiane nei Balcani, Valona e per conoscenza al Comando della brigata Barletta-Cattaro*, Cattaro, 23 dicembre 1918; *Ibid.*, *Copia G. Baldacci a sig. colonnello*, Cattaro, 19 dicembre 1918. Baldači je tvrdio da su se srpske snage učvrstile u svim gradovima i svim selima. Potvrđuje ranija saznanja da je velika većina stare Crne Gore za obnovu nezavisne države, a da su snažni protivnici tome Vasoevići i oblasti osvojene tokom Balkanskih ratova. Francuska je omogućila u zemlju ulazak svih neprijatelja njenog postojanja dok pristalice nezavisnosti nijesu imale takav tretman. I u razgovoru sa pristalicama postojećeg stanja, Baldači je dobijao potvrde da stvari koje su se desile nijesu legalne te da se drugačije nije ni moglo s obzirom na požurivanje od strane srpskih vlasti da se doneše odluka.

¹⁶²¹ ASDMAE, AP, 1919-930 b. 1445, № 34, *Capiatano C. Avarana al Comando supremo zona di guerra, al Comando superiore delle forze italiane nei Balcani, Valona e per conoscenza al Comando della brigata Barletta-Cattaro*, Cattaro, 23 dicembre 1918; *Ibid.*, № 29, *General Venel a le Prefet du District de Cattaro*, Cattaro, 21 decembre 1918; *Ibid.*, *Il maggior generale D. Carbone a Comando superiore delle forze italiane nei Balcani Valona*, Cattaro, 27 dicembre 1918. Francuzi su izbjegli da razdražuju Italijane u ovom slučaju. General Karbone je lično kod generala Venela intervenisao da se vrati dokumenta oduzeta Baldačiju prilikom hapšenja, među kojima se nalazilo i jedno Montaljarijevo pismo koje se odnosilo na kralja Nikolu.

Među ličnostima sa kojima se Baldaći povezao isticali su se kraljev rođak, vojvoda Božo Petrović, general Milutin Vučinić i bivši ministar Jovan Plamenac. Na Cetinju je već postojao *Odbor za pobunu*. Plamenac je tražio italijansku pomoć u oružju i municiji kao i prebacivanje kralja Nikole u Crnici gdje bi mu on pružio zaštitu. Ohrabren neodgovornim obećanjima Baldaćija, Plamenac je napravio plan pobune i dao ga italijanskom agentu. Plamenac preuzima inicijativu i vođstvo pokreta ne čekajući instrukcije ni iz Nejia ni iz Italije.¹⁶²²

Prve vijesti o ustanku u Crnoj Gori stigle su u Rim 4. januara 1919. godine zahvaljujući Baldaćiju. On se nalazio na brodu *Aquila* u Boki Kotorskoj, pa zbog udaljenosti od poprišta sukoba vijesti koje je slao nijesu bile uvijek pouzdane i precizne.¹⁶²³ Međutim, bilo je izvjesno da je glavni ustanički zahtjev bio isključenje srpskih jedinica iz okupacionih snaga kako bi se narod mogao slobodno izjasniti o budućnosti zemlje.¹⁶²⁴ Pobunjeničke vođe, koje su u opsadi držale Cetinje, tražile su 5. januara od generala Venela da, radi izbjegavanja krvoprolaća, posjedne Cetinje trupama u kojima ne bi bilo Srba ali ni Italijana, što je on odbio.¹⁶²⁵ Baldaći je izvještavao da Francuzi nijesu neutralni u sukobu i pokušavao da podstakne zapovjednike italijanskih snaga u Crnoj Gori da pomognu ustanike, odnosno da se Plamencu uputi pomoć koju mu je obećao.¹⁶²⁶

Kao politički vođa ustanka, okupivši pristalice iz crnicičkog kraja, Jovan Plamenac je 3. januara 1919. godine u mjestu Godinje izdao proglašenje koji je dostavio

¹⁶²² D. Živojinović, *Italija i Crna Gora*, 298-300. Živojinović tvrdi da su za pripremanje pobune znali Nejska vlada kao i italijanski dvor i vlada.

¹⁶²³ DDI VI-I, № 758, *Sonnino a Bonin Longare e Imperiali*, Roma, 4 gennaio 1919, 408. Prema vijestima Đovani Baldaćija na veče 3. januara 1919. godine počela je pobunjenička akcija u Crnoj Gori. Hiljade naoružanih bore se na ulicama Cetinja, a srpska komanda iz Kotora šalje pojačanja koja dolaze i iz Dubrovnika i to u francuskim uniformama. Baldaći je sugerisao potrebu diplomatske akcije i propagandne putem štampe. Vijest o borbama na Cetinju nije bila tačna. Znajući plan ustanka, Baldaći je saopštio ono što se stvarno dogodilo tri dana kasnije.

¹⁶²⁴ DDI VI-I, № 760, *Sonnino a Bonin Longare e Imperiali*, Roma, 4 gennaio 1919, 409.

¹⁶²⁵ D. Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak*, 310; AUSSME, Ministero della Guerra, Montenegro, 14/88, Notizie militari i politiche, *Venel a F. d'Esperey*, Cattaro, 12 gennaio 1919; U izvještaju Franše D'Epereu Venel obrazlaže svoju odluku navodeći istovremeno i razloge pobune. Tvrdi da su sa malim izuzecima, svi pobunjenici u principu za ujedinjenje, ali su nezadovoljni postojećim režimom koji želi da Crnu Goru dovede u zavisnost od Srbije i pretvori je u običnu provinciju, u čeme vide prijetnju svojoj slobodi. Tvrde da je postojeći režim sproveo izbore pod srpskim pritiskom, čiji rezultati ne prestavljaju narodnu volju. U vezi sa zahtjevom da okupacione trupe čine Amerikanci, Englezi i Francuzi Venel je tvrdio da bi za takvu okupaciju trebalo oko 7 000 vojnika, a da se uprkos takvim snagama ne bi mogli sprječiti novi žestoki sukobi. Kao važan izvor nezadovoljstva navodi glad koja počinje da vlada u čitavoj zemlji.

¹⁶²⁶ ASDMAE, AP, 1919-1930, Montenegro, b. 1443, *Baldacci a colonnello "Aquila"*, Cattaro, 4 gennaio 1919.

italijanskoj komandi u Virpazaru. U njemu zahtijeva da Crnu Goru napušte srbijanske i druge vlasti, koje će zamijeniti vlasti koje odredi on kao komandant pobunjenika.¹⁶²⁷

Najradikalniji ustanički vođa prvi je napuštoio poprište. Snage kojima je komandovao povukle su se prema Skadarskom jezeru i preko Bojane prešle na albansku teritoriju gdje su ih prihvatili Italijani. Ustanici su doživjeli neuspjeh i u pokušaju da zauzmu Podgoricu i Nikšić. Najžešće borbe vođene su 6. januara oko Cetinja, ali su i one završene neuspjehom i povlačenjem ustanika.¹⁶²⁸

U svom izvještaju komandantu Istočne savezničke armije general Venel navodi da se broj pobunjenika kretao od 4 000 do 7 000. Po njegovoj ličnoj procjeni, oko Cetinja ih je bilo zmeđu 1 000 i 1 500. Venel opravdava odluku srpskog generala Milutinovića da poslije neuspjelih pregovora sa pobunjenicima naredi 6. januara svojim trupama da otvore vatru. Tvrdi da je Cetinje tako pošteđeno još krvavije borbe. Svoje držanje ocijenio je kao neutralno.¹⁶²⁹ Italijanski izvori su govorili drugačije.¹⁶³⁰

U izvještaju generala Pjaćentinijskog pisanog 15. januara u Valoni i namijenjenog Vrhovnoj komandi italijanskih snaga na Balkanu, događaji u Crnoj Gori okarakterisani

¹⁶²⁷ D. Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak*, 312. Plamenac ističe da je Crna Gora u Svjetski rat ušla da bi pobijedili načelo slobode i pravde, a da je sada izložena srbijanskem teroru zbog čega Crnogorci dižu ustanak. Tražio je da se proglaši objavi i u inostranstvu.

¹⁶²⁸ N. Hajduković, *op. cit.*, 465; Ž. Andrijašević, Š. Rastoder, *op. cit.*, 309-313.

¹⁶²⁹ AUSSME, Ministero della Guerra, Montenegro, 14/88, Notizie militari e politiche, *Venel a F. d'Espèrey*, Cattaro, 12 gennaio 1919. U borbama od 6. i 7. januara bile su brojne žrtve, ali ne zna tačan broj. Smatra da se kreću od 200 do 300 ranjenih i ubijenih. Među njima se povrijedjenih 20-tak srpskih vojnika.

¹⁶³⁰ ASDMAE, AP, 1919-930, b. 1445, № 393/2, *General Venel al Etat Major 3 Bureau*, Cattaro, 5 janvier 1919. Zapovjednik okupacionih snaga u Crnoj Gori i Boki Kotorskoj, general Venel, naredio je 5. januara slanje francuskih, američkih i italijanskih jedinica na Njeguše. Raspoloženje njihovog odlaska nije bio slučajan. U trenutku kada se iščekivao početak neprijateljstava, prvo su upućene francuske jedinice čiji je polazak predviđen 6. januara, zatim američke 7. i na kraju italijanske koje su trebale biti spremne za polazak 9. januara ako se tada ukaže takva potreba. General Karbone uočio je namjeru da se italijanske trupe u odnosu na ostale dovedu u inferioran položaj. Više je bio okupiran italijanskim prestižom i pravom da se na Njegušima italijanska zastava zajedno sa zastavama drugim saveznika nego potrebom da se i italijanske trupe nađu u neposrednoj blizini događaja koji su se mogli očekivati u Crnoj Gori; *Ibid.*, № 393/3, *Carbone al Comando della Brigata Barletta*, Cattaro, 6. gennaio 1919. Obavještajni oficir Markolini izvještavao je generala Karbonija o pristrasnom držanju generala Venela koji je 7. januara stigao ujutro iz Kotora na Cetinje i od ustanika tražio da polože oružje i oslobode put. Predstavnici ustanika tražili su: 1. oslobađanje političkih zatvorenika, 2. garancije da neće biti represalija i isledenja protiv ustanika, 3. trupe četiri savezničke nacije okupirati će Crnu Goru, 4. pod njihovom kontrolom održat će se novi izbori koji će poništiti Podgoričku skupštinu. Venel se zadržao dva dana na Cetinju. Nije ispunio očekivanja ustanika. Tražio je raspушtanje ustaničke vojske, neometano funkcionisanje saobraćaja i telegrafa i tek nakon ispunjenja ovih uslova Crnu Goru mogle bi okupirati francuske i američke snage. Pada u oči da je francuski general isključio Italijane, suštinski zainteresovane, ali ne i Francuze, drugu najzainteresovaniju silu čije je prisustvo bilo garancija da će uspostavljeno stanje i dalje biti favorizovano; *Ibid.*, № 393/4, *Il tenente Marcolini, Promemoria per il generale Carboni*, Cattaro, 8 gennaio 1919.

su kao ustanak koji se ugasio na samom početku. Kao važan faktor ovakvog razvoja situacije Pjaćentini ističe činjenicu da su Srbi zatvaranjem najistaknutijih pristalica kralja Nikole lišili pokret svakog rukovođenja i kordinacije. Ističe i činjenicu da se Plamenac povukao zbog nedostatka oružja i sredstava koja mu je obećao Baldači. Utisak Pjaćentinija bio je da ustaničko vođstvo nije pokazalo dovoljno odlučnosti pri realizovanju svog plana. Velike nade polagane su u direktnu i inidrektну podršku italijanskih trupa koje su zadržale neutralno držanje. Takav stav Pjaćentini ocjenjuje kao ispravan i dovodi ga u vezu sa formalnom naredbom Vrhovne komande za Balkan od 26. novembra 1918. godine. Pjaćentini je smatrao da bez strane pomoći ustanici ne mogu imati uspjeha ni ubuduće ali da bi takva pomoć izazvala ozbiljne probleme a možda i rat.¹⁶³¹

Prema ocjenama italijanskih vojnih izvještača, na osnovu kojih je i nastao Pjaćentinijev izvještaj, u sukobu sa srpskim snagama i njihovim pristalicama, ustanici su bili brojniji i imali većinsku podršku stanovništva, ali su bili lošije organizovani i naoružani bez dovoljno municije zbog čega su i morali prekinuti opsadu Cetinja. Zbog nedostatka koordinacije i vođa ustanak se pretvorio u niz malih i nekorisnih lokalnih pokušaja.¹⁶³²

Ako vojni cilj ustanka, zauzimanje planiranih gradova i varoši, nije uspio, politički cilj je ipak postignut. Saveznicima i međunarodnoj javnosti skrenuta je pažnja na crnogorsko pitanje.

¹⁶³¹ ASDMAE, AP, 1919-930 b. 1445, № 393, *Il tenente generale S. Piacentini al Comando supremo, Valona, 15 gennaio 1919.* Opisujući stanje duhova u Crnoj Gori navodi da su mnogi iritirani „srpskom propagandom zasnovanom na potkuljivanju, na nasilju i na lažima.“

¹⁶³² ASDMAE, AP, 1919-930, b. 1445, № 393/4, *Il tenente Marcolini, Promemoria per il generale Carboni, Cattaro, 8 gennaio 1919.* Obaveštajni oficir Markolini, koga je general Karbone uputio na Cetinje nakon izbijanja ustanka, ocijenio je da je oko Cetinja bilo 3500 ustanika od kojih je samo jedna trećina bila naoružana, uglavnom austrijskim i crnogorskim puškama. Nedostajala im je municija i hrana. Nijesu imali automatskog oružja. Protivnička strana je bila dobro naoružana mitraljezma i topovima. Njihove snage procijenio je na oko 700 ljudi, oko 400 Srba i 300 Crnogoraca koje naziva plaćenim komitim. Uz njih pominje i nekoliko grupa naoružanih studenata. Navodi da je srpskom artiljerijom komandovao crnogorski general Mitar Martinović. Markolini je procjenjivao da su gubici ustanika oko 100 mrtvih i ranjenih, a njihovih protivnika još veći. Italijanski oficir procjenjivao je da bi u čitavoj Crnoj Gori ustaničke snage mogle iznositi i do 15 000 ljudi.

Formiranje vlade Jovana Plamenca

Italijanska diplomacija nije željela da se u vrijeme mirovne konferencije crnogorska vlada nađe u krizi i bez predsjednika. Ministar Sonino ocijenio je da bi vođa Božićnjeg ustanka, Jovan Plamenac, kao prijatelj Italije, mogao da zamjeni Popovića.¹⁶³³ Plamenca je kontaktirao Đ. Baldači i načelno obezbijedio njegovu saglasnost da prihvati dužnost prvog ministra sa M. Vujovićem kao ministrom finansija, M. Vučinićem ministrom vojnim i P. Vučkovićem ministrom obrazovanja i pravde. Plamenčevi uslovi bili su da mu se ostavi sloboda djelovanja, obezbijedi italijanska podrška na mirovnom kongresu i osigura finansiranje crnogorske vlade putem zajma ili subvencijama.¹⁶³⁴ Poslanik Montaljari otvoreno je sugerisao kralju Nikoli da sastav novog kabineta povjeri Jovanu Plamencu. Ovo je saopšteno kao savjet italijanske vlade ali i u vidu apela crnogorskih izbjeglica u Italiji.¹⁶³⁵

Montaljari je 6. februara mogao da javi u Rim da je kralj Nikola ovlastio Plamenca da formira novu vladu. Tri dana kasnije, Plamenac, koji je stigao iz Brindizija, u Konsulti se sreo sa generalnim sekretarom Ministarstva spoljnih poslova Gaetanom Manconijem sa kojim je dogovorio detalje italijanske podrške novoj vradi, a prije svega italijansku podršku za okupljanje crnogorskih izbjeglica iz Albanije, Francuske i Italije radi formiranja jezgra crnogorske vojske.¹⁶³⁶ Plamenac je 13. februara, u pratnji Vučkovića i Vučinića, otišao za Pariz gdje je nova vlada ubrzo položila zakletvu.¹⁶³⁷

Na poslanika Montaljarija novi predsjednik vlade ostavio je odličan utisak. U razgovoru sa njim Plamenac je insistirao da kralj treba na kratko vrijeme da se prebaci u Italiju, po mogućnosti na jadransku obalu, zbog efekta koji bi to imalo u narodu. To putovanje trebalo bi da ima privatni karakter zbog zdravstvenih razloga. Kraljevska

¹⁶³³ A. Madaffari, *op. cit.*, 103.

¹⁶³⁴ DDI, VI-II, № 190, *Manzoni a Sonnino*, Roma, 1 febbraio 1919, 130-131.

¹⁶³⁵ D. Živojinović, *Italija i Crna Gora*, 322.

¹⁶³⁶ ASDMAE, AP, 1919-930, b. 1445, № 2873, *Manzoni a Sonnino, Delegazione Italiana, Parigi*, Roma, 9 febbraio 1919; A. Madaffari, *op. cit.*, 103. Zarobljeni pripadnici austrijske vojske crnogorske nacionalnosti držani su tokom rata u mjestu Kave u okolini Rima.

¹⁶³⁷ N. Hajduković, *op. cit.*, 487. Prema Hajdukoviću, Plamenac je stigao u Pariz 11. februara 1919. godine a narednog dana sastao se sa kraljem Nikolom. Nova vlada proglašena je 17. februara. Hajduković je imenovan za ministra poljoprivrede i građevina, ali je brzo podnio ostavku. Od ranijih članova vlade pored M. Vujovića portfelj je zadržao i P. Šoć koji je dobio resor ministra pravde; A. Madaffari, *op. cit.*, 103.

porodica, vlada, dvor i diplomatski kor trebalo je da ostanu u Parizu, kako bi se umanjo značaj putovanja i izbjegle teškoće od strane francuske vlade. Montaljari je pretpostavljao da je Plamenac u pregovorima sa nekom bankom koja bi mu obezbijedila kredit od oko 8 000 000 za potrebe vlade. Nije tražio novac od italijanske vlade ali je želio da Sonino ako bude pitan, ne bude protiv.¹⁶³⁸

Konferencija mira u Parizu 1919. godine

Tokom novembra i decembra 1918. godine crnogorska vlada obraćala se predstavnicima sila upozorenjem da se ne napravi propust i Crna Gora ne pozove na mirovnu konferenciju. Kako je uskraćivanje poziva na ranijim savezničkim konferencijama pravdano njihovim vojnim karakterom i činjenicom da Crna Gora nema vojsku, crnogorska vlada podsjećala je na vojni doprinos Crne Gore do njenog sloma a i kasnije učešće Crnogoraca u okviru savezničke vojske. Podsjećala je i na svoja nastojanja i ponude saveznicima da organizije vojsku u emigraciji u vezi sa čim se izjasnila na drugoj međusavezničkoj konferenciji decembra 1917. godine u Parizu.¹⁶³⁹

Crnogorska vlada računala je da će na konferenciji interes Crne Gore podržati Italija a za pridobijanje Velike Britanije, u London je bio upućen Filip Dobrečić. On je, međutim, naišao na uzdržan stav državnog podsekretara Ejra Kroua.¹⁶⁴⁰ Početkom januara uslijedio je i prvi udarac od strane francuske vlade. U njenom nacrtu Prijedloga o proceduri i učešću pojedinih država u radu konferencije upućenom vladama sila, među učesnicima konferencije Crna Gora nije ni pomenuta. U drugom dijelu ovog akta

¹⁶³⁸ ASDMAE, Delegazione italiana alla Conferenza della pace (=DICP), p. 36, Telegram № 5, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 16 febbraio 1919. Montaljari je izjavio da je Plamenac naklonjen i zahvalan Italiji, spremam da cijeni direktive Sonina. Plamenac je izjavio: „da svim sredstvima treba sprječiti stvaranje Jugoslavije jer bi bila stalna opasnost za Italiju i za Crnu Goru“. Izjasnio se u prilog stvaranja hrvatske države kao i albanske (umanjene). Montaljariju je Plamenčeva vlada ulivala više povjerenja od prethodnih s obzirom da je iza njenog predsjednika i novih ministara stajalo prethodno iskustvo i politički ugled u zemlji; *Ibid.*, № 33/25, *Montagliari a Sonnino*, Parigi, 18 febbraio 1919.

¹⁶³⁹ *Crna Gora i Francuska, Diplomatija u izbjeglištvu, I*, № 182, E. Popović Montaljariju, Neji na Seni, 14. novembar 1918, 540-541; *Ibid.*, № 264, Šoć predstavnicima Sila, Neji na Seni, 14. decembar 1918, 675.

¹⁶⁴⁰ D. Živojinović, *Italija i Crna Gora*, 324.

o njoj se govorilo kao sastavnom dijelu Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca. Francuska je otvoreno prejudicirala riješenje crnogorskog pitanja.¹⁶⁴¹

O francuskom prijedlogu trebalo je da odluči *Vrhovno ratno vijeće*. Crnogorska vlada slala je brojne note savezničkim vladama, a posebno italijanskoj, insistirajći kod Sonina da se zauzme za učešće crnogorskih delegata na konferenciji.¹⁶⁴² Šef italijanske diplomatijske i italijanske delegacije u Parizu, prioritet u svom angažovanju dali su drugim pitanjima: Dalmaciji, Rijeci, Zadru, Albaniji. Crnogorsko pitanje nijesu pokrenuli bez obzira na neprikriveni stav protivljenja ujedinjenju Crne Gore i Srbije. Italijanski i francuski interesu suočeljavali su se na Balkanu. Sonino je Francusku smatrao glavnom preprekom za ostvarenje italijanskih interesa na ovom prostoru ali je izbjegavao sukobe sa njenim predstavnicima.¹⁶⁴³ Crna Gora je bila predmet Soninovih razgovora sa američkim ambasadorom u Rimu, Pejdžom. Na Pejdžovo interesovanje, Sonino je govorio u prilog crnogorske nezavisnosti i najavio da će je Italija podržati. U ovom smislu, prilikom posjete američkog predsjednika Vilsona Rimu, sa njim je govorio italijanski kralj Viktor Emanuel III. Razmatrajući ista pitanja, sa britanskim ambasadorom Rodom, Sonino je ponovio stav podrške Crnoj Gori izjavivši da bi Italija prihvatile proširenje Crne Gore na Boku Kotorsku, ali je ostavio i mogućnost prihvatanja ulaska Crne Gore u jugoslovensku državu federalno uređenu. Ovakvi stavovi otvarali su širok prostor za pogodažanja i kompenzacije a Italija je istovremeno reklamirala svoju fleksibilnost. Za Crnu Goru bilo je nepovoljno Soninovo distanciranje od crnogorske dinastije izjavom da nije spremna da je podržava zbog njenog feudalnog karaktera.¹⁶⁴⁴

Predstavnici Velikih sila su 12. januara donijeli odluku kojom su faktički crnogorskoj vlasti uskratili pravo učešća na Mirovnoj konferenciji. Za ovakvo rješenje zalagala se samo Francuska dok mu se Italija usprotivila a isti stav imale su i Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države. Kao domaćin Konferencije, Francuska je zadržala pravo da odredi zemlje koje će biti pozvane dok ostale sile nijesu našle intarsa

¹⁶⁴¹ D. Živojinović, *op. cit.*, 325. Na konferenciju su pozvane i neke u ratu neutralne i novostvorene države.

¹⁶⁴² *Crna Gora i Francuska, Diplomatija u izbjeglištvu, I, № 289, Pismo diplomatskog predstavnika Francuske Dr. P. Šoću da će o datumu početka rada Mirovne konferencije i broju njenih delegata Crna Gora biti blagovremeno obaviještena*, Pariz, 20 decembar 1918, 708; *Ibid.*, № 316, *Nota poslata savezničkim i neutralnim zemljama, Neji na Seni*, 31 decembar 1918, 758-760.

¹⁶⁴³ D. Živojinović, *op. cit.*, 326.

¹⁶⁴⁴ *Ibid.*, 326.

da insistiraju da Francuska promijeni svoj diskriminatorski stav. Crna Gora bila je jedina saveznička zemlja koja nije učestvovala u radu Konferencije.¹⁶⁴⁵

Odmah nakon što je 17. februara 1919. godine formirana nova crnogorska vlada, njen predsjednik Plamenac uputio je protest zbog ovakvog tretmana Crne Gore zahtijevajući da se omogući učešće dva crnogorska delegata na konferenciji, obnova crnogorske države, povlačenje srpskih i jugoslovenskih snaga sa njene teritorije koju bi, do povratka kralja Nikole i njegove vlade, okupirale savezničke trupe. Plamenac je pokrenuo kampanju za razobličavanje anticrnogorske propagande i aneksionističkih planova. Evropskoj javnosti plasirane su informacije o tragičnom položaju novookupirane Crne Gore i prilikama u njoj. Reklamirani su i zahtjevi za teritorijalno proširenje zemlje, kao naknada za njen doprinos savezničkoj borbi, a takođe i kao izraz istorijskih prava Crne Gore.¹⁶⁴⁶

Na sjednici od 2. marta 1919. godine Komisije za studiranje teritorijalnih pitanja vezano za jugoslovensku državu pri pomenu granica između teritorije Kraljevine SHS i Albanije, italijanski delegat De Martino insistirao je da treba utvrditi i srpsko-crnogorsku granicu, a na primjedu britanskog delegata Kroua da se radi o unutrašnjoj granici, De Martino je podsjetio da je stanovište italijanske delegacije da Crna Gora još postoji kao nezavisna država.¹⁶⁴⁷ Crnogorske note od 24., 25., 28. februara i 1. marta 1919. godine uticale su da se italijanska delegacija na Konferenciji, zajedno sa britanskim, založi da se crnogorskim predstavnicima da mogućnost da pred Vrhovnim vijećem iznesu svoje zahtjeve. Vrhovni savjet donio je takvu odluku 4. marta. Plamenčevu vlasti dat je neobično kratak rok od jednog dana da se pripremi za ovaj nastup.¹⁶⁴⁸

Crnogorska delegacija na Mirovnoj konferenciji pred njenim Vrhovnim vijećem istupila je 5. marta 1919. godine. Delegaciju su činili predsjednik vlade Jovan Plamenac, dr Anto Gvozdenović i Pero Šoć.¹⁶⁴⁹ U ekspozeu koji je pročitao

¹⁶⁴⁵ Š. Rastoder, *op. cit.*, 80.

¹⁶⁴⁶ *Ibid.*, 79.

¹⁶⁴⁷ ASDMAE, DICP, p. 356, *Commision pour l'etude des questions territoriales relatives a Roumanie et a yougo-Slavie*, Parigi, 2 marzo 1919; *Ibid.*, Parigi, 3 marzo 1919. Iste stavove u pogledu granica Crne Gore ponovio je narednog dana.

¹⁶⁴⁸ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, II, 79. Š. Rastoder ukazuje da je odabrano vrijeme kada se u Parizu nije nalazio šef američke delegacije, predsjednik Vilson, koji je bio sklon crnogorskim zahtjevima i ideji o anglo-američkoj okupaciji Crne Gore odnosno isključenju trupa Francuske, Srbije i Italije koje su se iz svojih interesa miješale u unutrašnje stvari Crne Gore. Inicijativu su onemogućili Francuzi.

¹⁶⁴⁹ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, II, 79. I prije formiranja Plamenčeve vlade, na Gvozdenovića i Šoća računalo se kao na delegate, zbog čega je Gvozdenović iz Vašingtona došao u Pariz.

Gvozdenović istaknuto je da je Crna Gora jedina saveznička zemlja koja ne prisustvuje Konferenciji. Osporio je stav saveznika da mjesto crnogorskog predstavnika na Konferenciji treba da ostane prazno dok se pojasniti situacija u zemlji. Ocijenio je da je situacija jasna: u njoj je izvršena „samovoljna i sramna aneksija“ protiv koje se Crna Gora pobunila. Gvozdenović je izložio istorijat političkog, propagandnog i vojnog djelovanja koje je prethodilo aneksiji počev od vremena crnogorskog vojnog sloma 1916. godine do savezničke okupacije Crne Gore i Podgoričke skupštine. Od savezničkih vlada tražio je da, u skladu sa svojim brojnim deklaracijama i obećanjima, pomognu restauraciju Crne Gore, povratak njene legitimne vlade kako bi se u zemlji povratili ustavni poredak i normalan život. Ukazao je na potrebu ekonomске obnove zemlje. Formulacijom o potrebi da se granice Crne Gore „logičnije postave“, Gvozdenović je istakao i postojanje crnogorskih teritorijalnih pretenzija. Crnogorska delegacija je svoje zahtjeve od Mirovne konferencije podkrijepila sa opširnim štampanim memorandumom i nekoliko nota koje je dostavila svim članovima Vrhovnog vijeća konferencije.¹⁶⁵⁰

Već 7. marta 1919. godine, na sugestiju srpskog delegata Protića, predsjednik vlade Pašić je prvim delegatima konferencije uputio notu sa ciljem da diskredituje Plamenca i crnogorsku dinastiju zbog navodne trgovine sa neprijateljem u toku rata.¹⁶⁵¹ Pašić je u Pariz uputio Andriju Radovića kako bi se na Mirovnoj konferenciji pojавio kao predstavnik „prave volje“ crnogorskog naroda.¹⁶⁵² Na ova nastojanja predsjednik crnogorske vlade Plamenac odgovorio je demantijima i protivoptužbama u novim

Njih i Jova Popovića preporučivao je za ovu funkciju predsjednik vlade u ostavci Evgenije Popović. ASDMAE, AP, 1919-1930, Montenegro, b. 1443, *E. Popovitch a Montagliari*, Roma, 8 gennaio 1919.

¹⁶⁵⁰ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, II, № 10, *Ekspoze delegata Anta Gvozdenovića pred Vrhovnim vijećem konferencije mira u Parizu 5 marta 1919*, 79-85; *Ibid.*, № 11, *Predstavka crnogorske vlade Konferencijimira sa spiskom zločina počinjenih od strane savezničke vojske Srbije*, 86; *Ibid.*, № 12, *Predstavka ministru spoljnih poslova Francuske povodom izdavanja dozvole "agentima srpske vlade" da iz Francuske odlaze u Crnu Goru i povodom odluke o konfiskaciji imovine dinastije Petrović*, 87-90; *Ibid.*, № 13, *Memorandum koji je 5. marta 1919. godine delegacija Kraljevine Crne Gore podnijela Vrhovnom savezju velikih sila na Konferenciji mira u Parizu*, 91-147.

¹⁶⁵¹ Š. Rastoder, *op. cit.*, 79. U memorandumu crnogorskog diplomata Jova Popovića pisani u Rimu 18. februara 1919. upućenog Mirovnoj konferenciji se ukazuje na kontinuitet Pašićeve aneksionističke politike prema Crnoj Gori u okviru koje se naglašavaju intrige srpske diplomatičke u Rimu i Petrogradu o navodnoj nelojalnosti Crne Gore prema Antanti, *Ibid.*, 48-78.

¹⁶⁵² ASDMAE, DICP, pacco 36, № 425, *J. S. Plamenatz a marquis Montagliari*, Neuilly-sur-Seine, 22 mars 1919. Plamenac je pisao Montaljariju da u vrijeme dok se u zemlji vodi gerila za obnovu države srpska vlada u Pariz šalje Crnogorce koji će na Konferenciji saopštiti navodno pravi izraz volje crnogorskog naroda. U ovom kontekstu pominje imena Radovića, Cerovića, Bakića.

notama upućenim Mirovnoj konferenciji.¹⁶⁵³ Tako je u vezi odluke Mirovne konferencije da osnuje posebnu komisiju za razmatranje odgovornosti za rat i utvrđivanje zločina počinjenih tokom njega, Plamenac Konferenciji dostavio listu zločina počinjenih u Crnoj Gori od savezničke Srbije. Plamenac je pozivao saveznike da za zločine kazne ne samo neprijatelje već i saveznike koji su ih počinili.¹⁶⁵⁴

Na samom početku rada Mirovne konferencije *crnogorsko pitanje* dotaknuto je a zatim odloženo i sklonjeno u stranu. Italijanska diplomacija nije ni željela da se u tom trenutku crnogorsko pitanje riješi već da ostane otvoreno do razrješenja sklopa problema koji je prepoznavala kao *jadransko pitanje*.¹⁶⁵⁵

Povlačenje savezničkih snaga iz Crne Gore

Jedan od načina da se drži otvorenim *crnogorsko pitanje* bile su italijanske inicijative u pogledu nestabilnih prilika u Crnoj Gori stvorenih prvo savezničkom okupacijom a zatim Božićnom pobunom. Takvu inicijativu predstavljaо je i predlog ministra Sonina da se savezničkim admiralima na Jadranu naredi da ispitaju uzroke pobune u Crnoj Gori. Francuska vlada ga je odbacila tvrdeći da je za ovo pitanje komponentan general d'Epere, komandant Istočne armije.¹⁶⁵⁶

Tokom 1919. godine, Italija je značajnu pažnju posvetila pitanju evakuacije, odnosno promjene sastava okupacionih snaga u Crnoj Gori. Crnogorska vlada je ovo pitanje postavljala od samog početka okupacije. Na njene brojne note i lične intervencije kralja Nikole, vlade Velikih sila i njihovi predstavnici u Parizu odgovarale

¹⁶⁵³ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, II, № 16, *Nota crnogorske vlade kao odgovor na notu Nikole Pašića*, 152-156; *Ibid.*, № 17, *Nota Konferenciji mira protiv politike vlade Srbije u Crnoj Gori*, 157-158.

¹⁶⁵⁴ ASDMAE, DICP, pacco 36, № 424, J. S. Plamenatz a marquis Montagliari, Neuilly-sur-Seine, 22 mars 1919; U ovom smislu se navode masakri civilnog stanovništva, tortura nad stanovništvom, izgladnjivanje, silovanja, interniranja pod divljačkim uslovima, usurpiranje ovlašćenja crnogorskih vlasti tokom vojne okupacije, regrutovanje vojske u okupiranim oblastima u Crnoj Gori, pljačkanja, konfiskacija dobara, nezakonite rekvizicije, obezvredivanje crnogorskog novca (obaranje 70% njegove vrijednosti) neograničeno pustošenje i rušenje imovine, rušenje istorijskih spomenika, nepoštovanje bijelu zastavu tokom ustanka. Plamenac posebno ističe zločin protiv međunarodnog javnog prava, invaziju savezničke zemlje i uspostavljanje pritiskom i terorom svoje vlasti i proglašenje za crnogorskog suverena kralja Petra Karadorđevića.

¹⁶⁵⁵ U italijanskoj diplomatskoj gradi (ASDMAE) koja se odnosi na ovaj period dominiraju izveštaji koji svjedoče da su Italijani sa pažnjom pratili prilike u Crnoj Gori, kao i stavove i aktivnosti crnogorske vlade i savezničkih vlasta, ali je neuporedivo manje dokumenata koji svjedoče o aktivnoj, angažovanoj i osmišljenoj politici Italije u *crnogorskom pitanju*.

¹⁶⁵⁶ D. Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak*, 364.

su ljubaznim evazivnim frazama sa puno hipokrizije.¹⁶⁵⁷ Nakon Božićne pobune i kod predstavnika savezničkih sila javila se ideja da bi promjena u sastavu okupacionih snaga mogla obezbijediti kraj sukoba u Crnoj Gori i stvoriti uslove za mirno rješenje problema. Krajem januara 1919. godine iz američke delegacije na Mirovnoj konferenciji su predložili da se okupacione trupe povuku iz Crne Gore i njenom narodu prepušte da odluči o svojoj sudbini.¹⁶⁵⁸ Italijani su predlog prihvatali.¹⁶⁵⁹ Nijesu bili optimisti u pogledu sklonosti Francuske da prihvati ovakvo rješenje. Ambasador u Parizu Bonin Longare razgovarao je o tome sa ministrom Pišonom.¹⁶⁶⁰ Kako bi iskoristila američko raspoloženje, italijanska vlada dala je instrukcije ambasadoru Imperijaliju da traži britansku podršku za brzo povlačenje saveznika.¹⁶⁶¹ Ministar Sonino smatrao je neophodnim da se postigne dogovor sa Britancima i Francuzima, kako nakon povlačenja okupacionih snaga ne bi izbili neredi u Crnoj Gori.¹⁶⁶² U pogledu predloga da srpske trupe među prvima napuste crnogorsku teritoriju, francuska vlada saopštila je da se ne protivi tome. Britanska vlada protivila se potpunom savezničkom povlačenju a nije podržavala ni povratak kralja Nikole u njegovu prijestonicu ocjenjujući da bi to moglo izazvati nove nemire.¹⁶⁶³ Britanci su 12. februara iznijeli konkretan predlog da se red i slobodno izjašnjavanje stanovništva obezbijede tako što bi se u Crnoj Gori zadržale jedino američke snage.¹⁶⁶⁴ Francuzi su prvi korak napravili povlačenjem svoje čete sa Cetinja.¹⁶⁶⁵

Britanci su 12. februara iznijeli konkretan predlog da se red i slobodno izjašnjavanje stanovništva obezbijede tako što bi se u Crnoj Gori zadržale jedino američke snage.¹⁶⁶⁶

Franše d'Epere naredio je 5. marta 1919. godine da se glavnina francuskih i britanskih trupa povuče a da manja francuska odjeljenja ostanu u Baru, Kotoru i

¹⁶⁵⁷ *Crna Gora i Francuska I*, № 311, *Kolektivna nota Ministarstva spoljnih poslova diplomatskim predstavnicima Velikih sila o blokadi i okupaciji Crne Gore od srpskih snaga zbog čega Crnogorci više nijesu gospodari svoje zemlje*, Neji na Seni, 28 decembar 1918, 738-739.

¹⁶⁵⁸ *Documenti diplomatici italiani*, serie VI (1918-1922), vol. II (18 gennaio-23 marzo 1919), ed. R. Mosca, Roma 1980 (=DDI, VI-II), № 127, *Sonnino al Ministero degli esteri*, Parigi, 27 gennaio 1919, 81.

¹⁶⁵⁹ DDI, VI-II, № 203, *Sonnino a Biancheri*, Parigi, 2 febbraio 1919, 143.

¹⁶⁶⁰ DDI, VI-II, № 210, *Bonin Longare a Sonnino*, Parigi, 3 febbraio 1919, 147.

¹⁶⁶¹ DDI, VI-II, № 253, *Sonnino a Manzoni*, Parigi, 6 febbraio, 1919, 171.

¹⁶⁶² DDI, VI-II, № 265, *Sonnino al Ministero degli esteri*, Parigi, 7 febbraio 1919, 177.

¹⁶⁶³ DDI, VI-II, № 289, *Sonnino al Ministero degli esteri*, Roma, 9 febbraio 1919, 200.

¹⁶⁶⁴ DDI, VI-II, № 320, *Imperiali a Manzoni*, Londra, 12 febbraio 1919, 221; ASDMAE, AP, 1919-1930, b. 1443, *Bonin Longare a Sonnino*, Paris, 18 marzo 1919.

¹⁶⁶⁵ DDI, VI-II, № 212, *Badoglio a Sonnino*, Zona Guerra, 3 febbraio 1919, 149.

¹⁶⁶⁶ DDI, VI-II, № 320, *Imperiali a Manzoni*, Londra, 12 febbraio 1919, 221; ASDMAE, AP, 1919-1930, b. 1443, *Bonin Longare a Sonnino*, Paris, 18 marzo 1919.

Virpazaru. Pod pritiskom srpske vlade, još nekoliko puta odlagao je i pomjerao rok za povlačenje.¹⁶⁶⁷ U italijanskim vojnim krugovima uočavana je opasnost da bi saveznička evakuacija Crne Gore mogla rezultirati prepuštanjem zemlje potpunom i neometanom srpskom djelovanju.¹⁶⁶⁸ Kako ostvariv sporazum o evakuaciji nije postignut, italijanska vlada odlučila je da zadrži svoje posade u Crnoj Gori.¹⁶⁶⁹

Naređenje Franše d'Epere da se savezničke trupe povuku iz Crne Gore do 30. aprila 1919. godine ispoštivali su samo Britanci, koji su Crnu Goru napustili 29. aprila. Francuske snage evakuisane su iz Kotora 31. jula, a narednog dana grad je napustio i general Taon, jer je 1. avgusta 1919. godine prestala da postoji Komanda savezničkih trupa za Crnu Goru. Svoje odjeljenje iz Bara i Virpazara, Francuzi su povukli do kraja februara odnosno maja 1920. godine.¹⁶⁷⁰

Italijanska vlada, u odnosu na druge saveznike, imala je razlog više da zadrži svoje posade u Virpazaru, Baru i Ulcinju zbog aktivnosti italijanskih preduzeća u ovim mjestima. Finansijeri i uprava *Barskog društva* vršili su snažan pritisak na italijansku vladu da italijanska vojska što duže bude prisutna i zaštiti ih od djelovanja srpskih a prethodno i francuskih okupacionih vlasti, koje su dijelom onemogućile a dijelom otežale djelovanje ove kompanije u Crnoj Gori.¹⁶⁷¹ Prisustvo italijanske i srpske vojske u Baru i Ulcinju imalo je posebnu vojnu i političku težinu i moglo biti izvor međusobnih sukoba posebno zbog sklanjanja zaštite koju su italijanske komande

¹⁶⁶⁷ D. Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak*, 370.

¹⁶⁶⁸ *Documenti diplomatici italiani*, serie VI (1918-1922), vol. III (24 marzo-22 giugno 1919), ed. R. Grispo, Roma 2008 (=DDI, VI-III), № 40, *Cavallero a Sonnino*, Parigi 26 marzo 1919, 47; AUSSME, Ministero della Guerra, Montenegro, 14/88, *Il Comandante del Presidio Bottiglieri al Comando Italiano del I°B. ttlag*, Antivari, 31 marzo 1919; Strahovanja su bila opravdana. Početkom marta, general d'Eperc bio je zadovoljan pojačavanjem srpskih trupa u Crnoj Gori, mada je to učinjeno bez njegovog znanja. Žalio je što nije obaviješten kako bi mogao sprječiti da to isto urade Italijani, kojima je rekao da su srpska pojačanja dovedena po njegovom naređenju; D. Vujović, *op. cit.*, 383.

¹⁶⁶⁹ DDI, VI-III, № 103, *Manzoni a Sonnino*, Roma, 3 aprile 1919, 108; *Ibid.*, № 123, *Sonnino a Cavallero*, Parigi, 5 aprile 1919, 133; *Ibid.*, № 248, *Paterno a Sonnino*, Parigi, 19 aprile 1919, 255-258; *Ibid.*, № 252, *Sonnino a Bonin Longare*, Parigi, 20 aprile 1919, 261.

¹⁶⁷⁰ D. Vujović, *op. cit.*, 384-385.

¹⁶⁷¹ ASDMAE, AP, 1919-1930, Montenegro, pacco 1446, *Promemoria*, 19 aprile 1919; *Ibid.*, pacco 1450, *Verbale della reunione del 8 novembre 1920 relativa alla Compania di Antivari*; *Ibid.*, pacco 1450, *Promemoria*, 25 febbraio 1921. Komanda franuskih trupa stacionirana u Skadru, odbijala je da Italijanima vrati njihova plovila sa Skadarskog jezera koja je preuzela kao ratni plijen od Austro-Ugarske ili ih je rekvizirala za svoje potrebe. Francuzi su pokazivali namjeru da ih, nakon svog povlačenja iz Crne Gore, ustupe srpskoj vojsci. Za rad *Barskog društva* od ovih plovila najveći značaj su imali parabrodi *Vranjina* i *Pionir*. Odlaskom italijanske posade 20. juna 1920. godine *Barsko društvo* nije izgubilo samo zaštitu već i mogućnost radio telegrafske komunikacije sa Italijom jer je italijanska vojska odnijela radio stanicu postavljenu na Volujici na mjestu stare uništene 1914. godine. Sa italijanskom vojskom otišli su i neki crnogorski radnici, pristalice crnogorske nezavisnosti da bi izbjegli represalije; *Ibid.*, pacco 1446, *Volpi a Bonomi*, Roma, 23 giugno 1920; *Ibid.*, pacco 1446, *Comando supremo a Giolitti*, Roma, 2 luglio 1920.

pružale Crnogorcima, pristalicama nezavisnosti.¹⁶⁷² Ovo je bio razlog da na Mirovnoj konferenciji član jugoslovenske delegacije, Andrija Radović, zatraži evakuaciju italijanskih trupa iz Crne Gore.¹⁶⁷³ Povlačenje Italijana počelo je oktobra 1919. godine, a završeno juna 1920. godine. Srpska vojska transformisala se u jugoslovensku.¹⁶⁷⁴

Okupljanje crnogorske emigracije u Italiji

Crnogorskim emigrantima koji su se nakon neuspjeha Božićnjeg ustanka sklanjali kod italijanskih posada u Skadru i Medovi omogućavano je prebacivanje u Italiju. Ministar Sonino je naredio da se izbjeglice tretiraju kao italijanski saveznici.¹⁶⁷⁵

Koncentrisani su u mjestima Kave, Gaeta i Formia. Ministarstvo rata stavilo im je na raspolaganju dvije kasarne. Njihov broj stalno se povećavao. Tokom februara narastao je sa 200 na oko 700 ljudi, da bi ih krajem marta već bilo oko 1000. Poslednji veći konvoj iz Medove stigao je prvih dana aprila 1919. godine. Pitanje njihovog izdržavanja i opreme razriješeno je saradjnjom na relaciji Ministarstvo rata-Ministarstvo spoljnih poslova Italije.¹⁶⁷⁶

Informisana o formiranju crnogorske vojne jedinice, u namjeri da to onemogući, srpska ambasada isprovocirala je nemire u Kaveu, našta je italijanska vlada od ambasade tražila da zamijeni svog vojnog agenta u Rimu. Zahtjev je upućen ambasadi Srbije jer Italija još uvijek nije zvanično priznavala jugoslovensku državu.¹⁶⁷⁷ Zbog organizovanja crnogorske vojske u Italiji jugoslovenske vlasti uputile su vojna pojačanja u Crnu Goru. General Franše D'Epere na savezničkom nivou dao je legitimitet

¹⁶⁷² AUSSME, Ministero della Guerra, Montenegro, 14/88, Notizie militari i politiche, 15. 4. 1919, *Situazione Antivri e Dulcigno*.

¹⁶⁷³ ASDMAE, DICP, p. 36, *A. Radovitch a Segretario italiano della conferenza*, Paris, 29 aout 1919. Radović je tvrdio da italijansko prisustvo u Crnoj Gori pogoduje djelovanju odmetnika pa je u avgustu 1919. godine od Sekretara italijanske delegacije na Mirovnoj konferenciji tražio povlačenje italijanskih snaga.

¹⁶⁷⁴ Š. Rastoder, *Politika svršenog čina*, 167.

¹⁶⁷⁵ D. Živojinović, *Upotrazi za imperijom*, 198.

¹⁶⁷⁶ ASDMAE, AP, 1919-930, b. 1445, Telegram № 13872, *Caviglia al Ministero degli affari esteri*, Roma, 12 marzo 1919; *Ibid.*, № 7363, *Borsarelli al Ministero Affari Esteri*, Roma, 2 aprile 1919; A. Madaffari, *op. cit.*, 104.

¹⁶⁷⁷ A. Madaffari, *op. cit.*, 104.

ovoj akciji obavještavajući Italijane da je to urađeno po njegovoj naredbi. I Italijani su pojačali svoju posadu u Baru.¹⁶⁷⁸

Stvaranje crnogorske vojne jedinice na svojoj teritoriji, koje nije željela u toku trajanja rata, Italija je prihvatila poslije njegovog okončanja kako bi nakon sloma Božićnjeg ustanka očuvala crnogorski indipendentistički pokret. Novi problem predstavljalo je to što je zbog krize povjerenja u stvarne italijanske namjere crnogorska izbjeglička vlada pokazala spremnost da se nagodi sa Beogradom.

Izaslanik regenta Aleksandra 6. aprila 1919. godine sastao se sa predsjednikom Plamencom radi utvrđivanja uslova pod kojima bi crnogorska vlada priznala ujedinjenje sa Srbijom i likvidirala *crnogorsko pitanje*. Pregovori su vođeni bez obavještavanja Italije a po svemu sudeći i bez znanja crnogorskog kralja.¹⁶⁷⁹ Plamenčeva vlada predložila je da garant eventualnog sporazuma bude Velika Britanija kao najmanje zainteresovanu silu. Izbjegla je uključivanje Francuske koja se mogla saglasiti sa svim što dvije zainteresovane strane dogovore ali za crnogorsku vladu, nakon gorkih iskustava iz prethodnog perioda, Francuzi nijesu bili vjerodostojan garant. Italijanska vlada, osim što je bila nepoželjna za jugoslovensku stranu, nije ni bila zainteresovana za sporazumno rješenje crnogorskog pitanja koje joj je moglo koristiti u pregovorima sa Beogradom o razrješenju jadranskog pitanja.

Kontakti crnogorske izbjegličke vlade sa jugoslovenskim predstavnicima nijesu ostali nepoznati Italiji, čija vlada je preduzela mjere da oslabi sumnje crnogorskih ministara da će biti izgrani i upotrijebljeni u diplomatskoj trgovini Rima i Beograda. Italijani su se odlučili da ponude izvjesne garancije. Ranije odluci da finansiraju crnogorsku vladu, izdržavaju i opremaju crnogorsku vojsku, dali su formu tajnog međudržavnog ugovora koji su potpisali sa predstavnikom crnogorske vlade.¹⁶⁸⁰

¹⁶⁷⁸ D. Živojinović, *op. cit.*, 201.

¹⁶⁷⁹ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925, II, № 22, Uslovi pod kojima bi crnogorska vlada priznala ujedinjenje sa Srbijom i likvidirala crnogorsko pitanje*, 168-169. Lista uslova imala je 15 stavki. Sa crnogorske strane tražena je amnestija za učesnike ustanka, zatim niz zahtjeva koji su se odnosili na jednakost građana Srbije i Crne Gore, dodjeljivanje pripadajuće ratne odštete ali i odštete za štetu pričinjenu u toku i nakon pobune, apanaža za članove dinastije, prihvatanje od strane beogradske vlade obaveze da unaprijedi ekonomске prilike u Crnoj Gori i izgradi željeznici. Za Crnu Goru tražen je i posebni poreski status za period od 10 godina. Poslednji uslov sa liste bio je garancija vlade Velike Britanije da će sve preuzete obaveze biti i izvršene. Pada u oči da se tek osmi od 15 pomenutih uslova odnosi na regulisanje položaja dinastije Petrovića. Da je crnogorski suveren bio uključen u pregovore malo je vjerovatno da bi uslovi bili ovako formulisani.

¹⁶⁸⁰ A. Madaffari, *op. cit.*, 105.

Odluka i njena realizacija koincidiraju sa vrhuncem neslaganja Italije sa saveznicima u okviru Vrhovnog savjeta u periodu od 19. do 24. aprila 1919. godine kada je italijanska delegacija demonstrativno napustila Konferenciju.¹⁶⁸¹

Konvencija Kavilja

Italijanski ministar rata, general Enriko Kavilja, potpisao je sa crnogorskim generalnim konzulom u Rimu, Veljkom Ramadanovićem, 30. aprila 1919. godine Konvenciju o izdržavanju jednog odreda crnogorske vojske.¹⁶⁸² Crnogorska vlada zamolila je italijansku da troškove koje bude imala oko izdržavanja ove vojske tretira kao kredit koji će biti isplaćen kada se za to ukaže prilika. U preambuli konvencije tvrdi se da je nastala pregovorima italijanskog Ministarstva spoljnih poslova i crnogorske vlade što nije bilo tačno jer je tekst konvencije pripremljena u Ministarstvu rata.¹⁶⁸³ Novoustanovljena vojna formacija nazvana je *Komanda crnogorskih jedinica u Italiji*. Na njenom čelu bili su komandir Petar Lekić i brigadir Andrija Raičević. Do ljeta 1920. godine jedinica je narasla na 1532 ljudi, dvostruko više nego što je prвobitno bilo predviđeno.¹⁶⁸⁴

Crnogorska vlada, koja je prije manje od mjesec dana razrađivala detalje sporazuma sa Beogradom, ponovo je predano planirala vojnu ekspediciju u domovinu. Generalnom konzulu Ramadanoviću naloženo je da Soninu prenese spremnost svoje vlade da se uključi u eventualnu vojnu akciju Italije sa druge strane Jadrana.¹⁶⁸⁵ Međutim, italijanska vlada nije nikada stvarno namjeravala da preduzme takvu akciju,

¹⁶⁸¹ R. Milano, L. Monzali, *Dalla ricerca dell'equilibrio al sogno del l'egemonia. Appunti sulla politica estra italiana nello spazio mediterraneo fra due guerre mondiali*, in: Bari, *La Puglia, l'Oriente "l'invenzione "di un ruolo internazionale*, a cura di R. De Leo, A. Lovecchi, Besa 2013, 109.

¹⁶⁸² ASDMAE, AP, 1919-930, Montenegro b. 1445, *Convenzione fra il governo italiano e il governo montenegrino per la costituzione di un nucleo di militari montenegrini a Gaeta*; Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925, II*, 170-172. Pri primjeni Konvencije ubrzano su se javili problemi. Čl.1 Konvencije nije precizirao na koje se sve Crnogorce odnosi. Odred se na italijanskoj teritoriji nalazio kao saveznička jedinica pa se javio problem pri nastojanju da se u Gaetu mogu slati i bivši zarobljenici iz Austro-Ugarske koji se izjašnjavaju kao Crnogorci. Krajem maja na relaciji Ministarstvo rata-Ministarstvo spoljnih poslova postignut je dogovor da se i takva lica mogu uključiti u odred; *Ibid.*, b. 1445, № 8778, *Ministero degli affari esteri al Ministero della guerra*, Roma, 12 maggio 1919; *Ibid.*, № 26037, *Il generale addetto Malladra al Ministero degli affari esteri*, Roma, 21 maggio 1919.

¹⁶⁸³ D. Živojinović, *op. cit.*, 203-205.

¹⁶⁸⁴ *Ibid.*, 201, 207.

¹⁶⁸⁵ DDI, VI-III, № 407, *Biancheri a Sonnino*, Roma, 4 maggio 1919, 426.

niti da podrži, pa čak ni da dozvoli značajniji poduhvat odreda iz Gaete.¹⁶⁸⁶ U ovom smislu, indikativno je da je odred formiran na tirenskoj a ne na jadranskoj obali kako bi inače racionalna logistička priprema akcije zahtijevala. Jovan Plamenac, rezimirajući svoja mimoilaženja sa italijanskim vladama, tvrdi da su vojnu akciju opstruirali ne samo jugoslovenski agenti i izvjesni krugovi crnogorske emigracije već i italijanska vlada.¹⁶⁸⁷

Najveća akcija iskrcavanja crnogorskih vojnika iz Italije desila se u noći između 17. i 18. jula 1919. godine na prostoru između Bara i Ulcinja.¹⁶⁸⁸ Oni su se priključili grupama koje su djelovale od izbijanja ustanka i među kojima se, prema italijanskim izvorima, posebno isticala grupa Sava Raspopovića, koji je održavao vezu sa italijanskim posadama u Baru i Sutormanu.¹⁶⁸⁹ Jugoslovenske vlasti pomagane paravojnim formacijama sastavljenim od pristalica ujedinjenja preduzele su energične vojne mjere protiv komita ali i civilnog stanovništva, vršeći masovna hapšenja, pljačke i paljenja kuća.¹⁶⁹⁰

Zahvaljujući jugoslovenskoj obavještajnoj službi u Italiji i uhvaćenim crnogorskim borcima, vlada u Beogradu bila je dobro informisana o italijanskoj ulozi u ustaničkim akcijama. Kod italijanske vlade protestovala je zbog iskrcavanja crnogorskih grupa čiji su uhvaćeni pripadnici tvrdili da su naoružani u Italiji i prebačeni uz pomoć italijanskih vlasti. U vezi sa ovim, Karlo Sforca obavijestio je Delegaciju na mirovnoj konferenciji u Parizu da je, na Baldačijevu inicijativu, šef obaveštajne službe pukovnik Marketi organizovao odlazak 114 Crnogoraca, na osnovu ovlašćenja potpredsjednika vlade Kolozima. Dato im je nekoliko stotina hiljada kruna, austrijsko oružje, prebačeni su jedrenjakom kontrabandista u blizini Bara. Italijanske trupe nijesu učestvovale pa ne postoje dokazi o italijanskoj umiješanosti. Izjave uhvaćenih Crnogoraca mogu biti negirane. Sforca je, ipak, preporučivao da se ubuduće izbjegne

¹⁶⁸⁶ D. Živojinović, *op. cit.*, 208. Ramadanovićev prijedlog Sonino je odbacio i ostavio bez odgovora.

¹⁶⁸⁷ AIICG, f. 81, *Jovan Plamenac [Sekuli Drljeviću]*, Rim, 1/14. avgusta 1921.

¹⁶⁸⁸ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I, 113. Tom prilikom iskrcalo se 69 oficira pod komandom Krsta Popovića.

¹⁶⁸⁹ ASDMAE, AP, 1919-930, b. 1443, *Tenente D'Amore al Comando truppe Albania*, Antivari, 5 settembre 1919. U izvještaju poručnika D'Amore nabrajaju se akcije odmetničkih grupa (17. jun, 21. avgust) izvještava o ubistvu italijanskog vojnika (21. juna), optužuju da Srbi namjerno prave atmosferu rata i revolucije u oblasti Bara, negira se tvrdnja da crnogorski seljaci ne vole Italijane, ali nije tačno ni da otvoreno podržavaju restauraciju crnogorske kraljevine. Tvrdi se da u zemlji vlada vojna okupacija i režim terora; Proslavi prve godišnjice Podgoričke skupštine prisustvovali su francuski i engleski oficiri ali ne i italijanski. Narednog dana Raspopovićeva grupa sukobila se sa Srbima koji su imali 7 mrtvih; *Ibid.*, b. 1443, *Piacentini per Ministri Esteri.e Guerra e Commando Supremo*, Valona, 5 dicembre 1919.

¹⁶⁹⁰ ASDMAE, AP, 1919-930, b. 1445, № 1235, *Il maggiore Bottilieri al comando truppe Albania a Valona, al comando XVI corpo d'armata Kruja e al comando 68 regg. Fanteria Bitija*, Virpazar, 3 agosto 1919.

kompromitovanje.¹⁶⁹¹ O svemu je detaljno obavijestio predsjednika vlade Frančeska Nitija.¹⁶⁹² Pomenuta akcija pripremljena je uoči pada vlade Orlando- Sonino. Predsjednik Niti i ministar spoljnih poslova Titoni našli su se u neugodnoj situaciji da im se na Mirovnoj konferenciji u Parizu spočitava umiješanost u oružane sukobe u Crnoj Gori.¹⁶⁹³

Na žalbe srpske diplomatiјe da Crnogorci iz Italije dolaze da se bore protiv jugoslovenskih vlasti odgovoreno je da pojedini crnogorski građani komercijalnim brodovima odlaze u domovinu. Srpska vlada zbog toga ne može prigovoriti ni po sadržini ni po formi a italijanska nema osnove da građane jedne savezničke zemlje sprečava u tome čak i ako neki od njih učestvuju u borbi za nezavisnost svoje zemlje.¹⁶⁹⁴ Predsjednik jugoslovenske vlade Pašić iskoristio je slučaj da pred mirovnom konferencijom dovede u pitanje postojanja italijanskih garnizona u Crnoj Gori.¹⁶⁹⁵

Prvi pokušaji instrumentalizovanja crnogorskog pitanja radi postizanja italijansko-jugoslovenskog sporazuma

Dok su crnogorska vlada u Francuskoj i njena vojska u Italiji planirali povratak u Crnu Goru računajući na italijansku podršku, nova vlada Frančeska Saveria Nitija pokazivala je želju da postigne dogovor sa Beogradom i demonstrirala spremnost da u tom cilju iskoristi Crnu Goru.

Krajem juna 1919. godine Titoni je u Senatu najavio kako će Italija na konferenciji u Parizu insistirati na primjeni Londonskog sporazuma. Bila je to samo

¹⁶⁹¹ ASDMAE, DICP, pacco 36, Telegram № 265, *Sforza a delegazione it. Parigi, Gabineto*, Roma, 2 agosto 1919.

¹⁶⁹² ASDMAE, AP, 1919-1930, pacco 1443, *Sforza a Nitti*, Roma, 2 agosto 1919; Baldaćijev prijedlog predsjedniku Orlandu da se u Crnoj Gori podstakne antisrpski pokret naišao je na odobravanje potpredsjednika vlade Kolozima, pod uslovom da se ne kompromituje Italija. Baldaćijev je bio angažovan i pri izboru i upućivanju povjerenika koji je u Crnoj Gori trebao da uspostavi kontakte u realizovanju plana.

¹⁶⁹³ D. Živojinović, *U potrazi za imperijom*, 209.

¹⁶⁹⁴ ASDMAE, DICP, pacco 36, № 382, *Tittoni a delegazione it. Parigi, gabineto*, Roma, 6 agosto 1919.

¹⁶⁹⁵ ASDMAE, AP, 1919-1930, pacco 1443, *Pachitch al Presidente Conferenza Pace*, Parigi, 7 agosto 1919. Pašić se pozivao na nezadovoljstvo crnogorskih građana zbog prisustva Italijana, koji nastoje da se restaurira bivši kralj i njegov autokratski režim. Pominje sukobe žandara sa italijanskim vojnicima od kojih odmetnici dobijaju municiju i uniforme. Pašić je optužio Italijane da pomažu iskrcavanje odmetnika.

polazna pregovaračka pozicija jer je 7. jula članu američke delegacije Džonsonu nagovijestio da bi se Italija odrekla nekih ostrva sjeverne Dalmacije pod uslovom da joj se omogući kontrola nad Bokom Kotorskom i Lovćenom. Pod ovim se nije podrazumijevala aneksija u korist Italije, već restauracija crnogorske države. Bez obzira na to koliko je predlog bio realan njime se naglašavalo da crnogorsko pitanje Konferencija još nije razriješila. Titoni je od Džonsona tražio da predlog prenese jugoslovenskom ministru spoljnih poslova Trumbiću za koga je ponuda bila potpuno nova i neočekivana. Jugoslovenska delegacija u Parizu odbacila je predlog.¹⁶⁹⁶

Italijanski i jugoslovenski delegati na Mirovnoj konferenciji u Londonu u julu 1919. godine, u nezvaničnim razgovorima, ponovo su se bavili pitanjem Crne Gore. Inicijativa je došla sa jugoslovenske strane. Italijanima je ponuđeno da će, u slučaju obećanja o nezainteresovanosti za Crnu Goru, Beograd podržati italijanski mandat u Albaniji. I predsjednik Niti i prvi delegat Italije na Mirovnoj konferenciji Titoni bili su skloni da prihvate ponudu. Kada je početkom avgusta posebna saveznička komisija razmatrala zahtjeve Italije, njen predstavnik Viktor Šaloja istakao je i Crnu Goru i Kotor i Albaniju na listi problema koji su činili cjelinu jadranskog pitanja. Potvrdio je zainteresovanost za pomenutu nezvaničnu jugoslovensku ponudu. Ispoljio je spremnost Italije da za dobitak Boke Kotorske i Lovćena napravi ustupke na drugom području, mada na tome nije insistirao.¹⁶⁹⁷ Za jugoslovensku diplomaciju postala je očigledna spremnost Italije da se odrekne Crne Gore. Jedino se postavljalo pitanje po koju cijenu. Pomenuta kombinacija bila je najciničnija od svih, podrazumijevala je cijepanje teritorija Kraljevine Crne Gore i njeno razdvajanje od Boke Kotorske. Bilo je izvjesnog kontinuiteta i u ovoj neočekivanoj ponudi Šaloje koja je očigledno bila smišljena da učvrsti italijanske pozicije u Albaniji. Potvrđivan je manir italijanske diplomacije da Albaniju ne samo prepostavlja Crnoj Gori, već da Crnu Goru instrumentalizuje u korist svoje albanske politike.

Titoni je 13. avgusta 1919. godine pred saveznicima nastupio sa zahtjevom da Italija dobije protektoratorski mandat u Albaniji koji je prečutno značio odricanje od podrške Crnoj Gori. Američko neprihvatanje bilo je ključno za neuspjeh ovog plana. U inicijativama koje je Titoni tokom septembra i oktobra napravio u pogledu pitanja za koje je Italija bila zainteresovana, Crna Gora nije ni pomenuta. Mada je tokom ljeta

¹⁶⁹⁶ D. Živojinović, *U potrazi za imperijom*, 220-221.

¹⁶⁹⁷ *Ibid.*, 223-224.

1919. godine, zbog finansijske krize, italijanska vlada demobilisala značajan dio svojih vojnih snaga, sve do ljeta naredne godine zadržala je trupe raspoređene u Crnoj Gori.¹⁶⁹⁸

U nemogućnosti da učestvuje u radu Mirovne konferencije, Plamenčeva vlada intenzivirala je komunikaciju sa šefovima i članovima delegacija prisutnih u Parizu. Uz brojne lične kontakte upućivala im je protestne note i memorandume kojima je insistirala da crnogorsko pitanje na Mirovnoj konferenciji bude otvoreno, razmotreno i riješeno uz poštovanje suverenih i legitimnih prava njenog vladara i vlade i prirodnog prava crnogorskog naroda da se izjasni o svojoj budućnosti.¹⁶⁹⁹

U okviru ovih aktivnosti, predsjednik Plamenac i ministar Šoć u razgovoru sa Frenko Polkom, američkim podsekretarom za spoljne poslove, sredinom oktobra požalili su se na neprijateljsko držanje Francuske i nesigurnu podršku Italije, koja je u svakom trenutku spremna da napusti Crnu Goru u korist sporazuma sa Jugoslavijom u pogledu Rijeke, Dalmacije i drugih za nju važnih pitanja. Dvije nedjelje kasnije, Polk je na svoje direktno pitanje dobio Titonijev odgovor da u Rimu žele autonomiju Crne Gore koju bi garantovala Italija, a da u pogledu vlasti Petrovića ona nije posebno zainteresovana.¹⁷⁰⁰

Nastojanje crnogorske vlade da se osloboди zavisnosti od isključive italijanske podrške

Januara 1920. godine završena je Versajska konferencija ali su predstavnici Velike Britanije, Francuske i Italije nastavili sa međusobnim sastancima i savjetovanjima na ambasadorskim konferencijama i zasjedanjima Društva naroda. Tokom 1920. godine održane su konferencije u Londonu, San Remu, i Spa a 1921. godine u Parizu i Londonu. Tokom 1922. godine održana je konferencija u Đenovi, a

¹⁶⁹⁸ D. Živojinović, *U potrazi za imperijom*, 224-225, 228-229.

¹⁶⁹⁹ *Crna Gora i Francuska I*, №. 45, Propratni akt ministra Plamenca markizu Montaljariju uz kopiju dva pisma upućena predsjedniku Mirovne konferencije, Neji na Seni 7. mart 1919., 163; *Ibid.*, №. 48, Obavještenje generalnog sekretara Mirovne konferencije o prijemu pisma ministra Plamenca o pripremanju memoara o aktuelnoj situaciji u Crnoj Gori, Pariz, 8 mart 1919., 167; *Ibid.*, №. 236, Pismo crnogorske vlade Delegaciji SAD na Mirovnoj konferenciji s molbom da što je prije moguće pokrene pitanje obnove Crne Gore, Neji na Seni, 11 oktobar 1919., 552-553; Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, I, 272.

¹⁷⁰⁰ D. Živojinović, *U potrazi za imperijom*, 230-231.

1923. godine u Parizu.¹⁷⁰¹ Crnogorske izbjegličke vlade nastojale su da njeni delegati učestvuju u radu ovih skupova i budu primljeni od strane predstavnika Velikih sila kako bi pred njima pokrenuli crnogorsko pitanje. Podrška italijanske diplomatije ovim nastojanjima izostala je kako na Londonskoj konferenciji u februaru 1920. godine tako i na konferenciji u San Remu dva mjeseca kasnije. Italijanski predstavnik Šaloja ne samo da nije izlazio u susret crnogorskim traženjima u ovom smislu već je ostavio bez odgovora pisma u kojima je Jovan Plamenac prigovarao da je Italija iznevjerila Crnu Goru.¹⁷⁰²

Plamenac je bio razočaran ali ne i iznenađen ovim držanjem. Od kraja 1919. godine u crnogorskom emigrantskom vođstvu strahuju da bi se Italija mogla samo poslužiti crnogorskim pitanjem u pregovorima sa Beogradom. Ovo je uticalo da Plamenac počne da traži podršku i na drugoj strani.¹⁷⁰³ U Londonu je, tokom januara, februara i marta 1920. godine, razvijao intezivnu diplomatsku i propagandnu aktivnost, lično i preko procrnogorski nastrojenih javnih ličnosti. Ovo je izazvalo izvjestan interes javnosti ali ne i promjenu britanske politike prema Crnoj Gori.¹⁷⁰⁴ Takođe, razmatra i mogućnost nagodbe sa vladom Kraljevine SHS ali se pregovori završavaju neuspjehom.

Dok je predsjednik crnogorske vlade Plamenac u Londonu pokušavao da pronađe novo uporište i podršku za otvaranje crnogorskog pitanja pred međunarodnim institucijama, ministar Vujović uspio je da ga poslednjih dana marta 1920. godine primi predsjednik italijanske vlade Saverio Niti. Niti je Vujoviću saopštio da je na konferenciji u Londonu pokrenuto crnogorsko pitanje ali da ga nije podržao nijedan od saveznika dok je francuski predstavnik otvoreno istupio protiv. Ustvrdio je da bez obzira na pomenutu hladnoću i ostilnost njegove argumente za pokretanje crnogorskog pitanja niko nije mogao da ospori. Niti se dotakao i dinastičkog pitanja aludirajući da je upravo ono slaba tačka crnogorskog pitanja koja se teško da braniti. Predsjednik Niti je podžavao ideju o plebiscitu na kom bi se crnogorski narod izjasnio o svojoj daljoj sudbini.¹⁷⁰⁵ Vujović je stekao utisak da Niti crnogorske prilike poznae vrlo površno. Vujović se u toku dva dana dva puta sreo sa Nitijem koji je crnogorskoj vradi obećao finansijsku pomoć za čije realizovanje su bile su potrebne nove intervencije kod funkcionera italijanskog ministarstva spoljnih poslova Gaetana Paterna i Karla Sforce.

¹⁷⁰¹ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, I, 243-244.

¹⁷⁰² D. Živojinović, *Italija i Crna Gora*, 366, 368.

¹⁷⁰³ *Ibid.*, 363-365.

¹⁷⁰⁴ Š. Rastoder, *op. cit.*, 304-308; D. Živojinović, *op. cit.*, 367-368.

¹⁷⁰⁵ Privatna zbirka Rastislava Plamanca, Beograd (=PZRP), M. Vujović J. Plamencu, Rim, 14. april 1920.

Tokom naredne dvije sedmice ministar Vujović i bivši ministar predsjednik Mijušković nastavili su kod pojedinih poslanika i ministara da lobiraju da se italijanska vlada jače angažuje u korsit Crne Gore. Vujović je u dva navrata govorio sa ministrom rata Bonomijem, uglavnom o položaju oko 200 Crnogoraca koji su se nalazili u u italijanskoj okupacionoj zoni u Albaniji. Vujović je želio da se, uz italijansku pomoć, sastane sa predsjednikom albanske vlade. Bonomi je o ovome izvijsetio predsjednika Nitija, a Vujovića držao u neizvjesnosti u pogledu njegove inicijative.

Mijuškovićevim lobiranjima plasirana je teza da je absurdno za Italiju braniti Rijeku koja predstavlja pomorski izlaz za podunavske države ali da se treba zbog strateških i ekonomskih interesa zalagati za Crnu Goru i Boku Kotorsku kao što je svojevremeno činio Sonino insistirajući na Londonском ugovoru. Mijuškovića je 14. aprila primio i predsjednik Niti. Složio se sa ovakvom tezom, ocjenjujući da su njegovi prethodnici zanemarivali crnogorsko pitanje i vodili konfuznu politiku u vezi sa njim. Niti je ponovio svoje neraspoloženje prema kralju i dinastiji konstatujući da bi na republikanskim pozicijama pred konferencijom bilo lakše braniti interes Crne Gore. Crnogorska vlada očekivala je od Nitija da pozove njene predstavnike na konferenciju u San Remo. Odgovor nije bio ohrabrujući. Niti je Mijuškoviću saopštio da će to uraditi „ako bude potrebno“.¹⁷⁰⁶

Niti u stvari nije želo da crnogorsko pitanje bude otvoreno i da o njemu bude odlučeno na Mirovnoj konferenciji. Kako je već ranije rečeno, odgovaralo mu je da ono ostane otvoreno i podređeno rješenju pitanja za koje su Italijani bili više zainteresovani.¹⁷⁰⁷

Planovi Jovana Plamanca i Gabrijela D'Anuncia o zajedničkoj akciji u Dalmaciji i Crnoj Gori

Saznanje da od zvanične Italije neće dobiti adekvatnu podršku za nastavak diplomatske i oružane borbe za obnovu crnogorske države motivisalo je predsjednika crnogorske vlade da se jače povezuje sa onim italijanskim političkim krugovima koji su bili nepomirljivi protivnici jugoslovenske države Među njima, predsjedniku Plamencu

¹⁷⁰⁶ PZRP, *M. Vujović J. Plamencu*, Rim, 14. april 1920.

¹⁷⁰⁷ D. Živojinović, *U potrazi za imperijom*, 243.

najviše je imponovao Gabrijel D'Anuncio. Italijanski pjesnik i nacionalista je od 12. septembra 1919. godine bio gospodar Rijeke koju je na prepad zauzeo sa svojim legionarima uprkos Konferenciji mira u Parizu i uprkos vladama u Beogradu i Rimu. D'Anuncio je planirao nove ekspedicije radi zauzimanja Dalmacije i radi toga se povezivao sa južnoslovenskom emigracijom.

Prvi kontakti sa crnogorskom izbjegličkom vladom uspostavljeni su u jesen 1919. godine, posredstvom industrijalca Oskara Senigalija, finansijera Riječke ekspedicije, koji je bio u kontaktu sa ministrom Vujovićem koji ga je obavijestio o crnogorskim i hrvatskim planovima za ustank i tražio političku ili finansijsku pomoć od D'Anuncia. Senegali je razgovarao i sa ljudima iz kruga Nitijeve vlade i njene okoline koji su bili spremni da zanemare Nitijeve političke direktive.¹⁷⁰⁸

Krajem 1919. i početkom 1920. godine izaslanici crnogorske vlade odlazili su i boravili u Rijeci. Od D'Anuncija su, u vidu zajma, dobijena i izvjesna finansijska sredstva. Dok je predsjednik Plamenac bio u San Remu zbog konferencije, ministar Vujović je u Rimu pregovarao sa slovenačkim i hrvatskim emigrantima, protivnicima beogradskog režima, o mogućnostima zajedničke akcije. Konačno, Plamenac i D'Anuncio su u Palanzi 12. maja 1920. godine potpisali tajnu kongresiju koja je predviđala političku i vojnu saradnju D'Anuncijeve mini države i crnogorske izbjegličke vlade. Plamenac je očekivao da bi sinhronizovanom akcijom legionara i crnogorskih boraca moglo doći do oslobođanja dijela Crne Gore na kojem bi se restaurirala država. Novi ugovor iz jula 1920. godine, potpisani u Veneciji između D'Anuncijevih izaslanika Đuratija i Host Venture i crnogorskih predstavnika konkretizovao je oblike planirane saradnje. D'Anuncio je trebalo da Crnogorcima ustupi 9 000 pušaka, 7 000 000 metaka i izvjesnu finansijsku pomoć. Slične ugovore D'Anuncio je pravio i sa drugima nezadovoljnicima vlašću i politikom Beograda. Plamenac je obećao da će svoju vojnu akciju za oslobođenje Crne Gore započeti 1. avgusta nakon čega je 9. avgusta trebalo da otpočne iz Albanije upad nezadovoljnih Albanaca i Muslimana, a 24. ustanak u Hrvatskoj.

Glasine o planiranoj akciji širile su se i u Kraljevini SHS a potvrđivali su ih i jugoslovenski diplomatski predstavnik u Rimu i lokalne vlasti u graničnom području Plava i Gusinja gdje se očekivao upad iz Albanije. Temu je eksplatisala i štampa. Od

¹⁷⁰⁸ M. Bucarelli, „*Delenda Jugoslavia*“. D'Annunzio, Sforza e gli “intrighi balcanici” del '19-'20, Nuova storia contemporanea 6 (2002), 19-34.

svega nije bilo ništa Veze crnogorske emigracije i D'Anuncija su se nastavile sve do kraja Plamenčeve vlade. Bez podrške italijanske vlade, D'Anuncio se nije mogao upuštati u novu avanturu, ma kakve bile njegove želje.¹⁷⁰⁹

Đolitijeva vlada, Rapalski ugovor i njegove posljedice po Crnu Goru

U junu 1920. godine, vladu Frančeska Saverija Nitija zamijenila je vlasta Đovani Đolitija, sa Karлом Sforcom kao ministrom spoljnih poslova. Novi ministar je, kao bivši poslanik kod srpske vlade, imao prema jugoslovenskoj državi pomirljiviji stav od drugih italijanskih političara. Uzalud se Plamenac obraćao Sforci insistirajući na potrebi da se uvaži značaj obnovljene Crne Gore kao oslonca Italije na Balkanu i potreba da se pitanje Crne Gore razmatra odvojeno od Jadranskog. Uzalud je i poslanik Montaljari podržavao Plamenčeve stavove i ukazivao da je Titonijeva crnogorska politika bila pogrešna. Beskorisno je bilo i Plamenčevu obraćanje predsjedniku vlade Đolitiju. Sforca je obnovio pregovore. Jedan od prvih koraka bio je susret sa jugoslovenskim ministrom Antom Trumbićem prilikom konferencije u Spau u julu. Na otopljavanje odnosa uticalo je i italijansko napuštanje Valone u avgustu iste godine.¹⁷¹⁰

U pregovaračkom timu koji je trebalo da razrješava italijansko-jugoslovenske protivrečnosti na Jadranu našao se i Đuzepe Volpi. On je i ranije obavljao slične misije a za ovu je bio pogodan i zbog ličnih veza sa nekim srpskim političarima i zbog poznavanja balkanskih prilika. Nije isključeno da se Volpi sam nametnuo da bi zaštitio svoje materijalne interese u Crnoj Gori. Kao neformalni predstavnik predsjednika italijanske vlade Đolitija i ministra inostranih poslova Sforce, u Beogradu je u septembru 1920. godine, u razgovorima sa Vesnićem i Trumbićem, pripremao

¹⁷⁰⁹ D. Živojinović, *Italija i Crna Gora*, 171-172; M. A. Ledeen, *The First Duce: D'Annunzio at Fiume*, London 1977, 179-185. Ugovor od 12. maja 1920. godine izražava želju dvije strane da se restaurira crnogorska monarhija i da se stvori široki pokret protiv jugoslavenske države. Za crnogorske predstavnike savez sa D'Anuncijom bio je posredno savez sa Italijom kojoj su za dobijenu vojnu pomoć bili spremni da u slučaju rata ili rizika od rata daju pravo da ustanovi pomorsku bazu u Boki Kotorskoj. Bio je to jedini D'Anuncijev ugovor sa balkanskim predstavnicima koji je podrazumijevao vojnu uslugu za uslugu. U D'Anuncijeve kombinacije bili su upleteni i određeni vojni krugovi, među kojima se ističe admiral Milo koji se aktivno zalagao za organizovanje ustanka na istočnoj jadranskoj obali. U tom smislu djelovao je i pukovnik Petoreli Lalata koji je bio uspostavio veze sa Hrvatima i Crnogorcima; Fondazione Il Vittoriale degli Italiani, Gardone Riviera, Fondo Gabriele d'Annunzio, Archivio personale, 1880-1937 (=FGD'A), *J. Plamentz a Gabriele D'Annunzio*, Roma, 28 novembra 1922.

¹⁷¹⁰ J. Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia 1941-1945*, Stanford, 2001, 19; D. Živojinović, *Italija i Crna Gora*, 377.

pregovaračku osnovu za kasniji Rapalski sporazum. Volpi će biti prisutan i u Rapalu, mada ne kao formalni član italijanske delegacije. U vezi sa ovim, karakteristična je zapisnička konstatacija sa jedne od sjednica: ...”prisutni svi i Volpi.” Kao predsjednik Barskog društva, Volpi je mogao biti zadovoljan odredbom Rapalskog sporazuma kojom je vlada SHS priznala sve ugovore koje su potpisale vlade država čiji je sukcesor bila.¹⁷¹¹ U crnogorskim emigrantskim krugovima u Italiji Volpi je napadan, „da je prodao Crnu Goru“ i da je još u toku mirovnih pregovora u Parizu 1919. godine napravio dogovor, da će uticati na slabljenje italijanskog interesa za crnogorsko pitanje, a da mu zauzvrat srpska vlada otkupi preduzeća u Crnoj Gori po cijeni većoj od realne.¹⁷¹²

Sforcin kurs uživao je podršku Francuske i Velike Britanije. Italijani su insistirali na sigurnosti Trsta i Pule, odnosno na graničnoj liniji na Sniježniku (Monte Nevoso). Odrekli su se dijela teritorija obećаниh Londonskim ugovorom. Pregovori su počeli 7. novembra 1920. godine. Prvi delegati Italije bili su Sforca i Bonomi. Pored teritorijalnih odredbi, ugovor je sadržao i ekonomske odredbe, garantovao nacionalna prava Italijana u Dalmaciji a predviđao je i političke dogovore protiv restauracije Habsburga. Rapalski ugovor potpisani je 12. novembra 1920. godine, uz učešće predsjednika vlade Đolitija.¹⁷¹³

Bez obzira na nezadovoljstvo dijela italijanske javnosti Rapalskim ugovorom, on je ustvari bio vrlo nepovoljan po Jugoslaviju čija je vlada, pod pritiskom Velike Britanije i Francuske, potpisala akt kojim je Italiji prepustila skoro pola miliona Hrvata i Slovenaca.¹⁷¹⁴

Prema jednom svjedočanstvu ministra Plamenca, uoči potpisivanja ugovora u Rapalu, Lojd Džordž i Đoliti bili su se sporazumjeli da se narodu u Crnoj Gori pruži prilika da se izjasni o svom državnom statusu, ali je francuska diplomacija uspjela da osujeti ovaj plan.¹⁷¹⁵

¹⁷¹¹ *Rapalski ugovor, zbirka dokumenata*, ed. V. Jovanović, Beograd 1950. Tom prilikom Volpi je pokrenuo i pitanje italijanskih preduzeća u Kraljevini SHS. Pokazao je razumijevanje za potrebu otkupa Monopola duvana od strane jugoslovenske države, a Vesnića je, imajući na umu interes Barskog društva, pokušao da zainteresuje za jednu želježničku kombinaciju koja bi gradena francuskim kapitalom, uz učešće italijanskih stručnjaka, omogućila korišćenje prirodnih bogatstava Kraljevine SHS.

¹⁷¹² V. Popović, *Il Comm. Volpi impostore. Il baratto di un popolo*, Roma, 1920. Slične optužbe ponavljaju se u brošuri istog autora *La responsabilità del conte Sforza nella questione Montenegrina*, Roma, 1921, 22-23.

¹⁷¹³ G. Giordano, *op. cit.*, 356-359.

¹⁷¹⁴ J. Tomasevich, *op. cit.*, 20.

¹⁷¹⁵ AIICG, Arhivska grada Jovana S. Plamenca, f. 81, *Jovan Plamenac [Sekuli Drljeviću]*, Rim, 1./14.avgusta 1921; Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I, 137. Plamenac tvrdi da su se, prilikom

Želeći da, u skladu sa dogovorima u Rapalu, otpočne sa repatrijacijom Crnogoraca, Sforca je sredinom novembra tražio od vlade u Beogradu pismenu garanciju da pripadnicima crnogorske vojske iz Gaete neće praviti nikakve probleme nakon povratka u Crnu Goru.¹⁷¹⁶ Ministar Trumbić je saopštio poslaniku Galantiju da vlada garancije ne može dati napismeno, ali da će još validnije garancije sadržati kraljevski dekret o amnestiji koji će biti potpisani odmah poslije ratifikacije Rapalskog ugovora. Na Galantijevu primjedbu da se u slučaju Crnogoraca iz Gaete ne može raditi o amnestiji, jer nikakav zločin nijesu počinili, Trumbić je obećao da će se i za to naći adekvatna formula. Jugoslovenski ministar je podsjetio da tokom pregovora u Rapalu nije bilo govora o pisanoj garanciji koju bi dala kraljevska vlada.¹⁷¹⁷ O istom pitanju Sforca je krajem mjeseca ponovo razgovarao sa jugoslovenskim predstnikom u Rimu Antonijevićem,¹⁷¹⁸ a Galanti sa Vesnićem, koji je potvrđio Trumbićeve riječi da se pisana deklaracija ne može dati jer se radi o osobama koje vlada smatra svojim podanicima. Galanti je kao kompromis sugerisao da vlada Kraljevine SHS može Italijanima dati pismeno saopštenje o planiranom dekretu o amnestiji. Vesnić je, čini se, prihvatio tu formu, s tim da saopštenje može izdati i srpsko poslanstvo u Rimu. U Beogradu su bili zadovoljni spremnošću Italijana da što prije raspuste kamp u Gaeti, ali su željeli da se Crnogorci u zemlju vrate po mogućnosti u malim grupama.¹⁷¹⁹

Pripremajući se za konačno rješenje crnogorskog pitanja, Sforca je od Montaljarija i drugih italijanskih diplomatskih predstavnika tražio informacije o držanju Francuske, Velike Britanije i SAD-a prema Crnoj Gori i njenim odnosima sa Kraljevinom SHS.¹⁷²⁰ Odgovori su upućivali na zaključak da će Francuska podržati svaki dogovor Rima i Beograda koji podrazumijeva ujedinjenje Crne Gore sa Jugoslavijom, da je za Britance važna formalna strana ujedinjenja, a da Amerikanci,

jednog susreta u Švajcarskoj, Lojd Džordž i Đoliti sporazumjeli da se Crnoj Gori omogući samoopredjeljenje. Razvoj događaja u ovom pravcu, na molbu srpske diplomatičke onemogućila je svojim posredovanjem Francuska, nagovijestivši Italijanima mogućnost popustljivijeg stava Beograda u pogledu granica, pod uslovom da se Italijani odreknu od pokretanja crnogorskog pitanja, raspuste crnogorsku vojsku u Italiji i onemoguće djelovanje crnogorske vladi u njoj. Plamenac tvrdi da je posredovanje obavljeno na najvišem nivou, sastankom predsjednika vlada Milerana i Đolitija.

¹⁷¹⁶ ASDMAE, Carte Sforza, b. 7, s. f. XXX, *Sforza a Legazione It. Belgrado*, Roma, 14 novembre 1920.

¹⁷¹⁷ ASDMAE, Carte Sforza, b. 7, s. f. XXX, *Galanti a Gabinetto*, Belgrado, 19 novembre 1920.

¹⁷¹⁸ ASDMAE, Carte Sforza, b. 7, s. f. XXX, *Antonijević, ministre de Serbie a Rome a (?)*, Roma, 26 novembre 1920.

¹⁷¹⁹ ASDMAE, Carte Sforza, b. 7, s. f. XXX, *Galanti a Gabinetto*, Belgrado, 27 novembre 1920.

¹⁷²⁰ ASDMAE, Carte Sforza, b. 7, s. f. XXX, *Sforza a Consolato Italiano Nizza*, Roma, 17 novembre 1920.

zadovoljni zbog postignutog dogovora o jadranskom pitanju, ne pokazuju nikakvo posebno interesovanje za Crnu Goru.¹⁷²¹

Učešće naroda u Crnoj Gori na izborima za ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca održanim 28. novembra 1920. godine, Francuska, Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države prihvatile su kao izraz njegove želje da ostane u sastavu jugoslovenske kraljevine.

Rezultati izbora pokazali su nepopularnost i aktuelnog jugoslovenskog režima i prvaka ujediniteljskog pokreta u Crnoj Gori.¹⁷²² Crnogorska vlada je osporila legitimnost izbora, regularnost izbornog procesa i konačno, validnost zvaničnih rezultata.¹⁷²³ Bez obzira na sve to, francuska vlada je pozivajući se na pomenute izbole, 20. decembra prekinula diplomatske odnose sa crnogorskom vladom. Funkcioner Kej d'Orseja odgovarajući na pitanja novinara o motivima takvog čina saopštio je da je to urađeno da se zadovolji Italija.¹⁷²⁴

U pomenutu verziju vjerovao je i crnogorski ministar Šoć koji je ocijenio da Francuska tako ohrabruje "jugoslavenofilsku tendenciju italijanske vlade." Iritirana francuskom odlukom, crnogorska vlada nadala se da Italija neće preuzeti iste mjere kao i Francuska.¹⁷²⁵

Saopštenje Kej d'Orseja bilo je neprijatno i za Sforcu i za italijansku vladu. Poslanik Montaljari smatrao je da bi novo francusko saopštenje, rezolutnije od onog od 20. decembra, moglo olakšati italijansko rješenje crnogorskog pitanja. Plašeći se da bi to moglo kompromitovati italijansku vladu, Sforca mu je kategorično poručio da nikada i ni u kom obliku tako nešto neće tražiti od francuske vlade.¹⁷²⁶

¹⁷²¹ ASDMAE, Carte Sforza, b. 7, s. f. XXX, *Imperiali a Gabinetto*, Londra, 19 novembre 1920. *Ibid.*, Bonin a Gabinetto, Parigi, 19 novembre 1920. Italijanski predstavnik u Parizu Bonino razgovarao je sa Bertelom i Barerom koji su očigledno bili upućeni u tok Rapalskih pregovora i izrazili uvjerenje da je tamo razriješeno crnogorsko pitanje; *Ibid.*, *Imperiali a Sforca*, Londra, 24 novembre 1920.

¹⁷²² Ž. Andrijašević, Š. Rastoder, *op. cit.* 383-385. Prema zvaničnim podacima, na izbole je izašlo oko 66 % biračkog tijela u Crnoj Gori. Za Radikalnu stranku-aktuelni političku vlast glasalo svega 13, 41 % a za listu prvog čovjeka ujediniteljskog pokreta A. Radovića samo 5,2 %. Stranci crnogorskih federalista vlasti nijesu dozvolile da istaknu svoju listu.

¹⁷²³ *Uloga Francsuke u nasilnoj aneksiji Crne Gore: zvanična dokumenta koja objavljuje Ministarstvo spoljnih poslova Kraljevine Crne Gore*, ed. Š. Rastoder, Bar 2000, 75-92.

¹⁷²⁴ ASDMAE, Carte Sforza, b. 7, s. f. XXX, *Montagliari al Ministro Affari Esteri*, Nizza, 30 dicembre 1920.

¹⁷²⁵ ASDMAE, Carte Sforza, b. 7, s. f. XXX, *Bonin a Gabinetto*, Parigi, 30 decembre 1920.

¹⁷²⁶ ASDMAE, Carte Sforza, b. 7, s. f. XXX, *Sforza per Montagliari*, Roma, 31 dicembre 1920.

Smrt kralja Nikole

Smrt kralja Nikole 1. marta 1921. godine u Kap Antibu oslabila je položaj crnogorske vlade. Italijanskoj vlasti omogućila je da se prema njoj odnosi sa manje obzira koji bi inače dugovala vlasti oca italijanske kraljice. Sahrana je obavljena u San Remu, prema kraljevoj želji da počiva u italijanskoj zemlji do momenta prenosa u Crnu Goru.¹⁷²⁷

Ministar Sforca je bio zainteresovan da transport kraljevog tijela iz Francuske do San Rema ima što privatniji karakter. I kralj Viktor Emanuel III naredio je da se njegovo pristustvo u San Remu organizuje bez zadržavanja, samo tokom sahrane.¹⁷²⁸ Na italijanskom dvoru proglašena je službena korota.¹⁷²⁹ Zbog smrti kralja Nikole italijanski parlament je prekinuo sjednicu.¹⁷³⁰ Kraljica Jelena zbog bolesti nije mogla prisustvovati očevoj sahrani.¹⁷³¹ Iz Kap Antiba italijanska torpiljerka *Palestra* prevezla je tijelo kralja Nikole u San Remo gdje ga je sačekao italijanski kralj sa pratnjom i ministrom rata.¹⁷³² Smrt kralja Nikole bila je povod da se u italijanskoj štampi pojave tekstovi u kojima se sa pjetetom govorilo o ocu italijanske kraljice, ali je tretirana i sudska njegove države.¹⁷³³

¹⁷²⁷ Archivio Centrale di Stato, Roma (=ACS), Real Casa (1828-1950), Casa Civile di S. M. Re e Ministro della Real Casa, Gabinetto del Ministro Alessandro Mattioli Pasqualini, Primo aiutante in campo B. 318, 2, *Eugenijo Popovich al generale Cittadini*, Roma, 3 marzo 1921. Popović moli adutanta da prenese kraljevskom paru izraze sačešća i ne propušta da naglasi da je nezavisnost Crne Gore italijanski interes prvog reda. Smrt kralja Nikole dovodi u vezu sa nepravdama saveznika i nezahvalnošću mnogih kojima je činio dobro a koji su ga izdali. Kralju pripisuje crnogorske pobjede, nezavisnost, gradanski i vojni napredak i savez sa Italijom. Pominje ostilnost Kej d'Orseja koji ga je četiri godine obmanjivao, dok je Francuska prepustala Crnu Goru Srbiji, koju je kralj Nikola spasio od propasti. Popović tvrdi da je Francuska iskoristila srpsku vojsku da protiv Italije izgradi srpsku hegemoniju na italijanskom moru. Podsjeća kako je politički korišćen protiv kralja Nikole telegram kojim je Viktoru Emanuelu III čestitao pobedu nad Austrijancima.

¹⁷²⁸ ASDMAE, Carte Sforza, b. 7, s. f. XXX, *Contarini al Ministero Esteri*, Roma, 4 marzo 1921.

¹⁷²⁹ ASDMAE, Carte Sforza, b. 7, s. f. XXX, *Contarini al Ministero Esteri* Roma, 2 marzo 1921.

¹⁷³⁰ *Popolo Romano*, Roma, 3 marzo 1921, 1.

¹⁷³¹ G. Artieri, P. Cacace, *op. cit.*, 276. Kralj Viktor Emanuel III je na brodu *Falko* otišao iz Ćivitavekje za San Remo. Odmah nakon sahrane vratio se u Rim.

¹⁷³² I. Jovanović-Bjeloš, *Na dvoru kralja Nikole uspomene iz mog života*, Cetinje, 1998, 160-161.

¹⁷³³ *Il corriere del parlamento*, *Il re del Montenegro innazzi alla storia* 6 marzo 1921; *Ibid.*, 20 marzo 1921, 2, *La restaurazione del Montenegro*. List podsjeća da nije jedna međunarodna konferencija nije donijela odluku o crnogorskem pitanju, da je jedino Francuska 19. decembra 1920. godine ukinula svoje predstavništvo i odrekla validnost crnogorskih pasoša ali da u Velikoj Britaniji u Domu komuna značajna grupa poslanika iz svih partija, pa i Lojd Džordž, održava ovo pitanje aktuelnim. List sa sa simpatijama govori o kralju, ističe odgovornost saveznika u ratu i nakon njega i publikuje dokumenata koja upućuju na neiskreno držanje Francuske. U pisanju lista *Il matino* moglo se prepoznati shvatanje da je nestanak Crne Gore prirođan ishod njene istorije. Listovi *L'Epoca* i *Corriere della Sera*, podsjećali su na vojnički slom Crne Gore i diskusije o njenom držanju; *Corriere della Sera*, Roma, 2 marzo 1921, *Il gran re di un*

Odmah nakon kraljeve sahrane, 5. marta prijestolonasljednik Danilo proglašen je za kralja, ali je tri dana kasnije abdicirao u korist maloljetnog sinovca Mihaila. Pozivajući se na čl. 75 crnogorskog ustava regentska vlast povjerena je kraljici Mileni sve dok, u skladu sa čl. 27, skupština ne izabere regenta.¹⁷³⁴ Kraljica Milena potvrdila je Plamenčevu vladu koja je prethodno prestolonasledniku Danilu ponudila ostavku. U vradi je konačno sazrela odluka da svoje sjedište iz Francuske prebaci u Italiju, od čega je poslanik Montaljari, po Sforcinom nalogu, bezuspješno odvraćao.¹⁷³⁵

Italijanski parlament i crnogorsko pitanje u proljeće 1921. godine

Nezadovoljstvo koje je dio italijanske javnosti osjećao zbog načina na koji je Italija rješavala jadransko ali i druga spoljнопolitička pitanja nalazilo je odraza u parlamentarnim debatama u kojima je, radi napada na vladu, instrumentalizovan i njen odnos prema crnogorskom pitanju.

Na sjednicama Parlamenta od 8. februara do 19. marta 1921. godine grupa poslanika je kroz institucije poslaničkog pitanja i parlamentarnih diskusija tražila od vlade i posebno od ministra spoljnih poslova Karla Sforce da se izjasni o svojoj aktuelnoj politici i namjerama u pogledu postojanja nezavisne crnogorske države. U nastupima poslanika: Ćikoti Skorceza, D'Ayale, Federconija, Kjeze i Lazarija afirmisana je teza o pravu crnogorskog naroda na samoopredjeljenje, a italijanska vlast

piccolo regno; L'Epoca, 3 marzo 1921, 2, [Italo Zingarelli] *Il re della montagna nera; Il matino*, № 54, 3 marzo 1921, *Dopo la morte del re del Montenegro la fine di un rebus*.

¹⁷³⁴ *Il Corriere del parlamento*, 20 marzo 1921, *La restaurazione del Montenegro*, 2; *Il Corriere del parlamento*, informišući o detaljima promjena na crnogorskom prijestolu, navodi da su proklamaciju o regenstvu pored kraljice Milene potpisali i ministri Plamenac, Vučinić, Vujović i Šoć. Povodom promjene na prijestolu u italijanskoj štampi pojavile su se vijesti o sukobima u crnogorskim emigrantskim krugovima. Tako se navodi da su dan u oči smrти kralja Nikole "predstavnici naroda i vojske" došli kod predsjednika Plamence u hotel *Miramare* i tražili da se Danilo potvrdi za naslednika. Plamenac i Ministarski savjet prihvatali su zahtjev ali princ Danilo nije htio da ga potpiše. Oficiri su ga, bez obzira na to, aklamirali. Konačno je popustio. Vjerski čin proklamacije obavljen je u ruskoj crkvi u San Remu gdje je Danilo nad očevim grobom položio vladarsku zakletvu. Vijest o Danilovoj abdikaciji mnogi oficiri ocijenili su kao manevar Plamence i rezultat njegovih savjeta; *Il Piccolo della sera*, № 404, San Remo, 18 marzo 1921, *Per la dinastia del Montenegro, l'abdicatione di principe Danilo*; Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, I, 130-131.

¹⁷³⁵ D. Živojinović, *op. cit.*, 393-395. Još od maja 1920. godine Plamenčeva vlast je faktički imala sjedište u Rimu u zgradji crnogorskog konzulata. U aprilu 1921. godine, Plamenac je pozvao ministra Šoća da se sa nekoliko preostalih činovnika iz Nejia na Seni preseli u San Remo koji se formalno smatrao sjedištem *Kraljevske vlade*; Š. Rastoder, *op. cit.*, 52.

optuživana da ga je tretirala kao predmet trgovine prilikom sklapanja Rapalskog ugovora. Prezentiranjem autentičnih dokumenata osporavane su tvrdnje ministra Sforce date pred parlamentarnom komisijom za spoljne poslove kako u Rapalu nije bilo govora o Crnoj Gori.¹⁷³⁶

¹⁷³⁶ Na sjednici od 8. februara 1921. Ćikoti Skorceze postavio je ministru spoljnih poslova više poslaničkih pitanja: 1. Dokle je dospjelo crnogosko pitanje? 2. Da li italijanska vlada zna kakve su stvarne aspiracije crnogorskog naroda? 3. Pošto je italijanska vlada već preuzeila obaveze u pogledu postojanja crnogorske nezavisne države, kako može pristati da ona nestane u interesu jedne druge države? 4. Postoji li neki diplomatski akt i koji je to iz kojeg proizilazi da je crnogorska država prestala da postoji? 5. Pošto je crnogorsko pitanje okarakterisano kao međunarodno može li se dozvoliti Srbiji da ga razriješi vlastitom inicijativom u svoju korist? 6. Da li je tačno da su italijanski predstavnici uvijek optuživani da preuzimaju inicijativu za provociranje rješenja crnogorskog pitanja na medusavezničkim konferencijama ipak pozivani da to rade prema ostalim saveznicima? 7. U ime kojih međunarodnih akata italijanska vlada namjerava da povuče svog predstavnika kod crnogorske vlade? 8. Da li je Italija prema mišljenju vlade zainteresovana za postojanje ili za nestanak Crne Gore, u kontekstu italijanskih odnosa sa Balkanom i na Jadranu? *Atti Parlamentatari*, Camera dei Deputati Tornata di 8 Febbraio 1921, 7499. Na sjednici od 16. februara 1921. poslanici D'Ayala i Federzoni tražili su da interpeliraju ministra spoljnih poslova u pogledu vladine politike prema Crnoj Gori; *Atti Parlamentatari*, Camera dei Deputati Tornata di 16 febbraio 1921, 7756. Na sjednici Parlamenta od 19. marta 1921. poslanici Kjeza i Ćikoti Skorceze tražili su od ministra spoljnih poslova Sforce da objasni kakvu politiku vodi u pogledu Crne Gore. Ćikoti Skorceze uporedio je Antantu sa Svetom alijansom i tražio objašnjenje kako je ova prepustila Crnu Goru jugoslovenskoj bratskoj nezasitosti. Optužio je Srbe da su svojom krvoločnošću i pljačkanjem rehabilitovali zločine koje je njihova domovina pretrpjela od strane Austro-Ugarske. Tražio je da italijanska vlada, ako može, u ime časti italijanske države, demantuje tvrdnje koje potiču iz anglo-francuskih izvora da je crnogorski narod bio predmet trgovine prilikom sklapanja Rapalskog ugovora radi postizanja koncesije u korist Italije. U ovom kontekstu, ironično je podsjetio na princip prava naroda na samoopredeljenje koji je Antanta isticala kao jedan od svojih postulata; *Atti Parlamentatari*, Camera dei Deputati, 2^a Tornata di Sabato 19 Marzo 1921, 9222. Kjeza je Parlamentu prezentirao telegram jugoslovenske delegacije u Rapalu upućen u Beograd o uslovima italijanske vlade za postizanje sporazuma. U slučaju njihovog prihvatanja, priznala bi Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, čime bi i pitanje Crne Gore bilo razriješeno. U pomenutom telegramu navodilo se da bi bile raspuštene crnogorske jedinice i da bi im bilo dozvoljeno da se vrate u Crnu Goru bez personalne odgovornosti uz amnestiju. (Iz konteksta se da zaključiti da je telegram bio od 9. novembra); *Atti Parlamentatari*, Camera dei Deputati, 2^a Tornata di Sabato 19 Marzo 1921, 9233. Kjeza je, zajedno sa još 22 poslanika, tražio od Parlamenta da potvrdi dužnost da se sačuva pravo Crne Gore na samoopredjeljenje bilo direktno, bilo posredstvom Društva naroda. Isticao je da u ovom pitanju Italija ne brani samo svoje interese već pravo nacionalnosti, pravo jednog naroda. Podseća da je na sastanku Komisije za spoljnu politiku ministar Sforca odbacio tvrdnju da je crnogorsko pitanje otvarano u Rapalu. Sforca je i na sjednici Komisije od 16. februara negativno odgovorio na pitanje poslanika Lazarija da li je bilo pregovora o predaji Crnogoraca iz logora u Gaeti. Kjeza je Parlamentu ponudio materijalni dokaz da ministar ne govori istinu saopštavajući telegram jugoslovenskog predstavnika u Rimu upućenog ministru spoljnih poslova u Beogradu 29 novembra 1920. Iz telegrama se vidjelo da je Sforca Antonijeviću potvrdio namjeru italijanske vlade da što prije raspušti logor u Gaeti ali je molio da prethodno od Beograda dobije izjavu da protiv pripadnika ovih jedinica neće biti nikakvih političkih optužbi za njihovo dotadašnje držanje. Sforca je sugerisao da se repatriacija Crnogoraca vrši preko Soluna. Predlagao je da predaja bude izvršena u dvije grupe od oko 500 ljudi da bi se čitava operacija završila u roku od 20 dana. Kjeza ukazuje da aranžman nije izvršen zbog spoljnih poteškoća i da su pomenuti pregovori vršeni prije izbora održanih uz bajonete u Crnoj Gori, a da je čak i Francuska tek nakon izbora povukla svog predstavnika kod crnogorske vlade. Podseća na publikacije o srpskim zločinima u Crnoj Gori koje su bile poznate Parlamentu. Kjeza je optužio i italijanskog predstavnika u Društvu naroda Tomaza Titonija za neadekvatno zastupanje italijanskih interesa, jer ni on ni Sforca nijesu otvorili crnogorsko pitanje u toj međunarodnoj asocijaciji iako su isto vrijeme podržali prijem Litvanije i Estonije; *Ibid.*, 9236; Kjeza se osvrće i na učešće Đuzepe Volpija u zaključenju Rapalskog sporazuma. Ukazuje na čl. 7 u kom stoji da "koncessije ekonomskog karaktera sklopljene od strane vlade i privatnih lica sa državama koje su prethodile Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, su regulisane." Kjeza podsjeća da je i Trumbić u svom govoru u Splitu 18. februara 1921. istakao da je Rapalskim ugovorom likvidirano crnogorsko pitanje. Pošto je pitanje prava crnogorskog naroda na

Crnogorsko pitanje bilo je predmet rasprava u italijanskom parlamentu i na sjednicama tokom juna i avgusta 1921. godine kao primjer i dokaz da italijanska vlada vodi spoljnu politiku koja je ne samo štetna po nacionalne interese već je nedostojna jedne velike države, nehumana i vjerolomna jer ne poštuje sporazume koje je potpisala. Personalno, u ovom pogledu najviše je prozivan ministar Sforca. U ovim raspravama posebno su se istakli poslanici Kjeza, Pićinato, D. Grandi i Musolini. Zahvaljujući njihovim nastupima, žalosni detalji o nasilnoj repatrijaciji Crnogoraca koji su u Italiji boravili kao pripadnici savezničke vojske i na osnovu međudržavnog sporazuma Italije i Crne Gore, postali su dostupni italijanskoj javnosti sa visoke političke adrese kao što je parlament a ne samo iz pisanja štampe.¹⁷³⁷

Još u martu 1921. godine, u Odboru za spoljne poslove Parlamenta, Sforca je izjavio „da nije postojao italijanski potpis na dokumentu kojim se rešavalo crnogorsko pitanje“.¹⁷³⁸ Sforca je 25. juna 1921. godine u italijanskom parlamentu odgovarajući na

samoopredjeljenje osporavano činjenicom o njegovom učešću na izborima 1920. koji su tretirani kao svojevrsni referendum Kjeza je osporio svaku validnost tih izbora, izvršenih terorističkim metodom uz upotrebu žandarmerije i vojske. Ističe da su oni bili predmet rasprave u Britanskom parlamentu gdje je iznijeto dovoljno dokaza za njihovu neregularnost. Analizirajući rezultate glasanja, ukazao je da su više od polovine izašlih birača, ne mogavši da glasaju za svoje kandidate, podržali republikance i komuniste vidjeći u njima protivnike Beograda; *Ibid.*, 9237. Poslanik Ćikoti Skorceze osporavao je odluke Podgoričke skupštine od 28. novembra 1918. kao lažnu deklaraciju kojom se služe Jugosloveni kako bi pokazali volju Crne Gore da se ujedini sa Jugoslavijom. Osvrnuo se i na zahtjev Crne Gore za prijem u Društvo naroda. Kako je generelni sekretar Društva Pol Montu odbacio ovaj zahtjev jer je crnogorska vlada u najmanju ruku sporna, Ćikoti Skorceze tražio je da Italija sa svojim autoritetom bude inicijator ovakvog zahtjeva; *Ibid.*, 9248.

¹⁷³⁷ U govoru od 21. juna 1921. godine osvrćući se na razne grešake italijanske spoljne politike Musolini apostrofira crnogorsko pitanje za koje kaže da je *de jure* otvoreno a u praksi riješeno srpskom okupacijom. Prozvao je italijansku vladu da je nakon smrti kralja Nikole pogazila ugovor sa Crnom Gorom i optužio Sforcu da je 27. maja 1921. godine ucijenio crnogorsku vladu da će prekinuti da joj daje srdstva ako ne raspustiti vojsku; *B. Mussolini, Discorso, 21 giugno 1921, in: Scritti e discorsi di Benito Mussolini*, Firenze 1983. Poslanici Pićinato i Dino Grandi na sjednici od 1 avgusta 1921 tražili su od predsjednika vlade i od ministara spoljnih poslova i rata odgovore na sledeća pitanja: 1. Zašto je prekršena konvencija od 30. aprila 1919. potpisana između ondašnjeg ministra rata, generala Kavilje i generalnog konzula Crne Gore Velimira Ramadanovića, suprotno onome kako je određeno u čl. 9 iste? 2. Da li je vlasti poznato varvarsко i nehumano ponašanje nedostojno civilizovane nacije korišćeno od strane vojnih vlasti u Gaeti i od strane oficira i funkcionera misija slanih od strane Ministarstva rata u crnogorske trupe tamo dislocirane? 3. Da li je vlasti poznato da komandant garnizona u Gaeti prenoseći primljena naređenja bude proglašen krivim jer je silom primorao crnogorske vojнике i oficire da skidaju njihovu uniformu i jer je primorao mnoge od njih da se ukrcaju na put za Jugoslaviju suprotno njihovoj izraženoj želji? 4. Kakve su disciplinske mjere preduzete u pogledu odgovornih i kakve mjere su sprovedene za zaštitu slobode i dostojanstva Crnogoraca koji su ostali u Italiji? 5. Da li je vlasti poznato da neki od Crnogoraca silom primoranih da oputuju za Jugoslaviju budu varvarски ubijeni od strane žandarma i srpskih Komiteta, kakve garancije su tražene od srpske vlade sigurnost Crnogoraca repatriranih iz Italije? 6. Da li vlada priznaje obavezu čl. 2 citirane Konvencije da ne treba da da crnogorskim vojnicima sume koje im duguje i koje nijesu dobili poslednjih mjeseci? Pićinato i Grandi tražili su odgovor u pisanoj formi; *Atti Parlamentatari, Camera dei Deputati, Tornata di 1 Agosto 1921, 1066.*

¹⁷³⁸ D. Živojinović, *Italija i Crna Gora*, 397. Napade na Sforcu i njegovu politiku predvodili su senator Karlo Artom i poslanik Luidi Federconi.

napade da je u Rapalu Crna Gora bila predmet trgovine, odgovorio da pitanje Crne Gore tamo nije postavljano, a da je njeno ime izgovorio jedino obraćajući se Beogradu sa zahtjevom da garancije za poštovanje slobode i imovine crnogorskih emigranata koji bi se iz Italije vratili u domovinu.¹⁷³⁹

Raspuštanje crnogorske vojske u Italiji

Još od februara 1921. godine Sforca je od ministra rata Bonomija tražio da pripremi projekat hitne i brze likvidacije crnogorske vojske u Italiji. Bonomi je zadužio obavještajnu službu Vrhovne komande i komandanta garnizona u Gaeti da obave temeljnu istragu o brojnom stanju, naoružanju i o moralu crnogorske vojske. Istragu su obavili pukovnik Boreli, komandant garnizona u Gaeti i pukovnik Atilio Viđevano, šef odjeljenja u obavještajnoj službi Vrhovne komande. Oni su pozitivno ocijenili logističke sposobnosti *crnogorske legije*. Viđevano je tvrdio da je ona “jedna mala vojna država u našoj državi”, čije raspuštanje treba sprovesti sa puno takta, uz ekonomsku pomoć, te da je za čitavu operaciju potrebno i vrijeme. I ministar Bonomi savjetovao je Sforci da se djeluje mudro i umjерeno, zbog mogućih odjeka koje bi u unutrašnjoj politici moglo uzrokovati raspuštanje legije. Imao je u vidu negativne reakcije u Parlamentu, ne samo opozicije već i nekih grupa iz vladajuće većine.¹⁷⁴⁰

Bez obzira na težinu napada koju su vlada i on lično podnosili, Sforca je morao da žuri. Novoizabrani italijanski ambasador u Beogradu Gaetano Manconi upozoravao je da su u postrapalskom periodu jugoslovenskom nepovjerenju prema Italiji značajno doprinisili politička akcija u italijanskom parlamentu u korist Crne Gore kao i odnos italijanske vlade prema Crnogorcima u Gaeti i prema zvaničnoj crnogorskoj propagandi u Italiji. Manconi je procjenjivao da to stvara uvjerenje da bez obzira na povećanu i iskreniju želju, vlada u Rimu nema snage, ne umije ili ne želi da učini da je zemlja slijedi pravcem usvojenim u Rapalu. Italija mora da izabere između prijateljstva sa

¹⁷³⁹ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu, II, Apel Pera Šoća Pjetru Lanci di Skalea italijanskom ministru vojnom povodom crnogorskih vojnika iz Gaete*, Rim, 25. mart 1922, 485-487.

¹⁷⁴⁰ A. Madaffari, *op. cit.*, 118-119. U februaru 1921. godine činilo je 876 vojnika i 679 oficira i podoficira smještenih u kasarnama Menabrea i Cialdini u Gaeti i S. Erasmo u Forniji. Vojska se sastojala od četiri bataljona pješadije, jedne čete kraljevske garde i jedne artiljerijske sekcije. Bila je opremljena puškama model 91, jednim tucetom mitraljeza, raznim pojedinačnim naoružanjem i sa dva brzometna brdska topa.

Jugoslavijom i podrške crnogorskoj stvari.¹⁷⁴¹ Pitanje izbora je bilo samo retoričke prirode. Odluka je bila donešena.

U duhu tajnih odredbi Rapalskog ugovora Ministarstvo rata je još u decembru 1920. godine zabranilo ulazak u Italiju izbjeglim Crnogorcima. Odlučnije mjere počelo je primjenjivati od marta 1921. godine, kada je crnogorska vojska razoružana i razmještena u Sulmonu, Padulu i Viktoriu. U Gaeti su ostali komanda trupa i oficirski bataljon. Artiljerija je smještena u Ponte d'Amore.¹⁷⁴²

Crnogorska izbjeglička vlada, izložena stalnim podrivačkim aktivnostima jugoslovenskih propagandista i agenata, uspijevala je da se nosi sa tim problemom sve dok u istom pravci nijesu počele da djeluju i italijanske vlasti. Problem više predstavljali su sukobi unutar crnogorske emigracije, utoliko češći ukoliko je protokom vremena, bez uspjeha na političkom i vojnem planu emigraciju zahvatala malodušnost. Ovo je bilo posebno izraženo nakon smrti kralja Nikole i zapleta oko njegovog naslednika.¹⁷⁴³

Aprila 1921. godine, predsjednik Plamenac se obratio kraljici Jeleni pokušavajući da na dvoru nađe podršku za Crnu Goru koju je italijanska vlada sve otvoreniye prepuštala njenoj sudbini.¹⁷⁴⁴ Kraljica Jelena, inače nesklona miješanju u politička pitanja, nije mogla uticati na promjenu italijanske politike prema Crnoj Gori, pogotovo što takvo angažovanje nije pokazala ni za života svog oca. Ako je u Plamenčevom traženju podrške bilo realizma onda je njegov cilj bio obezbjeđivanje podrške u unutar-emigrantskim sukobima. Da konsoliduje svoju vlast nakon pokušaja protivnika da ga smijene, Plamenac je pomoć zatražio i od italijanskih vlasti. Italijanskoj vradi je dobro došao njegov zahtjev da iz redova vojske u Gaeti izdvoji 190 ljudi u čiju je lojalnost sumnjao.¹⁷⁴⁵ Pri elemenisanju crnogorskih državnih institucija u Italiji, ministar Sforca je morao voditi računa o javnom mnjenjenju, koje je ispoljavalo velike simpatije za crnogorsku nezavisnost. Za raspuštanje vojske pronašao je opravdanje u sukobima unutar crnogorske emigracije koji su bili zahvatili i vojsku.¹⁷⁴⁶

¹⁷⁴¹ A. Madaffari, *op. cit.*, 119-120. U Beograd je poslan čovjek koji je već pregovarao sa Albancima o povlačenju Italijana iz Valone.

¹⁷⁴² Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I, 128.

¹⁷⁴³ *Ibid.*, 130-131.

¹⁷⁴⁴ Š. Rastoder, *op. cit.* 127; DACG, Fond Emigrantska vlada (=EV), Rim 1919-1921, *Plamenac a Elena di Montenegro*, Roma, 12 aprile 1921.

¹⁷⁴⁵ Š. Rastoder, *op. cit.*, 131-133.

¹⁷⁴⁶ ASDMAE, *Carte Sforza*, b.7, s. f. XXX, *Colonnello Vigevano*, Gaeta, 17 maggio 1921. Videvano izveštava o teškoj situaciji među Crnogorcima u Gaeti, o nedisciplini koja je u porastu zbog dodira sa Plamencem te o sukobima 14. i 15. marta u kojima je bilo i ranjenih a intervenisali su i karabinjeri

Italijani su imenovali istražnu komisiju na čelu sa pukovnikom Viđevanom koja je svoju aktivnost usmjerila na dalje demoralisanje pripadnika crnogorske vojske i njihovo podsticanje da se vraćaju u Jugoslaviju. Suprotno Plamenčevim očekivanjima, iz zatvora su puštani oficiri ranije zatvoreni zbog pobune a zatvarani oni koji su se protivili ovakvom radu. Nastavljen je sa dislociranjem crnogorskih trupa u ranije pomenuta mjesta i u Ankonus.¹⁷⁴⁷ Viđevano je Plamenca optužio za snažnu propagandu protiv Đolitija, Sforce i Bonomija, kao i za insceniranje incidenata radi privlačenja pažnje javnosti i italijanskog parlamenta.¹⁷⁴⁸ Imao je uspjeha. List *Idea Nazionale* prednjačio je u napadu na politiku ministra Sforce, dok ga je milanski *Corriere della Sera*, kao i obično, podržavao.¹⁷⁴⁹

Plamenac je gubio tlo pod nogama i nije imao mogućnosti za drugačiju politiku. Njegov uticaj i uticaj njegove vlade stalno je slabio u emigrantskim krugovima. Nakon oduzimanja uniforme i odlaska iz logora, emigranti su gubili poseban status, egzistencijalne izvore, a sa tim i osjećaj subordiniranosti vlasti koja to više nije bila u stanju da im obezbijedi.¹⁷⁵⁰ Viđevano je predlagao da se obustavi isplata sredstava za vojsku, da se preostali vojnici upute u druge zemlje po svom izboru, da im se za to obezbijede putni troškovi i civilno odijelo. Ministar rata Rodino odlučio se za radikalnije rješenje. Naredio je hitno rasturanje crnogorskih logora, zabranio nošenje crnogorskih uniformi, smanjio predloženu materijalnu pomoć, a za Crnogorce koji odbiju da dobrovoljno napuste Italiju predvidio deportovanje.¹⁷⁵¹ Plamenčev protest Sforci u nastojanju da se zaustavi sprovođenje Rodinove odluke bio je pun optužbi na račun italijanske vlade i njenog ministra spoljnih poslova. Plamenac je predlagao da se

uhapšivši pet oficira. Po Viđevanovoj ocjeni, bataljon u Gaeti predstavlja opasnost zbog atmosfere koja tamo vlada, zbog partizanstva i rasula. Između Plamenčevih pristalica i protivnika došlo je do sukoba i u Vitoriji gdje samo prisustvo italijanskih oficira i trupa održava red; *Ibid.*, *Colonnello Vigevano*, Roma, 22 maggio 1921; *Ibid.*, *Ministero della Guerra (Ufficio Politico Militare) al Ministero Esteri (Gabinetto)*; Madaffari, *op. cit.*, 120.

¹⁷⁴⁷ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, I, 131-133.

¹⁷⁴⁸ ASDMAE, Carte Sforza, b. 7, s. f. XXX, *Colonnello Vigevano*, Gaeta, 17 maggio 1921. Formirana je neka vrsta "crne ruke" koja podstiče sledbenike da koriste nasilje pa čak i da ubijaju osobe koje smatraju neprijateljima, uključujući tu i Italijane.

¹⁷⁴⁹ D. Živojinović, *Italija i Crna Gora*, 398.

¹⁷⁵⁰ ASDMAE, AP, 1919-1930, b. 1447, № 153, *Copia di nota pervenuta dal Ministero della Guerra*, Roma, 14 giugno 1921. Videvano je tvrdio da je od 1 300 ljudi značajna većina, odnosno njih 725 bilo protiv a 475 za Jovana Plamencu i komandu vojske. Smatrao je da su mnogi spremni da se upušte u avanturu povratka u domovinu upravo zbog Plamenčevih metoda i sudova kojima su podvrgavani. Zalagao se za što je moguće brže raspuštanje ostataka crnogorske vojske; *Ibid.*, *La questione Montenegrina Rapporto colonello Vigevano Al ministero della Guerra (Divisione Stato Maggiore), e per conoscenza al Ministero degli Affari Esteri(Gabinetto) Allo Stato Maggiore del R'Esercito*, Gaeta, 28 maggio 1921.

¹⁷⁵¹ D. Živojinović, *Italija i Crna Gora*, 400-401.

za evakuaciju iz Italije crnogorskoj vojsci da rok od mjesec dana, da joj se ostavi naoružanje da se isplate šestomjesečne prinadležnosti po osnovu ugovora iz aprila 1919. godine, da joj italijanska vlada omogući transport do Brindizija i da se obaveže da će i dalje podržavati obnovu crnogorske države. Plamenčevi zahtjevi bili su politički nerealani. Sforca ih nije udostojio odgovora.

Pored onih Crnogoraca koji su u novonastalim okolnostima prihvatali repatrijaciju, potpisali izjavu da to dobровoljno čine i primili izvjesnu sumu novca deportovani su i oni koji su se tome protivili. Obaviještena o ovim dešavanjima, italijanska javnost je pokazala simpatije prema crnogorskim izbjeglicama. Bez obzira na to, akcija pukovnika Viđevana je nastavljena sve do pada Đolitijeve vlade i odlaska Sforce sa funkcije ministra spoljnih poslova.¹⁷⁵²

Sforca protiv Plamenca

U sukobu sa Sforcom i Đolitijevom vladom Plamenac se povezao sa nacionalističkim snagama koje su Rapalo doživljavale kao italijanski neuspjeh i priključio se antivladinoj kampanji širokih razmjera koju su ove snage vodile preko štampe i u parlamentu a koja je rezultirala padom italijanske vlade. Njena žestina usmjerena na ministra Sforcu koji je prozivan zbog izdaje italijanskih interesa na Jadranu i nedostojne trgovine sa slobodom crnogorskog naroda.

Da bi oslabio Plamenca i crnogorsku emigraciju u Italiji, u junu 1920. godine, na vrhuncu sukoba sa svojim oponentima, Sforca je pokušao da od beogradske vlade dobije saglasnost za povratak kraljice Milene u Crnu Goru. On je naumio da kraljicu Milenu, u to vrijeme Namjesnicu kraljevske vlasti u ime maloljetnog kralja Mihaila, izmjesti iz Italije. Njen uslov za povratak bio je da se obezbijedi prenos i sahrana posmrtnih ostataka kralja Nikole u domovinu. Da povratak ne bi dobio političku težinu, u Kraljevini SHS prihvatala se sahrana „u unutrašnjosti“ i obaveza da princeze Vjera i Ksenija neće dolaziti u Crnu Goru. Preko Antonijevića poslanika Kraljevine SHS u Rimu, Sforca je molio Pašića da se ova operacija ubrza, ali je nedelju dana kasnije, prije

¹⁷⁵² Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I, 133-134; E. Chiolini, *Montenegro sacrificato, Documenti rivelatori della male fede internazionale*, Piacenza 1921, 17-23; V. Popovitch, *La responsabilità del conte Sforza nella questione Montenegrina*, Roma 1921, 15-16; AIICG, f. 113, V. Popovitch, *Come si ginse alla commissione del colonnello Vigevano*.

nego što je bila moguća njena realizacija, došlo da pada italijanske vlade pa i Sforce. Antonijević je izvjestio Beograd da je držanje Sforce prema Crnogorcima presudno uticalo na pad italijanske vlade posebno pad njenog ministra spoljnih poslova.¹⁷⁵³

Sukob Plamenca sa italijanskom vladom učinio je nemogućim njegov opstanak na vlasti. Sforca ga je javno optužio da je radio na prevratu u Italiji i na izbijanju rata između Italije i Kraljevine SHS, što je iskoristio kao izgovor za nepoštovanje vojne konvencije iz aprila 1919. godine. Vlada Đovani Đolitija ukinula je 1. juna 1921. godine novčanu pomoć crnogorskoj vradi. Nekoliko dana prije, Sforce Plamenac je podnio ostavku. Oštrina sukoba Sforce i Plamenca bila je glavni razlog da Plamenac podnese ostavku na mjesto predsjednika vlade.¹⁷⁵⁴

Pregовори crnogorske izbjegličke vlade i italijanskih vlasti o uslovima odlaska Crnogoraca iz Italije

Nova vlada Ivanoe Bonomia i njen ministar spoljnih poslova Pjetro T. Dela Toreta bili su spremni da pitanje crnogorske emigracije u Italiji tretiraju sa više obzira od njihovih prethodnika ali ne odustajući od krajnjeg cilja-likvidiranje crnogorskog pitanja. Vlada generala Milutina Vučinića, Pera Šoća i Vladimira Popovića, obrazovana ukazom kraljice Milene od 28. juna 1921. godine, tokom nešto više od godinu dana postojanja u odnosima sa Konsultom, pokazaće se kao vrlo kooperativna.¹⁷⁵⁵

Mada je Vučinić odmah po proglašenju Bonomijeve vlade saopštio da ubuduće neće biti nasilnog deportovanja niti postupaka koji su ih pratili, zaokret se nije dogodio odmah.¹⁷⁵⁶ Ni desetak dana nakon toga nasilne mjere protiv pripadnika crnogorske vojske nijesu suspendovane. Poslije bezuspješnih pokušaja da ga tim povodom Dela Toreta primi, ministar Šoć je za njega pripremio notu koja se po svom ogorčenom tonu

¹⁷⁵³ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I, 137.

¹⁷⁵⁴ FGD'A, *Giovanni Plamenatz a Gabrielle D'Annunzio*, Roma, 28 novembre 1922. Plamenac piše da je ostavka bila politički eksperiment koji je grupa oko princa Danila doživjela kao svoj uspjeh.

¹⁷⁵⁵ A. Madaffari, *op. cit.*, 125; Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I, 53.

¹⁷⁵⁶ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I, 136.

malo razlikovala od onih koje je Plamenac slao Sforci.¹⁷⁵⁷ Pod pritiskom parlamenta i javnosti, Bonomijeva vlada odlučila se na obustavljanje repatrijacije Crnogoraca.¹⁷⁵⁸

Ministar Dela Toreta primio je Šoća 24. jula a narednog dana predsjednik Bonomi je u parlamentu saopštilo kako crnogorsko pitanje sa međunarodnog stanovišta još nije riješeno. Makar na kratko, izgledalo je da se mijenja italijanska politika prema crnogorskoj vlasti. Međutim, finansijska sredstva koja je suspendovao Sforca i dalje nijesu uplaćivana zbog čega je Šoć tražio da se italijanska vlada izjasni da li još smatra važećom konvenciju od 30. aprila 1919. godine, u suprotnom, upozoravao je, bilo je osnove da se zaključi kako vlada Italije „ne želi održanje crnogorske vlade kao faktora koji predstavlja pravno postojanje crnogorske suverene države“.¹⁷⁵⁹

I nova italijanska vlada zadržala je neprijateljski stav prema Plamencu. U prostorije crnogorskog konzulata u Rimu i u stanove Jovana Plamenca i Vladimira Popovića, 23. avgusta policija je upala, pretresala ih i plijenila dokumenta. Pored povrede imuniteta pomenutih ličnosti, prekršena je i nepovrednost konzulata čime je formalno demonstrirano negiranje suvereniteta crnogorske države. Protest Šoća markizu Toreti rezultirao je obustavljanjem procesa protiv pomenutih ličnosti i vraćanjem oduzetih odkumenata.¹⁷⁶⁰

Kako parlament zbog odmora nije zasijedao neko vrijeme, duhovi su se pomalo ohladili i omogućili Bonomiju da bez pritiska do kraja godine pronađe rješenje za pitanje crnogorske emigracije u Italiji.¹⁷⁶¹

Vlada Ivana Bonomija obnovila je 1. septembra 1921. godine plaćanje subvencija predviđenih crnogorsko-italijanskom konvencijom iz 1919. godine. Radilo

¹⁷⁵⁷ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925, II, Nota ministru spoljnih poslova Italije povodom upotrebe sile pri skidanju vojnih oznaka sa crnogorskih oficira i vojnika*, Rim, 14. jula 1921, 435-437. Nota nije poslata De la Toreti zbog promjene političke situacije.

¹⁷⁵⁸ A. Madaffari, *op. cit.*, 124. Nasilno rasturanje crnogorskog logora u Gaeti i pokušaj nasilnog deportovanja vojnika iz Gaete i Sulmone bilo je predmet pisana vatikanskog glasila *Osservatore Romano* od 26. juna 1921. List je objavio vijest o interpelaciji poslanika Marizi, Paduli, Zakone, Kascino, koji su tražili da se ministar spoljnih poslova izjasni o, za Italiju uvredljivim glasinama, da će Italija predati vlastima srpske kraljevine „odred hrabrih vojnika prenesrećne Crne Gore koji je još naš gost u Gaeti“. Poslanici su se pozvali na pisanje lista *Giornale d'Italia* koji je opisivao za javnost uz nemiravajuće slike ukrcavanja crnogorskih vojnika za odredišta gdje ih čekaju „srpski žandari“ kao okupljanje i smještanje preostalih u barake okružene bodljikavom žicom koje čuvaju pojačani odredi karabinjera. Vatikanski dnevnik nije osporavao pravo italijanskoj vladi da crnogorskoj vojski uskrti pravo boravka u zemlji već čin prisilne predaje Crnogoraca „zemlji koja je njihov otvoreni neprijatelj.“ Na pisanje zvaničnog vatikanskog glasila reagovao je jugoslovenski poslanik u Vatikanu diskvalifikacijama na račun crnogorske vojske; Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925, I*, 136-137.

¹⁷⁵⁹ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925, II*, 438-441, *Nota ministru spoljnih poslova Italije povodom italijanske politike prema Crnoj Gori*, Rim, 4. avgusta 1921.

¹⁷⁶⁰ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925, I*, 135-136; DACG, EV, Rim 1919-1921, Dr Šoć aux marquis della Torretta, Rome, 24 aout 1921.

¹⁷⁶¹ A. Madaffari, *op. cit.*, 125.

se o privremenoj mjeri do pronalaženja definitivnog rješenja. Predsjednik Bonomi je zadužio ministra vojnog Gasparota da sa ministrom Šoćom postigne dogovor o isplati jedne konačne kumulativne sume, nakon čega bi prestala obaveza Italije da u dužem vremenskom periodu subvencionira crnogorsku vojsku i vladu. Vlada je željela da se takozvane *konvencije Kavilja* oslobođi dogovorom obje ugovorne strane poučena negativnim iskustvom Đolitija i Sforce koji su to ranije bili uradili jednostranim aktom. Pregovori crnogorske izbjegličke vlade i italijanskih vlasti o uslovima odlaska Crnogoraca iz Italije završeni su 12. decembra 1921. godine.¹⁷⁶² Operacija je predviđala utrošak 1 500 000 lira iz italijanskog budžeta, a dio ovih sredstava korišćen je čak i za plaćanje pojedinih privatnih crnogorskih dugova u Italiji.¹⁷⁶³ Dok su pregovori još bili u toku, ministar Dela Toreta se 7. decembra 1921. godine proforma izjasnio u prilog crnogorskih interesa u Komisiji za spoljne poslove u italijanskom parlamentu. Ustvrdio je da je crnogorsko pitanje i dalje otvoreno i da će Italija učiniti sve da se crnogorski narod legalnim putem izjasni i manifestuje svoju volju.¹⁷⁶⁴ Ministar je naglasak stavio na legalne puteve izjašnjavanja što nije moralno izazvati zabrinutost u Beogradu niti je izlazilo iz okvira dogovora postignutih u Rapalu.

Proglasi predsjednika Vučinića iz decembra 1921. godine dobro odslikavaju suštinu djelovanja njegove vlade čiji glavni zadatak u očima Italijana bio likvidiranje prisustva organizovane crnogorske emigracije u Italiji. Vučinić je podsticao svoje vojнике da se ne protive repatrijaciji uz izgovor kako borba za čast i pravo Crne Gore time ne prestaju već će se nastaviti i u Crnoj Gori drugim odnosno svim sredstvima.¹⁷⁶⁵

Poslanik Antonijević je još u ljeto 1921. godine, prozreo namjere dijela crnogorske emigracije da svoju političku borbu nastave u Crnoj Gori.¹⁷⁶⁶ Međutim, nastojanje izbjegličke vlade da se dio emigracije vraća u Crnu Goru bilo je za nju iznuđeno rješenje a ne opredjeljenje za neku novu dopunsku ili efikasniju strategiju.¹⁷⁶⁷

Italijanska vlada nije se držala ugovora potpisanih u septembru i decembru 1921. godine pa se crnogorska emigrantska vlada zbog toga više puta žalila. Ministar Šoć je

¹⁷⁶² Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I, 139-141; Id., *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, IV, Bar 1997, № 1482, 1945-1947.

¹⁷⁶³ A. Madaffari, *op. cit.*, 125.

¹⁷⁶⁴ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I, 141.

¹⁷⁶⁵ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, I, 141-142; Id., *Crna Gora u egzilu*, II, M. Vučinić, *Proglašenje Crnogorskog vojski u Italiji*, Rim, 12. XII 1921, 475-477.

¹⁷⁶⁶ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, I, 139.

¹⁷⁶⁷ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, II, № 102, *Jovan Plamenac o politici Italije, izborima, prekidu diplomatskih odnosa, Rapalskom ugovoru i novoj listi za izbore*, 444-448. Pismo Jovana Plamenca Sekuli Drljeviću potvrđuje pomenute ambicije dijela emigracije.

apelom od 25. marta podsjetio italijansku vladu, odnosno njeno Ministarstvo vojno da obećana materijalna sredstva za crnogorske oficire koji su ostali u Italiji nijesu isplaćivana što je za posledicu imalo gladovanje ovih ljudi i njihovih porodica.¹⁷⁶⁸ Crnogorska emigrantska vlada, u maju 1922. godine, sa sličnom žalbom obratila se i predsjedniku vlade Luidiju Fakti.¹⁷⁶⁹ Italijanska vlada pokazivala je sve manje sluha za potrebe crnogorske emigracije. Bivšim pripadnicima crnogorske vojne jedinice u Italiji 15. avgusta 1922. godine ukinuta je svaka pomoć.¹⁷⁷⁰

Stalni nedostatak novca podstakao je Šoća i V. Popovića da od kraja 1921. godine počnu raditi na obezbjeđivanju jednog većeg zajma u čemu nijesu imali uspjeha pa je materijalna pomoć tražena od strane simpatizera, preko mreže procrnogorskih komiteta u Italiji i svijetu. Komiteti su djelovali u skoro svim većim italijanskim gradovima. Među njihovim članovima nalazile su se desetine italijanskih poslanika i senatora, uglednih javnih ličnosti iz svijeta nauke i kulture. Komiteti su pokazivali veliku energiju ali su rezultati bili sve skromniji.¹⁷⁷¹ Bolonjski komitet bio je jedan od najaktivnijih.¹⁷⁷²

¹⁷⁶⁸ DACG, EV, J. Plamenac 1919-1921, f. 109-110, *Sotch aux Pietro Lanza di Scalea*, Rome, 25 mars 1922. Šoć se poziva na VIII tačku sporazuma od 10. decembra 1921. godine koja je obavezivala italijansko Ministarstvo vojno da crnogorskim oficirima u Italiji isplati određenu sumu za demobilizaciju. Mnogi nijesu mogli da se vrate u zemlju zbog nedostatka sredstava ali i zbog progona i zatvaranja koje su povratnici trpjeli od jugoslovenskih vlasti bez obzira na obećanja data Italijanima.

¹⁷⁶⁹ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, I, 139. U žalbi se navodi da se italijanska vlada obavezala u septembra 1921. godine da će crnogorskim predstavnicima obezbjediti 150 000 lira mjesečno radi održavanja aparata i misija u inostranstvu.

¹⁷⁷⁰ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I, 136.

¹⁷⁷¹ *Ibid*, 186-188. Apelovalo se na crnogorske državljanе u inostranstvu da prikupe sredstva za pomoć emigrantima koji su bili lišeni bilo kakvih primanja a kojima vlasta nije mogla da pomogne. U maju 1922. godine razmatrana je mogućnost štampanja obaveznica crnogorskog zajma. Šoć se obratio i Vatikanu, indirektno, preko Mek Svinija koji je razgovarao sa kardinalom Pikardijem, državnim podsekretarom koji je pokazao spremnost za davanje skromne pomoći.

¹⁷⁷² O. Sangiorgi, *Inventario dei fondi d'archivio riordinati nel 1987-1989*, Bollettino del Museo del Risorgimento n. 34 (1989), 113. Komitet se provizorno konstituisao Bolonji 6. jula 1921. godine zbog sakupljanja pomoći za crnogorski narod, a posebno za izbjeglice pristigle nakon ujedinjenja. Konačno je ustanovljen 15. oktobra, kada je imenovana izvršna komisija koja se bavila ne samo humanitarnim već i političkim radom. Predsjednik komiteta bio je Dino Grandi, komisije Antonio Baldači, a sekretar je bio Đakomo Golfera. Komitet je počev od 1927. jako smanjio aktivnost da bi se 1929. ugasio.

Pokušaj crnogorske izbjegličke vlade da internacionalizuje crnogorsko pitanje na zasijedanjima Društva naroda i međunarodnim konferencijama

Na prvom zasijedanju Društva naroda italijanska delegacija demonstrirala je indiferentan stav, prema crnogorskim nastojanjima da se na dnevnom redu zasijedanja nađe i crnogorsko pitanje. U vrijeme održavanja drugog zasijedanja Društva naroda u oktobru 1921. godine u Ženevi, zbog kraljeve smrti i zbog činjenice da su, sa izuzetkom Italije, sve sile formalno prekinule diplomatske odnose sa Crnom Gorom, diplomatska situacija crnogorske izbjegličke vlade bila je nezavidna. Ipak, izjava Bonomija data u Parlamentu, 23. jula 1921. godine da je pitanje budućnosti Crne Gore i dalje otvoreno jer se o njemu nije raspravljalo na nekom međunarodnom kongresu ulivala je nadu da bi Italija mogla pomoći da se to desi na predstojećem zasijedanju Društva naroda. Ohrabrujuće je bilo i odobravanje finansijske pomoći za boravak Pavla Popovića i Aleksandra Prlje, crnogorskih delegata u Ženevi.

Crnogorska delegacija predala je sekretarijatu Društva notu kraljevske vlade sa zahtjevom da se crnogorskom narodu omogući da se putem svojih institucija izjasni o svojoj sudbini. Popović i Prlja uspjeli su da dobiju saglasnost kanadske delegacije da zvanično pokrene ovo pitanje, pod uslovom da ih Italijani podrže. Šef italijanske delegacije Šaloja razgovarao je o ovome sa kanadskim delegatom Doertijem ali ništa nije preuzeo navodno čekajući instrukcije iz Rima. Procrngorski raspoložene ličnosti italijanskog parlamenta vršile su pritisak na vladu ali za njenog predsjednika Bonomija i ministra Dela Toretu crnogorsko pitanje kao međunarodno, više nije postojalo.¹⁷⁷³

Održavanje konferencija u Kanu od 4. do 13. januara 1922. godine radi raspravljanja pitanja o njemačkim reparacijama, crnogorska izbjeglička vlada iskoristila je da se obrati Vrhovnom savjetu konferencije. Notom od 8. januara vlada podsjeća da su Velike sile koje sačinjavaju Vrhovni savjet obećale u više navrata da će zajednički riješiti crnogorsko pitanje u skladu sa pravom i željom crnogorskog naroda. U noti se podsjeća da ovo pitanje nije riješeno niti je o njemu raspravljano na brojnim konferencijama održanim nakon rata. Konferenciji je podnijeta i nota u vezi ratne odštete koja je na Konferenciji u Spa namijenjena Crnoj Gori. Takođe upućen joj je i

¹⁷⁷³ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, I, 359-363.

protest zbog donošenja Zakona o zaštiti države i njegove primjene na teritoriji Crne Gore.¹⁷⁷⁴

Crnogorska emigracija nije propustila ni održavanje konferencije u Đenovi od 10. aprila do 19. maja 1922. godine da međunarodnu javnost podsjeti na Crnogorsko pitanje. U pripremi crnogorske emigracije za nastup na konferenciji angažovale su se brojne ličnosti i filo crnogorske organizacije u Italiji, odnosno brojni komiteti za nezavisnost Crne Gore.¹⁷⁷⁵ Za propagiranje crnogorske nazavisnosti snimljen je film *Voskrsenje ne biva bez smrti*.¹⁷⁷⁶ Crnogorska vlada uputila je u Đenovu brojnu delegaciju: M. Vučinić, P. Šoć, A. Gvozdenović i P. Popović.¹⁷⁷⁷ U njeno ime, 8. aprila 1922. godine, konferenciji se obratio Pero Šoć.¹⁷⁷⁸

Ignorisanje crnogorskih predstavnika od strane italijanske delegacije, domaćina konferencije, bilo je predmet oštре kritike u italijanskom parlamentu 3. juna 1922. godine. Poslanik Eugenio Kjeza optužio je ministra spoljnih poslova Karla Šancera da nije vodio računa o stavu italijanskog parlamenta o crnogorskem pitanju, te da, za razliku od drugih predsjednika delegacija koji su primili crnogorske predstavnike, nije našao za shodno da to uradi. Optužio ga je da je zanemario stavove stotine poslanika, među kojima i četiri aktuelna ministra i pet državnih podsekretara, koji su dali svoje potpise za Crnu Goru i njenu nezavisnost.¹⁷⁷⁹ Korišćenje crnogorskog pitanja za napade na ministra spoljnih poslova i, posredno, na vladu Luidija Fakte nije moglo imati istu

¹⁷⁷⁴ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I, 335; *Id.*, *Crna Gora u egzilu*, II, *Nota predsjedniku Vrhovnog savjeta Konferencije u Kanu povodom ratne odštete*, 478-480; *Ibid.*, *Nota predsjedniku Vrhovnog savjeta Konferencije u Kanu protiv donošenja Zakona o zaštiti države*, 483-484.

¹⁷⁷⁵ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I, 338, 343. S obzirom na skromna sredstva sa kojima su raspolagali malobrojni pripadnici crnogorske emigracije pokazivali su i dosta propagandne umješnosti. Istaknuti podržavaoci crnogorske nezavisnosti, iz Italije, ali i iz drugih evropskih zemalja obratili su se apelima konferenciji, pojedinim delegacijama i uglednicima u savezničkim državama. Primjera radi, profesor Pjetro Amorozo pisao je kraljici Jeleni, Papi, predsjedniku konferencije, predsjedniku vlade i ministru spoljnih poslova Italije, predsjednicima italijanskog Senata, parlamenta i predsjedniku italijanske delegacije na konferenciji. Apel Gabrijela Danuncija, pod naslovom *Žrtvovanje Crne Gore i Danuncio* 19. maja objavio je *Il Secolo XIX*; V. Kilibarda, *Gabrijel Danuncio i Crna Gora, drama egzila*, Pobjeda 9. januar 1999, 26. Ugledni profesor međunarodnog prava Prospero Fedoci objavio je raspravu kojom je dokazivao da sa stanovišta međunarodnog prava Crna Gora nije izgubila svoj suverenitet; P. Fedozzi, *Une question internationale. La situation juridique et internationale du Montenegro*, Genes 1922.

¹⁷⁷⁶ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I, 339. Film je snimljen po scenariju ministra Vladimira Popovića u režiji Eduarda Benčićenje. Premijera filma održana je 14. aprila 1922. godine u Rimu.

¹⁷⁷⁷ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, I, 342.

¹⁷⁷⁸ Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918-1925*, II, Pero Šoć, Rim, 8. IV 1922, 493-496.

¹⁷⁷⁹ *Italia e Montenegro*, a cura di F. Boiardi, Bari 1997, 63-64. Kjeza pominje ministre Di Skalea, De Vitu, Bertinija, Ricija i državne podsekretare, Tosti di Valminuta, De Capitanija Petrila, Cala, kao i Benedućea. Šanceru je posebno prigovoreno, da je na interesovanje za Crnu Goru, predsjednika ruske delegacije Čičerina odgovorio kako je to pitanje riješeno plebiscitarno Podgoričkom skupštinom 1918. godine. Kjeza podsjeća Šancera da je Vrhovni savjet mirovne konferencije 13. januara 1919. godine odluke te skupštine proglašio nevažećim.

težinu kao dvije godine ranije u slučaju Sforce, niti je moglo uticati na vladinu politiku prema Crnoj Gori.

Musolinijeva vlada i likvidiranje crnogorskog pitanja u Italiji

Crnogorsko pitanje tokom 1922. godine sve ređe je bilo predmet pažnje Ministarstva spoljnih poslova i Ministarstva rata. Prešlo je u nadležnost Odjeljenja javne sigurnosti u Ministarstvu unutrašnjih djela, koje je nadziralo aktivnosti preostalih crnogorskih emigranata u Italiji.

Crnogorske izbjegličke vlade i emigracija tvrdnju da država Crna Gora sa stanovišta međunarodnog prava i dalje postoji potkrepljivale su činjenicom da Velike sile odnosno međunarodne institucije ni jednim međunarodnim pravnim aktom nijesu donijele odluku o sudbini crnogorske države. Ovo uporište ozbiljno je dovedeno u pitanje kada je 13. jula 1922. godine Konferencija ambasadora u Parizu donijela odluku o granicama Albanije u kojoj je Crna Gora nedvosmisleno tretirana kao sastavni dio Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.¹⁷⁸⁰

Odluke konferencije samo su pojačale podjele među crnogorskim emigrantima. Kulminirale su tokom septembra 1922. godine nakon smrti predsjednika crnogorske vlade generala Milutina Vučinića. Poslije dugih konsultacija, kraljica Milena je novu vladu povjerila generalu Gvozdenoviću. Italijani su od njega očekivali da okonča političku aktivnost crnogorske emigracije i da olakša repatrijaciju Crnogoraca u jugoslovensku kraljevinu. I kraljica Milena je bila spremna da sarađuje. Moguće je da je političku borbu smatrala okončanom i da su joj u prvom planu bili interesi djece. Još u vrijeme Sforce, negdje proljeće ili ljeto 1921. godine, činjeni su pokušaji da se Milena nagovori da se vrati u zemlju i da tamo budu preneseni i kraljevi posmrtni ostaci. Ima indicija da pomenute duge konsultacije o izboru nove vlade i nijesu bile konsultacije već izbjegavanje formiranja vlade.¹⁷⁸¹ Italijanskoj vradi bolje je odgovaralo da poslove

¹⁷⁸⁰ ASMAE, AP 1919-1930, p. 708, *Sforza a Schanzer*, Parigi, 12 luglio 1922. U novembru 1921. godine kad je ambasadorska konferencija raspravljala pitanje albanskih granica, italijanska vlada je uspjela da se tom prilikom ne govori o razgraničenju Albanije i Kraljevine SHS, već o Albaniji i "državama sa druge strane granične linije." *Ibid., Tellini a Schanzer*, Scutari, 29 maggio 1922; V. Vučković, *op. cit.*, 640.

¹⁷⁸¹ *Il giornale di Roma*, 29 settembre 1922, *Il nuovo presidente del Consiglio montenegrino, spiega le ragioni e i fini del suo colpo di Stato*.

koji su predstojali, repatrijaciju, zbrinjavanje crnogorskih emigranata u Americi i Evropi sa crnogorske strane obavi nekoliko činovnika iz dotadašnje emigrantske administracije. U tom smislu bila je dobro viđena ličnost realističnog Pera Šoća.

Prema tvrdnji Jovana Plamenca, kraljica nije namjeravala da imenuje novu vladu, jer je kao i članovi njene porodice već imala aranžmane sa Beogradom.¹⁷⁸² Plamenac je na mjestu predsjednika vidio sebe. Sa pristalicama je zauzeo sjedište konzulata u Rimu, proglašio se za regenta Crne Gore i predsjednika vlade, a par politički anonymnih osoba za ministre.¹⁷⁸³ U sukobu dvije frakcije crnogorske emigracije bilo je i fizičkog obračunavanja. Umiješale su se italijanske vlasti. Materijalni tragovi ovakve žalosne klime bile su međusobne denuncijacije i blaćenja dojučerašnjih saboraca u aktima, memorandumima kojima su se obraćali italijanskim vlastima, kao i pamfleti publikovani u štampi.¹⁷⁸⁴

U ovakvim okolnostima, aktivnost Gvozdenovićeve vlade bila je sve slabija. Krajem 1922. godine, ona je praktično prestala da postoji.¹⁷⁸⁵ U Crnoj Gori vlasti su u akcijama krajem 1923. i u martu 1924. godine uspjele da skrše otpor poslednjih odmetničkih grupa.¹⁷⁸⁶

Devizom Božićne pobune „za pravo, čast i slobodu Crne Gore” i tokom naredne godine rukovodili su se i dalje djelovi crnogorske emigracije u Italiji. Među njima je postojala nada da će fašistička partija nakon dolaska na vlast napraviti spoljnopolitički zaokret u *Jadranskom pitanju* i u okviru njega ponovo otvoriti pitanje Crne Gore. Očekivanja su se zasnivala na činjenici da su Musolini i drugi prvaci fašističke partije tokom 1922. godine značajnu pažnju poklanjali Crnoj Gori, napadajući vladu da se u

¹⁷⁸² *Ibid.*

¹⁷⁸³ ACS, Ministero dell'interno, Divizione generale della pubblica sicurezza, Serie atti diversi, B. 4, f. 25, Macerata, 11 settembre 1923, *Prefetto Fusco al ministero Interno dir. gen. p. s.-Alegatto № 1, J. S. Plamenatz al Ministro della Casa Reale Roma, 19 settembre 1922; Ibid., Alegatto, № 2, Braco Crnogorci! Junaci!, Roma, 17 settembre 1922* (Programski govor vlade Jovana Plamenca).

¹⁷⁸⁴ ACS, Ministero dell'interno, Divizione generale della pubblica sicurezza, Serie atti diversi, B. 4, f. 25, *Grupa crnogorskih boraca na nepoznatu adresu*, Roma, 1 novembre 1922; *Ibid., Ministero dell'Interno, Gabinetto del Ministro, al Presidenza Consiglio Ministri*, Roma, 19 novembre 1922; *Ibid., Le Gerant du Consulat, General Royal du Montenegro S. Petrovich, a la Questure centrale, Rome, Rom, le 24 novembre 1922; Ibid., A. Gvozdenovich a Le Ministre de l'intérieur*, Roma, 25 novembre 1922; *Ibid., L'epoca*, 13 marzo 1923, *Il colonello Martinovich risponde a Y. S. Plamenatz*. Martinović zapravo nastupa u odbranu Kraljice i dvora.

¹⁷⁸⁵ D. Vujović, *op. cit.*, 299.

¹⁷⁸⁶ Š. Rastoder, *Politika svršenog čina*, 171.

politici prema njoj ogriješila o italijanske nacionalne interese kao i o načela humanosti, lojalnosti i poštovanja međunarodnog prava.¹⁷⁸⁷

Dolaskom Musolinijevih fašista na vlast u italijanskom Ministarstvu spoljnih poslova našli su se i zagovornici imperijalističke ekspanzije i demokratsko-liberalnih shvatanja. Prisustvo ovih prvih izazivalo je zabrinutost u međunarodnim okvirima. Da bi zaustavili ovakva strahovanja, po dolasku na vlast Musolini je nastojao da ne pravi zaokrete u spoljnoj politici pa je, neočekivano, dolazak fašista na vlast rezultirao poboljšanjem odnosa Rima sa Parizom i Beogradom. Kontinuitet italijansko-jugoslovenskog sporazumijevanja započet u Rapalu potvrđen je njihovim ratifikovanjem februara 1923. godine i zaključenjem italijansko-jugoslovenskog ugovora januara 1924. godine u Rimu.¹⁷⁸⁸

U opštim okvirima italijanske politike nije bilo mesta za neku posebnu crnogorsku politiku. Energičnije od svojih prethodnika, Musolini je okončao svaku političku aktivnost crnogorske emigracije u Italiji. Njen simboličan kraj u maju 1923. godine predstavljalo je protjerivanje iz Italije Jovana Plamenca, samoproglašenog predsjednika crnogorske vlade u egzilu.¹⁷⁸⁹

¹⁷⁸⁷ D. Živojinović, *Italija i Crna Gora*, 402, 406, 417-418.

¹⁷⁸⁸ R. Milano, L. Monzali, *op. cit.*, 128-129.

¹⁷⁸⁹ Montenegrin "Premier", *Time*, May 12, 1923 (<http://www.time.com/time/magazine/>). *Time* je sredinom maja javlja o Plamenčevom protjerivanju iz Italije i nastojanju da, sa pasošem koji je sam sebi izdao, otpušte u SAD. Prema dopisniku *Tima-a*, Plamenca je protjerala Musolinijeva vlada nakon ponovljenih insistiranja iz Beograda. U američkoj vizuri ovo nije bila toliko politička vijest koliko kuriozitet. O Plamencu se piše kao samoproglašenom predsjedniku nepostojeće vlade nepostojeće zemlje. Protjerivanje se povezuje sa italijanskim potpisivanjem ugovora u Santa Margeriti; Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, I, 388. Prema svjedočenju D. Vukovića, i protjerivanje Plamenca i njegovih istomišljenika imalo je upotrebnu vrijednost za italijansku spoljnu politiku. Od Beograda su zauzvrat postignuti ustupci u pogledu italijanskih škola i prava upotrebe italijanske zastave od strane Italijana u Dalmaciji.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

IZVORI I BIBLIOGRAFIJA

Izvori

Neobjavljeni izvori

-Archivio Centrale di Stato, Roma (=ACS)

- Ministero dell'interno, Divizione generale della pubblica sicurezza
- Real Casa (1828-1950), Casa Civile di S. M. Re e Ministro della Real Casa,
Gabinetto del Ministro Alessandro Mattioli Pasqualini

-Archivio dell'Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito Italiano, Roma (=AUSSME)

- Ministero della Guerra, Montenegro
- Reparto operazioni, Ufficio coloniale, Stati Esteri

-Archives Diplomatiques du Ministère des Affaires Etrangères, Paris (=ADMAE)

- Administration centrale, Affaires politiques, Correspondance politique, Italie

-Archivio di Piero Foscari, Venezia (=APF)

- Carte d'archivio Piero Foscari

-Archivio Storico della Banca Commerciale Italiana, Milano (=ASBCI)

- Companie commerciali e di affari con l'estero 1896-1911.

-Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, Roma (=ASDMAE)

- Affari politici, 1919-1930, Montenegro
- Archivio del personale, Rappresentanze diplomatiche italiane, Cettigne (1883-1916)
- Archivio riservato 1906-1911
- Archivio Segreto di Gabinetto, Cassette Verdi

- Archivio Segreto di Gabinetto, Agenti segreti
- Carte Levi
- Carte Bolati
- Carte Sforza
- Casete verde
- Confidenziale, Documenti diplomatici, serie XXI, Montenegro 1871-1876
- Confidenziale, serie LX, Documenti diplomatici 1880, II-IV
- Congreso di Berlino
- Divisione politica (1867-1888), Rapporti in arrivo, Turchia
- Divisione politica (1867-1888), Registro copialettere in partenza, Turchia
- Divisione politica (1867-1888), Registro copialettere in partenza, Austria-Ungheria
 - Delegazione italiana alla Conferenza della pace
 - Libro verde 24, Documenti Diplomatici concernenti gli Affari d'Oriente presentati dal Presidente del Consiglio reggente il Ministero degli Affari Esteri Cairoli nella tornata del 21 giugno 1878.
 - Rappresentanza Londra
 - Scutari
 - Serie A-Politica, Albania
 - Serie politica, Montenegro

-Arhiv Istoriskog instituta Crne Gore, Podgorica (=AIICG)

- Dokumenta prepisana iz Državnog muzeja na Cetinju (1860-1872)
- Dnevnik Rista Popovića, II
- Arhivska građa Jovana S. Plamenca

-Arhiv Srbije, Beograd (=AS)

- Mikrofilmovi, serija I

-Arhivsko-bibliotečko odjeljenje Muzeja kralja Nikole, Cetinje (=ABOMKN)

- Fond Nikola I
- Fond Prinovljeni rukopisi
- Zaostavština dr Lazara Tomanovića
- Karte Radović

-Biblioteca comunale dell'Archiginnasio di Bologna, Bologna (=BCAB)

-Fondo Antonio Baldacci

-Civici Musei Storia Arte, Trieste (=CMSA)

-Archivio Eugenio Popovich D'Angeli

-Državni arhiv Crne Gore, Cetinje (=DAGC)

- Fond Barsko društvo (=BD)
- Fond Državni Savjet (=DS)
- Fond Ministarski savjet (=MS)
- Fond Ministarstvo finansija [i građevina] (=MF)
- Fond Ministarstvo finansija i građevina (=MFG)
- Fond Ministarstvo inostranih djela (=MID)
- Fond Ministarstvo unutrašnjih djela (=MUD)
- Fond Ministarstvo vojno (=MV)
- Fond Emigrantske vlade (=EV)

-Fondazione Il Vittoriale degli Italiani, Gardone Riviera

-Fondo Gabriele d'Annunzio, Archivio personale, 1880-1937. (=FGD'A)

-Fondazione Marco Besso, Roma

-Österreichische Staatsarchiv, Wien (=ÖSTA)

Politisches Archiv, Italien

-Museo Centrale Risorgimento, Roma (=MCCR)

-Carte di Pasquale Stanislao Mancini

-Privatna zbirka Rastislava Plamenca, Beograd (=PZRP)

-Dokumenta Jovana Plamenca

Objavljeni izvori

- Anonimo, *Un Genovese nel Montenegro*, (s. l.) 1910.
- Atti del Parlamento Italiano, Discussioni della Camera dei Deputati, XIII legislatura-sessione 1878*, Roma 1878.
- Atti Parlamentari, Camera dei Deputati*, Roma 1921.
- Bollettino Consolare, pubblicato per cura del Ministero per gli Affari Esteri di S. M. Il Re D'Italia, vol. XIX, parte I*, Roma 1883.
- Crispi F., *Questioni internazionali, Diario e documenti*, ordinati da T. Palamenghi Crispi, Milano 1912.
- Crna Gora i Francuska. Diplomatija u izbjeglištvu-u dokumentima iz diplomatskog arhiva kralja Nikole i crnogorskih vlada u egzilu 1916-1920, I-II [Le Montenegro et la France. Diplomatie en exil-dans les documents provenant des archives diplomatiques du roi Nicolas et des gouvernements Monténégrins en exil 1916-1920, I-II]*, ed. R. Raspopović, Podgorica 2014.
- Crna Gora i SAD u dokumentima Nacionalnog arhiva u Vašingtonu, 1905-1918*, ed. R. Raspopović, Podgorica 2010.
- Crna Gora u spoljnoj politici Italije 1861-1881, tom I, Od osnivanja Italijanskog konzulata u Skadru do razgraničenja Crne Gore na osnovu Berlinskog ugovora: 1861-1881, prvi dio 1861-1875 [Montenegro nella politica estera d'Italia, Volume I, Dall'istituzione del Consolato d'Italia a Scutari fino alla delimitazione del Montenegro secondo il trattato di Berlino: 1861-1881, parte prima 1861-1875]*, eds. Lj. Pejković-Aleksić, S. Burzanović, Podgorica 2011.
- Documents diplomatiques-Les affaires balkaniques 1912-1914, II, De l'armistice de Tchataldja (3 décembre 1912) au traité de Bucarest (10 août 1913)*, Ministère des Affaires étrangères, Paris 1922.
- Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia*, 1861, 1910, 1912.
- Garibaldi G., *Scritti e discorsi politici e militari: 1862-1867*, ed. L. Cappelli, Bologna 1937.
- Govor ministra predsjednika g. Tomanovića držan u sjednici Narodne Skupštine 9. januara 1909 g. o pitanju Bosne i Hercegovine*, Cetinje 1909.
- I Documenti diplomatici italiani, serie:*

- I (1861-1870), vol. II (31 dicembre 1861-31 luglio 1862), ed. W. Maturi, Roma 1959.
- II (1870-1896), vol. VI (1 gennaio 1875-24 marzo 1876), ed. A. Tamborra, Roma 1982.
- II (1870-1896), vol. VII (25 marzo-31 dicembre 1876), ed. A. Tamborra, Roma 1984.
- II (1870-1896), vol. VIII (1 gennaio-31 luglio 1877), ed. A. Tamborra, Roma 1984.
- II (1870-1896), vol. IX (1 agosto 1877-23 marzo 1878), ed. A. Tamborra, Roma 1985.
- II (1870-1896), vol. X (24 marzo-16 ottobre 1878), ed. F. Valsecchi, Roma 1976.
- II (1870-1896), vol. XII (14 luglio 1879-2 maggio 1880), ed. F. Valsecchi, Roma 1987.
- II (1870-1896), vol. XIII (3 maggio 1880-28 maggio 1881), ed. E. Di Nolfo, Roma 1991.
- III (1896-1907), vol. I (10 marzo 1896-30 aprile 1897), ed. C. Morandi, Roma 1953.
- III (1896-1907), vol. II (1 maggio 1897-23 giugno 1898), ed. G. Petricone, Roma 1958.
- IV (1908-1914), vol. V/VI (11 dicembre 1909-29 marzo 1911), ed. E. Del Vecchio, Roma 2001.
- IV (1908-1914), vol. VII/VIII, (30 marzo 1911-18 ottobre 1912), ed. E. Del Vecchio, Roma 2004.
- IV (1908-1914), vol. XII (28 giugno-2 agosto 1914), ed. A. Torre, Roma 1964.
- V (1914-1918), vol. I (2 agosto-16 ottobre 1914), ed. A. Torre, Roma 1954.
- V (1914-1918), vol. II (17 ottobre 1914-2 marzo 1915), ed. E. Anchieri, P. Pastorelli, Roma 1984.
- V (1914-1918), vol. III (3 marzo-24 maggio 1915), ed. E. Anchieri, P. Pastorelli, Roma 1985.
- V (1914-1918), vol. IV (25 maggio-23 ottobre 1915), ed. E. Anchieri, Roma 1973.
- V (1914-1918), vol. V (24 ottobre 1915-17 giugno 1916), ed. F. Curato, Roma 1988.
- V (1914-1918), vol. VI (18 giugno – 31 dicembre 1916), ed. F. Curato, Roma 1988.
- V (1914-1918), vol. VII (1 gennaio–15 maggio 1917), ed. E. Anchieri, Roma 1978.
- V (1914-1918), vol. VIII (16 maggio-31 agosto 1917), ed. E. Anchieri, Roma 1980.
- V (1914-1918), vol. X (1 gennaio-31 maggio 1918), ed. E. Anchieri, Roma 1985.
- V (1914-1918), vol. XI (1 giugno-3 novembre 1918), ed. E. Anchieri, Roma 1986.
- VI (1918-1922), vol. I (4 novembre 1918-17 gennaio 1919), ed. R. Mosca, Roma 1956.
- VI (1918-1922), vol. II (18 gennaio-23 marzo 1919), ed. R. Mosca, Roma 1980.
- VI (1918-1922), vol. III (24 marzo-22 giugno 1919), ed. R. Grispo, Roma 2008.
- Il Montenegro: da relazioni dei Provveditori veneti 1687-1735, ed. F. Ongania, Roma-Venezia 1896.

- Izvještaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870)*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Građa, knjiga V, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 3, eds. P. Mitrović, H. Kreševljaković, Sarajevo 1958.
- Jadransko pitanje na konferenciji mira u Parizu, zbirka akata i dokumenata*, ed. F. Šišić, Zagreb 1920.
- Libro verde 22, Documenti diplomatici concernenti gli Affari d'Oriente, presentati dal ministro degli affari Esteri (Melegari) nella tornata del 3 Marzo 1877*, Roma 1877.
- Map of Europe by Treaty; Political and Territorial Changes since the General Peace of 1814, Vol. IV, 1875 to 1891*, by E. Hertslet, London 1891.
- Mazzini G., *Lettere Slave*, Bari 1939.
- Međunarodni ugovori Crne Gore 1878-1918*, Zbornik dokumenata sa komentarom, eds. G. Perazić, R. Raspopović, Podgorica 1992.
- Ministarstvo inostranih djela (1879-1915)-Zbornik dokumenata*, ed. S. Burzanović Podgorica 2007.
- Ministarstvo vojno (1879-1916)-Zbornik dokumenata*, ed. S. Burzanović, Podgorica 2010.
- Montenegro, Political and Ethnic Boundaries 1840-1920, Volume 1: 1840-1880*, ed. B. Desstani, Cambridge University Press 2001.
- Obnova crnogorskog kraljevstva i jubilarne svečanosti 1910*, Zbornik dokumenata, eds. V. Vujačić, L. Milunović, S. Pejović, S. Radunović, Cetinje 2010.
- Potapov N. M., *Ruski vojni agent u Crnoj Gori, Izvještaji, raporti, telegrami, pisma 1902-1915, I*, eds. A. N. Saharov, R. Raspopović, Podgorica-Moskva 2003.
- Rapalski ugovor*, zbirka dokumenata, ed. V. M. Jovanović, Beograd 1950.
- Rastoder Š., *Crna Gora u egzilu 1918-1925, II*, Podgorica 2004.
- Rastoder Š., *Skrivana strana istorije: Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929, IV*, Podgorica 2005.
- Rusija i aneksiona kriza 1908-1909*, ed. B. Pavićević, Titograd 1984.
- Rusija i Bosansko-hercegovački ustank 1875-1878*, ed. B. Pavićević, Titograd 1988.
- Scritti e discorsi di Benito Mussolini*, Firenze 1983.
- Stenografske bilješke crnogorske narodne skupštine (1906-1910)*, Cetinje 1908-1911.
- The Adriatic question. Papers Relating to the Italian-Jugoslav Boundary*, series M-Division of Foreign Intelligence, n. 167, Washington 1920.
- Tolomeo R., *Korespondencija Strossmayer-Tondini*, Zagreb 1984.

-*Trattati e Convenzioni tra Il Regno D'Italia e gli Stati esteri raccolti per cura del Ministero degli affari esteri, Vol. IX, contente gli atti conchiusi dal 1º gennaio 1882 al 27 novembre 1883*, Roma 1884.

-*Uloga Frankske u nasilnoj aneksiji Crne Gore: zvanična dokumenta koja objavljuje Ministarstvo spoljnih poslova Kraljevine Crne Gore*, ed. Š. Rastoder, Bar 2000.

Memoari i dnevnići

-Giolitti G., *Memorie della mia vita*, Milano 1999.

-Grujić K., *Dnevnik iz hercegovačkog ustanka*, 6. VIII-16. X 1875, Beograd 1956.

-Imperiali G., *Diario 1915-1919*, Rubbettino 2006.

-Hajduković N., *Memoari*, ed. S. Burzanović, Podgorica 2000.

-Jovanović-Bjeloš I., *Na dvoru kralja Nikole: uspomene iz mog života*, Cetinje, 1998.

-Matavulj S., *Bilješke jednog pisca*, Beograd 1962.

-Nikola I Petrović Njegoš, *Autobiografija, Memoari, Putopisi*, Cetinje 1988.

-Vešović R., *Memoari*, Podgorica 2005.

-Vukčević M., *Sauervalдов dnevnik*, Beograd 1931.

-Vuković G., *Memoari, I-III*, Cetinje-Titograd 1985.

Štampa

-*Cetinjski vjesnik*

1910, 1911.

-*Corriere della Sera*

1921.

-*Emporium*

1896.

-*Gazzetta di capitale*

1876.

-*Gazzetta Piemontese*

1877, 1882, 1889.

-*Glas Crnogorca*

1873, 1874, 1875, 1876, 1879, 1883, 1893, 1895, 1896, 1900, 1901, 1903, 1904,
1905, 1906, 1907, 1908, 1910, 1918.

-*Giornale d'Italia*

1921.

-*Il Cittadino*

1876 .

-*Il Corriere del Parlamento*

1921.

-*Il Giornale di Roma*

1921, 1922.

-*Il Matino*

1921.

-*Il Popolo Romano*

1876, 1921.

- *Il Piccolo della Sera*

1921.

-*Il Tempo*

1876.

-*Ilustrazione italiana*

1896, 1901, 1908, 1914.

-*La Lettura*

1910.

-*La Nazione*

1876.

-*La Stampa*

1913.

-*L'Epoca*

1921.

-*Osservatore Romano*

1921, 1923.

-*Pobjeda*

1989.

-*Popolo Romano*

1921.

-*Time*

1923.

Literatura

Monografije i studije

- Albertini L., *Le origini della guerra del 1914, vol. I*, Milano 1942.
- Albertini L., *Venti anni di vita politica, II*, Zanichelli 1969.
- Alimena B., *Legislazione penale del Montenegro*, Roma 1896.
- Andrijašević M. Ž., Rastoder Š., *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica 2006.
- Andrijašević M. Ž., Rastoder Š., *Crna Gora i Velike sile*, Podgorica 2006.
- Argenteri L., *Il re borghese, costume e societa nell' Italia di Vittorio Emanuele III*, Milano 1994.
- Arner C., *Savoia e Montenegro: saggio critico, storico e politico*, Milano 1896.
- Artieri G., Cacace P., *Elena e Vittorio, mezzo secolo di regno tra storia e diplomazia*, Milano 1999.
- Bakić D., *Diplomatski predstavnici Crne Gore u carigradskom poslanstvu (Stanko Radonjić i Gavro Vuković)*, Podgorica 2011.
- Balbo C., *Delle speranze d'Italia*, Capolago 1844.
- Baldači A., *Montenegro, memorie di un botanico*, Bologna 1897.
- Baldacci A., *Scritti Adriatici*, Bologna 1943.
- Barbanti Brodano Đ., *Garibaldinci na Drini 1876. godine*, Beograd 1958.
- Biagini A. F. M., *Note e relazione di viaggio nei Balcani (1879-1898)*, Roma 1978.
- Biagini A. F. M., *Momenti di storia Balcanica (1878-1914). Aspeti militari*, Roma 1981.
- Biagini A. F. M., *L'Italia e le guerre balcaniche*, Roma 2012.
- Biagini A. M. F., *Storia dell'Albania delle origini ai giorni nostri*, Roma 1998.
- Bondioli Osio M., *La giovinezza di Vittorio Emanuele III, nei documenti dell' Archivio Osio*, Milano 1998.
- Borsa M., *Dal Montenegro, Lettere*, Bergamo 1896.
- Bosworth R. J. B., *La politica estera dell'Italia giolittiana*, Roma 1985.
- Burzanović S., Dajković A., *Italijansko poslanstvo na Cetinju [La Legazione italiana a Cettigne]*, Cetinje 2015.
- Coen Cagli E., *L'opera degli italiani nel Montenegro*, Roma 1910.
- Caccamo F., *Il Montenegro negli anni della prima guerra mondiale*, Roma 2008.

- Candeloro G., *Storia dell'Italia moderna, vol. VI. Lo sviluppo del capitalismo e del movimento operaio 1871-1896*, 3rd ed., Roma 1990.
- Candeloro G., *Storia dell'Italia moderna, vol. VII, La crisi di fine secolo e l' età giolittana*, 3rd ed., Milano 1989.
- Celozzi Baldelli P. G., *L'Italia e la crisi balcanica (1876-1879)*, M. Congedo 2000.
- Childs T. W., *Italo-Turkish Diplomacy and the War over Libya, 1911-1912*, Leiden-New York 1990.
- Chiolini E., *Montenegro sacrificato, Documenti rivelatori della male fede internazionale*, Piacenza 1921.
- Clemente V., *Dizionario Biografico degli Italiani, vol. 29*, Roma 1983.
- Crna Gora vrata Balkana, putopisi i zapisi evropskih botaničara, eds. V. Pulević, D. Vincek, Cetinje 1991.
- Čulinović F., *Riječka država. Od Londonskog i Damuncijade do Rapalla i aneksije Italije*, Zagreb 1953.
- Di Nola C., *Contrasti politici in Europa doppo il 1870 e azione diplomatica dell'Italia nella crisi d'Oriente e nel Congresso di Berlino del 1878*, Roma-Napoli-Cita di Castello 1956.
- Di San Giuliano A., *Lettere sull'Albania*, Roma 1903.
- Dinu R., *Studi italo-romeni. Diplomazia e società 1879-1914*, Bucuresti 2009.
- Donnini G., *L'accordo italo-russo di Racconigi*, Milano 1983.
- Dragićević R., *Ugovor Svetе Stolice s Knjaževinom Crnom Gorom 1886. godine*, Cetinje 1940.
- Duce A., *La crisi bosniaca del 1908*, Milano 1977.
- Duce A., *L'Albania nei rapporti italo-austriaci 1897-1913*, Milano 1983.
- Duggan C., *Francesco Crispi 1818 -1901, From Nation to Nationalism*, Oxford 2002.
- Đorđević D., *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912*, Beograd 1956.
- Đurišić M., *Prvi Balkanski rat 1912-1913. (operacija crnogorske vojske)*, Beograd 1960.
- Đurović M., *Trgovački kapital u Crnoj Gori*, Cetinje 1958.
- Đurović M., *Crnogorske finansije 1860-1915*, Titograd 1960.
- Ekmečić M., *Ratni ciljevi Srbije 1914*, Beograd 1990.
- Fedozzi P., *Une question internationale. La situation juridique et internationale du Montenegro*, Genes 1922.

- Ferraioli G., *Politica e diplomazia in Italia tra XIX e XX secolo: Vita di Antonio di San Giuliano (1852-1914)*, Rubbettino 2007.
- Franetović D., *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd 1960.
- Giordano G., *Tra marsine e stiffelius: Venticinque anni di politica estera italiana, 1900-1925*, Roma 2012.
- Gledović B. et ali., *Prvi svetski rat i Srbija i Crna Gora*, Cetinje, 1975.
- Godsey W. D., *Aristocratic Redoubt, The Austro-Hungarian Foreign Office on the Eve of the First World War*, Indiana 1999.
- Gopčević S., *Crnogorsko-turski rat 1876-1878*, Beograd 1963.
- Guida F., *La Bulgaria dalla guerra di liberazione sino al trattato di Neuilly (1877-1919). Testimonianze italiane*, Bulzoni 1984.
- Hall R. C., *The Balkan Wars 1912-1913: Prelude to the First World War*, London 2000.
- Хитрова Н., *Черногория в национально-освободительном движении на Балканах и русско-черногорские отношения в 50-70-х годах XIX века*, Москва 1979.
- Хитрова Н., *Россия и Черногория: русско-черногорские отношения и общественно-политическое развитие Черногории в 1878-1908 годах*, Москва 1993.
- Horvat J., *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1989.
- Italia e Montenegro*, a cura di F. Boiardi, Bari 1997.
- [Ivanović S.] *Nekoliko krvavih strana iz albuma Petrović Njegoševog doma*, Osijek, 1898.
- Jovanović R., *Politički odnosi Crne Gore i Srbije 1860-1878*, Cetinje 1977.
- Jović T., *Diplomatska predstavnštva u knjaževini i kraljevini Crnoj Gori*, Cetinje 2010.
- Kapičić-Dragičević A., *Jubilej 1910, Pedesetogodišnjica vladavine kralja Nikole (1860-1910)*, Cetinje 1989.
- Kapičić-Dragičević A., *Kralj Nikola u djelima likovnih umjetnika*, Cetinje-Beograd 1991.
- Kilibarda V., *Italijanska književnost u Crnoj Gori do 1918. godine*, Nikšić 1992.
- Kilibarda V., *Bibliografija o Crnoj Gori na italijanskom jeziku (1532-1914)*, Cetinje, 1993.
- Кирова Э. К., *Итальянская экспансия в Восточном Средиземноморье (в начале XX в.)*, Москва 1973.

- Koetschet J., *Aus Bosniens letzter türkenzeit. Hinterlassene aufzeichnungen von med univ. dr. Josef Koetschet*. Veröffentlicht von jur. Dr. Georg Grassl, Wien-Leipzig, 1905.
- La Confessione d'un Italiano di Ippolito Nievo*, ed. A. Mario, Torino 1995.
- La formazione della diplomazia nazionale (1861-1915). Indagine statistica*, a cura di F. Grassi, Roma 1986.
- La formazione della diplomazia nazionale (1861-1915). Repertorio bio-bibliografico dei funzionari del Ministero degli Affari Esteri*, a cura di F. Grassi, Roma 1987.
- Leden M. A., *The First Duce: D'Annunzio at Fiume*, London 1977.
- Leo F., Davico L., *Il Consolato d'Italia a Scutari fra storia, testimonianze, architettura*, Rubbettino 2008.
- Lowe C. J., Marzari F., *Italian Foreign Policy, 1870-1940*, London 2002.
- Mammarella G., Cacace P., *La politica estera dell'Italia dallo stato unitario ai giorni nostri*, Roma-Bari 2006.
- Mantegazza V., *Al Montenegro: note ed impressioni (agosto-settembre 1896)*, Firenze 1896.
- Mantegazza V., *L'altra sponda, Italia ed Austria nell'Adriatico*, Milano 1905.
- Mantegazza V., *Italiani al Montenegro*, Milano 1905.
- Mantegazza V., *Compagnia di Antivari, Il porto di Antivari, La ferrovia Antivari-Vir, Il lago di Scutari*, Milano 1910.
- Marcotti G., *Il Montenegro e le sue donne: Il matrimonio del Principe ereditario d'Italia ottobre 1896*, Milano 1896.
- Martini A., *Il Montenegro*, Torino 1897.
- Martinović D., Martinović U., *Cetinje, spomenici arhitekture*, Cetinje 1980.
- Maserati E., *Momenti della questione adriatica (1896-1949): Albania e Montenegro tra Austria ed Italia*, Udine 1981.
- Международные отношения на Балканах 1856-1878, ed. В. Н. Виноградов, Москва 1986.
- Milza P., *Français et italiens à la fin du XIXe siècle, Aux origines du rapprochement franco-italien de 1900-1902*, École française de Rome, Rome 1981.
- Monzali L., *Italiani di Dalmazia. Dal Risorgimento alla Grande Guerra*, Firenze 2004.
- Nigrisoli B., *Osservazioni e pratica di chirurgia di guerra, Campagna del Montenegro contro la Turchia (1912-1913) e notizie ed impressioni sui primi feriti della guerra nostra contro l'Austria*, Bologna 1915.
- Nikprelević Đ., *Ustanak u Malesiji 1911. godine*, Podgorica 2001.

- Pacor M., *Italia e Balcani dal Risorgimento alla Resistenza*, Milano 1968.
- Pavićević B., *Istorija Crne Gore, IV/2, Sazdanje crnogorske nacionalne države 1796-1878*, Podgorica 2004.
- Pedeset godina na prestolu Crne Gore 1860-1910*, Podgorica 1998.
- Pejović Đ., *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852-1916*, Cetinje 1972.
- Pejović D. M., *Školovanje Crnogoraca u inostranstvu 1848-1918*, Podgorica 2000.
- Perticone G., *La politica italiana dal 1861 al 1914*, Torino 1961.
- Popović V., *Il Comm. Volpi impostore. Il baratto di un popolo*, Roma 1920.
- Popović V., *La responsabilità del conte Sforza nella questione Montenegrina*, Roma 1921.
- Popović O., *Italijanski putopis XIX vijeka o Crnoj Gori*, Filozoski fakultet, Nikšić 2015 (rukopis doktorske disertacije).
- Popović S., *S kraljem Nikolom iz dana u dan 1916-1919*, Beograd 2002.
- Potemkin V. P., *Istorija diplomatiјe, II, Istorija novog doba, 1870-1919.*, Beograd 1949.
- Proglašenje Nikole Petrovića Njegoša za kralja 1910. i njegova posjeta Rusiji 1912. Foto-album posvećen stogodišnjici jubileja*, eds. R. Raspopović, O. I. Morozan, Podgorica 2010.
- Rakočević N., *Crna Gora u Prvom Svjetskom ratu 1914-1918*, Cetinje 1969.
- Rakočević N., *Crna Gora i Austro-Ugarska 1903-1914*, Titograd 1983.
- Rakočević N., *Crnogorska narodna skupština 1906 – 1914*, Podgorica 1997.
- Raspopović R., *Istorija diplomatije Crne Gore 1711-1918*, Podgorica-Beograd 1996.
- Rastoder Š., Rastoder J., *Dr. Nikola Dobrečić arcibiskup barski i primas srpski*, Budva 1991.
- Rastoder Š., *Crna Gora u egzilu 1918-1925, I*, Podgorica 2004.
- Razzani G., *Montenegro e Albania, cenni per la formazione di una società italiana d'esportazione ed importazione in Milano*, Milano 1903.
- Ražnatović N., *Crna Gora i Berlinski kongres*, Cetinje 1979.
- Rossi A., *Un'escursione nel Montenegro*, Milano 1896.
- Rovinski P., *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti, IV, Državni život (1851-1907)-Arheologija*, Cetinje-Novi Sad 1994.
- Romano S., *Giuseppe Volpi industria e finanza tra Giolitti e Musolini*, Roma 1982.
- Salvemini G., *Mazzini*, London 1962.
- Salvemini G., *La politica estera dell'Italia dall' 1871 all' 1914*, Firenze 1950.

- Saiu L., *La politica estera italiana dall'unità a oggi*, Roma-Bari 2006.
- Scritti e discorsi di Benito Mussolini*, Firenze 1983.
- Seristori A., *Crna Gora i Dalmatinska obala: tokom ratnih zbivanja 1877*, Podgorica 2010.
- Skendi S., *The Albanian National Awakening 1878-1912*, Princeton 1967.
- Solari L., *Marconi nell'intimità e nel lavoro*, Milano 1940.
- Соловьев Ю. Я., *Воспоминания дипломата 1893-1922*, Москва 1959.
- Stillman W. J., *Herzegovina and the Late Uprising, the Causes of the Latter and the Remedies*, London 1877.
- Stipčević N., *Dva preporoda: studije o italijansko-srpskim kulturnim i političkim vezama u XIX veku*, Beograd 1979.
- Storia del Montenegro scritta da Basilio Petrovic vladica della Crna Gora*, Pubblicata diplomaticamente nella traduzione italiana dal prof. Domencio Ciampoli, Lanciano 1901.
- Studije i ogledi o diplomatiji Crne Gore*, ed. Đ. Lopičić, Beograd 2006.
- Šabo F., *Savremena Italija (1918-1948)*, Beograd 1978.
- Šepić D., *Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje 1914-1918*, Zagreb 1970.
- Šišić F., *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta (1870-1915)*, Split 1933.
- Škerović N., *Crna Gora na osvitu XX vijeka*, Beograd 1964.
- Šoć P., *Za istoriju pošte i telegraфа u Crnoj Gori*, Beograd 1928.
- Šuković M., *Podgorička Skupština 1918*, Podgorica, 1999.
- Tambora A., *Kavur i Balkan*, Beograd 2007.
- Tamborra A., *L'Europa centro orientale nei secoli XIX-XX (1800-1920)*, Milano 1971.
- Tolomeo R., *La Santa Sede e il mondo danubiano-balcanico. Problemi nazionali e religiosi. 1875-1921*, Roma 1996.
- Tomanović L., *Iz moga ministrovanja-odnosi sa Austro-Ugarskom*, Novi Sad 1921.
- Tomasevich J., *War and Revolution in Yugoslavia 1941-1945*, Stanford, 2001.
- Tredvej Dž., *Soko i orao. Crna Gora i Austro-Ugarska 1908-1914*, Podgorica 2005.
- Vendel H., *O Jugoslaviji, Italiji i Albaniji*, Beograd 1920.
- Vojvodić M., *Skadarska kriza 1913*, Beograd 1970.
- Vujović D., *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd 1962.
- Vujović D., *Crna Gora i Francuska 1860-1914*, Cetinje 1971.
- Vujović D., *Ratna saradnja Crne Gore i Francuske 1914-1916*, Podgorica 1994.

- Vujačić V., *Obnova crnogorskog kraljevstva i jubilarne svečanosti 1910. godine*, Cetinje 2010.
- Vukčević L., *Crna Gora u Bosansko-Hercegovačkoj krizi 1908-1909*, Titograd 1985.
- Zanotto S., *L'Italia e la Prima guerra balcanica. Diplomazia e opinione pubblica* tesi di laurea, Università degli studi di Torino, Facoltà di lettere e filosofia, 2002, <https://www.yumpu.com/it/document/view/37511701/universita-degli-studi-di-torino-facolta-di-lettere-e-filosofia-tesi-di-laurea> (preuzeto 23. maja 2014.)
- Živojinović D., *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922*, Beograd 1996.
- Živojinović D., *Italija i Crna Gora 1914-1925. Studija o izneverenom savezništvu*, Beograd 1998.
- Živojinović D., *Nevoljni saveznici, Rusija, Francuska, Velika Britanija, SAD 1914-1918*, Beograd 2000.
- Živojinović D., *Kraj Kraljevine Crne Gore 1918-1921*, Beograd 2002.
- Živojinović D., *U potrazi za imperijom. Italija i Balkan početkom XX veka, Studije i Rasprave*, Beograd 2013.
- Webster R., *L'imperialismo industriale italiano 1908-1915*, Torino 1974.

Članci i rasprave

- Aleksić-Pejković Lj., *Planovi o povezivanju italijanskog i istočnog pitanja i srpsko-italijanski odnosi za vreme istočne krize 1861-1862*, Istoriski glasnik 1-2 (1975), 23-47.
- Aleksić-Pejković Lj., *Odnosi Italije i Crne Gore do njenog razgraničenja 1881. godine*, in: *Crna Gora u međunarodnim odnosima*, Titograd 1984, 163-188.
- Aleksić-Pejković Lj., *Italijanski dobrovoljci u Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji 1875-1876. godine*, in: *Dobrovoljci u oslobođilačkim ratovima Srba i Crnogoraca*. Zbornik radova, Beograd 1996, 27-43.
- Aleksić-Pejković Lj., *Italija i srpsko-bugarska kriza 1885-1886. godine*, Istoriski časopis, XLII-XLIII, (1995-1996), 125-145.
- Aleksić Pejković Lj., *Dokumenti italijanskog ministarstva spoljnih poslova o Crnoj Gori u Prvom svjetskom ratu*, in: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Podgorica 1998, 193-212.

- Aleksić-Pejković Lj., *Italija i Crna Gora tokom poslednje dve decenije XIX veka*, Istorijski časopis XLV-XLVI (1998-1999), 149-176.
- Andrijašević M. Ž., *Ideološko-političko značenje pjesme „Onamo namo“*, Stvaranje 1-5 (1997), 173-180.
- Babić B., *Odred Crnogoraca u međunarodnoj službi na Kritu (1897-1899)*, Istorijski zapisi 1 (1965), 71-120.
- Babić B., *Kandidatura vojvode Boža Petrovića za guvernera Krita 1897. godine*, Istrorijski zapisi 3 (1966), 440-475.
- Babović-Raspopović S., *Pitanje Lovćena u tajnoj prepisci austrougarskih diplomata (maj-jul) 1914*, in: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Zbornik radova sa okruglog stola Istorijskog instituta, knjiga 2, Podgorica 1998, 213-222.
- Baldaći A., *Italija i naša trgovina sa Crnom Gorom i Sjevernom Albanijom*, in: *Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, ed. V. Pulević, D. Vincek, Cetinje 1991, 835-858.
- Baldaći A., *Goveda, ovce i koze u Crnoj Gori*, in: *Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, ed. V. Pulević, D. Vincek, Cetinje 1991, 859-871.
- Baldaći, A., *Područje Cijevne-istraživačka putovanja u istočnu Crnu Goru i albanske planine (1900, 1901 i 1902)*, in: *Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, ed. V. Pulević, D. Vincek, Cetinje 1991, 671-796.
- Baldaći A., *Ostale zabilješke o flori Crne Gore- putovanje 1891*, in: *Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, ed. V. Pulević, D. Vincek, Cetinje 1991, 517-604.
- Baldaći A., *Botanička istraživanja u Crnoj Gori-treći period 1878-1930*, in: *Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, ed. V. Pulević, D. Vincek, Cetinje 1991, 915-951.
- Baldaći A., *Radovi dvije italijanske studijske misije 1902. i 1903. u Crnoj Gori i Sjevernoj Albaniji*, in: *Crna Gora vrata Balkana*, in: *Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, ed. V. Pulević, D. Vincek, Cetinje 1991, 797-826.
- Baldacci L., *Mineralni slojevi Crne Gore*, Prosvjeta 1-3 (1889), 116-125, 6 (1889), 179-185, 7 (1889), 229-237.
- Banjanin Lj., *Francesco Fortunato Astengo, console del Regno Sardo a Belgrado*, Studi piemontesi, n. 1 (1999), 181-198.
- Barbarich E., *Pagine di storia militare veneto-montenegrina*, Roma 1896.

- Barbarich E., *Alcune note sull'esercito del Montenegro: appunti di viaggio*, Roma 1897.
- Barbarich, E., *La nazione armata e l'esercito regolare nel Montenegro*, Roma 1897.
- Biagini A. F. M., *Simeon Radev, Le nazioni balcaniche e la guerra italo-turca (1911 - 1912)*, Rassegna di Risorgimento, n. 2 (1977), 203-214.
- Bjađini A., *Odnosi između Italije i Crne Gore u toku Prvog svjetskog rata (1914-1918)*, Istorijski zapisi 1-2 (1983), 32-51.
- Borožan Đ., *Sjeverno-albanska plemena u planovima i politici dinastije Petrović-Njegoš*, in: *Dinastija Petrović Njegoš, II*, Podgorica 2002, 68-87.
- Borožan Đ., *Crnogorsko-italijanski diplomatski odnosi*, Glasnik odjeljenja društvenih nauka CANU 21 (2012), 93-106.
- Brogi A., *Il trattato di Rapallo del 1920 e la politica damubiano-balcanica di Carlo Sforza*, Storia delle relazioni internazionali 1 (1989), 3-46.
- Bucarelli M., “*Delenda Jugoslavia*”. D’Annunzio, Sforza e gli “*intrighi balcanici*” del ’19-’20, Nuova storia contemporanea 6 (2002), 19-34.
- S. Burzanović, *O jednom dokumentu iz 1897-o italijanskoj politici prema Crnoj Gori i Albaniji*, Istorijski zapisi 3-4 (1998), 193-198.
- Burzanović S., *Italijanske i francuske radiotelegrafske stanice u Crnoj Gori*, in: *Komunikacija među ljudima i narodima na području Crne Gore*, ed. B. Kankaraš, Podgorica 2001, 147-153.
- Burzanović S., *Moderna sviluppi istituzionali in un principato patriarcale, il caso del Montenegro*, in: *Schege d'impero, pezzi d'Europa, Balcani e Turchia fra continuità e mutamento 1804-1923*, ed. M. Dogo, Gorizia Pordenone 2006, 171- 181.
- Burzanović S., *Crnogorski motivi na naslovnicama Akila Beltrama*, Art centrala 2, (2009), 91-92.
- Burzanović S., *Antonio Baldacci e il Montenegro*, in: *Contesti Adriatici, studi di italianistica comparata*, a cura di Vesna Kilibarda e Julijana Vučo, Molise 2008, 69-89
- Burzanović S., *Virpazar-Bar*, in: *100 godina željeznice Crne Gore*, ed. S. Burzanović, Podgorica 2009, 25-51.
- Burzanović S., Koprivica T., *Anticko rimske nasljedje u Crnoj Gori i italijanska spoljna politika*, Matica 48 (2011), 219-230.
- Burzanović S., *Crnogorske misije Cezara Durandoa*, Istorijski zapisi 2 (2010), 97-109.

- Бурзанович С., *Итальянские дипломатические представители в Цетинье о черногорско-русских взаимоотношениях*, in: *Россия и Балканы в течение последних 300 лет*, Подгорица-Москва 2012, 399-410.
- Burzanović S., *Italija i Crna Gora u Aneksionoj krizi 1908-1909*, Istorijski zapisi 1-2 (2013), 85-110.
- Burzanović S., *Crna Gora u planovima Garibaldija*, Matica 58 (2014), 155-168.
- Burzanović S., *Montenegro in the Italian Foreign Policy during the Balkan Wars (1912-1913)*, in: „Empires and Nationes from the 18th to the 20th century“, Volume 2, eds. A. Biagini, G. Motta, Cambridge Scolars Publishing 2014, 284-290.
- Chiolini E., *Montenegro sacrificato, Documenti rivelatori della male fede internazionale*, Piacenza 1921.
- Ciampoli D., *La Poesia del Montenegro*, Nuova Antologia, vol. LXV s. IV, f. 16, settembre 1896, 202-230.
- Cicmil P., *Velika Britanija i Crna Gora 1878 godine*, Glasnik Cetinjskih muzeja XII (1979).
- De Ambrosis M., *La partecipazione dei garibaldini e degli internazionalisti italiani all'insurrezione di Bosnia ed Erzegovina del 1875-1876. e alla Guerra di Serbia*, in: *Studi garibaldini e altri saggi*, Atti e memorie del Museo del Risorgimento di Mantova, a cura di R. Giusti, Mantova 1967, 33-82.
- Dornfeld M., Zevald E., *Njemačko poslanstvo u Crnoj Gori 1906-1914*, Matica 39 (2009), 325-338.
- Dragićević M., *Ugovor o braku između Vikotra Emanuela III Savojskog i crnogorske princeze Jelene Petrović Njegoš*, Istorijski zapisi 1 (2010), 265-276.
- Dragićević R., *Sanitetska služba u Crnoj Gori, 1890-1916*, Medicinski zapisi 25 (1972), 1-204.
- Đorđević D., *Suočavanje sa Austro-Ugarskom*, in: *Istorijski srpskog naroda*, VI/1, Beograd 1983, 135-173.
- Đurišić M., *Serdar Janko Vukotić*, Vojno-istorijski glasnik 1-2 (1996), 215-231.
- Đurović M., *Ispitivanje hidropotencija i projektovanje- hidroenergetskih projekata u Crnoj Gori (1898 – 1912)*, Godišnjak Ekonomskog fakulteta 1 (1963), 89-106.
- Fedozzi P., *Une question internationale. La situation juridique et internationale du Monténégro*, Genes, 1922.
- Guida F., *Ricciotti Garibaldi e il movimento nazionale albanese*, Archivio storico italiano, n. 1, (1981), 97-138.

- Hrabak B., *Italijanski konzul u Skadru Bernardo Berio o arbanaskom pitanju 1876-1878 godine*, Časopis za suvremenu povijest, III (1978), 25-37.
- Hrabak B., *Italijanske masonske vlade i Crna Gora*, in: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Podgorica 1998, 103-128.
- Jovanović R., *Jedan inostrani otpor prodiranju italijanskog kapitala u Crnu Goru*, Istorijski zapisi 3 (1961), 417-442.
- Kakamo F., *Politika Svetе Stolice prema Istoku i konkordat sa Crnom Gorom iz 1886. godine*, Matica 21 (2005), 221-254.
- Kasalica V., Jović T., *Spomenički kompleks dvorskih objekata kralja Nikole u Baru*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore, nova serija, V (2009), 37-56.
- Kovačević B., *Od viteških igara do modernog sporta u Crnoj Gori*, Istorijski zapisi 4, (1997), 97-116.
- Koprivica T., *Crna Gora i međunarodne izložbe u drugoj polovini XIX i početkom XX vijeka*, Istorijski zapisi 2 (2010), 217-238.
- Kilibarda V., *La traduzione della litteratura italiana in Montenegro nel Novecento*, in: *Contesti Adriatici Studi di italianistica comparata*, a cura di V. Kilibarda e J. Vučo, Roma 2008, 33-47.
- Kilibarda V., *Lazar Tomanović kao italijanista*, Lingua Montenegrina 5 (2010), 251-262.
- Kilibarda V., *O istoriji Crne Gore (1882) Jakova Ćudine*, Matica 49 (2012), 349-366.
- Knežević S., *Velike sile prema zahtjevima Crne Gore u Aneksionoj krizi*, Istorijski zapisi 2 (2010), 111-123.
- Le Moal F., "La création d'une légion monténégrine ", *Guerres mondiales et conflits contemporains* 213 (2004), 63-76, www.cairn.info/revue-guerres-mondiales-et-conflits-contemporains-2004-1-page-63.htm (preuzeto 15. juna 2014.)
- Liakos A., *Garibaldi e i garibaldini verso Creta nel 1866-1869*, Rassegna storica del Risorgimento, n. 3 (1993), 316-343.
- Madaffari A., *Italia e Montenegro (1918-1925): La legione montenegrina*, Studi Storico-militari (1996), 85-127.
- Makić Đ., *Srbija i Crna Gora u malisorskoj krizi 1910 -1911. godine*, Istorijski zapisi 2 (1985), 3-53.
- Maserati E., *Eugenio Popovich d'Angeli tra Italia e Montenegro*, in: *Trieste, Austria, Italia tra Settecento e Novecento, Studi in onore di Elio Apich*, a cura di M. Cattaruzza, Udine 1996, 219-248.

- Mattioli G., *Contribution du journaliste et publiciste Vico Mantegazza: la connaissance de l'histoire et des questions des Pays de l'Europe du Sud-Est en Italie entre la fin du XIXe et le début du XXe siècle*, Balcanica XXIV (1993), 87-100.
- Michel E., *La Città di Livorno per la causa della libertà dei popoli oppressi (1870-1876)*, Rassegna storica del Risorgimento, n. 3-4 (1951), 503-505.
- Milano R., Monzali L., *Dalla ricerca dell'equilibrio al sogno dell'egemonia. Appunti sulla politica estera italiana nello spazio mediterraneo fra due guerre mondiali*, in: *Bari, La Puglia, l'Oriente "l'invenzione" di un ruolo internazionale*, a cura di R. De Leo, A. Lovecchi, Besa 2013, 103-172.
- Milić D., *Odnosi sa Crnom Gorom u sklopu opšte ekonomске politike Italije prema Balkanu do 1915*, in: *Crna Gora u međunarodnim odnosima*, Titograd 1984, 189-202.
- Milošević M., *Uspostavljanje međudržavne granice između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Albanije posle Prvog svetskog rata (1919-1926)*, in: *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog na Cetinju 21, 22. i 23. juna 1990. godine, ed. J. R. Bojović, Titograd 1991, 817-860.
- Pavićević B., *Crnogorsko-turski pregovori 1868. za rješenje graničnih sporova prema Hercegovini*, Istoriski časopis XIV-XV (1965), 385-398.
- Pejović Đ., *Rad na istraživanju i eksploraciji ruda u Crnoj Gori*, Istoriski zapisi 2 (1954), 383-405.
- Pejović Đ., *Pokušaj isušenja Ulcinjskog Polja*, Istoriski zapisi 1-2 (1956), 157-164.
- Petrović R., Tepić I., “Sarajevo” Sette città jugoslave tra Medioevo e Ottocento, ed. S. Anselmi, Quaderni di Proposte e ricerche, n. 9 (1991), 78-94.
- Popovich E., *Garibaldi e l'Oriente*, Rivista Storica del Risorgimento italiano, n. 3-4 (1896), 310-320.
- Popović B., *Jedna pomuda kralja Nikole Amerikancima*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 1-2 (1960), 110-118.
- Pulević V., Maljaj V., *Antonio Baldaći (1867-1950)*, Bibliografski vjesnik 1 (1985), 43-71.
- D. Radojević, *Udio emigracije u uništenju crnogorske države*, http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_od_20vij_do_1_svj_rata/udio_emigracije_u_unistenju_crnogorske_drzave.htm (preuzeto 23. aprila 2014).
- Radusinović M., *Pritisak austro-ugarske flote na Crnu Goru u vrijeme aneksione krize 1908-1909*, Godišnjak pomorskog muzeja Kotor, XXVI (1978), 97-107.

- Raspopović R., *Vojna konvencija između Crne Gore i Rusije*, in: *Crna Gora i Rusija, ogledi i eseji*, Beograd, Podgorica, 2005, 329-356.
- Raspopović R., *Diplomatija kralja Nikole Petrovića poslije proglašenja Crne Gore za kraljevinu*, in: *Crna Gora i Rusija. Ogledi i eseji*, Beograd-Podgorica 2005, 357-375.
- Rastoder Š., *Politika svršenog čina (povodom knjige Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore)*, Matica 3 (2000), 159-199.
- Rastoder Š., *Crnogorska vojska u Italiji 1919-1922*, Istorijski zapisi 1-4 (2003), 25-84.
- Ratković S., *Sukob Italije i Crne Gore oko Skadra 1915. godine*. Istorijski zapisi 1-2 (1974), 95-122.
- Ražnatović N., *Pitanje Novopazarskog sandžaka na završetku velike istočne krize 1877-1878*, in: *Zbornik radova sa naučnog skupa Srbija u završnoj fazi istočne krize 1877-1878, II*, Beograd 1980, 112-119.
- Ražnatović N., *Izvršenje odluke Berlinskog kongresa o predaji Podgorice Crnoj Gori*, Istorijski zapisi 1 (1963), 71-89.
- Ražnatović N., *Posjeta knjaza Nikole Beogradu 1896. i kralja Aleksandra Cetinju 1897. godine*, Istorijski zapisi 2 (1968), 197-224.
- Ražnatović N., *Sprovođenje XXIX člana Berlinskog ugovora o Crnogorskem primorju i ingerenciji Austrougarske u luci Bar*, Istorijski zapisi 3-4 (1972), 383-412.
- Ražnatović N., *Pokušaj razgraničenja između Crne Gore i Turske 1880. putem kompenzacije za Plav i Gusinje teritorijom albanskih plemena Gruda i Hota*, Istorijski zapisi 1-2 (1973), 33-71.
- Ražnatović N., *Crna Gora i Sanstefanski mir*, Istorijski zapisi 3-4 (1976), 390-450.
- Ražnatović N., *Plavsko-Gusinska afera 1879 i Marko Miljanov*, Istorijski zapisi 3-4 (1982), 59-71.
- Ražnatović N., *Politički odnosi Crne Gore i Srbije u XIX vijeku*, Istorijski zapisi 3-4 (1984), 73-88.
- Roccucci A., *La crisa bosniaca del 1908 e l'opinione pubblica italiana*, in: *Balcani 1908, Alle origini di un secolo di conflitti*, a cura di A. Basciani e A. D'Alessandri, Trieste 2010, 79-93.
- Sangiorgi O., *Inventario dei fondi d'archivio riordinati nel 1987-1989*, Bollettino del Museo del Risorgimento n. 34 (1989), 85-118.
- Sartori F., *Ruggero Bonghi e il Congresso di Berlino in alcuni documenti inediti*, Rassegna storica del risorgimento, 3 (2000), 381-392.

- Sori E., *La penetrazione economica italiana nei territori degli Slavi del Sud, 1896-1914*, *Storia contemporanea*, n. 2 (1981), 217-269.
- Stanojević G., *Prilozi za diplomatsku istoriju Crne Gore od Berlinskog kongresa do kraja XIX vijeka*, Istorijski časopis XI (1961), 149-173.
- Stipčević N., *O italijanskim dobrovoljcima u Hercegovačkom ustanku*, Zbornik Matice srpske za istoriju 71-72 (2005), 173-179.
- Tamborra A., *Balcani, Italia ed Europa nel problema della Venezia (1859-1861)*, Rassegna storica del risorgimento, n. 4 (1957), 813-818.
- Tamborra A., *Il primo ingresso degli italo-albanesi nella politica balcanica (1885-1886)*, Rassegna storica del Risorgimento, n. 3 (1980), 339-345.
- Tamborra A., *Mondo turco-balcanico e Italia nell'età giolittiana (1900-1914)*, Rassegna Storica del Risorgimento, n. 3 (2002), 323-354.
- Terzuolo R. E., *The Garibaldini in the Balkans 1875-1876*, International History Review, vol. 4, n. 1 (1982), 111-126.
- Tomanović L., *Povodom memoara barona Gizla*, Zapis 6 (1928), 346-360.
- Vekjo E., *Komercijalni problemi i perspektive Italije i južnih slovena u toku Prvog svjetskog rata*, Istorijski zapisi 1-2 (1983), 53-68.
- Vernassa M., *Opinione pubblica e politica estera, l'interessamento italiano nei confronti dell'area balcanica (1897-1903)*, Rassegna storica del Risorgimento, n. 3 (1976), 338-364.
- Volpi Di Misurata G., *Ricordi e orizzonti balcanici*, Rassegna di politica internazionale, n. 6 (1937), 443-460.
- Vučković V., *Diplomatska pozadina ujedinjenja Srbije i Crne Gore*, Jugoslovenska revije za međunarodno pravo 2 (1959), 227-261.
- Vujović D., *Odnosi Crne Gore i Francuske u Prvom Svjetskom ratu*, Istorijski zapisi 3 (1964), 479-550.
- Vujović D., *Francuski ambasador u Rimu o crnogorsko-italijanskim odnosima 1898. godine*, Istorijski zapisi 3 (1965), 505-508.
- Vujović D., *Zahtjevi kralja Nikole da se vrati u Crnu Goru i stavovi saveznika u vezi s tim, uoči Podgoričke skupštine 1918*, Istorijski zapisi 3-4 (1988), 179-196.
- Vuletić S. P., *Članci i rasprave*, Bijelo Polje 1998.
- Vukčević L., *Bojkot austro-ugarske robe u Crnoj Gori za vrijeme Bosansko-Hercegovačke krize 1908-1909*, Glasnik Cetinjskih muzeja VII (1974), 239-246.

- Quazza G., *La politica orientale e balcanica del Regno Sardo nel 1848-1849 (Da documenti inediti)*, Rassegna storica del risorgimento, n. 2-4 (1948), 151-167.
- Zoeller M., *O odnosu J. J. Štrosmajera prema Crnoj Gori, Spoljnopolitička pozadina konkordata između Crne Gore i Vatikana*, Istorijski zapisi 1-2 (1978), 175-197.
- Živojinović D., *Kralj Nikola i teritorijalno širenje Crne Gore 1914 - 19120 godine*, Istorijski zapisi 3-4 (1988), 163 -177.
- Živojinović D., *San Đulijano i italijanske pretenzije na Jadranu na početku Svetskog rata 1914-1918 godine*, Istorijski časopis XX (1973), 307-317.

PRILOZI

Biografija autora

Slavko Burzanović je rođen 1960. u Nikšiću. Nastavnički fakultet, Grupa za istoriju i geografiju, završio je u Nikšiću, 1981. Na Filozofskom fakultetu u Beogradu, Odsjek za istoriju, diplomirao je 1993. i magistrirao 1999. sa tezom *Italijansko-crnogorski sindikat: Barsko društvo 1903-1915*. Na doktorske studije na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta u Nikšiću, upisao se 2008., a marta 2010. odobrena mu je izrada teze *Crna Gora u italijanskoj spoljnoj politici 1873 -1923 godine*.

Od 1984. do 1995. radio je u Osnovnoj školi "Sutjeska" u Podgorici. Od oktobra 1995. zaposlen je u Istoriskom institutu Crne Gore. Akademske 2002/3. i 2003/4. bio je angažovan kao saradnik na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, Odsjek za istoriju i geografiju a od 2007. do 2010. na Odsjeku za italijanski jezik i književnost.

Bavi se proučavanjem crnogorske istorije u XIX i početkom XX vijeka. Uže područje njegovog interesovanja su crnogorsko-italijanski odnosi u istom periodu.

Autor je više zbornika dokumenata i monografija i oko 30 naučnih radova objavljenih u časopisima i tematskim zbornicima radova: S. Burzanović, A. Dajković, *Italijansko poslanstvo na Cetinju [La Legazione d'Italia a Cettigne]*, Cetinje 2015; *Crna Gora u spoljnoj politici Italije 1861-1881, tom I, prvi dio 1861-1875 [Montenegro nella politica estera d'Italia, Volume I, 1861-1881, parte prima 1861-1875]* eds. Lj. Pejković-Aleksić, S. Burzanović, Podgorica 2011; *Ministarstvo vojno 1879-1916*, ed. S. Burzanović, Podgorica 2010; S. Burzanović, B. Kovačević, B. Marović, M. Miljić, Š. Rastoder, *100 godina željeznice Crne Gore*, ed. S. Burzanović, Podgorica 2009; *Crmnica 1879*, ed. S. Burzanović, Podgorica 2008; *Ministarstvo inostranih djela, 1879-1915*, ed. S. Burzanović, Podgorica 2007; *Ministarstvo finansija Crne Gore 1879-1915*, ed. S. Burzanović, Podgorica 2005; *Memoari Ilike Plamenca*, eds. Ž. Andrijašević, S. Burzanović, Podgorica 2004; *Niko Hajduković, Memoari*, ed. S. Burzanović, Podgorica 2000.

Član je redakcije *Mediterranean Journal of Social Sciences* iz Rima.

Govori italijanski i ruski jezik.

Izjava o autorstvu

Izjava o istovjesnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada

Izjava o korišćenju

IZJAVA O AUTORSTVU

Potpisani/a **Slavko Burzanović**

Broj upisa **3/08**

IZJAVLJUJEM

da je doktorska disertacija pod naslovom:

CRNA GORA U ITALIJANSKOJ SPOLJNOJ POLITICI 1873-1923. GODINE

- rezultat sopstvenog istraživačkog rada,
- da predložena disertacija ni u cjelini, ni u djelovima nije bila predložena za sticanje bilo koje diplome prema studijskim programima drugih visokoškolskih ustanova i
- da nijesam kršio/la autorska prava i koristio/la intelektualnu svojinu drugih lica.

Potpis doktoranda

Slavko Burzanović

u Nikšiću, 10. april 2015.

**IZJAVA O ISTOVJETNOSTI ŠTAMPANE I ELEKTRONSKIE
VERZIJE DOKTORSKE DISERTACIJE**

Ime i prezime autora **Slavko Burzanović**

Broj upisa **3/08**

Studijski program **Istorija**

Naslov disertacije

CRNA GORA U ITALIJANSKOJ SPOLJNOJ POLITICI 1873-1923. GODINE

Naslov disertacije na engleskom jeziku

MONTENEGRO IN ITALIAN FOREIGN POLICY FROM 1873 TILL 1923

Mentor **akademik Đorđe Borozan**

Potpisani/a **Slavko Burzanović**

Izjavljujem da je štampana verzija doktorske disertacije istovjetna elektronskoj verziji, koju sam predao/la radi pohranjivanja u **Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore**.

Istovremeno izjavljujem da dozvoljavam objavljivanje ličnih podataka u vezi sa sticanjem akademskog zvanja doktora nauka (ime i prezime, godina i mjesto rođenja, naslov disertacije i datum odbrane) na mrežnim stranicama i u publikacijama Univerziteta Crne Gore.

Potpis doktoranda

U Nikšiću, 10. april 2015.

S. Burzanović

IZJAVA O KORIŠĆENJU

Ovlašćujem Univerzitetsku biblioteku da u **Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore** unese doktorsku disertaciju pod naslovom

CRNA GORA U ITALIJANSKOJ SPOLJNOJ POLITICI 1873-1923. GODINE

koja je moj autorski rad.

Doktorska disertacija, pohranjena u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore, može se koristiti pod uslovima definisanim licencom Kreativne zajednice (Creative Commons), za koju sam se odlučio/la¹.

- Autorstvo
- Autorstvo – bez prerada
- Autorstvo – dijeliti pod istim uslovima
- Autorstvo – nekomercijalno
- Autorstvo – nekomercijalno – bez prerada
- Autorstvo – nekomercijalno – dijeliti pod istim uslovima

Potpis doktoranda

S. Burović

u Nikšiću, 10. april 2015.

¹ Odabratи (čekirati) jednu od šest ponuđenih licenci (kratak opis licenci dat je na poleđini ovog priloga)